МАНАСТИР ХИЛАНДАР

МАНАСТИР
ХИЛАНДАР

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГАЛЕРИЈА

Приредио

ГОЈКО СУБОТИЋ

Секретар

БОЈАН МИЉКОВИЋ

Рецензенти

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

Ликовни уредник

ДРАГАНА АТАНАСОВИЋ

Технички уредник

БРАНКО РОДИЋ

Цртежи

НИКОЛА ДУДИЋ

Карте

МИРЕЛА БУТИРИЋ

НИКОЛА ДУДИЋ

Фотографије

БРАНИСЛАВ СТРУГАР

АРХИВ СРБИЈЕ

МИОДРАГ ЂОРЂЕВИЋ

ИВАН ЂОРЂЕВИЋ

ДРАГАН ТАНАСИЈЕВИЋ

СЛАВОЉУБ МАТЕЈИЋ

МАНАСТИР ХИЛАНДАР

Београд 1998

*Припрему ове књиге омогућило је
Министарство културе Србије,
а њено издавање Одбор за обележавање
800 година манастира Хиландара*

Јер када је дошло време, овај прозорљиви муж сву славу и част овога света сматраше као ништа, и све красоте овога света чињаху му се као дим.

Свети Сава, *Житије светога Симеона Немање*

Година у којој се навршава осам дугих векова од оснивања манастира Хиландара, да постане светиња српског народа коме се у тим вековима догодила и готово цела тегобна историја, изузетна је прилика да се неколико речи увода упути онима који ову књигу имају пред собом и који су је отворили са жељом да се целовито упознају са животним окружењем једног посебног света, мало дотакнутог временом које је прошло поред њега.

Када би се, као путници намерни да уђу у тај свет, искрцали у луци затвореној ртом пирга Светог Василија и сеновитом стазом, прошавши поред Милутиновог пирга и чесме Душанове, стигли до пропланка испред капије Манастира, требало би ту да застану, да се попну у сеник на стени изнад извора свеже воде и окрену се призору кроз који ће ући да би напустили своју садашњост.

Откада су високе зидине заштитиле људе који су, разумевши своју пролазност, осетили потребу да се посвете Ономе коме дугују своје постојање, па до данашњег дана, свет је прошао дуг пут. На томе путу, у надметању небеских и хадских сила, човеку је дато да својим умом мења материјалне услове живота, али му није дато да мења сопствену природу. Човек је успео да се ослободи бројних пошасти које су угрожавале његов организам и да тиме омогући значајно продужење свога трајања. До некада незамисливих висина подигао је удобност свога живљења. Али, напоредо са тим, он је стално развијао и развио је до савршенства способност самоуништења и разарања свега живог и неживог што га окружује. Не променивши своју природу, не отклонивши мрачне дубине свога бића, човек је довео људску заједницу на ивицу понора. Живот целог човечанства данас виси о концу, а опасности да се конац прекине убрзано јачају. Свест о томе полагано се шири и оне који су је стекли упућује да се окрену другим вредностима које немају видљиву природу али обећавају одговоре на питања какве њихов рационални ум не може да понуди.

И без апокалиптичних визија, чини се да тежња за довођењем у равнотежу световних и духовних вредности првенствено љубави према ближњем као највеће међу њима — каква у обичном човеку у његовој свакодневици ретко данас постоји — представља основу каква је потребна да би живот на земљи имао будућност вредну живљења.

Значајан допринос изградњи те основе може да пружи и ова књига. Српска академија наука и уметности њоме, као и изложбом која је била подстицај за њено стварање, даје свој прилог не само великом догађају какав представља обележавање осам векова постојања манастира већ и детаљном приношењу свеколиких физичких и ванфизичких основа те духовности њеном читаоцу. Академија је током протеклих деценија била

носилац и подржавалац истраживања која су на светлост дана и пред очи јавности изнела књижевно и уметничко богатство похрањено у цркви, параклисима и ризници тога јединственог верског и културног комплекса.

Ова књига је изузетно дело. Она је плод великог и дуготрајног труда више генерација научних радника који су, будући посвећени своме народу, разумели да је тај манастир главно и трајно исходиште српске духовности и чувар националне свести. Многи чланови и сарадници Академије дали су свој допринос било непосредним радом у манастиру било објављивањем грађе која се на њега односи. Прегалачким радом, одлазећи у манастир и боравећи тамо по налогу Академије, важан подстрек дали су Ђорђе Сп. Радојичић и Светозар Радојчић. Тај рад предано су наставили њихови следбеници, међу којима ћемо се спменути прерано отишлих Војислава Ј. Ђурића и Димитрија Богдановића. Њих су следили бројни научни радници и уметници, чији се радови налазе у тридесет и два поглавља ове књиге.

Сви они допринели су да Хиландар нађе право место како у души српског народа тако и у културној баштини света.

Академик

Александар Десић

*Председник
Српске академије
наука и уметности*

Удаљен од земље, тешко доступан, утонуо у живот испуњен духовним обавезама својих монаха, Хиландар се споро открива онима који до њега дођу. Истина, он одмах осваја снагом свога простора, затвореног бедемима, пирговима и конацима, а нарочито лепотом главне цркве у чију унутрашњост, блиставу и мистичну у исти мах, пристигле поклонике позивају на молитву. Али на пречац се не могу разабрати далеки слојеви прошлости, једва наслутиви, само сенкама назначени, а још је теже продрети у дух чијој дубини и постојаности Хиландар дугује своје трајање. Скривене вредности, расуте по забитим просторима које неупућени не опажају, поруке исписане на начин који је тешко одгонетнути, трагови на зидовима које само познаваоци градитељског умећа примећују и, изнад свега, лепота казивања и мудрост коју чувају рукописи велике манастирске библиотеке посетиоцима измичу, и поред спремности монаха да им у кратким слободним часовима најважније покажу. Највећа препрека да се више схвати лежи, ипак, у самој свести оних који су се запутили у Свету Гору. Тек заборав, напуштање немирног и несрећног света пред трострукина окованим вратима манастира омогућује да се он тананије спозна и да се мисли ослободе на начин који је недавно, након много година, свежином која плени, сећајући се свог првог доласка, узбудљиво забележио Миодраг Павловић у књизи „Отварају се хиландарске двери".

У години посвећеној манастиру који је пре осам столећа цар Алексије III Анђео уступио св. Сави и Симеону Немањи да у њему обитавају српски монаси, Галерија Српске академије наука и уметности жели да изложи мали део блага које је братство сачувало — пре свега, његове иконе окружене поштовањем и легендама, повеље које су му обезбеђивале права и поседе и дела чији су писци живели у Хиландару.

Изложбе у Српској академији наука и уметности, по традицији, не прате само каталози са пописом дела него и обимни студијски текстови који њихове ауторе и раздобље тумаче. Изложба посвећена Хиландару особит је повод да се посетиоци више обавесте о прошлости манастира, његовом духовном животу и уметничким вредностима. Зато, у овој прилици, поред каталога непосредно везаног за предмете који ће бити сабрани, Галерија издаје и посебну публикацију у којој су истакнути стручњаци и познаваоци Свете Горе своје погледе и знатан број нових, необјављених података саопштили на приступачан начин и једноставним језиком.

Књига се објављује две деценије након појаве познатог дела академика Димитрија Богдановића, Војислава Ј. Ђурића и Дејана Медаковића — сјајне синтезе у којој су угледни писци изложили налазе својих дугогодишњих истраживања и која ће бити трајна основа будућих студија о Хиландару. У књизи коју је Галерија приредила говори се на другачији начин – у тридесет два поглавља одвојено се представљају духовно устројство и

носилац и подржавалац истраживања која су на светлост дана и пред очи јавности изнела књижевно и уметничко богатство похрањено у цркви, параклисима и ризници тога јединственог верског и културног комплекса.

Ова књига је изузетно дело. Она је плод великог и дуготрајног труда више генерација научних радника који су, будући посвећени своме народу, разумели да је тај манастир главно и трајно исходиште српске духовности и чувар националне свести. Многи чланови и сарадници Академије дали су свој допринос било непосредним радом у манастиру било објављивањем грађе која се на њега односи. Прегалачким радом, одлазећи у манастир и боравећи тамо по налогу Академије, важан подстрек дали су Ђорђе Сп. Радојчић и Светозар Радојчић. Тај рад предано су наставили њихови следбеници, међу којима ћемо се споменути прерано отишлих Војислава Ј. Ђурића и Димитрија Богдановића. Њих су следили бројни научни радници и уметници, чији се радови налазе у тридесет и два поглавља ове књиге.

Сви они допринели су да Хиландар нађе право место како у души српског народа тако и у културној баштини света.

Академик

Александар Деспић

Председник
Српске академије
наука и уметности

Удаљен од земље, тешко доступан, утонуо у живот испуњен духовним обавезама својих монаха, Хиландар се споро открива онима који до њега дођу. Истина, он одмах осваја снагом свога простора, затвореног бедемима, пирговима и конацима, а нарочито лепотом главне цркве у чију унутрашњост, блиставу и мистичну у исти мах, пристигле поклонике позивају на молитву. Али на пречац се не могу разабрати далеки слојеви прошлости, једва наслутиви, само сенкама назначени, а још је теже продрети у дух чијој дубини и постојаности Хиландар дугује своје трајање. Скривене вредности, расуте по забитим просторима које неупућени не опажају, поруке исписане на начин који је тешко одгонетнути, трагови на зидовима које само познаваоци градитељског умећа примећују и, изнад свега, лепота казивања и мудрост коју чувају рукописи велике манастирске библиотеке посетиоцима измичу, и поред спремности монаха да им у кратким слободним часовима најважније покажу. Највећа препрека да се више схвати лежи, ипак, у самој свести оних који су се запутили у Свету Гору. Тек заборав, напуштање немирног и несрећног света пред троструким окованим вратима манастира омогућује да се он тананије спозна и да се мисли ослободе на начин који је недавно, након много година, свежином која плени, сећајући се свог првог доласка, узбудљиво забележио Миодраг Павловић у књизи „Отварају се хиландарске двери".

У години посвећеној манастиру који је пре осам столећа цар Алексије III Анђео уступио св. Сави и Симеону Немањи да у њему обитавају српски монаси, Галерија Српске академије наука и уметности жели да изложи мали део блага које је братство сачувало — пре свега, његове иконе окружене поштовањем и легендама, повеље које су му обезбеђивале права и поседе и дела чији су писци живели у Хиландару.

Изложбе у Српској академији наука и уметности, по традицији, не прате само каталози са пописом дела него и обимни студијски текстови који њихове ауторе и раздобље тумаче. Изложба посвећена Хиландару особит је повод да се посетиоци више обавесте о прошлости манастира, његовом духовном животу и уметничким вредностима. Зато, у овој прилици, поред каталога непосредно везаног за предмете који ће бити сабрани, Галерија издаје и посебну публикацију у којој су истакнути стручњаци и познаваоци Свете Горе своје погледе и знатан број нових, необјављених података саопштили на приступачан начин и једноставним језиком.

Књига се објављује две деценије након појаве познатог дела академика̂ Димитрија Богдановића, Војислава Ј. Ђурића и Дејана Медаковића — сјајне синтезе у којој су угледни писци изложили налазе својих дугогодишњих истраживања и која ће бити трајна основа будућих студија о Хиландару. У књизи коју је Галерија приредила говори се на другачији начин – у тридесет два поглавља одвојено се представљају духовно устројство и

молитвени живот Свете Горе, излаже се историја манастира и разматрају његови односи са Византијом и Србијом у средњем веку, а затим прилике под турском влашћу и развијене везе са православним земљама, Влашком, Молдавијом и Русијом, чији су дарови и заштита манастиру помогли да опстане; у целости се овде први пут предочава огромно хиландарско властелинство у средњем веку, са тачним положајем метоха, назначеним на картама, од Свете Горе и крајева у њеном суседству до Скадарског језера на западу и плодних предела у долини Мораве на северу; доноси се, такође, преглед богатог литерарног стварања и преписивачке делатности у манастиру и његовим келијама, приказује се велико књижно наслеђе и прати судбина оних рукописа који су у XVIII и XIX веку разним путевима досспели до библиотека Беча, Берлина, Москве и Петрограда; представља се манастирски архив са својим збиркама од којих најзначајнију чине повеље — грчке, српске, влашке, руске, турске; у светлости нових археолошких и конзерваторских налаза утврђују се најстарији делови манастира и првобитни облици пиргова и бедема који су временом мењали свој изглед, а затим следе описи главне цркве са дограђеном спољном припратом и живописно украшеним фасадама, параклисâ дизаних унутар манастирских бедема и изван њих, као и здањâ са просторима за припремање хране и обеде братства; размотрени су и видови сахрањивања и описана гробна места монаха и личности племенитог рода које су живот завршиле у манастиру; посебно су место добиле целине зидног сликарства, дела иконописа и минијатурног украса од XII до XVII века, ликови ктитора на фрескама и графички листови са светим представама и изгледима манастира, а од многобројних предмета примењене уметности, који су служили култу и потребама свакодневног живота, начињен је избор који показује разноврсност грађе, њихову скупоценост и вештину израде – то подсећа да су многа од дела доспела са стране, најчешће као дарови из слободних православних средина, али да је један њихов број настао и у самој Светој Гори; одвојено је приказано живописно утврђење Светог Василија на Мору са својом црквом, које је чувало пристаниште и, заједно са високим пиргом краља Милутина у пољу, штитило Хиландар с морске стране — насупрот пиргу Преображења на Спасовој Води, у планини, где су, у осамљености, писци попут Доментијана стварали велика дела; најзад, музика, јер је цела Света Гора појала, објашњена је као вид молитве и део монашког живота, бележена од самих почетака у византијској традицији, нотацијом чије најраније примере у Хиландару показује један руски рукопис из XII века, стихирар којег је највероватније сам св. Сава донео из старог манастира Светог Пантелејмона.

Изложена на овај начин, у одвојеним целинама које тумаче повест и драгоцености Хиландара, књига открива различиту очуваност извора и уметничке грађе, због чега, разуме се, ни познавање свих раздобља манастирске прошлости и појавâ у њој није подједнако. Верујемо да ће то подстаћи млађе стручњаке да се појединим питањима посебно посвете.

Директор Галерије

Гојко Суботић

дописни члан
Српске академије
наука и уметности

Садржај

Садржај

Љубомир Максимовић

ДУХОВНИ ЖИВОТ НА АТОСУ

Атос (Ἄθως), име најисточнијег од три полуострва Халкидике, забележено још у Хомера, несигурног је порекла. Касно је — тек током средњег века — и постало уобичајено. Данас представља назив, званични и колоквијални, у сфери физичке географије. Међутим, тај назив у прошлости, а ни данас, није једини. Античка епоха предност је давала називу Акти (Ἀκτή), што значи обала, пре свега стрма, па је његово порекло, с обзиром на конфигурацију тамошње линије сусрета копна и мора, прилично јасно. У средњем веку усталио се и постао врло раширен, у сфери историјске и културне географије, назив Света Гора (Ἅγιον Ὄρος). Ово име, створено у свету источног хришћанства, у време када је Атос пошао путевима изграђивања најзначајније заједнице монаштва тог света, ушло је у потоњим вековима у заједничку културну баштину човечанства. Али, средњовековно прерастање Атоса у хришћанску и православну, у монашку Свету Гору или, како се понекад у православној традицији наводи, у Свету Гору Атонску, није ишло ни једноставним ни кратким путевима.

Полуострво Атос, спојено са халкидичким копном само уском и ниском превлаком, махом је негостољубивих обала, шибаних ветровима. Изложена је нарочито источна страна, дуж које су пловидба и пристајање, поготову у зимским условима, недовољно сигурни, а каткад и опасни. Унутрашњост, упркос раскошној слици природе, такође није нарочито погодна за озбиљније економске активности. Планинско земљиште испресецано вододеринама, већим делом необрадиво, са слабим је унутрашњим комуникацијама, доскора не бољим од обичних стаза. Читав предео обрастао је шумом или ниским медитеранским растињем, изузетно богатом и разноврсном вегетацијом, чијем постојању је одлучујуће допринела вишевековна забрана испаше. Најистуренији крај полуострва чини планина Атос (2033 m), која нагло израња из пучине и својим стрмим странама, изложеним ветру и тешком мору, често изразито отежава оплобљавање свим пловилима на једра или весла. Није узалуд персијски цар Ксеркс, водећи поход на Грчку у V веку пре Христа, ископао канал на превлаци, како своју велику флоту не би излагао опасностима. Није случајно полуострво било столећима, још од античких

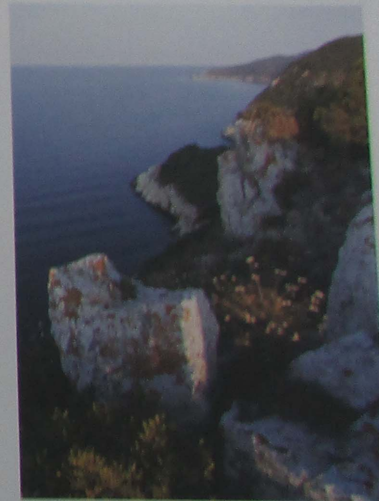

Део светогорске обале

СВЕТА ГОРА

Егејско море

Светогорски залив

Јерисос
Неа Рода
Кумица
Уранополис
Хромица
Амуљани
Свети Василије
Есфигмен
Хиландар
Јованица
Зограф
Констамонит
Зографска арсана
Дохијар
Ксенофон
Свети Пантелејмон
Ватопед
Пантократор
Свети Андреја
Ставроникита
Кареја
Кутлумуш
Ивирон
Каракал
Филотеј
Ксиропотам
Дафни
Симонопетра
Григоријат
Дионисијат
Свети Павле
Нови Скит
Света Ана
Карупа
Кавсокаливија
Лако Скит
Велика Лавра
Атос
2033

Сер
Струма
СОЛУН
ХИЛАНДАР

Место
Манастир
Скит
Метох
Пристаниште

СВЕТА ГОРА
Егејско море
Светогорски залив
Место
Манастир
Скит
Метох
Пристаниште
Јерисос
Неа Рода
Кумица
Свети Василије
Есфигмен
Хиландар
Уранополис
Хромица
Амулјани
Јованица
Зограф
Констамонит
Зографска арсана
Ксенофон
Дохијар
Свети Пантелејмон
Ксиропотам
Дафни
Ватопед
Пантократор
Свети Андреја
Ставроникита
Кареја
Иверон
Кутлумуш
Каракал
Филотеј
Лако Скит
Велика Лавра
Симонопетра
Григоријат
Дионисијат
Свети Павле
Нови Скит
Света Ана
Карулја
Кавсокаливија
Атос
2033
Сер
Струма
СОЛУН
ХИЛАНДАР

времена, слабо насељено или ненасељено, мада се традиционално верује у постојање неких градића. При томе се за 203. годину може везати последње изворно спомињање цивилизованијих облика живота. Прилично је стога разумљиво што пристизање Словена на Халкидику и, почевши од VII века, њихово насељавање на тамошњим просторима није побудило и одговарајуће интересовање за усамљено и тешко приступачно полуострво.

Управо због овакве изолованости, међутим, Атос је могао да пружи погодно уточиште подвижницима за веру. Поготово што својим пространством од 321 km^2 (дужина 48–49 km, ширина 5–9 km) омогућава смештај већег броја људи, па тиме и стварање једне знačајније заједнице која би била склона усамљеничком самоорганизовању. Како је византијско монаштво од раних дана свог постојања познавало облике живота са концентрацијом великог броја аскета (Синајска пустиња, Египатска пустиња, планина Олимп у Битинији и др.), очекивало би се да у жижу његовог интересовања брзо дође и полуострво Атос. Поготову од како су заветовани на чист живот, сиромаштво и послушност одлукама Халкедонског сабора (451), били уведени у организацију Цркве и подвргнути епископској јурисдикцији. Ипак, морало је протећи више векова до изворно потврђеног присуства монаха на полуострву.

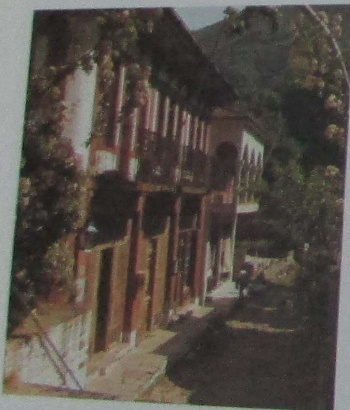

Улица у Кареји

Тешко је данас са сигурношћу рећи због чега је монашки живот на Атосу релативно касно настао. Наука чак нуди више него један одговор на питање кад се стварно монаси тамо појављују. Али, држећи се слова извора и сазнања о општим приликама у Царству и халкидичком приобаљу може се претпоставити да су прва трајнија монашка пребивалишта настала тек последњих деценија VIII века. Наиме, историчар Јосиф Генесије наводи, с једне стране, да су се на иконофилском сабору марта 843. у Цариграду, уз представнике већ познатих монашких центара, појавили и монаси са Атоса, још увек највероватније појединци — анахорети. Да би то уопште било могућно, известан период окупљања монаха на Атосу свакако је морао претходити реченом сабору. С друге стране, тек пред крај VIII века почеле су на Халкидици да бивају превазилажене последице демографског и економског потреса, својевремено проузрокованог насељавањем Словена. Без иоле сигурног халкидичког залеђа било би незамисливо некакво сталније присуство монаха на атоском полуострву. Тако све говори у прилог схватању да се интензивнији монашки живот на Атосу зачиње нешто пре времена у коме је познато постојање тамошњих првих пустиножитеља, а то је прва половина IX века.

Еремити (монаси-пустињаци) ће све до друге половине столећа представљати основни, а можда и једини облик живота на Атосу. Ове монахе, још увек анонимне, заједнички репрезентује личност св. Петра Атонског, коме је већ између 831. и 841. састављена служба. Много касније, у око век и по млађем житију светитељевом слави се педесеттрогодишње подвизавање његово у атоским пећинама, које, дакле, свакако пада у последњу четвртину VIII и прву четвртину IX века и које симболизује подвиг свих оновремених анонимних анахорета. По ономе што се о сличним испосницима зна из нешто каснијег времена, може се закључити да је самотништво, упркос снази њихове духовне посвећености, превазилазило физичке и психичке могућности већине међу њима, па су упоредо са порастом њиховог броја морали настати неки облици међусобног потпомагања.

Почетком друге половине IX века долази до првих познатих удруживања појединих пустиножитеља. Попут некадашњих, традиционалних *лаври* из блискоисточних пустиња, била су то (полу)еремитска „насеља" са окупљањем извесног броја монаха о празницима и са трајнијим заједништвом мањих група, састављених од једног духовног оца и његових ученика и следбеника. Прототип, иако вероватно не и прави првенац, оваквог понашања представља појава св. Евтимија Млађег (Солунског) на Атосу, који је, под утицајем вести о погодности овог краја за подвизавање, напустио своје стално манастирско боравиште на битинијском Олимпу. Почев од 859. године Евтимије је, током четири своја боравка на Атосу, привлачио све већи број следбеника (први пут је имао само једног), тако да се од 865. може већ сматрати предстојником једне монашке насеобине реченог типа. Краткотрајним предстојником, истина, јер је у својој жудњи за самотничком аскезом бежао и од својих ученика.

Како ће каснија историја Свете Горе показати, овакве насеобине могле су готово неосетно да прерастају у праве манастире са општежитељним устројством. У другој половини IX века ова је могућност тек била наговештена оснивањем прве киновије (општежића), али не унутар Полуострва него на његовој ивици, код града Јерисоса. Оснивач манастира званог Колову, подигнутог између 866. и 883. и посвећеног Јовану Претечи, био је Јован Колов, некадашњи следбеник Евтимија Млађег. На самом Атосу, међутим, у ово време још нема киновија, како то готово експлицитно сведочи сигилион (печатна повеља) цара Василија I (867–886) из јуна 883, први царски акт којим су обухваћена и нека специфична права атоских монаха. Документ, наиме, прокламује највишу, владарску заштиту од било каквог узнемиравања које би могло уследити од стране државних чиновника и становника Јерисоса, при чему се заштита протеже на „оне који су изабрали пустињачки живот", дакле припаднике атоске заједнице монаха, и на манастир Колову, као једини у својој врсти.

Сигилион цара Василија имао је изузетан значај за живот атоског монаштва, јер је тада први пут проламована његова целовитост. Иако правих манастира на самом Атосу још увек није било, постојање опште заједнице монаха било је признато и без увођења неких посебних облика њеног организовања. Али тиме је непосредно била отворена, и озваничена, могућност оваквог развоја и прерастања Атоса у Свету Гору. То је, уосталом, време кад је читаво полуострво било изложено све већем приливу монаха, намерних да се стално настањују, тако да је његова насељеност до краја IX века свакако постала чинилац од значаја. Као логична последица новостворених околности појављује се релативно брзо, чак и пре стварања појединих великих манастира, зачетак

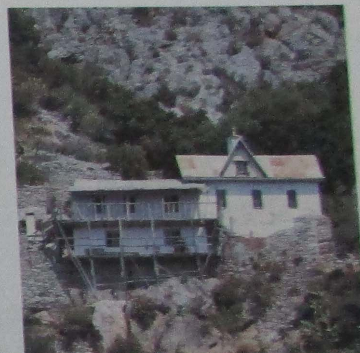

Келија у Каруљи

опште светогорске управе у лику прота (πρῶτος), неке врсте представника и предстојника читаве заједнице. Седиште управе истовремено се устаљује у Кареји. Први помен о постојању прота налази се у једном акту цара Лава VI из фебруара 908. године. Био је то монах Андреја, „први исихаста (атоски)", који је посетио Цариград заступајући интересе Атонита против наметања власти, духовне и економске, монаха из манастира Колову и који је очигледно на пут и пошао са угледом и овлашћењима челне личности монашке заједнице.

Постоји мишљење да је у овом времену, времену пре подизања првих великих манастира, прот имао значајнију улогу у управљачком и економском погледу него што је то био случај касније, у доба процвата богатих и самодовољних киновија. Но, како је први следећи, уз то оскудан, податак о постојању прота — а то је био извесни Стефан — забележен 958. године, дакле после равно пола века, тешко је било шта одређеније закључити о компетенцијама тадашњих носилаца овог достојанства. Самим тим, и начин и обим регулисања монашког заједништва измичу могућностима истраживача да пруже задовољавајући одговор. Сигурно је, међутим, да у ово време долази до подизања протатске цркве у Кареји (962), као и до најве-

ћег преокрета у животу византијског Атоса, до појаве организованог општежића у оквиру манастира чији број постепено расте и који се битно разликују од дотадашњих лабавих удружења келиота.

Преокрет је везан за име св. Атанасија Атонског с обзиром на величину његовог дела, иако се још пре светитељевог првог боравка на Атосу спомиње манастир Ксиропотам (956. године) који је у међувремену ишчезао и који се највероватније не може доводити у везу са потоњим славним манастиром истог имена. Атанасије је на Атос пристигао из Битиније крајем 957. године, привучен одавно распрострањеним вестима о тамошњим добрим условима за пустињачку аскезу. Слика коју је затекао добила је славан опис у његовом Житију: „Атанасије је обишао Гору посматрајући аскете, који тада нису били бројни. Дивио се њиховом једноставном и суровом животу без физичког рада, верујући да је стигао на Вечиту Гору. Монаси нису обрађивали земљу, нису поседовали домаће животиње, ни стоку за вучу или ношење товара. Ако је требало да пренесу неку робу, сами су је вукли као товарне животиње. Правили су колибе од дрвета са крововима од сламе или траве, изложени свим непогодама како лети тако и зими. Хранили су се плодовима дивљег дрвећа (као некада св. Евтимије — прим. Љ. М.), а једино у случају када би пристао неки брод са људима који су желели да приме благослов отаца у дивљим плодовима, у замену су монасима давали јечам, овас, жито и друге плодове житарица. Међутим, то се ретко дешавало због страха од Арабљана са Крита, који су стално нападали, мучили и одводили у заробљеништво не само путнике бродова него и становнике Горе на које су се устремљивали, када ништа нису налазили да украду“ (превод М. Живојиновић).

Са разлогом се може претпоставити да наведени опис, у целини посматрано, одражава углавном раније стање, кад се још нису биле уобичајиле заједнице келиота. Али несумњиво је да је у питању и сликовита реконструкција атоског анахоретства из Атанасијевог времена. У сваком случају, готово трогодишње подвизавање Атанасијево на Атосу представљало је, убрзо ће се то показати, пролог за изузетно крупне промене како у животу тамошњег монаштва, тако и у отклањању спољашње, арабљанске опасности по сигурност читаве заједнице. Образован, вешт калиграф, политички несумњиво обдарен,

Манастир Симонопетра, цртеж В. Г. Барског из 1744. године (лево)

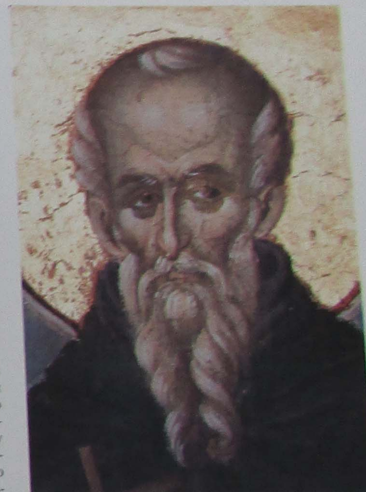

Св. Атанасије Атонски, припрата главне цркве манастира Хиландара, 1321.

Атанасије је већ убрзо по доласку стекао велики углед, али у прво време не толико због својих монашких заслуга колико, и пре свега, због тога што је сматран духовним оцем чувеног војсковође Нићифора Фоке и, уопште, особом блиском магнатској породици Фока. За даљи развој прилика на Атосу однос са Нићифором показао се одлучујућим.

Кад је Нићифор Фока повео давно жељену, победоносну офанзиву на арабљански Крит (960), што ће окончати сталну опасност по Атос са те стране, позвао је Атанасија да му се придружи још пре успешног завршетка експедиције. На Криту су двојица пријатеља одлучили да, ради заједничког подвизавања, подигну на Атосу омањи киновијски манастир, за чију је изградњу дао средства Нићифор, углавном од ратног плена, а за чијег је предстојника био пред-

виђен сам Атанасије. Манастир је основан 963. године, после Нићифоровог уздизања за цара, чина који је Атанасија разочарао због рушења заједничких планова о подвизавању и одвео захлађењу њихових односа. Ипак, неспоразуми су били изглађени и манастир је под именом Велика („Највећа" — Μεγίστη) Лавра био 964. проглашен за царску лавру, односно добио пуну самосталност, са Атанасијем као првим игуманом. Мошти св. Василија Великог и честица Часног Крста, поклоњени од царског величанства, посебно су уздигли углед новог манастира. Од тог тренутка почиње историја светогорских киновијских манастира, а сам општи назив лавра почиње да се употребљава за такве монашке обитељи, за разлику од раније праксе кад је њиме означаван скуп анахоретских испосница.

Захваљујући средствима која су била на располагању, али и због статуса Велике Лавре као царског манастира, првобитни план о изградњи мале киновије је напуштен и подигнуто је велелепно здање за 120 монаха, са многим привредним објектима, луком, болницом и скрипторијем. Одмах је било јасно да ће постојање оваквог манастира изменити живот атоског монаштва и многи су се побојали да ће промене ићи на штету дотадашњих навика. Лавра је, својом величином и снагом, могла економски, политички и духовно угрозити раније аутономне и атомизиране интересе. Једно изасланство незадовољних Атонита покушало је, после насилне смене на цариградском престолу, да код новог цара, Јована Цимискија (969–976), издејствује изгон Атанасијев са Атоса. Али, Цимискије је очевидно схватио неопходност подизања великих киновија и бројним даровима пружио подршку игуману Лавре. Непосредна последица била је учвршћење положаја манастира кодификовањем његовог организационог устројства и начина живота.

„Велика Лавра је добила први типик 970/71. године, по правилима студитске киновије из 799, чији је аутор био реформатор византијског монаштва Теодор Студит, игуман цариградског манастира Студион. Према тим правилима, која су у међувремену постала узор калуђерским заједницама у Царству, морала су бити поштована три основна елемента свакодневице у киновији: заједнички живот (без робова), закон послушности, обавезни рад. Полазећи одречених правила, типик Лавре је поставио строго устројство манастирског живота, које је постало прототип за организовање свих светогорских киновија."

„Типиком је, пре свега, била постављена чврста унутрашња организација манастира. Потпуну власт, доживотну и готово апсолутну, имао је игуман, изабран од шеснаест угледних монаха. Он је сматран духовним оцем свих чланова манастирске заједнице, а његова овлашћења ишла су до права да све њих кажњава по разрађеном систему казни. Величина братије била је ограничена на осамдесет калуђера без права на приватну имовину, међу којима није могло бити евнуха и деце. Први пут се појављује, уз забрану женама да ступе на Атос, и забрана држања женки домаћих животиња, посебно коза и оваца (ἄβατον). Искушеништво пред увођење у пуни монашки статус постављено је, међутим, флексибилно: од једне до три године, упркос одлукама Цариградског сабора из 861. о трогодишњем послушништву."

Будући да касније установљене киновије следе, бар у основним цртама, правила постављена типиком Велике Лавре, све су имале доживотног игумана, окруженог, такође доживотно постављеним, члановима савета (γεροντία). Највећи део свакодневног живота, укључујући и обавезни рад, одвијао се заједнички. Настојало се да лична имовина буде сведена на занемарљив обим, али тај идеал није могао увек да буде одржан. Монаси су махом били необразовани, а аскетска правила живота строга, са постовима који трају по две трећине године и најскромнијом безмесном исхраном ван поста, а сваки тренутак „слободног" времена коришћен је за самоочишћавајуће молитве. Ипак, и поред исцрпљујуће аскезе, чување и преписивање рукописних књига са верском садржином, делом схватано и као обавеза ученијих монаха, узело је у киновијама таквог маха да је Атос временом израстао у важан центар православне учености и учене духовности. Извесним монасима трајно су биле поверене посебне дужности, као што су: свештеник, економ, архондар (води бригу о гостима), вратар, библиотекар, пекар, кувар, разне занатлије, а у манастирској цркви — католикону — ангажовани су псалти (појци), анагности (чтеци) и еклисијарси (црквењаци).

Доношењем типика престиж Лавре био је још више учвршћен, што свакако није могло да умањи напетост међу незадовољним Атонитима. Немир је попримио такве размере да је цар био принуђен да пошаље специјалног изасланика на Атос, студитског игумана Евтимија. Његова посредничка мисија показала се успешном и далекосежном по последицама. Скуп педесет пет предстојника анахоретских заједница, уз Евтимија као председавајућег, донео је 972. године први свеопшти типик о уређењу живота на Светој Гори, који се назива Типик Јована Цимискија или, чешће, само Трагос (Јарац; написан је, на-

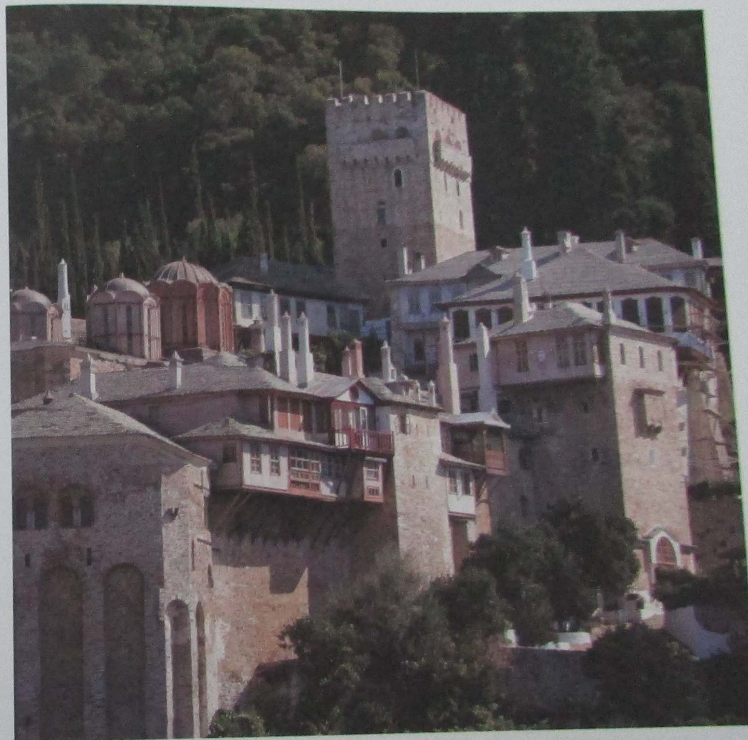

Манастир Дохијар

виђен сам Атанасије. Манастир је основан 963. године, после Нићифоровог уздизања за цара, чина који је Атанасија разочарао због рушења заједничких планова о подвизавању и одвео захлађењу њихових односа. Ипак, неспоразуми су били изглађени и манастир је под именом Велика („Највећа“ — Μεγίστη) Лавра био 964. проглашен за царску лавру, односно добио пуну самосталност, са Атанасијем као првим игуманом. Мошти св. Василија Великог и честица Часног Крста, поклоњени од царског величанства, посебно су уздигли углед новог манастира. Од тог тренутка почиње историја светогорских киновијских манастира, а сам општи назив *лавра* почиње да се употребљава за такве монашке обитељи, за разлику од раније праксе кад је њиме означаван скуп анахоретских испосница.

Захваљујући средствима која су била на располагању, али и због статуса Велике Лавре као царског манастира, првобитни план о изградњи мале киновије је напуштен и подигнуто је велелепно здање за 120 монаха, са многим привредним објектима, луком, болницом и скрипторијем. Одмах је било јасно да ће постојање оваквог манастира изменити живот атоског монаштва и многи су се побојали да ће промене ићи на штету дотадашњих навика. Лавра је, својом величином и снагом, могла економски, политички и духовно угрозити раније аутономне и атомизиране интересе. Једно изасланство незадовољних Атонита покушало је, после насилне смене на цариградском престолу, да код новог цара, Јована Цимискија (969–976), издејствује изгон Атанасијев са Атоса. Али, Цимискије је очевидно схватио неопходност подизања великих киновија и бројним даровима пружио подршку игуману Лавре. Непосредна последица била је учвршћење положаја манастира кодификовањем његовог организационог устројства и начина живота.

„Велика Лавра је добила први типик 970/71. године, по правилима студитске киновије из 799, чији је аутор био реформатор византијског монаштва Теодор Студит, игуман цариградског манастира Студион. Према тим правилима, која су у међувремену постала узор калуђерским заједницама у Царству, морала су бити поштована три основна елемента свакодневице у киновији: заједнички живот (без робова), закон послушности, обавезни рад. Полазећи од речених правила, типик Лавре је поставио строго устројство манастирског живота, које је постало прототип за организовање свих светогорских киновија.“

„Типиком је, пре свега, била постављена чврста унутрашња организација манастира. Потпуну власт, доживотну и готово апсолутну, имао је игуман, изабран од шеснаест угледних монаха. Он је сматран духовним оцем свих чланова манастирске заједнице, а његова овлашћења ишла су до права да све њих кажњава по разрађеном систему казни. Величина братије била је ограничена на осамдесет калуђера без права на приватну имовину, међу којима није могло бити евнуха и деце. Први пут се појављује, уз забрану женама да ступе на Атос, и забрана држања женки домаћих животиња, посебно коза и оваца (ἄβατον). Искушеништво пред увођење у пуни монашки статус постављено је, међутим, флексибилно: од једне до три године, упркос одлукама Цариградског сабора из 861. о трогодишњем послушништву.“

Будући да касније установљене киновије следе, бар у основним цртама, правила постављена типиком Велике Лавре, све су имале доживотног игумана, окруженог, такође доживотно постављеним, члановима савета (γεροντία). Највећи део свакодневног живота, укључујући и обавезни рад, одвијао се заједнички. Настојало се да лична имовина буде сведена на занемарљив обим, али тај идеал није могао увек да буде одржан. Монаси су махом били необразовани, а аскетска правила живота строга, са постовима који трају по две трећине године и најскромнијом безмесном исхраном ван поста, а сваки тренутак „слободног“ времена коришћен је за самоочишћавајуће молитве. Ипак, и поред исцрпљујуће аскезе, чување и преписивање рукописних књига са верском садржином, делом схватано и као обавеза ученијих монаха, узело је у киновијама таквог маха да је Атос временом израстао у важан центар православне учености и учене духовности. Извесним монасима трајно су биле поверене посебне дужности, као што су: свештеник, економ, архондар (води бригу о гостима), вратар, библиотекар, пекар, кувар, разне занатлије, а у манастирској цркви — католикону — ангажовани су псалти (појци), анагности (чтеци) и еклисијарси (црквењаци).

Доношењем типика престиж Лавре био је још више учвршћен, што свакако није могло да умањи напетост међу незадовољним Атонитима. Немир је попримио такве размере да је цар био принуђен да пошаље специјалног изасланика на Атос, студитског игумана Евтимија. Његова посредничка мисија показала се успешном и далекосежном по последицама. Скуп педесет пет предстојника анахоретских заједница, уз Евтимија као председавајућег, донео је 972. године први свеопшти типик о уређењу живота на Светој Гори, који се назива Типик Јована Цимискија или, чешће, само Трагос (Јарац; написан је, на-

Манастир Дохијар

име, на јарећој кожи) и који се и данас чува у архиву светогорског Протата. Излазећи у сусрет незадовољним анахоретима, али и потреби за новинама масовније киновијске организације, аутори Трагоса су установили скупштину (σύναξις) као врховну институцију власти на Атосу, која је обавезно сазивана на Велику госпојину, а касније још и на Божић и Ускрс. У првом тренутку скупштину су чинили прот са тројицом пратилаца, Атанасије Лавриот са двојицом, његов највећи противник Павле Ксиропотамски са једним и сви игумани анахоретских заједница без пратилаца, представници свих келија и сви пустиножитељи који би показали заинтересованост за рад скупштине. Прот и чланство скупштине нису могли одлучивати једни без других.

Скупштина је уведена као компромисно решење за завађене стране, али будући да су многе одредбе типика Лавре биле укључене у Трагос, као и с обзиром на општу тенденцију изградње киновија, усвајање првог светогорског типика убрзо је довело до преваге киновијског над анахоретским начином живота. Још за игуманства Атанасијевог (умро око 1004), често уз његову помоћ, били су основани манастири Ивирон (979/80), Ватопед (око 985), Есфигмен (пре 998), Зограф, можда и грчки Хиландар (не пре априла 982, готово сигурно забележен 1015), Св. Павле (крајем X века, иако се име усталило тек 1108). До средине XI века оснивање киновија било је настављено истим, убрзаним ритмом: Филотеј (пре 1015), Ксиропотам (пре 1018, али уз приличну хронолошку збрку због сеобе имена), Дохијар (пре 1030), Ксенофонт (пре 1035. под тим именом, још раније као Св. Ђорђе), Кастамонит (пре 1050), Каракал (можда чак пре 1018) и, што је посебно занимљиво, манастир Амалфитанаца из Јужне Италије.

Анахоретство се и даље, међутим, одржава као значајан облик живота и често, чак, улази у сасвим одређену интеракцију са киновијом. Почев од саме Велике Лавре, у саставу већине манастира налазе се релативно многобројне испосничке келије које неретко постају језгра нових манастира. Неки од чувених Светогораца пролазили су животни пут у монаштву по готово одређеној схеми: киновит – анахорет – учитељ у келији – оснивач нове киновије. Ипак, најгорљивијим аскетама није одговарала институционализација монашког живота, па су се они трајно подвргавали усамљеништву, било да су формално припадали неком манастиру или се посвећивали аскези потпуно самостално. Овакви усамљеници повлаче се временом све више на стрме обронке планине Атос.

Време великог процвата Свете Горе, до кога долази у првој половини XI века, било је право време сазревања, па сходно томе и време нестабилности. Рекло би се да су велике киновије у извесном смислу трагале за својим идентитетом. Заједницу су потресале свађе, недолично понашање и кршење манастирских правила, укључујући и недозвољено повећање братије. Само у Лаври било је у једном тренутку седамсто уместо прописаних осамдесет калуђера. Неовлашћено трговање и, такође неовлашћено, држање запрега и бродова у ту сврху нарасли су у велики дисциплински проблем. Због оваквих и других преступа, међу којима је нарочито саблажњиво било држање евнуха, почео је да бива угрожен престиж читаве светогорске заједнице. Проблем је био утолико већи, што је Атос већ увелико стицао углед најважнијег монашког центра у Царству. Како су тамошње киновије, као „царске лавре", биле под непосредним патронатом самога цара, до реакције је морало доћи са највишег места. Забринут због многих жалби, које су бујале и унутар и изван заједнице монаха, цар Константин IX Мономах (1045–1054) упутио је, као некада Цимискије, духовника једног цариградског манастира са налогом да уреди прилике. Био је то Козма Цинцилуки, монах из Цариграда, који је непрекидно седам дана држао седницу са представницима свих братстава и келија. Резултати овог исцрпљујућег заседања уобличени су септембра 1045. у нов типик, назван Мономаховим, у коме је први пут званично употребљен дотадашњи колоквијални назив Света Гора.

Мономахов типик имао је изузетан значај у историји Свете Горе. У столећу великог полета светогорског монаштва, њиме је поредак ствари тако темељно регулисан, да се за око три и по века, све до пред крај византијске епохе, више није приступало изради општег типика. При томе, економски, друштвени и морални поредак монашког живота, који је својевремено био успоставио знаменити Теодор Студит, није реформисан него је његово поштовање строжије захтевано. Сви облици луксуза и економске експанзије, трговина на велику даљину, сељакање калуђера из манастира у манастир били су стављени под режим забрана. Све је то сматрано одвраћањем од идеалних дужности самоодрицања и послушности. У организационом погледу подвучена је целовитост монашке

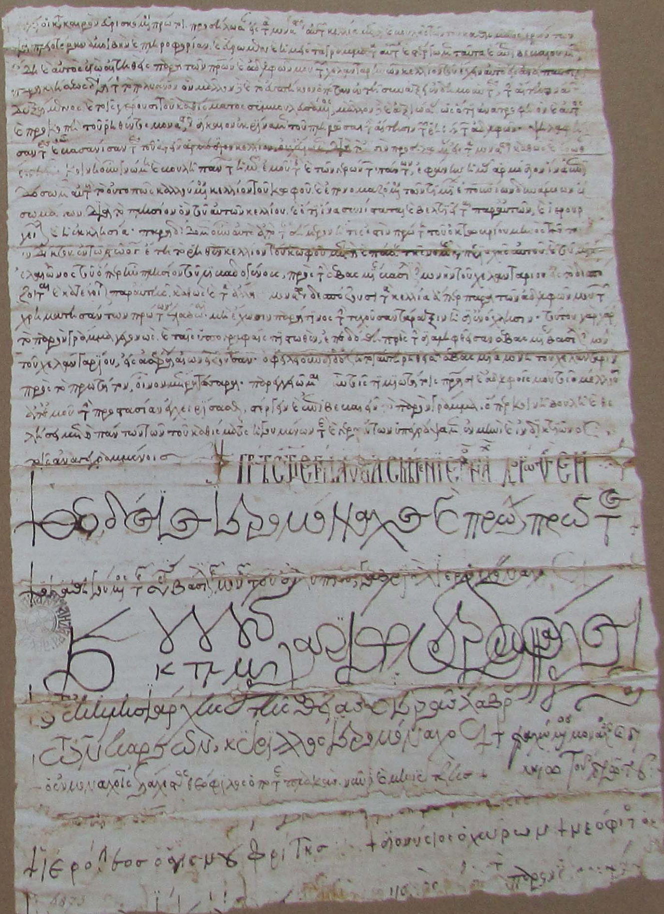

Повеља којом прот Доротеј са сабором 1. октобра 1364. манастиру Хиландару додељује келију Кофу (десно)

заједнице стављањем нагласка на углед прота који је своју дужност, све до пред крај XIV века, често доживотно обављао. Увођење прота у дужност обављало се, по први пут донетој одредби, у Цариграду, где је из руку самог цара примао пастирски штап и повељу о именовању. Иако је он превасходно био председавајући скупштине која га је и бирала између два-три кандидата, самостално је одлучивао о свакодневним пословима из домена својих управних и судских надлежности. О нешто важнијим питањима одлуке је доносио заједно са пет до десет игумана, док су само заиста важна питања остајала резервисана за скупштину која се по традицији није састајала чешће од три пута годишње.

Ако је прот, својим нешто ојачаним положајем, симболизовао целовитост светогорске заједнице, тиме није била инаугурисана надређеност његових компетенција над правима манастира, чији се целокупан живот одвијао потпуно аутономно. Манастири ни у ком случају нису постали беочузи заједничке организације, већ су пре сматрани равноправним партнерима који су део заједничких послова обављали преко протата. Прот је, чак, у ово време обично био биран међу представницима мање значајних манастира, како се не би могао наметнути ни снагом сопствене „куће". С друге стране, наглашена је била важност најстаријих и највећих манастира тиме што, док је прот на заседања скупштине долазио са три пратиоца, игуман Лавре се појављивао са шест, а игумани Ивирона и Ватопеда са по четири пратиоца. Сви остали игумани имали су само по једног пратиоца.

Богатство појединих манастира нагло почиње да расте у време Константина Мономаха и током деценија које су следиле његовој владавини. У општој клими додељивања нових поседа и додељивања привилегија крупним, нарочито духовним поседницима, били су ударени темељи економске моћи светогорских манастира. Она се заснивала нарочито на земљишној имовини у источној Македонији, пре свега на Халкидики и у долини Струме (Стримон). Моћ Светогораца, подупрта њиховим подвижничким угледом, постала је тако велики чинилац самосталности, да су за владе Алексија I Комнина (1081–1118) царском наредбом манастири били издвојени из епископијалне организације Цркве, што је за византијске прилике било крајње необично. У исто време, издвојеност Свете Горе и строга моралност тамошњег живота била је потврђена обнављањем и пооштравањем прописа којима је забрањивано увођење евнуха и ћосавих, како би у потпуности била избегнута могућност да преобучено женско биће ступи на светогорско тле. Посебно сликовиту епизоду из тог времена представљало је присуство око 300 сточарских породица Влаха, које су манастирима биле од користи, али које су најзад морале бити изгнате, како би се стало на пут саблазни. Сматрало се, међутим, да је у свим овим случајевима поштовање монашких правила било обновљено извесним пренебрегавањем светогорске аутономије, јер је морало бити спроведено патријарховом интервенцијом (спекулисало се чак и са његовом анатемом) и царским указима.

Током XII века показало се већ да јурисдикција прота, онако како је била постављена, захтева увођење извесне службе која би, ако ништа друго, олакшавала вођење његових послова. Функционисање протата се тако устаљује, првенствено у судској сфери, као и у распоређивању државних субвенција (ρόγα) манастирима и келијама. Институционална стабилност службе огледа се и у подизању посебне зграде за протат, чији значајан саставни део постаје протатски архив. Службу сачињавају новоуведени стални чиновници, тачније речено монаси са посебним овлашћењима, који проту помажу у његовим судским дужностима, а истовремено имају своје одређене, посебне дужности: (велики) економ, који се брине о светогорској имовини; епитирит (тројица или четворица истовремено), задужен за јавни ред; еклисијарх, коме је поверена брига о предметима чуваним у карејским црквама; дикеј, правни представник прота.

Упоредо са уобличавањем општих установа светогорске заједнице настављају се оснивања и изградње великих манастира као основних институција монашког заједништва. Пре 1169. основан је Кутлумуш, грчки манастир назван по једном пребеглом селџучком принцу, а затим, што је посебно значајно и представља изузетну новину, долази до оснивања два славна словенска манастира — руског Пантелејмона 1169. године, који је крајем тог столећа још увек био сматран грчким манастиром, и српског Хиландара 1198. године.

Мирјана Живојиновић

ОСНИВАЊЕ ХИЛАНДАРА

Хиландар, четврти по реду у хијерархији светогорских манастира и један од најзначајнијих духовних и културних средишта српског народа, основали су монаси изузетног угледа, бивши велики жупан Стефан Немања (1166–1196) и његов најмлађи син Растко, исти који су створили самосталну средњовековну државу и аутокефалну Српску цркву. У дугој историји Србије, његови монаси су играли значајну улогу, јер су блиске везе њиховог манастира са матичном земљом остале трајне. Велики је удео Хиландараца био и у развоју српске књижевности и уметности, а најспособнији међу њима, по жељи владара, долазили су и да заузму водеће положаје у Српској цркви.

Основни извори. — О образовању српског манастира на Светој Гори и почецима његовог живота казују бројни извори, пре свега грчки и српски документи из времена његовог оснивања: заједничко писмо српских монаха и светогорског сабора византијском цару Алексију III Анђелу (пре јуна 1198), а затим и сами оснивачки акти — две цареве хрисовуље (из јуна 1198. и јуна 1199), повеља монаха Симеона (из друге половине 1198) и повеља великог жупана Стефана Немањића (из септембра, вероватно 1200/1). Драгоцене податке о устројству манастира пружају и два типика — Карејски (из друге половине 1199) и Хиландарски (из 1200/1). О њиховом састављању старао се сам Сава, настојећи да у потпуности уреди свакодневни живот монаха — првим типиком у Светосавској испосници у Кареји и другим у самом манастиру.

Обавештења која пружају наведени документи у великој мери допуњују подаци из биографија Симеона и Саве. Прву од њих, опширни *Живот Симеона Немање,* написао је Сава у Студеници, након повратка са Свете Горе (у зиму 1206. или 1207. године), док је другу, *Житије светога Симеона,* саставио његов брат, велики жупан Стефан пре 1216. године. Доцније, *Животе св. Симеона и св. Саве* написао је јеромонах Доментијан. Савино житије је довршио 1253/4. у испосници у Кареји, послуживши се *Кратким Житијем светога Саве,* које је обогатио сопственим, непосредним познавањем појединих догађаја. При писању *Житија светога Симеона,* окончаног 1263/4. у пиргу Христовог Преображења, Доментијан се ослонио на *Житије светога Симеона* од Стефана Немањића и *Похвалу кнезу Владимиру* од кијевског митрополита Илариона. Симеоново Житије је краће и не садржи све појединости које налазимо у Савином. Најзад, по налогу хиландарског братства, *Житије светога Саве* написао је крајем XIII века и монах Теодосије. Тежиште његовог приповедања је на заједничким духовним подвизима св. Саве и Симеона на Светој Гори, а затим и Савиним путовањима и чудима. Теодосију је, ипак, главни извор био Доментијанов текст који је, пишући четрдесетак година касније, у тој мери прерадио да је створио сасвим нови спис.

Оснивачи Хиландара. — Присуство српских монаха на Атосу и оснивање њиховог манастира мора се посматрати у склопу веза великог жупана Стефана Немање са Цариградом. Још као обласни господар чија се територија граничила са Византијом, Стефан Немања је, уживајући подршку цара Манојла I Комнина, своју власт ојачао док је велики жупан био његов брат Тихомир, можда 1163. Приближавање Немање Цариграду подигло је његов углед и допринело да већ постојећи раздор између браће прерасте у отворени сукоб из кога је Немања изашао као победник и 1166. постао велики жупан. Од посебног је значаја, с друге стране, био брак његовог средњег сина Стефана са Евдокијом, чланом византијске владајуће куће — она је била кћи царевог брата Алексија Анђела који се 1195. и сам попео на цариградски престо. Ово блиско сродство донело је Стефану титулу севастократора, у то време највишу у византијској дворској хијерархији, и допринело да Немања у тренутку повлачења, марта 1196, њему преда власт, заобилазећи прворођеног Вукана.

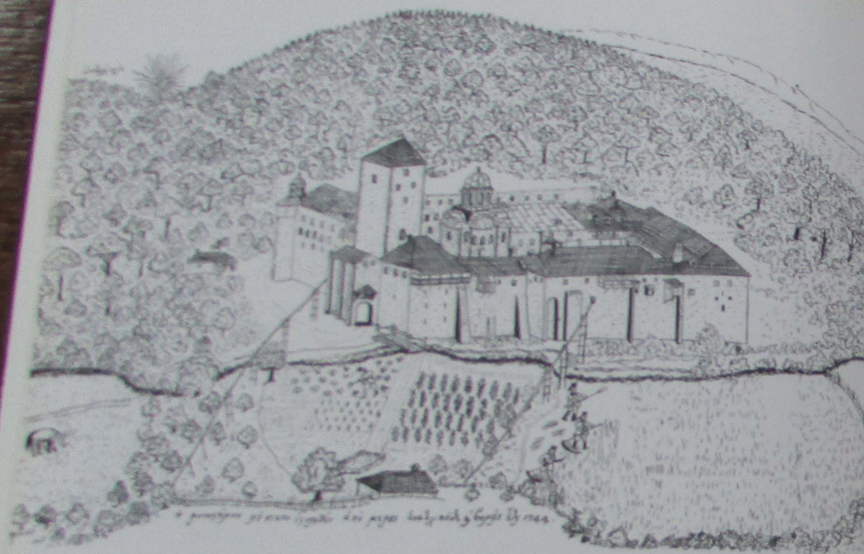

Стари руски манастир Светог Пантелејмона, цртеж В. Г. Барског, 1744.

Најмлађи Немањин син Растко, коме је Зета дата на управљање, о Светој Гори је сазнао од монаха који су долазили на двор његовог оца да „приме потребну помоћ“. Прилика се, кажу писци, указала када су то били руски калуђери са којима се лакше споразумевао, па је с њима и одбегао, вероватно у јесен 1191, у њихов манастир, посвећен св. Пантелејмону. Долазак сина српског великог жупана у Свету Гору оставио је на савременике велики утисак.

После вишемесечног боравка у руском братству, у жељи да боље научи језик и упозна црквену књижевност и богослужење на грчком, Растко је следеће, 1192. године прешао у Ватопед где је примио монашку схиму и узео име св. Саве, угледног организатора монашког живота у Палестини. Борављећи у познатом светогорском манастиру, Сава је средствима родитеља из Србије помогао његово братство, изградио три параклиса и заменио камене плоче оловним на крову главне цркве, посвећене Благовестима. Предвиђајући долазак свога оца Стефана Немање, у Ватопеду је припремио и место за његов боравак.

Вишегодишње Растково пребивање на Атосу утицало је на Немањину одлуку да, након предаје престола средњем сину, и сам, 25. марта 1196, прими монашки образ, као и његова супруга Ана, у монаштву названа Анастасија. У свом манастиру Студеници, Симеон је као монах проборавио нешто више од годину дана, а затим, одазивајући се Савиној молби, 8. октобра 1197. кренуо у Свету Гору. Братство Ватопеда са игуманом Теостириктом уз највеће почасти је 2. новембра 1197. дочекало бившег великог жупана Србије, монаха Симеона и оне од његових велможа који су одлучили да своје домове напусте и постану монаси.

Сава је и након очевог доласка наставио са грађењем у Ватопеду и изван њега. За свога оца, монаха Симеона, подигао је уз олтар Богородичине цркве посебну келију да би из ње — физичка снага га је почела напуштати — могао да прати богослужење. Због својих заслуга, Сава је у Ватопеду добио почасни назив „другог ктитора“. Присуство српских монаха је изазвало потребу за проширењем простора, па су Симеон и Сава одлучили да за Ватопед обнове и један опустели манастир.

Грчки Хиландар. — Приликом обиласка Свете Горе, у позну јесен 1197, одабрали су стари грчки манастир Хиландар који је пре тога страдао од пиратских напада. Био је смештен, као и данас, на благо нагнутом шумовитом терену који се спуштао од североистока ка југозападу, око два километра удаљен од морске обале и пет сати хода од Кареје. Невидљив с мора, Хиландар је са копнене стране био заштићен тешко проходним обронцима планине Велике Вигле, што је било од значаја и у познијим вековима. У

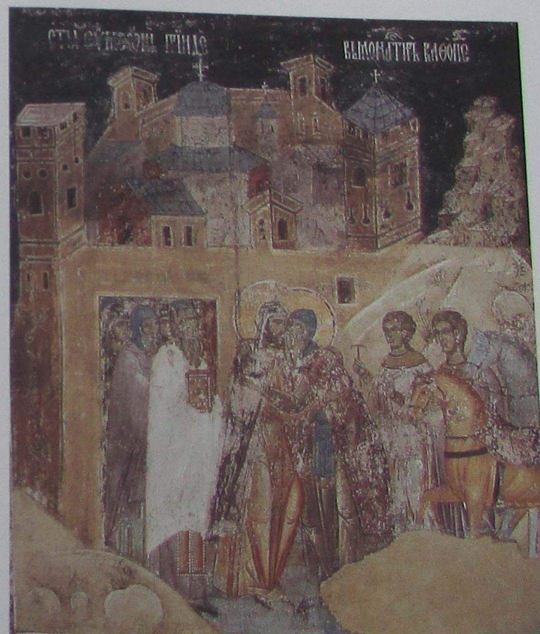

Сусрет св. Симеона и св. Саве у Ватопеду, сцена из циклуса посвећеног животу св. Саве, рад Георгија Митрофановића из 1621, манастирска трпезарија

овом подручју на северу, називаном Милеје (Јабучњак), знатно раније (после априла 982), уредио је био своје обитавалиште угледни светогорски монах Георгије, звани Хеландарис, по коме је манастир касније добио име. У XI веку то је било густо насељено монашко средиште уз које су, поред Хиландара, постојали и други манастири. Неки од њих су већ тада, из различитих разлога, губили положај самосталних заједница и као келије били придружени боље стојећим суседима. Другима се то догодило почетком XII века. Најдуже су се одржали Хиландар и манастир Кир Атанасија. И они су, међутим, после 1169. страдали у неком јачем нападу гусара. У време када су га запазили његови будући ктитори, Хиландар је био порушен и без монаха.

Добијање Хиландара. — С обзиром да је у питању био некадашњи царски манастир, за његово уступање Ватопеду било је потребно царево одобрење. Имајући у виду родбинске везе познатих српских монаха са Алексијем III Анђелом, игуман је крајем 1197. или почетком 1198. у Цариград послао Саву. Он је од византијског владара добио сагласност, након чега се могло приступити обнови старог Хиландара. Но, сазнање да се на Атосу налазе и манастири негрчких народа, попут Грузинаца и Амалфићана, подстакло је код Симеона и Саве жељу да оснују „манастир који ће примати људе од српског народа, жељне да се посвете монашком животу". Њихова жеља је наишла на разумевање карејског сабора са протом Герасимом на челу, а затим је и цар Алексије III изашао у сусрет њиховој заједничкој молби и златопечатним словом, издатим јуна 1198, Хиландар и *светилишта* у Милејама ставио под непосредну власт и управу Симеона и Саве, дајући им право да опустела станишта обнове по својој жељи и о своме трошку — да Хиландар уреде и претворе у српски манастир. Ново братство је требало да буде сасвим слободно и самоуправно, изузето из власти прота Свете Горе, какви су већ били и постојећи манастири других народа — Амалфићана и Ивираца; једнаку слободу добили су и сви поседи који су од давнина припадали Хиландару и манастирима Милеја, а сада су заједно са њима били предати српским калуђерима.

Обнова Хиландара. — Већ у току изградње, Симеон је од свога сина, великог жупана Стефана затражио потребна средства и пренео на њега, као наследника, ктиторство над манастиром: „и опет после мене да буде теби и твојој деци и унуцима, у род ваш, и у род до века". Радови на обнови старог Хиландара — цркве, одбрамбених зидова са пирговима, зграда за становање и трпезарије — брзо су напредовали, те се већ средином 1198. у њему могао организовати живот малог братства. Симеон и Сава, као ктитори, поставили су за игумана способног монаха Методија који је непосредно учествовао у пословима и одлазио у Србију. Његова мисија је свакако била везана и за издавање оснивачке повеље којом је монах Симеон уз помоћ великог жупана Стефана Немањића, у другој половини 1198, Хиландару даровао бројна села на подручју Призрена и тиме му обезбедио основни баштински посед у земљи.

Хиландар после Симеонове смрти. — Након осам месеци проведених у Хиландару, Симеон је преминуо 13. фебруара 1199. године. Припадници различитих народа — монаси Грци, Ивирци, Руси, Бугари и Срби — одали су му појањем почаст и сахранили га у манастирској цркви посвећеној Ваведењу Богородице. Игуман Методије, везан за Немању са којим је, по свој прилици, и дошао у Свету Гору, са неколицином монаха је тада напустио Хиландар. Он је у то време имао мало калуђера, а претила му је опасност и од гусара. Настојећи да манастир извуче из тешкоћа у које је запао, да га економски оснажи и правно учврсти, Сава је у пролеће 1199. поново отишао у Цариград.

Алексије III је и овог пута изашао у сусрет Савиним жељама и својим златопечатним сигилијем, издатим у јуну, уз потврду свих пре тога додељених права, српским монасима дао и стари, у то време опустели манастир Зиг са свим његовим имовинским привилегијама — да буде у власти Хиландара као што су биле и друге монашке установе у Милејама. Теодосије, штавише, бележи да је прилагањем царског манастира Зига и сам Алексије III постао ктитор Хиландара. Поред тога, манастир је овим царевим актом добио и нову, веома значајну повластицу — право располагања бродом запремине хиљаду модија (= носивости око 17 тона), који је изузет од плаћања свих врста таксе. У манастир су њима допремане потребне намирнице — производи са манастирских поседа, у то време још увек малобројних, изван Свете Горе, у подручју теме Волерона—Струме—Солуна, као и оне које су монаси могли прибавити на трговима близу лука у које је њихов брод свраћао.

Хиландар постаје царски манастир. — Говорећи о повластицама стеченим 1199. године, Савини биографи Доментијан и Теодосије доносе и драгоцен податак да је Алексије III „именовао" Хиландар царским манастиром. Ова привилегија је била у складу са само-

Хрисовуља цара Алексија III, 1198 (десно)

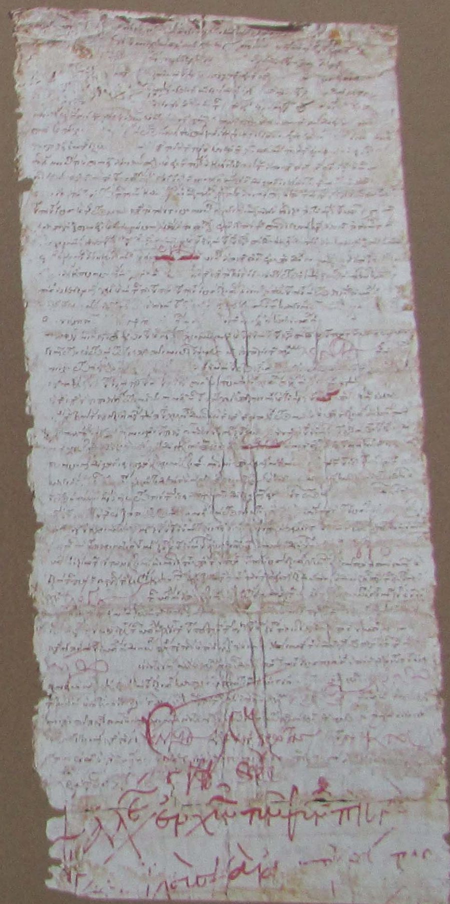

сталоноћу и самоуправноћу које је он поменутим привилегијама добио. У Хиландарском типику сам Сава о томе веома одређено сведочи, истичући да Хиландар „би ослобођен од благоверних царева да је у брују игуменских манастира као и други царски манастири". Привилегију царског манастира су чиниле избор и постављање игумана: пошто би од братства био изабран и затим од светогорског прота постављен, путовао би у Цариград да жезло прими из руку самога цара. У време оснивања српског Хиландара, поменути царски манастири неграчких народа (Амалфићана и Ивераца), са којима је он у правима изједначен, уживали су и повластицу да њихове игумане не потврђује прот него једино цар у часу када им предаје жезло. Сава је, међутим, за Хиландар добио и посебну привилегију: његов игуман уопште није морао да путује у престоницу због примања жезла, па је Сава у Хиландарском типику забележио: „А ја смерни ракуних почету манастирску у злату и у коњима и у труду, ишо дошао од путовања (у Цариград), и умолих благоверне цареве да не иду игумани к њима ради назначења, но узех од њих жезло, да је у манастиру место царског назначења". По речима Теодосија, Сава је у манастир донео жезло добијено од цара које је требало да се чува у цркви, а „када браћа поставља игумана да оно покрај посред себе умесно цара, и да се сматра да се игуман поставља као од цара, и као из царских руку да узима штап власти". У избору хиландарских игумана помогли су, на основу ктиторских права које је на њих пренео монах Симеон, учествовали и српски краљеви.

Сава се вероватно августа 1199. године вратио из Цариграда доносећи обе хрисовуље (издате 1198. и 1199), које су, заједно са Хиландарским типиком, спадале у најважније манастирске исправе.

Оснивање манастира је тиме било завршено. Треба претпоставити да је Сава о томе обавестио свога брата великог жупана Стефана који је на све одговорио издавањем своје повеље септембра, по свој прилици, 1200/1. године. Придајући скуп добара у подручју Хвосна, већ значајнији од претходних, Стефан Немањић је хиландарски посед у Србији знатно увећао. У истом духу, и сви његови наследници, ктитори Хиландара, бринули су се о манастиру издашно прилажући земљишне поседе у Србији, који су овде предмет посебног поглавља о његовом властелинству.

Први помен Симеону Немањи, одржан 13. фебруара 1200, обележен је веома свечано у присуству светогорског прота и представника многих манастира које је Сава позвао. Најзначајнији догађај у току свечаности било је истицање мира из његовог гроба. Проглашен за Мироточивог, Симеон је постао заштитник српске државе.

Сава, међутим, боравећи понајвише у испосници у Кареји, и даље се старао о Хиландару чије је братство брзо порасло на 90 монаха. У првим годинама XIII века Сава је чешће одлазио у Солун, где је основао хиландарску келију посвећену св. Ђорђу. У то време га је епископ Јериса Никола, у Хиландару, рукоположио за ђакона и, затим, за свештеника, а нешто доцније, пре 1204, у Солуну, у цркви Свете Софије, митрополит Константин Месопотамит „благословио" за архимандрита.

После пада Цариграда (1204) Света Гора је била изложена злостављању и пљачкању Латина, па је велики жупан Стефан, измиривши се са братом Вуканом, позвао Саву да очеве мошти пренесе у Србију. Хиландар је у то време, као и касније, делио судбину осталих светогорских манастира, али и уживао помоћ и подршку српских владара и велможа.

Келија Светог Саве. — За потребе свога манастира Сава је у Кареји, вероватно после Симеонове смрти, подигао испосницу у којој се сам предавао молитвама и посту. Истовремено, пратио је и учествовао у најважнијим збивањима у средишту монашке заједнице. Испосници која је била намењена двојици-тројици монаха, Сава је обезбедио посебан положај у хијерархији светогорских установа. Одредбама Карејског типика она је била изузета из надлежности светогорског прота и добила је знатну самосталност у односу на Хиландар, са којим је, с друге стране, чинила целину. Житељ келије је морао бити биран из редова хиландарских братственика, а њих је Сава обавезао да испосници годишње дају 60 литара уља. Самосталност Светосавске келије се заснивала на економској независности, тј. располагању сопственим добрима. У XIV веку келија је уживала положај манастира, а после изградње утврђења (пре 1324) називана је и пиргом. У Светосавској испосници су увек боравили најугледнији Хиландарци, често бивши игумани и монаси који су се бавили књижевним радом.

Сима М. Ћирковић

ХИЛАНДАР И СРБИЈА

Трајна и нераскидива веза Хиландара и Србије наговештена је у речима које Доментијан приписује анонимном светогорском старцу, у савету упућеном Сави са подстицајем да заснује нови манастир. Светогорац је подсетио Саву да су он и отац много учинили за своје лично спасење, али да треба да мисле и на друге, и да ради спасења других подигну „манастир у Светој Гори да буде истинито прибежиште твоме отачаству, да и после вас они, који су у земљи отачаства твога, који се нађу да љубе Бога и Његову пречисту Матер и који желе истинитога живота, дошавши ту, да га нађу, и претрпевши до конца да буду спасени". Општија намена будуће установе исказана је јасно и у Савиној молби игуману Ватопеда да му додели келију „једно запустело местанце, да створим ћелијицу у име моје, да који дођу од земље отачаства мога, да имају свој сандом, да не досађују манастиру ни твојој светињи, ни братији која живи у овом дому".

И у службеним документима, каква је царска повеља Алексија III, каже се да манастир треба да послужи „за примање људи од српског народа". Та битно нова мисија даје нам за право да српски Хиландар Саве и Симеона одвојимо од старог *Хиландаровог манастира*, запустелог после 1169 године. С друге стране, учешће Србије, њеног великог жупана, у финансирању и свакојаком помагању обнове и опремања манастира видљиво сведочи о настојању да се у црквеном погледу подвојена српска држава уврсти у ред православних земаља. Потреба да се сопственим монаштвом буде заступљен на Светој Гори јавила се као природна последица опредељења за припадање византијском свету.

Српско присуство долази до израза већ почетком 1199, приликом погребних свечаности за преминулог старца Симеона када су појали: „прво Грци, потом Ивирци (Грузини), затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми његово сакупљено стадо". Присуство је у почетку било скромно, око 15 монаха, да би после неколико година нарасло на 90 чланова и затим остало трајно отеловљено у великом и угледном братству. И кад је била мала и кад је била бројна, та монашка заједница је изазивала дивљење подвизима својих чланова сматраних, по много пута поновљеној речи, „небесним људима и земаљским анђелима", који су били молебници, заступници отачаства и владара пред Богородицом и Христом.

Повезаност Србије и њеног манастира на Светој Гори имала је и своје црквене димензије. Када је на самом крају XII века Византија нагло опала да би 1204. била срушена под налетом крсташа, када је Цариград пао у руке Латина и изгубио водећу улогу у православном свету, Света Гора је наставила да даје узоре и обрасце обезглављеном источном хришћанству, остала је чувар његових традиција. Опажа се то приликом оснивања аутокефалне архиепископије која је осамостаљивала у свему. Сава је из Хиландара повео ученике: „узевши са собом оне за које је знао да су подобни за их поставити за епископе" (Теодосије). Затим у Солуну „преписа многе законске књиге и о исправљању вере које требоваше његова саборна црква". Преузимање неопходних књига, које најпре видимо у приређивању Студеничког типика по обрасцу Хиландарског, преведеног са грчког, наставиће се током XIII века. У светогорском српском манастиру написана су житија св. Саве и св. Симеона руком монаха Доментијана а по наруџбини српских владара. Ту је настало Житије светога Саве од Теодосија, затим службе св. Сави, похвала Симеону и Сави, Канон Христу, Симеону и Сави и други списи. Посредством а и трудом хиландарског игумана Никодима преведен је почетком XIV века Јерусалимски типик који је послужио код уједначења богослужбене праксе у Србији.

Лични састав српске црквене јерархије у XIII веку показује важну улогу Хиландара у формирању ху-

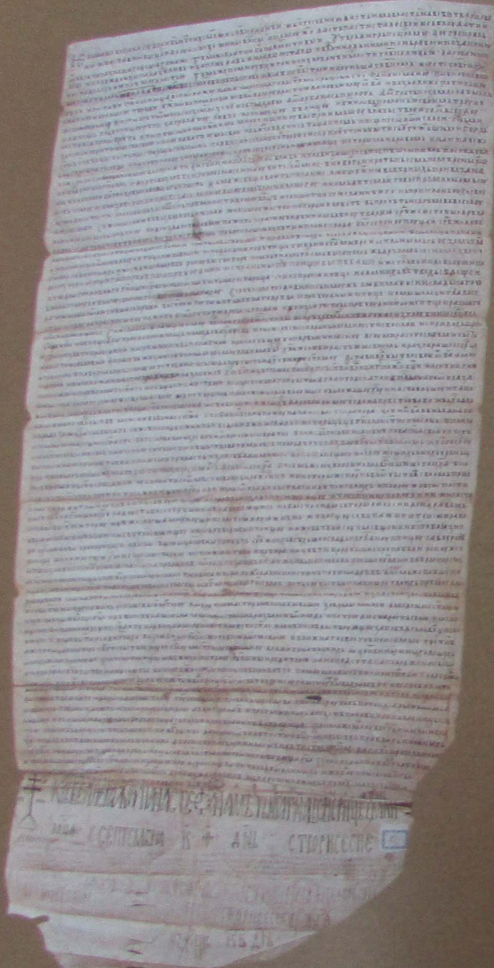

Повеља великог жуйана
Сшефана Немањића из 1200/1 (лево)

ди неопходних за вођење црквених послова. Из хиландарског братства је потекао рашки епископ Методије; на Светој Гори је живео Сава II пре но што ће доћи на архиепископски престо; његов наследник Јоаникије I био је хиландарски игуман; Јевстатије из Хиландара одлази за зетског епископа, да би касније постао архиепископ. Хиландарске старешине и архиепископи били су и Сава III, Никодим и Данило II у првој половини XIV века. Међутим, од средине XIV века надаље нема тога вида повезаности Хиландара и српске јерархије.

За то време су се дешавале велике промене у Србији и њеном окружењу. По далекосежности последица на прво место свакако долази потискивање Латина и обнављање Византијског царства (1261), чиме се Цариграду враћа некадашња улога црквене и културне престонице. У Србији је током столећа дошло до неколико насилних промена на престолу: Радослава збацује Владислав, овога Урош I, који ће и сам бити збачен од стране сина Драгутина. На односе са Хиландаром ти преврати нису деловали. Монаси су припаднике *йлемена Немањиног*, потомке својих ктитора, подједнако прихватали и помагали да им се очува помен и заснује култ.

Односи се унеколико мењају за време дуге владавине краља Милутина (1282–1321). Приликом смењивања старијег брата на престолу, пошто је Драгутин, павши с коња, сломио ногу, уговорени су неки услови („Дежевски уговор“), који су касније различито тумачени. Како је Драгутин постао господар некадашњих угарских територија јужно од Саве (Мачва, Усора, Соли), напоредо су постојале две државе уједначене снаге, са два брата владара повремено у добрим односима, повремено у отвореном или прикривеном непријатељству. У дубини свих спорова било је питање о наслеђу престола и круне, о томе чија ће грана продужити светородну династију Немањића.

У тој подвојености Хиландар није остао по страни, Милутин га је придобио за себе. Освајањима 1282–1284. српске границе су се приближиле Светој Гори. Потврђујући дарове својих претходника, Милутин је додавао своје и проширио првобитне хиландарске метохије којима је језгро било у призренском крају. Хиландар је добио села и земље у околини Пећи у суседству поседа Архиепископије, затим у скопском крају, и у Моравицама. У Милутиново време поседи у Србији су се по економском значају приближили онима у близини Свете Горе, добијеним раније и потврђиваним од стране византијских владара.

Краљ Милуйин,
наос главне манасширске цркве, 1321.

Милутин се није зауставио на томе да земљопоседима и људима увећава имање и годишње приходе Хиландару, већ је, попут првих ктитора, помагао да се реконструише и увећа сам манастирски комплекс. Подигао је Пирг на мору или Василијев пирг, важан за заштиту од морских гусара који су на прелазу из XIII у XIV век угрожавали светогорске манастире више но обично. Следио је стопе оца Уроша I који је подигао Преображенски пирг изнад манастира (Спасова Вода). Саградивши Василијев пирг, Милутин га је

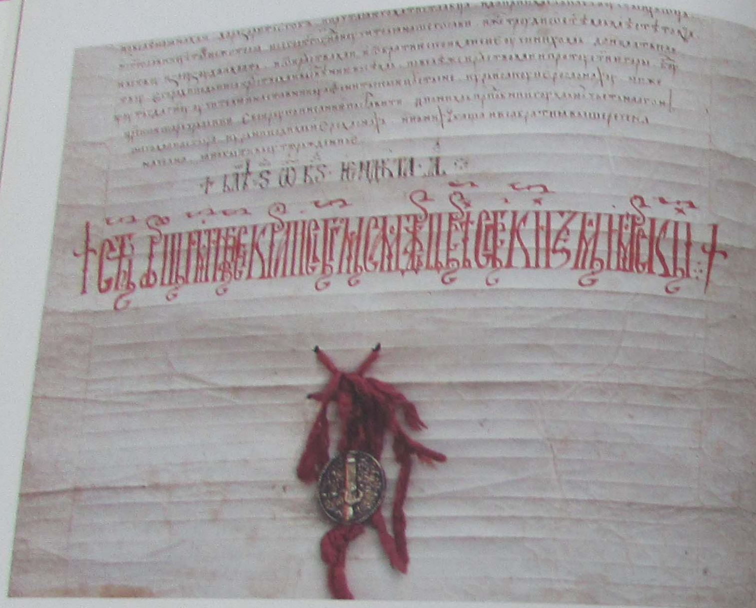

Потпис и печат краља Милутина на хрисовуљи издатој испосници Светог Саве у Кареји, 1318.

обдарио селима, посебно њему намењеним. Пирг је остао под Хиландаром, али је наглашена његова индивидуалност утолико што је имао своје посебне поседе и приходе. Тиме су унутар самог манастира успостављени деликатни односи које није било лако одржавати у идеалној равнотежи. После неколико деценија дошло је до спорова између манастира као заједнице и Пирга као његог дела. Милутин је у манастиру куповао *аделфате*, места и следовања за монахе чланове братства, што је такође отварало пут мешању са стране и настајању пукотина унутар братства. Једна ће касније избити на видело у односима између манастира и његове келије у Кареји, коју је основао св. Сава. Улогу другог ктитора Милутин је крунисао великим захватом у самом манастиру, подизањем нове главне манастирске цркве на месту оне скромне из времена Симеона и Саве.

У Милутиново време се могу уочити појаве неприметне у оскудној грађи претходног периода. Хиландарци и даље долазе на престо српског архиепископа, али сада се дешава и да архиепископ и краљ из Србије пошаљу јеромонаха Данила да буде старешина манастира, и то у периоду тешких искушења. Са тога места Данило ће, трагом многих претходника, доћи прво међу епископе, а затим на архиепископски престо Србије. Старешине Хиландара бивају у то доба укључене у дипломатске мисије или посредовања у важним политичким стварима. То је нарочито видљиво за време Нико-

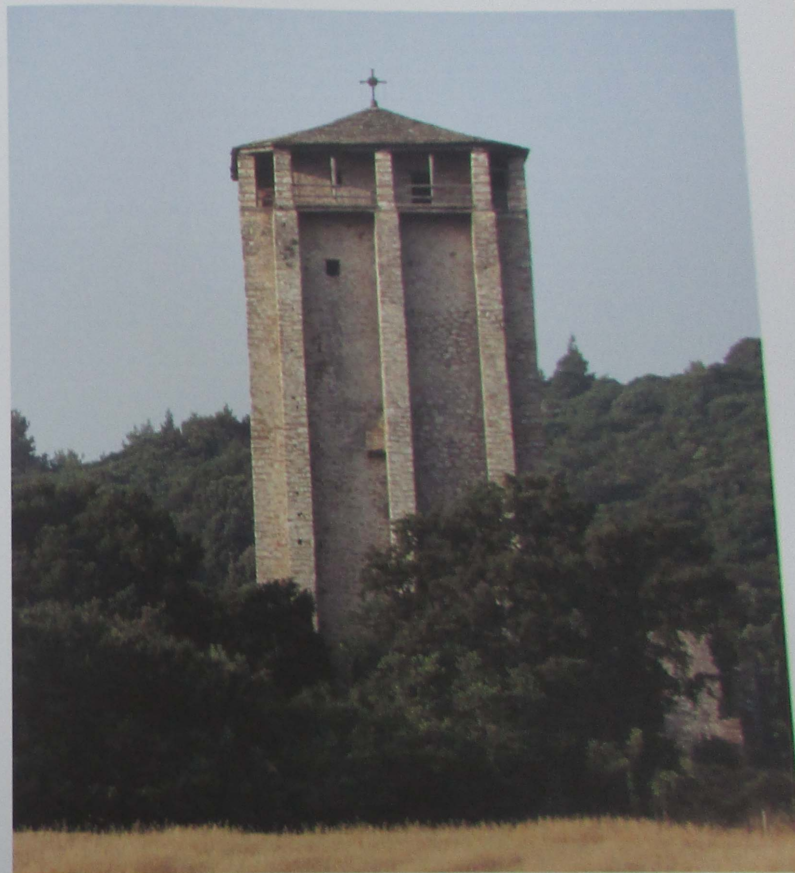

Пирг краља Милутина

дима који учествује у мирењу браће Милутина и Драгутина, а касније у сређивању односа Стефана и оца Милутина који на молбу Хиландараца и Никодима, тада већ архиепископа, дозвољава сину повратак из цариградског изгнанства; а још више се то види за Данила II, који за краља обавља дипломатске и политичке послове у Трнову и Цариграду, и у самој Србији.

Ширење манастирског властелинства у областима удаљеним од Свете Горе јачало је економску снагу братства, али је у исто време увећавало тешкоће у њиховом управљању и искоришћавању. Било је потребно у удаљеним метохијама постављати *икономе* из редова монаха да се заједно са локалним апаратом и световњацима брину о насељима и људима, о дажбинама и работама. Као и други земљопоседници, манастир је бивао увлачен у спорове са суседима. О томе понешто говоре повеље сачуване у манастирској ризници. Из времена краља Стефана Дечанског остала је пресуда у формалној парници око međа између Хиландара и синова тепчије Хардомила (1327). Из ње се види да ни велики углед манастира, ни његови моћни заштитници нису могли одбранити манастир од захвата грамзивих суседа. Из каснијих повеља постаје јасно да нису границе биле једини проблем, већ да је манастир био ометан у убирању својих прихода и коришћењу права, да су суседи пресељавали трг поклоњен манастиру и да је имао тешкоће друге врсте. Неколико деценија касније десило се да манастир буде оптужен да је допустио да метох добијен даром властеоске породице Вукосалића западне у такво стање да је судском пресудом био враћен првом ктитору.

У историји односа Хиландара и Србије важан преломи је означило Душаново освајање Сера и долазак Свете Горе под његову власт. Од тада су и други манастири Атоса постали *молебници* за владара и његову државу, па је Хиландар изгубио свој ексклузивни положај, није више био једини заступник Србије на Светој Гори. Он је, наравно, остао српској владарској породици најближи и најважнији. То се може видети по новом таласу даривања имања, по успешном завршетку неких давно започетих парница, по томе што су српски монаси постали утицајни на Светој Гори, мада се у уређењу њеном ништа није променило. Света Гора је остала нека врста карике која је повезивала Душаново царство и Византијско царство, јер се име цара Ромеја и даље помињало на првом месту, јер су и надаље од Цариграда тражене потврде за акте српског цара.

Некадашња улога Хиландара као жаришта српске књижевности долази сада до израза на специфичан начин. Више се не стварају житија српских светитеља, већ визије светске историје у којој се крунисање Душаново може сагледати у пуној величини. У време игумана Јована у Хиландару се језички прилагођава светска хроника Георгија Хамартола. О популарности и утицају њеном говоре преписи настали у каснијим деценијама и додавање других превода или посрбљивања других византијских хроника. На другој страни, давнашња интелектуална супериорност Хиландара долази до израза у превођењу с грчког актуелних списа који су тада занимали православни свет, пре свега Григорија Паламе, а затим и Григорија Синаита, патријарха Калиста и других.

Збивања у Српском царству после Душанове смрти утицала су на Хиландар на разне начине, између осталога и преко делова властелинства који су се нашли у више посебних осамостаљених области. Манастир је био упућен на то да ради очувања своје имовине успостави везе са онима који су имали реалну власт, а не само царску титулу. Од шездесетих година XIV века као потенцијални заштитници, приложници и ктитори наступају припадници неколико породица које нису биле на истоветан начин повезане са Светом Гором. Породица Драгаша је била јаче повезана са Руским манастиром, деспот Јован Угљеша, као господар Сера и околине Свете Горе, настојао је да продужи Душанову политику помагања свих манастира, али зато Вукашин и његови наследници нису својим даровима задужили Хиландар.

Одјеци супарништава и борби међу великашима одзвањали су и међу зидовима хиландарским, нарочито после изумирања светородне лозе првих ктитора (1371). О томе речито сведочи закључак манастирског братства донет 1382. после великих *истезенија*, која су монаси имали међу собом. Десило се, наиме, да се изобичајио давно раније утврђени и у типик уписани начин одржавања помена на дан смрти *свете господе и ктитора наших*. Дешавало се то, како се каже, или услед заборава, или ђаволског завођења или људске лукавости, тек установљена заповест није била извршавана. Одлучено је зато и записано у облику повеље са претњама духовним казнама онима који се не би придржавали, како ће се помен држати у навечерје и на дан смрти свакога појединачно од господе и ктитора.

Хрисовуља краља Стефана Дечанског, 1327 (десно)

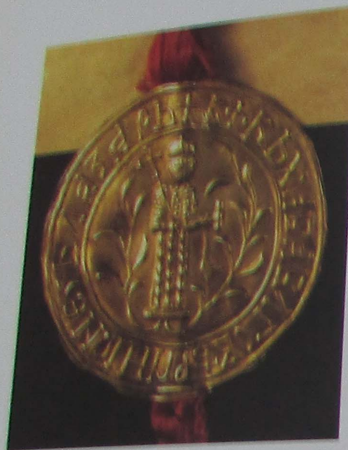

Печат кнеза Лазара са повеље издате манастирској болници, 1379/80.

Побележени су марљиво дани упокојења господе чији се број прилично нагло смањивао. Током следеће две деценије неке породице су изумрле, као раније *племе Немањино*, неке су остале без земље, некима су се чланови растурили по свету. Од бројних обласних господара израслих после Душанове смрти остало је потомство кнеза Лазара и његовог зета Вука Бранковића са једнаким настојањем сваког од њих да игра улогу коју су некад имали Немањићи.

Кнез Лазар се постепено уздизао, постао је господар значајног дела некадашњег српског царства. Наслеђеним земљама прикључио је територије на северу, којима је некад владао краљ Драгутин. Упоредо са ширењем територије и јачањем добијао је све истакнутије место међу господом осамостаљеном после изумирања светородне династије. Са скромном титулом кнеза, али са владарским именом *Стефан Лазар*, дошао је на место владара у односу на државни сабор и нашао се у улози врховног судије. У односу према Хиландару он је такође наступао као настављач дела некадашњих *светих ктитора*. Даривао је поседе, редовне годишње приходе, при чему је посебну бригу посвећивао манастирској болници додељујући јој 100 унчи сребра сваке године. Поред тога он је, попут краља Милутина, проширио манастирски комплекс дозидавши припрату главној цркви.

Вук и његова браћа, синови севастократора Бранка, били су са Хиландаром тешње повезани утолико што је један од њих, монах Герасим, нашао уточиште у манастирском братству. Бранковићи су Хиландар даривали поседима издвојеним из баштинских земаља у Дреници. После погибије кнеза Лазара, неколико година се на његовом месту и у његовој улози нашао зет Вук Бранковић (1389–1396). Тада су и дарови постали значајнији. Хиландару је за манастирске потребе поклоњена ћелија у Скопљу, а поред тога и стари манастир Светог Ђорђа Горга с оним што је остало од великог властелинства створеног даровницама византијских и бугарских владара и краља Милутина. Вук Бранковић је прихватио да плаћа 200 унчи сребра харача Турцима за оне хиландарске поседе који су били под његовом влашћу.

После Косовске битке односи међу наследницима Лазара и Вука су повремено долазили у кризу, али се из сачуваних докумената не може видети да ли су се и на који начин те кризе, праћене повременим супарништвом, одражавале на Хиландар. Манастир је добијао поклоне и од једних и од других, и бивао лишаван понечега добијеног, нарочито у време ратовања међу Бајазитовим синовима, у које су била умешана и српска господа. Тако се изричито каже да је Хиландар изгубио оно што је некад кнез Лазар даровао од новобрдске царине. Од коначног помирења 1412. и одређивања Ђурђа Бранковића за наследника деспоту Стефану Лазаревићу две рођачке породице су се спојиле у једну династију која се у односу на Хиландар у свему угледала на *прве свете ктиторе*.

Обнављањем државног јединства за време владавине деспота Стефана успостављено је стање које је умногоме личило на оно из XIII века. Цела држава, оличена у владару, била је заштитник манастира, његовог братства и његових ризница, чији је значај за српску историју и културу већ био препознат у то доба. Хиландар је био снажна спона која је владаоце XV века спајала са генерацијама оснивача и првих ктитора.

Промена се може видети у томе што Хиландар сада није био као у доба Немањића једини *молебник* и заступник Србије и њене династије на Светој Гори. Десило се, наиме, да су Светогорци, веома рано погођени турским освајањем (1383, 1387), били присиљени да траже нове ктиторе и заштитнике изван домашаја исламских освајача. Обраћали су се српској господи, продужавајући везе успостављене за време Душанове и Угљешине власти над Светом Гором. Од почетка XV века круг се сузио на деспотски двор где су молбе Светогораца биле услишаване, па су попут Хиландара и други светогорски манастири добијали у Србији земље и села или годишње приходе исплаћиване од рударских тргова. Заузврат су ови манастири – а међу њима су били Ватопед, Лавра светог Атанасија, Есфигмен, Свети Павле – прихватили обавезу да се моле и одржавају помене новим или *другим ктиторима*. Поред тога, српски елеменат је постао изразитији међу монасима и старешинама других манастира. Свети Павле је био обновљен у другој половини XIV века од стране српских великаша, монаха Антонија Багаша и монаха Герасима, а затим дошао под патронат моћне породице Бранковића и постао српски манастир колико и Хиландар са којим је делио понеки годишњи приход.

Парапетна плоча са јужне бифоре спољне припрате главне цркве

Хиландар је, ипак, задржао своје изузетно место у црквеном и културном животу Србије. Није више давао епископе и архиепископе, већ се дешавало обрнуто, нарочито око средине XV века, да је пружао уточиште понеком митрополиту угроженом од стране османлијских освајача. Српска књижевност се у ово позно доба развијала у Србији где су били писци и где су настајала најважнија дела. Хиландар је, судећи по сачуваним записима у извесном броју рукописа, сматран у ово доба за специјализовани преписивачки и преводилачки центар коме су се за помоћ обраћали српски јерарси и сами деспоти.

Типичан задатак образованих Хиландараца у ово време био је *преложити* (превести) *књигу от извода* (рукописа) *грчкаго*. Остали су записи о преводу или редиговању дела којих није било у до тада формираној старој српској библиотеци. Нека од њих привлачила су двор и владара као Књига о четири царства или Хроника византијског писца Зонаре, друга су имала значај за богослове као тумачења књиге о Јову, трећа се могу ставити међу списе тадашње опште културе као Шестоднев Јована Златоуста. Неки преписивачи су смерно молили читаоце да поправе оно што нађу да је погрешно, други су опет наглашавали напоре и тешкоће с којима су били суочени, потребу да пореде више рукописа да би отклонили грешке и дошли до исправног текста. Из једног записа се види да је деспот Стефан, којега пореде са Киром и Птолемејем, нашао негде рукопис *Паралипомена Зонарина* (веома кондензована верзија светске хронике), и послао га у Хиландар на преписивање. Ту је монах Григорије открио да је рукопис био рђав, да су га преписали неки неуки сељаци („од грубих неких сељана преписа се"), па га је морао исправљати пажљивим поређењем са списима истога рода.

Записи на рукописима сведоче о хуманистичкој настројености и оних који су преписивање наручивали и књиге поклањали и оних који су текстове преводили или преписивали. Један дуги аутобиографски запис открива да је деспот Стефан Лазаревић тражио да му се пошаљу људи „ради преписованија књижнаго". Светогорци су му нерадо излазили у сусрет имајући у виду његова добročинства. Аутор записа је тако дошао у Србију и у љубостињском крају радио неколико година, касније је суделовао у образовању манастирског братства на реци Далши (у голубачком крају), које је пострадало у време угарско-турског ратовања после смрти деспота Стефана.

Повеље из доба деспота не садрже као повеље краља Милутина или цара Душана преглед свих поседа којима је манастир располагао, тако да не знамо шта је све Хиландар у XV веку сачувао од онога што је

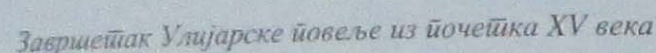

Завршетак Улијарске повеље из почетка XV века

добијао од неколико генерација Немањића и каснијих обласних господара. Понешто од ранијих дарова било је на овај или онај начин изгубљено. Поменут је већ случај Богородице Лештијанске (под Петрусом код Параћина), која је враћена наследницима оснивача јер се Хиландар није на прави начин бринуо о овоме своме метоху.

Судећи по ономе што је у хиландарском архиву сачувано до нашег времена, најбоље се одржао комплекс у околини Призрена и Пећи, где су биле бројне метохије других цркава и манастира, међу осталима и Студенице, Дечана, Светих арханђела, Патријаршије и Призренске митрополије. И у таквом суседству побожне сабраће и славних задужбина долазило је до трвења и парничења. О једном спору око малог селишта улијара (пчелара) у близини Пећи, поклоњеног Хиландару још у време краља Милутина, остали су индиректни подаци у једној прерађеној повељи, која решење повољно по Хиландар приписује сабору на коме у идеалној слози делују краљ Милутин и Никодим, његов савременик на архиепископској столици. Колико се из очуваних докумената могло разабрати, пчелари су били поклоњени у једном лугу, ненасељеном пределу, на месту окруженом поседима Архиепископије. Кад су насељеници раскрчили земљу и образовали трајно насеље дошло је до сукоба између архиепископових и хиландарских људи. До парнице је дошло негде у време деспота Стефана Лазаревића када је из различитих делова склопљена споменута повеља, позната по дугој аутобиографској причи о догађајима владавине краља Милутина из периода 1282–1313.

Последњи хиландарски акти из времена српске државе, настали 1454, само годину дана пре коначног пада јужних делова Деспотовине под османлијску власт, односе се на међе хиландарских поседа у близини Хоче (данас Велика Хоча) и села Момуше (дарованих Хиландару још приликом оснивања), а настали су у парници између Хиландара и манастира Светих арханђела код Призрена, славне Душанове задужбине. Из аката се види на делу механизам решавања спорова о међама и традиционални начин управљања метосима преко иконома који има седиште у Хочи, нараслој у међувремену у велико насеље са неколико цркава.

Хрисовуља цара Душана
издата на сабору у Крупиштима, 1355 (десно)

Хиландар је у своме управљању великим и раштрканим властелинством имао међу осталим и проблем обавеза својих људи према територијално надлежном епископу или митрополиту, коме су становници дуговали део дажбине плаћане својим свештеницима. Неке међу великим владарским задужбинама биле су тих давања ослобођене, а ктитор би надлежног архијереја обештетио неким посебним даром. Обавеза Хиландара позната је из сразмерно касне повеље цара Душана (1355) у којој се каже да сваки патријарх „узима великој цркви патријаршији свећу у хиландарској метохији, од попова врховину и од кметова крину“ (= мера за житарице). Патријарси (пре 1346. архиепископи) били су са своје стране обавезни да хиландарској келији у Кареји, коју је основао св. Сава, дају годишње 40 перпера, осам мазги и два кожуха. По тексту Душанове повеље, патријарси су могли узимати „свећу“ од хиландарских поседа само ако извршавају обавезу коју треба да је установио св. Сава. О обавези Архиепископије говори и један акт архиепископа Никодима из 1322. године у коме се изричито каже да ју је прописао св. Сава у Карејском типику, који је архиепископ тада наредио преписати и чувати у ризници Архиепископије, јер су, како се каже, једни архиепископи давали а други нису давали. Необично је, међутим, то што у Карејском типику нема такве одредбе, записана је само обавеза манастира Хиландара да даје као „свећу“ келији у Кареји 60 литара уља (ондашњих тежинских литара, што чини близу 20 литара наше мере). У време састављања Карејског типика није било аутокефалне архиепископије у Србији.

Повеља великог слуге
Јована Оливера, око 1340.

Било да је установљена у време св. Саве или доцније, ова обавеза је представљала мали проблем у односима Патријаршије и Хиландара. У једном акту патријарха Никодима из 1450. сазнаје се да је тада изасланство Хиландара подсетило патријарха на ту обавезу. Патријарх сам каже да је са својим сабором нашао да се од смрти цара Душана та обавеза према Хиландару није извршавала. За будућност је плаћање везано за поштовање типика и црквеног правила како га је прописао св. Сава. Патријаршија је поставила услов и да се пирг, келија у Кареји, не сме продавати, тј. уступати уз новчану накнаду како се у то доба чинило са аделфатима по манастирима.

Непуну деценију после издавања патријарховог акта Србија је била коначно освојена, владајућа династија делом искорењена делом натерана у изгнанство. Хиландар је изгубио своје високе заштитнике, настављаче дела првих ктитора. За сразмерно крат-

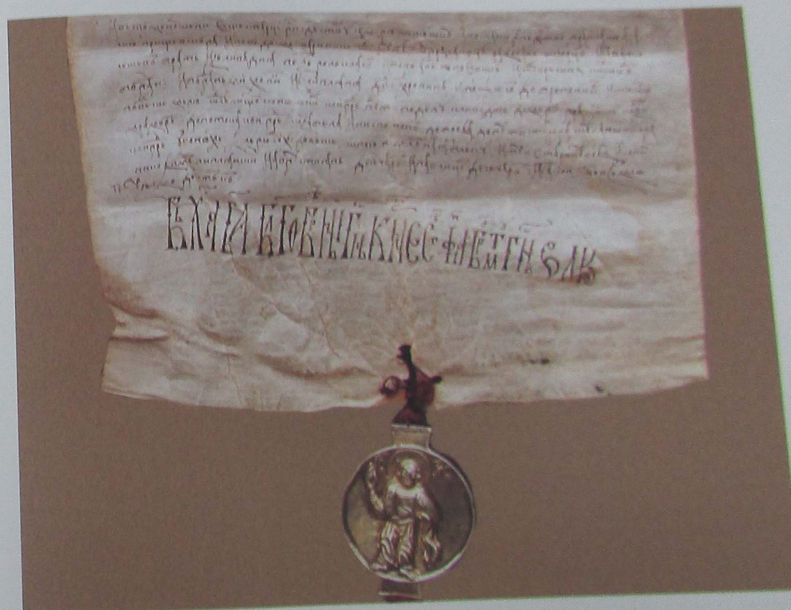

Завршетак повеље монахиње Евгеније и њених синова, кнеза Стефана и господина Вука, пиргу Светог Василија на Мору, 1394–1402.

ко време изгубио је већи део својих метохија, некадашња хиландарска села срећу се сада међу тимарима турских ратника. Хиландар ће, као и други светогорски манастири, који су били још раније лишени великог дела поседа и прихода, бити принуђен да потражи нове ктиторе на дворовима православних владара, прво у Влашкој и Молдавији, касније у Русији. У Србији ће ослонац наћи у свештенству, припадницима црквене јерархије и у маси верника којима ће се монаси, одлазећи у „писанију“, обраћати за милостињу.

Неке симболичке везе са српском државом, њеном историјом и династијама остале су и после пада Смедерева (1459). Захваљујући околности да су манастири и приморски градови представљали права чуда од континуитета у немирним и нестабилним балканским приликама, могло се десити да Хиландар и Дубровник сачувају једну установу Душановог доба све до пред крај XVIII века. Препуштајући 1333. године Дубровчанима град Стон и његово полуострво (Стонски рат, у новом веку Пељешац), краљ Душан је примио 8000 перпера и увео редовни данак од 500 перпера који се плаћао сваке године о Ускрсу. Тај *стонски доходак* је владар убирао за себе више од једне деценије, а затим га је препустио монасима српског манастира Светих арханђела у Јерусалиму. Како су јерусалимски српски монаси долазили у Дубровник преко Свете Горе, бивали су повремено и Хиландарци укључени у мисије које су подразумевале добијање потврде српског владара или касније најважнијих обласних господара да су монаси овлашћени за преузимање *стонског дохотка*.

После пада Србије о исплати овога по износу симболичког дохотка бринули су се царица Мара, кћи деспота Ђурђа Бранковића, удовица султана Мурата II, и Ахмед Херцеговић, потурчени син Стјепана Вукчића Косаче, *херцега од Светог Саве*. Царици Мари је приписана повеља којом је 1479. пренела *стонски доходак* са јерусалимског манастира, за који се тврдило да је запустео, на монахе Хиландара и Светог Павла. Од како није било владара и господара који би потврђивали овлашћења монасима који су одлазили по доходак, изнађен је начин којим се манастирски изасланици легитимишу помоћу златника пресеченог на три дела, од којих је један остајао у Дубровнику а два су се чувала у Хиландару и Светом Павлу. Када би се монаси појавили у Дубровнику да приме доходак, делови пресеченог новчића би се спајали сведочећи да изасланици долазе овлашћени сваки од свога манастира.

Монаси су долазили обично сваке друге године, бивали су у Дубровнику свечано примани. Прави карактер давања потиснут је у заборав, ни једна ни друга страна није говорила о *стонском дохотку*, оно што је Стефан Душан установио као обавезни трибут сада се сматрало за *милостињу, елемозину, свећу*, којом Дубровачка република дарује два светогорска манастира. Монаси су поручивали да се моле да се град „сахранит и покријет от иноплеменик и да ваше господство пребивајет в многолетнем здравију и смиренију и всакој благодети и крепости“; као некад за српске владаре, били су преко три столећа за католичку Републику „молабници Божији и вашега господства“. Последњи пут *стонски доходак* су примили у лето 1792. године.

Божидар Ферјанчић

ХИЛАНДАР И ВИЗАНТИЈА

Оснивање српске царске Лавре Хиландара на Светој Гори Атонској несумњиво је представљало значајан догађај у вишестолетној историји ове земље монаха и анахорета. Тим чином су Срби у смирај XII столећа, попут других хришћанских народа (Ивираца, Бугара, Руса, Амалфитанаца), стекли овде дом под чијим ће кровом наћи уточиште њихови синови спремни да се посвете испосничком животу. Отада почиње дуга историја српске монашке обитељи на Светој Гори, која се, као и други манастири, у првим столећима постојања налазила под влашћу цара Ромеја, врховног господара хришћанске васељене, који је, у складу са својим положајем, имао стриктне и одређене обавезе према атоским манастирима. Василевс се старао о благостању свих поданика Царства, особито оних који су се, надахнути промислом Свевишњег, определили за монашки живот, а таквих је највише било на Атосу. Царева брига и старање покривали су све његове манастире, како оне насељене грчким монасима тако и оне у којима су боравили припадници других хришћанских народа. Српски Хиландар је, дакле, живео и опстајао са другим светогорским братствима, признавајући власт цара Ромеја и надлежност васељенског патријарха. Ипак, положај Хиландара је био посебан, јер је у годинама добрих и пријатељских односа између Србије и Византије могао рачунати на особиту пажњу, наклоност и дарежљивост ромејских владара.

Оснивање Хиландара и почеци његовог живота подударали су се са веома повољним приликама у односима Византије и Србије, јер је велики жупан Стефан Немањић (1196–1228) био зет василевса Ромеја Алексија III Анђела (1195–1203). Оснивајући српски манастир, св. Симеон и св. Сава су користили поменуте повољне околности, рачунајући на наклоност и помоћ дарежљиве руке цара Алексија. Св. Сава се крајем 1197. или почетком 1198. године запутио у Цариград, где је од цара добио хрисовуљни сигилион којим су запустели Хиландар и светилишта у Милејама били изузети од управе светогорског прота и дати манастиру Ватопеду, где су боравили будући ктитори Хиландара. То је, међутим, био само први корак у сложеном послу оснивања њиховог манастира на Светој Гори, па су они искористили свој утицај у Протату и издејствовали неке значајне повластице. У документу светогорске управе пише да су прот и сви игумани, осим ватопедског, прихватили намеру св. Симеона и св. Саве да обновљени Хиландар претворе у самосталан манастир, објашњавајући ту одлуку слутњом да монаси Ватопеда неће имати много интереса за Хиландар, који ће због тога можда и пропасти заједно са околним манастирићима. Да би се таква намера остварила, Светогорци су у Константинопољ послали монаха Нифона, са којим је на пут кренуо и св. Сава, не би ли допринео успеху читаве мисије. Цар Алексије III је пажљиво саслушао молбу прота и игумана атонских, као и св. Саве, па је у другој половини 1198. године издао нову хрисовуљу којом је оснивачима уступио Хиландар да би постао уточиште за оне синове рода српског који одаберу живот монаха и испосника. Хиландар не треба да буде потчињен ни проту Свете Горе нити игуману Ватопеда, већ да живи „самостално и самоуправно“, као манастири Ивираца и Амалфитанаца на истој Светој Гори. Споменутим актом василевс Алексије III Анђео осигурао је посебан положај српског Хиландара, којег је изузео испод јурисдикције светогорског прота и прогласио самосталним манастиром. При томе се користио изразима којима се одређивао такав статус монашких заједница, што би се могло објаснити словенском речју *свободьнь*. Извесно је да су те важне повластице, због којих писац Теодосије каже да је и цар Алексије III Анђео био ктитор Хиландара, стечене биле превасходно захваљујући родбинским везама оснивача манастира са царском кућом Анђела; у споменутим царским актима истиче се да је велики жупан Србије, у монаштву назван Симеон, био „вољени пријатељ царства ми“. И у акту којим су се светогорски

ко време изгубио је већи део својих метохија, некадашња хиландарска села срећу се сада међу тимарима турских ратника. Хиландар ће, као и други светогорски манастири, који су били још раније лишени великог дела поседа и прихода, бити принуђен да потражи нове ктиторе на дворовима православних владара, прво у Влашкој и Молдавији, касније у Русији. У Србији ће ослонац наћи у свештенству, припадницима црквене јерархије и у маси верника којима ће се монаси, одлазећи у „писанију“, обраћати за милостињу.

Неке симболичке везе са српском државом, њеном историјом и династијама остале су и после пада Смедерева (1459). Захваљујући околности да су манастири и приморски градови представљали права чуда од континуитета у немирним и нестабилним балканским приликама, могло се десити да Хиландар и Дубровник сачувају једну установу Душановог доба све до пред крај XVIII века. Препуштајући 1333. године Дубровчанима град Стон и његово полуострво (Стонски рат, у новом веку Пељешац), краљ Душан је примио 8000 перпера и увео редовни данак од 500 перпера који се плаћао сваке године о Ускрсу. Тај *стонски доходак* је владар убирао за себе више од једне деценије, а затим га је препустио монасима српског манастира Светих арханђела у Јерусалиму. Како су јерусалимски српски монаси долазили у Дубровник преко Свете Горе, бивали су повремено и Хиландарци укључени у мисије које су подразумевале добијање потврде српског владара или касније најважнијих обласних господара да су монаси овлашћени за преузимање *стонског дохотка*.

После пада Србије о исплати овога по износу симболичког дохотка бринули су се царица Мара, кћи деспота Ђурђа Бранковића, удовица султана Мурата II, и Ахмед Херцеговић, потурчени син Стјепана Вукчића Косаче, *херцега од Светог Саве*. Царици Мари је приписана повеља којом је 1479. пренела *стонски доходак* са јерусалимског манастира, за који се тврдило да је запустео, на монахе Хиландара и Светог Павла. Од како није било владара и господе који би потврђивали овлашћења монасима који су одлазили по доходак, изнађен је начин којим се манастирски изасланици легитимишу помоћу златника пресеченог на три дела, од којих је један остајао у Дубровнику а два су се чувала у Хиландару и Светом Павлу. Када би се монаси појавили у Дубровнику да приме доходак, делови пресеченог новчића би се спајали сведочећи да изасланици долазе овлашћени сваки од свога манастира.

Монаси су долазили обично сваке друге године, бивали су у Дубровнику свечано примани. Прави карактер давања потиснут је у заборав, ни једна ни друга страна није говорила о *стонском дохотку*, оно што је Стефан Душан установио као обавезни трибут сада се сматрало за *милостињу, елемозину, свећу*, којом Дубровачка република дарује два светогорска манастира. Монаси су поручивали да се моле да се град „сахранит и покријет от иноплеменик и да ваше господство пребивајет в многолетнем здравију и смиренију и всакој благодети и крепости“; као некад за српске владаре, били су преко три столећа за католичку Републику „молабници Божији и вашега господства“. Последњи пут *стонски доходак* су примили у лето 1792. године.

Божидар Ферјанчић

ХИЛАНДАР И ВИЗАНТИЈА

Оснивање српске царске Лавре Хиландара на Светој Гори Атонској несумњиво је представљало значајан догађај у вишестолетној историји ове земље монаха и анахорета. Тим чином су Срби у смирај XII столећа, попут других хришћанских народа (Ивираца, Бугара, Руса, Амалфитанаца), стекли овде дом под чијим ће кровом наћи уточиште њихови синови спремни да се посвете испосничком животу. Отада почиње дуга историја српске монашке обитељи на Светој Гори, која се, као и други манастири, у првим столећима постојања налазила под влашћу цара Ромеја, врховног господара хришћанске васељене, који је, у складу са својим положајем, имао стриктне и одређене обавезе према атоским манастирима. Василевс се старао о благостању свих поданика Царства, особито оних који су се, надахнути промислом Свевишњег, определили за монашки живот, а таквих је највише било на Атосу. Царева брига и старање покривали су све његове манастире, како оне насељене грчким монасима тако и оне у којима су боравили припадници других хришћанских народа. Српски Хиландар је, дакле, живео и опстајао са другим светогорским братствима, признавајући власт цара Ромеја и надлежност васељенског патријарха. Ипак, положај Хиландара је био посебан, јер је у годинама добрих и пријатељских односа између Србије и Византије могао рачунати на особиту пажњу, наклоност и дарежљивост ромејских владара.

Оснивање Хиландара и почеци његовог живота подударали су се са веома повољним приликама у односима Византије и Србије, јер је велики жупан Стефан Немањић (1196–1228) био зет василевса Ромеја Алексија III Анђела (1195–1203). Оснивајући српски манастир, св. Симеон и св. Сава су користили поменуте повољне околности, рачунајући на наклоност и помоћ дарежљиве руке цара Алексија. Св. Сава се крајем 1197. или почетком 1198. године запутио у Цариград, где је од цара добио хрисовуљни сигилион којим су запустели Хиландар и светилишта у Милејама били изузети од управе светогорског прота и дати манастиру Ватопеду, где су боравили будући ктитори Хиландара. То је, међутим, био само први корак у сложеном послу оснивања њиховог манастира на Светој Гори, па су они искористили свој утицај у Протату и издејствовали неке значајне повластице. У документу светогорске управе пише да су прот и сви игумани, осим ватопедског, прихватили намеру св. Симеона и св. Саве да обновљени Хиландар претворе у самосталан манастир, објашњавајући ту одлуку слутњом да монаси Ватопеда неће имати много интереса за Хиландар, који ће због тога можда и пропасти заједно са околним манастирићима. Да би се таква намера остварила, Светогорци су у Константинопољ послали монаха Нифона, са којим је на пут кренуо и св. Сава, не би ли допринео успеху читаве мисије. Цар Алексије III је пажљиво саслушао молбу прота и игумана атонских, као и св. Саве, па је у другој половини 1198. године издао нову хрисовуљу којом је оснивачима уступио Хиландар да би постао уточиште за оне синове рода српског који одаберу живот монаха и испосника. Хиландар не треба да буде потчињен ни проту Свете Горе нити игуману Ватопеда, већ да живи „самостално и самоуправно“, као манастири Ивираца и Амалфитанаца на истој Светој Гори. Споменутим актом василевс Алексије III Анђео осигурао је посебан положај српског Хиландара, којег је изузео испод јурисдикције светогорског прота и прогласио самосталним манастиром. При томе се користио изразима којима се одређивао такав статус монашких заједница, што би се могло објаснити словенском речју *свобоdьнь*. Извесно је да су те важне повластице, због којих писац Теодосије каже да је и цар Алексије III Анђео био ктитор Хиландара, стечене биле превасходно захваљујући родбинским везама оснивача манастира са царском кућом Анђела; у споменутим царским актима истиче се да је велики жупан Србије, у монаштву назван Симеон, био „вољени пријатељ царства ми“. И у акту којим су се светогорски

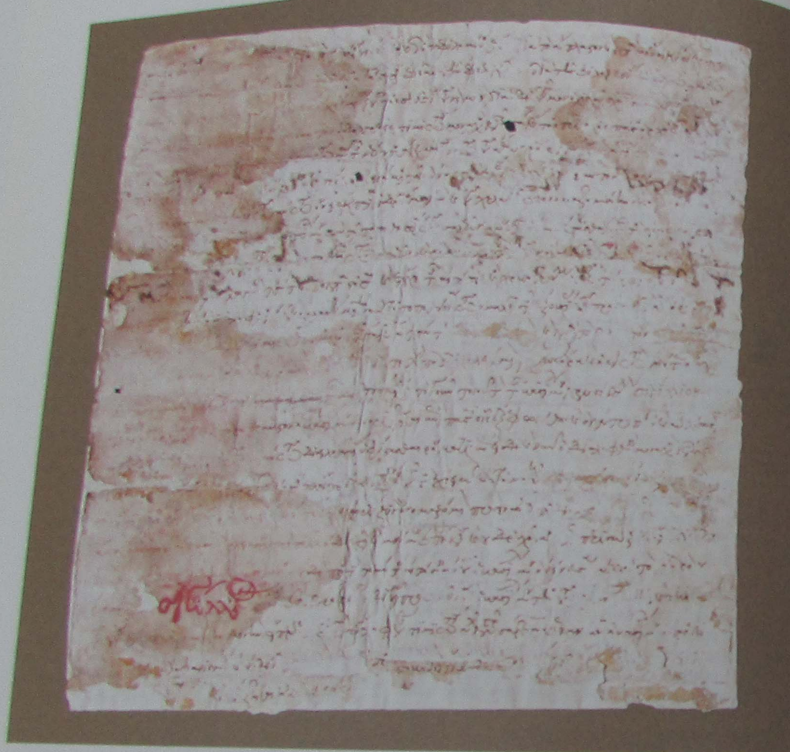

Златопечатни сигилион цара Алексија III Анђела из јуна 1199. године

прот и игумани обратили цару, Стефан Немања, односно монах Симеон, назван је „вољеним пријатељем царства твога". Може се слутити да су оснивачи Хиландара били поучени примером манастира Ивирона којег је око 980. године за своје сународнике основао св. Јован Ивирски. Имајући у виду да је такав корак био новина у животу Свете Горе и страхујући од неприлика које би чинили грчки монаси, ктитор Ивирона је потражио царску заштиту и добио хрисовуљу којом је манастир проглашен царским.

Идуће године св. Сава је поново кренуо у Цариград, где је јуна 1199. године добио и златопечатни сигилион цара Алексија III Анђела, којим је Хиландару дарован порушени манастир Зигос (Јованица) и дато право на лађу запремине 1000 модија, ослобођену од свих пролазних такса. Поред тога, потврђене су биле и повластице и права из хрисовуље издате 1198. године.

Према одлуци Алексија III, Хиландар је проглашен царским манастиром, што је представљало посебну повластицу. Треба, наиме, имати у виду да су се у византијском свету манастири делили на епископске, митрополитске, патријаршијске и царске. Сасвим је јасно да су прве три категорије манастира зависиле од виших црквених достојанственика којима су дуговали одређена давања. Царски манастири су од тога били ослобођени, а у административном погледу били независни од претпостављене црквене власти, иако су јој били потчињени у питањима црквене јурисдикције. Из Хиландарског типика се разабире да манастир треба да буде слободан „од свих ту владика и од прота и од других манастира и од особних владика". Будући да је Хиландар, како видесмо, био царски манастир, василевс је имао право да „замењује игумана", али је и у овом погледу св. Сава издејствовао значајну повластицу: образложио је Алексију III да путовање изабраног игумана у далеки Цариград изискује велике трошкове, па је одобрено да хиландарски игумани тамо не иду „ради назначења" и да игумански штап (жезло) св. Сава однесе у Хиландар, где ће да буде „место царског назначења".

Описане околности везане за оснивање Хиландара јасно сведоче да су његови ктитори мудро искористили блиске родбинске везе са царском кућом Анђела — тада је Евдокија, ћерка Алексија III Анђела, још увек била жена великог жупана Стефана Немањића. Тако је заједница српских монаха на Атосу започела свој вишестолетни живот, стекавши на самом почетку наклоност и заштиту ромејских царева.

Међутим, више него успешан, почетак српског Хиландара нагло је поремећен бурним збивањима везаним за Четврти крсташки рат — освајањем Цариграда и падом Византије (априла 1204). У једном трену су нестали и Царство и Патријаршија, па је за дуги низ година Света Гора остала без својих правих заштитника. У опису преноса очевих моштију у Србију (1206) св. Сава упечатљиво описује несрећу која је погодила државу Ромеја и читав православни свет. Вели да „настадоше многи метежи у том крају, јер прошавши Латини заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до ње улегоше, и ту у свето место, пошто је настао велики метеж". Дакле, латински освајачи су продрли и на Свету Гору, а сасвим је природно да је њихов долазак значио велику опасност за све тамошње свете обитељи, па и за Хиландар. Територија Атоса најпре је припала господару Солуна — моћном италијанском маркизу Бонифацију од Монферата, а после његове погибије (1207) дошла је под заштиту његове удовице, бивше византијске царице Марије, која је остала на власти у граду св. Димитрија. Пошто је нестала Васељенска патријаршија, Света Гора се нашла под јурисдикцијом латинских архијереја које је Римска курија поставила у дијецезама у њеном залеђу. Извесно је да су ту латински прелати вршили жесток притисак на Светогорце да признају примат папе, чије би име спомињали у богослужењима, као и да прихвате обичаје и догме римске цркве. О томе прича извесни светогорски старац Григорије Икодомопул који је дошао пред синод охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1217–1236). По његовим речима, Светогорци су, осим малобројних, остали верни православљу, због чега су Латини „оне који се нису дали убедити немилосрдно изложили злостављањима и повредама имовине". Једино су монаси Ивирона напустили праву веру и прешли Латинима, отишли римском кардиналу у Солун и прихватили латинске обичаје. У Солуну су положили заклетву верности папи и „одмах у знак послушности ставили своје руке у руке латинских прелата". Споменути старац питао је ученог Димитрија Хоматијана да ли је дозвољено да се светогорски монаси друже са Ивирцима, на шта му је одговорено да је то забрањено, „јер су упрљани италијанским обичајима које је наша црква одбацила". Ову причу смо навели због околности да су се латинској вери приклонили Ивирци, монаси једног старог хришћанског народа који је одавно имао свој манастир на Светој Гори. За нас је важно сазнање да су, по положају слични, монаси Хиландара остали верни православљу, баш као што су поступили и монаси бугарског манастира Зографа. Истини за вољу, треба рећи да је почетком 1214. године папа Инoћентије III узео Свету Гору под своју заштиту, што је свакако значило да су њени монаси признали примат Рима. То је, ипак, трајало кратко — до смрти споменутог папе и латинског цара Хенрика I Фландријског (1216).

После изненадне катастрофе и пада Цариграда (1204), расточене снаге срушеног Царства почеле су да се прикупљају на разним странама његове бивше територије. Тако су у Никеји, на северозападу Мале Азије, а и на далеком западу, у Епиру, никле две грчке државе чији су владари — из угледних родова Ла-

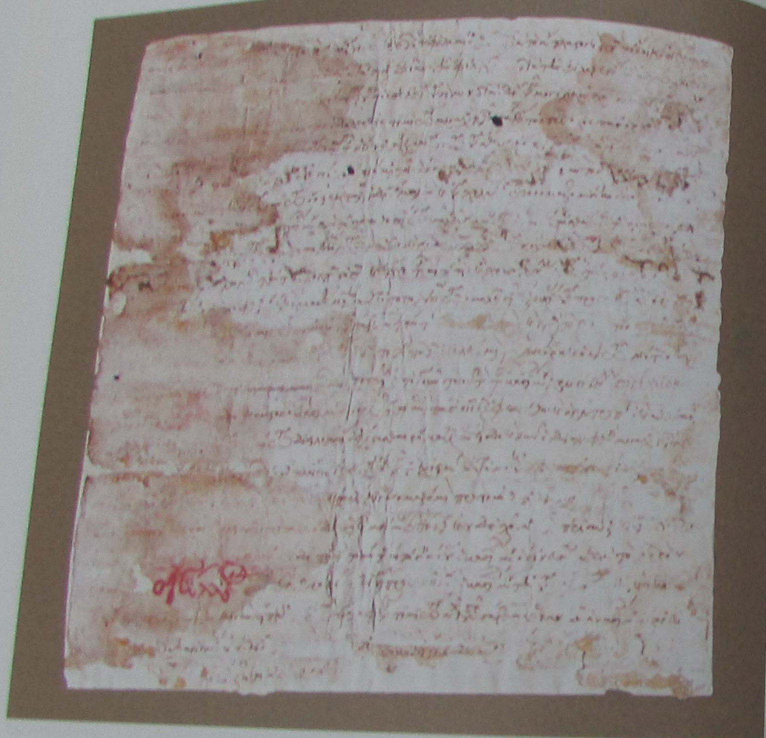

Златопечатни сигилион цара Алексија III Анђела из јуна 1199. године

прот и игумани обратили цару, Стефан Немања, односно монах Симеон, назван је „вољеним пријатељем царства твога". Може се слутити да су оснивачи Хиландара били поучени примером манастира Ивирона којег је око 980. године за своје сународнике основао св. Јован Ивирски. Имајући у виду да је такав корак био новина у животу Свете Горе и страхујући од неприлика које би чинили грчки монаси, ктитор Ивирона је потражио царску заштиту и добио хрисовуљу којом је манастир проглашен царским.

Идуће године св. Сава је поново кренуо у Цариград, где је јуна 1199. године добио и златопечатни сигилион цара Алексија III Анђела, којим је Хиландару дарован порушени манастир Зигос (Јованица) и дато право на лађу запремине 1000 модија, ослобођену од свих пролазних такса. Поред тога, потврђене су биле и повластице и права из хрисовуље издате 1198. године.

Према одлуци Алексија III, Хиландар је проглашен царским манастиром, што је представљало посебну повластицу. Треба, наиме, имати у виду да су се у византијском свету манастири делили на епископске, митрополитске, патријаршијске и царске. Сасвим је јасно да су прве три категорије манастира зависиле од виших црквених достојанственика којима су дуговали одређена давања. Царски манастири су од тога били ослобођени, а у административном погледу били независни од претпостављене црквене власти, иако су јој били потчињени у питањима црквене јурисдикције. Из Хиландарског типика се разабире да манастир треба да буде слободан „од свих ту владика и од прота и од других манастира и од особних владика". Будући да је Хиландар, како видесмо, био царски манастир, василевс је имао право да „замењује игумана", али је и у овом погледу св. Сава издејствовао значајну повластицу: образложио је Алексију III да путовање изабраног игумана у далеки Цариград изискује велике трошкове, па је одобрено да хиландарски игумани тамо не иду „ради назначења" и да игумански штап (жезло) св. Сава однесе у Хиландар, где ће да буде „место царског назначења".

Описане околности везане за оснивање Хиландара јасно сведоче да су његови ктитори мудро искористили блиске родбинске везе са царском кућом Анђела — тада је Евдокија, ћерка Алексија III Анђела, још увек била жена великог жупана Стефана Немањића. Тако је заједница српских монаха на Атосу започела свој вишестолетни живот, стекавши на самом почетку наклоност и заштиту ромејских царева.

Међутим, више него успешан, почетак српског Хиландара нагло је поремећен бурним збивањима везаним за Четврти крсташки рат — освајањем Цариграда и падом Византије (априла 1204). У једном трену су нестали и Царство и Патријаршија, па је за дуги низ година Света Гора остала без својих правих заштитника. У опису преноса очевих моштију у Србију (1206) св. Сава упечатљиво описује несрећу која је погодила државу Ромеја и читав православни свет. Вели да „настадоше многи метежи у том крају, јер прошавши Латини заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до ње улегоше, и ту у свето место, пошто је настао велики метеж". Дакле, латински освајачи су продрли и на Свету Гору, а сасвим је природно да је њихов долазак значио велику опасност за све тамошње свете обитељи, па и за Хиландар. Територија Атоса најпре је припала господару Солуна — моћном италијанском маркизу Бонифацију од Монферата, а после његове погибије (1207) дошла је под заштиту његове удовице, бивше византијске царице Марије, која је остала на власти у граду св. Димитрија. Пошто је нестала Васељенска патријаршија, Света Гора се нашла под јурисдикцијом латинских архијереја које је Римска курија поставила у дијецезама у њеном залеђу. Извесно је да су ту латински прелати вршили жесток притисак на Светогорце да признају примат папе, чије би име спомињали у богослужењима, као и да прихвате обичаје и догме римске цркве. О томе прича извесни светогорски старац Григорије Икодомопул који је дошао пред синод охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1217–1236). По његовим речима, Светогорци су, осим малобројних, остали верни православљу, због чега су Латини „оне који се нису дали убедити немилосрдно изложили злостављањима и повредама имовине". Једино су монаси Ивирона напустили праву веру и прешли Латинима, отишли римском кардиналу у Солун и прихватили латинске обичаје. У Солуну су положили заклетву верности папи и „одмах у знак послушности ставили своје руке у руке латинских прелата". Споменути старац питао је ученог Димитрија Хоматијана да ли је дозвољено да се светогорски монаси друже са Ивирцима, на шта му је одговорено да је то забрањено, „јер су упрљани италијанским обичајима које је наша црква одбацила". Ову причу смо навели због околности да су се латинској вери приклонили Ивирци, монаси једног старог хришћанског народа који је одавно имао свој манастир на Светој Гори. За нас је важно сазнање да су, по положају слични, монаси Хиландара остали верни православљу, баш као што су поступили и монаси бугарског манастира Зографа. Истини за вољу, треба рећи да је почетком 1214. године папа Инођентије III узео Свету Гору под своју заштиту, што је свакако значило да су њени монаси признали примат Рима. То је, ипак, трајало кратко — до смрти споменутог папе и латинског цара Хенрика I Фландријског (1216).

После изненадне катастрофе и пада Цариграда (1204), расточене снаге срушеног Царства почеле су да се прикупљају на разним странама његове бивше територије. Тако су у Никеји, на северозападу Мале Азије, а и на далеком западу, у Епиру, никле две грчке државе чији су владари — из угледних родова Ла-

Грчко Изборно јеванђеље бр. 105, XIII век

скариса и Анђела – претендовали да буду настављачи византијске државне идеје и на својој територији имали црквена средишта која је требало да наставе традицију Васељенске патријаршије. Притисак Латина на Свету Гору престао је крајем 1224. године, када је моћни епирски владар Теодор I Анђео (1214–1230) освојио Солун, после чега се крунисао за цара. Тако је стицајем околности Света Гора територијално постала блиска држави епирских Анђела, чији је владар Теодор I Анђео поседао бивше византијске крајеве у Македонији и Тракији, хитајући ка крајњем циљу – освајању Цариграда и обнови царства Ромеја. Зато су се светогорски монаси и обратили охридском архиепископу Димитрију Хоматијану, питајући га за савет како да поступају са монасима Ивирона који су после 1204. године напустили православље и пришли римској вери. С друге стране, може се веровати да се после освајања Солуна (децембра 1224) Света Гора нашла под влашћу епирског цара Теодора I Анђела, али није сачуван никакав траг о његовим повељама дарованим светогорским манастирима. После пораза у бици код Клокотнице (априла 1230), када су чете бугарског цара Јована II Асена поразиле војску Теодора I Анђела а њега заробиле, територија пространог Солунског царства расточила се на неколико делова. Једно од средишта образовано је у Солуну, где је, као деспот и василевс, владао Манојло Анђео до 1237. године, када га је протерао брат, слепи Теодор I. Будући да због физичке дисквалификације није могао да претендује на царску власт, он је покушао да је у Солуну пренесе на своје синове Јована (1237–1244) и Димитрија (1244–1246), који су имали високу титулу деспота. За положај Хиландара у то време занимљиво је да су његови монаси одржавали везе са деспотом Димитријем у време док је владао Солуном. О томе сведоче драгоцени подаци о четири његове повеље Хиландару којима му је даровао одређене поседе.

Везе Хиландара са деспотом Димитријем Анђелом нису, међутим, дуго потрајале, јер је власт епирске породице Анђела у Солуну окончана већ децембра 1246, када је град освојио никејски цар Јован III Ватац (1222–1254). Драгоцено је сазнање да је Хиландар ступио у везу са новим господарем Солуна и већег дела некадашњих византијских поседа у Тракији и Македонији, човеком који је већ тада остао једини прави претендент на то да Ромеје поведе у одлучујућу борбу за рушење латинске власти у Цариграду и обнову Византијског царства. Сасвим је природно да је после освајања Солуна Јован III Ватац био благонаклоно расположен и дарежљив према светогорским манастирима, желећи да им се представи као законити наследник царева Ромеја и њиховог старања о овом великом средишту монашког живота. Па ипак, засада су познати само подаци о хрисовуљи Јована III Ватаца Хиландару, коју је, по свој прилици, издао после освајања Солуна (децембра 1246). Њен текст, међутим, није сачуван. Забележен је у знатно каснијем акту патријарха Самуила (јул 1768), где је наглашено да је документ Јована III нестао у великом пожару 1722. године. Постоје индиције да је наведени никејски цар издао још две хрисовуље Хиландару, а у предању је сачуван и податак да је српским монасима даровао јеванђеље писано златом у два ступца, као и велики комад Часног крста. Његова дарежљивост према српском Хиландару може се тумачити благонаклоним ставом Никеје према св. Сави који је овде, 1219, од цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантина добио црквену независност. Цар Јован III Ватац задржао је и касније такав пријатељски став, што се види и из срдачног пријема св. Саве у Никеји 1230. године.

Подаци о новим везама манастира Свете Горе и, посебно, српског Хиландара са Никејским царством потичу из година које су претходиле рушењу латинске власти у Цариграду и обнови Ромејског царства у лето 1261. Последњи никејски владар и оснивач нове династије Михаило VIII Палеолог (1259–1282) похитао је да се на почетку власти, у духу старих традиција, огласи као заштитник Свете Горе Атонске. Зато је већ у првој половини 1259. издао хрисовуље угледним светогорским манастирима Великој Лаври св. Атанасија, Ивирону и Есфигмену. Можда је тада Михаило VIII Палеолог и Хиландару даровао хрисовуљу сличног садржаја, забележену, иначе, у инвентару манастирских повеља сачињеном 1299. године. Сачувано је неколико занимљивих повеља овог цара, које сведоче да је обновитељ царства Ромеја његовом братству указивао дужну бригу. Први од аката је хрисовуља из априла 1277, којом му цар унапред потврђује дар свог брата деспота Јована Палеолога – село Кастри (Градац) на Струми. По свом садржају особито је занимљив хрисовуљни сигилион Михаила VIII Хиландару из јула 1277, који је сачинио повериљиви царев човек – велики логотет Георгије Акрополит. Монаси су цару најпре показали хрисовуљу Алексија III Анђела из 1198, којом се Хиландару са свим метосима признаје самосталност у односу на прота и друге манастире Свете Горе, што им је обновитељ Царства потврдио; осим тога, повељом се потврђује и посед већ споменутог села Кастри (Градац) на Струми. Мора се признати да изненађује сазнање да су се Хиландарци тек јула 1277. године одлучили да подсете цара Михаила VIII на одлуке за њих животно важне хрисовуље Алексија III и затраже њихову потврду. Очекивало би се да су ту потврду самосталности тражили и добили још на почетку његове владе, када су, видели смо, и други светогорски манастири од њега добили хрисовуље потврдног карактера. Поменута појава може се тумачити околношћу да Хиландар није пре тога добио хрисовуљу општег карактера Михаила VIII Палеолога, која би говорила о поседима и правима манастира. Потврда самосталног положаја Хиландара учињена је у царској повељи релативно кратког текста, која од манастирских поседа спомиње само село Кастри (Градац) на Струми. С друге стране, могло би се помислити да су из неких нама непознатих разлога била угрожена права Хиландара која се наводе у хрисовуљи Алексија III Анђела, па су монаси похитали да их поднесу Михаилу VIII и од њега затраже потврду. Извесно је да је хрисовуља Алексија III из 1198. имала особиту важност, о чему сведочи и сазнање да су њени преписи забележени у инвентару манастирских аката из 1299. године.

Посматрајући везе Хиландара са обновитељем Царства, може се констатовати да је он српском манастиру, осим двеју сачуваних повеља, даровао још седам докумената чије се постојање разабире из споменутог инвентара хиландарских аката. Такав број повеља Михаила VIII тумачен је добрим односима између Византије и Србије који су успостављени после 1267. године и потрајали до 1281. Тумачење, међутим, не звучи убедљиво. Сасвим је извесно да су

се односи између двеју династија – Палеолога и Немањића – поправили око 1267, када је договорено да се Ана, кћи Михаила VIII, уда за Милутина, другог сина краља Уроша I. Али, иако је свечана свита са царском принцезом и васељенским патријархом Јосифом I кренула била пут Србије, план о венчању двоје младих није остварен, јер су чланови византијске мисије били разочарани стањем у Србији и атмосфером на краљевом двору. Тешко је поверовати да су после описаног догађаја византијско-српски односи до 1281. године имали пријатељски карактер, јер је познато да је Србија, као и суседна Бугарска, стала уз коалицију Карла Анжујског који је припремао рат против Византије у намери да освоји Цариград и обнови Латинско царство. Дакле, брига и наклоност које је Михаило VIII Палеолог указивао српском Хиландару проистицале су из његових обавеза да се као владар Ромеја стара о благостању и напретку свих светогорских манастира.

Током владе Михаила VIII Палеолога појавио се јак разлог који је могао пореметити царев однос према светогорским манастирима, па и према Хиландару. У настојању да заштити Царство од освајачких планова коалиције окупљене око папског штићеника и господара јужне Италије Карла Анжујског, Михаило VIII је намерио да склопи унију са римском црквом, како би поништио мотиве савезника о покретању рата против шизматичке Византије. Црквена унија закључена је на сабору у Лиону (6. јуна 1274), а у име василевса акт је потписао његов поуздани сарадник велики логотет Георгије Акрополит. Сасвим је природно да је унионистичка политика Михаила VIII Палеолога наишла на велики отпор у Византији, па су многи цареви поданици устали у одбрану православља, оптужујући га да је зарад телесног спасења Ромеја жртвовао њихову душу. Византијско православље особито су жестоко бранили монаси, пре свега они окупљени у заједницама на Светој Гори, што је пореметило њихове односе са заштитником и старатељем – василевсом Ромеја. У синаксару светогорских манастира сачувани су занимљиви иако не сасвим поуздани подаци о сукобу Михаила VIII Палеолога и светогорских монаха око уније. Цар је, по својој прилици 1273. године, упутио простагму Светогорцима, позивајући их да прихвате унију; тражио је да пређу на употребу бесквасног хлеба у причешћу, да усвоје западно учење о происхођењу Светог духа (filioque), да папу спомињу у богослужењима и признају његов примат. Из светогорског предања се може разабрати да су присталице уније – латинофили – упали на Свету Гору и да су прогањали монахе који нису хтели да је прихвате. Међутим, неки манастири, као нпр. Лавра св. Атанасија и Ксиропотам, били су спремни да прихвате унију, због чега су монаси друге свете куће награђени делом опљачкане имовине. Извесно је да су бројнији били монаси који су остали верни православљу. Против њих су цареви људи предузимали строге мере. Старе монахе Ивирона потопили су са делом манастирске имовине, док су млађе као заробљенике послали у Италију. У Ватопеду су похватали и повешали монахе верне православљу који су се разбежали по околини. У Зографу су унијати изазвали пожар у коме су изгорела 22 монаха и 4 световњака. Иако у белешкама предања нема изричитог спомена Хиландара, може се веровати да су и његови монаси, попут толике друге светогорске сабраће, остали верни православљу, супротстављајући се унионистичкој политици цара Михаила VIII Палеолога.

У бројним прилозима о историји Хиландара у средњем веку увек је истицан значај који је у животу српске монашке заједнице имала дуга влада византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Треба подсетити да су се године његовог владања добрим делом подударале са временом краља Милутина у Србији (1282–1321), владара који је велику пажњу и бригу посвећивао Хиландару. Наш знаменити историчар В. Ћоровић лепо примећује да „скоро кроз читав XIII век Хиландар није напредовао тако и толико као у његово (Милутиново) време". Што се тиче става василевса Андроника II Палеолога према српском манастиру, већ се из прегледа хиландарских повеља види да је братство између 1299. и 1328. године добило 40 његових даровних аката, који су обично били праћени и сличним повељама савладара – сина му Михаила IX и унука Андроника III. Међутим, пре него што се позабавимо сталном бригом Андроника II Палеолога о Хиландару, желимо да подсетимо на важну промену у животу Свете Горе, која се збила за владе овога цара. Новембра 1312. године настали су хрисовуља Андроника II Палеолога и сигилион васељенског патријарха Нифона, чијим је одлукама суштински измењен положај Свете Горе и њеног прота. Од почетка организованог монашког живота на Светој Гори василевс Ромеја је посвећивао њеног поглавара – прота, а сада је то право било пренето на васељенског патријарха. Сигилион патријарха Нифона гарантовао је слободе додељене Светој Гори, али је убудуће прот требало да буде потчињен васељенском патријарху и да од њега прима посвећење. Свакако да је та важна одлука унела промене у живот светогорских манастира, па и Хиландара.

Цар Андроник II, краљ Милутин и св. Стефан, припрата главне цркве, 1321.

Прелазећи на опис онога што је Андроник II Палеолог учинио за Хиландар, подсетићемо се да архиепископ Данило његову личност приказује ласкавим речима: „подивимо се овоме светом и благоверном васељенском цару Андронику, посматрајући његову добру вољу и љубав према Богу. Јер, њоме разгарајући се и душу своју чистећи добрим делима овога живота, прозре умним очима давање великих добара, свагда се милостив јављаше човечијој природи". У инвентару хиландарских аката (1299) забележене су повеље цара Андроника II Палеолога (21), које се, бар по уоченим карактеристикама, односе на регулисање бројних имовинских и других права српске монашке обитељи.

Иако су подаци о тим документима драгоцени, чини се да се о бризи и дарежљивости Андроника II према Хиландару може судити пре свега на основу његових повеља које говоре о сасвим конкретним стварима. Прва од њих је хрисовуља из јануара 1299, која има све облике сличних аката царске канцеларије. После подужег увода, аренге, писане у најбољој традицији средњовековне хеленске реторике, Хиландару се потврђују многи поседи стечени на основу хрисовуља, простагми и других исправа. Одлукама споменутих хрисовуља сви се ти метоси ослобађају од било каквих пореза и потраживања. Занимљиво је да се Хиландару потврђује и право да држи брод ради превоза робе у темама Солуна, Волерона и Стримона, а понавља се и важна одлука из давне хрисовуље Алексија III Анђела (1198): Хиландар треба да остане слободан од надлежности прота Свете Горе, као што је слободан и манастир Ивирон. Ако ту важну потврду самосталности Хиландара упоредимо са редовима поменуте хрисовуље Алексија III, уочићемо сву реалност процене стања из два различита периода у животу Свете Горе. Јер, одлука Алексија III каже да Хиландар треба да буде слобо-

дан попут манастира Ивираца и Амалфитанаца, док се у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јануара 1299. године спомиње само Ивирон. То је одраз реалног стања, јер је манастир Амалфитанаца нестао у другој половини XIII столећа, па се положај Хиландара могао поредити само са Ивироном, манастиром који је такође припадао једном славном народу хришћанске васељене. Све што је казано у хрисовуљи Андроника II (1299) сведочи да је у питању био свечани царски документ какав се издаје у посебним условима. После дугих година четовања на византијско-српској граници, мирнији тонови у односима двеју држава јавили су се 1297, када је искусни војсковођа Михаило Глава саветовао цару Андронику II да политику према Србији скрене на путеве преговора и споразума.

Као што је познато, дуги преговори о односима који би били учвршћени родбинским везама владајућих породица успешно су окончани у пролеће 1299, када је учени Теодор Метохит уговорио услове споразума са краљем Милутином. Након тога је надомак Солуна прослављено венчање српског краља са Симонидом, петогодишњом, једином кћерком Андроника II Палеолога и његове супруге Ирине Монфератске. Брак са порфирородном царском принцезом неизмерно је подигао углед српског краља у источно-православном свету, што се морало одразити и на положај Хиландара којем је Милутин посвећивао посебну бригу и постао његов други ктитор. Његова родбинска веза са Андроником II Палеологом наглашена је већ у хрисовуљи из јуна 1300, чије је даривање Хиландару молио „превисоки краљ Србије и вољени син и зет царства ми кир Стефан Урош". Хрисовуљом је Хиландару потврђен посед села Кастри (Градац) на Струми, а исти датум носила је и хрисовуља савладара Михаила IX Палеолога, чији је текст потпуно следио повељу главног цара.

Мора се признати да највећи број повеља цара Андроника II Палеолога дарованих Хиландару потиче из последње деценије Милутинове владе (1313 -1321), односно из година када су односи Србије и Византије заиста имали пријатељски карактер. Иако је у пролеће 1299. године постао зет цара Андроника II Палеолога и добио раније освојене византијске градове као мираз уз руку нејаке Симониде, краљ Милутин у следећим годинама није увек био лојалан према Византији. Он се још увек заносио идејом да искористи покретање похода са хришћанског запада против шизматичке Византије, не би ли освојио још неке територије, па је 1308. године склопио споразум о савезу са Карлом од Валоа који је припремао поход на Цариград. Међутим, када је после изненадне смрти своје супруге, титуларне латинске царице Катарине од Куртенеа (1308), француски принц одустао од плана да зарати против Византије, Милутин је одлучно променио своју политику и до краја своје владе остао чврсто везан за кућу Палеолога. У тим годинама добрих односа са царством Ромеја, у Цариграду су као краљеви посланици боравили угледни хиландарски монаси и игумани Никодим, Калиник и Герваси-је, који су свакако знатно допринели издавању повеља Андроника II Палеолога и његових сацарева Хиландару са даривањем или потврђивањем разних поседа и повластица.

Ту групу повеља Андроника II Палеолога, сведоке његове особите наклоности према српском манастиру, отвара хрисовуља из октобра 1313. године, коју је сачинио царев поверљиви човек, славни беседник и државник Нићифор Хумн. Тада је у Цариграду, вероватно по наредби краља Милутина, боравио хиландарски игуман Никодим, можда због краљевог измирења са братом Драгутином. Хрисовуља Андроника II Палеолога, која има посебно место међу актима византијских царева издатим Хиландару, почиње аренгом са лепим беседничким размишљањима о разлозима за њено издавање. Њена аренга, међутим, писана по свој прилици руком ученог Нићифора Хумна, садржи и нешто више од уобичајених реторских фраза, јер говори исто тако бираним речима о услугама које је Царству учинио „превисоки краљ Србије и најљубазнији ми син и зет". Затим се приповеда о турској сили која је запретила са истока, прешавши и у Тракију; у борби против ње, истакнуто је, Ромејима је не мало помогла војска Срба коју је послао краљ Милутин. Због тога, у знак захвалности, Андроник II је Хиландару даровао село Кучи на Струми да га поседује без икаквог узнемиравања и оспоравања. Сасвим је извесно да је ова хрисовуља, свечанија него ранији даровни акти истог цара, настала у годинама сређених односа краља Милутина са династијом Палеолога; српски владар је не само напустио све антивизантијске планове већ је и војском помогао Ромејима у рату са неверницима, пославши им одред под заповедништвом Новака Гребострека који се истакао у борбама са Турцима у Малој Азији.

Ускоро, јула 1317, уследила је златопечатна повеља Андроника II, са истом свечаном аренгом какву има

Завршетак хрисовуље
Андроника II из јануара 1299. године (десно)

претходна, али много шира по обиму дарованих и потврђених поседа које манастир треба да држи несметано и неузнемиравано, изузето од било какве катастарске ревизије. Исти датум носи и потврдна хрисовуља Андроника III, царевог унука и савладара, али она нема свечану аренгу. Јануара 1318. године у Цариграду је као изасланик краља Милутина боравио хиландарски јеромонах Калиник, који је Андронику II учинио велике услуге и од њега измолио хрисовуљу којом се манастиру потврђује посед у селу Ивнијани. Можда је мисија јеромонаха Калиника требало да среди стање у односима двеју суседних држава, који су били поремећени одбијањем краљице Симониде да се после сахране своје мајке Ирине Монфератске врати у Србију (1317).

У свечаном стилу сачињена је и хрисовуља Андроника II Палеолога, издата марта 1319. године на молбу краља Милутина који се у документу спомиње као „вољени син и зет царства ми, превисоки краљ Србије", а у уводу посебно истиче помоћ коју је цару пружио у рату. Истог датума настале су и мање свечане хрисовуље сацарева Михаила IX и Андроника III Палеолога, које понављају основни текст претходне. Како се у сва три документа спомиње молба краља Милутина, која је покренула милост цара и његових савладара, могуће је да је и тада у престоници боравио неко од угледних хиландарских монаха.

Већ из октобра 1319. године потиче једна необична хрисовуља Андроника II којом се Хиландару потврђују бројни поседи и повластице; неке од њих је даровао сам владар, а неке су стечене куповином. Тако је византијски цар поступио не само због очинске љубави према своме зету, српском краљу, већ и због тога што га је душом и телом, а у случају потребе и војском, спремно и одано помагао. Штавише, он је „земље и градове спремно и љубазно предао царству ми на његов понос и част", па због свега тога Царство Хиландару издаје златопечатну повељу, обавезујући се да „после мене цареви и наследници наше власти и државе Ромеја чувају поседе и приходе реченог манастира, добијене од царства ми или куповином, слободно и неузнемиравано од свих потраживања и данака у држави Ромеја". У њеном тексту, као ни у хрисовуљама истог датума које су издали савладари Михаило IX и Андроник III Палеолог, није споменут ниједан манастирски посед, па је у стручној литератури тумачено да је ова хрисовуља Андроника II настала као резултат дипломатске мисије коју су предузели монаси Хиландара; можда је у питању био напад угарског краља Карла Роберта на Мачву и Београд.

Занимљиво је да је фебруара 1321. године Андроник II издао чак три хрисовуље Хиландару, потврђујући монасима разне поседе и штитећи их од сметњи и претензија суседа. Можда је тада у Цариграду као изасланик боравио хиландарски игуман Гервасије (1316/7–1335/6) са којим је василевс преговарао о помоћи српског краља у случају сукоба са унуком Андроником III Палеологом, који се већ наслућивао. Сасвим је извесно да су бурни догађаји у Византији, везани за избијање другог грађанског рата између старог цара и његовог унука (априла 1321), непосредно утицали на држање краља Милутина. Прва етапа сукоба окончана је споразумом у Региону (јуна 1321), према чијим су одредбама деда и унук поделили преостале територије Царства. Чини се да се смиривање ситуације непосредно одразило и на однос двојице царева према Хиландару. Наиме, управо из јуна 1321. године потичу хрисовуље које је Андроник II издао на молбу краља Милутина и хиландарског игумана Гервасија који је и овом приликом посетио царски двор. Истог датума и садржаја су и хрисовуље младог цара Андроника III Палеолога који је тада, по одлукама споразума у Региону, власт делио са Андроником II.

Друга група повеља двојице царева настала је септембра 1321, када је у Цариграду боравио хиландарски јеромонах Калиник. Међу њима је особито занимљива свечана хрисовуља Андроника II, чији увод бираним речима говори о бризи коју је „вољени син и зет царства ми, превисоки краљ Србије" указивао Хиландару, што се, пре свега, огледало у даривању поседа. И сада је краљ Милутин замолио цара да слично поступи, а он је проценио „његову (краљеву) доброту, богољубиву намеру и жељу, а и чисту љубав коју је делима показивао већ годинама". Зато је василевс одлучио да Хиландару изда хрисовуљу са потврдом разних поседа и пореских повластица, дозвољавајући да се на манастирске поседе насељавају и људи неуписани у пореске књиге. Свечану хрисовуљу истог садржаја издао је тада и млади Андроник III Палеолог, а септембра 1321. године настале су и две мање свечане хрисовуље Андроника II и Андроника III, које су на молбу краља Милутина потврдиле права Хиландара на неке поседе и ослободиле га државних пореза и дажбина.

Изненадна смрт краља Милутина (29. октобра 1321) означила је крај издавања већег броја повеља царева

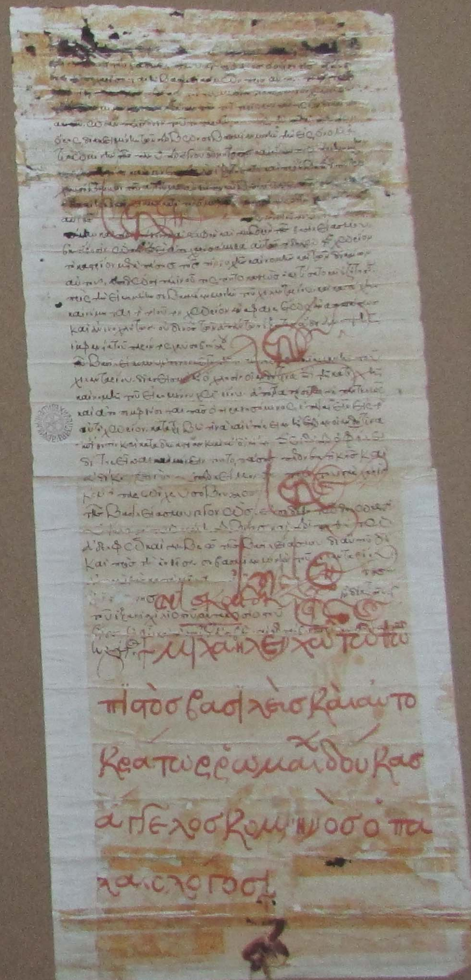

Хрисовуља Михаила IX из јуна 1300. године (десно)

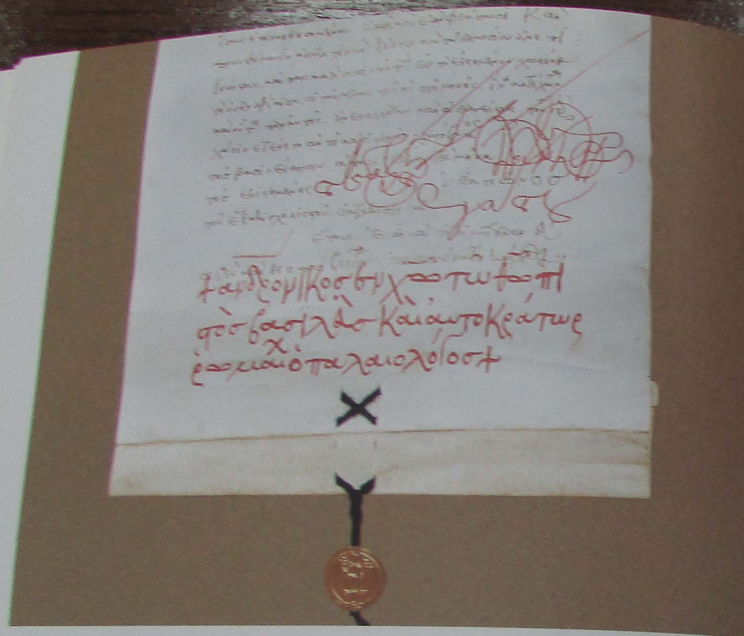

Завршетак хрисовуље Андроника III из јуна 1321. године

Андроника II и Андроника III Хиландару, али су у престоницу и даље стизали изасланици из Србије: јеромонах Калиник, игуман Гервасије и монах Теофил издејствовали су августа 1322. године неколико занимљивих царских докумената којима су регулисани неки спорови Хиландара са суседним манастирима или световним поседницима. У лето 1323. године јеромонах Калиник је поново био у Цариграду и том приликом добио златопечатне повеље Андроника II и Андроника III којима се Хиландару потврђује посед манастира Светог Ђорђа у Солуну. Сасвим је природно да је нова хрисовуља Андроника II настала када је то затражио нови српски краљ — Стефан Дечански (1321–1331), а он је то учинио после венчања са царевом рођаком Маријом Палеолог. Децембра 1324. године Андроник II је издао хрисовуљу на молбу коју је упутио „вољени син и зет царства ми, превисоки краљ Србије кир Стефан Урош, син покојног краља (Милутина)“. У тексту који је можда припремио учени велики логотет Теодор Метохит потврђују се поседи које је Стефан Дечански даровао пиргу у Хрусији; истовремено се одређује да игумана пирга бирају монаси, али уз сагласност краља Србије.

Иако је Стефан Дечански био зет цара Андроника II Палеолога, додуше не у онаквом степену као његов отац, односи Византије и Србије у годинама његове владе били су спутани последњом етапом грађанског рата у Царству (1327/8), окончаног победом Андроника III и абдикацијом старог Андроника II који се повукао у монашки живот. У том одлучујућем обрачуну између деде и унука и око њих окупљених присталица, српски краљ је стао уз старог цара, док је трновски цар Михаило Шишман био на страни Андроника III. Зато Србија и није могла бити у добрим односима са победничким младим царем Андроником III (1328–1241), а то стање се није поправило ни после промене на престолу у Србији (септембра 1331) и доласка на власт младог српског краља Стефана Душана (1331–1355). Јер, испуњавајући наде властеле која га је довела на власт, Стефан Душан је већ у првим годинама владе (1332, 1334) предузимао војне походе против византијских градова и крајева у Македонији. Особито озбиљан карактер имао је други поход из 1334. године, који је Душан остварио уз помоћ византијског пребега Сиргијана, доброг познаваоца прилика у Царству. Занимљиво је да и из тих година поремећених односа Србије и Византије потичу неке повеље цара Андроника III Хиландару. То је пре свега хрисовуља из јула 1334. године, издата на молбу игумана Гервасија, којом се потврђује посед на Струми, а исти датум носи и царева простагма доместику тема Константину Макрину коме се налаже да спроведе цареву одлуку. Имајући у виду датум споменутих повеља, сасвим је извесно да су оне настале у Солуну, где је у лето 1334, у настојању да се супротстави офанзиви српског краља, приспео сам Андроник III. Можда из овог времена потиче и његова хрисовуља, издата такође на молбу монаха Гервасија, којом се Хиландару потврђују воденице у селу Кремни, а из истих година и хрисовуља о даровима великог доместика Хреље Охмућевића у Штипу и околини. Карактеристично је да се ни у једној од њих не спомиње српски краљ Стефан Душан, нити његово обраћање или молба цару. Треба зато веровати да су ове повеље проистекле из сталне бриге коју је Андроник III као василевс морао указивати светогорским манастирима. Што се тиче хрисовуље у вези са даривањем Хреље Охмућевића, она је настала у доба када је овај угледни великаш био у служби цара Андроника III, јер се у тексту назива његовим дворанином. Иако су се после састанка двојице владара надомак Солуна и склапања мира (26. августа 1334) односи између Византије и Србије сасвим смирили, нема сачуваних царевих повеља Хиландару. Сасвим усамљена стоји простагма Јована V Палеолога из септембра 1343. године, којом му се враћа манастирић Св. Николе Скорпиоса, документ који је можда настао као последица успостављања добрих односа краља Стефана Душана са регентством царице Ане Савојске, уведеним у лето 1343. у име недораслог цара Јована V. Тада је, по свој прилици, договорена и веридба Душановог сина Уроша са сестром младог владара.

У освајачким походима усмереним према византијским градовима и крајевима, краљ Душан је у јесен 1345. године постигао велики успех. Тада су у границе Србије ушле области југоисточне Македоније са славним градом Сером, Халкидика и Света Гора Атонска. Полуострво монаха и испосника остало је под влашћу Стефана Душана до његове смрти (20. децембра 1355), а затим је признало власт тзв. Серске државе којом је најпре владала Душанова удовица Јелена, а након ње деспот Јован Угљеша. Сходно нормама модерног времена, очекивало би се да су у годинама српске власти над Светом Гором Атонском (1345–1371) прекинуте биле све везе њених манастира са византијским царем и васељенским патријархом. Али у условима живота средњег века, упркос промени господара, Света Гора те везе никада није прекидала; царевима Ромеја и васељенској патријаршији обраћали су се грчки манастири, па и српски Хиландар. У размишљању о чувању тих веза ваља се подсетити да је у тзв. општој хрисовуљи из новембра 1345. године краљ Душан уговорио да се у службама на читавој Светој Гори спомиње његово име као знак признавања нове власти, али је прихватио и жељу Светогораца да се пре тога спомиње име василевса Ромеја.

О настојању монаха Хиландара да чувају везе са Цариградом сведочи и хрисовуља Јована V Палеолога из јула 1351. године, издата на молбу коју је цару учинио „превисоки василевс Србије и вољени ујак царства ми кир Стефан“. Остављајући у овој прилици по страни значајну околност да је овде први пут византијска страна званично признала царску титулу Стефана Душана, потребно је задржати пажњу на овом занимљивом документу. Василевс потврђује Хиландару поседе у земљи Ромеја добијене хрисовуљама царева Андроника II и Андроника III Палеолога, а истовремено их ослобађа од низа пореза и дажбина, дајући монасима право да на тим метосима насељавају сељаке неуписане у пореске књиге. Затим се конкретно наводе неки манастирски поседи на Каламарији, у долини доње Струме, у Серу и околини. Споменути документ је настао у једном сасвим посебном тренутку, када је у лето 1351. године закључен савез између цара Стефана Душана и младог василевса Јована V Палеолога који се налазио у Солуну, док је у Цариграду на престолу био његов таст Јован VI Кантакузин (1347–1354). Савез је био уперен против узурпатора Јована Кантакузина који је присвојио царска права свога зета. Чињеница да су монаси Хиландара молили цара Душана да им код свог новог пријатеља издејствује споменути акт говори о њиховој жељи да и од владајућег цара Ромеја добију потврду поседа и повластица, иако је Света Гора била

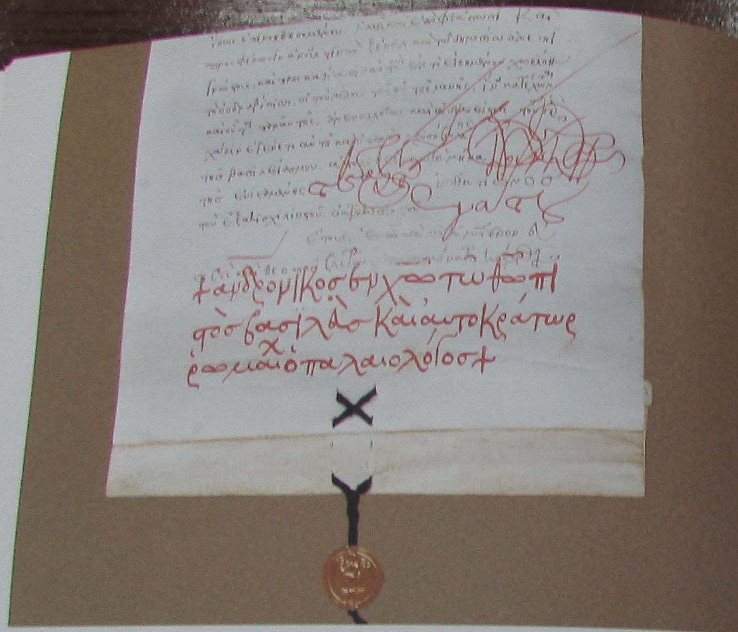

Завршетак хрисовуље Андроника III из јуна 1321. године

Андроника II и Андроника III Хиландару, али су у престоницу и даље стизали изасланици из Србије: јеромонах Калиник, игуман Гервасије и монах Теофил издејствовали су августа 1322. године неколико занимљивих царских докумената којима су регулисани неки спорови Хиландара са суседним манастирима или световним поседницима. У лето 1323. године јеромонах Калиник је поново био у Цариграду и том приликом добио златопечатне повеље Андроника II и Андроника III којима се Хиландару потврђује посед манастира Светог Ђорђа у Солуну. Сасвим је природно да је нова хрисовуља Андроника II настала када је то затражио нови српски краљ – Стефан Дечански (1321–1331), а он је то учинио после венчања са царевом рођаком Маријом Палеолог. Децембра 1324. године Андроник II је издао хрисовуљу на молбу коју је упутио „вољени син и зет царства ми, превисоки краљ Србије кир Стефан Урош, син покојног краља (Милутина)". У тексту који је можда припремио учени велики логотет Теодор Метохит потврђују се поседи које је Стефан Дечански даровао пиргу у Хрусији; истовремено се одређује да игумана пирга бирају монаси, али уз сагласност краља Србије.

Иако је Стефан Дечански био зет цара Андроника II Палеолога, додуше не у онаквом степену као његов отац, односи Византије и Србије у годинама његове владе били су спутани последњом етапом грађанског рата у Царству (1327/8), окончаног победом Андроника III и абдикацијом старог Андроника II који се повукао у монашки живот. У том одлучујућем обрачуну између деде и унука и око њих окупљених присталица, српски краљ је стао уз старог цара, док је трновски цар Михаило Шишман био на страни Андроника III. Зато Србија и није могла бити у добрим односима са победничким младим царем Андроником III (1328–1241), а то стање се није поправило ни после промене на престолу у Србији (септембра 1331) и доласка на власт младог српског краља Стефана Душана (1331–1355). Јер, испуњавајући наде властеле која га је довела на власт, Стефан Душан је већ у првим годинама владе (1332, 1334) предузимао војне походе против византијских градова и крајева у Македонији. Особито озбиљан карактер имао је други поход из 1334. године, који је Душан остварио уз помоћ византијског пребега Сиргијана, доброг познаваоца прилика у Царству. Занимљиво је да и из тих година поремећених односа Србије и Византије потичу неке повеље цара Андроника III Хиландару. То је пре свега хрисовуља из јула 1334. године, издата на молбу игумана Гервасија, којом се потврђује посед на Струми, а исти датум носи и царева простагма доместику тема Константину Макрину коме се налаже да спроведе цареву одлуку. Имајући у виду датум споменутих повеља, сасвим је извесно да су оне настале у Солуну, где је у лето 1334, у настојању да се супротстави офанзиви српског краља, приспео сам Андроник III. Можда из овог времена потиче и његова хрисовуља, издата такође на молбу монаха Гервасија, којом се Хиландару потврђују воденице у селу Кремни, а из истих година и хрисовуља о даровима великог доместика Хреље Охмућевића у Штипу и околини. Карактеристично је да се ни у једној од њих не спомиње српски краљ Стефан Душан, нити његово обраћање или молба цару. Треба зато веровати да су ове повеље проистекле из сталне бриге коју је Андроник III као василевс морао указивати светогорским манастирима. Што се тиче хрисовуље у вези са даривањем Хреље Охмућевића, она је настала у доба када је овај угледни великаш био у служби цара Андроника III, јер се у тексту назива његовим дворанином. Иако су се после састанка двојице владара надомак Солуна и склапања мира (26. августа 1334) односи између Византије и Србије сасвим смирили, нема сачуваних царевих повеља Хиландару. Сасвим усамљена стоји простагма Јована V Палеолога из септембра 1343. године, којом му се враћа манастирић Св. Николе Скорпиоса, документ који је можда настао као последица успостављања добрих односа краља Стефана Душана са регентством царице Ане Савојске, уведеним у лето 1343. у име недораслог цара Јована V. Тада је, по свој прилици, договорена и веридба Душановог сина Уроша са сестром младог владара.

У освајачким походима усмереним према византијским градовима и крајевима, краљ Душан је у јесен 1345. године постигао велики успех. Тада су у границе Србије ушле области југоисточне Македоније са славним градом Сером, Халкидика и Света Гора Атонска. Полуострво монаха и испосника остало је под влашћу Стефана Душана до његове смрти (20. децембра 1355), а затим је признало власт тзв. Серске државе којом је најпре владала Душанова удовица Јелена, а након ње деспот Јован Угљеша. Сходно нормама модерног времена, очекивало би се да су у годинама српске власти над Светом Гором Атонском (1345–1371) прекинуте биле све везе њених манастира са византијским царем и васељенским патријархом. Али у условима живота средњег века, упркос промени господара, Света Гора те везе никада није прекидала; царевима Ромеја и васељенској патријаршији обраћали су се грчки манастири, па и српски Хиландар. У размишљању о чувању тих веза ваља се подсетити да је у тзв. општој хрисовуљи из новембра 1345. године краљ Душан уговорио да се у службама на читавој Светој Гори спомиње његово име као знак признавања нове власти, али је прихватио и жељу Светогораца да се пре тога спомиње име василевса Ромеја.

О настојању монаха Хиландара да чувају везе са Цариградом сведочи и хрисовуља Јована V Палеолога из јула 1351. године, издата на молбу коју је цару учинио „превисоки василевс Србије и вољени ујак царства ми кир Стефан". Остављајући у овој прилици по страни значајну околност да је овде први пут византијска страна званично признала царску титулу Стефана Душана, потребно је задржати пажњу на овом занимљивом документу. Василевс потврђује Хиландару поседе у земљи Ромеја добијене хрисовуљама царева Андроника II и Андроника III Палеолога, а истовремено их ослобађа од низа пореза и дажбина, дајући монасима право да на тим метосима насељавају сељаке неуписане у пореске књиге. Затим се конкретно наводе неки манастирски поседи на Каламарији, у долини доње Струме, у Серу и околини. Споменути документ је настао у једном сасвим посебном тренутку, када је у лето 1351. године закључен савез између цара Стефана Душана и младог василевса Јована V Палеолога који се налазио у Солуну, док је у Цариграду на престолу био његов таст Јован VI Кантакузин (1347–1354). Савез је био уперен против узурпатора Јована Кантакузина који је присвојио царска права свога зета. Чињеница да су монаси Хиландара молили цара Душана да им код свог новог пријатеља издејствује споменути акт говори о њиховој жељи да и од владајућег цара Ромеја добију потврду поседа и повластица, иако је Света Гора била

под српском влашћу. Између 1355. и 1358. године настала је хрисовуља Јована V Палеолога, којом се Хиландару потврђује поседовање воденица на Струми.

Напоменуто је већ да се после смрти цара Стефана Душана (20. децембра 1355) Света Гора нашла под влашћу тзв. Серске државе, којом је најпре владала Душанова удовица царица Јелена, а затим деспот Јован Угљеша. Некако баш у време преузимања власти у Серу (септембра 1365) деспот Угљеша је код цара Јована V Палеолога издејствовао издавање хрисовуље Хиландару са потврдом села Потолино код Сера и Лигион са пристаништем. Нови серски господар у повељи је назван „нећаком преузвишене царице Србије и вољене сестре царства ми".

После пораза одреда краља Вукашина и његовог брата деспота Јована Угљеше у сукобу са Турцима код Черномена на Марици (26. септембра 1371) нестала је Серска држава, а византијски сацар Манојло Палеолог из Солуна је запосео Сер и Свету Гору са читавим залеђем. Мора се признати да из времена обновљене византијске власти над Светом Гором Атонском нема сачуваних царских докумената издатих Хиландару, па су и сазнања о везама српског манастира са царевима Ромеја и Васељенском патријаршијом веома оскудна. Чини се, међутим, да се могу наслутити нека збивања на Светој Гори која су се тицала и Хиландара. Још априла 1368. године васељенски патријарх Филотеј је читаву Свету Гору и њеног прота потчинио епископу Јериса, при чему се позивао на VII канон Халкедонског сабора (451), који манастире потчињава месном епископу. Из новембра 1389. године потиче сигилион патријарха Антонија којим се игуману Хиландара уступају патријаршијска права над свим манастирским метосима, ма где се они налазили. Знатно занимљивији по садржају је акт истог патријарха из марта 1391. године, када је ради посвећења у Цариград стигао нови прот Неофит који је патријарху показао царске хрисовуље и патријаршијска сигилија о правима прота и самосталности Свете Горе. Патријарх је након тога издао сигилион којим су потврђена сва стара права Свете Горе. Приликом посете новог прота патријарх је сазнао да монаси Хиландара, иако су на то дужни, не желе да се потчине ауторитету прота, па им због тога Антоније саветује послушност, претећи им казном екскомуникације. На жалост, не може се ништа одређено рећи о исходу преступа монаха Хиландара и одбијања да се покоравају светогорском проту. Занимљиве вести о положају светогорских манастира, међу њима и Хиландара, садржи хрисовуља цара Манојла II Палеолога из маја 1394. године, чија веродостојност није сасвим поуздана. Она регулише многа питања из живота манастира, па поред осталог утврђује и да монаси треба да бирају прота кога затим рукополаже васељенски патријарх. На Светој Гори прот рукополаже игумане манастира, осим Велике Лавре св. Атанасија, који посвећење добија од васељенског патријарха. Зато су игумани дужни да прота поштују као „небеског оца" и да му месечно дају одређене мере животних намирница (жито, брашно, јечам, грах и др.). За издржавање Протата сваки манастир требало је да даје прилоге, а обавеза Хиландара износила је седам мера вина, седам мера уља и један златник са мандилијом; Хиландар и Зограф су од Протата годишње добијали по два златника. За цркву Протата у Кареји манастири су давали 12 црквењака: Велика Лавра св. Атанасија и Ватопед по двојицу за десни, а Ивирон и Хиландар по двојицу за леви хор; осталих осам давали су други манастири. Подаци повеље цара Манојла II Палеолога сведоче да је Хиландар очувао свој положај у врху светогорских манастира, али се из њених одредаба може наслутити да је игумана Хиландара, као и других манастира, посвећивао прот Свете Горе.

Од самог почетка српски манастир на Атосу је уживао заштиту царева Ромеја, које је већ положај у хришћанској васељени обавезивао да се старају о благостању и напретку обитељи Свете Горе. Јасне доказе о испуњавању те часне и свете дужности налазимо у бројним повељама којима су цареви даривали светогорске манастире разним поседима и повластицама. Када је у питању Хиландар, треба додати и сталну бригу и заштиту коју су му указивали владари из куће Немањића. У племенитом настојању да осигурају напредак Хиландара, они су се често обраћали Цариграду, молећи византијске владаре да својом дарежљивошћу увећају његова имања. Чинили су то особито у годинама када су односи између двеју држава имали пријатељски карактер, а понекад били ојачавани и родбинским везама владарских породица. У животу Хиландара такво повољно време обележило је његово оснивање, а касније се поновило за владе цара Андроника II Палеолога који је манастир на молбу зета, краља Милутина, богато даривао.

Прибислав Симић

МОЛИТВЕНИ ЖИВОТ ХИЛАНДАРСКИХ МОНАХА

Света Гора Атонска је већ више од хиљаду година најзначајније средиште монашке духовности и учености целокупног православног истока. Ранија њена исходишта – Египат, Синај, јерусалимско-палестински манастири – давно су изгубила важност и улогу коју су некад имала, премда нека од њих постоје и данас. Разлози за то су различити. Египатска пустиња, где се монаштво најпре развило, после Халкедонског сабора (451) нашла се под јурисдикцијом Коптске монофизитске цркве, што је њеним подвижницима каснијих векова ограничавало утицај на подручју православне екумене. Исламска освајања Јерусалима, њихова честа разарања и харања највећих светих места и бројних палестинских манастира, а касније и креташка доминација спутавали су живот њихових становника. Једино су манастири Свете Катарине и Светог Саве Освећеног доживљавали повремене процвате (последњи нарочито у IX и X веку, када су у њему живели највећи црквени песници и писци догматских текстова, попут св. Јована Дамаскина). И слава знаменитих цариградских манастира, међу којима је најзначајнији био Студион – свој брзи процват доживео је у IX веку, у време игумана Теодора Студита, најобразованијег монаха тога доба – није дуго трајала. Од IX до XII века у Цариграду је основан велики број значајних манастира, од којих је на Хиландар највећи утицај имао Евергетидски. Они су свој углед почели да губе латинским освајањем престонице (1204), а након њеног коначног пада (1453) велики део њих претворен је у џамије. Исту судбину доживела је и велика цариградска црква Свете Софије, називана „срцем Ромејске империје" и „очном јабучицом света".

Но, без обзира на све неповољне околности, монаштво је на православном истоку у току великих борби са јеретицима, посебно у време иконоборства, одиграло значајну улогу и стекло велики углед како у самој Византији тако и ван њених граница.

На устројство манастирског поретка и богослужења Источне цркве највећи утицај имала су три средишта: Јерусалим са околним монашким заједницама, цариградски манастири, предвођени Студитским, и Велика црква – Света Софија цариградска, чију су праксу прихватиле и остале градске цркве. У главној престоничкој цркви се безмало све певало (тзв. „певајуће последованије"), док се у манастирима више читало. Из симбиозе ових различитих пракси настао је у XI и XII веку данашњи богослужбени поредак православне цркве, озакоњен Типиком, названим и Устав богослужења, који носи име св. Саве Освећеног. Али тај сложени процес уједначавања, узет у свим својим појединостима, иако је трајао све до XII века, ни до данас није у потпуности завршен. Изузетак чине само литургије са својим поретком утврђеним у Цариграду у VI и VII веку, премда су основни делови настали још у IV столећу, заслугом великих отаца и учитеља цркве св. Василија Великог и св. Јована Златоустог.

Учено египатско, антиохијско, јерусалимско-палестинско и цариградско монаштво било је од почетка, у мањој или већој мери, укључено у сложене теолошке распре и сукобе; њих су били поштеђени само пустиножитељи, отшелници, становници ванградских манастирских насеобина и удаљених испосница. На раскршћима путева који воде ка тим обитавалиштима монаха за њих су подизане цркве, називане лаврама, по којима су и сами велики манастири добили то име. Једна од првих лаври ове врсте налазила се у Скитусу, југозападно од Александрије, где је духовни вођа и учитељ био св. Макарије Египатски. Отуда потиче и данашњи назив *скит*. На Светој Гори, међутим, то је по правилу био мањи манастир, зависан од матичног који је некада једини могао бити стварни власник земљишта, а скит само његов корисник. У лавре и скитове су монаси-отшелници долазили уочи недеље и празника на заједничка свеноћна богослужења, из којих се развило данашње бденије.

Манастир Григоријат, цртеж В. Г. Барског, 1744.

На крају је вршена литургија на којој су се сви причешћивали, а испосници су један део евхаристијских дарова носили у своје келије да би се причешћивали у радне дане. Неки најстрожи испосници, на пример столпници, понекад су се и на дуже време лишавали ове свете тајне. Црква, разуме се, на тај „верски индивидуализам и претерани спиритуализам“ није гледала благонаклоно – осуђивала га је, али не и изједначавала са сектом скратита.

У време највишег успона палестинских манастира, у VIII веку, полуострво Халкидика,у северној Грчкој је, услед напада арабљанских гусара, било опустело, али је већ крајем истог века на његовом јужном делу, Атосу, нашао свој мир испосник Петар Атонски, а у следећем столећу и Јефтимије Нови. Светогорске пустињаке 843. спомиње и цариградски сабор на којем је проглашена победа над иконоборцима. У приближно исто време, на Атосу, удаљеном од средишта Царства — брдовитом, обраслом зеленилом и богатом питком водом, са пустом, високом планином често покривеном снегом, с једне, и присојем погодним за најстроже подвиге анахорета, с друге стране – у другој половини IX и у X веку никла је велика монашка насеобина, са лаврама и скитовима, најчешће постављеним на самој обали Полуострва. У Кареји, на његовој средини, било је седиште светогорске управе, а на њеном челу се налазио први старац, *прот*, по коме се и цело средиште називало *протат*.

Отац Јустин, сабрат манастира Хиландара (десно)

Хрисовуљама византијских царева Василија I (883) и
Лава VI (893) загарантован је суверенитет Свете Го-
ре као самоуправне монашке територије, што су по-
тврђивали и каснија цареви. Прот је суверено владао
Светом Гором. Био је административно независан и
од највише црквене власти — васељенског патријар-
ха, који је монахе само рукополагао у виша свештена
звања. Највиша власт је ипак био цар. Прот је одла-
зио у Цариград да од њега прими жезло и овај га је
руком додиривао. На исти начин постављан је и игу-
ман Ватопеда. Међутим, ни цар ни патријарх нису се
без великих разлога уплитали у живот и унутрашњи
поредак Свете Горе. Када је Атанасије Атонски поди-
гао Велику лавру (963) као какву тврђаву, сличну ма-
настиру Свете Катарине на Синају, али различиту од
тадашњих расутих карејских келија, на захтев вели-
ког броја монаха који су се томе успротивили умешао
се цар Јован Цимискије и донео, 972, познати
„Цимискијев типик" („Трагос" писан на пергаменту
од јареће коже). О потреби преуређивања светогор-
ске организације говори Мономахов типик из 1045
(донесен без конкретног повода, дакле — више као
израз царске власти).

Добијање Милеја са запуштеним манастиром Хи-
ландаром за српске монахе показује да је свети Са-
ва врло рано оценио колики значај може имати
Света Гора за утврђивање православне вере у Ср-
бији. У земљи је већ било изграђено неколико ма-
настира, на чијем се челу налазила Студеница,
задужбина Стефана Немање, али сачувани подаци
из раног раздобља не сведоче о некој њиховој ши-
ре развијеној мисијској делатности. Оснивањем
Хиландара св. Сава је, иако млад, показао необич-
ну далековидост. Схватио је да новостворену срп-
ску државу треба поставити на чврсте духовне те-
меље, без којих она не би имала и легитимитет те
врсте. То је била најбоља припрема за добијање
аутокефалности Српске цркве (1219). То је морало
бити јасно и св. Симеону Немањи, који се — може
се претпоставити — није лако одлучио да се повуче
у Свету Гору, на територију царева против којих је
водио ратове и од њихове стране доживео понижа-
вајуће заробљавање. Одлазак Стефана Немање и
Саве, стубова српског државног и духовног живота
на Свету Гору представљао је утврђивање чврстих
темеља на којима је више следећих векова почива-
ла средњовековна Србија. Оснивањем својих мана-
стира на византијској територији словенски народи
су показивали Царевини, њеним образованим сло-
јевима и Васељенској патријаршији да припадају
православном свету, истоветном с њиховим.

Св. Сава и св. Симеон Немања су од цара Алекси-
ја III (1198) добили златопечатне сигилије и ката-
старске документе којима се земљиште запустелог
Хеландара (како се манастир тада звао) изузима
испод власти светогорског прота и њима уступа и
предаје на употребу као потпуно самостално до-
бро (Немањића). Првобитна мања манастирска цр-
ква подигнута је или само обновљена за кратко
време, што се закључује из податка да је након
смрти, 13. фебруара 1199, у њој већ био сахрањен
Симеон Немања. У циљу организације манастир-
ског живота св. Сава је тада написао Хиландарски
типик, по угледу на пролог типика Евергетидског
манастира у Цариграду. Једна од његових значај-
них особености, по којој се разликује од осталих
оновремених манастирских устава, било је утврђи-
вање независности Хиландара не само од прота
Свете Горе него и од царске и црквене власти (гл.
12. и 13). То је представљало значајну новину и ја-
сно указивало на тежњу св. Саве да и за цркву у зе-
мљи издејствује самосталност.

Хиландарски типик има све главне одлике ктитор-
ског манастирског типика. Њиме се, за разлику од
бројних других грчких типика, у новије време на-
званих „аристократским", српским владарима не
обезбеђује било каква надлежност или привилеги-
ја, а ни самим монасима који у њему живе не до-
звољава држање личне послуге (гл. 26). Живот се
у свему имао одвијати по правилима општежића
(киновије). Изузетак је био начин живота у кареј-
ској испосници посвећеној св. Сави Освећеном,
коју је Сава подигао као „место за ћутање" за дво-
јицу или тројицу монаха и за њих написао познати
Карејски типик, отшелничког карактера. Хилан-
дарски игуман је у договору са старијим монасима
слао у њу искусне духовнике који су тамо желели
да живе, при чему је морао водити рачуна и „да не
постави онога који служи ради телеснога одмора
или, опет, неписменога или онога који тргује у
њој...". Манастир је био дужан да испосницу снаб-
дева неопходним потрепштинама, али се истицало
да ни игуман ни прот „немају власт над тим ћели-
јама". Испосници су у њој остајали целог живота;
замењиван је био само онај који није достојан.
Иначе, св. Сава нигде није предвидео да карејски
испосник може да буде биран за игумана Хилан-
дара, што се у грчким манастирима често догађало
и чак било препоручљиво.

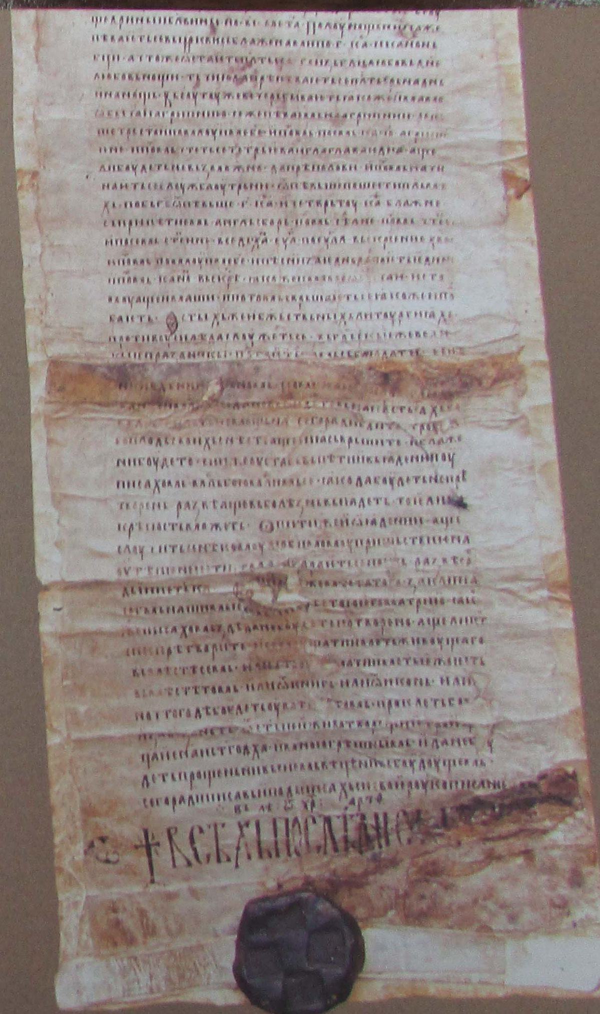

Карејски типик из 1199. године,
део са потписом и печатом Саве Немањића (десно)

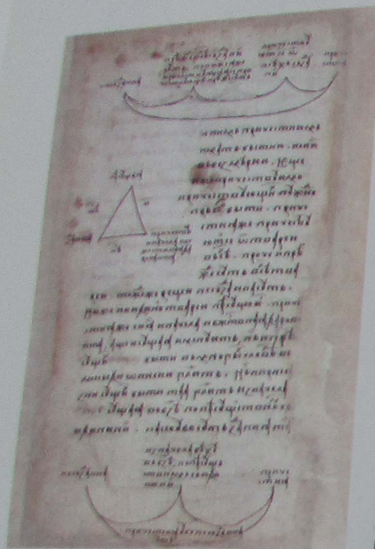

Слова Григорија Паламе, 1360–1370, Деч. 88, л. 88v

Хиландарским типиком, подељеним у 43 главе, регулисан је живот монаха у манастиру, а многе одредбе су имале карактер уставног закона са предвиђеним санкцијама против прекршилаца. Грађа, иначе, није систематизована нити подељена у тематски посебна поглавља, већ се, као и у грчком предлошку од којег се св. Сава често доста удаљавао, испуштајући и читаве одељке, у разним главама говорило о сродним предметима. У првој глави св. Сава опширно излаже начин монашког живота и истиче га као најбољи пут испуњавања Божјих заповести, а у другој и трећој говори о добијању дозвола за оснивање манастира и о смрти свога оца св. Симеона Немање (у Студеничком типику, препису Хиландарског, извршене су измене којима се утврђује посебан статус Студенице у односу на остале манастире у Србији, при чему прве три главе садрже Живот св. Симеона Немање како га је написао св. Сава). Следеће главе (4–11) односе се на начин вршења богослужења, исповести, исхрану, постове и празновање великих празника; дванаеста глава је посвећена слободи манастира, а следећих осам (13–20) начину избора и постављању игумана, економа и еклисијарха и њиховим дужностима, са посебним нагласком на игумановим поукама братији и беспоговорном испуњавању његових заповести. Следе главе (21. и 22) о завесама, иконама и црквеним књигама које се не могу узимати и премештати, и о уписивању у књиге прихода и расхода. Глава посвећена овоме замењује тзв. вревион (бребион), попис непокретне и покретне имовине који је, по правилу, био саставни део цариградских ктиторских типика. У продужетку следе опет прописи о понашању монаха, заједничкој трпези, бризи о самом себи без помоћног особља, одећи, обући, редовном похађању богослужења, забрани да монаси засебно кувају и једу у својим келијама, начину произвођења у црквене службе, манастирским радницима, хлебарима, рибарима итд. Значајна је и глава 35, којом се одређује вршење панихиде (заупокојене службе), „посебно светло (свечано) и са свеноћним бденијем", односно слављење успомене на ктитора кир Симеона монаха, 13. фебруара. Следећа глава је посвећена поменима преминулој братији, а глава 37. примању будућих монаха и њиховом постризавању (монашењу). Дељење хране посетиоцима, примање страних и немоћних, организовање болнице и одређивање болничара регулисани су главама 38. и 40. У главама 39. и 41. су Савине поуке игуману и братији, и друга поука игуману. Глава 42. говори о подизању Карејске келије, а у последњој, 43, св. Сава наређује да се у хиландарској трпезарији сваког месеца и на дан ктитора чита Типик — „ради сећања заповеђеног вам и на корист душа ваших".

Хиландарски типик св. Саве је, дакле, само један део, пролог данашње црквене књиге истог назива. Он, наиме, и поред упутстава општег карактера о начину вршења дневних и празничних богослужења, не регулише цео поредак дугих манастирских богослужења у току године; недостаје најопширнији део типика — синаксар, односно месецослов у којем су календарским редом, по датумима, почев од византијске нове године, 1. септембра до 31. августа, дата упутства за сваки дан; нема ни тзв. триодског дела, правила служби за покретне празнике чији датум празновања зависи од датума Васкрса. У нашој науци се доста расправљало о томе да ли је св. Сава превео цео Евергетидски типик, на који пролог указује. Мишљења су била врло супротстављена и ниједно није општеприхваћено. Мало је вероватно да је св. Сава превео цео типик. Пре свега, у XII веку се на Светој Гори још одвијао процес потискивања цариградске манастирске праксе и усвајања јерусалимског типика који су прихватали и цариградски манастири. Отуда у Хиландарском типику и употреба речи *панихида* за означавање различитих богослужења: једном у дневном поретку, после вечерња, на којем се није молило за мртве (гл. 6) и које у јерусалимским манастирима није ни било познато, а други пут ктиторима (гл. 35). Кратка је напомена о вршењу бденија (свеноћног богослужења), за које се само каже да „треба да бивају по закону у недеље и у Владичине празнике и остале успомене светитеља, чему ћемо се поучити од синаксара" (гл. 8). Онаква каква су вршена у јерусалимско-палестинским манастирима, нису у цариградским тога времена постојала. У Хиландару су, по речима Савиног биографа, богослужења обављана онако како „од Ватопеда навикосмо". Према сачуваним српским рукописима, поуздано се зна да је хиландарски монах Роман 1331. године, у време врло угледног игумана Гервасија, превео за потребе Хиландара јерусалимски типик, када су и остали словенски манастири, по угледу на грчке, примили тада већ општеприхваћени богослужбени поредак православне цркве изложен у типику који носи име св. Саве Освећеног.

Хиландар је већ неколико година након оснивања имао деведесет монаха. Његов углед је, захваљујући сталном увећању братства, реду и дисциплини, као и великој дарежљивости и бризи српских краљева, оправдао статус „царске лавре" и заслужено био сврстан у ред двадесет великих светогорских манастира чији представници и данас сачињавају Свештену општину, највишу власт у Светој Гори. Манастири су подељени у пет група по четири, а на челу једне од њих је Хиландар, због чега је његов представник у Кареји сваке пете године протоепистат — председавајући извршне власти Свете епистатије. Он у том звању има право да носи протово жезло; заправо, тада је први на Светој Гори — оно што је некада био прот.

О угледу Хиландара у Србији најбоље говоре чињенице да је велики број његових монаха и игумана био биран за српске црквене поглаваре; довољно је поменути архиепископе Саву II (сина Стефана Првовенчаног), Јоаникија, Никодима, Данила, а затим патријарха Саву IV и друге. Поједини хиландарски монаси су били и исповедници српских владара.

Лествица из 1648, МСПЦ Грујић 187, л. 5r

Карактер и ширину хиландарских монаха показује већ књижевна делатност св. Саве, писца Житија св. Симеона Немање, изузетног литерарног списа који се може уврстити у највише књижевне домете почетка XIII века. А следују му Доментијан и Теодосије са својим житијима и службама св. Саве и св. Симеона Немање. Са доста разлога се може претпоставити да су они припадали кругу образованих грчких монаха који су били претече највећег православног теолога XIV века — исихаста Григорија Паламе, дугогодишњег светогорског монаха и каснијег архиепископа солунског, познатог по учењу о божанским енергијама и могућности виђења божанске светлости. Сам св. Сава, на век и по пре Паламе, у Служби своме оцу каже: „Божаственом светлошћу испуњен, оче, божаствене славе јавио си се покојиште из којег светлости божаствене зраче подајеш", изражавајући мисао врло блиску исихазму.

Образовани Григорије Палама, монаси окупљени око њега и њихови следбеници, од којих су неки постајали цариградски патријарси (од средине XIV века током стотинак година шесторица светогорских монаха наслеђивала су један другог на престолу васељенске цркве), молитвени живот православног монаштва уздигли су на највиши степен, дајући нову синтезу вишевековној молитвености која је, после бурних расправа, постала општеприхваћени став православне цркве са свим неопходним елементима догмата. Палама је истовремено, иако не увек непосредно, указивао на неправославност неоплатоничарског језика којим су се служили неки од најстаријих образованих египатских монаха-отшелника (Евагрије из Понта, IV век, у својим „Поглављима“ није ни спомињао Христа) и други писци вековима познатих и врло цењених списа, какав је, на пример, био Корпус Псеудо Дионисија Ареопагита. Истински утемељивачи монашке духовности били су св. Макарије Египатски, Диодох Фотички (V век) и, посебно, св. Јован Лествичник (VII век). Последњи од њих се може сматрати оцем исихазма. Његов спис *Лествица* је и данас нека врста монашког приручника, а мисао да „благодат крије своју присутност у ономе који је крштен, чекајући да је душа пожели“ и данас је актуелна за многе номиналне православце, па се неочекивано може наћи и на — да кажемо — савремене философске и психолошке појмове као што је следећи: „Ми као несавршени дужни смо са каквоћом молитве сједињавати и количину, јер количина бива узрок каквоће“ (слово 28). Захваљујући Диодоху и Лествичнику, Евагријева „интелектуална молитва“ замењена је „умном молитвом“ или „Исусовом молитвом“ упућеном непосредно оваплоћеном Богочовеку Христу: „Господе Исусе Христе Сине Божји, помилуј ме грешнога“, или, у краћој верзији, како препоручује св. Григорије Синаит: „Исусе Сине Божји, помилуј ме грешнога“. Централно место у овој „чистој молитви“ је помињање Исусовог имена. Врхунац исихастичког живота, по Лествичнику, састоји се у „описивању нетелесног у телу“ и у везивању Исусовог имена са дисањем. Да би овакво мољење било делотворно, Никифор Исихаста (XIII век) тражио је да монах „ум поврати у своје срце, уведе га на пут удисајних органа којима дух доспева до срца“. Ово физиолошко схватање молитве је најпроблематичнији елеменат код Никифора.

Исихастички молитвени живот био је својствен светогорским монасима анахоретима, пустињацима, где је, иначе, општежиће одувек било правило. Постојало је и комбиновање ова два начина живота, названо идиоритмија (особеножиће) — неколико монаха би се груписало око свог духовног оца, називаног старац, који је за њих имао ауторитет игумана лавре.

У време св. Григорија Паламе, у Цариград је из Италије дошао (1338) учени Грк Варлаам Калабријски и тамо постао професор, а затим и православни монах. Премда образован у хуманистичком духу, одбацивао је тврдњу схоластичара да знају Бога, као и католичко учење о filioque. У Цариграду се, међутим, саблазнио мистиком источних монаха, и о њима почео негативно да пише; оптуживао их је да су месалијанци и да тврде да телесним очима виде божанску суштину, објашњавајући да духовна и нематеријална светлост представља самог надсуштаственог Бога. Палама је, знајући да су источни оци Цркве, почев од св. Григорија Нисијског, уочавали разлику између божанске суштине и њених енергија, својим познатим списом *Тријаде за одбрану светих исихаста* одлучно устао против Варлаамовог „номиналистичког агностицизма“. После више одржаних сабора Црква је прихватила Паламино разликовање између Божанске суштине и Божанске енергије и учење о могућности виђења Божанске светлости. Подршку Палами дали су и монаси Свете Горе својим списом „Светогорски томос“, сачињеним у Протату 1340/41, који су потписали игумани и монаси, међу којима је било и Хиландараца. Паламино учење, по њему названо паламизмом, православна црква је дефинитивно прихватила на сабору 1351, који је објавио и познати *Синодални томос*. За православни свет овај догађај је представљао дефинитивно ограђивање од неоплатонизма, западног монизма и неопаганизма хуманизма и ренесансе (Џ. Мајендорф). Молитва Исусова остала је да живи у срцима монаха подвижника и то у духу речи преподобних отаца Калиста и Игњатија: „Сећање на Исуса нека спава с тобом“.

Са Свете Горе исихазам се, у виду православне ренесансе, брзо проширио и по словенским земљама, чему су највише допринели св. Григорије Синаит и његови ученици — Теодосије Трновски и Кипријан Кијевски. У Србију су исихазам пренели преподобни Ромило Раванички и преподобни Григорије Горњачки, чији су следбеници названи *Синаитима*.

Мирјана Живојиновић

ВЛАСТЕЛИНСТВО МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Властелинство или домен — стални извор прихода једног манастира у средњем веку — чинила су сва његова непокретна и покретна добра неопходна за опстанак монашке заједнице (њиве, виногради, вртови, воћњаци, млинови итд., људи са њиховим радним и пореским обавезама и стока). Као и други ктитори, св. Симеон и св. Сава су то имали у виду када су одлучили да опустели грчки Хиландар претворе у српски манастир. Настанак и развитак његовог властелинства, које је чинило неодвојиви део његове историје, овде се, у најкраћим цртама, представља по областима, средњовековним жупама и подручјима градова и река у Византији и Србији.

Хиландарци су, попут монаха других атоских манастира, стечена добра брзо организовали у метохе. Сваким имањем, које је обухватало више села, руководио је монах послат из манастира. Управно средиште метоха обично се налазило у најзначајнијем од његових села, по потреби је било утврђено и смештено уз цркву, па је по празнику који је славило или пиргу подигнутом за одбрану метох најчешће и носио име. До краја XIII века сви хиландарски поседи били су организовани у метохе.

Податке о манастирским имањима пружају повеље, даровне и потврдне, у којима су византијски цареви и српски владари, уз набрајање свих имовинских права уступаног добра, бележили листу пореских и радних обавеза његових становника (зависних сељака, у Византији званих *парика)* према фиску, којих се владар одрицао у корист обдареног братства. Овде је пажња у првом реду посвећена земљишном поседу — селима и имовини у градовима, при чему се порези и работе које је манастир са поменутим некретнинама добијао спомињу само када је њихово уступање изостајало или када је оно представљало изузетак.

За познавање обима и карактера хиландарског властелинства драгоцени су, поред очуваних исправа, и други извори. Посебно је значајан његов *практик* (катастарски попис) из 1300 — јединствен документ о добрима у солунској области (теми), који допушта да се јасно разликује земља у поседу парика са које је манастир убирао порез од оне у непосредном власништву манастира, обрађиване давањем у закуп властитим или туђим парицима; значајан је, затим, акт о предаји двају села у долини Тахиноког језера са описом париčких домаћинстава и њихових пореских обавеза из 1318, као и неколико судских одлука из разних епоха, које осветљавају историју спорних добара. Због тога је преглед хиландарских поседа у Византији нешто исцрпнији од оног који приказује имања у Србији.

У настојању да слика о домену манастира Хиландара буде прегледна, при навођењу појединог села — ако оно и данас постоји под истим именом — у заградама се доноси и његова приближна локација; у противном, забележено је како се оно данас зове.

Атос

Подручје Хиландара. — У време када је постао српски (1198/9), Хиландар је обухватао широку територију око самог манастира, све до морске обале, тзв. Милеје, са бројним *светилиштима* — малим опустелим монашким установама. Очигледно је тачна Доментијанова тврдња да Сава, „сложив заједно до четрнаест манастира, назва га Хиландар“. Савини биографи посебно бележе Светог Ђорђа, Свете Омологите и Светог Николу. Њима вероватно треба додати и порушени и опустели манастир Христовог Преображења који је краљ Урош I (1243–1276) обновио у седмој деценији XIII века и од њега начинио манастирски исихастирион са пиргом. Сва ова добра забележена су у потврдној хрисовуљи Андроника II Палеолога, издатој јануара 1299.

У првим годинама XIV века, краљ Милутин је, излазећи у сусрет молби Хиландараца да их заштити од Турака који су својим брзим чамцима са малоазијских обала узнемиравали и нападали монахе на копну и мору, саградио на стени, у то време изгледа окруженој морем, у месту званом Хрусија, пирг са црквом посвећеном Вазнесењу Христа Спаситеља. Поред наведених имена — Хрусија и Христа Спаса — пирг је око 1332. почео да носи и назив Василијев, који је задржао до данас. Светом Василију је, наиме, била посвећена црква коју је унутар бедема саградио, по свој прилици, Стефан Дечански. Служећи одбрани Хиландара, Хрусија је била његов саставни део, али је њу Милутин, и поред обавезе манастира да издржава њене монахе, снабдео знатним поседима, стављајући их у искључиву надлежност старешине пирга.

Хиландар је имао још једно фортификационо здање, на путу од мора ка манастиру, које је краљ Милутин обновио вероватно на месту старијег и које је добило име Милутинов пирг. Он је братство штитио од стране пристаништа.

Кареја. — Још приликом обнове старог Хиландара, Сава се побринуо да се у Кареји саграде и келије за боравак игумана и чланова братства када у Протат долазе због разних послова. Поред њих, Хиландар је у Кареји добио и *млчалницу* коју је Сава подигао „у месту са добрим водама и плодоносним дрвећем украшеном", купљеном од Протата. Сава се већ тада, као и приликом каснијих долазака у Свету Гору (1216/7. и 1229), старао да за потребе ове испоснице, посвећене св. Сави Јерусалимском, обезбеди довољно винограда. И поседовање добара у Кареји било је српском манастиру потврђено јануара 1299.

На молбу цара Душана, негде између августа 1347. и јануара 1348, прот Нифон је уступио Светосавској испосници некадашњи манастир — у то време келију — Плака која се по свој прилици налазила у околини Кареје. Нешто касније, она му је била одузета, у складу с наредбом цара Јована V да се Протату врате келије уступане светогорским манастирима за време српске власти. Ипак, касније, јануара 1375, одазивајући се молби хиландарских монаха, прот Герасим им је ову келију поново уступио. Октобра 1364, прот Доротеј и његов савет дали су Хиландарцима Кофову келију да је користе за коначиште када долазе у Кареју на скупове. Но, изгледа да је манастир, из истог разлога као и Плака, и ову келију изгубио. Августа 1395. Хиландарци су се поново жалили да њихови представници када присуствују светогорском сабору немају нужног смештаја, па им је Протат тада доделио бившу бачвару да је прилагоде потребама коначишта.

Западна граница Атоса. — Стари манастир Зиг, на западним обронцима планине Вигле, Хиландар је добио већ 1199, а његов посед увећао је теренима Хремицена / Хромитиса (1288) и њему суседним, источним делом тзв. Палеокастрона (1294), чије су винограде обрађивали манастирски парици. У питању је било 15 паричких породица суседног села Комитисе, које су према практику из 1300. располагале са седам модија (1 модиј = 939,18 m^2) винограда (в. табелу). У потврдној хрисовуљи из 1299. спомиње се „изван Свете Горе, у Зигу, метох Светог Илије са парицима који се тамо налазе, маслињаком на обали и целом територијом". Године 1325. српски монаси су у суседству Зига за 600 перпера купили мали запуштени манастир Светог Николе, звани Скорпијски. Својину над њим Хиландару је потврдио Андроник II маја 1326. године. Протат се одлучио на ову продају да би прибавио новац потребан за изградњу одбрамбене тврђаве у том делу Свете Горе, тада изложеном честим нападима Турака. Хрисовуља којом је цар Душан потврдио све поседе Хиландара у Србији и Византији (1348) спомиње и пирг Хромитицу, купљеницу Скорпију и територију унутар њихових међа.

Македонија

Источна Халкидика. — Српско братство је од грчког Хиландара, Зига или неког другог манастира Милеја наследило извесна добра и у непосредном залеђу Атоса — на Превлаци у близини Јериса и западно од њега на подручју села Рудаве. У првој половини XIII века, због несређених прилика под латинском влашћу коју су након смрти папе Иноћентија III Светогорци престали да признају, и затим, до 1246, у условима створеним брзим смењивањем владара у Солуну, већина атоских метоха је поделила судбину својих манастира. Располажемо подацима да су хиландарске поседе на Превлаци присвојили њихови суседи Лавриоти и Ксиропотамци. И на рудавском метоху, Лавриоти су, опет као суседи, заузели прилично велики комад земље, населили своје сељаке, изградили млинове, засадили дрвеће итд. Хиландарци су најпре успели да поврате одузете метохе (1274), а затим и да увећају онај на Превлаци, купивши многе парцеле њива и један виноград у подручју Јериса. Најзад, у току преговора за успостављање трајног мира између Византије и Србије,

У првим годинама XIV века, краљ Милутин је, излазећи у сусрет молби Хиландараца да их заштити од Турака који су својим брзим чамцима са малоазијских обала узнемиравали и нападали монахе на копну и мору, саградио на стени, у то време изгледа окруженој морем, у месту званом Хрусија, пирг са црквом посвећеном Вазнесењу Христа Спаситеља. Поред наведених имена — Хрусија и Христа Спаса — пирг је око 1332. почео да носи и назив Василијев, који је задржао до данас. Светом Василију је, наиме, била посвећена црква коју је унутар бедема саградио, по свој прилици, Стефан Дечански. Служећи одбрани Хиландара, Хрусија је била његов саставни део, али је њу Милутин, и поред обавезе манастира да издржава њене монахе, снабдео знатним поседима, стављајући их у искључиву надлежност старешине пирга.

Хиландар је имао још једно фортификационо здање, на путу од мора ка манастиру, које је краљ Милутин обновио вероватно на месту старијег и које је добило име Милутинов пирг. Он је братство штитио од стране пристаништа.

Кареја. — Још приликом обнове старог Хиландара, Сава се побринуо да се у Кареји саграде и келије за боравак игумана и чланова братства када у Протат долазе због разних послова. Поред њих, Хиландар је у Кареји добио и *млчалницу* коју је Сава подигао „у месту са добрим водама и плодоносним дрвећем украшеном“, купљеном од Протата. Сава се већ тада, као и приликом каснијих долазака у Свету Гору (1216/7. и 1229), старао да за потребе ове испоснице, посвећене св. Сави Јерусалимском, обезбеди довољно винограда. И поседовање добара у Кареји било је српском манастиру потврђено јануара 1299.

На молбу цара Душана, негде између августа 1347. и јануара 1348, прот Нифон је уступио Светосавској испосници некадашњи манастир — у то време келију — Плака која се по свој прилици налазила у околини Кареје. Нешто касније, она му је била одузета, у складу с наредбом цара Јована V да се Протату врате келије уступане светогорским манастирима за време српске власти. Ипак, касније, јануара 1375, одазивајући се молби хиландарских монаха, прот Герасим им је ову келију поново уступио. Октобра 1364, прот Доротеј и његов савет дали су Хиландарцима Кофову келију да је користе за коначиште када долазе у Кареју на скупове. Но, изгледа да је манастир, из истог разлога као и Плака, и ову келију изгубио. Августа 1395. Хиландарци су се поново жалили да њихови представници када присуствују светогорском сабору немају нужног смештаја, па им је Протат тада доделио бившу бачвару да је прилагоде потребама коначишта.

Западна граница Атоса. — Стари манастир Зиг, на западним обронцима планине Вигле, Хиландар је добио већ 1199, а његов посед увећао је теренима Хремицена / Хромитиса (1288) и њему суседним, источним делом тзв. Палеокастрона (1294), чије су винограде обрађивали манастирски парици. У питању је било 15 паричких породица суседног села Комитисе, које су према практику из 1300. располагале са седам модија (1 модиј = 939,18 m^2) винограда (в. табелу). У потврдној хрисовуљи из 1299. спомиње се „изван Свете Горе, у Зигу, метох Светог Илије са парицима који се тамо налазе, маслињаком на обали и целом територијом“. Године 1325. српски монаси су у суседству Зига за 600 перпера купили мали запуштени манастир Светог Николе, звани Скорпијски. Својину над њим Хиландару је потврдио Андроник II маја 1326. године. Протат се одлучио на ову продају да би прибавио новац потребан за изградњу одбрамбене тврђаве у том делу Свете Горе, тада изложеном честим нападима Турака. Хрисовуља којом је цар Душан потврдио све поседе Хиландара у Србији и Византији (1348) спомиње и пирг Хромитицу, купљеницу Скорпију и територију унутар њихових међа.

Македонија

Источна Халкидика. — Српско братство је од грчког Хиландара, Зига или неког другог манастира Милеја наследило извесна добра и у непосредном залеђу Атоса — на Превлаци у близини Јериса и западно од њега на подручју села Рудаве. У првој половини XIII века, због несређених прилика под латинском влашћу коју су након смрти папе Иноћентија III Светогорци престали да признају, и затим, до 1246, у условима створеним брзим смењивањем владара у Солуну, већина атоских метоха је поделила судбину својих манастира. Располажемо подацима да су хиландарске поседе на Превлаци присвојили њихови суседи Лавриоти и Ксиропотамци. И на рудавском метоху, Лавриоти су, опет као суседи, заузели прилично велики комад земље, населили своје сељаке, изградили млинове, засадили дрвеће итд. Хиландарци су најпре успели да поврате одузете метохе (1274), а затим и да увећају онај на Превлаци, купивши многе парцеле њива и један виноград у подручју Јериса. Најзад, у току преговора за успостављање трајног мира између Византије и Србије,

У првим годинама XIV века, краљ Милутин је, излазећи у сусрет молби Хиландараца да их заштити од Турака који су својим брзим чамцима са малоазијских обала узнемиравали и нападали монахе на копну и мору, саградио на стени, у то време изгледа окруженој морем, у месту званом Хрусија, пирг са црквом посвећеном Вазнесењу Христа Спаситеља. Поред наведених имена — Хрусија и Христа Спаса — пирг је око 1332. почео да носи и назив Василијев, који је задржао до данас. Светом Василију је, наиме, била посвећена црква коју је унутар бедема саградио, по свој прилици, Стефан Дечански. Служећи одбрани Хиландара, Хрусија је била његов саставни део, али је њу Милутин, и поред обавезе манастира да издржава њене монахе, снабдео знатним поседима, стављајући их у искључиву надлежност старешине пирга.

Хиландар је имао још једно фортификационо здање, на путу од мора ка манастиру, које је краљ Милутин обновио вероватно на месту старијег и које је добило име Милутинов пирг. Он је братство штитио од стране пристаништа.

Кареја. — Још приликом обнове старог Хиландара, Сава се побринуо да се у Кареји саграде и келије за боравак игумана и чланова братства када у Протат долазе због разних послова. Поред њих, Хиландар је у Кареји добио и *млчалницу* коју је Сава подигао „у месту са добрим водама и плодоносним дрвећем украшеном“, купљеном од Протата. Сава се већ тада, као и приликом каснијих долазака у Свету Гору (1216/7. и 1229), старао да за потребе ове испоснице, посвећене св. Сави Јерусалимском, обезбеди довољно винограда. И поседовање добара у Кареји било је српском манастиру потврђено јануара 1299.

На молбу цара Душана, негде између августа 1347. и јануара 1348, прот Нифон је уступио Светосавској испосници некадашњи манастир — у то време келију — Плака која се по свој прилици налазила у околини Кареје. Нешто касније, она му је била одузета, у складу с наредбом цара Јована V да се Протату врате келије уступане светогорским манастирима за време српске власти. Ипак, касније, јануара 1375, одазивајући се молби хиландарских монаха, прот Герасим им је ову келију поново уступио. Октобра 1364, прот Доротеј и његов савет дали су Хиландарцима Кофову келију да је користе за коначиште када долазе у Кареју на скупове. Но, изгледа да је манастир, из истог разлога као и Плака, и ову келију изгубио. Августа 1395. Хиландарци су се поново жалили да њихови представници када присуствују светогорском сабору немају нужног смештаја, па им је Протат тада доделио бившу бачвару да је прилагоде потребама коначишта.

Западна граница Атоса. — Стари манастир Зиг, на западним обронцима планине Вигле, Хиландар је добио већ 1199, а његов посед увећао је теренима Хремицена / Хромитиса (1288) и њему суседним, источним делом тзв. Палеокастрона (1294), чије су винограде обрађивали манастирски парици. У питању је било 15 паричких породица суседног села Комитисе, које су према практику из 1300. располагале са седам модија (1 модиј = 939,18 m^2) винограда (в. табелу). У потврдној хрисовуљи из 1299. спомиње се „изван Свете Горе, у Зигу, метох Светог Илије са парицима који се тамо налазе, маслињаком на обали и целом територијом“. Године 1325. српски монаси су у суседству Зига за 600 перпера купили мали запуштени манастир Светог Николе, звани Скорпијски. Својину над њим Хиландару је потврдио Андроник II маја 1326. године. Протат се одлучио на ову продају да би прибавио новац потребан за изградњу одбрамбене тврђаве у том делу Свете Горе, тада изложеном честим нападима Турака. Хрисовуља којом је цар Душан потврдио све поседе Хиландара у Србији и Византији (1348) спомиње и пирг Хромитицу, купљеницу Скорпију и територију унутар њихових међа.

Македонија

Источна Халкидика. — Српско братство је од грчког Хиландара, Зига или неког другог манастира Милеја наследило извесна добра и у непосредном залеђу Атоса — на Превлаци у близини Јериса и западно од њега на подручју села Рудаве. У првој половини XIII века, због несређених прилика под латинском влашћу коју су након смрти папе Иноћентија III Светогорци престали да признају, и затим, до 1246, у условима створеним брзим смењивањем владара у Солуну, већина атоских метоха је поделила судбину својих манастира. Располажемо подацима да су хиландарске поседе на Превлаци присвојили њихови суседи Лавриоти и Ксиропотамци. И на рудавском метоху, Лавриоти су, опет као суседи, заузели прилично велики комад земље, населили своје сељаке, изградили млинове, засадили дрвеће итд. Хиландарци су најпре успели да поврате одузете метохе (1274), а затим и да увећају онај на Превлаци, купивши многе парцеле њива и један виноград у подручју Јериса. Најзад, у току преговора за успостављање трајног мира између Византије и Србије,

Бројчано изражени подаци практикона из 1300. године

Добра — У поседу парика[2]

Село	Домаћини[?]	Мушкарци	Жене	Последњи ...	Нес. ...	Без ...	Говеда	Свиње	Овце	Магарци	Коњи	Остало	Кошнице	Крушке	Ораси	Маслине
Врањин[3]	26	61	50	18	6	2	84	85	100			6	13	12		
Драгошина[4]	7	19	13	3	3	1	10	37	100	4	1					
Гамос[5]	9	21	15	2	5	2	7	19					8			
Хрвос[6]	3	2	3	1			5	10								
Класовица[7]	3	2	3		1											
Филомати[8]	3	4	2	1			3	6								
Кипарино[9]	19	34	34	13	4	2	12			1						
Кипарино[9] (влах.)	7	10	10	1	2	4		10	10	1						
Укупно	71	148	130	39	21	11	121	167	210	6	1	6	23	12		
Жуковник пар.	4	10	9	3		1	4		55							
Жуковник влах.	5	8	8	1	1	3										
Укупно	9	18	17	4	1	4	4		55							
Горња Лукач пар.	4	10	6	3	1		14	34	30		1		65			
Горња Лукач влах.	5	8	5		3	2	3	6	25	2						
Укупно	9	18	11	3	4	2	17	40	55	2	1		65			
Кзвохан пар.	16	28	26	3	6	7	4	12	40	3	2				3	5
Кзвохан влах.	2	4	3			2										
Укупно	18	32	29	3	6	9	4	12	40	3	2				3	5
Кладорина	5	13	12	1	2	2	3	14	20							
Кувина	15	22	21		7	8	2		70	4						
Кижда																
Тресово																
Варош: Крушица																
Укупно	127	251	229	50	41	36	151	233	450	15	4	6	88	12	3	5

Село	Земски млини	Површина у модијима: Земља	Виногради	Баште	Укупна површина	У поседу манастира: Земља	Виногради	Укупна површина	Земски млини	Основни порез од парика: Целокупан порез	Допунски порези	Приходи од неподељене манастирске земље и других добара: Напуштене земље	Земље	Виногради	Виногради дати у закуп	Пашњака + Жировнице	Пашњака	Кашњена лана	Земски млини	Панађури	Укупно	Манастирски приход у номизмама: Укупно
Врањин[3]		1335	83	2	1420					60⅓												
Драгошина[4]		450	20½		470½					18												
Гамос[5]		200	13	1	214					11												
Хрвос[6]		125	6	2	133					5												
Класовица[7]		50	4		54					2												
Филомати[8]			4		4					2												
Кипарино[9]			12	1	13					17¾												
Кипарино[9] (влах.)										3 [illegible]												
Укупно		2160	142½	6	2308½	8100	3½	8103½	6	120 ([illegible])		3	160		2	6			4		175	294 [illegible]
Жуковник пар.		250	4		254					9⅔												
Жуковник влах.		50			50					3¾												
Укупно		300	4		304	2400	25	2425		[illegible]			48	5			2	1		2	38	71 [illegible]
Горња Лукач пар.		200	8		208					9												
Горња Лукач влах.		30			30					3												
Укупно		230	8		238	2000	?	2000	1	[illegible]			40	2					2		44	56
Кзвохан пар.			27½	1	28½					11[illegible]												
Кзвохан влах.										⅔												
Укупно			27½	1	28½					[illegible]												12⅔
Кладорина	1		8½	16½	25					6⅓												6⅓
Кувина			7		7					[illegible]												10⅓
Кижда						200	?	200+?					4	2							6	6
Тресово						300	18	318					6	4							10	10
Варош: Крушица						800		800					16								16	16
Укупно	1	2690	197½	23½	291½	13800	46½+?	13846+?	7	178 ([illegible])	81										309	580 (584⅔)[11]

Допунска давања – порез за [illegible]: 16 пер. + судска такса: 16 пер. + десетак од свиња: 30 пер. + они који немају овце, за испашу пчела и десетак од свиња: 15 пер.

Натурална давања и работе – за перпере: земља, вина, работе, поклони

1. [illegible] 2. Паричари = Зависни сељаци; 3. Бивши власник дела Граца; 4-9. Имена пронијара [illegible] бивших власника Граца (пронија је посед добијен уз обавезу војне службе; 10. [illegible] 11. У заградама је дат тачан збир пореза.

Бројчано изражени подаци практика из 1300. године

Катепаникион[1]	Село		Добра – У поседу парика[2] – Сељаци: „Отьшита"	Мушкарци	Жене	Поседници зевгара	Пос. половине зевгара	Без зевгара	Стока: Говеда	Свиње	Овце	Магарци	Коњи	Остало	Кошнице	Плодоносно дрвеће: Крушке	Ораси	Маслине
Струме	Градац – Вардана[3]	Парици	26	61	50	18	6	2	84	85	100			6	15	12		
	Градац – Девлицина[4]	Парици	7	14	13	3	3	1	10	37	100	4	1					
	Градац – Газиса[5]	Парици	9	21	15	2	5	2	7	19					8			
	Градац – Хриса[6]	Парици	1	2	3	1			5	10								
	Градац – Капсокаваде[7]	Парици	1	2	3		1											
	Градац – Филомата[8]	Парици	1	4	2	1			3	6								
	Градац – Кипријана[9]	Парици	19	34	34	13	4	2	12			1						
	Градац – Кипријана[9]	елевт.[10]	7	10	10	1	2	4		10	10	1						
	Укупно		71	148	130	39	21	11	121	167	210	6	1	6	23	12		
	Мунзени	пар.	4	10	9	3		1	4		55							
	Мунзени	елевт.	5	8	8	1	1	3										
	Укупно		9	18	17	4	1	4	4		55							
Рендине	Горњи Лужац	пар.	4	10	6	3	1		14	34	30		1		65			
	Горњи Лужац	елевт.	5	8	5		3	2	3	6	25	2						
	Укупно		9	18	11	3	4	2	17	40	55	2	1		65			
Равеникије	Каменица	пар.	16	28	26	3	6	7	4	12	40	3	2				3	5
	Каменица	елевт.	2	4	3			2										
	Укупно		18	32	29	3	6	9	4	12	40	3	2				3	5
	Кондогрица	парици	5	13	12	1	2	2	3	14	20							
	Кумица	парици	15	22	21		7	8	2		70	4						
	Камена																	
	Превлака																	
Вардара	Крушица																	
Укупно			127	251	220	50	41	36	151	233	450	15	4	6	88	12	3	5

Катепаникион	Село		Зимски млин	Површина у модијима: Земља	Виногради	Баште	Укупна површина	У поседу манастира: Земља	Виногради	Укупна површина	Зимски млин	Манастирски приход у номизмама – Основни порез од парика: Целокупан порез	Допунски порези	Приходи од неподељене манастирске земље и других добара: Напуштене земље	Земље	Винограда	Винограда датог у закуп	Пашњака + Жировнине	Пашњака	Квашења лана	Зимског млина	Панађура	Укупно	Укупно
Струме	Градац – Вардана	Парици		1335	83	2	1420					$60\frac{1}{6}$												
	Градац – Девлицина	Парици		450	$20\frac{1}{2}$		$470\frac{1}{2}$					18												
	Градац – Газиса	Парици		200	13	1	214					11												
	Градац – Хриса	Парици		125	6	2	133					5												
	Градац – Капсокаваде	Парици		50	4		54					2												
	Градац – Филомата	Парици			4		4					2												
	Градац – Кипријана	Парици			12	1	13					$17\frac{5}{6}$												
	Градац – Кипријана	елевт.										$3\frac{13}{24}$												
	Укупно			2160	$142\frac{1}{2}$	6	$2308\frac{1}{2}$	8100	$3\frac{1}{2}$	$8103\frac{1}{2}$	6	120 $(119\frac{13}{24})$		3	160		2	6			4		175	$294\frac{13}{24}$
	Мунзени	пар.		250	4		254					$9\frac{2}{3}$												
	Мунзени	елевт.		50			50					$3\frac{3}{4}$												
	Укупно			300	4		304	2400	25	2425		13 $(13\frac{5}{12})$			48	5			2	1		2	58	$71\frac{5}{12}$
Рендине	Горњи Лужац	пар.		200	8		208					9												
	Горњи Лужац	елевт.		30			30					3												
	Укупно			230	8		238	2000	?	2000	1	$14\frac{1}{2}$ (12)			40	2					2		44	56
Равеникије	Каменица	пар.			$27\frac{1}{2}$	1	$28\frac{1}{2}$					$11\frac{1}{4}$												
	Каменица	елевт.										$\frac{2}{3}$												
	Укупно				$27\frac{1}{2}$	1	$28\frac{1}{2}$					14 $(12\frac{5}{12})$												$12\frac{5}{12}$
	Кондогрица	парици	1		$8\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$	25					$6\frac{1}{2}$												$6\frac{1}{2}$
	Кумица	парици			7		7					10 $(10\frac{1}{3})$												$10\frac{1}{3}$
	Камена							200	?	200+?					4	2							6	6
	Превлака							300	18	318					6	4							10	10
Вардара	Крушица							800		800					16								16	16
Укупно			1	2690	$197\frac{1}{2}$	$23\frac{1}{2}$	$291\frac{1}{2}$	13800	$46\frac{1}{2}$+?	$13846\frac{1}{2}$	7	178 $(174\frac{5}{24})$	81										309	580 $(564\frac{5}{24})$[11]

Допунска плаћања – порез на говеда (?): 18 пер. + судска такса: 18 пер. + десетак од свиња: 30 пер. + они који немају овце, за испашу пчела и десетак од свиња: 15 пер.

Натуралне дажбине и работе – за мерење земље, вина; работе; поклони

1. Термин означава позновизантијску територијалну јединицу; 2. Парици/пар.= Зависни сељаци; 3. Бивши власник дела Граца; 4-9. Имена пронијара, бивших власника Граца (пронија је посед добијен уз обавезу војне службе; 10. Елевтери/елевт.= Сељаци без имовине, неуписани у катастарске пописе (населивши се на манастирски посед, у практике су бележени као елевтери); 11. У заградама је дат тачан збир пореза.

које су царица 1299. приликом склапања брака између краља Милутина и Симониде, ћерке цара Андроника II, хиландарски монаси су — по свој прилици као награду за успешно посредовање — добили за ове поседе, као и за метохе у другим подручјима, бројне повластице и имунитетне привилегије. У хрисовуљи из 1299. споменута су оба метоха — на Превлаки код Јериса, посвећен Св. Николи, и Богородичин у Рудави, са правима која су им припадала.

Хиландар је према практику из 1300. имао у Камениканском селу суседном Рудави пет парички породица које су поседовале 16,5 модија оранице и 9,5 модија винограда. У оквиру рудавског метоха спадало је и манастирско добро у селу Каменик (= Каменикиа) од 200 модија земље, чију је парцелу дао, треба претпоставити, Хиландар давно у закуп парицима овог села — 10 парички, имајући 29 модија земље (в. табелу).

Хрусије је краљ Милутин приложио бројне њиве и парцеле винограда које је купио у подручју Јериса, а након је и 60 модија добио и запуштених винограда који су оштећени у ратним приликама предали Хиландару на основу наредбе Андроника II, издате пре маја 1320. Заузимањем старешине Симона, пирг Хрусија је маја и септембра 1321. добио од цара на дар укупно 500 модија земље и 25 париčких домаћинстава.

Хиландарски игуман Герасије (августа 1329) и јеромонах Хрусије (јула 1332, забележен као игуман Василијевог пирга), заменом и куповином њива су заокружили и увећали посед у околини Јериса, те је цар Душан 1348. Хиландару потврдио метохе у Рудави, на Превлаци и код Јериса.

Касандрија. — Свој једини посед на овом полуострву, звани Свете Тројице — земљу између за стоку, западно од села Хфетос — Хиландар је добио од Андроника II 1318. или 1319. године. Њено власништво је 1351. потврдио и василевс Јован V Палеолог.

Западна Халкидика. — Манастирић Светог Илије на Каламарији, у подручју села Ропалеје (данашња Трилалија, око 20 km ји. од Солуна) Хиландар је 1314. добио на поклон од извесног Јована Драгумана и његове жене. Убрзо затим, купујући од сеоских ве-

сеоцима суседне парцеле винограда и њива, српски монаси су имање увећали, организујући га у метох. Поред тога, Андроник II им је пре 1316, у подручју Ропалеје, уступио и 100 модија земље намењене садњењу винограда, а пре јула 1317. још 200 модија (можда као награду за успешно посредовање у кризи која је избила у односима између српског и византијског двора због продуженог боравка краљице Симониде у Цариграду након сахране њене мајке царице Ирине Монфератске).

На основу царских повеља и купопродајних аката и царских потврдних хрисовуља може се закључити да је хиландарски метох на Каламарији износио 375,5 модија земље и 32,5 модија винограда. Њему је пре јануара 1320. Андроник II приложио још 320 модија земље. Већ у првој половини 1321. године Хиландар је на Каламарији добио још два села која је купио краљ Милутин — Кунцуру (негде у подручју Неа Гонице) и Кричане (око 5 km ји. од Епаноми) са 100 модија Константинове земље. Њиховом куповином српски краљ је финансијски помогао свога тасту Андроника II, на чију је страну стао у сукобу са његовим унуком Андроником III. Поседовање ових села потврдио је најпре Андроник II јула и септембра 1321, а затим и цареви Душан 1348. и Јован V јула 1351. године. Најзад, између 1348. и 1355. Душан је манастиру Хиландару поклонио још каламаријско село Лигњани / Лигнон, чија локација није позната. На молбу деспота Јована Угљеше, и Јован V је хрисовуљом од септембра 1365. потврдио поменуто село са његовим пристаништем и риболовиштем.

Солун и његова околина. — Вероватно још у првим годинама XIII века, Хиландар је, бригом самога св. Саве, у Солуну стекао келију Светог Ђорђа. У надлежности њеног економа налазили су се насипне винограде које су Хиландарци куповали последњих деценија XIII века, тако да им је Андроник II 1299. потврдио права на „метох Св. Ђорђа у Солуну са виноградима купљеним изван града". Свети Ђорђе се налазио у источном делу града св. Димитрија, почиње у северном делу његовог старог Хиподрома. Приликом обнове овог метоха (пре 1316–1317) или нешто доцније, Хиландар је од краља Милутина добио и манастир Св. Јерусалима код Златне капије, где су српски монаси између 1322. и 1335. купили укупно 13 кућа распоређених у четири суседна дворишта. Подаци о хиландарском метоху у Солуну наводе на закључак да је, по свој прилици, сам краљ Милутин, обнављајући храм, променио његову посвету, због чега се у хрисовуљи цара Душана 1348. наводи „у граду Солуну храм Свете тројице са кућама и метохом".

Западно од Солуна, у долини Вардара, код места Алмапа (Крупиштица), крај старог, данас запуштеног корита ове реке, Хиландар је добијао земљишне парцеле још у време Михаила VIII Палеолога (1259/60–1282). До краја века посед је, према хрисовуљи из 1299, достигао величину од 900, а према практику из 1300. чак 900 модија (в. табелу), а затим био увећан када му је Андроник II, пре јула 1317. приложио још 200 модија земље, а маја 1318. и тзв. Ставрово (= Кристово) риболовиште. Посед је затим потврђен и низом млађих хрисовуља (1319, 1321, 1348. и 1351. године).

Подручје језера. — Своје добро у селу Лупшу (Мелисургос, јужно од језера Волви, око 20 km ји. од Ставроса) Хиландар је почео стицати даривањем угледних Грка, најпре Димитрија Спартина (у монаштву Давида) и Николе Камбана после марта 1262, а затим и Спартинових синова у септембру 1265. Савиан је у вези са овим поклонима и Михаило VIII српским монасима дао право да на тужиочеву земљу насељавају слободне сељаке. Потврђен (1299) као метох Светог Димитрија, који је (1300) обухватао 2000 модија земље, виноград и млин, као и девет парички породица — власника 230 модија оранице и осам модија винограда (в. табелу) — он је током прве деценије XIV века увећан тзв. Друнгаријевом земљом коју је Андроник II дао угледном хиландарском јеромонаху Матеју, а он предао своме манастиру. Царска потврда о томе уследила је 1327. године. Цар Душан је фебруара 1347 (?) метоху у Лупшу приложио утврђени Палеокастро и једно суседно селиште, а затим га потврдио 1348. Метох у Лупшу је забележен и у потврдној хрисовуљи василевса Јована V 1351.

Најзад, спремајући се за велики рат против Турака, деспот Јован Угљеша је у пролеће 1371. посетио Хиландар и приложио му на језеру Волви, у подручју Ренцине, око 5,5 km западно од Ставроса два села — Хортогиани и монашки метох звани Зарђанин.

Село Кучкарине (Галини, око 14 km сз. од Лангадаса) манастир је од Душана добио вероватно пре 1348, када му је цар то власништво потврдио.

Област Струме. — Први хиландарски посед на доњем обали Струме, у долини Пангајског језера, припадао је можда већ тржном Хиландару, а метох је увећан најпре 1227, добијањем селишта Мунзени (источно од Енопоље, у близини потока Мундзаника), а затим између 1267. и 1280. прилагањем суседних 700 модија земље. У хрисовуљи цара Андроника II 1299. он је забележен као метох Светог Николе, звани Мундзаника. Према практику (1300), Хиландар је у овом селу имао 2400

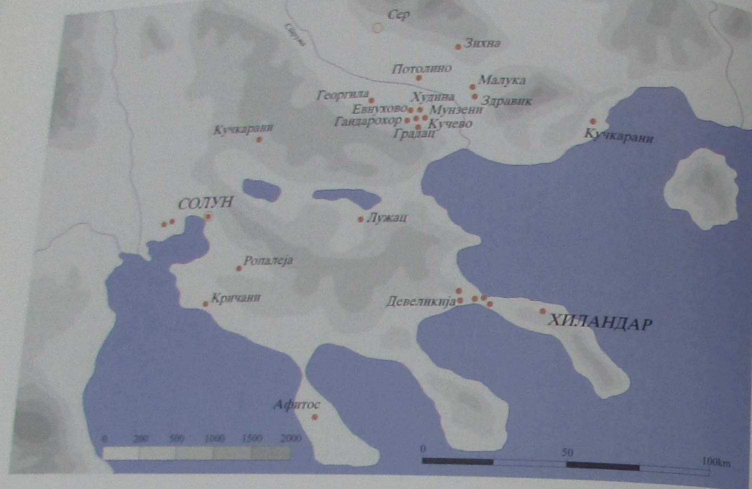

који су априла 1299. завршени склапањем брака између краља Милутина и Симониде, кћери цара Андроника II, хиландарски монаси су — по свој прилици као награду за успешно посредовање — добили за ове поседе, као и за метохе у другим подручјима, бројне имунитетске и имовинске привилегије. У хрисовуљи од 1299. споменута су оба метоха — на Превлаци, код Јериса, посвећен Св. Николи, и Богородичин у Рудави, са правима која су им припадала.

Хиландар је према практику из 1300. имао у Кондогрици, селу суседном Рудави, пет паричких породица које су поседовале 16,5 модија оранице и 8,5 модија винограда. У састав рудавског метоха спадало је и манастирско добро у селу Камени (= Каменица) од 200 модија земље, чији је највећи део, треба претпоставити, Хиландар давао у закуп парицима овог села — 18 породица, власника 29 модија земље (в. табелу).

Хрусији је краљ Милутин приложио бројне њиве и парцеле винограда које је купио у подручју Јериса, а посед је за 68 модија увећан и напуштеним њивама које су катастарски чиновници предали Хиландару на основу наредбе Андроника II, издате пре маја 1320. Заузимањем старешине Симона, пирг Хрусија је маја и септембра 1321. добио од цара на дар укупно 500 модија земље и 25 паричких домаћинстава.

Хиландарски игуман Гервасије (августа 1329) и јеромонах Арсеније (јула 1332. забележен као игуман Василијевог пирга) заменом и куповинама њива су заокружили и увећали посед у околини Јериса, те је цар Душан 1348. Хиландару потврдио метохе у Рудави, на Превлаци и код Јериса.

Касандрија. — Свој једини посед на овом полуострву, звани Света Тројица — зимску испашу за стоку, западно од села Афетос — Хиландар је добио од Андроника II 1318. или 1319. године. Њено власништво је 1351. потврдио и василевс Јован V Палеолог.

Западна Халкидика. — Манастирић Светог Илије на Каламарији, у подручју села Ропалеје (топоним Тропалија, око 20 km ји. од Солуна) Хиландар је 1314. добио на поклон од извесног Јована Драгумана и његове жене. Убрзо затим, купујући од ситних поседника суседне парцеле винограда и њива, српски монаси су имање увећали, организујући га у метох. Поред тога, Андроник II им је пре 1316, у подручју Ропалеје, уступио и 100 модија земље намењене сађењу винограда, а пре јула 1317. још 200 модија (можда као награду за успешно посредовање у кризи која је избила у односима између српског и византијског двора због продуженог боравка краљице Симониде у Цариграду након сахране њене мајке царице Ирине Монфератске).

На основу царских повеља и купопродајних аката и царских потврдних хрисовуља може се закључити да је хиландарски метох на Каламарији износио 375,5 модија земље и 32,5 модија винограда. Њему је пре јануара 1320. Андроник II приложио још 320 модија земље. Већ у првој половини 1321. године Хиландар је на Каламарији добио још два села која је купио краљ Милутин — Кумуцулу (негде у подручју Неа Гоније) и Кричане (око 3 km ји. од Епамони) са 100 модија Кондостефанове земље. Њиховом куповином српски краљ је финансијски помогао свога таста Андроника II, на чију је страну стао у сукобу са његовим унуком Андроником III. Поседовање ових села потврдио је најпре Андроник II јуна и септембра 1321, а затим и цареви Душан 1348. и Јован V јула 1351. године. Најзад, између 1348. и 1355, Душан је манастиру Хиландару поклонио још каламаријско село Лигњани / Лигнон, чија локација није позната. На молбу деспота Јована Угљеше, и Јован V је хрисовуљом од септембра 1365. потврдио поменуто село са његовим пристаништем и риболовиштем.

Солун и његова околина. — Вероватно још у првим годинама XIII века, Хиландар је, бригом самога св. Саве, у Солуну стекао келију Светог Ђорђа. У надлежности њеног економа налазили су се касније виногради које су Хиландарци куповали последњих деценија XIII века, тако да им је Андроник II 1299. потврдио права на „метох Св. Ђорђа у Солуну са виноградима купљеним изван града“. Свети Ђорђе се налазио у источном делу града св. Димитрија, тачније у северном делу његовог старог Хиподрома. Приликом обнове овог метоха (пре 1316–1317) или нешто доцније, Хиландар је од краља Милутина добио и манастир Св. Јерусалима код Златне капије, где су српски монаси између 1322. и 1335. купили укупно 13 кућа распоређених у четири суседна дворишта. Подаци о хиландарском метоху у Солуну наводе на закључак да је, по свој прилици, сам краљ Милутин, обнављајући цркву, променио њену посвету, због чега се у хрисовуљи цара Душана 1348. наводи „у граду Солуну црква Свете тројице са кућама и местом“.

Западно од Солуна, у делти Вардара, код места Апидеа (Крушчица), крај старог, данас напуштеног корита ове реке, Хиландар је добијао земљишне парцеле још у време Михаила VIII Палеолога (1259/60–1282). До краја века посед је, према хрисовуљи из 1299, достигао величину од 800, а према практику из 1300. чак 900 модија (в. табелу), и затим био увећан када му је Андроник II, пре јула 1317, приложио још 200 модија земље, а маја 1318. и тзв. Ставрино (= Крстино) риболовиште. Посед је затим потврђен и низом млађих хрисовуља (1319, 1321, 1348. и 1351. године).

Подручје језера. — Своје добро у селу Лушцу (Мелисургос, јужно од језера Волви, око 20 km ји. од Ставроса) Хиландар је почео стицати даривањем угледних Грка, најпре Димитрија Спартина (у монаштву Давида) и Николе Камбана после марта 1262, а затим и Спартинових синова у септембру 1265. Свакако је у вези са овим поклонима и Михаило VIII српским монасима дао право да на лужачкој земљи насељавају слободне сељаке. Потврђен (1299) као метох Светог Димитрија, који је (1300) обухватао 2000 модија земље, виноград и млин, као и девет паричких породица — власника 230 модија ораница и осам модија винограда (в. табелу) — он је током треће деценије XIV века увећан тзв. Дукопуловом земљом коју је Андроник II дао угледном хиландарском јеромонаху Матеју, а он предао своме манастиру. Царева потврда о томе уследила је 1327. године. Цар Душан је фебруара 1347 (?) метоху у Лушцу приложио утврђени Палеохор и једно суседно селиште, а затим га потврдио 1348. Метох у Лушцу је забележен и у потврдној хрисовуљи василевса Јована V 1351.

Најзад, спремајући се за велики рат против Турака, деспот Јован Угљеша је у пролеће 1371. посетио Хиландар и приложио му на језеру Волви, у подручју Рендине, око 5,5 km западно од Ставроса два села — Акротирион и влашки катун звани Зар'винци.

Село Кучкаране (Галини, око 14 km си. од Лангаде) манастир је од Душана добио вероватно пре 1348, када му је цар то власништво потврдио.

Област Струме. — Први земљишни посед на *десној* обали Струме, у долини Тахинског језера, припадао је можда већ грчком Хиландару, а метох је увећан најпре 1227, добијањем селишта Мунзени (источно од Евкарпије, у близини потока Муцијанис), а затим између 1267. и 1280. прилагањем сумеђних 700 модија земље. У хрисовуљи цара Андроника II, 1299, он је забележен као метох Светог Николе, звани Мунцијанис. Према практику (1300), Хиландар је у овом селу имао 2400

модија земље, 25 модија винограда и годишњи приход од два перпера од панађура који се одржавао о празнику Свих Светих, као и девет паричких породица са 300 модија оранице и четири модија винограда (в. табелу). Последњи пут се ово село помиње у Душановој потврдној хрисовуљи 1348. године.

У првим деценијама XIV века, добијањем суседних села, струмски метох је био у наглом порасту. Као зет Андроника II, краљ Милутин је јуна 1300. затражио за Хиландар село Кастрион (данас место Кастри, око 3 km јн. од Евкарпије). Од села катастарски пописаних 1300. године, ово је било најбогатије: Хиландар је у њему имао 8100 модија ораница, испаша и шума, три и по модија винограда, шест млинова и 71 паричку породицу, које су располагале са укупно 2166 модија земље и 145 модија винограда (в. табелу). Октобра 1313, у знак захвалности за војну помоћ коју му је Милутин пружио у борби против Турака (1312/3), византијски цар је Хиландару даровао село Кучево (данас Евкарпија, око 24,5 km јн. од Нигрите). Оба ова села Хиландару су потврђена више пута (1317, 1321, 1348. и 1351).

Да би утврдили мир на српско-византијској граници, краљ Милутин и цар Андроник II су постигли споразум о размени територија. Хиландар је тада, 1318, добио бројне поседе, од којих су два села била суседна постојећем манастирском метоху — Евнухово (Мавроталаса, око 3 km сз. од Евкарпије) са 21 паричком породицом и 120 модија обрадиве земље, засађене првенствено виноградима, и Липсохорион (место села није утврђено), где је, поред напуштених парцела, једног млина, права на половину прихода од панађура о Светом Илији и 20 ораха, манастир имао и 11 паричких породица са 26 модија винограда. Оба села се спомињу у потврдним хрисовуљама 1319, 1321, 1348. и 1351. године. Наведена целина ових сумеђних села увећана је и марта 1335, када је хиландарски игуман Гервасије своме манастиру завештао земљишни посед у Худинама (ово данас ишчезло село било је сумеђно Евнухову и налазило се источно од њега) са приходом од 40 перпера годишње, који је Гервасије лично добио од цара Андроника III јула 1334. Најзад, и краљ Душан је, завладавши доњим током Струме, јануара 1345, Хрусијском пиргу приложио село Гајдарохор (Аиданохорион, 4 km јз. од Евкарпије), такође сумеђно хиландарском домену. Оба села забележена су једино у Душановој повељи из 1348. године. Овом поседу је вероватно Душан, после 1348, приложио још једно имање у Мелиницијани (на обали језера Тахинос, сз. од Евнухова).

Удаљено од њих у правцу запада, село Георгила (топоним Георгула, 5,5 km си. од Нигрите) са засеоком Апидеа (Крушево), Хиландар је добио 1318. године. У поменутим потврдним хрисовуљама византијских царева (1321, 1351) ово село је забележено после Евнухова и Липсохориона, а у Душановој хрисовуљи (1348), као и у оној Андроника II (1319) Георгиловом започиње набрајање хиландарских струмских села.

Можда је у вези са плановима да обезбеди српски престо једном од својих синова, царица Ирина Монфератска поклонила Хиландару место за подизање млина у селу Хандак, које се простирало на десној обали Струме. Млин, подигнут после августа 1321, постао је предмет дуготрајних спорова између српских и бугарских монаха.

Загосподаривши овим подручјем, око 18 km си. од ушћа Струме, Душан је, пре 1348. Хиландару приложио село Кучкаране (Елеохорион, око 11 km јужно од Елевтерополиса). У царевој потврдној хрисовуљи из 1348. забележено је „село двои Кучкаране" (в. текст горе).

На *левој* обали Тахинског језера Хиландар је 1318. добио још два поседа, тзв. Стари Здравик (Дравискос, око 7 km западно од Радолива) са 34 паричке породице и, на левој обали Ангисте, Малуку (топоним Мелакија, око 2 km северно од Дравискоса) са 25 паричких породица. Оба имања потврдио је Андроник II марта 1319. и, на захтев краља Милутина, поново, јуна и септембра 1321. Поред поменутог дела Здравика, монаси Хиландара су од фебруара 1320. до априла 1329 — куповинама и добијањем на поклон баштинских парцела од наследника попа Модина — стекли још 3000 модија земље у другом делу Здравика. На захтев игумана Гервасија, Андроник II је хрисовуљом, издатом такође јуна 1321, потврдио највећи део ове земље. И Душанова повеља 1348. године бележи „село Здравика оба". Најзад, и Јован V је 1351. потврдио имање Здравик, подразумевајући, без сумње, оба његова дела.

Родитељи великог логотета митрополије Зихне, свештеника Димитрија Варде, даровали су Хиландару, пре 1348, неку своју имовину — њиве, дворишта и баште, смештене код Здравика. Даровање су учинили ради помињања и спаса својих душа, као и обезбеђивања аделфата (= издржавања) за њиховог сина. Вардину баштину потврдила је и Душанова хрисовуља Хиландару издата 1348. Пошто је известан број година уживао аделфат, Димитрије Варда је одлучио да се нагоди са монасима, тј. да му они за добијену имовину исплате још 24 перпера, и да уз то дају краву, теле и шест великих модија (један велики модиј = 68,33 литре) жита. Овоме треба додати и село Потолино (Петелино, око 19 km јн. од Сера), које је цар Душан поклонио пре 1348, када га је манастиру потврдио. Најзад, потврдио га је и Јован V хрисовуљом издатом септембра 1365.

Сер и његова околина. — Монаси Хиландара су од 1321. до 1326. поклоном и куповинама стекли десетак — углавном приземних — кућа у кастрону Сера. У то време, октобра 1323, и његов угледни старац јеромонах Калиник завештао му је манастир Светог Николе, који је за неке посебне заслуге, лично, септембра 1321, добио од цара Андроника II. Захваљујући сачуваним остацима, могло се утврдити да се налазио на крајњем западу града, у горњој Каменикији, на јужној страни брежуљка високог 135 m. Куповинама које је игуман Гервасије предузимао обично сам или са јеромонахом Калиником, Хиландар је од 1323. до 1326. стекао у околини Сера око 150 стрема (= модија) њива и у Загори, у подручју суседном Каменикији, око 11 стрема винограда који су се нашли у надлежности Светог Николе. Поседовање овог манастира Хиландару је потврђено хрисовуљама издатим 1348. и 1351.

Кастрон Зихне и његова околина. — Протостратор Теодор Дука Палеолог Синадин је децембра 1333. за 300 перпера продао игуману Гервасију (тј. Хиландару) млин са два жрвња, који се налазио у селу Кримни на реци Панакс (Ангиста) са 50 модија земље у околини, а цар Андроник III је ову куповину потврдио јула 1334. Такође у подручју Зихне, Хиландарци су октобра 1353. и марта 1355. купили две њиве за 62 дуката (један дукат = један перпер) и виноград од четири стреме за 36 дуката.

Подручје Мелника. — Цар Андроник II је 1318. или 1319. Хиландару уступио летњу испашу негде у близини Мелника — планину Мачиште и са њом тзв. Светог Димитрија Птерота, чији положај није утврђен.

Област Струмице. — Хиландар је своје прве поседе у подручју реке Струмице добио од српског великаша Хреље, вероватно маја 1336. године. Дарована добра су се налазила у Струмичком пољу, са леве стране истоимене реке: селиште Секирник (око 13,5 km источно од града Струмице), село Кунарани (Ново Коњарево, око 26,5 km јн. од Струмице) са планином Огражден и територијом која се простирала до реке Василице на истоку, до планине Сливнице и границе села Бреснице на западу и до планине Дракшан и Петрове реке на северу. У потврдној хрисовуљи цара Душана (1348) ова добра се спомињу само као села Кунарани, Секирник и Штука (око 16,5 km јн. од града Струмице) са њиховим правима. После 1348. цар Душан је овај манастирски посед увећао прилагањем територије према северу до планине Шабан. Најзад, пре 1364, Хиландар је добио и село Бресницу. Оно се простирало око истоимене реке коју не можемо са прецизношћу идентификовати, до њеног ушћа у Турију, тако да је југозападна граница хиландарског поседа ишла обалом Турије до њеног ушћа у Струмицу, а затим пратила њен ток до ушћа Василице.

Хиландар је располагао неким добрима и у подручју десног слива реке Струмице. Треба споменути најпре село Калуђерице на десној обали Старе реке (око 16,5 km сз. од града Струмице), део поменутог Хрељиног поклона; затим село Боруjево (Бориево, 11 km јн. од Струмице) и селиште Робово (око 6 km источно од Струмице), које је заједно са црквом Богородице Путеводитељице (Одигитрије) Хиландар требало да добије после смрти струмичког властелина Рудла. Испуњавајући његову жељу, краљ Душан је ова добра приложио Хиландару после 1332/34, а пре 1346.

Штип и његова околина. — У Штипу, важном трговачком центру на путу за Цариград, Хиландар је располагао знатном имовином. Најпре му је Хреља, заједно са поменутим добрима у долини Струмице, даровао своју задужбину манастир Св. арханђела (на југоисточној страни Штипа, у подножју брда Хисар), са петнаестак паричких домаћинстава, штипским тргом, виноградима, њивама и млиновима. Са манастиром Лесновом (најпре 1342. до 1347, затим поново 1381) Хиландару је припала штипска црква Светог Николе, задужбина неког попа Псифија, са свим њеним имовинским правима, од којих треба споменути двадесетак сељачких породица и једну воденицу. Негде после 1350. године, деца Иванка Пробештитовића предала су Хиландару очеву задужбину, цркву Светог Јована Крститеља, са њивама и виноградима изван Штипа и осморицом отрока. Трећу цркву, посвећену Св. Власију, са људима у граду, Хиландару је јуна 1377. поклонио њен ктитор, штипски челник Станислав.

Хиландар је маја 1336. добио и више села југоисточно од Штипа, у долини реке Лукавице (Крива Лакавица). На њеној десној обали то је било село Лесковица (око 16,5 km од Штипа), као и села Брест и Витче, која нису идентификована; с леве стране Лукавице су Бресток (вероватно Брест, око 18 km од Штипа) и Србшор (можда Шопур, око 14,5 km од Штипа). У

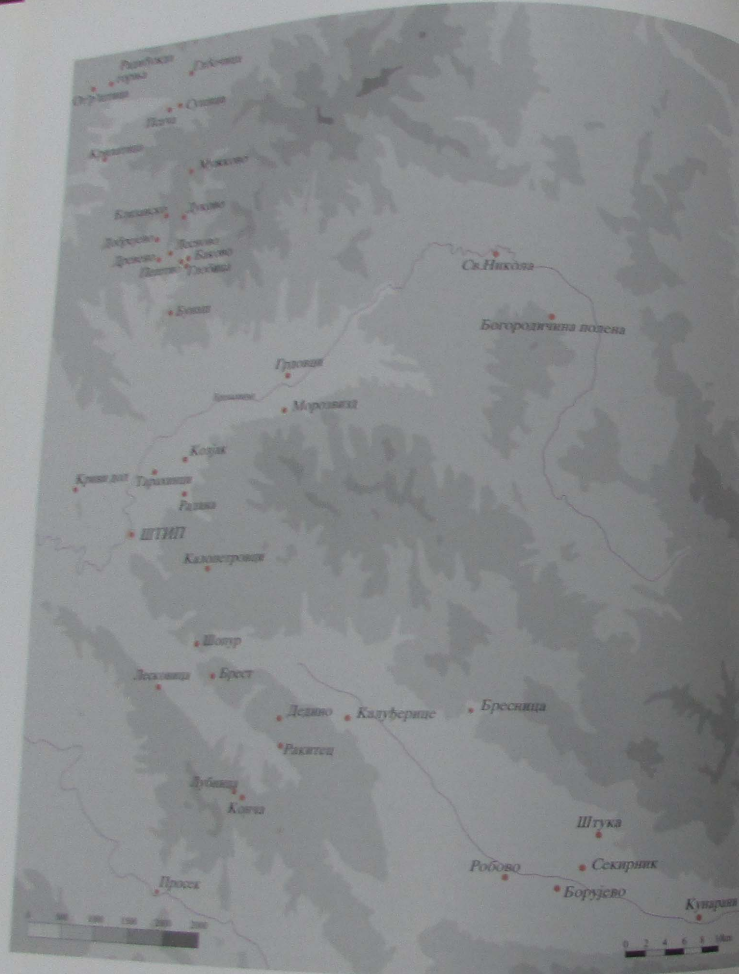

хрисовуљи из 1348, у којој су хиландарска имања само сумарно забележена, ова села нису посебно наведена; вероватно су била обухваћена правима цркве Св. арханђела у Штипу, која нису детаљно набројана. Њима треба додати и Калопетровце (Калапетровци, око 10 km ји. од Штипа), које је као село манастира Леснова 1381. године постало хиландарски посед.

Најзад, у јужном делу поља, у сливу Лакавице, Хиландар је 1366. добио цркву Светог Стефана, коју је на својој баштини, у селу Кончи (Конче, око 22 km сз. од Струмице), сазидао Душанов војсковођа Никола Стањевић. Поред Конче, он је Хиландару у овом подручју приложио и 13 села, од којих до данас са истим именом постоје Лубница (2 km сз. од Конче), Ракитец и Дедино (око 6,5, односно 9 km си. од Конче).

Са црквом Светог Власија Хиландар је добио и два села — Вардишта у подручју Штипа и, нешто удаљеније, Благ'ви, чији топоними нису сачувани, као и селиште Тарахинци (данас село Таринци, око 7,5 km си. од Штипа), које се граничило са постојећим манастирским поседом. У питању су били Карбинци које је Хиландар, изгледа још као заселак, добио од Хреље. Сматра се да се он развио око цркве Свете Петке коју је подигао неки Карба на земљи добијеној од краља Стефана Дечанског. Свету Петку на Брегалници, са њивама, испашама и земљом, Хиландару је приложио краљ Душан. Даља судбина ове цркве није позната. У хрисовуљи издатој 1348. забележени су село Карбинци са његовим правима и црква Светих врача са купљеницама и виноградом. Територија Карбинаца на левој обали Брегалнице 1355. се простирала између атара села Тарахинаца, Радане (Радање), Козјака (вероватно Горњег Козјака) и Козјачке реке.

Негде у околини Штипа налазила су се и села Козијак, Рурак и Криви Дол (Криви До, око 9 km сз. од Штипа), која је 1389. године војвода Дмитар приложио Хиландару.

Овче Поље — Злетово — Морозвизд — Пијанец. — Територији Карбинаца припадали су и тзв. ступови (комплекси ораница намењени производњи житарица) у Овчем Пољу, као део карбиначке земље, на десној обали Брегалнице. Свој посед у Злетову и Пијанцу, који је сачињавао властелинство лесновског Светог арханђела Михаила, Хиландар је добио са овим манастиром на дар од његовог ктитора, великог војводе Оливера, 1342. године. Тада су му припадала села у долини десног слива Злетовске реке, од којих већина постоји и данас: Лесново (око 3 km сз. од Злетова) са заселком Луково (истоимено село, око 6 km северно од Злетова), Добрејево (Добрево, око 5 km сз. од Злетова), Древено (око 3 km сз. од Злетова) са црквом Светог Јелисеја и заселком Пештно (сачуван је топоним Пештник, 1,5 km ји. од Леснова); уз њих је и црква Светог Прокопија, која се, изгледа, налазила између Леснова и Пештника; затим, на левој обали Злетовске реке, село Баково са црквом Светог Николе (постоји брдо Баково око 5 km јужно од Злетова) са засеоком Глобица (данас истоимено село око 5 km ји. од Злетова), у чијем атару се можда налазио и један влашки катун. Када је 1347. године Лесново постало средиште Злетовске епископије, цар Душан га је одузео Хиландару, давши му вероватно у надокнаду неки нама непознати манастир. Године 1381, Константин Дејановић је Хиландару повратио Лесново са властелинством које се у међувремену увећало. Уз набројана села десног слива Злетовске реке, у Константиновом даровном акту спомињу се још Близанско (Близанци, око 7 km сз. од Злетова) и селиште Мушково (село Мушково, око 12 km северно од Злетова), као и неидентификовано село Гребен; затим, на левој обали злетовске реке, селиште Бунаш (село Бунеш, око 4,5 km јужно од Злетова) и уз њега селиште Габрово. Поред њих, у долини средње Брегалнице, Хиландар је 1381. добио и Морозвизд (Мородвис, око 8,5 km јужно од Кочана) са засеоцима Грдовци (око 4,5 km јужно од Кочана) и данас непознатим Раковцима. И у Пијанцу цркву Светог Николе са истоименим селом (око 7,5 km сз. од Царевог Села, које се од 1957. назива Делчево) и храм Свете Богородице (вероватно уз Брегалницу око 2 km ји. од Царевог Села, где је сачуван топоним Богородичка Полена). Као 1342. и 1381, Хиландар је са Светим арханђелом Михаилом стекао и приход од злетовског трга у износу од 100 перпера годишње.

Славиште — долина Лукавице (Криве реке). — Душанов властелин Влатко Паскачић је Хиландару, после 1348, приложио цркву Светог Николе, коју је сазидао на својој баштини — Псачи са селом на левој обали Лукавице, које се на истоку простирало до Моштанице и њеног ушћа у Лукавицу, а на десној обали ове реке село Сушицу чија је граница била река Глбочица (Дубочица). Хиландар је са Светим Николом добио и села која је овој цркви приложио цар Душан. Идући од Сушице према западу, то су била: Пр'винци, Радибужда Горња (Радибуш, око 10 km сз. од Псаче), Отр'штица (Отошница, око 12,5 km сз. од Псаче и Ветуница (око 10 km западно од Псаче), као и део земље на брду Крилатици (село Крилати-

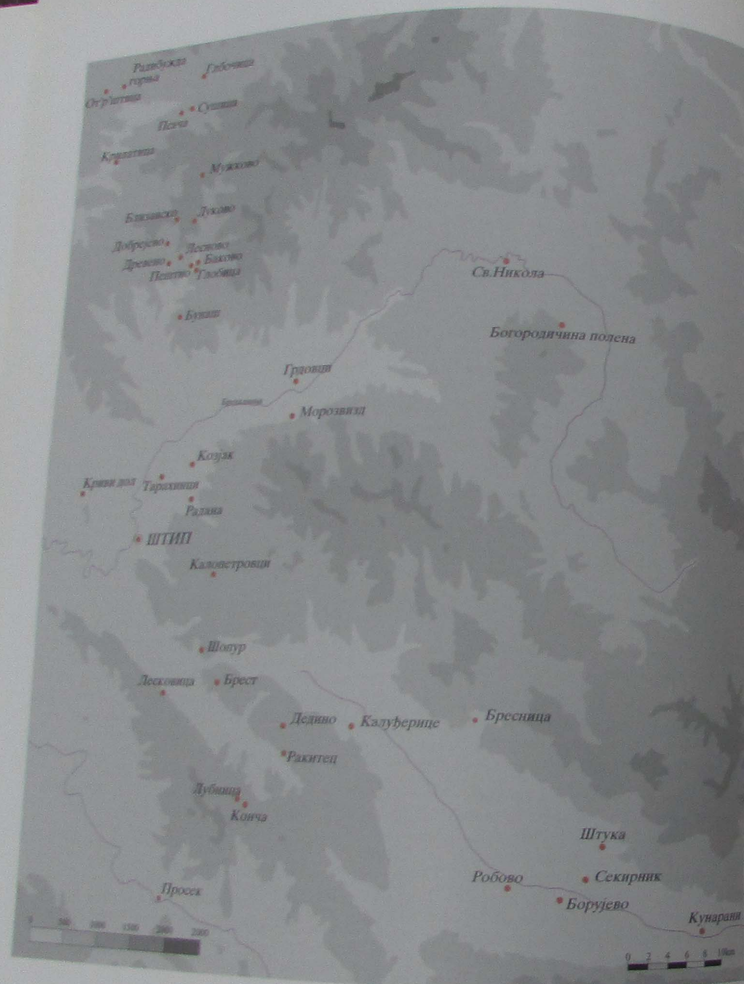

хрисовуљи из 1348, у којој су хиландарска имања само сумарно забележена, ова села нису посебно наведена; вероватно су била обухваћена правима цркве Св. арханђела у Штипу, која нису детаљно набројана. Њима треба додати и Калопетровце (Калапетровци, око 10 km ји. од Штипа), које је као село манастира Леснова 1381. године постало хиландарски посед.

Најзад, у јужном делу поља, у сливу Лакавице, Хиландар је 1366. добио цркву Светог Стефана, коју је на својој баштини, у селу Кончи (Конче, око 22 km сз. од Струмице), сазидао Душанов војсковођа Никола Стањевић. Поред Конче, он је Хиландару у овом подручју приложио и 13 села, од којих до данас са истим именом постоје Лубница (2 km сз. од Конче), Ракитец и Дедино (око 6,5, односно 9 km си. од Конче).

Са црквом Светог Власија Хиландар је добио и два села — Вардишта у подручју Штипа и, нешто удаљеније, Благ'ви, чији топоними нису сачувани, као и селиште Тарахинци (данас село Таринци, око 7,5 km си. од Штипа), које се граничило са постојећим манастирским поседом. У питању су били Карбинци које је Хиландар, изгледа још као заселак, добио од Хреље. Сматра се да се он развио око цркве Свете Петке коју је подигао неки Карба на земљи добијеној од краља Стефана Дечанског. Свету Петку на Брегалници, са њивама, испашама и земљом, Хиландару је приложио краљ Душан. Даља судбина ове цркве није позната. У хрисовуљи издатој 1348. забележени су село Карбинци са његовим правима и црква Светих врача са купљеницама и виноградом. Територија Карбинаца на левој обали Брегалнице 1355. се простирала између атара села Тарахинаца, Радане (Радање), Козјака (вероватно Горњег Козјака) и Козјачке реке.

Негде у околини Штипа налазила су се и села Козијак, Рурак и Криви Дол (Криви До, око 9 km сз. од Штипа), која је 1389. године војвода Дмитар приложио Хиландару.

Овче Поље — Злетово — Морозвизд — Пијанец. — Територији Карбинаца припадали су и тзв. ступови (комплекси ораница намењени производњи житарица) у Овчем Пољу, као део карбиначке земље, на десној обали Брегалнице. Свој посед у Злетову и Пијанцу, који је сачињавао властелинство лесновског Светог арханђела Михаила, Хиландар је добио са овим манастиром на дар од његовог ктитора, великог војводе Оливера, 1342. године. Тада су му припадала села у долини десног слива Злетовске реке, од којих већина постоји и данас: Лесново (око 3 km сз. од Злетова) са засеоком Луково (истоимено село, око 6 km северно од Злетова), Добрејево (Добрево, око 5 km сз. од Злетова), Древено (око 3 km сз. од Злетова) са црквом Светог Јелисеја и засеоком Пештно (сачуван је топоним Пештник, 1,5 km ји. од Леснова); уз њих је и црква Светог Прокопија, која се, изгледа, налазила између Леснова и Пештника; затим, на левој обали Злетовске реке, село Баково са црквом Светог Николе (постоји брдо Баково око 5 km јужно од Злетова) са засеоком Глобица (данас истоимено село око 5 km ји. од Злетова), у чијем атару се можда налазио и један влашки катун. Када је 1347. године Лесново постало средиште Злетовске епископије, цар Душан га је одузео Хиландару, давши му вероватно у надокнаду неки нама непознати манастир. Године 1381, Константин Дејановић је Хиландару повратио Лесново са властелинством које се у међувремену увећало. Уз набројана села десног слива Злетовске реке, у Константиновом даровном акту спомињу се још Близанско (Близанци, око 7 km сз. од Злетова) и селиште Мушково (село Мушково, око 12 km северно од Злетова), као и неидентификовано село Гребен; затим, на левој обали злетовске реке, селиште Бунаш (село Бунеш, око 4,5 km јужно од Злетова) и уз њега селиште Габрово. Поред њих, у долини средње Брегалнице, Хиландар је 1381. добио и Морозвизд (Мородвис, око 8,5 km јужно од Кочана) са засеоцима Грдовци (око 4,5 km јужно од Кочана) и данас непознатим Раковцима. И у Пијанцу цркву Светог Николе са истоименим селом (око 7,5 km сз. од Царевог Села, које се од 1957. назива Делчево) и храм Свете Богородице (вероватно уз Брегалницу око 2 km ји. од Царевог Села, где је сачуван топоним Богородичка Полена). Као 1342. и 1381, Хиландар је са Светим арханђелом Михаилом стекао и приход од злетовског трга у износу од 100 перпера годишње.

Славиште — долина Лукавице (Криве реке). — Душанов властелин Влатко Паскачић је Хиландару, после 1348, приложио цркву Светог Николе, коју је сазидао на својој баштини — Псачи са селом на левој обали Лукавице, које се на истоку простирало до Моштанице и њеног ушћа у Лукавицу, а на десној обали ове реке село Сушицу чија је граница била река Глбочица (Дубочица). Хиландар је са Светим Николом добио и села која је овој цркви приложио цар Душан. Идући од Сушице према западу, то су била: Пр'винци, Радибужда Горња (Радибуш, око 10 km сз. од Псаче), Отр'штица (Отошница, око 12,5 km сз. од Псаче и Ветуница (око 10 km западно од Псаче), као и део земље на брду Крилатици (село Крилати-

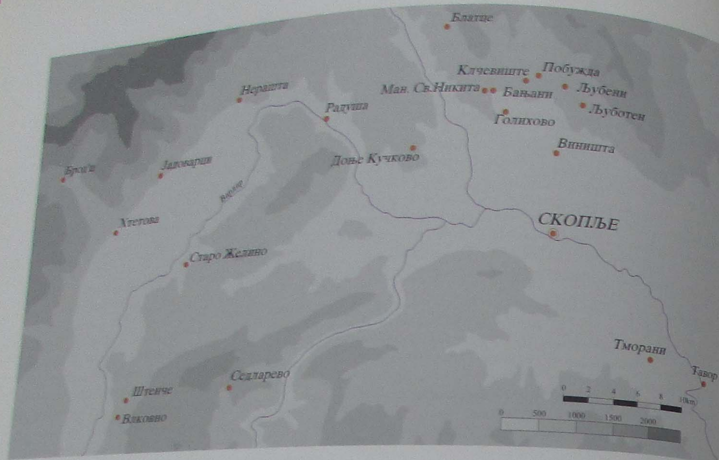

ца, са леве стране Криве реке, око 9 km јз. од Псаче), која се налазила уз Трновац (око 12,5 km западно од Псаче) и још цркву Свете Петке над Трновцем, која није идентификована.

Велбужд (Ћустендил) и његова околина. — Са Богородичиним храмом у Архиљевици, Хиландар је 1381, у Велбужду, добио и цркву Госпођино Поље са њеним добрима и, источно од града, у подручју горњег тока Струме, села Козницу Кричијановску (Горња и Доња Козница) и Строиково.

Изгледа да је од 1339, као дар српског краља, Хиландар добио и цркву Светог Николе Мрачког у Орехову (у подручју десне обале Струме, код Земенског кланца), са селима, земљом, виноградима, млиновима, сенокосима, испашама и ловиштима. Поседовање цркве Светог Николе „на Мраце“ Душан је Хиландару потврдио 1348. године.

Средњи ток Вардара. — Једини податак о цркви Мајке Божије у граду Просеку (топоним није сачуван, али је место утврђено на брежуљку висине 413 m, око 1 km северно од кланца Демир Капије, близу леве обале Вардара) и њеним добрима у власништву Хиландара доноси такође Душанова потврдна повеља из 1348.

Пре тога, 1340, краљ је Хиландарцима приложио задужбину свога брата од тетке Јована Драгушина – Светог Ђорђа у Полошком, на левој обали Црне реке (14 km јз. од Кавадараца) са селима Полошко и Драгожеља (Драгожељ, 4,5 km си. од Полошког) и засеоком Кошане (истоимено село, 6,5 km си. од Полошког). Изгледа, међутим, да већ 1348. ова добра нису била у поседу Хиландара; 1381. су их браћа Драгаш приложила светогорском манастиру Светог Пантелејмона.

Са манастиром Богородице Хтетовске Хиландар је између 1342. и 1348. добио село Седларево (око 29 km јз. од Скопља, на источној падини Суве Горе); власништво над њим и засеоком Избице потврђено је такође 1348. године.

Подручје Дебра. — Арбанашки господар Иван Кастриот са синовима Репошем, Константином и Ђурђем приложио је 1426. два села у долини Радике – Радостушу (Ростуша, око 11 km си. од Дебра) са црквом Богородице и Требиште (око 12,5 km си. од Дебра), ослобађајући њихове становнике свих пореза и обавеза у корист државе, осим давања харача и града (= обавеза становништва да гради одбрамбене објекте).

Скопље и његова околина. — Богородичину цркву у Скопљу, која је очигледно по својој ктиторки носила назив Боришичина, са људима, њивама и виноградима, као и порезом од трга у граду, Хрусијски пирг је добио, са манастиром Св. Никите, пре маја 1308. године.

Излазећи у сусрет молби Хиландараца да им обезбеди келију у Скопљу, Вук Бранковић је 1376/7. дао манастир Светог Ђорђа на Серави (поток Радишки / Радишански; манастир се вероватно налазио на брежуљку где је данас Муратова џамија у Скопљу) са његовим добрима у граду и изван њега, селима и осталим правима. У Милутиновој повељи Светом Ђорђу (1300) детаљно су набројана многобројна добра и привилегије овог манастира. Но, с обзиром да даровни акт Вука Бранковића ниједно имање не помиње по имену, нема могућности да се утврди да ли је 1376/7. ово властелинство било исто као 1300. године. Према даровном акту Вука Бранковића требало је да се половина летине и сваког другог годишњег прихода шаље у Хиландар.

Келију Свете Петке у месту Тморани (село Морани, око 14 km ји. од Скопља) Хиландар је од Уроша I добио 1257/8. године. Манастир је келију изгубио након битке у Пелагонији, али ју је Милутин повратио након запоседања скопске области 1282. Краљево златопечатно слово које је уследило изгубљеној потврдној хрисовуљи Андроника II (после априла 1299–1300) обавештава о добрима келије, које је већ сам Милутин увећао приликом њене предаје Хиландару. Сачињавали су их виноград око саме цркве, укупно 415 модија земље, смештене са обе стране Вардара, тј. у подручју Тморана и недалеко од Тавора (Таор на његовој левој обали), 26 зевгара (један зевгар = 144 модија) напуштених њива, једна гора за искрчавање, 15 отрока и 33 парика (= категорије зависних људи). Међу хиландарским поседима била је 1348. забележена и црква Свете Петке са селом, његовом територијом и свим правима.

Манастир Светог Никите (око 12 km сз. од Скопља), који је Милутин приложио Хрусији пре маја 1308 — када је Андроник II издао о томе потврдну хрисовуљу — располагао је значајним властелинством. Пирг је са њим добио низ добара на јужним обронцима Скопске Црне горе, од којих треба споменути најважније — Бањане (Бањани, око пола километра источно од Светог Никите), половину села Клчевишта (Кучевиште, око 3 km источно од Светог Никите), место Виништа (можда село Виниче, око 8 km ји. од Светог Никите), место Доње Кучково (село Кучково, око 8 km јз. од Светог Никите), село Блатце (Блаце, око 6 km сз. од Светог Никите) и село Голихово (Глуво, око 2,5 km ји. од Светог Никите); затим, два винограда — један у Побужди (село Побужје, око 4 km северно од Скопља) и други у његовој близини; цркву Светог Николе у Љубени (можда Љубанци, око 6 km источно од Светог Никите), са виноградима и воденицама, као и три планине, од којих је једна била у Љуботену (село Љуботен, око 7,5 km ји. од Светог Никите). Вршећи замену добара, Милутин је Светог Никиту 1321. предао Хиландару. Хрисовуља Андроника II, од децембра 1324, која обавештава о поменутој размени добара, последња је помен о Светом Никити као хиландарском поседу.

Полог. — Уз Богородицу Хтетовску, Хиландар је између 1343. и 1348. добио бројна добра, од којих су се у Горњем Пологу, недалеко од десне обале Вардара, на западној падини Суве горе, налазили село Штенче (око 12 km си. од Гостивара) и заселак Влковно (село Волковија, око 11 km си. од Гостивара). Остала су била у Доњем Пологу у околини Тетова: село Хтетова (град Тетово), село Брод'ц (Бродац, око 8,5 km сз. од Тетова), половина Старог Желина (Желино, око 8,5 km ји. од Тетова) са атаром и црквом који му припадају, затим црква Светог Николе у Јаловарцима (село Јалоарце, око 4,5 km си. од Тетова) са попом, његовом породицом, целом територијом и правима. Селима Храштани и Млачице са комадима земље, прилозима краљева Милутина и Душана — као и селу Лесковљани (вероватно јз. од Тетова), које је извесна госпођа Вишеслава са синовима Богданом и Богојем поклонила Хиландару између 1348. и 1354, када га је Душан потврдио — изгубио се сваки траг.

Даље према северу, Хиландар је уз Светог Никиту (пре маја 1308) добио села Нерашта (Нераште, око 15 km си. од Тетова) и Радејево (можда Радуша, око 8 km јз. од Нерашта). Као ни манастир, ни ова села се у потврдној хрисовуљи 1348. не спомињу.

Србија

Жеглигово — Прешево. — Константин Дејановић је са мајком Јевдокијом 1381. даровао Хиландару баштинску цркву Ваведења Богородице „у земљи жеглиговској“, у подручју Архиљевици. У истом крају, у Норчи (око 1,5 km јужно од Прешева) добио је и храм Светог Николе, задужбину неког монаха Неофита — великосхимника Германа — заједно са половином селишта Норче и осталим добрима. Са

црквом Ваведења Хиландар је, поред села Архиљевице, стекао још 18 села од којих се већина налазила на источним обронцима Скопске Црне Горе, у старој жеглиговској жупи, на удаљености од 9 до 15 km јз. од Норче, од којих и данас постоје Злокућане, Извор,Глажња, Домановци, Гошинци (Гошинце) и Руђинци (Руђинце), а затим Мокра Пољана (данас топоним Мокро Поље, око 7,5 km ји. од Норче) и, најзад, у подручју леве обале Пчиње Денков'ци (Дејловец, око 36 km ји. од Норче) и Колицко (15,5 km ји. од Куманова).

Подручје Призрена. — У самом Призрену Хиландар је имао две цркве — Светог Димитрија, по свој прилици дар краља Драгутина (1276–1282), и Свету Богородицу „за градом Призреном", коју је, испуњавајући молбу српских монаха, фебруара 1327. приложио Стефан Дечански. Обе цркве су поклоњене са њивама, виноградима и млиновима.

Много пре стицања добара у Призрену, Хиландар је од самог свога оснивача, бившег великог жупана Стефана Немање — монаха Симеона, добио (1198) девет села у долини Мамушког поља, удаљених од 14 до 20 km северно, си. и сз. од града. Већина ових села, која су чинила основни баштински посед Хиландара у Србији, постоји и данас: Непробишта (Непробиште), Момуша (Мамуша), Сламодрави (Самодража), Ретивља (Ратимље), Тр'није (Трње), Доња и Горња Хоча (Мала и Велика Хоча), док су Ретив'штица (у близини Ретивља) и Трнов'ц (у близини Доње Хоче) ишчезли. Уз ова села, монах Симеон је манастиру приложио и сва права од једног трга, два винограда, четири пчелињака и 170 Влаха.

Овај посед је повећан када му је Урош I (1243–1276) даровао половину села Добродољана (Добродољане, 20 km северно од Призрена) и половину винограда у Желчиштима (Зочиште, око 18,5 km сз. од Призрена), а затим Стефан Дечански (фебруара 1327) другу половину поменутог села и два друга — Избишта (виноград Избиште постоји у атару села Зочишта) и Команово Селиште, која су имала заједничку међу. У потврдној краљевој хрисовуљи (јули 1327) забележена је међа хиландарског метоха која је полазила од Добродољана и, преко Сламодража, Непробишта и Мамуше, уз благо скретање према северозападу, стизала до Беле Цркве (Бела Црква, око 20 km сз. од Призрена), села које се као хиландарски посед среће једино у овом акту.

У призренској жупи, према хрисовуљи из 1348, спомињу се села Момуша, Добродољане, Избишта, Доња и Горња Хотча са црквом Светог Николе, као и Слатински Дол са засеоком и осталим правима, добијен вероватно од Душана пре 1348. године. Изгледа да су забележена само ова села, јер су њихове међе у исто време чиниле границу метоха чији је административни центар био у Горњој Хотчи, при поменутој цркви Светог Николе. Тај метох је увећан када му је челник Милош Повик приложио баштинско село Сопиникје (Сопнић, око 7,5 km западно од Велике Хоче), са засеоцима Мрамором, Бисажиницима (село Бистражин, око 14 km јз. од Велике Хоче), Стружинем Долом и осталим његовим правима. Ово даровање су потврдили цар Урош и патријарх Сава IV (1360/61). Најзад, српски монаси су почетком XV века у овом подручју добили још једно село. Када су хиландарски старци у Србији, око 1405, изложили манастирске невоље (једне „су им Турци метохе одузели, а друге похарали ..."), Гргур Бранковић (Вуковић), са браћом Гргуром, Лазаром и мајком Маром, манастиру је приложио село Ораховац (око 22 km сз. од Призрена) са њивама, ливадама, воћњацима, вртовима и осталим правима.

Цркву Светог Петра у Кориши (око 7,5 km си. од Призрена, на обронцима Шар-планине), са њеним добрима у селу и његовој околини, Хиландар је добио од краља Милутина. Године 1343, међутим, краљ Душан је узео нову цркву Светог Петра (коју је у селу Кориши сазидао старац Григорије), заједно са њеним имањима, а за узврат Светом Петру Коришком (и преко њега Хиландару) дао половину села Сиштев'ца (село Шиштевац, око 13,5 km јз. од Плава) и заселак Ораш'к код Ч/Црнељева (Црнаљев, око 6,5 km сз. од Шиштевца и око 2 km ји. од њега Орешк — сва три села на притокама реке Љуме у данашњој Албанији, у близини границе са Југославијом). А када се као цар са супругом Јеленом и сином Урошем поклонио моштима Светог Петра Коришког, Душан му је даровао заселак Скорбишта (село Скорбиште, око 3,5 km ји. од Корише). У хрисовуљи из 1348. Хиландару су потврђени и стара црква Светог Петра са селом Коришом и село Скорбишта, затим Плањани (Плањане, око 4,5 km источно од Живињана) и Црнељево — очигледно и ова два Душанова поклона пре 1348 — и цело село Систевац. Када је после 1348. цар предао Коришу и Скорбишта Светим арханђелима у Призрену, сукоби који су избили између монаха овог манастира и Хиландараца довели су их 17. маја 1355. године пред сабор у Крупиштима. Поред тога, Душанов властелин Тошоје приложио је цркви Светог Петра, после 1348, своје баштинско село Селце (Севце у долини реке

црквом Ваведења Хиландар је, поред села Архиљевице, стекао још 18 села од којих се већина налазила на источним обронцима Скопске Црне Горе, у старој жеглиговској жупи, на удаљености од 9 до 15 km јз. од Норче, од којих и данас постоје Злокућане, Извор, Глажња, Домановци, Гошинци (Гошинце) и Руђинци (Руђинце), а затим Мокра Пољана (данас топоним Мокро Поље, око 7,5 km ји. од Норче) и, најзад, у подручју леве обале Пчиње Деиков'ци (Дејловец, око 36 km ји. од Норче) и Колицко (15,5 km ји. од Куманова).

Подручје Призрена. — У самом Призрену Хиландар је имао две цркве — Светог Димитрија, по свој прилици дар краља Драгутина (1276–1282), и Свету Богородицу „за градом Призреном", коју је, испуњавајући молбу српских монаха, фебруара 1327. приложио Стефан Дечански. Обе цркве су поклоњене са њивама, виноградима и млиновима.

Много пре стицања добара у Призрену, Хиландар је од самог свога оснивача, бившег великог жупана Стефана Немање — монаха Симеона, добио (1198) девет села у долини Мамушког поља, удаљених од 14 до 20 km северно, си. и сз. од града. Већина ових села, која су чинила основни баштински посед Хиландара у Србији, постоји и данас: Непробишта (Непробиште), Момуша (Мамуша), Сламодрави (Самодража), Ретивља (Ратимље), Тр'није (Трње), Доња и Горња Хоча (Мала и Велика Хоча), док су Ретив'штица (у близини Ретивља) и Тров'ци (у близини Доње Хоче) ишчезли. Уз ова села, монах Симеон је манастиру приложио и сва права од једног трга, два винограда, четири пчелињака и 170 Влаха.

Овај посед је повећан када му је Урош I (1243–1276) даровао половину села Добродољана (Добродољане, 20 km северно од Призрена) и половину винограда у Желчиштима (Зочиште, око 18,5 km сз. од Призрена), а затим Стефан Дечански (фебруара 1327) другу половину поменутог села и два друга — Избишта (виноград Избиште постоји у атару села Зочишта) и Команово Селиште, која су имала заједничку међу. У потврдној краљевој хрисовуљи (јули 1327) забележена је међа хиландарског метоха која је полазила од Добродољана и, преко Сламодража, Непробишта и Мамуше, уз благо скретање према северозападу, стизала до Беле Цркве (Бела Црква, око 20 km сз. од Призрена), села које се као хиландарски посед среће једино у овом акту.

У призренској жупи, према хрисовуљи из 1348, спомињу се села Момуша, Добродољане, Избишта, Доња и Горња Хотча са црквом Светог Николе, као и Слатински Дол са засеоком и осталим правима, добијен вероватно од Душана пре 1348. године. Изгледа да су забележена само ова села, јер су њихове међе у исто време чиниле границу метоха чији је административни центар био у Горњој Хотчи, при поменутој цркви Светог Николе. Тај метох је увећан када му је челник Милош Повик приложио баштинско село Сопиникје (Сопнић, око 7,5 km западно од Велике Хоче), са засеоцима Мрамором, Бисажинцима (село Бистражин, око 14 km јз. од Велике Хоче), Стружинем Долом и осталим његовим правима. Ово даровање су потврдили цар Урош и патријарх Сава IV (1360/61). Најзад, српски монаси су почетком XV века у овом подручју добили још једно село. Када су хиландарски старци у Србији, око 1405, изложили манастирске невоље (једне „су им Турци метохе одузели, а друге похарали …"), Гргур Бранковић (Вуковић), са браћом Гргуром, Лазаром и мајком Маром, манастиру је приложио село Ораховац (око 22 km сз. од Призрена) са њивама, ливадама, воћњацима, вртовима и осталим правима.

Цркву Светог Петра у Кориши (око 7,5 km си. од Призрена, на обронцима Шар-планине), са њеним добрима у селу и његовој околини, Хиландар је добио од краља Милутина. Године 1343, међутим, краљ Душан је узео нову цркву Светог Петра (коју је у селу Кориши сазидао старац Григорије), заједно са њеним имањима, а за узврат Светом Петру Коришком (и преко њега Хиландару) дао половину села Сиштев'ца (село Шиштевац, око 13,5 km јз. од Плава) и заселак Ораш'к код Ч/Црнељева (Црнаљев, око 6,5 km сз. од Шиштевца и око 2 km ји. од њега Орешк — сва три села на притокама реке Љуме у данашњој Албанији, у близини границе са Југославијом). А када се као цар са супругом Јеленом и сином Урошем поклонио моштима Светог Петра Коришког, Душан му је даровао заселак Скорбишта (село Скорбиште, око 3,5 km ји. од Кориште). У хрисовуљи из 1348. Хиландару су потврђени и стара црква Светог Петра са селом Коришом и село Скорбишта, затим Плањани (Плањане, око 4,5 km источно од Живињана) и Црнељево — очигледно и ова два Душанова поклона пре 1348 — и цело село Систевац. Када је после 1348. цар предао Коришу и Скорбишта Светим арханђелима у Призрену, сукоби који су избили између монаха овог манастира и Хиландараца довели су их 17. маја 1355. године пред сабор у Крупиштима. Поред тога, Душанов властелин Тошоје приложио је цркви Светог Петра, после 1348, своје баштинско село Селце (Севце у долини реке

Лепенца, 14 km ји. од Корише), дар који је српски цар потврдио на сабору 1355. године.

Од краља Драгутина (1276–1282) Хиландар је на левој обали Призренске Бистрице добио село Локвицу (7 km ји. од Призрена), а у његовој близини и планину Често Камење; краљ Милутин му је дао села Билушу (око 6,5 km јз. од Призрена), где је манастир и раније имао виноград, и Живињане (1,5 km си. од Локвице); Стефан Дечански му је још додао село Плави (Плава, око 15 km јз. од Призрена). Рекло би се да су ова села чинила метох са административним центром при цркви Светог Димитрија у Призрену. И храм и села потврђени су манастиру 1348. године.

Краљ Душан је Хиландару, по свој прилици још у првим годинама власти, уступио и обновљени манастир Светог Николе у Добруштп (смештен, изгледа, 5 km си. од данашње Добруште, на левој обали Призренске Бистрице, а 2 km од њеног ушћа, на брду које мештани називају Шинкол, тј. Свети Никола) са селима која је приложио: Добруштом (која се очигледно налазила источно од данашње Добруште, смештене 13 km јз. од Призрена), Жури (Жур, око 3 km јз. од Добруште), Врбницом (око 3 km јз. од Добруште) и, у његовој близини, селом Војевике. Сва ова добра набројана су у потврдној хрисовуљи 1348. године. На свом сабору у Крупиштима (1355), цар Душан је Хиландару потврдио и села која је Светом Николи Добруштском приложио после 1348: Горожупи (Горожуп, око 5 km западно од Добруште), Милишта (Миљај, око 3 km сз. од Добруште) и Плано (Планеја, око 3,5 km сз. од Добруште), као и планину Коритник.

Пилот. – Као део властелинства Светог Николе у Добруштп, Хиландар је добио два села: Мурике (Мурићи, на реци Цијевни у Албанији, око 18 km јз. од Гусиња) и, недалеко од њега, Калогени. Оба су споменута у потврдној хрисовуљи 1348.

Зета. – Стефан Немањић је још септембра 1200/1. приложио новоснованом светогорском манастиру половину села Каменице са људима званим Момушики.

Цар Душан је поседовање целог села – у међувремену названог Момушики (Момишићи, око 1 km сз. од Подгорице), са летњим и зимским пашњацима и осталим правима – Хиландару потврдио 1348. године.

Подручје Биначке Мораве. – Према Душановој хрисовуљи (1348), Хиландар поседује крај Мораве село Понишу (Понеш, 9,5 km сз. од Гњилана).

Када је игуман Григорије са старешином Василијевог пирга Теодосијем и још неким Хиландарцима затражио помоћ за издржавање монаха пиржана, монахиња Евгенија са синовима кнезом Стефаном и господином Вуком дала је (1400–1402) Хрусији село Ливочу на Бинче (Биначкој) Морави (данас Горња и Доња Ливоча, око 4,5, односно 5 km јз. од Гњилана). Село је вероватно стављено у надлежност економа липљанског метоха Никодима.

Подручје Липљана. — Богородичину цркву у Липљану и село Словиње (око 8 km источно од Липљана) са људима, ливадама и пчелињаком, као и посебним комадима земље у Липљану и Сухогрлу, краљ Душан је приложио Хрусијском пиргу (1336/7 ?). Поседовање Словиња „у Липљани" Хиландару је потврдио 1348. године.

Пошто је „загосподарио својом земљом", Вук Бранковић је — вероватно после 1373, а свакако пре 1392 —Хиландару приложио обе Гадимли (данас Горње и Доње Гадимље, око 10, односно 9 km ји. од Липљана), са ливадама, воденицама, вртовима, читавом територијом и њиховим правима.

Жупа Врање. — Краљ Душан је између 1337. и 1346. „умољенијем" свога властелина врањског жупана Маљушата, а по свој прилици на молбу игумана и братственика Хиландара, приложио цркву Светог Николе у Горнем Врању (град Врање) са селима Горне Врање, Долне Врање (село Доње Врање, око 2,5 km јужно од Врања) и Собина (око 2 km западно од Врања), затим влашки катун Посодераца са истоименим селом (Содерце, око 4 km западно од Врања). Прилог је потврдио цар Душан 1348. године. Није позната судбина овог хиландарског поседа у време када је Врање постало најпре део области севастократора Влатка Паскачића, а затим браће Јована и Константина Дејановића. Кесар Угљеша, син Влатков, пошто је повратио „земљу своју отачаску", даровао је Хиландару, око 1402, цркву Светог Николе у Врању са селом.

На молбу хиландарских монаха, и Константин Дејановић је маја 1380. манастиру приложио села „која су у Врању", Раков (Раковац, око 13 km јз. од Врања) и Лопардин'це (Лопардинце, око 13 km јз. од Врања) са засеоком.

Око 1402, ћесар Угљеша је Хиландару дао и цркву Светог Николе у Лучанима (село Лучане, око 20 km јз. од Врања), са њеном територијом и правима, као и село Тр'новц (Велики Трновац, око 15,5 km јз. од Врања).

Подручје Новог Брда. — У замену за изгубљени посед у Лештију (в. ниже), деспот Стефан Лазаревић је јуна 1411. Хиландару даровао четири села „код Новог Брда": Криљева (Криљево, око 7,5 km си. од Новог Брда), Глоговица (око 5,5 km северно од Криљева), Милоевце, негде у њиховом суседству, и Црешња, такође у истом подручју, јер је Модра Глава, споменута у његовој međи, данас брдо око 5,5 km си. од Новог Брда. Деспот Стефан је становнике ових села ослободио свих обавеза према држави, осим „воинице и данка господства ми".

Хвосно. — Основни хиландарски посед у Хвосну створен је већ поклоном великог жупана Стефана септембра 1200/1. године. Сачињавало га је једанаест села у долини Белог Дрима, од којих већина постоји и данас: Крушево (23 km источно од Пећи), Ђурђевик (Мали Ђурђевик, око 2,5 km си. од Крушева), Петровик (налазио се у њиховој близини), Книна (Клина, око 2 km ји. од Крушева), Дрст'ник (Дрсник, око 3,5 km ји. од Крушева) и, јужно од њега, Гребник (око 7,5 km ји. од Крушева) — сва на левој обали поменуте реке. На десној обали Белог Дрима опстало је само село Видење (Видање / Видење, око 2,5 km јз. од Крушева), а у његовом суседству се вероватно налазило село Беличишта са засеоком Горњи Вранићи. Поред села, Стефан Немањић је срп-

Лепенца, 14 km ји. од Кориште), дар који је српски цар потврдио на сабору 1355. године.

Од краља Драгутина (1276–1282) Хиландар је на левој обали Призренске Бистрице добио село Локвицу (7 km ји. од Призрена), а у његовој близини и планину Често Камење; краљ Милутин му је дао села Билушу (око 6,5 km јз. од Призрена), где је манастир и раније имао виноград, и Живињане (1,5 km си. од Ловквице); Стефан Дечански му је још додао село Плави (Плава, око 15 km јз. од Призрена). Рекло би се да су ова села чинила метох са административним центром при цркви Светог Димитрија у Призрену. И храм и села потврђени су манастиру 1348. године.

Краљ Душан је Хиландару, по свој прилици још у првим годинама власти, уступио и обновљени манастир Светог Николе у Добрушти (смештен, изгледа, 5 km си. од данашње Добруште, на левој обали Призренске Бистрице, а 2 km од њеног ушћа, на брду које мештани називају Шинкол, тј. Свети Никола) са селима која је приложио: Добруштом (која се очигледно налазила источно од данашње Добруште, смештене 13 km јз. од Призрена), Жури (Жур, око 3 km јз. од Добруште), Врбницом (око 3 km јз. од Добруште) и, у његовој близини, селом Војевике. Сва ова добра набројана су у потврдној хрисовуљи 1348. године. На свом сабору у Крупиштима (1355), цар Душан је Хиландару потврдио и села која је Светом Николи Добруштском приложио после 1348: Горожупи (Горожуп, око 5 km западно од Добруште), Милишта (Миљај, око 3 km сз. од Добруште) и Плано (Планеја, око 3,5 km сз. од Добруште), као и планину Коритник.

Пилот. – Као део властелинства Светог Николе у Добрушти, Хиландар је добио два села: Мурике (Мурићи, на реци Цијевни у Албанији, око 18 km јз. од Гусиња) и, недалеко од њега, Калогени. Оба су споменута у потврдној хрисовуљи 1348.

Зета. – Стефан Немањић је још септембра 1200/1. приложио новооснованом светогорском манастиру половину села Каменице са људима званим Момушики.

Цар Душан је поседовање целог села – у међувремену названог Момушики (Момишићи, око 1 km сз. од Подгорице), са летњим и зимским пашњацима и осталим правима – Хиландару потврдио 1348. године.

Подручје Бинчаке Мораве. – Према Душановој хрисовуљи (1348), Хиландар поседује крај Мораве село Понишу (Понеш, 9,5 km сз. од Гњилана).

Када је игуман Григорије са старешином Василијевог пирга Теодосијем и још неким Хиландарцима затражио помоћ за издржавање монаха пиржана, монахиња Евгенија са синовима кнезом Стефаном и господином Вуком дала је (1400–1402) Хрусији село Ливочу на Бинче (Бинaчкој) Морави (данас Горња и Доња Ливоча, око 4,5, односно 5 km јз. од Гњилана). Село је вероватно стављено у надлежност економа липљанског метоха Никодима.

Подручје Липљана. — Богородичину цркву у Липљану и село Словиње (око 8 km источно од Липљана) са људима, ливадама и пчелињаком, као и посебним комадима земље у Липљану и Сухогрлу, краљ Душан је приложио Хрусијском пиргу (1336/7 ?). Поседовање Словиња „у Липљани" Хиландару је потврдио 1348. године.

Пошто је „загосподарио својом земљом", Вук Бранковић је — вероватно после 1373, а свакако пре 1392 —Хиландару приложио обе Гадимли (данас Горње и Доње Гадимље, око 10, односно 9 km ји. од Липљана), са ливадама, воденицама, вртовима, читавом територијом и њиховим правима.

Жупа Врање. — Краљ Душан је између 1337. и 1346, „умољенијем" свога властелина врањског жупана Маљушата, а по свој прилици на молбу игумана и братственика Хиландара, приложио цркву Светог Николе у Горнем Врању (град Врање) са селима Горне Врање, Долне Врање (село Доње Врање, око 2,5 km јужно од Врања) и Собина (око 2 km западно од Врања), затим влашки катун Посодераца са истоименим селом (Содерце, око 4 km западно од Врања). Прилог је потврдио цар Душан 1348. године. Није позната судбина овог хиландарског поседа у време када је Врање постало најпре део области севастократора Влатка Паскачића, а затим браће Јована и Константина Дејановића. Кесар Угљеша, син Влатков, пошто је повратио „земљу своју отачаску", даровао је Хиландару, око 1402, цркву Светог Николе у Врању са селом.

На молбу хиландарских монаха, и Константин Дејановић је маја 1380. манастиру приложио села „која су у Врању", Раков (Раковац, око 13 km јз. од Врања) и Лопардин'це (Лопардинце, око 13 km јз. од Врања) са засеоком.

Око 1402, ћесар Угљеша је Хиландару дао и цркву Светог Николе у Лучанима (село Лучане, око 20 km јз. од Врања), са њеном територијом и правима, као и село Тр'новц (Велики Трновац, око 15,5 km јз. од Врања).

Подручје Новог Брда. — У замену за изгубљени посед у Лештију (в. ниже), деспот Стефан Лазаревић је јуна 1411. Хиландару даровао четири села „код Новог Брда": Криљева (Криљево, око 7,5 km си. од Новог Брда), Глоговица (око 5,5 km северно од Криљева), Милоевце, негде у њиховом суседству, и Црешња, такође у истом подручју, јер је Модра Глава, споменута у његовој међи, данас брдо око 5,5 km си. од Новог Брда. Деспот Стефан је становнике ових села ослободио свих обавеза према држави, осим „воинице и данка господства ми".

Хвосно. — Основни хиландарски посед у Хвосну створен је већ поклоном великог жупана Стефана септембра 1200/1. године. Сачињавало га је једанаест села у долини Белог Дрима, од којих већина постоји и данас: Крушево (23 km источно од Пећи), Ђурђевик (Мали Ђурђевик, око 2,5 km си. од Крушева), Петровик (налазио се у њиховој близини), Книна (Клина, око 2 km ји. од Крушева), Дрст'ник (Дрсник, око 3,5 km ји. од Крушева) и, јужно од њега, Гребник (око 7,5 km ји. од Крушева) — сва на левој обали поменуте реке. На десној обали Белог Дрима опстало је само село Видење (Видање / Видење, око 2,5 km јз. од Крушева), а у његовом суседству се вероватно налазило село Беличишта са засеоком Горњи Вранићи. Поред села, Стефан Немањић је срп-

ском манастиру на Светој Гори уступио и два винограда — у Крушеву и Пећи, затим пашњак Добри Доли, као и сва права од трга у Книнцу (у близини Дрсника). Потоњи владари су наставили са прилагањем добара. Тако је краљ Владислав (1234–1243) дао Доње Вранице, Урош I (1243–1276) Дол'ц (Долац, око 5 km ји. од Крушева), Петр'ч / Петр'че (Петерч / Потерч, око 7,5 km јз. од Крушева), Захаћ (Захач, 7 km источно од Пећи) са пчелињаком и, повише Пећи, Штупељ (постоји Мали Штупељ, 7 km западно од Пећи, и Велики Штупељ, 5 km сз. од њега). Краљ Милутин је у овом крају приложио село Лесковац с једне и друге стране — претпоставља се — Белог Дрима, као и два пашњака: Лабићево (село Лабучево, око 16 km ји. од Крушева) и, око 3 km источно од њега, Понорац; дао је такође Влахе, обавезујући их једино да напасају манастирске коње. Милутин је за Хрусију одвојио своје 24 кобиле, одредивши да се њихови ждрепци шаљу у пирг.

Приликом боравка царске породице на Светој Гори (септембар 1347 — април 1348), када је царица Јелена постала други ктитор испоснице Светог Саве у Кареји, цар Душан јој је приложио село Косориће (Косурић, око 11 km јз. од Крушева) са засеоцима Днепоље (Непоље, око 4,5 km ји. од Косурића), Дољани (можда Долово, око 8 km источно од Косурића), Чешково (Ћесково, око 5 km источно од Косурића) и Челопеци (Челопек, око 2 km сз. од Косурића).

Спомињање свих ових села, изузев Захака, у Душановој потврдној хрисовуљи 1348. указује да су у међувремену настале неке демографске промене. Село Крушево, очигледно средиште метоха коме је оно дало име, забележено је са засеоцима Ђурђевик и Петровик; спомињу се и неименовани засеоци уз село Книна, затим Гребник са засеоком Страниш (код овог села постоји топоним Стрниш), Видење са засеоцима Петрчем (различитим од потврђеног истоименог села), Грабовницом (са десне стране Пећке Бистрице; недалеко од њеног ушћа су Горња Грабаница, око 4,5 km јз. од Видења, и Доња Грабаница, око 5 km ји. од Видења) и Новосели (Ново Село — и данас постоје Ново Село Деић, око 1,5 km ји. од Видења, и Ново Село Заимово, око 2,5 km јужно од претходног), село Враники и Белош забел (пашњак, можда некадашње село Беличишта). Поред тога, Хиландару је 1348. године потврђено и поседовање села Книнца у коме је одржаван трг.

Хиландар је од кнеза Лазара 1379/80. добио још два хвостанска села: Јелшаницу Ђурђа Ненишића и Јелшаницу Градислава Тепчије (данас — само једна Јошаница у долини истоимене реке, око 9 km источно од Крушева) са њиховим засеоцима, од којих постоје: Ђурђевик (са леве стране Книне, око 6 km ји. од Јошанице) и Ресник (3 km си. од Јошанице), односно Граб'ц (Грабац, око 3 km сз. од Јошанице), Шикоже / Шикоњ (постоји топоним Шикоња), Ошљак (истоимени топоним постоји) и Слатина (два топонима Слатина забележена су у међама села Крушевца, око 15 km ји. од Јошанице). Овај дар је исте године потврдио патријарх Спиридон.

Плав. — Село Досуђе са засеоцима, у подручју Плавског језера (око 56 km јз. од Пећи), доделио је краљ Урош I, а његово поседовање манастиру су потврдили краљ Милутин, вероватно не много после 1283, и цар Душан 1348. и 1355. године.

Подримље (средњи ток Книне). — Гргур и Вук Бранковић су, на подстицај свога брата монаха Романа, почетком марта 1365, Хиландару приложили од своје баштине цркву Светих арханђела са селима Трстеником (28 km западно од Приштине), Тушиљем (Тушиља, око 9,5 km сз. од Трстеника) и Бежаникјем (Бежаник, око 3 km сз. од Трстеника). Цар Урош је ово даровање потврдио 11. марта 1365. После тога је Вук Бранковић, опет посредовањем монаха Романа, Хиландару поклонио и четири села у околини Трстеника: Баницу (Бањица, око 3,5 km јужно од Трстеника), Вр'бов'ц (Врбовце, око 3 km си. од Трстеника), Шучинце (Штутица, око 5 km си. од Трстеника) и Мучиваре.

Полимље. — Планину Бог(д)ачу код села Трпези (око 18 km сз. од Пећи) на Трпешкој Реци, која припада десном сливу Лима, са једним уљаником у овом селу, Хиландар је добио већ оснивачком повељом монаха Симеона (Немање) у другој половини 1198. Према потврдној хрисовуљи из 1348, Хиландар је поседовао село Трпези са свим његовим правима и планином Богдачом, а пре тога је, по свој прилици од Душана, добио и села „на Сеницах" (град Сјеница на Увцу, десној притоци Лима) и Лок'вско са засеоцима.

Подручје Ибра. — Око 1392. кнез Стефан Лазаревић са мајком кнегињом Милицом и братом Вуком приложио је цркву Ваведења Богородице у Кукњу (селу које се налазило у долини речице Кукањице, раније познате као поток Кукањ, а која се улива у Рудничку реку, десну притоку Ибра), задужбину Обрада Драгосалића, властелина кнеза Лазара. Хиландар је са црквом добио и села: Кукањ са засеоком Чајетина (око 12 km ји. од Рашке), Шип'ч'но (Шипачина, око 11 km ји. од Рашке) са засеоком Новосели (Ново Село, око 9 km ји. од Рашке) и Присоиник, као и три засеока са уљаницима у Храштама.

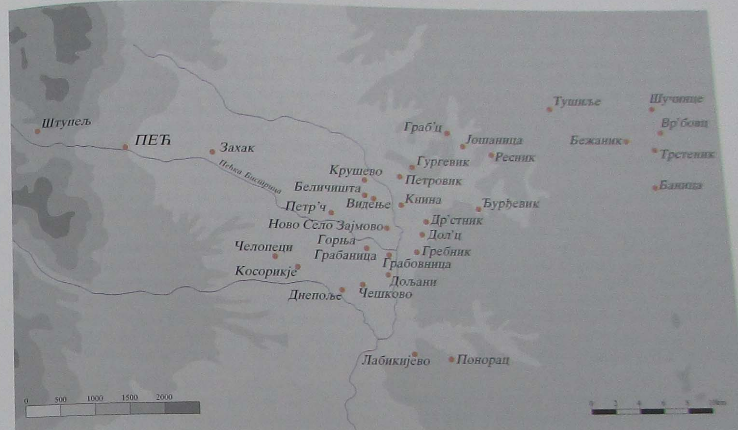

Подручје Моравице. — Село Брезову са засеоцима (око 9,5 km јз. од Ивањице, на Брезовачкој Реци, у сливу Моравице, десне притоке Западне Мораве) Хиландару је даровао Урош I, а цар Душан је потврдио 1348.

Жупа Морава. — У селу Лозници (око 9 km јз. од Чачка, у долини Лозничке Реке, десне притоке Западне Мораве) Урош I је приложио виноград.

Негде на овом подручју, између Ибра, Лима и Западне Мораве, налазило се и село Уложиште са манастиром Светог Ђорђа. Краљ Душан га је приложио Хиландару на молбу извесне Радославе, жене очигледно покојног Милше, под условом да га она доживотно ужива, а после њене смрти да пређе у потпуну надлежност хиландарског игумана. У потврдној хрисовуљи из 1348, после села Трпеза, Лок'вског и Брезове, забележена је и црква Светог Ђорђа у Уложишту са селом.

Жупа Левач. — Испуњавајући жељу удовице деспота Јована Угљеше, монахиње Евпраксије (у малој схими Јефимије) — да српском манастиру на Светој Гори приложи за своју душу неко село — деспот Стефан се посаветовао са мајком Евгенијом и властелом, а затим јој даровао Јабл'чје (село Јабучје, око 10 km источно од Крагујевца), које је она приложила Хиландару 1405. За Богородичину цркву у Лештију и њено властелинство (в. ниже) деспот Стефан је јуна 1411. Хиландарцима поклонио села Бадчину (Бачина, око 15 km северно од Крушевца), Церницу (око 17 km сз. од Крушевца) и већ поменута села у подручју Новог Брда.

Поморавље. — Урошев властелин жупан Вукослав је, уз његову сагласност, Хиландару уступио своју задужбину Богородичину цркву под Петрусом у месту Лештију. Заједно са храмом предао је и села која му је приложио од своје баштине: Лештије (Лешје, око 9 km источно од Параћина), Брестницу (село на реци Бреници, између села Мириловца, Плане и Лешја, где и данас постоје топоними Бресница), Зубарије (у истом подручју, али само место није тачно утврђено) и Невидово (забележено као Видово у хрисовуљи кнеза Лазара 1379/80; данас, иначе, на десној обали Велике Мораве, око 8 km јз. од Параћина, постоје Горње и Доње Видово), са којим су му, уз остале имовинске привилегије, дати и рибари.

ском манастиру на Светој Гори уступио и два винограда – у Крушеву и Пећи, затим пашњак Добри Доли, као и сва права од трга у Книнцу (у близини Дрсника). Потоњи владари су наставили са прилагањем добара. Тако је краљ Владислав (1234–1243) дао Доње Вранће, Урош I (1243–1276) Дол'ц (Долац, око 5 km ји. од Крушева), Петр'ч / Петр'че (Петерч / Поперч, око 7,5 km јз. од Крушева), Захађ (Захач, 7 km источно од Пећи) са пчелињаком и, повише Пећи, Штупељ (постоји Мали Штупељ, 7 km западно од Пећи, и Велики Штупељ, 5 km сз. од њега). Краљ Милутин је у овом крају приложио село Лесковац с једне и друге стране – претпоставља се – Белог Дрима, као и два пашњака: Лабићево (село Лабучево, око 16 km ји. од Крушева) и, око 3 km источно од њега, Поворац; дао је такође Влахе, обавезујући их једино да напасају манастирске коње. Милутин је за Хрусију одвојио своје 24 кобиле, одредивши да се њихови ждрепци шаљу у пирг.

Приликом боравка царске породице на Светој Гори (септембар 1347 – април 1348), када је царица Јелена постала други ктитор испоснице Светог Саве у Кареји, цар Душан јој је приложио село Косориће (Косурић, око 11 km јз. од Крушева) са засеоцима Днепоље (Непоље, око 4,5 km ји. од Косурића), Дољани (можда Долово, око 8 km источно од Косурића), Чешково (Ћесково, око 5 km источно од Косурића) и Челопеци (Челопек, око 2 km сз. од Косурића).

Спомињање свих ових села, изузев Захака, у Душановој потврдној хрисовуљи 1348. указује да су у међувремену настале неке демографске промене. Село Крушево, очигледно средиште метоха коме је оно дало име, забележено је са засеоцима Ђурђевик и Петровик; спомињу се и неименовани засеоци уз село Книна, затим Гребник са засеоком Странпш (код овог села постоји топоним Стрнпш). Видење са засеоцима Петрчем (различитим од потврђеног истоименог села), Грабовницом (са десне стране Пећке Бистрице; недалеко од њеног ушћа су Горња Грабаница, око 4,5 km јз. од Видења, и Доња Грабаница, око 5 km ји. од Видења) и Новосели (Ново Село – и данас постоје Ново Село Дејћ, око 1,5 km ји. од Видења, и Ново Село Заимово, око 2,5 km јужно од претходног), село Враники и Белош забел (пашњак, можда некадашње село Беличишта). Поред тога, Хиландару је 1348. године потврђено и поседовање села Книнца у коме је одржаван трг.

Хиландар је од кнеза Лазара 1379/80. добио још два хвостанска села: Јелшаницу Ђурђа Ненишића и Јелшаницу Градислава Тепчије (данас – само једна Јошаница у долини истоимене реке, око 9 km источно од Крушева) са њиховим засеоцима, од којих постоје: Ђурђевик (са леве стране Книне, око 6 km ји. од Јошанице) и Ресник (3 km си. од Јошанице), односно Граб'ц (Грабац, око 3 km сз. од Јошанице), Шиковиже / Шиковњ (постоји топоним Шикоња), Шиковиц (истоимени топоним постоји) и Слатина (два топонима Слатина забележена су у међама села Крушевица, око 15 km ји. од Јошанице). Овај дар је исте године потврдио патријарх Спиридон.

Плав. – Село Досуђе са засеоцима, у подручју Плавског језера (око 56 km јз. од Пећи), доделио је краљ Урош I, а његово поседовање манастиру су потврдили краљ Милутин, вероватно не много после 1283, и цар Душан 1348. и 1355. године.

Подримље (средњи ток Книне). – Гргур и Вук Бранковић су, на подстицај свога брата монаха Романа, почетком марта 1365. Хиландару приложили од своје баштине цркву Светих арханђела са селима Трстеником (28 km западно од Приштине), Тушиљем (Тушиља, око 9,5 km сз. од Трстеника) и Бежаникјем (Бежаник, око 3 km сз. од Трстеника). Цар Урош је ово даровање потврдио 11. марта 1365. После тога је Вук Бранковић, опет посредовањем монаха Романа, Хиландару поклонио и четири села у околини Трстеника: Баницу (Бањица, око 3,5 km јужно од Трстеника), Вр'бов'ц (Врбовце, око 3 km си. од Трстеника), Шучинце (Штутица, око 5 km си. од Трстеника) и Мучиваре.

Полимље. – Планину Бог(д)ачу код села Трпези (око 18 km сз. од Пећи) на Трпешкој Реци, која припада десном сливу Лима, са једним уљаником у овом селу, Хиландар је добио већ оснивачком повељом монаха Симеона (Немање) у другој половини 1198. Према потврдној хрисовуљи из 1348, Хиландар је поседовао село Трпези са свим његовим правима и планином Богдачом, а пре тога је, по својој прилици од Душана, добио и села „на Сеницах" (град Сјеница на Увцу, десној притоци Лима) и Лок'вско са засеоцима.

Подручје Ибра. – Око 1392. кнез Стефан Лазаревић са мајком кнегињом Милицом и братом Вуком приложио је цркву Ваведења Богородице у Кукњу (селу које се налазило у долини речице Кукањице, раније познате као поток Кукањ, а која се улива у Рудничку реку, десну притоку Ибра), задужбину Обрада Драгосалића, властелина кнеза Лазара. Хиландар је са црквом добио и села: Кукањ са засеоком Чајетина (око 12 km ји. од Рашке), Шип'ч'но (Шипачина, око 11 km ји. од Рашке) са засеоком Новосели (Ново Село, око 9 km ји. од Рашке) и Присоиник, као и три засеока са уљаницима у Храштама.

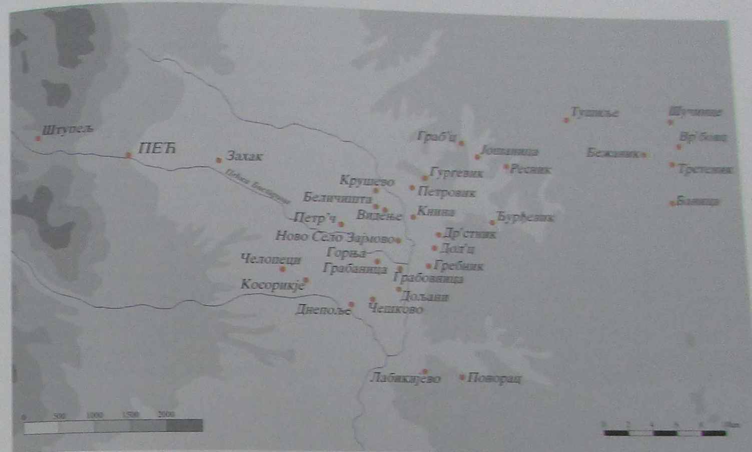

Подручје Моравице. – Село Брезову са засеоцима (око 9,5 km јз. од Ивањице, на Брезовачкој Реци, у сливу Моравице, десне притоке Западне Мораве) Хиландару је даровао Урош I, а цар Душан је потврдио 1348.

Жупа Морава. – У селу Лозници (око 9 km јз. од Чачка, у долини Лозничке Реке, десне притоке Западне Мораве) Урош I је приложио виноград.

Негде на овом подручју, између Ибра, Лима и Западне Мораве, налазило се и село Уложиште са манастиром Светог Ђорђа. Краљ Душан га је приложио Хиландару на молбу извесне Радославе, жене очигледно покојног Милше, под условом да га она доживотно ужива, а после њене смрти да пређе у потпуну надлежност хиландарског игумана. У потврдној хрисовуљи из 1348, после села Трпеза, Лок'вског и Брезове, забележена је и црква Светог Ђорђа у Уложишту са селом.

Жупа Левач. – Испуњавајући жељу удовице деспота Јована Угљеше, монахиње Евпраксије (у малој схими Јефимије) – да српском манастиру на Светој Гори приложи за своју душу неко село – деспот Стефан се посаветовао са мајком Евгенијом и властелом, а затим јој даровао Јабл'чје (село Јабучје, око 10 km источно од Крагујевца), које је ова приложила Хиландару 1405. За Богородичину цркву у Лештију и њено властелинство (в. ниже) деспот Стефан је јуна 1411. Хиландарцима поклонио села Бадчину (Бачина, око 15 km северно од Крушевца), Церницу (око 17 km сз. од Крушевца) и већ поменута села у подручју Новог Брда.

Поморавље. – Урошев властелин жупан Вукослав је, уз његову сагласност, Хиландару уступио своју задужбину Богородичину цркву под Петрусом у месту Лештију. Заједно са храмом предао је и села која му је приложио од своје баштине: Лештије (Лешје, око 9 km источно од Параћина), Брестницу (село на реци Бреници, између села Мириловца, Плане и Лешја, где и данас постоје топоними Бресница), Зубарије (у истом подручју, али само место није тачно утврђено) и Невидово (забележено као Видово у хрисовуљи кнеза Лазара 1379/80; данас, иначе, на десној обали Велике Мораве, око 8 km јз. од Параћина, постоје Горње и Доње Видово), са којим су му, уз остале имовинске привилегије, дати и рибари.

Дар жупана Вукослава цар је потврдио октобра 1360. Ово добро, међутим, није дуго остало у поседу Хиландара. Пре смрти цара Уроша, децембра 1371, Вукослављеви синови су своју баштину повратили, после чега су Хиландарци са њима започели дуготрајан спор који је, нешто пре јуна 1411, решен у корист једног од Вукослављевих наследника. Тада је деспот Стефан — да би манастиру надокнадио овај губитак — Хиландару приложио поменута села у околини Новог Брда и у жупи Левач.

Најпре борба против Османлија, а затим долазак манастирских поседа у Византији и Србији под турску власт оставили су трајне последице на целокупан живот светогорских манастира. После потпадања Атоса под Османлије (1383. или 1387–1402. и поново од 1423/4) Хиландар је, попут осталих светогорских манастира, сачувао своје поседе на Халкидици и у подручју Струме, али оптерећене порезима.

Манастирски метоси у Србији имали су другачију судбину. Већ је речено да дарована села у подручју Новог Брда 1411. нису била изузета од „господског данка" деспота Стефана Лазаревића, а она у подручју Дебра, 1426, од харача. Пажњу заслужује податак да је Вук Бранковић, пошто је склопио мир са Турцима и прихватио обавезу плаћања данка, новембра 1392, ослободио тога давања хиландарске метохе у својој области, прихватајући да уместо њих сам исплаћује 100 унча (= 200 перпера). Додајмо овоме и то да је деспот Стефан Лазаревић, сазнавши за велику *скр'б* манастирску, због ускраћивања новобрдског дохотка који је Хиландару приложио кнез Лазар, одредио да се Богородици хиландарској даје сваке године 100 литара сребра (1 новобрдска литра = 337,24 грама).

Међутим, све ове мере биле су кратког даха. Хиландарски метоси у Србији су доласком Турака, пре или касније, за манастир били изгубљени. После пада Цариграда (1453), а затим и Деспотовине (1459) под османску власт, везе Хиландара и осталих светогорских манастира са православним земљама залеђа постепено су слабиле и сасвим престајале.

Александар Фотић

ПРИЛАГОЂАВАЊЕ И ОПСТАНАК: ХИЛАНДАР У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ (XV–XVII ВЕК)

После Маричке битке 1371. године више није било озбиљне силе која би спречила продор Османлија у Тракију и Македонију. У сукобима са присталицама Манојла II између 1382. и 1386. године Мурат I је освојио простране области између Сера, Софије, Ниша и Ларисе. Сам Солун био је под опсадом од 1383. до пролећа 1387. године, када се коначно предао. Негде у том раздобљу потчињена је и Света Гора. Нема поузданих вести, али то се највероватније догодило већ 1383, када је била освојена цела околина Солуна. Многи историчари опредељују се ипак за 1387. годину као поузданију. Сматра се да је Света Гора била под османском влашћу непрекидно све до 1403. Ипак, проблем могућег ослобађања и поновног освајања Солуна код неких аутора уноси сумњу у континуитет османске власти над Атонским полуострвом.

Постоје мишљења да су се Светогорци ставили под заштиту Османлија још у доба емира Орхана (1326–1362), али се она заснивају на недоказаној легенди и претпоставкама. Света Гора је била део византијске државе која се од 1371/2. налазила у вазалном односу према Османлијама. Вазалност је монасима обезбеђивала одређену заштиту до 1382. Наравно, све то не значи да већ средином XIV века нису били остварени први контакти са османским двором, пре свега ради спречавања гусарских упада и пљачкања Свете Горе и околних метоха.

Ништа се не зна о томе какав је статус добила Света Гора ушавши у османску државу. Чини се да није било никаквих битних промена. Сасвим је сигурно да је задржала своју самоуправу, а да су манастири остали на својим околним поседима. Прво раздобље османске власти прекинуто је Бајазитовим поразом код Анкаре 1402. године. Света Гора и друге околне територије су уговором из 1403. опет враћене Византији. Пошто су разрешили унутрашње размирице, ослобођени спољне опасности, Османлије су две деценије доцније поново кренули у освајања. Шире залеђе Солуна пало је у њихове руке већ септембра 1423. Светогорци више нису имали никаквог избора уколико су желели да избегну ратна пустошења. По одобрењу деспота Андроника, отишли су у Једрене и поклонили се Мурату II. „Добровољно" потчињење омогућило је потврду многих старих повластица. Тада успостављена османска власт окончана је тек после скоро пет векова, новембра 1912. године.

Повест Хиландара је неодвојива од повести целе Свете Горе. Хиландар је и у доба туркократије био само један од деветнаест званичних (од средине XVI века двадесет) манастира, додуше један од најзначајнијих. Његов статус, права и обавезе могу се разумети једино у оквиру опште историје Свете Горе.

Султан Мурат II оставио је Светој Гори њену самоуправу и неке од ранијих привилегија. Атонско полуострво је прихваћено као целина, као засебна ограничена територија. Сви манастири, па и Хиландар, задржали су своје неспорне метохе у залеђу, у солунској и струмској области. Међутим, метохе у постепено освајаним српским земљама Турци из неког разлога нису признавали. Наравно, тиме је од свих највише био оштећен сам Хиландар. Потоњи османски султани поштовали су одлуке Мурата II обнављајући повластице при ступању на престо. Повремено, као у време конфискације и откупа манастира 1569. године, било је покушаја да се неке од повластица укину. Хиландарски монаси би тада, скупа са монасима других светогорских манастира, напрегли све своје снаге како би одбранили постојећа права.

Света Гора је све своје обавезе према држави измиривала редовном исплатом једне унапред одређене суме. *Одсек* или *харач*, како је та сума називана, исплаћиван је једном годишње, а крајем XVII века,

изгледа, у месечним ратама. Укупна сума обухватала је *џизју* (харач) и десетак од земље обрађиване на самом полуострву. Света Гора је била ослобођена свих ванредних данака. Одсек је крајем XV века износио 10.000 акчи годишње, 1519. године 27.760 акчи, од 1569. године 70.000 акчи, почетком XVII века 700.000 (?!), средином истог века 200.000 акчи, а доцније свих 12.000 грошева. Није познато како су манастири одрезану суму делили међу собом. Хиландар је давао једну десетину суме, а некад и више. Такође, манастири су давали одређене дажбине цариградском патријарху.

Турци без потребе нису улазили на Свету Гору. Нема вести о турској посади у Кареји пре почетка XVII века, када је успостављена стална испостава коју је сачињавала неколицина јањичара из бостанџијског оџака. Бостанџије су по потреби одржавале ред и штитиле монахе од разбојничких и гусарских упада. Истовремено, они су контролисали Светогорце због евентуалних веза са западним силама, нарочито у доба дугих поморских ратова. Агу са још двојицом-тројицом бостанџија издржавали су манастири. На свим црквеним празницима били су редовно гошћени и чашћавани. У то време, одређен је и светогорски одсек за издржавање бостанџијског корпуса у Цариграду. Преко утицајног бостанџи-баше Светогорци су успевали да заврше многе послове у престоници.

Хиландар је током друге половине XV века са четвртог прешао на треће место на хијерархијској лествици светогорских манастира. Потиснувши Ивирон, по утицају, економској моћи и броју монаха нашао се одмах иза Лавре св. Атанасија и Ватопеда. То место задржао је и у наредна два столећа.

Хиландарско братство често је предводила веома способна управа. Игумани, проигумани и духовници, али и остали монаси, својом бригом и далековидошћу знали су да сачувају углед манастира. Неки од њих су и сами били велики ктитори Хиландара, док су се други трудили да за то заинтересују богатије поклонике. Одржавали су сталну везу са православним дворовима, одакле је стизала неопходна новчана помоћ. Једнако су се разумели и у начин функционисања османске државе, налазећи пута да обезбеде царску заштиту од насртљивих локалних службеника. Тражили су, уз то, и добре саветнике, по потреби Турке и Јевреје. На тај начин су успевали да на судовима остваре своје циљеве, и то колико у случајевима када су им противници били представници других манастира толико и у парницама са Турцима. Међу челним монасима у XVI веку посебно треба истаћи монаха Марка Црнојевића (вероватно постриженог Стефана, последњег владара Црне Горе), те игумане Пајсија, Прохора, другог Пајсија и Григорија. Наредно столеће обележили су игумани Иларион, Филип, други Иларион, митрополит Мардарије, игуман Теодосије, један или два игумана по имену Виктор, духовник Дамаскин, духовник Никанор и његов брат игуман Симеон.

Година	1489 (?)	1520	1561	1569	1583	1628	1677
Бр. монаха	170	132	233	65	108	276	800 (!)

Током XV века српски монаси су преплавили Свету Гору. Она је постала најбезбедније уточиште српској властели, уморној од дугих ратова и разочараној после пропасти Деспотовине. Како је записано у повељи деспотице Ангелине 1495/6. године, Хиландар је постао „прибежиште од буре и метежа избежајуштим од србских родов“. Властела је свој боравак у манастиру, без обзира на то да ли ће га искористити или не, обезбеђивала куповином *аделфата*, братствених удела. У Хиландару и на његовим метосима уточиште су нашли Иван Кастриот са синовима, потомци Бранковића, Црнојевића и друге српске господе. Све до средине XVII века хиландарску братију су огромном већином чинили монаси српског порекла.

Хиландар је у прва три столећа османске власти углавном успешно одолевао и највећим искушењима. Било је одређених економских и културних успона, али и стрмоглавих падова. Међуманастирске свађе и парнице са сељацима, најчешће око поседа и њихових међа, отклањање злоупотреба нижих представника власти, разбојнички упади и природне непогоде — представљали су део свакидашњице. Препреке те врсте нису изненађивале Хиландарце. Познавали су начине како да их савладају.

Највеће кризе кроз које је манастир пролазио биле су одраз општих криза што су угрожавале статус целе Свете Горе, па и основни статус „штићеника“ — хришћанских поданика Царства. Током честих ратова Османлија са Хабзбурговцима и Венецијом, уз повишење ратом оправданих ванредних дажбина, на површину је готово увек избијала снажна нетрпељивост муслимана према хришћанима. Монасима се најчешће приписивало одавање важних обавештења и снабдевање храном непријатељских галија, што се у одређеним случајевима и потврђивало. Доказане или неосноване оптужбе, неретко

Ферман из айрила 1628. о сйору брайсийва Хиландара и жийеља Новог Села (Неохориона)

толерисане од стране локалних власти, доцније су преносиле напетост и у периоде мира.

Несумњиво највећи удар Хиландар је претрпео када и цела хришћанска црква у европском делу Царства. Османске централне власти одлучиле су 1569. године да конфискују сва имања светогорских манастира и да их потом продају, остављајући монасима право да их први откупе. То је учињено с образложењем да манастири не држе своје поседе на законом прописан начин. Анализе разлога који су довели до конфискације, од којих су неки формалноправне природе, показале су да је превенствено била реч о политичкој мери, чији је циљ био попуњавање државне касе. Намера је јасна, иако се већина званичних образложења савршено уклапала у тада предузимане кораке османских власти да коначно систематизују земљишне односе и усагласе их са шеријатом. О томе најбоље сведочи основна ранија повластица која је тада потврђена светогорским манастирима, мада тек после претњи њихових представника да ће у противном манастире распустити. Султан је дозволио да се посед сваког манастира, па и Хиландара, сматра заједничком имовином свих монаха. После смрти некога од њих, земља је остајала у рукама остале сабраће без плаћања тапијске таксе и потраживања дела личне имовине преминулог. На тај начин — иначе противречан суштини односа на „државној земљи“ — омогућено је да се и убудуће сачува целина манастирских поседа. Сви светогорски манастири заједно откупили су своје поседе на простору између Верије и Драме за 14.000 златника, уз још 130.000 акчи. Томе свакако треба додати и непознате суме за откуп поседа ван поменутих области. Иако није позната висина хиландарског удела, судећи по поседима, може се претпоставити да је износио знатно више од двадесетог дела (700 златника). Поред принудног откупа, истовремено је повишен укупни светогорски харач и уведено обавезно плаћање десетка и саларије на метосима. Тако су укинуте раније стечене повластице плаћања дажбина годишњим одсецима, чији су износи знали да буду више него двоструко нижи од потребних. Хиландар је ипак некако пребродио ту кризу, чини се лакше од неких других светогорских манастира. Треба рећи и то да су тада извађени документи о манастирским поседима и њиховим међама (*вакуфнаме* и *худуднаме*) били пресудни докази у свим споровима током наредних векова.

Српски деспоти и племићи, негдашњи ктитори, полако су нестајали са историјске сцене. Губит-

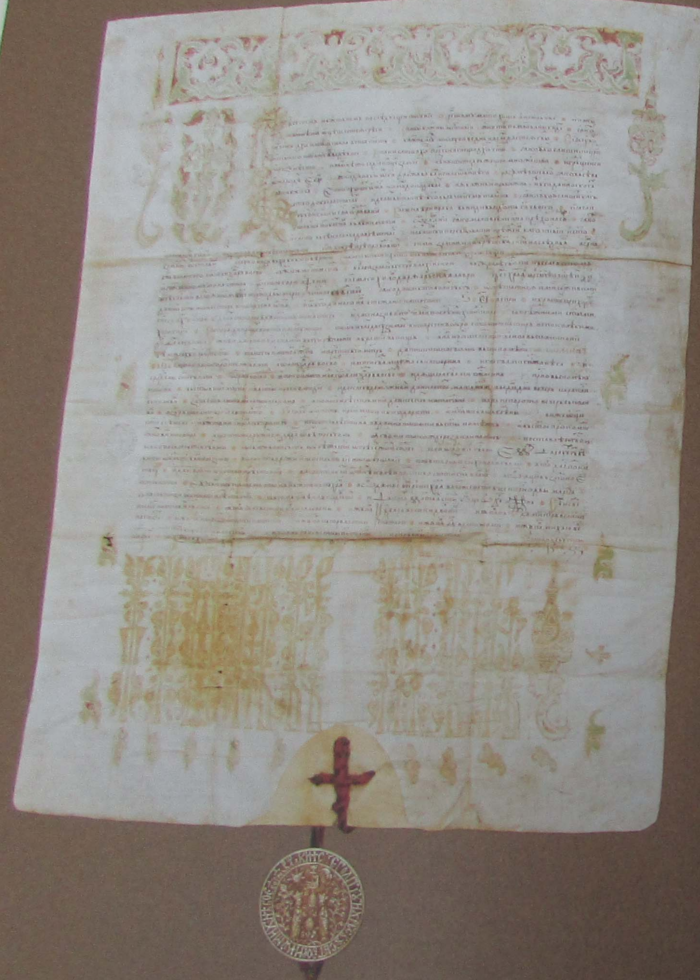

ком територија, а самим тим и прихода, они су све мање били у могућности да материјално помажу Хиландар. Ипак, манастир није остао без покровитеља. Ту улогу преузели су на себе влашки, молдавски и руски господари и достојанственици. Настављајући традицију даривања, „нови ктитори“, како су се сами називали у повељама, сврставали су се у исти ред и исти поменик са негдашњим царевима и старом господом. У очима савременика, то је младим династијама и те како подизало углед, нарочито руској, у пуном залету да од Москве начини „Трећи Рим“.

Коначним падом Српске деспотовине 1459. године укинути су сви хиландарски метоси на њеној територији и пресахли сви приходи. Српско племство махом се повукло у Угарску. Не сналазећи се често у новим околностима, увек у новчаној оскудици и бризи да одрже свој статус и нове поседе, деспоти више нису били у прилици да богато дарују Хиландар. Улогу покровитеља, у име своје породице, преузела је на себе бивша султанија Мара Бранковић. Она је из Јежева у близини Сера, где је уживала одређене приходе, непрестано помагала братства Хиландара и Светог Павла. Њима је завештала целокупну своју покретну и непокретну имовину (1466, 1469), с тим да Хиландар добије три, а Свети Павле два дела. Међутим, села Јежево и Мравинци одузета су Мари пре њене смрти, тако да Хиландарци највероватније нису ни ушли у њима намењени посед. Поред завештања, Мара је успешно интервенисала у корист Хиландара у важним имовинским споровима на Порти. У заслугу јој се приписује преусмеравање дубровачког „стонског дохотка“, доцније познатог као „св(иј)ећа“, на Хиландар и манастир Светог Павла. То је одговарало начину на који се она залагала за монахе Свете Горе, али нема доказа да је то управо она остварила. Пошто су њени представници од 1465. године преузимали новац, постоји могућност да га је она лично предавала Хиландару и Светом Павлу. И да је заиста тако било, то није добило своју правну форму да би трајало после њене смрти (1487). Мара Бранковић је Хиландару можда највише помогла тиме што је убедила војводу Влада Калуђера (1481, 1482–1495), а можда већ и његовог претходника Басараба Цепелуша, да влашке војводе преузму ктиторство над манастиром.

Сремски Бранковићи, деспоти Ђорђе и Јован са мајком Ангелином, нашли су се у прилици да од 1495/6. године дарују Хиландар са 1.000 златника годишње. Сума је за то доба изненађујуће висока. Ктиторство Бранковића, колико се зна, завршава се повељом Јелене, супруге деспота Јована. Она се 1502. године обавезала на редовни годишњи прилог од 100 дуката.

Последњи српски ктитори били су Јакшићи, после Бранковића најснажнија и најугледнија српска племићка породица. Госпођа Милица и њени синови Дмитар и Марко обавезали су се да ће Хиландару сваке године давати 130 дуката. Нема вести о томе колико су дуго и редовно пристизали прилози Бранковића и Јакшића, али се може претпоставити да нису били дугог века.

Хиландар и Свети Павле издејствовали су 1500. године да им Дубровчани редовно предају негдашњи „стонски доходак“. Чини се највероватнијом претпоставка да су фалсификоване повеље цара Уроша и царице Маре однели на Порту, где су убедили великог везира Ахмед-пашу Херцеговића да им помогне око остваривања наводних права. Иако невољно, Дубровчани су морали да пристану на везирову „препоруку“. Од тада су, чини се редовно, исплаћивали „свећу“, вероватно све до пропасти Републике (1808). Монаси су сваке друге године долазили и уз посебан церемонијал преузимали двогодишњи износ. „Свећа“ је износила 500 негдашњих перпера годишње или 292 дуката и 28 динара за две године. Хиландар и Свети Павле су износ делили на исти начин као и другу Марину имовину, у односу 3:2. То значи да је Хиландар током XVI века само од „свеће“ годишње имао 87 дуката и 38 динара. Негде у XVII веку, Дубровчани су успели да умање износ двогодишње „свеће“ на 262 гроша и 28 динарића, па је и хиландарски део пао на нешто мање од 79 грошева или свега 31,5 дукат годишње. Укупно узевши, и да је кроз читав XVII век важила нижа вредност „свеће“, Дубровчани су Хиландарцима за два века исплатили око 1.200 дуката.

Покровитељство влашких војвода подстакла је Мара Бранковић. Басараб III Цепелуш је 1481. године успео да изради код султана значајну повластицу за Хиландар. На његову изричиту молбу, Бајазит II је ослободио плаћања десетка шест највећих хилан-

Повеља влашког војводе Михње Потурченог, 1589 (лево)

Повеља цара Ивана Грозног, 1571 (следећа страна)

дарских метоха. Уз то, умањио је одсек предвиђен за иста имања на половину његове стварне вредности. Реч је о преважној повластици, јер се одсек на већини имања није мењао током бар пола столећа, што значи да су Хиландарци у том раздобљу уштедели 2.900 акчи годишње. Хиландар је био први светогорски манастир за чије је метохе, и то све, један влашки војвода молио ослобађање од плаћања ушура. Што се тиче опраштања половине предвиђеног одсека, извори не знају за такву повластицу учињену неком другом атонском манастиру.

Прву ктиторску повељу издао је војвода Влад Калуђер 1492. године. Одредио је годишњи „оброк" Хиландару у износу од 5.000 акчи. У повељи је подвукао да се ктиторства прихватио после смрти царице Маре и њене сестре Кантакузине, испуњавајући ранију Марину жељу. Потоњи господари Влашке, можда с мањим прекидима, настављали су започето покровитељство. Годишњи „оброк" Хиландару временом је повећаван (1517. на 7.000, а 1525. на 10.000 акчи), установљена је и помоћ Арбанашком пиргу (1512. г. 1.000, 1525. г. 1.200, а 1528. г. 3.000 акчи), пиргу Светог Саве у Кареји (1531/2. г. 3.000 акчи) и хиландарској болници (1525. г. 800 акчи). Једно време „оброк" од 1.000 акчи годишње (1525–1527 ?) уживао је и игуман Макарије, што је била ретка част. Вероватно је у питању био ранији црногорски, а потом и први влашки штампар. После војводе Радула Пајсија (1545) нема вести о редовним „оброцима" у наредних пола столећа. Исто важи и за друге атонске манастире. Међутим, то не значи да је заштитничка улога влашких господара престала. Мирча Чобан је око 1550. године плаћао општи светогорски харач (око 30.000 акчи). Тек од 1589. опет се помиње редовна помоћ Хиландару од 15.000 акчи. Неке од војвода предавале су „оброк" и током XVII века.

Поред редовне новчане помоћи, влашке војводе су и на друге начине помагале Хиландар. Тако је војвода Њагоје (1512–1521) обновио хиландарски водовод, а Матеја Басараба (1632–1654) поклањао скупоцене иконе и књиге. Шербан Кантакузин је 1682. године свим атонским манастирима даровао своју задужбину у Букурешту, манастир Успења Богородице, познатији као Котрочени. Хиландар је такође од тих прихода уживао одређен део. Изгледа да је и Шербанова супруга 1685/6. године Хиландару поклонила нека имања у Влашкој. Средином XVII века метохе у Влашкој прилагали су и истакнути достојанственици, од којих најпре треба навести кир-Позна-на, надзорника рудника бакра у Баја де Арми. Метох у Баји доносио је значајне приходе све до XIX века.

Повеља цара Бориса Годунова, 1603 (претходна страна)

О помоћи из Влашке мало се зна, а она је неспорно била од кључног значаја, укупно гледано можда и већа од помоћи која је касније почела да стиже из Русије. Само током прве половине XVI века у Хиландар се слило бар 10.000 златника!

Везе између Хиландара и Молдавије нису се развијале попут оних са суседном влашком кнежевином. Та слика је карактеристична и за остале атонске манастире. Први молдавски војвода који се прихватио ктиторства био је Петар Рареш. Хрисовуљом из 1533. године одредио је годишњи „оброк" од 3.000 акчи. Исти износ средином столећа потврдио је војвода Александар Лапушњану, а знатно доцније, 1583. године, и војвода Петар Хроми. Овај последњи је од 1574/5. надокнађивао и читав износ заједничког светогорског харача (70.000 акчи или више). Изгледа да је то средином XVII века чинио и Васил Лупул. Исти војвода је 1641. године светогорској заједници даровао своју велику задужбину у Јашију, цркву Света Три јерарха, са целокупним приходом. Један део, наравно, добијао је и Хиландар.

Мада се о помоћи из Молдавије зна веома мало, она се очито не може поредити са приходима из суседне Влашке.

Непосредне везе између Хиландара и руског двора успостављене су неку годину пре 1550, у доба владавине Ивана IV Васиљевича Грозног. До тада је Хиландарцима стизала помоћ само као део опште милостиње целој Светој Гори (потврђено је то за 1508. годину, или нешто пре ње, 1509. и 1515). Иако је 1550. године установљена редовна помоћ, хиландарски посланици нису долазили у Москву у једнаким временским размацима. Тек од 1582. године одређено је да се појављују сваке треће године. Нестабилне прилике у Русији често су онемогућавале редовну исплату. Поред новца, само од цара 300 рубаља, а некад и више, монаси су често били обдаривани вредним иконама, књигама, покровцима и другим црквеним утварима. Судећи по висини милостиње, Хиландар је уживао велики углед на руском двору. У односу на једини руски атонски манастир — Свети Пантелејмон — добијао је готово двоструко више. У XVII веку Хиландарци су све ређе примани, рок је продужен на седам година, а

помоћ знатно умањена (70 рубаља по доласку). Већ 1556. године цар им је поклонио опремљени двор у Москви, у Китај-граду. Када у њему нису боравили, издавали су га, што им је доносило солидан приход. Подворје им је одузето 1683. године, с тим што је одлучено да им се даје надокнада од 30 рубаља по доласку. Међутим, изгледа да све до 1715. године нису били пуштани у Москву. Хиландарци су на пут увек носили пажљиво одабране дарове: мошти светаца, скупоцене иконе, међу којима и оне са ликовима св. Саве и св. Симеона. На тај начин ширен је култ српских чудотвораца, што је наилазило на добар одјек. И копија иконе Богородице Тројеручице, донесена 1661. године, убрзо је постала узор тамошњим иконописцима. Почетком XVI века, у Русији — жедној изворне духовности — светогорски монаси, међу којима и Срби, сматрали су се најпозванијим тумачима идеја православног хришћанства. У потоњим вековима ситуација се донекле окренула. Све већи број штампаних књига почео је да пристиже управо из Русије. Због сумњи да нису по грчким канонским мерилима, оне су некад спаљиване, а Хиландарци оптуживани, па чак и кажњавани због њиховог коришћења.

Када се погледају само новчани дарови, чини се да је покровитељство руске царске породице било знатно мање од онога што су пружале влашке војводе. Тачан износ немогуће је утврдити, али је, према поузданим подацима, за два века у Хиландар стигло преко 5.000 рубаља. Оно што се са влашком помоћи не може мерити јесте огроман духовни утицај, чији су трагови и те како видљиви.

Посебан вид прихода представљао је одлазак монаха у „писанију", како се краће звало скупљање прилога за манастир. Хиландарци су слали „путнике" не само у области насељене српским живљем него и широм европског дела Османског царства, а делом и у Анадолију. Патријарси и владике су им излазили у сусрет подстичући побожне хришћане на давање милостиње. Уз посебне дозволе, милостиња се скупљала и у Хабзбуршком царству, Влашкој, Молдавији, Пољској и Русији. Приложници су били уписивани у посебне књиге (*поменике, проскомидије*). Монаси су често износили на целивање познате реликвије, честице светачких моштију или иконе. Има веома мало података о висини дарова. Изгледа да се опроштај грехова давао и за само једну акчу, а да се помен обезбеђивао и са педесетак акчи. Када није било готовине, прилози су примани у злату, сребру, стоци, житу, књигама, крстовима и многим другим предметима. На десетине данас сачуваних књига у Хиландару добијено је писанијом. (Вредност књиге износила је од 1 до 20 дуката.) Поред тога, монаси су приређивали поклоничка путовања у Хиландар, што је такође доносило приходе. Хиландарци су приликом скупљања милостиње уживали нарочиту заштиту османских власти, јер се сматрало да монаси на тај начин обезбеђују исплату државних дажбина. Имали су право да јашу коње и да носе оружје. Свим представницима локалних власти било је наређено да их не узнемиравају без разлога.

Већина поклоника на путу за Јерусалим и Свету земљу, или по повратку, походила би Атонско полуострво. Хиландар са гласовитом чудотворном иконом Богородице Тројеручице и осталим ретким реликвијама обилазили би ходочасници из свих православних земаља. Разуме се, остављали би и дарове, најчешће новац и књиге. Било је и оних што се могу назвати правим ктиторима. Поп Мартирије из Пољске 1616/7. оставио је 600 златника. Херцеговачки митрополит Симеон и босански владика Исаија платили су 1634/5. године израду иконостаса за главну цркву и архијерејског престола интарзираног кошћу и седефом, а херцеговачки владика Василије прихватио се да својим средствима обнови пирг и црквицу Светог Ђорђа, што је и урађено 1670/1. године. Градња хиландарске цистерне 1681/2. године коштала је протосинђела српске партијаршије Висариона 400 грошева, док је обнова врха пирга Светог Саве са црквицом Св. Јована Претече (1681–1684) београдског митрополита Симеона Љубибратића стајала свих 600 грошева. Темишварски митрополит Михаило дао је крајем XVII века Хиландару 550 грошева за израду седефног иконостаса. Било је и других који су, повлачећи се на Свету Гору, подизали или обнављали запуштене хиландарске келије у Кареји (поменути темишварски владика платио је обнову келије Св. Николе 1.000 грошева, Макарије и Дмитар из Јањева сазидали су 1536/7. године келију Успења Богородице — Моливоклисију, а ковач Јоаким је пре јула 1562. године подигао келију Св. Јована Богослова).

И сами хиландарски монаси били су велики ктитори свог манастира. Духовник Прохор, доцније игуман, пре 1575/6. године је сазидао или из темеља обновио келију Св. Три јерарха у Кареји. Игуман Теодосије је иза себе оставио обновљени велики део конака (1646) и зграду игуменарије (1651/2). Игуман Виктор је 1664. саградио и 1667. године осликао цркву Св. Николе изнад улаза у манастир. Посебно треба истаћи духовника Никанора, који је

дарских метоха. Уз то, умањио је одсек предвиђен за иста имања на половину његове стварне вредности. Реч је о преважној повластици, јер се одсек на већини имања није мењао током бар пола столећа, што значи да су Хиландарци у том раздобљу уштедели 2.900 акчи годишње. Хиландар је био први светогорски манастир за чије је метохе, и то све, један влашки војвода молио ослобађање од плаћања ушура. Што се тиче опраштања половине предвиђеног одсека, извори не знају за такву повластицу учињену неком другом атонском манастиру.

Прву ктиторску повељу издао је војвода Влад Калуђер 1492. године. Одредио је годишњи „оброк“ Хиландару у износу од 5.000 акчи. У повељи је подвукао да се ктиторства прихватио после смрти царице Маре и њене сестре Кантакузине, испуњавајући ранију Марину жељу. Потоњи господари Влашке, можда с мањим прекидима, настављали су започето покровитељство. Годишњи „оброк“ Хиландару временом је повећаван (1517. на 7.000, а 1525. на 10.000 акчи), установљена је и помоћ Арбанашком пиргу (1512. г. 1.000, 1525. г. 1.200, а 1528. г. 3.000 акчи), пиргу Светог Саве у Кареји (1531/2. г. 3.000 акчи) и хиландарској болници (1525. г. 800 акчи). Једно време „оброк“ од 1.000 акчи годишње (1525–1527 ?) уживао је и игуман Макарије, што је била ретка част. Вероватно је у питању био ранији црногорски, а потом и први влашки штампар. После војводе Радула Пајсија (1545) нема вести о редовним „оброцима“ у наредних пола столећа. Исто важи и за друге атонске манастире. Међутим, то не значи да је заштитничка улога влашких господара престала. Мирча Чобан је око 1550. године плаћао општи светогорски харач (око 30.000 акчи). Тек од 1589. опет се помиње редовна помоћ Хиландару од 15.000 акчи. Неке од војвода предавале су „оброк“ и током XVII века.

Поред редовне новчане помоћи, влашке војводе су и на друге начине помагале Хиландар. Тако је војвода Њагоје (1512–1521) обновио хиландарски водовод, а Матеја Басараба (1632–1654) поклањао скупоцене иконе и књиге. Шербан Кантакузин је 1682. године свим атонским манастирима даровао своју задужбину у Букурешту, манастир Успења Богородице, познатији као Котрочени. Хиландар је такође од тих прихода уживао одређен део. Изгледа да је и Шербанова супруга 1685/6. године Хиландару поклонила нека имања у Влашкој. Средином XVII века метохе у Влашкој прилагали су и истакнути достојанственици, од којих најпре треба навести кир-Познана, надзорника рудника бакра у Баја де Арми. Метох у Баји доносио је значајне приходе све до XIX века.

Повеља цара Бориса Годунова, 1603 (претходна страна)

О помоћи из Влашке мало се зна, а она је неспорно била од кључног значаја, укупно гледано можда и већа од помоћи која је касније почела да стиже из Русије. Само током прве половине XVI века у Хиландар се слило бар 10.000 златника!

Везе између Хиландара и Молдавије нису се развијале попут оних са суседном влашком кнежевином. Та слика је карактеристична и за остале атонске манастире. Први молдавски војвода који се прихватио ктиторства био је Петар Рареш. Хрисовуљом из 1533. године одредио је годишњи „оброк“ од 3.000 акчи. Исти износ средином столећа потврдио је војвода Александар Лапушњану, а знатно доцније, 1583. године, и војвода Петар Хроми. Овај последњи је од 1574/5. надокнађивао и читав износ заједничког светогорског харача (70.000 акчи или више). Изгледа да је то средином XVII века чинио и Васил Лупул. Исти војвода је 1641. године светогорској заједници даровао своју велику задужбину у Јашију, цркву Света Три јерарха, са целокупним приходом. Један део, наравно, добијао је и Хиландар.

Мада се о помоћи из Молдавије зна веома мало, она се очито не може поредити са приходима из суседне Влашке.

Непосредне везе између Хиландара и руског двора успостављене су неку годину пре 1550, у доба владавине Ивана IV Васиљевича Грозног. До тада је Хиландарцима стизала помоћ само као део опште милостиње целој Светој Гори (потврђено је то за 1508. годину, или нешто пре ње, 1509. и 1515). Иако је 1550. године установљена редовна помоћ, хиландарски посланици нису долазили у Москву у једнаким временским размацима. Тек од 1582. године одређено је да се појављују сваке треће године. Нестабилне прилике у Русији често су онемогућавале редовну исплату. Поред новца, само од цара 300 рубаља, а некад и више, монаси су често били обдаривани вредним иконама, књигама, покровцима и другим црквеним утварима. Судећи по висини милостиње, Хиландар је уживао велики углед на руском двору. У односу на једини руски атонски манастир — Свети Пантелејмон — добијао је готово двоструко више. У XVII веку Хиландарци су све ређе примани, рок је продужен на седам година, а

помоћ знатно умањена (70 рубаља по доласку). Већ 1556. године цар им је поклонио опремљени двор у Москви, у Китај-граду. Када у њему нису боравили, издавали су га, што им је доносило солидан приход. Подворје им је одузето 1683. године, с тим што је одлучено да им се даје надокнада од 30 рубаља по доласку. Међутим, изгледа да све до 1715. године нису били пуштани у Москву. Хиландарци су на пут увек носили пажљиво одабране дарове: мошти светаца, скупоцене иконе, међу којима и оне са ликовима св. Саве и св. Симеона. На тај начин ширен је култ српских чудотвораца, што је наилазило на добар одјек. И копија иконе Богородице Тројеручице, донесена 1661. године, убрзо је постала узор тамошњим иконописцима. Почетком XVI века, у Русији — жедној изворне духовности — светогорски монаси, међу којима и Срби, сматрали су се најпозванијим тумачима идеја православног хришћанства. У потоњим вековима ситуација се донекле окренула. Све већи број штампаних књига почео је да пристиже управо из Русије. Због сумњи да нису по грчким канонским мерилима, оне су некад спаљиване, а Хиландарци оптуживани, па чак и кажњавани због њиховог коришћења.

Када се погледају само новчани дарови, чини се да је покровитељство руске царске породице било знатно мање од онога што су пружале влашке војводе. Тачан износ немогуће је утврдити, али је, према поузданим подацима, за два века у Хиландар стигло преко 5.000 рубаља. Оно што се са влашком помоћи не може мерити јесте огроман духовни утицај, чији су трагови и те како видљиви.

Посебан вид прихода представљао је одлазак монаха у „писанију“, како се краће звало скупљање прилога за манастир. Хиландарци су слали „путнике“ не само у области насељене српским живљем него и широм европског дела Османског царства, а делом и у Анадолију. Патријарси и владике су им излазили у сусрет подстичући побожне хришћане на давање милостиње. Уз посебне дозволе, милостиња се скупљала и у Хабзбуршком царству, Влашкој, Молдавији, Пољској и Русији. Приложници су били уписивани у посебне књиге (*поменике, проскомидије*). Монаси су често износили на целивање познате реликвије, честице светачких моштију или иконе. Има веома мало података о висини дарова. Изгледа да се опроштај грехова давао и за само једну акчу, а да се помен обезбеђивао и са педесетак акчи. Када није било готовине, прилози су примани у злату, сребру, стоци, житу, књигама, крстовима и многим другим предметима. На десетине данас сачуваних књига у Хиландару добијено је писанијом. (Вредност књиге износила је од 1 до 20 дуката.) Поред тога, монаси су приређивали поклоничка путовања у Хиландар, што је такође доносило приходе. Хиландарци су приликом скупљања милостиње уживали нарочиту заштиту османских власти, јер се сматрало да монаси на тај начин обезбеђују исплату државних дажбина. Имали су право да јашу коње и да носе оружје. Свим представницима локалних власти било је наређено да их не узнемиравају без разлога.

Већина поклоника на путу за Јерусалим и Свету земљу, или по повратку, походила би Атонско полуострво. Хиландар са гласовитом чудотворном иконом Богородице Тројеручице и осталим ретким реликвијама обилазили би ходочасници из свих православних земаља. Разуме се, остављали би и дарове, најчешће новац и књиге. Било је и оних што се могу назвати правим ктиторима. Поп Мартирије из Пољске 1616/7. оставио је 600 златника. Херцеговачки митрополит Симеон и босански владика Исаија платили су 1634/5. године израду иконостаса за главну цркву и архијерејског престола интарзираног кошћу и седефом, а херцеговачки владика Василије прихватио се да својим средствима обнови пирг и црквицу Светог Ђорђа, што је и урађено 1670/1. године. Градња хиландарске цистерне 1681/2. године коштала је протосинђела српске партијаршије Висариона 400 грошева, док је обнова врха пирга Светог Саве са црквицом Св. Јована Претече (1681–1684) београдског митрополита Симеона Љубибратића стајала свих 600 грошева. Темишварски митрополит Михаило дао је крајем XVII века Хиландару 550 грошева за израду седефног иконостаса. Било је и других који су, повлачећи се на Свету Гору, подизали или обнављали запуштене хиландарске келије у Кареји (поменути темишварски владика платио је обнову келије Св. Николе 1.000 грошева, Макарије и Дмитар из Јањева сазидали су 1536/7. године келију Успења Богородице — Моливоклисију, а ковач Јоаким је пре јула 1562. године подигао келију Св. Јована Богослова).

И сами хиландарски монаси били су велики ктитори свог манастира. Духовник Прохор, доцније игуман, пре 1575/6. године је сазидао или из темеља обновио келију Св. Три јерарха у Кареји. Игуман Теодосије је иза себе оставио обновљени велики део конака (1646) и зграду игуменарије (1651/2). Игуман Виктор је 1664. саградио и 1667. године осликао цркву Св. Николе изнад улаза у манастир. Посебно треба истаћи духовника Никанора, који је

између 1671. и 1685. године уложио огроман труд и средства, чак 1.500 грошева, како би обновио монашку заједницу на Спасовој Води, у близини Хиландара. Из темеља је подигао главну цркву Свете Тројице, две друге црквице, келију, мост, цистерну и чесму. Скит је опремио свим потребним богослужбеним предметима, иконама, књигама (48), као и неопходним алатом.

По успостављању власти, Османлије нису дирале у неспорне манастирске поседе у солунској и струмској области. Старе даровнице хришћанске властеле и царева биле су признаване као доказ о поседу. Међутим, начин држања поседа морао је да се прилагоди правилима једног новог система. До сада није потврђено да је било који светогорски манастир, бар у почетку, добио статус „господара земље", тј. спахије над селима што су ушла у метохе. Ако су у почетку османске власти, већ према потреби, и била примењивана различита мерила, с временом је изједначен статус свих манастирских поседа, поготово после откупа сопствених поседа 1569. године. Без обзира на величину метоха, манастири су их држали у статусу раје. Имали су само право притежавања земље под другим „господарем земље" (у оквиру тимара, хаса или вакуфа). Међутим, сви светогорски манастири су имали веома важне повластице које су их издвајале од обичне раје. Повластице су омогућавале да се уштеди новац за плаћање тапијских такси и, што је кључно, да се сачува целина манастирских поседа. Османлије су прихватале да се манастирски посед сматра заједничким поседом свих монаха једног манастира. После смрти неког од монаха земља се није враћала „господару земље", другим речима, није подлегала издавању нове тапије. Такве привилегије, ипак, нису биле везане искључиво за атонске манастире: уживали су их Свети Јован Претеча код Сера, Косиница и Метеори, а можда и још неки манастири.

Друга врста олакшица односила се на плаћање свих дажбина са одређеног метоха једном унапред одређеном сумом – годишњим одсеком. Пошто се одсеци за хиландарске поседе чак и више деценија нису мењали, њихова се реална вредност временом знатно умањивала због пада вредности новца. С друге стране, плаћање одсеком омогућавало је монасима да сами предају уговорени износ „господару земље". Тиме су се унапред ограничавали мешање и притисак спахија, као и могуће злоупотребе приликом одређивања десетка. Иако је плаћање одсеком требало да буде укинуто после 1569. године, такав вид исплате дажбина на неким хиландарским поседима задржао се и даље, мада прилагођен реалном износу.

Велики хиландарски поседи називали су се *чифлицима*. Поред монаха, на њима су углавном радили надничари и слуге. Неки од поседа су били давани у закуп на одређено време, с тим што се манастиру закуп предавао у житу и осталим производима. У време криза неки метоси су залагани или продавани. Некада су продавани само делови метоха. Када су, пак, имали средства, Хиландарци су знали да изаберу и купе добру земљу или објекте који би могли да им доносе очекивани приход. (Величина поседа најчешће је навођена у дунумима, при чему је један дунум износио око 920 m^2).

Поуздано се може рећи да је највећи део хиландарских поседа на Светој Гори и ван ње наслеђен из предосманлијских времена. То се посебно односи на шест кључних метоха за које су интервенцијом војводе Басараба Цепелуша добијене посебне повластице: 1) метох на Превлаци, самом корену Атонског полуострва, величине два чифта (бар 120–300 дунума); 2) метох Коруна код Јериса, такође од два чифта, 1572. године вредан 15.000 акчи, иначе око век и по у залогу; 3) велики пашњак у Георгили на Струми; 4) метох у Куцову код Струме, познат и као мезра Манохор, величине три чифта или 700 дунума, 1581. вредан 20.000 акчи; 5) метох у Мунухову, поред Куцова, такође од три чифта; 6) метох у Здравику, с леве стране Струме, и он величине три чифта или 700 дунума. За четири поменута метоха у Пострумљу заједничко је то да им се губи траг пред крај XVI века и да се тек неки од њих појављују и доцније, у XVIII столећу.

На Атосу, Хиландар је држао углавном сву земљу од граница Свете Горе до међа са Есфигменом и Зографом, с тим што су се унутар те целине налазили мањи поседи других манастира. Хиландару су у самој Кареји 1569. године припадали пирг и 14 келија. Стање се значајно изменило 1661, када су купљене 24 келије.

У непосредном залеђу Свете Горе, у Комитиси, налазио се огроман метох величине око 4.000 дунума, од чега је 400 дунума било погодно за земљорадњу. После великих спорова, тврдећи да је њихов од давнина, Хиландарци су на њега ушли тек 1486. године. То је иначе био највише оспоравани хиландарски метох.

У околини Јериса и Сидирокавсије Хиландар је имао значајне поседе у селима Арсеница, Стратон, Извор, Ново Село и Пијавица. Стари посед у Арсеници (Каково), делом продат 1595, проширен је по-

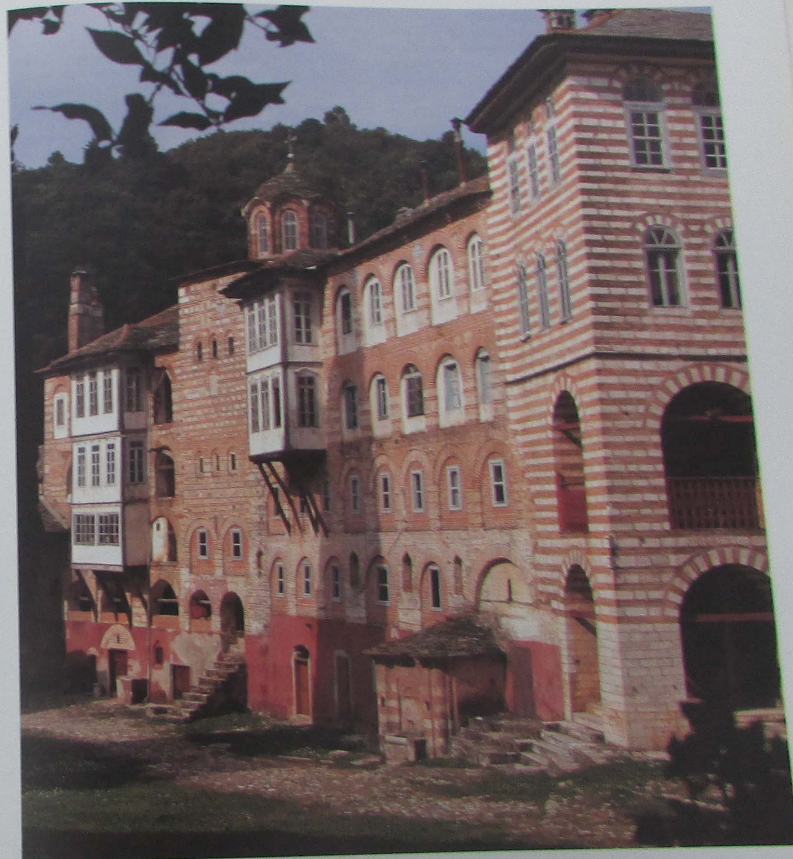

Поглед на део манастирских конака

све средине XVII века њивама (више од 950 дунума) и пашњацима укупне вредности 123.000 акчи. У Стрјатову су Хиландарци неко време имали једну црквку и пашњак, у Извору више кућа, дућана, винограда и ливада, почетком XVII века укупне вредности преко 20.000 акчи. У Новом Селу су, купујући ливаду по ливаду од 1578. до 1640. године, постепено заокружили велики пашњак, а стекли су и четири куће, плативши укупно, због спорова, преко мерних 155.000 акчи. У Пиргадикији су дуго држали тек понеку ливаду, све док између 1620. и 1636. нису откупили око 13.000 акчи за неколико пашњака.

На Халкидики су били највећи и најбогатији метоси. Метох у селу Карваји, доцније познат као Бусеи, Хиландарци су купили негде током друге половине XVI века. Посед величине 60 чифтова (између 3.600 и 9.000 дунума, а можда и више) знатно је проширен током прве половине наредног столећа. У суседном селу Уч Ев, Хиландарци су 1584. године за 38.000 акчи купили Ксенофонтов метох, звани Чали метох, са око 1.000 дунума њива. До 1624. године посед је упростручен. Даван је у закуп за шест до десет тона житарица годишње. После 1640. године метох се више не помиње у изворима (у XVIII веку опет припада Ксенофонту).

Прве поседе на полуострву Касандрији, код села Калидре и Мавропола, Хиландарци су стекли крајем XVI века. Следећи велики метох, звани Папастата, завештан им је тек 1669. године.

У градовима Солуну и Серу поседовали су куће и дућане. Неке куће су издвојили себи за конаке, док су друге давали у закуп. Једна од серских махала крајем XV века носила је чак и име хиландарске цркве Св. Николе.

Пре XVIII века, колико се зна, Хиландарци су имали само један метох ван грчког залеђа. Током друге половине XVI века у селу Арач у Бечкеречком кадилуку држали су салаш по имену Бакебош (?).

Сви велики метоси, осим обрадиве земље, имали су по неколико (десетина) дунума винограда, башта, воћњака, ливада, а по који и риболовиште.

Светогорци су се пре многих других помирили са неминовним крајем Византијског царства. Свесни да њихова борба почива на сасвим другим темељима, добровољно су се потчинили Османлијама. Тако су сачували неке од ранијих привилегија и многе поседе. Борба Хиландараца за опстанак подразумевала је укључивање у заједничку одбрану светогорских повластица. Изгледа да су се монаси брзо привикли на другачије друштвене односе. Очито су се трудили да што боље упознају нове законске оквире и искористе своја права. Високи углед што га је Хиландар уживао на Светој Гори свакако је олакшао тражење нових покровитеља и приложника. С већим или мањим тешкоћама, Хиландар је пребродио све кризе, чак и оне од којих се други атонски манастири столећима нису опоравили. Монаси су зналачки водили бригу о манастирском поседу. Због дугова су залагали или продавали метохе да би их доцније, у боља времена, откупили и знатно проширили. Што завештањима што куповином, стекли су и низ нових поседа. Кроз прва три века османске власти Хиландарци су успели да сачувају манастир, његов духовни углед и српски карактер.

Ирена Шпадијер

КЊИЖЕВНОСТ

Стотинама километара далеко од своје матице, на Светој Гори је, крајем XII века, настало једно од најзначајнијих књижевних средишта у историји српског народа. Грчки Атос са српским Хиландаром на њему био је много више од симболичног укрштања двеју култура, два народа и два језика под свеопштим плаштом космополитскога византијског православља. Он је представљао идеално место на коме се, већ духовно осмишљена и утемељена у отачаству, и поетички могла родити српска књижевност.

У времену о коме говоримо Срби имају иза себе најмање два века писмености на словенском језику. Основу те писмености чине старословенска књижевност X и XI века и сасвим специфична литерарна традиција Дукље. Већ развијена књижна делатност Зете и Хума, чији врхунац представља *Мирослављево јеванђеље* (крај XII в.), и Рашке, која се огледа у *Вукановом јеванђељу* (око 1197–1199), јесу непосредан контекст сазревања националног језичког израза — (1) српске редакције старословенског језика (српскословенски језик) и (2) ћириличког писма. Континуитет са најстаријим временима словенске писмености одржавао се, сем тога, и кроз глагољско наслеђе, чији је најважнији представник било *Маријино јеванђеље* из XI века, споменик који ће дуго живети у српској традицији и њеној богослужбеној пракси.

Света Гора у то доба већ неколико столећа негује највећу и најнеобичнију монашку заједницу европскога простора коју чине представници разних источнохришћанских народа. Словенско присуство у „перивоју пресвете Богородице" започиње, претпоставља се, вероватно оснивањем бугарског манастира Зографа у X веку. У време оснивања Хиландара, међу словенским монаштвом на Атосу владала је претежно руска писменост. Руски манастири Ксилург и Свети Пантелејмон још од XI века имају, у виду преписивачке и преводилачке делатности, важну улогу грчко-словенског повезивања на Светој Гори, а затим и посредника према осталим словенским традицијама на ширем, јужнословенском простору.

У овај свет потпуне посвећености и неуморног духовног подвига стигао је почетком деведесетих година XII века књигољубиви и богонадахнути млади Растко, син Стефана Немање, великог жупана Српске земље. Уместо лова на јелене, како је, побегавши од куће, тврдио да иде, Растко је на Атосу „Христу уловио душу своју" како то сликовито наводе књижевни извори — замонашио се добивши име Сава. И како што готово целокупна српска култура повест започиње са светим Савом (око 1175–1235) тако и повест зрелога српског књижевног стварања започиње његовим радом на Светој Гори. Дело светога Саве веома је разноврсно, а по своме значају за историју српске књижевности готово је немерљиво. Ми ћемо се, стога, задржати само на ономе што је својим настанком и значењем везано за манастир Хиландар.

Већ први спис настао у Хиландару, *Основна повеља Симеона Немање*, несумњиво је резултат Савиног књижевног труда. Састављена највероватније у другој половини 1198, она представља један од најстаријих познатих српских писаних споменика. И као што се почетак Савиног књижевног рада и не може разумети без уласка у обзир овога дела тако и стара српска житијна књижевност има своје прве основе у њему. Повеља се налазила у манастиру од оснивања до 1896, када су је Хиландарци поклонили краљу Александру Обреновићу, који ју је предао на чување Народној библиотеци у Београду. У току Првог светског рата, за време аустријске окупације, она је нестала заједно са групом најдрагоценијих старих рукописа.

У Хиландару су настала и за њега су везана и два прерађена списа са Савиним потписом која можемо посматрати и у књижевноме контексту његовога

рада. То су Карејски и Хиландарски типик. *Карејски*
ѿиѿик написан је 1199. за испосницу коју је у адми-
нистративном центру Атоса, Кареји, Сава подигао за
издвојен живот два-три монаха. Њиме се регулишу
правила живота у испосници и односи са Хиланда-
ром. У ту сврху наш се писац послужио, пре свега,
типиком светог Саве Освећеног, коме је и посвећена
Карејска ћелија. *Карејски ѿиѿик*, као скитски, пусти-
њачки устав, постао је касније образац српском пу-
стињачком монаштву и ван Свете Горе. Вероватно је
из исте године и *Хиландарски ѿиѿик*, који предста-
вља прилагођени превод цариградског Евергетидског
типика. Њиме Сава прецизно прописује начин
живота у српском манастиру на Светој Гори, а са ма-
њим изменама на његовим је основама настао касни-
је и Студенички типик.

Део Хиландарског типика јесте и *Краѿко жиѿије Симеона Немање*, ктитора манастира, које је настало вероватно убрзо после његовог преставлења (†1199). То је само помен светитеља — говори о Симеоновом доласку на Свету Гору и о његовој смрти. Право ктиторско житије Симеоново написаће Сава нешто касније. Формално, оно чини прву главу Студеничког типика, али је његово писање, како су показала најновија истраживања (Ђ. Трифуновић, 1987), Сава започео још у Хиландару. И заиста, то јесте хиландарско дело које одише непосредношћу личног сведочења, нарочито у опису Симеоновог умирања, када дотадашњи уздржани тон смењује узбуђење сина над очевим одром. Можемо претпоставити да је већ за годишњицу Симеонове смрти Сава саставио и прве стихире светоме. Оне су у почетку припајане старијем, страном светитељу који се славио истога дана (преподобни Мартинијан). Но, цела *Служба* свакако је настала у Студеници, после Симеоновог објављивања као мироточца и чудотворца. Дело је израсло на богатом наслеђу византијског литургијског песништва, пре свега на *Служби свеѿом Симеону Сѿлѿнику*. У одређени химнографски склоп и уобичајену метафорику источнохришћанске црквене поезије уграђују се сцене из стварног светитељевог живота које су дале смисао његовом каснијем подвигу — борба против јеретика („и православном вером таму јеретичку прогонећи“), опредељење за монашки живот и долазак на Свету Гору („оставив супругу и чеда / и све земаљске красоте / и у Гору Свету изашав /с анђелима Богу служиш / оче Симеоне“). Са *Службом свеѿом Симеону* рађа се српска црквена поезија која ће се следећих неколико столећа стварати на истим оним принципима што их је у првом делу овога жанра поставио свети Сава.

Немањино прослављање наставиће се у Хиландару
Заѿисом о смрѿи свеѿог Симеона, који је настао
ускоро после преноса његових моштију у Студеницу
1206. Писан као непосредно сведочанство непозна-
тог очевица, *Заѿис* говори пре свега о смрти Симео-
новој, на шта се надовезује казивање о његовом про-
слављању, преносу моштију и настављању штовања.
После Савине смрти у Трнову 1235, састављено је,
изгледа, *Хиландарско жиѿије свеѿога Саве*, по жанру
сродно већем синаксару. С обзиром на то да у делу
претеже светогорски део Савиног живота, може се
претпоставити да је оно и настало у Хиландару од
стране неког његовог следбеника као потреба да се
што пре употпуни Савино слављење на том месту.
Оба ова састава сачувана су само у једном, каснијем
српском рукопису из треће четвртине XIV века (да-
нас се налази у збирци Хлудова у Москви), у којем,
заједно са тзв. *Милешевском ѿранслацијом* (Прено-
сом Савиних моштију из Трнова), чине *Краѿко*
жиѿије свеѿога Саве обликовано на овај начин ве-
роватно четрдесетих година XIII столећа.

Средину XIII века обележиће у Хиландару једна изузетна књижевна личност — јеромонах Доментијан. О његовом се животу врло мало зна. Па ипак, три забележене године (1243, 1254, 1264), као и записи које је оставио у својим делима, омогућавају нам да га макар оквирно сместимо у одређено време и одређена места на Светој Гори. Претпоставља се да је рођен у првим деценијама XIII столећа, а готово је сигурно да је као монах искушеник пратио Саву на неком од његових великих путовања у Свету земљу. По жељи краља Уроша I (1243–1276) написао је два обимна житија првих српских светитеља. Прво је написао *Жиѿије свеѿога Саве*. У њему читамо да „некоме чрнцу који живи у Светој Гори, тога преосвештенога кир Саве последњем ученику, грешном јеромонаху Доментијану, Бог предложи да разуме живот овога преосвећенога кир Саве“. Из истог записа дознајемо и да се тада Доментијан налазио у Карејској келији — година је у различитим рукописима различито исписана: 1243. односно 1254. У светлости новијих научних сазнања вероватније је да је *Жиѿије* завршено 1254. године (Ж. Јанковић, 1989).

У време писања *Жиѿија свеѿог Симеона* (1264) Доментијан је духовник манастира Хиландара у пиргу Преображења на Спасовој Води. Ту се сигурно налазио и годину дана раније, о чему казује Теодор Граматик (Спан) у запису из 1263. Симеоново житије настало је на традицији претходних дела српске

Скиѿ на Сѿасовој Води изнад Хиландара

књижевности, пре свега самог Доментијановог *Жиѿија свеѿога Саве* и *Жиѿија свеѿога Симеона* Стефана Првовенчаног, али се оно добрим делом ослања и на *Слово о закону и благодаѿи* кијевског митрополита Илариона из XI века, што сведочи колико о пишчевој образованости толико и о живој повезаности словенских култура на Светој Гори.

Доментијаново хагиографско стварање сасвим је особена појава у старој српској књижевности. Његово дело, иако у потпуности производ византијске естетике и стварано на узорима старије српске и словенске књижевности, ипак се специфичним изразом и стилом, а надасве својом сложеношћу, уздиже готово над целом православном словенском литературом XIII столећа. Разуђеном синтаксом, необичним спојевима речи и високим, панагиричним тоном, Доментијан је претеча оне појаве која ће тек после једног века преовладати у српској, а касније и у руској књижевности, позната као „плетеније словес“. Развијена симболика, бројне библијске асоцијације и опсежни наводи из Светог писма представили су Доментијана у српској науци XIX и добрим делом XX века као нејасан историјски извор, а његово дело као тешко прозирно, нечитљиво и готово увек му супротстављали Теодосија — жанровски одређеног, „реалистичнијег“ писца много ближег савременом читаоцу. Но, ниједна мода није вечна па ни књижевна, укуси се смењују и пред нама се у светлости литерарних искустава XX века, где границе жанра постају врло растегљиве, а сама суштина из основа мења, појављује један нови Доментијан схваћен на сасвим другачији начин. Како се овај писац није огледао у другим врстама осим хагиографије, његова су житија, заправо, врло сложене творевине, састављене од низа „микрожанрова“, као што су теолошки трактати, беседе, по-

хвале, плачеви, посланице, чуда и поученија. На стилском плану доминира наглашена ритмичност појачана обиљем анафора које откривају изражени смисао за композицију дела. Своје велико умеће речи он је унео у прозне списе обогаћујући их поезијом истанчаног духа. Доментијан, назван „песник светлости“, велики европски писац XIII века, доспео је у знатној мери до запретане духовности модерног читаоца будећи у њему поновно интересовање за стару српску литературу.

У исто време када Доментијан достиже највише домете средњовековне уметности, живот на Светој Гори зна да буде непријатан и суров за оне који природом својом не могу да испуне строге захтеве једне такве заједнице. Талентовани преписивач књига Теодор Граматик, иначе спан (ћосав), нашао се у великој невољи када „гоњење дигоше на спане прот и Светогорци и изгнаше многе из Свете Горе“. У помоћ му је притекао управо „богоумни“ Доментијан, „благи отац и чедољубац“. Он га је сместио на један хиландарски метох недалеко од Свете Горе и, старајући се о њему, омогућио му да заврши започети посао. О свему овоме Теодор Граматик оставио је живо сведочанство у два записа на *Шестодневу Јована Егзарха*, књизи коју је завршио за Доментијана 1263. године.

Ако се о животу Доментијановом зна врло мало, о животу Теодосија, следећег великог хиландарског књижевника, сем чињенице да је био монах манастира Хиландара, не зна се апсолутно ништа. Овај Светогорац оставио нам је у наслеђе богато уметничко дело и низ проблема везаних за његову личност и његов књижевни рад. Готово читаво „теодосијевско питање“ већ више од једног и по века постоји у науци. Уз разне дилеме о њему као историјском извору, његовом односу према Доментијану и ауторству појединих дела, ту је и основно питање времена у којем је живео. Схватања су у науци о томе била врло подељена — од оних да је Теодосије вршњак светога Саве па до мишљења да је он писац чак средине XIV века. Већина књижевних историчара залаже се за другу половину XIII или сам почетак наредног столећа, односно сматра да је у питању писац Милутинове епохе.

Доментијанов запис из Житија светог Симеона у Зборнику српских житија Таха Марка, око 1370, НБС 17, л. 94r–95v (лево)

Теодосије је један од најплоднијих српских средњовековних писаца који се огледао у готово свим жанровима старе књижевности. Написао је два житија — *Житије светога Саве* и *Житије светога Петра Коришког*, затим *Похвалу светоме Симеону и светоме Сави* и шест химнографских дела: *Службу светоме Симеону*, *Службу светоме Сави*, *Заједнички канон Спасу Христу, светоме Симеону и светоме Сави*, *Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави за осам гласова* (осам канона — за сваки глас по један), *Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави четвртога гласа*, *Службу светом Петру Коришком*.

Теодосијево *Житије светога Саве*, настало по свим прописима византијске поетике, са готово преузетим реторским уводом *Житија светог Саве Јерусалимског* од Кирила Скитопољског из VI века и засновано, претпоставља се, на Доментијану као извору, обично се сматра најзанимљивијим средњовековним житијем. У опширном наслову овога дела стоји да је оно *сказано* Доментијаном, а *списано* Теодосијем и то је био повод бројним тумачењима односа два житија и два писца. Могуће је, међутим, да спорни исказ у наслову значи једноставно то да је дело „(већ) сказано (списано, састављено, па, можда, и усмено ‚сказано‘) Доментијаном, а (сада, ево, поново) списано Теодосијем“, без неке свесне намере писца о преради постојећег штива. Сем композиције, која је слична као и код Доментијана, Теодосијев књижевни поступак је битно другачији (а у фактографији је понекад и непоузданији од свог претходника). Он је вешт приповедач са изразитим смислом за сценско представљање ликова. У *Житију светог Саве* издвајају се живи дијалози и поједине антологијске сцене — попут Растковог бекства од куће, његовог замонашења или Немањине реакције на вест о синовљевом нестанку.

Сасвим другачијем типу светитеља, отшелнику Петру Коришком, саставио је Теодосије своје друго хагиографско дело. *Житије светог Петра Коришког* један је од најлепших и најнеобичнијих животописа јужнословенске средњовековне литературе уопште. О његовом настанку оставио је писац занимљиво и ретко сведочанство о начину рада средњовековног књижевника. Теодосије је отишао са Свете Горе у Коришу, у околину Призрена, да се на лицу места упозна са простором у коме се подвизавао светитељ, о његовом животу се распитивао код људи „што слушањем примише од оних инока који преподобнога погребоше и који с њим бејаху“. Посебност овог животописа огледа се, пре свега, у главном ју-

ниву која, на известан начин, представља изузетак у старој српској књижевности, као и у композицији које сами доносе према свему византијске и словенске средњовековне хагиографије. Наводи дела [illegible] посвећен је Петровој борби с бесовима и за[illegible] је на танану психолошку анализи светитељ[illegible] према свом подвигу и несвесне [illegible] према сестри коју је напустио да би се потпуно посветио Богу. *Житије Петра Коришког* је дело које побуђује разне интерпретације и које се у [illegible] свога времена и ван њега чита и доживљава с огромним узбуђењем.

Како се Теодосије огледао и у песничком жанру, добија се могућност да исте светитеље којима је саставио житија сада сагледа као књижевне ликове на један другачији начин. Жанровска различност омогућила му је да свој таленат искаже у највећој мери. *Служба светом Петру Коришком* настала је на песничким [illegible] старијег дела састављеног, вероватно, убрзо после смрти светитеља, можда од стране неког његовог следбеника (Ђ. Шпадијер, 1998). За разлику од тог раног песничког састава, пуног непосредних [illegible] и конкретних слика, код Теодосија су сцене из Петровог живота прерасле у метафоре и уздигле се до симбола. Његово химнографско дело о Петру Коришком биће, стога, песнички израз и сублимација исте оне идеје коју налазимо у житију коришког подвижника. Пишући сложене службе јерусалимског типа и бројне каноне Симеону и Сави, он је у њих уграђивао развијена крајегранесија (акростихове) са својим именом. Поетски је уобличавао најважније чиниоце њихова светитељства, као што је, у *Служби светом Симеону*, Симеоново мироточење или, у *Служби светоме Сави*, Савино чудотворење. Заједничким канонима овој светитељској двојици и *Похвалом Симеону и Сави* он је допринео обједињавању њиховога слављења најпре у Хиландару, а потом и ван граница Свете Горе. У једном двојезичном (српском и грчком) музичком рукопису манастира Лавре недавно је откривен најстарији неумски запис изворне српске црквене поезије (А. Јаковљевић, 1996). Била је то стихира управо из Теодосијеве *Службе светоме Сави* у кодексу исписаном негде на Атосу у последњој деценији XIV века.

И пре Теодосијевих постојале су службе Симеону, Сави и Петру Коришком. Све су се оне слиле у Теодосијева дела и чиниле основу на којој су настали нови састави које је, очигледно као монах од угледа и књижевног знања, начинио Теодосије Хиландарац. Постајући тако велики кодификатор српске црквене поезије, он ју је дефинитивно усагласио са Јерусалимским типиком који, иако одраније у употреби на Светој Гори, тек почиње да се примењује на територији српске цркве. Из првих деценија XIV века познати су нам и први преписи превода Јерусалимског црквеног устава — најпре игумана хиландарског и потоњег архиепископа Никодима из 1319 (*Никодимов типик*), а затим и хиландарског игумана Гервасија, који се по преписивачу зове *Романов типик*, из 1331. године. Значајан посао око сређивања стања у српској богослужбеној пракси био је урађен, доба монументалне књижевне уметности XIII века, које је своје најбоље представнике имало у Доментијану и Теодосију, полако се ближило крају и отварало пут новој културној епохи што је настајала са зрелошћу династије Немањића и процватом српске државе у XIV веку. Најгушћи израз књижевност тога новога доба имаће у архиепископу Данилу II (Пећком) који је духовно и књижевно сазревао управо у Хиландару.

Захваљујући житију које је написао његов ученик, о архиепископу Данилу II знамо далеко више него о његовим претходницима. Рођен је око 1270. године и, будући племенита рода, у младости је био дворанин краља Милутина. Тежећи духовном животу, он се, по угледу на светога Саву, тајно замонашио у манастиру Светога Николе у Кончулу и добио име Данило (његово световно име није нам познато). Године 1305/6. постаје игуман Хиландара и налази се на челу одбране манастира и братства од напада дружина каталанских најамника који су у то доба харали Светом Гором и околним морем. Одатле одлази у Карејску испосницу, али већ 1311. бива постављен за бањског епископа; 1314/15. опет одлази у Хиландар, где се, највероватније, посвећује писању житија и служби. Поново долази у Српску земљу и постаје хумски епископ (1317), а од 1324. је архиепископ све до смрти 1337. године. За све то време он је важио као човек од поверења српских краљева Милутина и Стефана Дечанског, био је њихов саветник и дипломата. Сем тога, као велики покровитељ уметности и црквеног градитељства истакао се у грађењу манастира Бањске, Дечана и неколико цркава у Пећи. Од књижевних дела Данило нам је оставио два песничка састава — *Службу светом архиепископу Арсенију I* и *Службу светом архиепископу Јевстатију I*, и житија која чине основу знаменитог зборника *Житија краљева и архиепископа српских — Житије краља Драгутина, у монаштву Теоктиста монаха; Житије краљице Јелене; Житије краља Милутина; Житије архиепископа Арсенија I; Житије архиепископа Јоаникија I; Житије архиепископа Јевстатија I.*

О песничком надахнућу Даниловом сведоче нам не само службе које је саставио већ и казивања његовог ученика-животописца о архиепископовом интересовању за црквено појање и о његовом активном учешћу у литургијском животу. У житијима, пак, доћи ће највише до изражаја светогорска страна Данилове личности. Исихастичко учење, које је у првој половини XIV века управо са Атоса кренуло на свој победнички поход против рационалистичко-хуманистичке варијанте православља Варлаама Калабријског, представља основу на којој Данило Пећки гради духовни свет својих књижевних јунака. По природи теме то ће избити у први план у *Житију Краља Драгутина* (1316), где ће писац инсистирати на његовом монашком животу, и у *Житију краљице Јелене* (1317), које ће сам Јеленин лик учинити једним од најтананијих његових дела. Сматра се и иначе да је ова два састава Данило писао у краћем временском распону, што се види у њиховој садржинској и логичној повезаности (Ђ. Радојичић, 1960). Специфичност *Житија краља Милутина* (око 1324) одређена је, опет, посебношћу самог главног јунака — дуговечног и, до Даниловог времена, најуспешнијег српског краља (1282–1321). Већ пишчева намера у уводној речи Зборника (вероватно Данилова) упућује на жанр сећања и на састављање „похвала богоугодног живота", то јест на жанр похвалног житија. То се нарочито огледа у Милутиновом животопису, у коме се смењују делови владарске и ратничке биографије са богоугодним делима (подизање и даривање цркава по византијском свету). *Житије краља Милутина* било је предмет многих текстолошких проучавања, почев од анализа структуре и ауторства појединих делова па до проблема његове генезе. Нарочито је у филолошкој науци привлачно изгледала теза о заметку Милутиновог житија у „аутобиографском" казивању у Милутиновој *Повељи о утварима* из 1317. године (Мошин, 1976), из чега су следили шири закључци других научника о развоју житијног жанра у старој српској књижевности. Но, новија истраживања су још једном показала не само да је Повеља фалсификат из времена деспота Стефана Лазаревића, него и да је цео поступак, изгледа, био управо обрнут: већ постојеће Данилово *Житије* искоришћено је, наравно у скраћеном обиму, за „аутобиографски" део „хрисовуљног свитка" и то интервенцијама много каснијег, непознатог писца хиландарског круга (С. Ћирковић, 1991).

Сва три Данилова владарска житија показују, у смислу припадности једној већој текстуалној целини, врло јасну повезаност. Она је видљива и у томе што писац подразумева одређене чињенице изречене у претходним делима и не понавља их. Основној замисли о сложеном делу које треба да обухвати не само световну него и духовну, па и официјелну, црквену страну српске повеснице, одговара сликовито и Данилов труд око састављања већ наведених житија и служби појединим поглаварима српске цркве.

Писац доментијановске инспирације и теодосијевског израза, како је одавно назван, Данило II сјединио је у себи традиционалне вредности православног богословља из класичног раздобља византијске књижевности и наративност свога доба, оличену превасходно у ликовном изразу савремене уметности чији је врхунски познавалац, а и творац, био овај знаменити пећки архиепископ.

Питања структуре и композиције, као и целина и броја аутора зборника *Житија краљева и архиепископа српских* још нису у потпуности разрешена, али је несумњиво да то монументално мозаично дело ни у византијској ни у словенским књижевностима XIV века нема узоре нити паралеле. У самој српској средини, међутим, велика Данилова замисао имала је своје настављаче. За првога од њих, такозваног Ученика архиепископа Данила II, могли бисмо претпоставити да има везе са Хиландаром, иако о њему ништа ближе не знамо, па чак ни то да ли је био световно или свештено лице. Ученикова делатност пада сигурно у године одмах после Данилове смрти, 1337–1340. У то време он је саставио три житија: *Житије Стефана Дечанског*; *Житије краља Душана* (обрађен је период његове владавине до 1335) и *Житије архиепископа Данила II*. Ове саставе додао је постојећем Даниловом Зборнику и тиме га највећим делом уобличио у једну целину. Сматра се, такође, да су извесни делови *Житија краља Милутина*, нарочито они у којима се истиче Данилов лик и његова пресудна улога у важним догађајима, резултат Ученикових интервенција у делу. Иако у потпуности духовно чедо свога учитеља, у књижевном поступку Ученик се битно разликује од њега. Експресивнији је у изразу, са смислом за вођење приче и снажне описе историјских догађаја. У историји књижевности остаће, поред осталог, највећма упамћен по двема стварима: по уздржаности у приказивању трагичне судбине једног од најнесрећнијих српских краљева, Стефана Дечанског (1321–1331) и по опису напада каталанских гусара на Свету Гору и Хиландар (*Житије архиепископа Данила*). Овај опис страдања жена и деце који су потражили заштиту међу хиландарским зидинама и њихово умирање од глади, спада у најузбудљивије и најдраматичније при-

наку који, на известан начин, представља изузетак у старој српској књижевности, као и у композицији која само донекле прати схему византијске и словенске средњовековне хагиографије. Највећи део житија посвећен је Петровој борби с бесовима и заснован је на тананој психолошкој анализи светитељевог односа према свом подвигу и несвесне гриже савести према сестри коју је напустио да би се потпуно посветио Богу. *Житије Петра Коришког* је дело које побуђује разне интерпретације и које се у контексту свога времена и ван њега чита и доживљава с огромним узбуђењем.

Како се Теодосије огледао и у песничком жанру, добио је могућност да исте светитеље којима је саставио житија сада сагледа као књижевне ликове на један другачији начин. Жанровска разноликост омогућила му је да свој таленат искаже у највећој мери. *Служба светом Петру Коришком* настала је на темељима једнога старијег дела састављеног, вероватно, убрзо после смрти светитеља, можда од стране неког његовог следбеника (И. Шпадијер, 1998). За разлику од тог раног песничког састава, пуног непосредних сведочанстава и конкретних слика, код Теодосија су сцене из Петровог живота прерасле у метафоре и уздигле се до симбола. Његово химнографско дело о Петру Коришком биће, стога, песнички израз и сублимација исте оне идеје коју налазимо у житију коришког подвижника. Пишући сложене службе јерусалимскога типа и бројне каноне Симеону и Сави, он је у њих уграђивао развијена крајегранесија (акростихове) са својим именом. Поетски је уобличавао најважније чиниоце њихова светитељства, као што је, у *Служби светом Симеону*, Симеоново мироточење или, у *Служби светоме Сави*, Савино чудотворење. Заједничким канонима овој свештеној двојици и *Похвалом Симеону и Сави* он је допринео обједињавању њиховога слављења најпре у Хиландару, а потом и ван граница Свете Горе. У једном двојезичном (српском и грчком) музичком рукопису манастира Лавре недавно је откривен најстарији неумски запис изворне српске црквене поезије (А. Јаковљевић, 1986). Била је то стихира управо из Теодосијеве *Службе светоме Сави* у кодексу исписаном негде на Атосу у последњој деценији XIV века.

И пре Теодосијевих постојале су службе Симеону, Сави и Петру Коришком. Све су се оне слиле у Теодосијева дела и чиниле основу на којој су настали нови састави које је, очигледно као монах од угледа и књижевнога заната, начинио Теодосије Хиландарац. Постајући тако велики кодификатор српске црквене поезије, он ју је дефинитивно усагласио са Јерусалимским типиком који, иако одраније у употреби на Светој Гори, тек почиње да се примењује на територији српске цркве. Из првих деценија XIV века познати су нам и први преписи превода Јерусалимског црквеног устава — најпре игумана хиландарског и потоњег архиепископа Никодима из 1319 (*Никодимов типик*), а затим и хиландарског игумана Гервасија, који се по преписивачу зове *Романов типик*, из 1331. године. Значајан посао око сређивања стања у српској богослужбеној пракси био је урађен, доба монументалне књижевне уметности XIII века, које је своје најбоље представнике имало у Доментијану и Теодосију, полако се ближило крају и отварало пут новој културној епохи што је настајала са зрелошћу династије Немањића и процватом српске државе у XIV веку. Најпунији израз књижевност тога новога доба имаће у архиепископу Данилу II (Пећком) који је духовно и књижевно сазревао управо у Хиландару.

Захваљујући житију које је написао његов ученик, о архиепископу Данилу II знамо далеко више него о његовим претходницима. Рођен је око 1270. године и, будући племенита рода, у младости је био дворанин краља Милутина. Тежећи духовном животу, он се, по угледу на светога Саву, тајно замонашио у манастиру Светога Николе у Кончулу и добио име Данило (његово световно име није нам познато). Године 1305/6. постаје игуман Хиландара и налази се на челу одбране манастира и братства од напада дружина каталанских најамника који су у то доба харали Светом Гором и околним морем. Одатле одлази у Карејску испосницу, али већ 1311. бива постављен за бањског епископа; 1314/15. опет одлази у Хиландар, где се, највероватније, посвећује писању житија и служби. Поново долази у Српску земљу и постаје хумски епископ (1317), а од 1324. је архиепископ све до смрти 1337. године. За све то време он је важио као човек од поверења српских краљева Милутина и Стефана Дечанског, био је њихов саветник и дипломата. Сем тога, као велики покровитељ уметности и црквеног градитељства истакао се у грађењу манастира Бањске, Дечана и неколико цркава у Пећи. Од књижевних дела Данило нам је оставио два песничка састава — *Службу светом архиепископу Арсенију I* и *Службу светом архиепископу Јевстатију I*, и житија која чине основу знаменитог зборника *Житија краљева и архиепископа српских — Житије краља Драгутина, у монаштву Теоктиста монаха; Житије краљице Јелене; Житије краља Милутина; Житије архиепископа Арсенија I; Житије архиепископа Јоаникија I; Житије архиепископа Јевстатија I*.

О песничком надахнућу Даниловом сведоче нам не само службе које је саставио већ и казивања његовог ученика-животописца о архиепископовом интересовању за црквено појање и о његовом активном учешћу у литургијском животу. У житијима, пак, доћи ће највише до изражаја светогорска страна Данилове личности. Исихастичко учење, које је у првој половини XIV века управо са Атоса кренуло на свој победнички поход против рационалистичко-хуманистичке варијанте православља Варлаама Калабријског, представља основу на којој Данило Пећки гради духовни свет својих књижевних јунака. По природи теме то ће избити у први план у *Житију краља Драгутина* (1316), где ће писац инсистирати на његовом монашком животу, и у *Житију краљице Јелене* (1317), које ће сам Јеленин лик учинити једним од најтананијих његових дела. Сматра се и иначе да је ова два састава Данило писао у краћем временском распону, што се види у њиховој садржинској и логичној повезаности (Ђ. Радојичић, 1960). Специфичност *Житија краља Милутина* (око 1324) одређена је, опет, посебношћу самог главног јунака — дуговечног и, до Даниловог времена, најуспешнијег српског краља (1282–1321). Већ пишчева намера у уводној речи Зборника (вероватно Данилова) упућује на жанр сећања и на састављање „похвала богоугодног живота“, то јест на жанр похвалног житија. То се нарочито огледа у Милутиновом животопису, у коме се смењују делови владарске и ратничке биографије са богоугодним делима (подизање и даривање цркава по византијском свету). *Житије краља Милутина* било је предмет многих текстолошких проучавања, почев од анализа структуре и ауторства појединих делова па до проблема његове генезе. Нарочито је у филолошкој науци привлачно изгледала теза о заметку Милутиновог житија у „аутобиографском“ казивању у Милутиновој *Повељи о улијарима* из 1317. године (Мошин, 1976), из чега су следили шири закључци других научника о развоју житијног жанра у старој српској књижевности. Но, новија истраживања су још једном показала не само да је Повеља фалсификат из времена деспота Стефана Лазаревића, него и да је цео поступак, изгледа, био управо обрнут: већ постојеће Данилово *Житије* искоришћено је, наравно у скраћеном обиму, за „аутобиографски“ део „хрисовуљног свитка“ и то интервенцијама много каснијег, непознатог писца хиландарског круга (С. Ћирковић, 1991).

Сва три Данилова владарска житија показују, у смислу припадности једној већој текстуалној целини, врло јасну повезаност. Она је видљива и у томе што писац подразумева одређене чињенице изречене у претходним делима и не понавља их. Основној замисли о сложеном делу које треба да обухвати не само световну него и духовну, па и официјелну, црквену страну српске повеснице, одговара свакако и Данилов труд око састављања већ наведених житија и служби појединим поглаварима српске цркве.

Писац доментијановске инспирације и теодосијевског израза, како је одавно назван, Данило II спојио је у себи традиционалне вредности православног богословља из класичног раздобља византијске књижевности и наративност свога доба, оличену превасходно у ликовном изразу савремене уметности чији је врхунски познавалац, а и творац, био овај знаменити пећки архиепископ.

Питања структуре и композиције, као и целина и броја аутора зборника *Житија краљева и архиепископа српских* још нису у потпуности разрешена, али је несумњиво да то монументално мозаичко дело ни у византијској ни у словенским књижевностима XIV века нема узоре нити паралеле. У самој српској средини, међутим, велика Данилова замисао имала је своје настављаче. За првога од њих, такозваног Ученика архиепископа Данила II, могли бисмо претпоставити да има везе са Хиландаром, иако о њему ништа ближе не знамо, па чак ни то да ли је био световно или свештено лице. Ученикова делатност пада сигурно у године одмах после Данилове смрти, 1337–1340. У то време он је саставио три житија: *Житије Стефана Дечанског*, *Житије краља Душана* (обрађен је период његове владавине до 1335) и *Житије архиепископа Данила II*. Ове саставе додао је постојећем Даниловом Зборнику и тиме га највећим делом уобличио у једну целину. Сматра се, такође, да су извесни делови *Житија краља Милутина*, нарочито они у којима се истиче Данилов лик и његова пресудна улога у важним догађајима, резултат Ученикових интервенција у делу. Иако у потпуности духовно чедо свога учитеља, у књижевном поступку Ученик се битно разликује од њега. Експресивнији је у изразу, са смислом за вођење приче и снажне описе историјских догађаја. У историји књижевности остаће, поред осталог, највећма упамћен по двема стварима: по уздржаности у приказивању трагичне судбине једног од најнесрећнијих српских краљева, Стефана Дечанског (1321–1331) и по опису напада каталанских гусара на Свету Гору и Хиландар (*Житије архиепископа Данила*). Овај опис страдања жена и деце који су потражили заштиту међу хиландарским зидинама и њихово умирање од глади, спада у најузбудљивије и најдраматичније при-

Диптих деспотице Јелене, 1368–1371.

зоре у старој српској књижевности и својом аутентичношћу нагони нас да у Ученику видимо сведока и учесника, а тиме, можда, и Хиландарца.

Док је Хиландар од свога оснивања па све до времена цара Душана био једно релативно целовито средиште у којем су стварали или се бар формирали најзначајнији српски књижевници, стање се у другој половини XIV века увелико мења. Средином столећа то је велики и богат манастир који поседује скоро једну петину територије Свете Горе и чији је утицај знатан. „Србизација" Атоса у то доба огледа се, пре свега, у распрострањености српског монаштва, обнови и насељавању неких значајних манастира, попут Русика, на пример. С друге стране, у околностима надолазеће опасности од Турака, Света Гора постаје својеврсно раскршће путева. Ту се сабирају многи монаси избегли из земаља што су се већ нашле под Османлијама, као Бугари који налазе уточиште и делују и у српском манастиру. Али, одатле и одлазе, највише у западне, српске крајеве – приморске земље и моравску Србију кнеза Лазара. И како се на Полуострву одвија снажна преводилачка делатност не само класичних дела византијске философије, попут Псеудо Дионисија Ареопагита, већ и савремених писаца Григорија Синајита, Григорија Паламе, Калиста, Филотеја Кокиноса и др. – тако и Хиландарци и остали Светогорци, одлазећи даље на запад, носе са собом искуства овакве литературе и личног исихастичког подвига. Таквом духовном кругу припадају многи писци овога времена. Неке међу њима уз одређене ограде можемо везати за Хиландар (Јефрем, Силуан), а за друге поуздано знамо да су били Светогорци (Инок Исаија и писац његовога житија). Сви они, међутим, деле исту, балканску судбину тога доба. Свест о неопходности јужнословенског културног заједништва у околностима иноверног непријатељског окружења биће у наредним вековима важан услов опстанка и преживљавања појединих националних књижевности.

Под претпоставком да је Јефрем, чије је богато песничко дело Димитрије Богдановић открио у једном хиландарском рукописном кодексу, истоимени српски патријарх (умро 1400), можемо говорити о песнику који има везе са Хиландаром. Јер, како нам је посведочио епископ Марко, писац Житија патријарха Јефрема, овај бугарски монах боравио је у Хиландару највероватније 1335–1347. и био за српски манастир посебно везан. Одатле је отишао у српске крајеве и као угледни духовник (касније у два маха патријарх, 1375–1379. и 1389–1392) подвизао се прво у испосници близу Дечана, а затим у Ждрелу код Пећи. Ту је негде између 1355. и 1371. саставио три канона – Христу, Богородици и *Канон за цара* (касније у српској рукописној традицији прерађен у *Канон за деспота Стефана Лазаревића*) и 170 осмогласних стихира у четири нарочито компонована низа: Богородици (два низа), Христу и Крстобогородичне стихире (Д. Богдановић, 1978, 1986). По свом литургијском типу сви његови састави су молебни канони и стихире исихастичке инспирације, са компликованим и дугим акростиховима у које је Јефрем уписивао своје име.

За аутора збирке посланица (пронађене у рукопису манастира Савине из 1418) која је сачувана под називом *Епистолије кир-Силуанове*, Д. Богдановић је претпоставио да је то онај чувени Силуан који је спевао познате стихове св. Сави (Д. Богдановић, 1980). У девет писама прожетих исихастичким расположењем и есхатолошким разматрањима, мислима о пролазности овоземаљског живота и вечној божанској љубави, Богдановић је налазио одсјаје атонске атмосфере. Закључио је да се вероватно ради о Светогорцу, можда чак и Хиландарцу, који одржава интензивну преписку с пријатељем и бившим саподвижником на Атосу.

Инок Исаија или старац Исаија, како је такође познат у литератури, Србин је са Косова, рођен негде почетком XIV века. Највећи део живота провео је на Светој Гори, а неко време био је и у Хиландару. Обновио је манастир Русик (Свети Пантелејмон) и од 1349. био његов игуман. Исаија је нарочито заслужан за сређивање односа српске и грчке цркве у чијем је измирењу 1375. године одиграо важну улогу. У време Маричке битке 1371, он је завршио превод свих дела Псеудо Дионисија Ареопагита са грчког, обимног зборника на коме почива готово цело византијско богословље. Трудом инока Исаије настао је први превод Псеудо Дионисија на један, условно речено, народни језик. О своме раду старац је оставио драгоцен запис у коме говори о начину превођења, али и о историјским приликама које га окружују наводећи, при том, да је посао започео у добра времена, а завршио у најгорим од свих злих времена „кад су живи заиста завидели мртвима". *Житије старца Исаије* саставио је Непознати Светогорац, можда из круга његових ученика, претпоставља се, у Светом Пантелејмону. Дело се сачувало само у једном препису из прве половине XV века у рукопису који се налази у Хиландару.

На овом месту ваља споменути два дела примењене уметности на којима су утгравирани и извезени необични књижевни састави. Они су рађени наменски за Хиландар и данас се чувају у њему. У питању су „творенија" деспотице Јелене, касније монахиње Јефимије, из седме деценије и с краја XIV века. Кћи господара Драме, кесара Војихне, и жена господара Серске области, деспота Угљеше, Јелена је поклонила Хиландару двоструку иконицу рађену у сребру на чијим је спољашњим странама урезан текст *Туге за младенцем Угљешом*, суздржане тужбалице што ју је несрећна деспотица испевала за својим рано преминулим сином јединцем који је с њеним оцем сахрањен у Хиландару. Ово „приношеније" однео је у Хиландар деспот Угљеша када је посетио синовљев и тастов гроб и потом отишао у бој на Марици, из којег се није вратио. Оставши у једном релативно кратком раздобљу без родитеља, сина и мужа, Јелена је отишла у Србију кнеза Лазара, где се замонашила. Готово три деценије касније, 1399, поклонила је Хиландару богато извезену завесу за царске двери саборне цркве. На црвеном атласу златним и сребрним нитима и разнобојним свиленим концем извезен је, поред фигура Христа, Јована Златоустог, Василија Великог и два анђела, и текст *Мољења Господу Исусу Христу*, дела што га је монахиња Јефимија, надахнута Симеоном Новим Богословом и Симеоном Метафрастом, саставила као молитву, али и као носталгично подсећање на своју далеку прошлост. Мада постоје различита мишљења о личности везиље, није немогуће да је то дело Јефимијиних руку и да је ову завесу (као можда касније и *Похвалу кнезу Лазару*) везла сама, стрпљиво и дуго, као вид посебног монашког подвига.

Крајем XIV, па све до тридесетих-четрдесетих година XV века деловао је у Хиландару и по широким пространствима деспотовине Инок из Далше. У запису на *Радослављевом јеванђељу* (1428–1429) оставио нам је потресан дужи аутобиографски запис велике књижевне и документарне вредности. Судбина овог писара, који је на позив деспота Стефана Лазаревића дошао у српске крајеве, а затим се, у тешким временима после Стефанове смрти, вероватно вратио у Хиландар – карактеристична је за цело раздобље и појединачне судбине многих на просторима ресавске и смедеревске Србије. Са Свете Горе, негде око 1430, отићи ће у Русију и Пахомије Србин, да са

Диптих деспотице Јелене, 1368–1371.

зоре у старој српској књижевности и својом аутентичношћу нагони нас да у Ученику видимо сведока и учесника, а тиме, можда, и Хиландарца.

Док је Хиландар од свога оснивања па све до времена цара Душана био једно релативно целовито средиште у којем су стварали или се бар формирали најзначајнији српски књижевници, стање се у другој половини XIV века увелико мења. Средином столећа то је велики и богат манастир који поседује скоро једну петину територије Свете Горе и чији је утицај знатан. „Србизација" Атоса у то доба огледа се, пре свега, у распрострањености српског монаштва, обнови и насељавању неких значајних манастира, попут Русика, на пример. С друге стране, у околностима надолазеће опасности од Турака, Света Гора постаје својеврсно раскршће путева. Ту се сабирају многи монаси избегли из земаља што су се већ нашле под Османлијама, као Бугари који налазе уточиште и делају и у српском манастиру. Али, одатле и одлазе, највише у западне, српске крајеве — приморске земље и моравску Србију кнеза Лазара. И како се на Полуострву одвија снажна преводилачка делатност не само класичних дела византијске философије, попут Псеудо Дионисија Ареопагита, већ и савремених писаца Григорија Синаjита, Григорија Паламе, Калиста, Филотеја Кокиноса и др. — тако и Хиландарци и остали Светогорци, одлазећи даље на запад, носе са собом искуства овакве литературе и личног исихастичког подвига. Таквом духовном кругу припадају многи писци овога времена. Неке међу њима уз одређене ограде можемо везати за Хиландар (Јефрем, Силуан), а за друге поуздано знамо да су били Светогорци (Инок Исаија и писац његовога житија). Сви они, међутим, деле исту, балканску судбину тога доба. Свест о неопходности јужнословенског културног заједништва у околностима иноверног непријатељског окружења биће у наредним вековима важан услов опстанка и преживљавања појединих националних књижевности.

Под претпоставком да је Јефрем, чије је богато песничко дело Димитрије Богдановић открио у једном хиландарском рукописном кодексу, истоимени српски патријарх (умро 1400), можемо говорити о песнику који има везе са Хиландаром. Јер, како нам је посведочио епископ Марко, писац Житија патријарха Јефрема, овај бугарски монах боравио је у Хиландару највероватније 1335–1347. и био за српски манастир посебно везан. Одатле је отишао у српске крајеве и као угледни духовник (касније у два маха патријарх, 1375–1379. и 1389–1392) подвизао се прво у испосници близу Дечана, а затим у Ждрелу код Пећи. Ту је негде између 1355. и 1371. саставио три канона — Христу, Богородици и *Канон за цара* (касније у српској рукописној традицији прерађен у *Канон за деспота Стефана Лазаревића*) и 170 осмогласних стихира у четири нарочито компонована низа: Богородици (два низа), Христу и Крстобогородичне стихире (Д. Богдановић, 1978, 1986). По свом литургијском типу сви његови састави су молабни канони и стихире исихастичке инспирације, са компликованим и дугим акростиховима у које је Јефрем уписивао своје име.

За аутора збирке посланица (пронађене у рукопису манастира Савине из 1418) која је сачувана под називом *Епистолије кир-Силуанове*, Д. Богдановић је претпоставио да је то онај чувени Силуан који је спевао познате стихове св. Сави (Д. Богдановић, 1980). У девет писама прожетих исихастичким расположењем и есхатолошким разматрањима, мислима о пролазности овоземаљског живота и вечној божанској љубави, Богдановић је налазио одсјаје атонске атмосфере. Закључио је да се вероватно ради о Светогорцу, можда чак и Хиландарцу, који одржава интензивну преписку с пријатељем и бившим саподвижником на Атосу.

Инок Исаија или старац Исаија, како је такође познат у литератури, Србин је са Косова, рођен негде почетком XIV века. Највећи део живота провео је на Светој Гори, а неко време био је и у Хиландару. Обновио је манастир Русик (Свети Пантелејмон) и од 1349. био његов игуман. Исаија је нарочито заслужан за сређивање односа српске и грчке цркве у чијем је измирењу 1375. године одиграо важну улогу. У време Маричке битке 1371, он је завршио превод свих дела Псеудо Дионисија Ареопагита са грчког, обимног зборника на коме почива готово цело византијско богословље. Трудом инока Исаије настао је први превод Псеудо Дионисија на један, условно речено, народни језик. О своме раду старац је оставио драгоцен запис у коме говори о начину превођења, али и о историјским приликама које га окружују наводећи, при том, да је посао започео у добра времена, а завршио у најгорим од свих злих времена „кад су живи заиста завидели мртвима". *Житије старца Исаије* саставио је Непознати Светогорац, можда из круга његових ученика, претпоставља се, у Светом Пантелејмону. Дело се сачувало само у једном препису из прве половине XV века у рукопису који се налази у Хиландару.

На овом месту ваља споменути два дела примењене уметности на којима су угравирани и извезени необични књижевни састави. Они су рађени наменски за Хиландар и данас се чувају у њему. У питању су „творенија" деспотице Јелене, касније монахиње Јефимије, из седме деценије и с краја XIV века. Кћи господара Драме, кесара Војихне, и жена господара Серске области, деспота Угљеше, Јелена је поклонила Хиландару двоструку иконицу рађену у сребру на чијим је спољашњим странама урезан текст *Туге за младенцем Угљешом*, суздржане тужбалице што ју је несрећна деспотица испевала за својим рано преминулим сином јединцем који је с њеним оцем сахрањен у Хиландару. Ово „приношеније" однео је у Хиландар деспот Угљеша када је посетио синовљев и тастов гроб и потом отишао у бој на Марици, из којег се није вратио. Оставши у једном релативно кратком раздобљу без родитеља, сина и мужа, Јелена је отишла у Србију кнеза Лазара, где се замонашила. Готово три деценије касније, 1399, поклонила је Хиландару богато извезену завесу за царске двери саборне цркве. На црвеном атласу златним и сребрним нитима и разнобојним свиленим концем извезен је, поред фигура Христа, Јована Златоустог, Василија Великог и два анђела, и текст *Мољења Господу Исусу Христу*, дела што га је монахиња Јефимија, надахнута Симеоном Новим Богословом и Симеоном Метафрастом, саставила као молитву, али и као носталгично подсећање на своју далеку прошлост. Мада постоје различита мишљења о личности везиље, није немогуће да је то дело Јефимијиних руку и да је ову завесу (као можда касније и *Похвалу кнезу Лазару*) везла сама, стрпљиво и дуго, као вид посебног монашког подвига.

Крајем XIV, па све до тридесетих-четрдесетих година XV века деловао је у Хиландару и по широким пространствима деспотовине Инок из Дапне. У запису на *Радослављевом јеванђељу* (1428–1429) оставио нам је потресан дужи аутобиографски запис велике књижевне и документарне вредности. Судбина овог писара, који је на позив деспота Стефана Лазаревића дошао у српске крајеве, а затим се, у тешким временима после Стефанове смрти, вероватно вратио у Хиландар — карактеристична је за цело раздобље и појединачне судбине многих на просторима ресавске и смедеревске Србије. Са Свете Горе, негде око 1430. отићи ће у Русију и Пахомије Србин, да са

својим атонским искуством и традицијом старе српске литературе постане један од најплоднијих руских писаца средњега века.

Настају „последња времена“ у којима тихне, али, ипак, не замире изворно књижевно стварање.

На самом крају XV века Генадије Светогорац, „јеромонах и доместик“, пише српску *Службу светом Петру Атонском*, подвижнику и пустињаку из VIII века. Препис ове службе налази се у Хиландару, али је, како претпоставља Ђорђе Трифуновић, приређивач текста и писац студије о Генадију, место настанка могао, сем Хиландара, бити и неки други манастир на Атосу (Ивирон или Велика Лавра). У *Служби Петру Атонском* наслућују се историјске прилике с краја столећа и унутрашњи немир једнога песника, али и подвижнички труд истрајног монаха жељног што већег духовног прегнућа. Са Генадијем имамо и први забележени случај у српској црквеној поезији да је песник уједно и доместик.

Служба Петру Атонском представља, на известан начин, изузетак у српској светогорској литератури у вековима турске владавине. Јер већ од друге половине XIV века на тим просторима доминираће краћи жанрови у виду записа и посланица, а претходно књижевно наслеђе сачуваће се новим преписима старих дела.

Из XVI века, поред осталог, познате су и две посланице Хиландараца рускоме цару Ивану Грозном, прва из 1550. и друга из 1558. године (Ђ. Трифуновић, 1988). Иван Грозни, будући по баби с мајчине стране српског порекла, био је не само велики покровитељ српског монаштва на Светој Гори него и зналац и поштовалац српских старина. У двема посланицама, у раскошноме стилу и високом реторском тону, Хиландарци се обраћају цару као другом Константину Великом и моле за конкретну помоћ и заштиту, али и за дугорочнију бригу о српским и руским светињама на Атосу. Поред њихове основне сврхе, ови списи, пуни занимљивих појединости, пружају и драгоцена сазнања о уметничким предметима и поклонима који су се размењивали, али и о начину ширења српских култова у Русији и духовном стању епохе.

Велике наде које су Хиландарци полагали у Русију и живе везе што су их са њом одржавали добиће свој трагичан епилог у судбини јеромонаха Дамаскина средином XVII века. Овог истакнутог хиландарског писара и доброг познаваоца руске писмености, Грци ће 1650, управо због руских књига и поштовања обичаја руске цркве (крсно знамење са два прста), после бројних понижавања, заједно са двојицом сарадника, предати у турску тамницу. У другој половини XVII века из руских крајева доћи ће на Свету Гору Самуило Бакачич који ће се, као учени јеромонах и „даскал“, у Хиландару, на Спасовој Води, у Скиту Свете Ане и на другим местима бавити превођењем књига руске и поствизантијске грчке књижевности. То су дела претежно монашко-аскетске литературе: *Месија истини* Јоаникија Гаљатовског, *Грешних спасеније* (*Амартолон сотирија*) Агапија Крићанина (Ландоса), *Магнит духовни* Гаврила Светогорца, *Сакровиште* Дамаскина Студита и *Приручник против папистичке шизме* Максима Пелопонеског.

Осим Хиландараца и Срби из других светогорских манастира одржавају везе са Русијом. Тако ће на самом почетку XVIII века тамо боравити српски монах из кога ће остати занимљиво сведочење о Српској земљи. У једном руском рукописном зборнику из тог периода сачувао се спис са следећим насловом: *Године 1703. бејаше у Москви монах ђакон Симеон, Србин, са Свете Горе Атоске а из обитељи Светог Павла, као што сам рече. Казивање његово.* У маленом саставу што га је Симеон Светогорац вероватно говорио у перо неком заинтересованом Русу наћи ће се сликовит приказ природе и становништва Српске земље која ће се у овом казивању „распрострти“ по целој територији јурисдикције Пећке патријаршије (Ђ. Трифуновић, 1995).

У самом Хиландару, у XVIII веку, нарочито у другој половини столећа, све је више бугарских монаха. Манастир се великим делом и издржава новцем богатих бугарских приложника. У њему је био проигуман и отац новије бугарске историографије, Пајсије Хиландарски (1722–1798), који је ту скупљао грађу и писао своју чувену *Историју славјаноболгарску* (1762).

Последње изворно дело исписано је у Хиландару 1804. године, управо у време када у Србији започиње борба за ослобођење од многовековног турског ропства. То је *Чудо Богородице Тројеручице Хиландарске* (Љ. Штављанин-Ђорђевић, 1984–1985), које се као педесет прво чудо Богородичино сада налази у једном рукопису Народне библиотеке Србије у Београду. У његовој је основи легенда о икони коју је, по предању, још свети Сава донео из Дамаска. Из усмене традиције и писаних извора аутор, можда извесни кир Симеон, јеронд (старац) хиландарски, написао је причу о чудотворењу иконе и догађајима који се нижу хронолошким редом, почев од Симеона Немање. Икона је спасавала манастир и братство како од напада разбојника тако и од разних пошасти, болести и временских непогода. Иако настало у

Завеса за царске двери монахиње Јефимије, 1398/9.

позно доба и на рускословенском језику, ово дело поетички ипак припада старој литератури и на самом прагу новога доба симболично завршава низ изворног српског стварања у Хиландару.

Године 1814. у Будиму је штампана књижица *Краткоје описаније свјатија и преславнија Лаври царскија Хиландара во Свјатој Горе суштија*. Саставио ју је проигуман хиландарски Кирил Михаиловић, готово у потпуности преузимајући оно што је Рус Василиј Григорович Барски писао о свом другом путовању на Свету Гору 1744. године. У Цариграду је 1853. објављено дело о Светој Гори Атонској „сочињено от свештенодијакона А. Хиландарца, а исправљено от А. П. П. Гранитскаго“; написао га је бугарски монах, Хиландарац, и највећим делом говори управо о Хиландару и чудима св. Саве.

Крајем XIX столећа, Сава Хиландарац, Чех који се замонашио у Хиландару, написаће на чешком и немачком језику више надахнутих прилога о природи и историји манастира и целе Свете Горе. Он ће саставити и први каталог хиландарских рукописа у повести манастирске збирке.

Књижевност која је настајала у Хиландару била је сасвим одређене врсте. Њена особеност проистицала је из природе културног центра у коме се стварала. То је, пре свега, била богослужбена литература која је неговала одговарајуће жанрове црквене поезије и хагиографска прозна дела, а у каснијим временима и посланице и, особито, записе. Настајући на Атосу, она се умножавала и ширила по свима српским и јужнословенским крајевима, а неретко је доспевала и до далеке православне Русије. У самој манастирској библиотеци, пак, постоје и нека оригинална књижевна дела која до сада нису потврђена ни на једном другом месту, попут претеодосијевске *Службе светом Петру Коришком*, песничких дела монаха Јефрема, *Житија старца Исаије* или *Службе светом Петру Атонском* Генадија Светогорца. Овоме низу треба додати и *Чудо Богородице Тројеручице Хиландарске*, које се не налази тамо, али је рукопис у коме је сачувано несумњиво хиландарске провенијенције. Сва наведена дела, сем *Житија старца Исаије*, откривена су, углавном, у последњих неколико деценија. Она бацају нову светлост како на хиландарско књижевно стварање тако и на српску књижевност у целини, истичући још једном место и значај Хиландара у њој. И заиста, мало је примера да једно верско средиште, удаљено од своје матице, одигра тако значајну улогу у националној култури какву је овај манастир имао у српској уметности. У оквирима православне духовности и под окриљем византијске цивилизације, на светогорском је полуострву великим својим делом стасавала стара српска књижевност — од почетака крајем XII века, преко најзначајнијих средњовековних писаца XIII и XIV столећа и током дуготрајног робовања под Турцима. Писала се она у Хиландару све до освита нашега доба, када је ново време, напуштајући старе књижевне форме, заувек конзервирало у њима једну особену поетику, дух и смисао српског средњег века.

Ирена Шпадијер

РУКОПИСНО НАСЛЕЂЕ

Више од седам стотина година, од краја XII до почетка XX века, трајала је у Хиландару жива преписивачка делатност. Хиландарска збирка рукописних књига је данас најстарија и највећа српска библиотека те врсте. И, мада није сачувана у своме пуноме обиму и сјају, она има преко хиљаду словенских и око сто осамдесет грчких кодекса, док се знатан број хиландарских рукописа налази по разним колекцијама широм света — од Оксфорда до Новосибирска.

Зачетке хиландарске збирке треба тражити у активностима св. Саве на Атосу, нарочито од времена доласка Симеона Немање и њиховог заједничког старања око оснивања српске лавре. Заметак будуће библиотеке биле су књиге неопходне за богослужење у једном манастиру — оне које је Сава тамо могао набавити. То су, пре свега, биле руске (међу словенским монаштвом на Светој Гори крајем XII века владала је руска писменост), затим бугарске (најстарији словенски манастир на Атосу јесте бугарски Зограф, основан, претпоставља се, још у X веку) и, разуме се, грчке књиге (с обзиром на већинско језичко окружење, као и на византијску књижевну и духовну традицију православља). На Свету Гору су, свакако већ у време оснивања манастира, књиге стизале и из српских земаља. Најзначајније међу њима биле су *Мирослављево* и *Вуканово јеванђеље*. Од писаних докумената тога доба чувају се у манастиру две хрисовуље Алексија III Анђела (из 1198. и 1199. године), затим *Карејски типик светога Саве*, чији је основни текст настао 1199 (свитак у манастирском архиву вероватно је с почетка XIII века) и повеља великог жупана Стефана Немањића (касније краља Стефана Првовенчаног) из 1199–1202. године.

При покушају реконструкције књижног фонда из времена оснивања манастира срећемо се са чињеницом да је у Хиландару сачуван само један рукопис из тога доба — руски *Стихирар* (Хил. 307) с краја XII века, пергаментни кодекс од 105 листова, с византијском неумском нотацијом.

Изван Хиландара је неколико споменика из најранијег периода:

Хиландарски листићи (Поученија Кирила Јерусалимског), из X–XI в., 2 л., на пергаменту, старословенски; однео их је Виктор Иванович Григорович и данас су у Одеси, у Државној научној библиотеци (ДНБ, Р 1/533).

Мирослављево јеванђеље, с краја XII века, на пергаменту, 180 л., најстарији споменик зетско-хумске редакције, јеванђеље апракос посебног састава везано за старословенску глагољску традицију XI века. Писано је за хумског кнеза Мирослава, сина Завидина, брата Стефана Немање. Већи део текста исписао је анонимни писар, а Глигорије дијак само поједине, мање делове и „заставио га златом“. Јеванђеље се у манастиру налазило све до 1896, када су га Хиландарци поклонили краљу Александру Обреновићу. Његовим трошком је Љубомир Стојановић приредио фототипско издање читавог споменика, штампано у Бечу 1897. Рукопис се данас чува у Народном музеју у Београду, сем једног листа који је у Санктпетербургу, у Руској националној библиотеци (РНБ), камо га је однео археограф и владика Порфирије (Успенски) 1846. године.

Вуканово јеванђеље, око 1197–1199, на пергаменту, 189 л., најстарији препис јеванђеља апракоса рашке редакције. Рукопис је писало више писара, међу којима и старац Симеон, вероватно за великог жупана Стефана. У запису стоји да је писано „у пећи (Пећи) у граду Расу“. Однео га је владика Порфирије и данас је у Санктпетербургу (РНБ, F п I, 82).

Паримејник, бугарски, XII век, на пергаменту, 104 л., данас у Државној библиотеци (ДБ) у Москви (Григорович Ф 87, № 2, М 1685). Григорович га је

нашао у Хиландару, на чардаку трпезарије, где је страдао од влаге; у питању је грчки палимпсест, не млађи од VIII–IX века.

Пролог, руски, XII–XIII в., на пергаменту, чији се један део (102 л.) налази у Москви (ДБ, Григорович Ф 87, № 37, М 1719). И њега је Григорович открио на чардаку трпезарије; други део рукописа налази се у Хиландару —72 л. (Хил. 308).

Са почетка и из прве половине XIII века потичу четири рукописа: *Хиландарски типик* (АС 156), *Паримејник* (Хил. 313), најстарије до сада познато српско *Четворојеванђеље* (Хил. 22) — сви на пергаменту — и *Поучења Теодора Студита* (Хил. 387), на бомбицини, чији се један део налази у Москви (ДБ, Григорович Ф 87, № 20, М 1700).

Од рукописа из друге четвртине XIII века изван Хиландара су: *Зборник*, данас у Аустријској националној библиотеци у Бечу (Cod. Slav. 12) и, вероватно, *Изборно јеванђеље*, данас у Ватикану (Vat. Slav. 4).

Манастирска збирка има још 14 рукописа из XIII века, а од оних изван ње наводе се овде неки за које се поуздано зна да су хиландарски:

Шестоднев Јована Егзарха Теодора Граматика (Спана), 1263, на пергаменту, 268 л., однет у мисији Арсенија Суханова (Москва, Државни историјски музеј – ДИМ, Синод. № 345);

Минеј за април–јул, 1276/1277, узео га је владика Порфирије (Успенски) из Хиландара 1859, о чему постоји потврда у манастиру;

Псалтир, фрагмент, 2 л., на пергаменту, однео га је Виктор Иванович Григорович (Москва, ДБ, Григ. Ф 87, № 5, М 1688);

Златоструј, фрагмент, један непун лист, на пергаменту (Санктпетербург, Библиотека Академије наука – БАН, 13. 7. 19);

Изборно јеванђеље, трећа четвртина XIII в., 2 л., на пергаменту, део Хил. 8, однео га је Григорович (Москва, ДБ, Григ. Ф 87, 1693/VI – уз њега је и неколико пергаментних одломака других јеванђеља);

Житије светог Панкратија, препис са руског предлошка из Ксилурга; из Хиландара га је узео владика Порфирије (Санктпетербург, РНБ, Q–I–33).

С краја XIII и почетка XIV века изван Хиландара су још и познати *Зборник* из Националне библиотеке у Паризу, који садржи аскетска дела и *Житије светог Симеона* Стефана Првовенчаног (Slave 10), и *Стефанит и Ихнилат*, фрагмент од 14 листова – најстарији словенски превод овога дела, однео га је Григорович (Москва, ДБ, Григ. Ф 87, № 54, М 1736).

Међу рукописима XIII века у Хиландару се налазе и два која су, по свој прилици, донета у манастир – *Четворојеванђеље дијака Бунила* (Хил. 23) и *Златоструј* (Хил. 386). Судећи по записима, они су писани вероватно негде у Српској земљи.

Из XIII века сачувале су се, дакле, неколике десетине рукописа. Међу многим анонимним писарима тога доба позната су само два по имену. Године 1263. Теодор Граматик (Спан) преписује за Доментијана *Шестоднев* у Пиргу Преображења на Спасовој Води, а негде приближно у исто време Теодул исписује *Теодулов октоих* (Хил. 158) за Карејску испосницу. Крајем столећа можда у Хиландару ради и Григорије, који нешто касније, 1305, преписује Крмчију светога Саве (*Рашка крмчија*, однета у мисији Суханова, Москва, ДБ, Ундољски Ф 310, № 25).

Током првог столећа свога постојања српска царска лавра израста не само у значајно књижевно средиште (Доментијан и Теодосије) него и у велики скрипторијум. Из њега ће потећи многе важне појаве српске средњовековне писмености (језичке и ортографске), као и сређивање српске литургијске праксе које је, у виду кодификације црквене поезије и превода Јерусалимског црквеног устава, настало управо на Светој Гори. У доба краља Милутина Хиландар одржава живе везе не само са матицом већ и са Цариградом, па се међу Милутиновим дипломатама и хиландарским представницима у византијској престоници налазе најбољи писци, преводиоци и писари, попут игумана Никодима и Данила, потоњих српских архиепископа. Стална комуникација са престоничком грчком културом и познатим царским манастирима омогућиће Хиландарцима да спремни уђу у писарске и преводилачке подухвате што су им предстојали. Милутинова епоха, када је саграђена нова, велика саборна црква, означиће уздизање Хиландара у неприкосновени центар српске духовности и писмености, који ће на Атосу симболично одсликавати сјај и моћ српске државе у XIV столећу.

Најрепрезентативније и најзначајније књиге настају у XIV веку у Хиландару или се њему дарују – *Милу-*

Четворојеванђеље краља Милутина, бр. 1, 1316 (следећа страна)

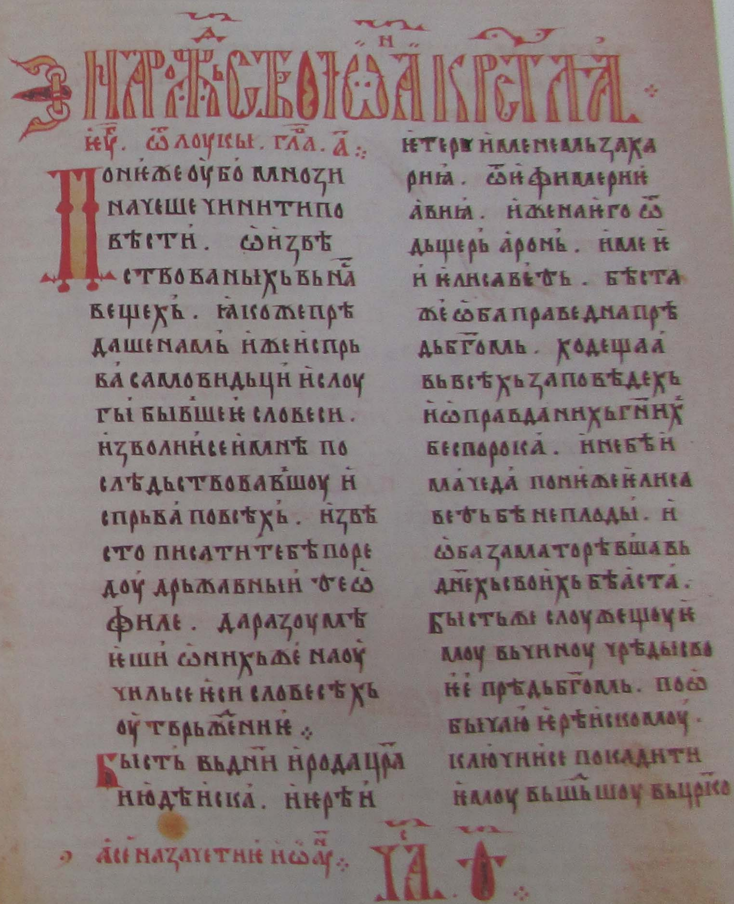

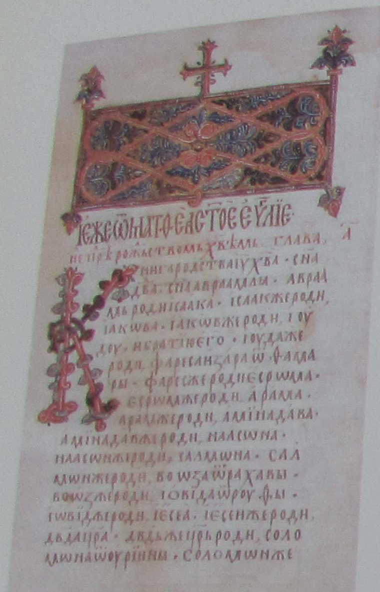

Четворојеванђеље бр. 2, почетак XV века, л. 21r

тиново четворојеванђеље из 1316, поклоњено Карејској ћелији (Хил. 1), *Изборно јеванђеље монаха Романа* из 1337 (Хил. 9), *Изборно јеванђеље Николе Стањевића* из средине XIV века (Хил. 14), *Четворојеванђеље патријарха Саве* (Хил. 13, 1354–1375), сви на пергаменту. У овом столећу у Хиландару раде и најпознатији српски писари, међу којима неки исписују велики број књига. У првој половини столећа делују Гервасије (Хил. 47, 1312–1316), можда Радослав-Георгије (Хил. 1, 1316), Теодул (1336. преписао данас изгубљено Теодосијево *Житије светога Саве*), Теофил (исписао један лист у *Псалтиру*, Хил. 453, у Карејској ћелији), Роман I (ради од четврте деценије XIV века), писар *Романовог типика* (данас у Берлину, Wuk 49) и неколико књига у Хиландару (Хил. 9, 160 и 3/I), затим, можда, Теоктист (Хил. 14), Теофан, Јов(ан), Станко, убоги Рајко — сви из средине столећа. Средином и у другој половини XIV века у Хиландару пишу: Дионисије, 1356 (Хил. 10), Роман II, аутор више кодекса — два у Хиландару (Хил. 79 и 473) и неколико сада ван њега (Крка, Будимпешта, Београд, Москва — заједно са Василијем 1385/6); можда, Тимотеј (Хил. 48), Дамјан-Јосиф (Хил. 126, 390 и неколико књига у другим збиркама); Таха Марко, хиландарски писар из седамдесетих година од чија се три позната рукописа ниједан више не налази у манастиру, већ у Београду (Народна библиотека Србије — НБС 17), Дечанима (9) и Москви (ДБ, Сев. ф 270, № 27, М 1458); Симеон (Хил. 17, Погодин 37 итд.) и др. У ово време ради и неколико најплоднијих средњовековних писара који су исписали хиљаде страница: анагност Јован са својих десетак књига, монах Јов са преко двадесет кодекса и, можда, Данилац Левооки који пише крајем XIV и почетком XV столећа и чије су књиге сачуване, углавном, у Дечанима, а затим и у другим збиркама.

Хиландарски XIV век значајан је и по томе што се средином столећа овде одвија жива преводилачка и редакторска делатност. Преводе се и редигују дела савремених византијских писаца и мислилаца Григорија Паламе и Филотеја Кокина, на пример. У Хиландару је сачувано неколико српских превода дела Филотеја Кокина, насталих још за његова живота. Хиландарски је по своме постанку и зборник из збирке манастира Дечана (бр. 88), који садржи слова и полемике чувеног византијског исихасте Григорија Паламе и његовог противника Варлаама. Овај је рукопис значајан не само по томе што временом настанка прати духовна кретања у Византији већ и зато што се у њему налазе и неки састави који на оригиналном, грчком језику нису сачувани те је, тако, он један од важних извора за проучавање исихазма уопште.

Трагичан след догађаја у другој половини XIV века измениће политичку карту Балкана, па ће се и Хиландар и цела Света Гора наћи у неповољним околностима и непријатељском, османлијском окружењу. Нестаће моћне српске државе, заштитнице и ослонца српске царске лавре. У првој половини наредног столећа последице се још не осећају непосредно. Док траје Деспотовина, Лазаревићи и Бранковићи воде рачуна не само о Хиландару већ и о другим светогорским манастирима. Па, ипак, из XV века сачувано је сразмерно мање хиландарских рукописа. За ово доба карактеристичне су, пре свега, две појаве — одлазак познатих хиландарских писара у Србију и појава нових превода византијских дела почетком столећа. Најбољи хиландарски преписивачи иду, на позив српских деспота, у Српску земљу и тамо раде. Тако је, почетком века, на захтев Стефана Лазаревића, дошао Инок из Далше (како је касније назван) и у подужем запису на Радослављевом јеванђељу из 1428/9. године оставио, између осталог, и податке о свом преписивачком раду и књигама које је требало да препише за деспота. На позив Ђурђа Бранковића са Свете Горе су, вероватно из Хиландара, стигли учени монаси и зналци грчког да, према разним српским и византијским предлошцима са Атоса и из Цариграда, редигују српски превод *Лествице*. Међу њима се нашао и Давид који је 1434. исписао ту нову, *Браничевску Лествицу*. Исти писар преписао је и 1447. други део *Шестоднева Јована Златоустог* (Хил. 403), чији је први део писао дијак Степан, тј. Стефан Доместик, од кога је сачувано неколико кодекса, а међу њима и два у Хиландару (Хил. 400 и 402).

У првим деценијама XV века наставља се рад на превођењу византијских књижевних дела. Инок Гаврило је у Хиландару са грчког извода из Есфигмена превео и 1412. преписао *Олимпиодорово тумачење Књиге о Јову* (сада у Државном историјском музеју у Москви) и *Књигу премудрог Соломона* (данас у Државној библиотеци у Москви). На Светој Гори су 1426. инок Јаков и поп Венијамин превели и преписали два дела *Шестоднева Јована Златоустог* „от језика јеладскаго на наш језик словенски“. Међу хиландарским писарима тога доба треба поменути још Герасима и Григорија Хиландарца који почетком века пишу књиге за деспота Стефана, монаха Јова или Јована, Евлогија, затим Јосифа и Атанасија који 1456. пишу *Метафраст хиландарски* (данас у Загребу у збирци Југославенске, сада Хрватске академије знаности и умјетности), јеромонаха Теодора (Хил. 16/VI) и низ писара појединих рукописа у хиландарској збирци, за које нисмо сигурни да су и радили у Хиландару — монах Мина, поп Степан, Теодор, поп Никодим и др.

Иако је XVI век већ доба ропства под Турцима, у Хиландару се из тог времена сачувао велики број рукописа, који се приближава ономе из златног, XIV века манастирске писмености (148 рукописа је данас у Хиландару из XIV, 107 из XV, а 143 из XVI века). Већина ових кодекса настала је у самом манастиру, али је XVI столеће карактеристично и по томе што је тада Хиландар добио сразмерно највише

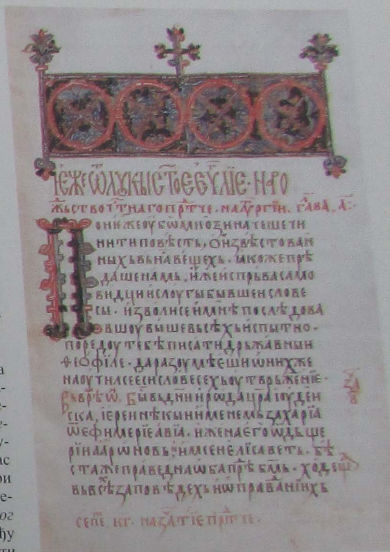

Четворојеванђеље бр. 2, почетак XV века, л. 133r

рукописа са стране (око тридесет), од чега су скоро половина, како сведоче записи на њима, били дарови. Поклон Хиландару је и чувени *Данилов зборник* из 1553, који је у Милешеви писан за српску царску лавру на Атосу, а данас је у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду.

Кроз читаво ово раздобље траје и жива „дипломатска“ активност. Оставши без заштитника и ктитора у непосредном окружењу, Хиландарци упиру поглед у далеки православни Исток. Често путују у Русију, носећи са собом важне рукописе у „писанију“ (скупљање прилога за манастир, после чега се књиге враћају натраг), али и на поклон, доприносећи тако умножавању преписа појединих књижевних дела и ширењу култова српских светитеља у Русији (*Житије светог Саве*, на пример). Хиландарци са собом

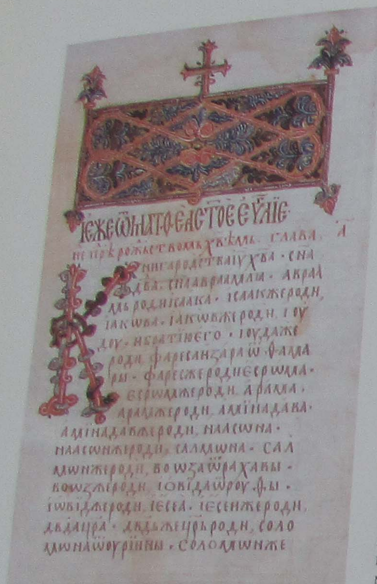

Четворојеванђеље бр. 2, почетак XV века, л. 21r

тиново четворојеванђеље из 1316, поклоњено Карејској ћелији (Хил. 1), *Изборно јеванђеље монаха Романа* из 1337 (Хил. 9), *Изборно јеванђеље Николе Стањевића* из средине XIV века (Хил. 14), *Четворојеванђеље патријарха Саве* (Хил. 13, 1354–1375), сви на пергаменту. У овом столећу у Хиландару раде и најпознатији српски писари, међу којима неки исписују велики број књига. У првој половини столећа делују Гервасије (Хил. 47, 1312–1316), можда Радослав-Георгије (Хил. 1, 1316), Теодул (1336. преписао данас изгубљено Теодосијево *Житије светога Саве*), Теофил (исписао један лист у *Псалтиру*, Хил. 453, у Карејској ћелији), Роман I (ради од четврте деценије XIV века), писар *Романовог типика* (данас у Берлину, Wuk 49) и неколико књига у Хиландару (Хил. 9, 160 и 3/I), затим, можда, Теоктист (Хил. 14), Теофан, Јов(ан), Станко, убоги Рајко — сви из средине столећа. Средином и у другој половини XIV века у Хиландару пишу: Дионисије, 1356 (Хил. 10), Роман II, аутор више кодекса — два у Хиландару (Хил. 79 и 473) и неколико сада ван њега (Крка, Будимпешта, Београд, Москва — заједно са Василијем 1385/6); можда, Тимотеј (Хил. 48), Дамјан-Јосиф (Хил. 126, 390 и неколико књига у другим збиркама); Таха Марко, хиландарски писар из седамдесетих година од чија се три позната рукописа ниједан више не налази у манастиру, већ у Београду (Народна библиотека Србије — НБС 17), Дечанима (9) и Москви (ДБ, Сев. ф 270, № 27, М 1458); Симеон (Хил. 17, Погодин 37 итд.) и др. У ово време ради и неколико најплоднијих средњовековних писара који су исписали хиљаде страница: анагност Јован са својих десетак књига, монах Јов са преко двадесет кодекса и, можда, Данилац Левооки који пише крајем XIV и почетком XV столећа и чије су књиге сачуване, углавном, у Дечанима, а затим и у другим збиркама.

Хиландарски XIV век значајан је и по томе што се средином столећа овде одвија жива преводилачка и редакторска делатност. Преводе се и редигују дела савремених византијских писаца и мислилаца Григорија Паламе и Филотеја Кокина, на пример. У Хиландару је сачувано неколико српских превода дела Филотеја Кокина, насталих још за његова живота. Хиландарски је по своме постанку и зборник из збирке манастира Дечана (бр. 88), који садржи слова и полемике чувеног византијског исихасте Григорија Паламе и његовог противника Варлаама. Овај је рукопис значајан не само по томе што временом настанка прати духовна кретања у Византији већ и зато што се у њему налазе и неки састави који на оригиналном, грчком језику нису сачувани те је, тако, он један од важних извора за проучавање исихазма уопште.

Трагичан след догађаја у другој половини XIV века измениће политичку карту Балкана, па ће се и Хиландар и цела Света Гора наћи у неповољним околностима и непријатељском, османлијском окружењу. Нестаће моћне српске државе, заштитнице и ослонца српске царске лавре. У првој половини наредног столећа последице се још не осећају непосредно. Док траје Деспотовина, Лазаревићи и Бранковићи воде рачуна не само о Хиландару већ и о другим светогорским манастирима. Па, ипак, из XV века сачувано је сразмерно мање хиландарских рукописа. За ово доба карактеристичне су, пре свега, две појаве — одлазак познатих хиландарских писара

у Србију и појава нових превода византијских дела почетком столећа. Најбољи хиландарски преписивачи иду, на позив српских деспота, у Српску земљу и тамо раде. Тако је, почетком века, на захтев Стефана Лазаревића, дошао Инок из Далше (како је касније назван) и у подужем запису на Радослављевом јеванђељу из 1428/9. године оставио, између осталог, и податке о свом преписивачком раду и књигама које је требало да препише за деспота. На позив Ђурђа Бранковића са Свете Горе су, вероватно из Хиландара, стигли учени монаси и зналци грчког да, према разним српским и византијским предлошцима са Атоса и из Цариграда, редигују српски превод *Лествице*. Међу њима се нашао и Давид који је 1434. исписао ту нову, *Браничевску Лествицу*. Исти писар преписао је и 1447. други део *Шестоднева Јована Златоустог* (Хил. 403), чији је први део писао дијак Степан, тј. Стефан Доместик, од кога је сачувано неколико кодекса, а међу њима и два у Хиландару (Хил. 400 и 402).

У првим деценијама XV века наставља се рад на превођењу византијских књижевних дела. Инок Гаврило је у Хиландару са грчког извода из Есфигмена превео и 1412. преписао *Олимпиодорово тумачење Књиге о Јову* (сада у Државном историјском музеју у Москви) и *Књигу премудрог Соломона* (данас у Државној библиотеци у Москви). На Светој Гори су 1426. инок Јаков и поп Венијамин превели и преписали два дела *Шестоднева Јована Златоустог* „от језика јеладскаго на наш језик словенски". Међу хиландарским писарима тога доба треба поменути још Герасима и Григорија Хиландарца који почетком века пишу књиге за деспота Стефана, монаха Јова или Јована, Евлогија, затим Јосифа и Атанасија који 1456. пишу *Метафраст хиландарски* (данас у Загребу у збирци Југославенске, сада Хрватске академије знаности и умјетности), јеромонаха Теодора (Хил. 16/VI) и низ писара појединих рукописа у хиландарској збирци, за које нисмо сигурни да су и радили у Хиландару — монах Мина, поп Степан, Теодор, поп Никодим и др.

Иако је XVI век већ доба ропства под Турцима, у Хиландару се из тог времена сачувао велики број рукописа, који се приближава ономе из златног, XIV века манастирске писмености (148 рукописа је данас у Хиландару из XIV, 107 из XV, а 143 из XVI века). Већина ових кодекса настала је у самом манастиру, али је XVI столеће карактеристично и по томе што је тада Хиландар добио сразмерно највише

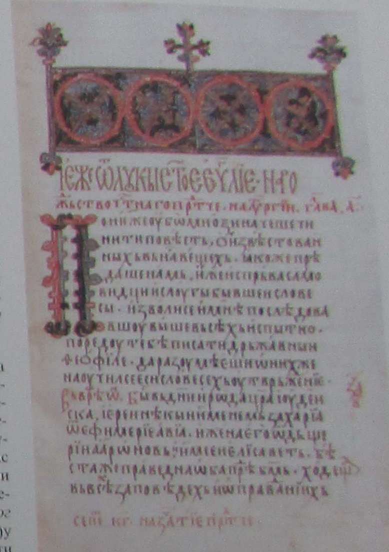

Четворојеванђеље бр. 2, почетак XV века, л. 133r

рукописа са стране (око тридесет), од чега су скоро половина, како сведоче записи на њима, били дарови. Поклон Хиландару је и чувени *Данилов зборник* из 1553, који је у Милешеви писан за српску царску лавру на Атосу, а данас је у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду.

Кроз читаво ово раздобље траје и жива „дипломатска" активност. Оставши без заштитника и ктитора у непосредном окружењу, Хиландарци упиру поглед у далеки православни Исток. Често путују у Русију, носећи са собом важне рукописе у „писанију" (скупљање прилога за манастир, после чега се књиге враћају натраг), али и на поклон, доприносећи тако умножавању преписа појединих књижевних дела и ширењу култова српских светитеља у Русији (*Житије светог Саве*, на пример). Хиландарци са собом

из Русије доносе поклоне, међу којима су и рукописи који ће им послужити као предлошци за даље преписивање. Штавише, хиландарски писари трагају за сасвим одређеним књигама којих нема на Светој Гори, а којима би хтели да попуне манастирску библиотеку. Илустративан је пример монаха Григорија, у схими свештеноинока Василија, који је у своме обимнијем запису (Хил. 280) објаснио како је дошао до књиге *Јудејски рат* Јосифа Флавија и са каквим се тешкоћама носио при њеном превођењу:

„Лета 7093 (1585) преписах ову књигу премудрог Јосифа … са руског извода, јер се ова књига Јосифа није налазила на нашем српском језику ни на Светој Гори у српским манастирима, ни у Српској земљи. Јер много сам тражио и испитивао, не знам — ако је нема негде у Бугарским земљама, али нисам сазнао пошто сам и тамо питао. Но, донесена би из Руске земље. Веома тешко бејаше нашем српском народу за читање, јер многи нису знали шта читају, не разумевајући руске речи. А ја сам као манастирски посланик и по други пут био у Руским земљама код побожног цара и великог кнеза Ивана Васиљевића, у монаштву Јована монаха, те много царског милосрђа и милости примисмо, нека му је вечни спомен. И тамо се привикох мало руском језику колико да бих могао разумети многе руске речи у овој књизи. И преписах српским речима, али писати реч нисам умео, нити сам слово учио, нити сам учен био, већ као један од најпростијих и незналица. Простите Господа ради. И опет много сам тражио други извод да проверим, али се не нађе“ (превод Ђ. Трифуновића).

У самом манастиру, сем Григорија-Василија, раде још и следећи писари: Висарион (1511), Христодул (1520), Орест из Раванице (1536), Захарија (1579), Варлаам (1588), Мардарије (1593), Дионисије (1597), Сава (крај XV в.), а средином века, можда и Јефрем и, око 1596, Јевтимије.

Наредно, XVII столеће карактерише знатна књижна продукција. Хиландарци и остали Срби Светогорци исписују многе рукописе. У ово доба велики број књига преписан је за манастире и појединце ван Свете Горе – превасходно за оне у српским земљама, а у Хиландар је донето око двадесетак књига из спољног света. Хиландарци раде и ван Хиландара, а преписивачка делатност се сели и у друге манастире (Свети Павле) и скитове (Света Ана са келијом Преображења), у којима у XVII веку има доста српских монаха. Неколико изузетно плодних писара познато нам је из тог времена: ђакон Јов, јеромонах Сава и, особито,

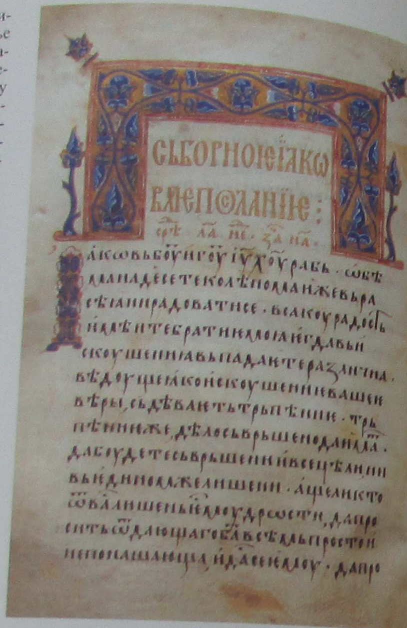

Праксайостол монаха Аٔтанасија, 1365, бр. 46, л. 77v

Аверкије који је у првој половини столећа исписао 16 кодекса (шест се налази у Хиландару). Аверкије је у записима оставио драгоцено сведочанство не само о своме преписивачком него и редакторском и текстолошком раду. У XVII веку у Хиландару раде и јерођакон Михаило, јеромонах Данил, Сава (1621. исписује три пролога), несретни Дамаскин (1633), који је неку деценију касније због неговања старих обичаја руске цркве допао тамнице, али и Тимотеј (1631. у Кареји, рукопис данас у Београду у Патријаршијиној библиотеци — ПБ 190), Орест који пише 1648. у скиту хиландарском (кодекс у Музеју Српске православне цркве — МСПЦ, Грујић 187), проигуман Виктор (1667), Гаврило Житомислићанин (1670), поп Симеон на Спасовој Води (1691). У записима на рукописима помињу се и Илија монах (Хил. 95), поп Захарија

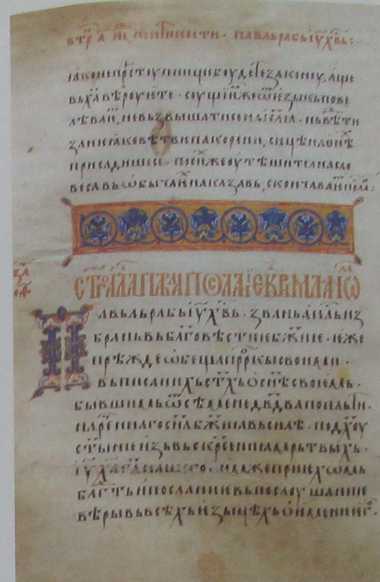

Праксайостол монаха Аٔтанасија, 1365, бр. 46, л. 111v

(1643, Хил. 106) и даскал Јоиљ (Хил. 335). И на другим местима на Атосу раде многи писари Срби: Венијамин (1601, Свети Павле), Антоније у Карејском пиргу (1635, рукопис данас у Београду, Архив САНУ 20), „худи“ Пахомије, јерођакон — „Влах“, како се понекад потписивао. Пахомије је писао у Светој Ани у келији Светог Онуфрија и Петра Атонског 1648. и у дионисијатском храму Благовештења у Кареји 1654. Један његов рукопис данас је у Хиландару (Хил. 487), а већина их се налазила у разним српским манастирима. У другој половини столећа раде и Јевтимије расодер из Свете Ане (1663, 1664, 1667), Макарије јеромонах у скиту Велике Лавре и у Светој Ани (1668, 1676, 1686) и Василије (1682) близу манастира Светог Павла у келији Успења пресвете Богородице.

Монах Антоније исписао је у XVIII веку на црквенословенском језику *Слова Марка Посника* (Хил. 206) „за келију своју“. Хиландарац Кирил Живковић, касније пакрачки епископ, преписао је 1751. Теодосијеве *Каноне Симеону и Сави на осам гласова* (Хил. 624). Године 1774. монах Кипријан превешће с грчког *Стихирар* (Хил. 581), о чему ће оставити запис на књизи са својим печатом. У другој половини столећа, најзначајнији хиландарски писар XVIII века, Теодосије, преписује велики број књига (у Хиландару их је најмање седам). Овај „Сербин из Кроације“ није само преписивао књиге већ и преносио стари, српскословенски текст на црквенословенски језик. У XVIII веку је и једна знаменита књига, *Зборник срйских житија Таха Марка*, ношена у „писанију“. Она се 1732, како стоји у запису, налазила у Петроварадинском Шанцу и потом била враћена у Хиландар.

У XIX веку на хиландарским рукописима остало је забележено тридесетак имена монаха, писара и власника књига. Многе су се личне књиге и бележнице из овог времена нашле у збирци старих рукописа као последњи, помало анахрони одјеци једног начина умножавања писане речи.

Од око хиљаду рукописних словенских књига манастирске збирке више од четири петине исписано је у Хиландару. Од оних за које се поуздано зна да нису настале у њему — 28 су поклони. Најдрагоценији су већ помињани кодекси из XIV, док их је највише приложено у XVI веку (11). На разне друге начине доспело је у Хиландар, судећи по записима, око 80 књига, међу којима су најбројније из XVI и XVII столећа (по 15). Размена људи, идеја и књига била је у оквирима Свете Горе кроз целу њену историју веома жива. Па, ипак, када се пажљивије прегледа хиландарска збирка, изненађује мали број рукописа на којима је забележено да су ту доспели из других светогорских манастира (нешто преко двадесет). Њих је највише из бугарског манастира Зографа (8), али су сви они (сем једног из 1549 — Хил. 90, и једног дела Хил. 77 из 1639) из каснијег периода, из XVIII и XIX века. Из познијег су доба, такође, и рукописи из Ватопеда (Хил. 629, XVII век) и Пантократора (Хил. 193, XVIII век). У Светој Ани је у XVII веку набављено пет рукописа (Хил. 136, 251, 376, 398, 411), од којих су два (Хил. 136, 376) наменски писана за Хиландар. Из XVI века потичу један кодекс из Каракала (иначе поклон Каракалу из Јаша, Хил. 89), и део Хил. 482 из Ксенофонта. С краја XV века је један рукопис из Светог Павла (Хил. 267). Најстарији рукописи из

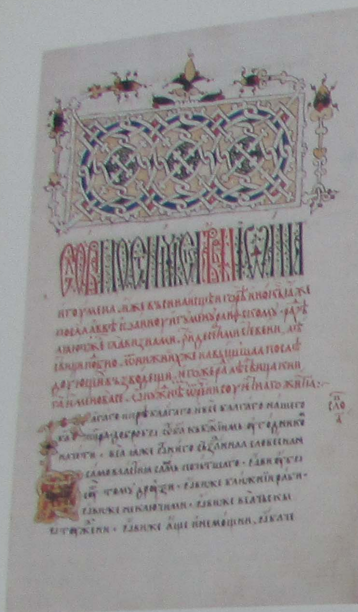

Лествица, 1648, МСПЦ Грујић 187, л. 9r

других светогорских манастира данас у Збирци јесу из XIV века: из Русика (Хил. 11), Светог Павла (Хил. 299), Ксенофонта (Хил. 471) и Лавре Светог Атанасија (1348. писан за цара Душана, Хил. 15).

Књиге су се у Хиландару писале највише у самом манастиру, али је већ од најстаријег времена потврђена писарска делатност и на другим местима. У Карејској келији светога Саве књиге се преписују још од XIII века. Све до XIX века у њој се налазила повећа збирка. Руски истраживач В. И. Григорович побројао је 45 рукописних и 12 штампаних књига. Од XIII века књиге се преписују и на Спасовој Води — 1263. у Пиргу Преображења ради Теодор Граматик (Спан), 1264. ту је Доментијан, а неколико столећа потом, у другој половини XVII века, и Рус Самуило Бакачич, преводилац и писац. Ту је у XVII веку живео и радио духовник Никанор, у световном животу богати српски трговац из Венеције. Он је дошао на Атос 1662, а од 1671. до смрти 1685, био је на Спасовој Води где је обновио све три цркве и тестаментом им завештао 48 књига: Светој Тројици 30, Преображењу 2 и цркви Светог Саве 16. Међу књигама које је оставио налазе се и неки најзначајнији рукописи из XIV века.

Садашња библиотека рукописа манастира Хиландара формирана је од књига које су се налазиле на разним местима — у храмовима, параклисима, келијама и др. Најзначајније збирке, осим наведених из Карејске келије и скита Свете Тројице на Спасовој Води, биле су фондови параклисарнице, затим „исодијаснице" („сугеснице" — мрачне и влажне просторије поред манастирске трпезарије) у којој је Григорович видео око 150 рукописа (и још 20 на чардаку), где је пронашао најстарије споменике. У пиргу Светога Саве такође је било књига — одатле је Григорович однео чувене *Хиландарске листиће* из X–XI века. Књиге из свих ових фондова, уз оне из саборне цркве и ризнице („скевофилакије"), слиле су се крајем XIX века у једну јединствену хиландарску рукописну збирку, чија је структура условљена, пре свега, њеним богослужбеним карактером. Стога у њој и претежу књиге такве врсте, али је она богата и делима теолошке садржине, као и монашко-аскетском литературом. У манастирској библиотеци налазе се, међутим, и драгоцени списи који излазе из специфичног оквира њене намене. У Хиландару се налазио најстарији словенски превод *Варлаама и Јоасафа* (XIII–XIV в., сада у Москви), а и данас је у њему препис тог дела из XIV века (Хил. 422). Ту су и роман о Александру Великом (*Александрида,* Хил. 296 из XVIII в.) и неки апокрифни састави. Има у збирци и историографских списа — византијских, руских и српских хроника, а од оних правне садржине поменућемо *Душанов Законик* из XV века (Хил. 300) и словенски (српски) превод византијског *Земљорадничког закона* из истог доба (Хил. 466). У Хиландару су сачувана и дела важна за историју српске средњовековне медицине попут зборника који садржи *Ијатрософију* (Хил. 462), из XIV века и чувеног *Хиландарског медицинског кодекса* из XVI столећа (Хил. 517).

Путеви хиландарских рукописа

Као што се столећима хиландарски рукописни фонд увећавао прилозима (понекад су књиге прилагали и сами монаси), куповином или којим другим путем, тако се он, с друге стране, временом, на разне начине, и осипао. Осим природног пропадања од старости и труљења, и пожари који су у неколико наврата избијали у манастиру (нарочито 1722. и 1776) уништили су велики број књига. Хиландарско рукописно благо страдало је и приликом разних похара — од средњега века па све до XIX столећа и времена грчког устанка 1821–1831. године. Књижни фонд се у знатној мери осипао и *одношењем* из Хиландара.

Иако је отуђивање из манастира било најстроже забрањено, често и изричито — уобичајеним формулама проклетства, какве налазимо у записима на многим рукописима — ипак су књиге, столећима уназад, одношене са Свете Горе. Већ од XVI века сами Хиландарци су књиге носили на поклон, нарочито у Русију. За Русију је везано једно од првих и можда највеће систематско отуђивање књига са Свете Горе. Средином XVII столећа (1653–1654) старац Тројицке лавре Арсеније Суханов је по налогу патријарха Никона одабрао велики број светогорских рукописа (498) које је, у циљу спровођења реформе и „исправљања" руских црквених књига, требало допремити у Русију. У XVII и нарочито у XVIII веку доста је књига преписано у Хиландару да се пошаље у „отачаство" — за цркве у завичају или у породице појединих монаха. Занимљиво сведочанство о томе налазимо и у једном запису на рукопису (сада у Београду, НБС 70), исписаном у Хиландару 1739, који је монах Николај наручио за своју браћу код куће:

„Ова је књига звана *Житије светога Саве и Житије светога Симеона.* Потрудих се ја грешни Николај монах Хиландарац и платих те се преписа и послах је кући, за корист душевну мојему роду. И тако завет дајем и препоручујем браћи мојој Васу и Стојки, Михаилу и Лазару и Вуколи, Јовану и Јакши и свима мојим сродницима да се чува та књига у кући од рода до рода довека, да прочитају и да им користи. А кад буде празник светога Саве и светога Симеона да се носи у цркву и да се чита — да слуша народ хришћански и пак у кућу да се врати на чување, како се каза" (наш превод).

Највеће „пријатељске похаре" доживела је хиландарска збирка у XIX веку, када је постајала предмет интересовања филолога-слависта. У томе су предњачили руски научници Виктор Иванович Григорович (1844) и владика Порфирије (1845/6. и 1858/9), чијом је заслугом немали број појединих листова, фрагмената и целих кодекса доспео у рукописне збирке Москве, Петрограда и Одесе. Њима је временски претходио, а по амбицијама их далеко превазишао Јернеј Копитар који је за бечку Дворску библиотеку 1826/7. откупио са Свете Горе дванаест рукописа (осам из Хиландара и четири из Зографа). На томе се, међутим, морао зауставити услед бирократске незаинтересованости и финансијске неспремности аустријског двора за сакупљање словенских старина — нарочито не у ономиком обиму како је то замислио Копитар.

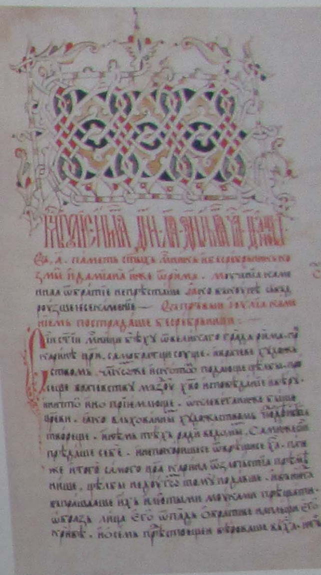

Пролог стиховни, око 1670, МСПЦ Грујић 166, л. 1r

Као последица ових и многих других околности, данас се у збиркама Европе налази велики број светогорских рукописа (грчких и словенских), а међу њима и знатан број оних који су непосредно везани за Хиландар или су дела хиландарских писара. У попису рукописних збирки, који ни издалека не може бити исцрпан, покушаћемо да, макар оквирно, сагледамо путеве хиландарских рукописа (уз назив збирке доносимо само сигнатуре, а у неким случајевима само обавештења о збиркама):

Арад — Библиотека Епархије арадске 9.

Београд — НБС 17, 42, 70, 74, 374, 486, 709; Архив САНУ 20, 67, 14509; МСПЦ 49, 119, Грујић 187; ПБ 45, 51, 89, 124, 190, 421.

Берлин — Немачка државна библиотека, Wuk 3, 19, 40, 49.

Беч — Аустријска национална библиотека, Cod. Slav. 9, 12, 15, 21, 24, 28, 34, 35, 45, 131.

Будимпешта — Универзитетска библиотека, Cod. Slav. 7c .

Букурешт — Библиотека Румунске академије наука, Панаитеску 141, 142, 148, 419 (атрибуција).

Ватикан — Vat. Slav. 4, Ottob gr. 424 (1 л. интерполација).

Варна — Музеј препорода, један фрагмент.

Дечани — 5, 9, 11, 39 (можда 52, 53, 54), 62, 63, 73, 79, 88 (можда 96), 100, (можда 115), 136.

Загреб — ЈАЗУ III Ђ 20, III а 24.

Крка — 5, 25.

Лајпциг — можда Slavica 8.

Москва — неколике десетине рукописа у више рукописних збирки.

Новосибирск — Одељење Руске академије наука, Збирка Тихомирова 7.

Одеса — више рукописа међу којима су најзначајнији *Хиландарски листићи* из X–XI века у Државној научној библиотеци Р 1/533.

Оксфорд — Бодлејанска библиотека, Ms. e Mus. 184.

Париз — Национална библиотека, Slave 10.

Пећка патријаршија — 20, 21, 41, 49, 69, 111.

Пловдив — Народна библиотека 48.

Пљевља — 60.

Санктпетербург — већи број рукописа у неколико рукописних збирки.

Синај — Света Катарина, Cod. Slav. 28.

Софија — више рукописа у Народној библиотеци, Библиотеци академије наука и Црквено-историјском и археолошком институту.

Цариград — забележена у литератури два рукописа из некадашњег Руског археолошког друштва и из Библиотеке јерусалимског метоха у Цариграду.

Цетиње — 4, 32.

Овом попису треба свакако додати и оне збирке које су уништене у Другом светском рату. Међу њима је најтрагичнију судбину доживела колекција београдске Народне библиотеке, која је са око 1500 старих рукописа изгорела у немачком бомбардовању Београда априла 1941. У њој је било неколико поуздано хиландарских кодекса (бр. 101, 271, 418, 470 — вероватно и више), а ово страшно уништење „преживео" је само један и то хиландарски (!) — знаменити *Зборник српских житија Таха Марка*. У страдалим збиркама херцеговачких манастира Житомислића и Завале такође је било и хиландарских рукописних књига.

Сваки средњовековни рукопис је на известан начин уникат, непоновљив и зато непроцењив. Не открива он само предмет писања или специфичности историјског развоја језика. Између корица ових кодекса често се налазе подаци, непосредно или посредно, значајни не само за књижевну већ и за целокупну културну прошлост једнога народа. Рукописна збирка манастира Хиландара, најстарија и највећа природна библиотека српских рукописа и хиландарско рукописно наслеђе у целини одавно су због тога предмет научног интересовања. Поред многих других, у Хиландару су још у прошлом столећу радили највише Руси В. И. Григорович, владика Порфирије (Успенски), П. И. Севастијанов и архимандрит Леонид, као и Димитрије Аврамовић, архимандрит Ниђифор Дучић, Сава Хиландарац и др. У првој половини XX века у рукописној збирци радио је Владимир Ћоровић, у архиву нарочито Александар Соловјев и Владимир Мошин и, педесетих година, Ђорђе Сп. Радојичић. Најзначајније резултате проучавања и најобухватнији поглед на збирку добијен је, ипак, тек незаобилазном књигом Димитрија Богдановића, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд 1978), којом су омогућена и подстакнута даља истраживања. Музикологу Андрији Јаковљевићу (*Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*) и низу пријежних археографа — Мари Харисијадис, Луцији Цернић, Биљани Јовановић-Стипчевић, Љубици Штављанин-Ђорђевић, Љупки Васиљев, Катарини Мано-Зиси, Мирослави Грозданович-Пајић — дугујемо значајне атрибуције и заокружене опусе многих хиландарских писара. Хиландарско рукописно благо, међутим, и даље стоји пред истраживачима као изазов и подстицај. Докле год се оно детаљно не проучи, дотле, како је то још осамдесетих година XIX века рекао Ниђифор Дучић, „ни један научник ни књижевник српски није ослобођен од те племените дужности".

Бошко Ћенић

АРХИВ

У једном писму упућеном оцу Дамњану, после посете Хиландару, 1884, београдски митрополит Михаило (Јовановић) између осталог каже:

„Овиx дана добих књигу архимандрита Дучића под називом Старине Хиландарске, коју ће сигурно и манастиру послати, те ћете видети каква је. Врло добро би било да манастир скупи све своје документе, грамате, повеље, фермане, почев од повеље св. Симеуна и св. Саве па до најновијега фермана, и изда (их) у једној књижици, што би било и корисно манастиру и достојно братства његовога.

Надам се да је манастир сада миран и да живи своје добро које је лане одбранило од нападача.

Молим вас да обратите своју пажњу на типик св. Саве који је у свитку и који се честим отварањем прља и квари. Да се сачува, добро би било да се начини за њега једно орманче и стави отворен испод стакла, па који дође, нека га гледа, а рукама да не може да га додирује ...".

Требало је да прође скоро сто година од сугестије београдског митрополита да се Карејски типик и целокупна грађа овог, сигурно најзначајнијег, српског архива обезбеди и опреми на савремен начин.

У свом предговору *Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара* Д. Богдановић наводи да се Хиландарска библиотека под тим називом први пут спомиње 1811. године. На истом месту угледни писац доста простора поклања и оном делу Архива у коме се чувају хрисовуље и друге исправе.

Архив, тачније архиву, први — колико нам је познато — спомиње Сава Хиландарац око 1898. године у рукопису припремљеном да се објави поводом 700. годишњице манастира. Он каже: „*на северозападном дувару виси читав ред плетених кеса, на свакој је означена година, јер се у њима чува преписка и разни рачуни. У неком стародревном орману смештена је архива старијих и новијих докумената*".

Десет година након посете митрополита Михаила, 1894, место манастирског библиотекара је добио Сава Хиландарац (Чех пореклом, Slavibor Breuer), свакако најобразованији хиландарски монах на крају XIX века. Хиландарски сабрат од 1881, замонашен 1883, Сава је дуго чекао да му се повери ова дужност. Но, манастирска управа, подозрива према умном странцу монаху, покрштеном пре тога, у Србији, није му уз библиотеку препустила и архивску грађу.

Две године касније, 1896, у Хиландар је дошао краљ Александар Обреновић, који је путовао у Атину да присуствује обнављању Олимпијских игара. Била је то прва посета једног српског владара Светој Гори од времена Немањића и утицала је на каснији живот хиландарског братства — она је, наиме, означила крај дуге бугарске превласти у манастиру основаном седам столећа раније за боравак монаха српског рода. Исте, 1896. године, Сава Хиландарац је од краља добио одликовање „Светог Саве", што је утицало на однос манастирске управе према њему. Убрзо, највероватније већ 1898, Сави је, поред библиотеке, дата на старање и богата архивска грађа. Те године је, у ствари, Архив одвојен у засебну целину. Занимљива је сасвим случајна околност да је исте 1898. године Краљевина Србија донела Закон о оснивању Државне архиве у Београду.

Широког образовања, монах Сава Хиландарац је био и посебно квалификован за дужност архивисте. У богатој биографији овог ученог монаха, Гаврило Дожић — у то време студент Атинског универзитета — забележио је да је Сава у родној Чешкој три године радио на сређивању архиве у општини Кутна Гора и да је издао исцрпан каталог њених докумената до године 1600.

Сава је, дакле, први и веома озбиљно приступио пословима на уређењу Хиландарског архива. Најпре је

средњовековне документе разврстао према пореклу, пописао их и сигнирао. У поменутом предговору свога Каталога Д. Богдановић је донео исцрпан преглед истраживача који су се њима бавили и према потребама их означили. Сава их је, међутим, први средио према архивистичкој пракси, уз извесне грешке, допуне, које не умањују вредност његовог труда. Остале архивске документе је поделио на две скупине – грчке и српске. Грчке списе је средио хронолошки, док је српске сигнирао и за њих, унутар сваке године, начинио јединствени инвентар, при чему српске није одвојио од бугарских и руских.

Попис монаха Саве је до данас остао непромењен и за то постоји озбиљан разлог: документе које је он ваљано распоредио и средио многи стручњаци су управо под тим сигнатурама користили и наводили. Од свих каснијих библиотекара-архивиста – с изузетком Савиног наследника, јеромонаха Михаила Коматовића – нико их није обрађивао. С друге стране, ни манастирска канцеларија, сем кратко време када је Гаврило Дожић, као сабрат, обављао дужност секретара манастира, није имала деловодни протокол. Није, отуда, вршено ни обележавање списа, па их ни Сава није могао другачије средити. Разуме се, турске списе је Сава само издвојио, а не и обрађивао. Немамо, наиме, потврде да ли је он знао и овај језик. У сваком случају, док је живео у Хиландару, турска акта су имала посебно место, јер су као документи од значаја коришћени у многобројним имовинско-правним пословима. Добар њихов део је и данас издвојен – још не спада у архивску грађу и чува се под одредницом „омологије". Вредно је, наиме, поменути да се, према важећим прописима, катастарски пописи из турског времена и данас у споровима користе, јер пружају ваљане доказе.

На „послушању" манастирског библиотекара и, уједно, архивисте, монаха Саву је 1911. године заменио његов ученик јеромонах Михаило Коматовић. Са готово истом ревношћу, он је наставио сређивање архивске грађе, чији су пописи – вероватно због бољег познавања језика – били потпунији и ближи данашњим регестима.

О библиотекару Михаилу Коматовићу се из манастирске монашкологије дознаје да је на тој дужности остао до краја живота. Једна његова молба открива да је 1911. године тражио и добио место трећег изасланика српског у Хиландару. Иначе, године 1924. се у једној белешци потписао као библиотекар и чувар архиве.

Јеромонаха Михаила је након смрти, 1943, заменио јеромонах Авакум, а затим су се на тој дужности налазили јеромонах Данило, јеромонах Сава, монах Митрофан, проигуман Никанор и неколицина других. Манастирски архив је за то време брижно чуван, али се у њему није значајније радило нити је његов карактер мењан – остао је у виду који је добио залагањем монаха Саве и јеромонаха Михаила Коматовића. Тек у време изградње нове библиотеке, 1972. године, створени су услови за савремену обраду и чување архивске грађе.

Значајан подстицај овом подухвату је након Другог светског рата дало најпре вредно саопштење Ђурђа Сп. Радојичића 1953, а затим истраживања Симе Ћирковића, 1968, и Александра Пејовића, 1972, који су у извештајима Српској академији наука и уметности подсетили на значај Хиландарског архива и указали на потребу организованог научног рада у њему. Поред Хиландарског одбора у Српској академији наука и уметности основан је и Савет за заштиту и проучавање блага манастира Хиландара са задатком да усклађује послове републичких установа, при чему је старање о архивској грађи поверено Архиву Србије. Његови стручњаци су са радом отпочели 1977. године и све до данас, у новој згради подигнутој по пројекту професора Слободана Ненадовића, он непрекинуто траје. Архив Србије је манастиру даровао сву потребну опрему за чување грађе и предузео њено микрофилмовање. За обраду грађе је одређено да гранична година буде 1930. Велику помоћ су у свему пружали чланови братства, а посебно њен покојни проигуман Никанор, библиотекар јеромонах Хризостом Столић и први епитроп монах Митрофан.

Након вишегодишњег рада, грађа која је прикупљана са разних страна данас је разврстана у следеће одељке:

Средњовековне хрисовуље и повеље

Архивске књиге

Српски списи

Грчки списи

Turcica

Списи из келија преминулих монаха

Лични фонд Саве Хиландарца

Лични фонд епископа Мелентија (Вујића)

Збирка фотографија

Збирка Љотић

Збирка Рош

Varia.

Поглед на зграду манастирске ризнице и архива, сазидану 1970. године

Средњовековне хрисовуље и повеље (1009–1768)

Према својој провенијенцији, документи су подељени на *српске, грчке, влашке, руске* и *бугарске*.

Од *српских* аката I део збирке има 131, а II део 23 повеље (са граничним годинама 1198–1685); од *грчких* аката чува се 171 документ (са граничним годинама 1009–1768); *влашких* повеља је укупно 31 (са граничним годинама 1488–1694); *руских* је девет (са граничним годинама 1556–1658), а бугарске су две (са граничним годинама 1259–1348).

Све хиландарске хрисовуље и повеље имају на сигнатури, поред провенијенције, назначен и број.

Судећи по рукопису, ове редне бројеве је исписао углавном Сава Хиландарац. С обзиром да је знатан број ових докумената објављен са постојећом сигнатуром, оне су у инвентару задржане, али су, због лакшег сналажења корисника, добиле и нову топографску ознаку.

Документи су развијени и смештени у 25 посебних албума, док су хрисовуље и повеље на свитку распоређене у 35 кутија, а влашке повеље — развијене, такође, због изузетно великих печата — у других шест кутија.

Обавештења о актима садржи *Попис средњовековних хрисовуља и повеља са топографским показивачем* који, поред Архива манастира Хиландара, имају Архив Србије, Народна библиотека и Архив Српске академије наука и уметности у Београду.

Печат краља Милутина са повеље пиргу Хрусији из 1303. године

Средњовековне хрисовуље и повеље (1009–1768)

Према својој провенијенцији, документи су подељени на *српске, грчке, влашке, руске* и *бугарске*.

Од *српских* аката I део збирке има 131, а II део 23 повеље (са граничним годинама 1198–1685); од *грчких* аката чува се 171 документ (са граничним годинама 1009–1768); *влашких* повеља је укупно 31 (са граничним годинама 1488–1694); *руских* је девет (са граничним годинама 1556–1658), а бугарске су две (са граничним годинама 1259–1348).

Све хиландарске хрисовуље и повеље имају на сигнатури, поред провенијенције, назначен и број.

Судећи по рукопису, ове редне бројеве је исписао углавном Сава Хиландарац. С обзиром да је знатан број ових докумената објављен са постојећом сигнатуром, оне су у инвентару задржане, али су, због лакшег сналажења корисника, добиле и нову топографску ознаку.

Документи су развијени и смештени у 25 посебних албума, док су хрисовуље и повеље на свитку распоређене у 35 кутија, а влашке повеље — развијене, такође, због изузетно великих печата — у других шест кутија.

Обавештења о актима садржи *Попис средњовековних хрисовуља и повеља са топографским показивачем* који, поред Архива манастира Хиландара, имају Архив Србије, Народна библиотека и Архив Српске академије наука и уметности у Београду.

Печат краља Милутина са повеље пиргу Хрусији из 1303. године

Све хиландарске хрисовуље и повеље снимљене су у боји (на слајдовима 6 × 6 cm) и црно-белој техници (на негативима за св. пасивно чување). Чувају се у микрофилмотеци Архива Србије и доступни су научној јавности.

Архивске књиге (1770–1930)

Укупно 243 — углавном рачунске књиге, економске књиге са појединих манастирских имања и метоха, и друге. Информације о њима пружа *Привремени попис списа*. Једним делом књиге су микрофилмоване, при чему се њихови снимци чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатурама МФ GR 55–67.

Српски списи (1702–1930)

Чувају се под сигнатуром I/II–66/II у 66 кутија, у којима су разврстани по хронолошком реду. За сваку годину су кратак попис начинили Сава Хиландарац и Михаило Коматовић. На сваком документу постоји и одвојена сигнатура, а обавештења пружа привремени инвентар. Списи су микрофилмовани закључно са 1900. годином. Микрофилмови се чувају такође у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатурама МФ GR 1–51.

Грчки списи (1615–1930)

Хронолошки су сређени и чувају се у 41 кутији под сигнатуром I/III–41/III. Списи су делимично микрофилмовани, закључно са 1930. годином. Снимци се чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатурама МФ GR 68–70.

Турски (1464–1912)

Турски списи су разврстани у 13 кутија (њима не припадају поменуте „омологије"). Садрже кадијске документе, фермане, пописе хиландарских имања и разно. Занимање јавности за ове списе новијег је датума. Први путници и поклоници из XVIII века не доносе податке о овој грађи. Тек средином XIX века, из практичних разлога, учинити сами Хиландарци, водећи непрекидне судске спорове око имања, због којих су тражили помоћ Србије. После Другог светског рата занимали су се за ову грађу професори Ванчо Бошков и Милан Васић, а свеобухватни опис збирке даје Александар Фотић. Збирка је у два маха микрофилмована, али не у целости. Део снимака деце се чува у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатуром МФ GR 71–77.

Списи из келија преминулих монаха

Чувају се у девет кутија. Праксу да се у Архив одлажу списи преминулих монаха увео је, у време када је обављао дужност библиотекара, јеромонах Хризостом Столић. Приватни документи су често били од ширег значаја, особито оних монаха који су имали већег утицаја на живот манастира. Списи још нису сређени ни микрофилмовани.

Лични фонд Саве Хиландарца

Садржи белешке и делове објављених рукописа, као и приватна писма. Похрањен је у једну кутију. Због значаја за Хиландар и науку уопште, његов фонд је издвојен из списа осталих чланова братства. Само је делимично сређен и није микрофилмован.

Лични фонд епископа Мелентија (1892–1919)

Има две кутије под сигнатуром ЛФ ЕпМ. Последње године живота, након повлачења са престола Тимочке епархије, епископ Мелентије Вујић је проживео у Хиландару, где је и умро (1921). Његова лична архива још је за живота (1919) смештена у један дрвени сандук и запечаћена, где се чувала као депозит 50 година. Сандук је отворен 1972. Списи су сређени као лични фонд и садрже: I Личне документе, II Писма сродника, III Преписку са црквеним великодостојницима, IV Преписку са монаштвом, V Преписку са свештенством, VI Преписку са државним надлештвима и VII Преписку са грађанским

Печатак и закрпљених повеље краља Душана Богородици Хиландарској (на претходној страни)

Печат архива манастира Хиландара, рад Недељка Мајдића (на следећој страни)

лицима. Обавештења о садржају пружа аналитички инвентар. Фонд је микрофилмован, а снимци се чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатуром МФ GR 53–54.

Збирка фотографија

Има 13 кутија. Снимци су класификовани по темама. Збирка није обрађена.

Збирка Љотић

Чува се у једној кутији. Збирка је у манастир доспела као поклон Љубише Љотић, а припадала је Влади Љотићу, пријатељу краља Петра I Карађорђевића у доба његове емиграције. Документи се углавном односе на Херцеговачки устанак и династију Карађорђевића. Обавештења о садржини пружа аналитички инвентар. Збирка је микрофилмована; снимци се чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатуром МФ GR 52.

Збирка Рош

Чува се у девет кутија као депозит примљен на неодређено време.

Ђорђе Себастијан Рош, рођен у Београду, био је познат пословни човек и почасни конзул Норвешке у Југославији, ратни инвалид, рањен приликом одбране Београда 1915. године. Након Другог светског рата је напустио земљу. Највећи део збирке се односи на рад Одбора за заштиту манастира Хиландара, основаног у иностранству, и на његове другове, којe у емиграцији, а садржи и преписку са члановима династије Карађорђевића и, делимично, писма личног карактера.

Као и други делови заоставштине, збирка је у манастир доспела после Рошове смрти 1977. године. Грађа је разврстана, али истраживачима није доступна.

Varia

Грађа се чува у једној кутији и садржи списе које су у новије време манастиру поклонили Срби из дијаспоре.

Мирко Ковачевић

БЕДЕМИ И ПИРГОВИ

Као и сви велики манастири на Светој Гори, Хиландар, гледан споља, личи на тврђаву. У суштини, он то и јесте, јер има све битне елементе средњовековних градова дизаних да се могу одбранити од напада хладним оружјем. Бедеми — високи вертикални масивни зидови од камена и без отвора у доњим зонама — повезују пиргове, тј. куле, такође зидане каменом, и заједно са њима чине затворен круг, целину која се може успешно бранити. Пиргови су по правилу истурени из равни зидова који их повезују. На тај начин постављени, они и с бочне стране омогућују одбрану од нападача који би бедему успели да приђу с намером да га разбију или пређу уз помоћ разних помагала. Круне зидова или пиргова биле су озупчане и са унутрашње стране су имале стазе за кретање посаде.

Остаци ових градитељских облика сачувани су и у Хиландару до наших дана. У брањени простор се улазило кроз врата, постављена тако да се добро могу контролисати, с обзиром да су увек била најслабија тачка одбрамбеног система. За улаз у манастирску порту данас постоје у североисточном углу троја врата у низу једна за другим. Овако постављена, она су у своје време чинила троструко осигурање од провале и непријатеља.

Већ од оснивања првих већих монашких заједница на Светој Гори — пре више од хиљаду година — нападачи су најчешће били гусари. И најстарији делови Хиландара, који се у изворима јавља почетком XI века, припадали су утврђењу. За такву тврдњу основу пружају недавни налази остатака масивног зида у тлу између припрате кнеза Лазара и трема трпезарије. Наведени зид, као и остатак једног зида код југоисточног угла пирга, били су без сумње део утврђене целине, вероватно формиране око пирга Светог Ђорђа који је одавно постојао. Пирг је био замишљен и изграђен као потпуно самостална одбрамбена грађевина, попут западноевропских донжона, са малим улазним вратима у северном зиду високо изнад тла. Дванаест пиластара истурених из четири основна зида која су сложена у правоугаоник — дакле, по три пиластра на свакој страни пирга — чинили су га веома стабилним. Низ лукова ослоњених на пиластре, по читавом ободу у горњој зони грађевине, носи обимни зид иза кога је формиран добро заштићени обилазни ходник.

Обимни зид је у најстаријој фази градње свакако био озупчан и у време хладног оружја је пружао потребну заштиту браниоцима. Кроз под ходника могао је бити ефикасно тучен и непријатељ који је пиргу пришао сасвим близу. Данас здање има пет етажа, рачунајући и ону на којој је улазни отвор и коју можемо сматрати приземљем. Испод пода овог простора постоји шупљина дубока седам до осам метара, без међуспратних конструкција. Нема индиција да је на њеном дну постојала цистерна за воду, без које је један овакав објекат тешко опстајао, али будући да је кота дна пирга била врло близу коте дна потока који протиче десетак метара даље, вероватно је постојао бунар, данас засут. Етажа са улазом, приземље и, одмах изнад њега, први спрат очувани су, рекло би се, у првобитном облику. Улазна врата су ниска, крило је масивне основне дрвене конструкције, оковано споља гвозденим плочама хоризонтално поређаним тако да свака од њих делимично преклапа ону нижу. Међуспратна конструкција која носи под приземља, као и она изнад њега, дрвена је и веома стара. На поду приземља налази се отвор са капком за улаз у поменути простор између дна пирга и ове етаже. Дрвене степенице, старе конструкције, чија се два крака налазе један изнад другог, воде од нивоа пода приземља до нивоа пода првог спрата и од нивоа пода првог спрата до његове таванице. Овим другим степенишним краком данас се не излази нигде. Он је изгубио своју функцију оног тренутка када су уз пирг са северне стране призидане друге грађевине и када су ради остваривања директне комуникације између призиданих грађевина и простора у језгру пирга пробијени

лишена. Обавештења о садржају пружа аналитички инвентар. Фонд је микрофилмован, а снимци се чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатуром МФ GR 53–54.

Збирка фотографија

Има 13 кутија. Снимци су класификовани по темама. Збирка није обрађена.

Збирка Љотић

Чува се у једној кутији. Збирка је у манастир доспела као поклон Љубице Љотић, а припадала је Влади Љотићу, пријатељу краља Петра I Карађорђевића у доба његове емиграције. Документи се углавном односе на Херцеговачки устанак и династију Карађорђевића. Обавештења о садржини пружа аналитички инвентар. Збирка је микрофилмована; снимци се чувају у микрофилмотеци Архива Србије под сигнатуром МФ GR 52.

Збирка Рош

Чува се у девет кутија као депозит примљен на неодређено време.

Ђорђе Себастијан Рош, рођен у Београду, био је познат пословни човек и почасни конзул Норвешке у Југославији, ратни инвалид, рањен приликом одбране Београда 1915. године. Након Другог светског рата је напустио земљу. Највећи део збирке се односи на рад Одбора за заштиту манастира Хиландара основаног у иностранству, и на његове другове, такође у емиграцији, а садржи и преписку са члановима династије Карађорђевића и, делимично, писма личног карактера.

Као и други делови заоставштине, збирка је у манастир доспела после Рошове смрти 1977. године. Грађа је разврстана, али истраживачима није доступна.

Varia

Грађа се чува у једној кутији и садржи списе које су у новије време манастиру поклонили Срби из дијаспоре.

Мирко Ковачевић

БЕДЕМИ И ПИРГОВИ

Као и сви велики манастири на Светој Гори, Хиландар, гледан споља, личи на тврђаву. У суштини, он то и јесте, јер има све битне елементе средњовековних градова дизаних да се могу одбранити од напада хладним оружјем. Бедеми — високи вертикални масивни зидови од камена и без отвора у доњим зонама — повезују пиргове, тј. куле, такође зидане каменом, и заједно са њима чине затворен круг, целину која се може успешно бранити. Пиргови су по правилу истурени из равни зидова који их повезују. На тај начин постављени, они и с бочне стране омогућују одбрану од нападача који би бедему успели да приђу с намером да га разбију или пређу уз помоћ разних помагала. Круне зидова или пиргова биле су озупчане и са унутрашње стране су имале стазе за кретање посаде.

Остаци ових градитељских облика сачувани су и у Хиландару до наших дана. У брањени простор се улазило кроз врата, постављена тако да се добро могу контролисати, с обзиром да су увек била најслабија тачка одбрамбеног система. За улаз у манастирску порту данас постоје у североисточном углу троја врата у низу једна за другим. Овако постављена, она су у своје време чинила троструко осигурање од провале и непријатеља.

Већ од оснивања првих већих монашких заједница на Светој Гори — пре више од хиљаду година — нападачи су најчешће били гусари. И најстарији делови Хиландара, који се у изворима јавља почетком XI века, припадали су утврђењу. За такву тврдњу основу пружају недавни налази остатака масивног зида у тлу између припрате кнеза Лазара и трема трпезарије. Наведени зид, као и остатак једног зида код југоисточног угла пирга, били су без сумње део утврђене целине, вероватно формиране око пирга Светог Ђорђа који је одавно постојао. Пирг је био замишљен и изграђен као потпуно самостална одбрамбена грађевина, попут западноевропских донжона, са малим улазним вратима у северном зиду високо изнад тла. Дванаест пиластара истурених из четири основна зида која су сложена у правоугаоник — дакле, по три пиластра на свакој страни пирга — чинили су га веома стабилним. Низ лукова ослоњених на пиластре, по читавом ободу у горњој зони грађевине, носи обимни зид иза кога је формиран добро заштићени обилазни ходник.

Обимни зид је у најстаријој фази градње свакако био озупчан и у време хладног оружја је пружао потребну заштиту браниоцима. Кроз под ходника могао је бити ефикасно тучен и непријатељ који је пиргу пришао сасвим близу. Данас здање има пет етажа, рачунајући и ону на којој је улазни отвор и коју можемо сматрати приземљем. Испод пода овог простора постоји шупљина дубока седам до осам метара, без међуспратних конструкција. Нема индиција да је на њеном дну постојала цистерна за воду, без које је један овакав објекат тешко опстајао, али будући да је кота дна пирга била врло близу коте дна потока који протиче десетак метара даље, вероватно је постојао бунар, данас засут. Етажа са улазом, приземље и, одмах изнад њега, први спрат очувани су, рекло би се, у првобитном облику. Улазна врата су ниска, крило је масивне основне дрвене конструкције, оковано споља гвозденим плочама хоризонтално поређаним тако да свака од њих делимично преклапа ону нижу. Међуспратна конструкција која носи под приземља, као и она изнад њега, дрвена је и веома стара. На поду приземља налази се отвор са капком за улаз у поменути простор између дна пирга и ове етаже. Дрвене степенице, старе конструкције, чија се два крака налазе један изнад другог, воде од нивоа пода приземља до нивоа пода првог спрата и од нивоа пода првог спрата до његове таванице. Овим другим степенишним краком данас се не излази нигде. Он је изгубио своју функцију оног тренутка када су уз пирг са северне стране призидане друге грађевине и када су ради остваривања директне комуникације између призиданих грађевина и простора у језгру пирга пробијени

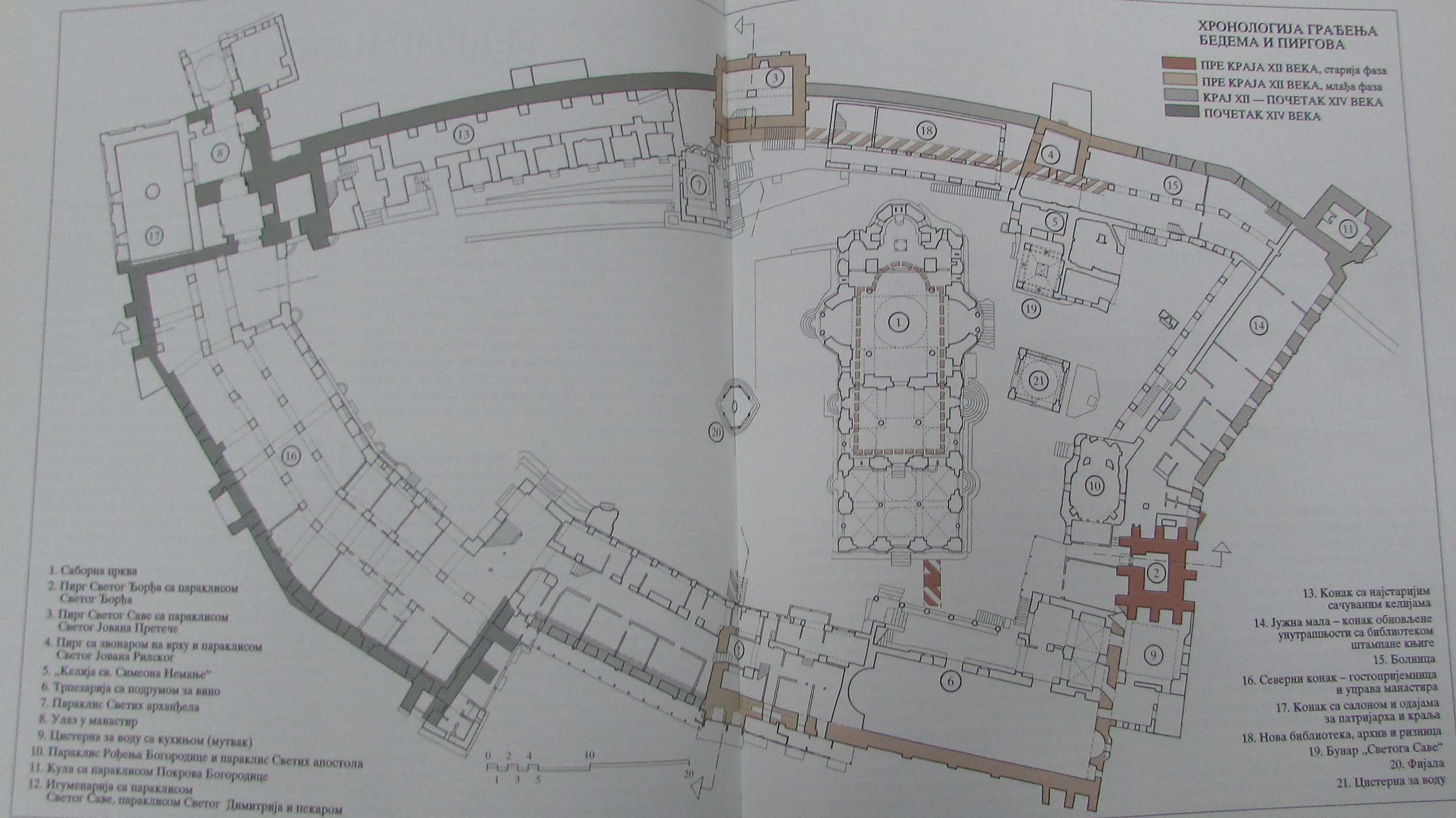
ХРОНОЛОГИЈА ГРАЂЕЊА
БЕДЕМА И ПИРГОВА
ПРЕ КРАЈА XII ВЕКА, старија фаза
ПРЕ КРАЈА XII ВЕКА, млађа фаза
КРАЈ XII — ПОЧЕТАК XIV ВЕКА
ПОЧЕТАК XIV ВЕКА
1. Саборна црква
2. Пирг Светог Ђорђа са параклисом Светог Ђорђа
3. Пирг Светог Саве са параклисом Светог Јована Претече
4. Пирг са звонаром на врху и параклисом Светог Јована Рилског
5. „Келија св. Симеона Немање"
6. Трпезарија са подрумом за вино
7. Параклис Светих арханђела
8. Улаз у манастир
9. Цистерна за воду са кухињом (мутвак)
10. Параклис Рођења Богородице и параклис Светих апостола
11. Кула са параклисом Покрова Богородице
12. Игуменарија са параклисом Светог Саве, параклисом Светог Димитрија и пекаром
13. Конак са најстаријим сачуваним келијама
14. Јужна мала – конак обновљене унутрашњости са библиотеком штампане књиге
15. Болница
16. Северни конак – гостопријемница и управа манастира
17. Конак са салоном и одајама за патријарха и краља
18. Нова библиотека, архив и ризница
19. Бунар „Светога Саве"
20. Фијала
21. Цистерна за воду
0 2 4 10
1 3 5 20
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
13
14
15
16
17
18
19
20
21

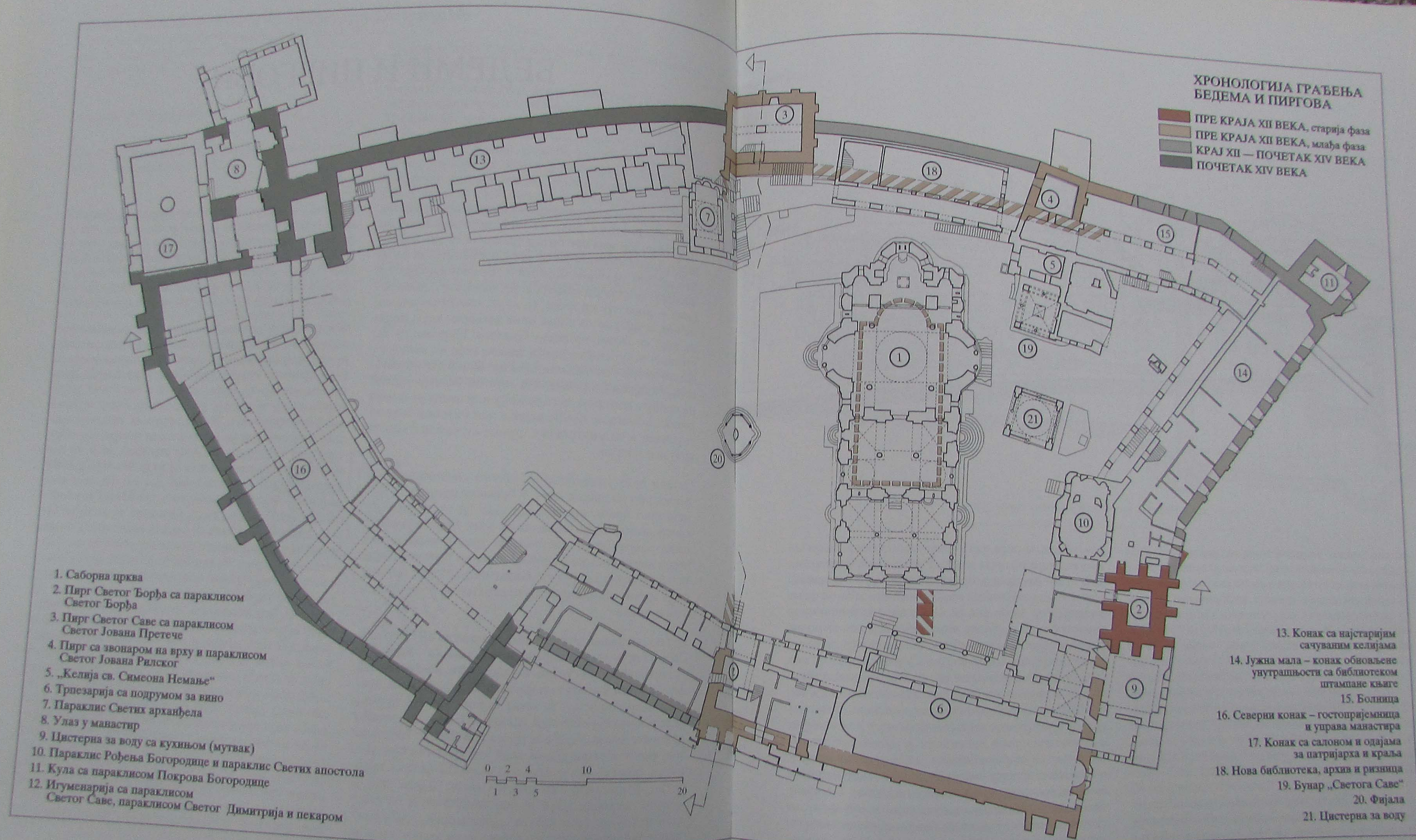

1. Саборна црква
2. Пирг Светог Ђорђа са параклисом Светог Ђорђа
3. Пирг Светог Саве са параклисом Светог Јована Претече
4. Пирг са звонаром на врху и параклисом Светог Јована Рилског
5. „Келија св. Симеона Немање"
6. Трпезарија са подрумом за вино
7. Параклис Светих арханђела
8. Улаз у манастир
9. Цистерна за воду са кухињом (мутвак)
10. Параклис Рођења Богородице и параклис Светих апостола
11. Кула са параклисом Покрова Богородице
12. Игуменарија са параклисом Светог Саве, параклисом Светог Димитрија и пекаром
13. Конак са најстаријим сачуваним келијама
14. Јужна мала – конак обновљене унутрашњости са библиотеком штампане књиге
15. Болница
16. Северни конак – гостопријемница и управа манастира
17. Конак са салоном и одајама за патријарха и краља
18. Нова библиотека, архив и ризница
19. Бунар „Светога Саве"
20. Фијала
21. Цистерна за воду

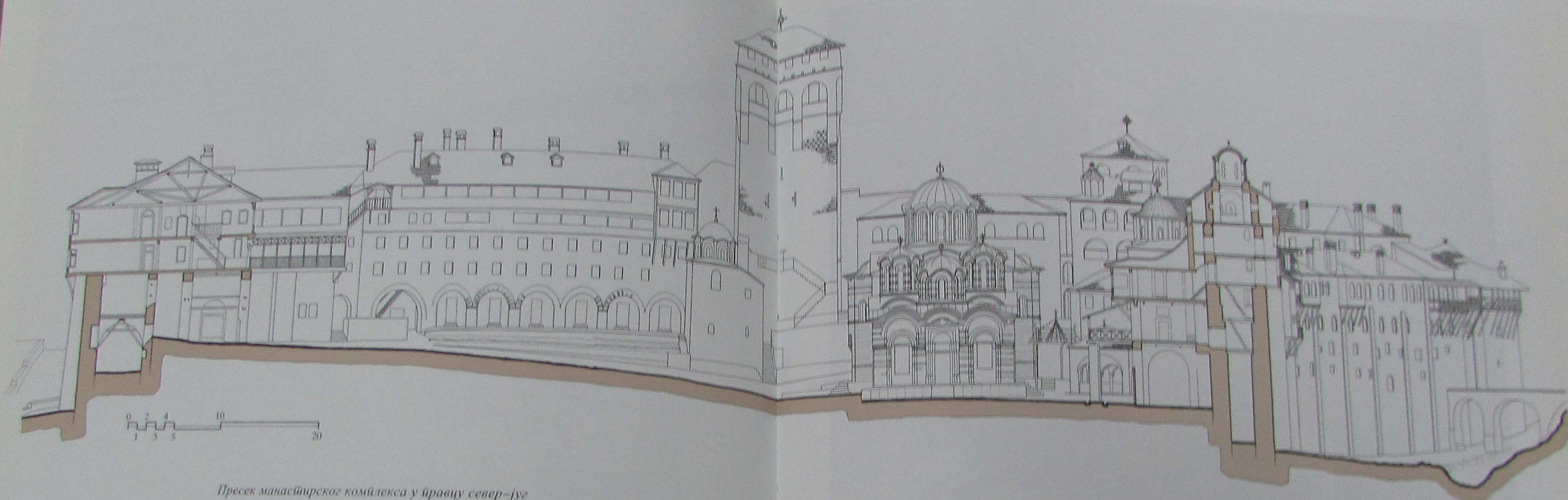

Пресек манастирског комплекса у правцу север–југ

његови зидови у горњој зони, на другом и трећем спрату. На зидовима првог спрата релативно су добро очувани делови зидних слика са мотивима из света вегетације и разни орнаменти. Ове фреске, сматрају неки истраживачи, могу потицати и из времена најстаријих писаних помена Хиландара, тј. из XI или XII века. На последњем спрату пирга, у простору који обухвата обилазни ходник, дакле у језгру пирга, налази се параклис посвећен Светом Ђорђу. Судећи по сачуваним остацима живописа, он је у нешто другачијем облику сигурно постојао већ средином XIII века. У време када је црквица зидана пирг је морао бити покривен. Свој данашњи облик је параклис, а самим тим и пирг, добио 1671. године, односно у XIX веку повишењем куполе.

Пирг Светог Ђорђа није дуго остао самостална одбрамбена грађевина. Има остатака који – речено је већ – говоре да је нека целина са одбрамбеним зидом, везана за пирг, постојала још на почетку дизања манастира на овом месту. Средином XII века, када је стари Хиландар, према историјским изворима, запустео или најкасније крајем тога столећа, када га обнављају св. Симеон и св. Сава, пирг је већ био укључен у систем одбране чији је велики део сачуван до данас. Ово се јасно види из чињенице да је уз његов северозападни угао био прислоњен један зид са више карактеристичних детаља везаних за одбрану. Зид се пружао најпре 20 метара према западу, затим безмало 44 метра према северу и око пет метара према истоку; нигде није био прекинут и обухватао је шири простор од онога који је могао припадати поменутој најстаријој утврди. Најдужи његов део, приближно у правцу север–југ, на свом спољашњем лицу, према западу, има плитке пиластре, у горњој зони повезане луковима од опека, а изнад њих, на јужној половини, у дужини близу двадесет метара, сачуване зупце са стазом за браниоце. У продужетку, према северу, стаза прелази у пресведени ходник кроз зидну масу са отворима, и то како према спољашњој тако и према унутрашњој страни. На југозападном углу овог склопа за одбрану а на лицу зида према западу, једновремено са зидом, изграђена су три дубока пиластра. Треба нагласити да су њихове димензије и њихов међусобни размак скоро исти као код оних на пиргу Светог Ђорђа, на његовој западној страни. Горњи део конструкције изнад ова три пиластра није се сачувао, али је логично да се није много разликовао од оне на самом пиргу. Сасвим је сигурно да се са горње платформе нападачима branio приступ који је са запада био релативно лак. Управо из тог разлога, а будући да просторне могућности то допуштају, има места претпоставци која је уцртана у план: да су и на северозападном углу ове одбрамбене целине постојали пиластри исте конструкције и намене као и они који су већ описани. Свој одбрамбени карактер пирг Светог Ђорђа је највећим делом изгубио призиђивањем зидова, а затим и поменутих објеката, најпре уз његову северну и источну, а онда и западну страну. Данас је зато у целости видљиво једино његово јужно лице.

Пирг Светог Саве, за разлику од пирга Светог Ђорђа, био је замишљен и изграђен као део одбрамбене целине, а не као самостално утврђење. Приликом његовог лоцирања није се, дакле, морало водити рачуна о могућности снабдевања водом, што је, нема сумње, било пресудно код доношења одлуке о месту најстарије одбрамбене грађевине. Пирг Светог Саве је постављен на највишу коту терена – стене, чиме је била предодређена и његова улога. Пирг је снажна одбрамбена грађевина али и просторни регулатор. Он доминира, он је главна кула манастира – бранич-кула. Његова дужа, источна, и две краће, северна и јужна страна биле су слободне, оријентисане ка спољашњем отвореном простору, док је западна страна,

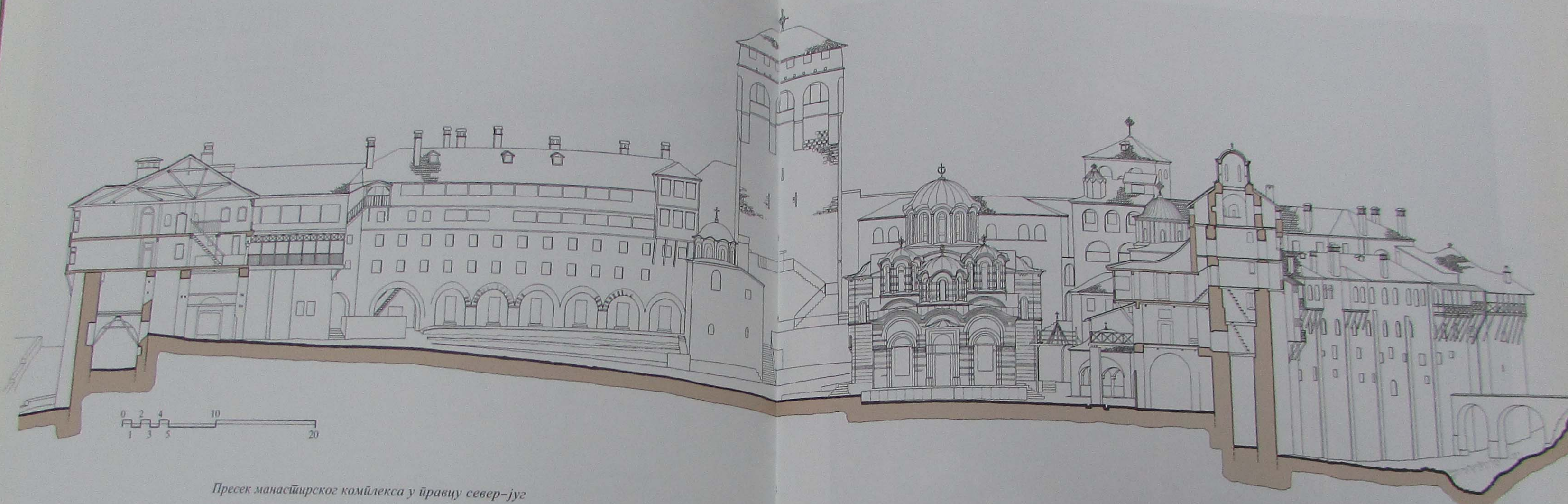

Пресек манастирског комплекса у правцу север–југ

његови зидови у горњој зони, на другом и трећем спрату. На зидовима првог спрата релативно су добро очувани делови зидних слика са мотивима из света вегетације и разни орнаменти. Ове фреске, сматрају неки истраживачи, могу потицати и из времена најстаријих писаних помена Хиландара, тј. из XI или XII века. На последњем спрату пирга, у простору који обухвата обилазни ходник, дакле у језгру пирга, налази се параклис посвећен Светом Ђорђу. Судећи по сачуваним остацима живописа, он је у нешто другачијем облику сигурно постојао већ средином XIII века. У време када је црквица зидана пирг је морао бити покривен. Свој данашњи облик је параклис, а самим тим и пирг, добио 1671. године, односно у XIX веку повишењем куполе.

Пирг Светог Ђорђа није дуго остао самостална одбрамбена грађевина. Има остатака који – речено је већ – говоре да је нека целина са одбрамбеним зидом, везана за пирг, постојала још на почетку дизања манастира на овом месту. Средином XII века, када је стари Хиландар, према историјским изворима, запустео или најкасније крајем тога столећа, када га обнављају св. Симеон и св. Сава, пирг је већ био укључен у систем одбране чији је велики део сачуван до данас. Ово се јасно види из чињенице да је уз његов северозападни угао био прислоњен један зид са више карактеристичних детаља везаних за одбрану. Зид се пружао најпре 20 метара према западу, затим безмало 44 метра према северу и око пет метара према истоку; нигде није био прекинут и обухватао је шири простор од онога који је могао припадати поменутој најстаријој утврди. Најдужи његов део, приближно у правцу север–југ, на свом спољашњем лицу, према западу, има плитке пиластре, у горњој зони повезане луковима од опека, а изнад њих, на јужној половини, у дужини близу двадесет метара, сачуване зупце са стазом за браниоце. У продужетку, према северу, стаза прелази у пресведени ходник кроз зидну масу са отворима, и то како према спољашњој тако и према унутрашњој страни. На југозападном углу овог склопа за одбрану а на лицу зида према западу, једновремено са зидом, изграђена су три дубока пиластра. Треба нагласити да су њихове димензије и њихов међусобни размак скоро исти као код оних на пиргу Светог Ђорђа, на његовој западној страни. Горњи део конструкције изнад ова три пиластра није се сачувао, али је логично да се није много разликовао од оне на самом пиргу. Сасвим је сигурно да се са горње платформе нападачима бранио приступ који је са запада био релативно лак. Управо из тог разлога, а будући да просторне могућности то допуштају, има места претпоставци која је уцртана у план: да су и на северозападном углу ове одбрамбене целине постојали пиластри исте конструкције и намене као и они који су већ описани. Свој одбрамбени карактер пирг Светог Ђорђа је највећим делом изгубио призиђивањем зидова, а затим и поменутих објеката, најпре уз његову северну и источну, а онда и западну страну. Данас је зато у целости видљиво једино његово јужно лице.

Пирг Светог Саве, за разлику од пирга Светог Ђорђа, био је замишљен и изграђен као део одбрамбене целине, а не као самостално утврђење. Приликом његовог лоцирања није се, дакле, морало водити рачуна о могућности снабдевања водом, што је, нема сумње, било пресудно код доношења одлуке о месту најстарије одбрамбене грађевине. Пирг Светог Саве је постављен на највишу коту терена – стене, чиме је била предодређена и његова улога. Пирг је снажна одбрамбена грађевина али и просторни регулатор. Он доминира, он је главна кула манастира – бранич-кула. Његова дужа, источна, и две краће, северна и јужна страна биле су слободне, оријентисане ка спољашњем отвореном простору, док је западна страна,

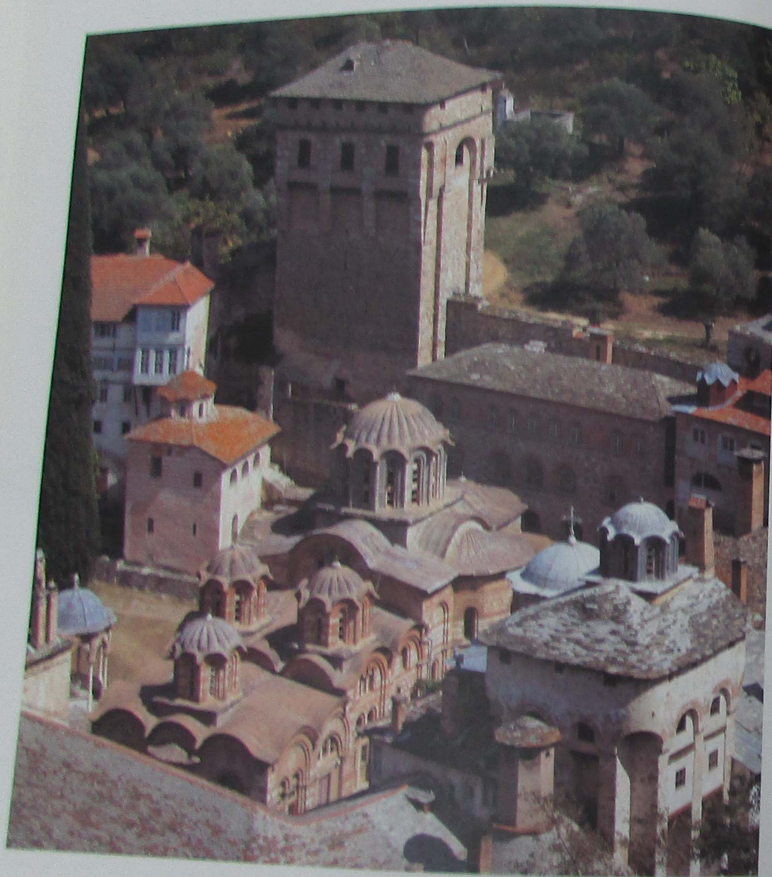

Део манастирског комплекса са пиргом Светог Ђорђа, главном црквом и пиргом Светог Саве

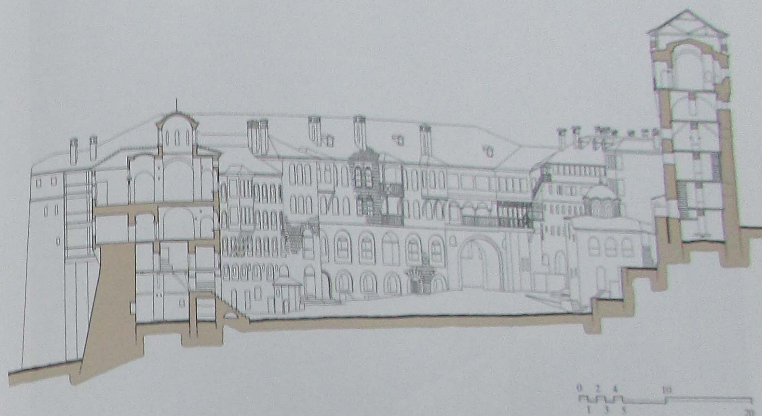

Пресек манастирског комплекса у правцу исток–запад

прислоњена уз одбрамбени зид — била окренута ка унутрашњем, брањеном простору. Судећи по остацима зидова на овом делу фортификационе целине у чијем је склопу био изграђен, пирг Светог Саве се налазио на њеном североисточном углу, прислоњен уз источни зид. Овај део бедема, као и мањи део северног зида — дакле, и сам угао који они међусобно затварају — такође су сачувани. Преко зида који је првобитно био виши — што се види по отиску на западној страни пирга — пело се касније начињеним степеништем до данашњег улаза у грађевину. Поменути угао зида је и данас видљив и са унутрашње и са спољашње стране на простору између пирга и цркве Светих арханђела, односно између пирга и конака из 1598. године.

Првобитни улаз у пирг био је за етажу нижи и такође је видљив, данас зазидан, у западном лицу одбрамбеног зида уз који је пирг прислоњен. По својим димензијама и облику основе пирг Светог Саве је сличан великом јужном пиргу Ватопеда. Са три слободне спољашње стране он има плитке пиластре, по читавој висини, који су у горњој зони повезани луковима. Четврта, унутрашња страна има пиластре који су ослоњени на конзоле само у горњој зони.

Пирг Светог Саве данас има подрум, приземље, четири спрата и поткровље. У подруму, већ је наведено, јасно се види зазидан првобитни улаз. Изнад њега је данашњи улаз, очигледно пробијен кроз већ постојећи зид. Он је својом невеликом висином једним делом у подруму, а другим у приземљу. Греде дрвене међуспратне конструкције уграђене су у подужне зидове пирга, а наслањају се у средини распона на накнадно, 1681/2, убачене лукове са једним, централно постављеним ступцем. На фасадама се јасно виде две фазе зидања: доња, старија — са узиданим сполијама рановизантијског порекла, и са зидањем од квадера и притесаних комада камена са по неколико карактеристично уграђених црних плочастих шкриљаца који су постављани један изнад другог, како споља тако и изнутра — и горња, млађа фаза у којој су поред камена обилно употребљаване и опеке без танких камених плоча. Ова разлика у зидању вид-

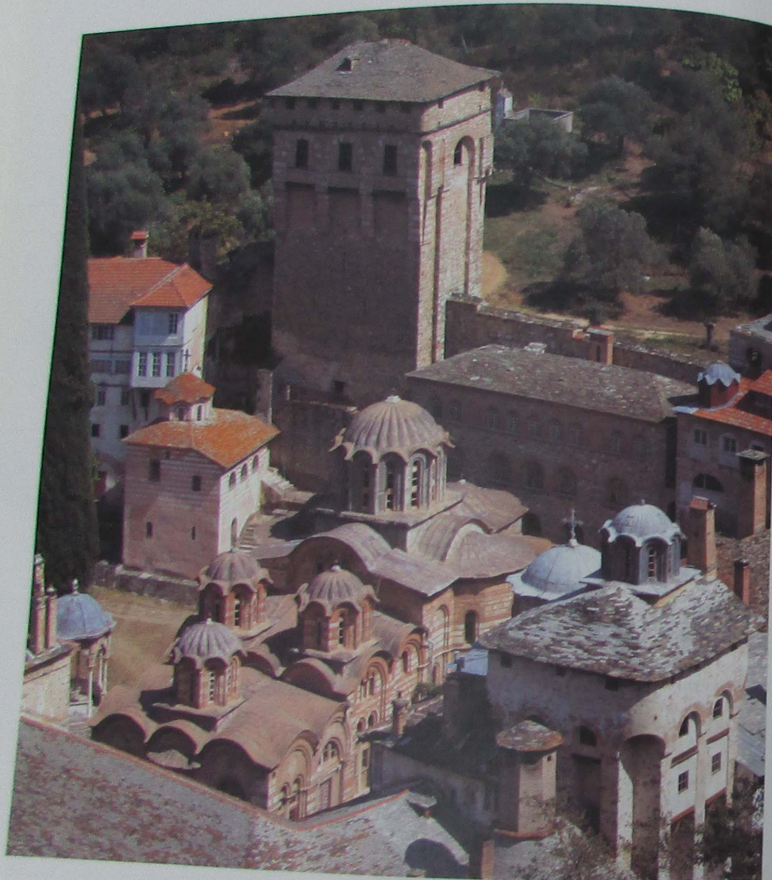

Део манастирског комплекса са пиргом Светог Ђорђа, главном црквом и пиргом Светог Саве

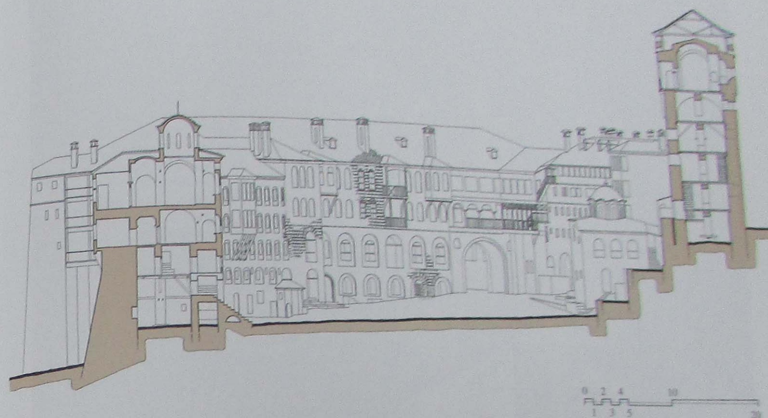

Пресек манастирског комплекса у правцу исток–запад

прислоњена уз одбрамбени зид — била окренута ка унутрашњем, брањеном простору. Судећи по остацима зидова на овом делу фортификационе целине у чијем је склопу био изграђен, пирг Светог Саве се налазио на њеном североисточном углу, прислоњен уз источни зид. Овај део бедема, као и мањи део северног зида — дакле, и сам угао који они међусобно затварају — такође су сачувани. Преко зида који је првобитно био виши — што се види по отиску на западној страни пирга — пело се касније начињеним степеништем до данашњег улаза у грађевину. Поменути угао зида је и данас видљив и са унутрашње и са спољашње стране на простору између пирга и цркве Светих арханђела, односно између пирга и конака из 1598. године.

Првобитни улаз у пирг био је за етажу нижи и такође је видљив, данас зазидан, у западном лицу одбрамбеног зида уз који је пирг прислоњен. По својим димензијама и облику основе пирг Светог Саве је сличан великом јужном пиргу Ватопеда. Са три слободне спољашње стране он има плитке пиластре, по читавој висини, који су у горњој зони повезани луковима. Четврта, унутрашња страна има пиластре који су ослоњени на конзоле само у горњој зони.

Пирг Светог Саве данас има подрум, приземље, четири спрата и поткровље. У подруму, већ је наведено, јасно се види зазидан првобитни улаз. Изнад њега је данашњи улаз, очигледно пробијен кроз већ постојећи зид. Он је својом невеликом висином једним делом у подруму, а другим у приземљу. Греде дрвене међуспратне конструкције уграђене су у подужне зидове пирга, а наслањају се у средини распона на накнадно, 1681/2, убачене лукове са једним, централно постављеним ступцем. На фасадама се јасно виде две фазе зидања: доња, старија — са узиданим сполијама рановизантијског порекла, и са зидањем од квадера и притесаних комада камена са по неколико карактеристично уграђених црних плочастих шкриљаца који су постављани један изнад другог, како споља тако и изнутра — и горња, млађа фаза у којој су поред камена обилно употребљаване и опеке без танких камених плоча. Ова разлика у зидању вид-

льива је и на унутрашњим лицима пирга. Граница је у нивоу дрвене међуспратне конструкције између другог и трећег спрата. Старија фаза зидања обично се везује за оснивање српског Хиландара, за св. Симеона и св. Саву, док се млађа приписује краљу Милутину који, према тексту архиепископа Данила II, поред Саборне цркве у Хиландару „... остави многе царске палате и изванредне ћелије ..., а около тога светога места сазда град са великом тврђавом због належеће напасти безбожног гусара“. У горњем делу пирга, на четвртом, последњем спрату налази се параклис Светог Јована Претече. Црквица је овде изграђена истовремено са дизањем читавог горњег дела. То се јасно види на источној фасади где се налазе прозор олтарске апсиде и мањи делови њених зидова. Прозор је очигледно изграђен истовремено са прислоњеним луковима који повезују пиластре. И лукови и прозор су врло чисто изведени од опека и нема наговештаја да је ту касније нешто преиначено. Да је црквица постојала већ у доба изградње горњег дела пирга јасно потврђује и конструктивни склоп зидова трећег спрата са два јака лука постављена тачно испод њених подужних зидова. Лукови су изведени истовремено са спољним зидовима пирга, дакле, имали су од свога настанка одређену намену. Године 1681/2. параклис је био обновљен. Данашње поткровље, по свему судећи, одозго је првобитно било отворено. До њега се долази пресведеним степеништем кроз зидну масу, до изнад последњег газишта. Обимни зидови на којима данас лежи кров су озупчани.

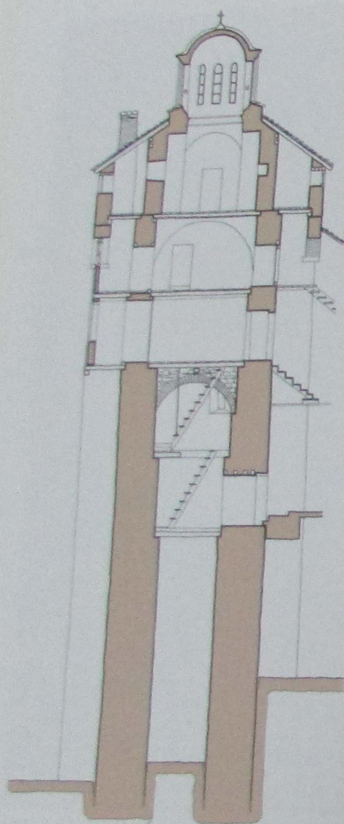

Пресек пирга Светог Ђорђа

Око двалесет пет метара јужно од пирга Светог Саве, испод данашње звонаре, постоје остаци још једног, мањег пирга. Он је зидан на исти начин као и доњи део пирга Светог Саве, али је у знатно мањој мери сачуван. Његов северни зид, чије се лице спољa скоро у целини види, нагнут је, а на лицу јужног зида, у подруму данашње болнице, видљив је и плитак пиластер какав је до недавно постојао и на источној страни. План комплекса јасно показује да је и овај пирг био део старијег система одбране. Продужен стари зид од пирга Светог Саве према југу „повезује“ и овај мањи објекат и чини га делом система.

Сви до сада разматрани делови манастирског комплекса који су имали одбрамбену намену постојали су у време св. Симеона и св. Саве и нема сумње да су били укључени у фортификациону целину. Познато је да се старија црква коју је краљ Милутин срушио почетком XIV века налазила на месту данашње. То је посредно потврђено и недавним налазом њеног грађевинског материјала северно од постојеће цркве,

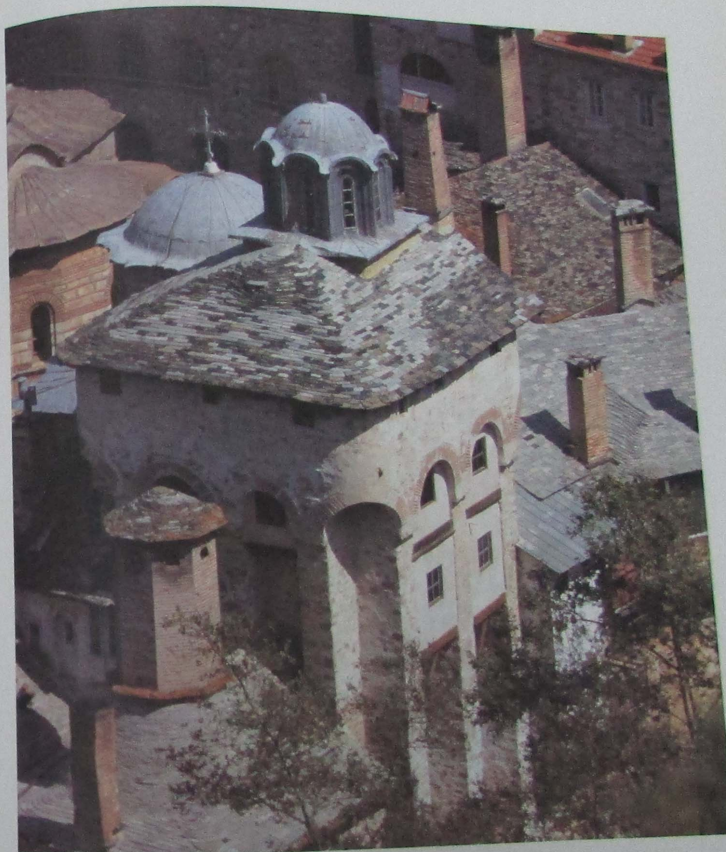

Пирг Светог Ђорђа

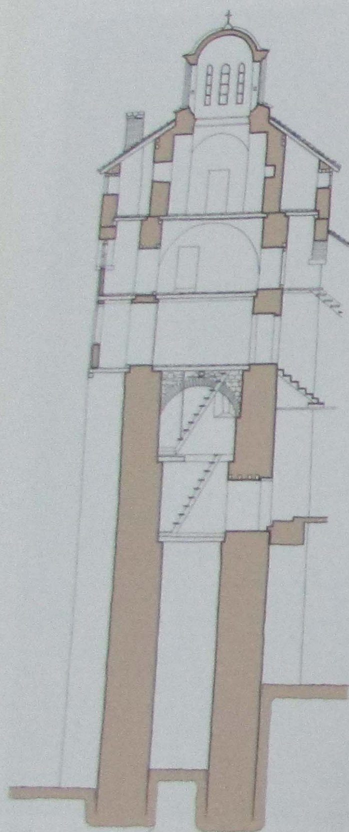

Пресек пирга Светог Ђорђа

љива је и на унутрашњим лицима пирга. Граница је у нивоу дрвене међуспратне конструкције између другог и трећег спрата. Старија фаза зидања обично се везује за оснивање српског Хиландара, за св. Симеона и св. Саву, док се млађа приписује краљу Милутину који, према тексту архиепископа Данила II, поред Саборне цркве у Хиландару „... остави многе царске палате и изванредне ћелије ..., а около тога светога места сазда град са великом тврђавом због належеће напасти безбожног гусара". У горњем делу пирга, на четвртом, последњем спрату налази се параклис Светог Јована Претече. Црквица је овде изграђена истовремено са дизањем читавог горњег дела. То се јасно види на источној фасади где се налазе прозор олтарске апсиде и мањи делови њених зидова. Прозор је очигледно изграђен истовремено са прислоњеним луковима који повезују пиластре. И лукови и прозор су врло чисто изведени од опека и нема наговештаја да је ту касније нешто преиначено. Да је црквица постојала већ у доба изградње горњег дела пирга јасно потврђује и конструктивни склоп зидова трећег спрата са два јака лука постављена тачно испод њених подужних зидова. Лукови су изведени истовремено са спољним зидовима пирга, дакле, имали су од свога настанка одређену намену. Године 1681/2. параклис је био обновљен. Данашње поткровље, по свему судећи, одозго је првобитно било отворено. До њега се долази пресведеним степеништем кроз зидну масу, до изнад последњег газишта. Обимни зидови на којима данас лежи кров су озупчани.

Око двадесет пет метара јужно од пирга Светог Саве, испод данашње звонаре, постоје остаци још једног, мањег пирга. Он је зидан на исти начин као и доњи део пирга Светог Саве, али је у знатно мањој мери сачуван. Његов северни зид, чије се лице споља скоро у целини види, нагнут је, а на лицу јужног зида, у подруму данашње болнице, видљив је и плитак пиластер какав је до недавно постојао и на источној страни. План комплекса јасно показује да је и овај пирг био део старијег система одбране. Продужен стари зид од пирга Светог Саве према југу „повезује" и овај мањи објекат и чини га делом система.

Сви до сада разматрани делови манастирског комплекса који су имали одбрамбену намену постојали су у време св. Симеона и св. Саве и нема сумње да су били укључени у фортификациону целину. Познато је да се старија црква коју је краљ Милутин срушио почетком XIV века налазила на месту данашње. То је посредно потврђено и недавним налазом њеног грађевинског материјала северно од постојеће цркве,

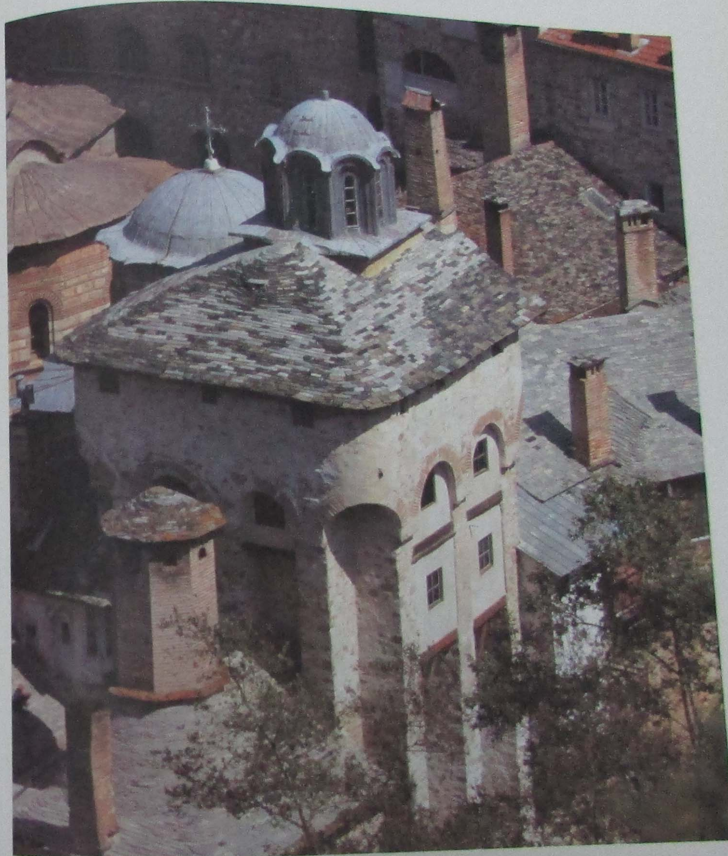

Пирг Светог Ђорђа

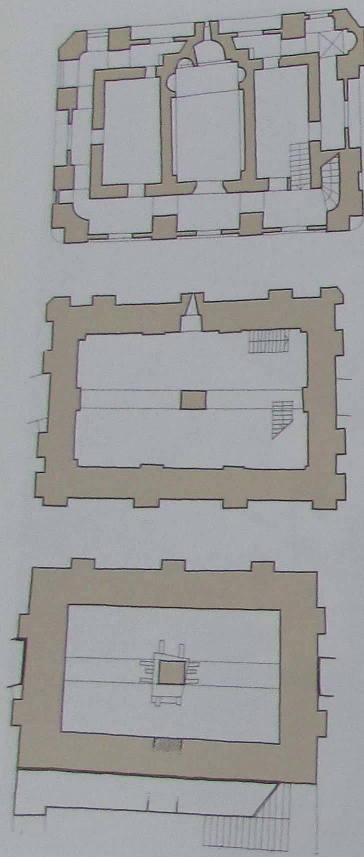

Основе првог, петог и шестог спрата пирга Светог Саве

па се на основу тога може нешто ближе одредити локација, као и могућа дужина. Она се, видљиво је то на плану комплекса, налазила приближно у средини старије целине где је овакав објекат једино и могао бити, с обзиром на невелике димензије тадашњег манастира. Где је био улаз у овако склопљену одбрамбену целину није могуће, бар за сада, утврдити. По логици, пре га треба замислити у несталом северном зиду, него у — такође изгубљеном — јужном делу бедема, који је спајао пирг Светог Ђорђа са малим пиргом под звонаром. Северни зид ове старије целине морао је нестати пре средине XIV века, јер се на његовој траси налази црква Светих арханђела чија се градња са доста вероватноће приписује цару Душану. Но, пре свега је изградња велике Саборне цркве захтевала проширење дворишног простора. То је свакако учињено према југоистоку, или претходно или најкасније истовремено са градњом цркве. Од југоисточног угла пирга Светог Ђорђа до југоисточног угла малог пирга под звонаром у континуитету је био изграђен одбрамбени зид са кулом на југоисточном углу. Изградњом овог зида негирано је функционисање пирга под звонаром као одбрамбене грађевине, али је изграђен нови објекат који је очигледно имао задатак да штити источни зид комплекса. Јужни зид се могао контролисати са пирга Светог Ђорђа. Новоизграђени одбрамбени зид који постоји и данас има споља плитке пиластре међусобно удаљене око четири метра. Његов источни део, од куле на углу до малог пирга под звонаром, данас је видљив једино са унутрашње стране из подрума болнице, чијом је изградњом пре стотинак година горњи део порушен. Остатак степеница на његовом јужном делу, ка кули, које су начињене једновремено са овим зидом а данас не воде нигде, показује да се на зид, односно кулу, излазило са унутрашње стране бедема уз који првобитно није био изграђен никакав објекат. На исти начин, као на југоистоку, изграђен је и зид на северозападном делу старијег комплекса. Његов опус је исти, има такође плитке пиластре на међусобном растојању од око четири метра, а у доњој зони и ширину исту као претходно описани зид. Који је он простор затварао за сада није могуће утврдити.

Иако другачијег опуса од претходних, по логици, овој фази проширивања комплекса припадао би и зид између Светог Саве и североисточног угла малог пирга под звонаром. Овај зид постоји и до недавно су се на његовој круни могли видети зупци. Зидан је од камена са нешто опеке која је коришћена на приближно исти начин као у горњем делу пирга Светог Саве. Посебно је занимљиво да на унутрашњој страни постоји већи број ниша или зазиданих отвора, обрађених опеком. Био је, дакле, зидан истовремено и као спољни зид једног манастирског објекта, што иначе није било уобичајено.Објекти су обично прислањани уз већ постојеће зидове. Проширења старије утврђене целине, добијена дизањем последњег описаног зида и зидова са плитким пиластрима споља, могла су се збити од краја XII до почетка XIV века.

Велика промена у следећој фази изградње одбрамбених објеката била је значајно проширење комплекса према северу. Масивни зидови, један са источне стране, од пирга Светог Саве према северу, и други са западне, који се пружа најпре према северозападу а онда под углом од 90° према североистоку, спајају се и чине улазни чвор, односно најсевернију тачку комплекса. Овај чвор је имао један пирг који је на врху носио црквицу Светог Николе. Пирг је морао испадати из равни источног зида, према истоку, да би га штитио. На жалост, срушио се у једном земљотресу. Ипак, његови остаци постоје и показују исправност изреченог мишљења о његовом положају у односу на источни одбрамбени зид. Најсевернију тачку ове проширене — и данас у истом обиму постојеће — целине споља обезбеђују три снажна пиластра која су у горњој зони спојена луковима и образују две дубље нише. Елемент одбрамбене архитектуре, употребљен већ код најстаријих зидова, овде, чини се, игра у извесној мери и улогу пирга. Снажни пиластри су избачени из равни зида, према северозападу, и повезани су луком као и на самом северозападном углу. Зидани су једновремено са зидом и сигурно су, као и они на најсевернијој тачки комплекса (види се на зидној слици овог дела манастира из 1809. године), имали озупчана круништа. Како је тачно изгледао првобитни улаз из ове, последње фазе проширења одбрамбене целине — да ли је имао само двоја или сва троја врата као данас — тешко је закључити. После поменутог земљотреса, у којем је срушен и пирг Светог Николе, овај део је значајно преправљен. Једно крило гвожђем окованих средњих врата носи годину 1603. У луку изнад трећих по реду улазних врата постоји плоча са годином 1628, а трем испред првог улаза настао је, такође према плочи са натписом која је узидана у његов источни зид, године 1636.

Касније доградње, како уз пирг Светог Ђорђа са западне стране тако и на северном делу манастирске целине, као и надградње у XVIII и XIX веку, нису имале карактер одбрамбене архитектуре, јер је време гусара било већ истекло.

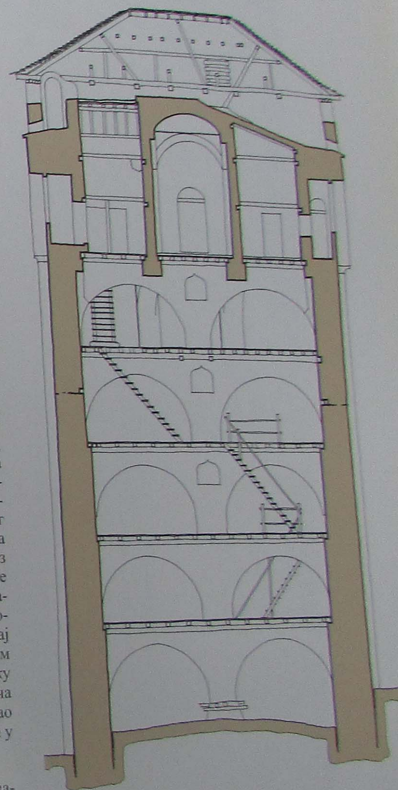

Пирг Светог Саве,
пресек у правцу север–југ

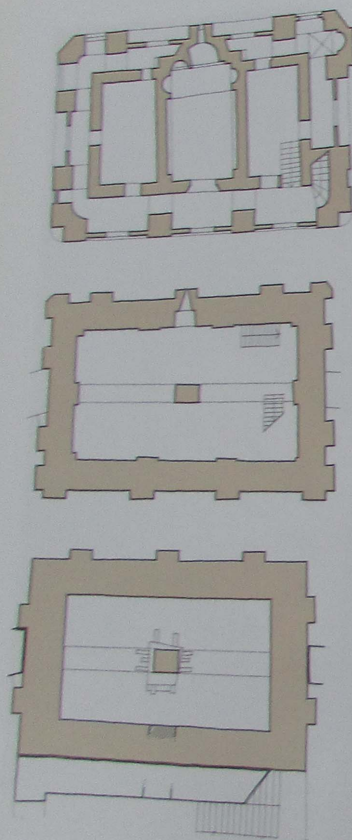

Основе првог, петог и шестог спрата пирга Светог Саве

па се на основу тога може нешто ближе одредити локација, као и могућа дужина. Она се, видљиво је то на плану комплекса, налазила приближно у средини старије целине где је овакав објекат једино и могао бити, с обзиром на невелике димензије тадашњег манастира. Где је био улаз у овако склопљену одбрамбену целину није могуће, бар за сада, утврдити. По логици, пре га треба замислити у несталом северном зиду, него у — такође изгубљеном — јужном делу бедема, који је спајао пирг Светог Ђорђа са малим пиргом под звонаром. Северни зид ове старије целине морао је нестати пре средине XIV века, јер се на његовој траси налази црква Светих арханђела чија се градња са доста вероватноће приписује цару Душану. Но, пре свега је изградња велике Саборне цркве захтевала проширење дворишног простора. То је свакако учињено према југоистоку, или претходно или најкасније истовремено са градњом цркве. Од југоисточног угла пирга Светог Ђорђа до југоисточног угла малог пирга под звонаром у континуитету је био изграђен одбрамбени зид са кулом на југоисточном углу. Изградњом овог зида негирано је функционисање пирга под звонаром као одбрамбене грађевине, али је изграђен нови објекат који је очигледно имао задатак да штити источни зид комплекса. Јужни зид се могао контролисати са пирга Светог Ђорђа. Новоизграђени одбрамбени зид који постоји и данас има споља плитке пиластре међусобно удаљене око четири метра. Његов источни део, од куле на углу до малог пирга под звонаром, данас је видљив једино са унутрашње стране из подрума болнице, чијом је изградњом пре стотинак година горњи део порушен. Остатак степеница на његовом јужном делу, ка кули, које су начињене једновремено са овим зидом а данас не воде нигде, показује да се на зид, односно кулу, излазило са унутрашње стране бедема уз који првобитно није био изграђен никакав објекат. На исти начин, као на југоистоку, изграђен је и зид на северозападном делу старијег комплекса. Његов опус је исти, има такође плитке пиластре на међусобном растојању од око четири метра, а у доњој зони и ширину исту као претходно описани зид. Који је он простор затварао за сада није могуће утврдити.

Иако другачијег опуса од претходних, по логици, овој фази проширивања комплекса припадао би и зид између Светог Саве и североисточног угла малог пирга под звонаром. Овај зид постоји и до недавно су се на његовој круни могли видети зупци. Зидан је од камена са нешто опеке која је коришћена на приближно исти начин као у горњем делу пирга Светог Саве. Посебно је занимљиво да на унутрашњој страни постоји већи број ниша или зазиданих отвора, обрађених опеком. Био је, дакле, зидан истовремено и као спољни зид једног манастирског објекта, што иначе није било уобичајено.Објекти су обично прислањани уз већ постојеће зидове. Проширења старије утврђене целине, добијена дизањем последњег опасног зида и зидова са плитким пиластрима споља, могла су се збити од краја XII до почетка XIV века.

Велика промена у следећој фази изградње одбрамбених објеката била је значајно проширење комплекса према северу. Масивни зидови, један са источне стране, од пирга Светог Саве према северу, и други са западне, који се пружа најпре према северозападу а онда под углом од 90° према североистоку, спајају се и чине улазни чвор, односно најсевернију тачку комплекса. Овај чвор је имао један пирг који је на врху носио црквицу Светог Николе. Пирг је морао испадати из равни источног зида, према истоку, да би га штитио. На жалост, срушио се у једном земљотресу. Ипак, његови остаци постоје и показују исправност иреченог мишљења о његовом положају у односу на источни одбрамбени зид. Најсевернију тачку ове проширене — и данас у истом обиму постојеће — целине споља обезбеђују три снажна пиластра која су у горњој зони спојена луковима и образују две дубље нише. Елемент одбрамбене архитектуре, употребљен већ код најстаријих зидова, овде, чини се, игра у извесној мери и улогу пирга. Снажни пиластри су избачени из равни зида, према северозападу, и повезани су луком као и на самом северозападном углу. Зидани су једновремено са зидом и сигурно су, као и они на најсевернијој тачки комплекса (види се на зидној слици овог дела манастира из 1809. године), имали озупчана круништа. Како је тачно изгледао првобитни улаз из ове, последње фазе проширења одбрамбене целине – да ли је имао само двоја или сва троја врата као данас – тешко је закључити. После поменутог земљотреса, у којем је срушен и пирг Светог Николе, овај део је значајно преправљен. Једно крило гвожђем окованих средњих врата носи годину 1603. У луку изнад трећих по реду улазних врата постоји плоча са годином 1628, а трем испред првог улаза настао је, такође према плочи са натписом која је узидана у његов источни зид, године 1636.

Касније доградње, како уз пирг Светог Ђорђа са западне стране тако и на северном делу манастирске целине, као и надградње у XVIII и XIX веку, нису имале карактер одбрамбене архитектуре, јер је време гусара било већ истекло.

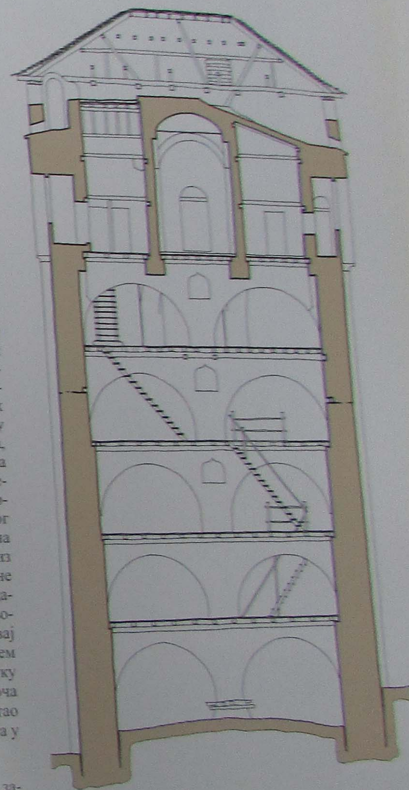

Пирг Светог Саве, пресек у правцу север–југ

Пирг Светог Саве

Војислав Кораћ

ЦРКВА КРАЉА МИЛУТИНА

Главна црква манастира Хиландара, његов католикон, дело је посебне вредности. Замисао простора, структура, облици стављају га у ред највиших остварења у светогорској, српској и византијској архитектури. Оба његова дела, црква и спољна припрата, припадају у свом времену највишим дометима занатске и уметничке праксе. Иако одавно предмет истраживања и тема написа вредних пажње, нису открили све тајне свог настанка. Једнако су сложени и за цркву и за припрату пут којим се дошло до програма по коме настају целине као и порекло архитекта и мајстора. Данас приступ двама великим споменицима олакшавају најновије публикације, које садрже поред цртежа и фотографија, описе и опажања двојице угледних аутора, Ђурђа Бошковића и Слободана Ненадовића.

По замисли простора, црква је саграђена као развијени уписани крст са куполом на четири стуба. Концепцији припадају и две бочне конхе на средини наоса и троделан олтарски простор на источној страни. Припрата је посебна просторија, зидом одвојена од наоса. У замисли простора оствареног у наосу хиландарског католикона поновљено је решење старијих светогорских цркава у Лаври, Ивирону и Ватопеду. Лавра је нешто удаљенија као могући узор. У наосу, готово квадратне основе, куполу са одговарајућом конструкцијом носе четири озидана ступца. Наос хиландарског католикона је ближи решењима оствареним у Ивирону и Ватопеду. Ивирон има, поред сличности у основној шеми простора, припрату у дубини два травеја, што ће постати општа појава у Светој Гори. Међутим, посебан однос Хиландара са Ватопедом, почевши од времена Стефана Немање и св. Саве, упућује на закључак да је ватопедски католикон представљао основни узор приликом прављења програма по коме је грађена хиландарска црква краља Милутина. Не може се поуздано закључити да ли је први католикон Хиландара, двојице првих ктитора, било у ком смислу утицао на основну замисао или облике постојеће хиландарске цркве. Са тог разлога и основна замисао простора и његових битних делова могу да се траже једино у концепцијама три старија светогорска католикона.

Развијени уписани крст са куполом на средини на четири слободна ослонца и бочним конхама остао је до краја архитектонско решење главних манастирских цркава на Атосу. Разлике међу њима су природне последице посебних жеља поручилаца, способности и умерености мајстора или општих обичаја времена у коме се радило. Међутим, ни највећа одступања у појединостима нису довела у питање карактеристичну схему простора и структуре светогорских цркава. Стога се усталио појам светогорског триконхоса као типског решења за архитектуру на Атосу.

Прави разлози за успостављање и дуго трајање светогорске триконхосне грађевине нису познати. Често помињани цртеж Василија Григоровича Барског који приказује католикон манастира Лавре узет је за основ по коме се тумачи смисао светогорских триконхоса. Монаси у бочним конхама откривају чему служи триконхосна схема за цркву намењену многољудној манастирској заједници. Дуги обреди уз читање литургијских текстова и певање нашли су у конхама, северно и јужно од средњег дела наоса, право место за учеснике. Одговарајуће делове простора наћи ћемо у црквама општег култа, које имају куполу на слободним ослонцима. Конхе превазилазе ту врсту простора јер представљају одељења прислоњена уз рубове средњег дела наоса намењеног литургијским радњама. Скупине монаха читају или певају одговарајуће текстове не ометајући чинодејствовање у средини наоса. Осим тога, конха има акустичне вредности. Светогорски католикони су били и остали просторије намењене готово непрекинутим монашким службама, па је тиме наглашен

Поглед на главну хиландарску цркву са торња Светог Саве

Главна манастирска црква, северозападни изглед

Поглед на главну хиландарску цркву
са пирга Светог Саве

Главна манастирска црква,
северозападни изглед

смисао простора међу са бочним конхама. Поваљање условне схеме простора могло је имати симболично значење. Дуга пракса је могла занемарити или заборавити симболичан смисао одређене концепције простора. Међутим, једном добро замишљен, простор је постао непромењљивом за међусобно повезане велике монашке заједнице, одређене од спољног света.

На основу досадашњих сазнања не може се закључити да ли трихонхоси светогорских католикона стоје у одређеном односу са рановизантијским трихонхосним или можда тетрахонхосним грађевинама. Извесно је да би типолошка сличност тешко могла да подразумева намену простора као разлог са кога су градитељи или, можда више од њих, ктитори X и XI века одлучивали да у програм своје грађевине уграде много старије концепције. Могућа формална, типолошка обнова, као један од видова средњовизантијског класицизма, подразумевала би одговарајуће наговештаје у било ком виду, у тексту или слици. С друге стране, трихонхоси светогорских католикона сувише су великих размера да би основна схема простора била плод случајног избора. Стога ће, чини ми се, најближа истини бити мисао која је изграђена на подстицај бакрореза Барског. Скупинама монаха који учествују у обредима, у хоровима, требало је обезбедити одговарајући простор.

С обзиром на типолошку сличност, не може се изоставити увид у трихонхосне цркве малих размера настале приближно у времену када се подижу најстарији католикони на Атосу. Пример су цркве словенских просветитеља у области Охрида, затим Богородица Кубелидика у Костуру и још неколико других, познатих грађевина. Размере њиховог основног простора искључују могућност да се говори о хоровима учесника у обредима. Ради се о скромним молитвеним грађевинама, ораторијумима, намењеним једној личности и њеној пратњи. Бочне конхе увећавају тај простор па је сродност основној намени са великим манастирским трихонхосима одиста могућа. Тој скупини малих трихонхоса може се додати познати тетраконхос епископа Манојла у Велуси. С добрим разлогом треба казати да је реч о свечаном ораторијуму престоничког порекла. Узори су му се вероватно изгубили у несталим ораторијумима византијске престонице.

Наос хиландарске цркве има једно особено решење, јединствено у светогорској архитектури. Осим улаза на западној страни, логичног и општеуобичајеног, изграђени су и улази у зидовима бочних конхи. У репрезентативној тролучној концепцији у средини су изграђени портали, а бочна поља имају парапетне плоче, изнад којих су застакљене површине. Једино су у Хиландару у прозорима на бочним конхама направљени улази. Не зна се због чега је то урађено. Могући разлог је жеља ктитора, односно личности која је састављала програм простора, да се олакша прилаз главном простору храма. Међутим, изостале су сличне потребе или жеље приликом грађења свих осталих светогорских католикона. За поменуто остварење у Хиландару морао се наћи друкчији разлог или подстицај. Слично решење у српској архитектури остварено је само у Студеници. Преостаје једино претпоставка да је отуд преузета замисао о свечаним бочним улазима, било за дело првих ктитора српског Хиландара било за католикон краља Милутина. Прва могућност подразумевала би да је постојећи католикон преузео затечено решење.

За припрату се такође може рећи да по размерама и односу према наосу припада општем светогорском типу припрата. У геометријском смислу чине је два травеја по дубини и три поља по ширини. Јединствена је по двема куполама што стоје изнад бочних поља западног травеја. Готово изузетну појаву двеју купола изнад припрате могуће је тумачити на различите начине. Чини се да је најприхватљивија могућност да у њиховој појави у Хиландару треба видети уграђивање или, тачније, транспозицију бочних капела у простор припрате. Капеле уз обе стране бочне припрате саграђене су у Лаври, Ивирону и Ватопеду. Куполе их обележавају као самосталне капеле, параклисе. Стога изгледа вероватно да је уношење две куполе у хиландарску припрату било замена за грађење пратећих бочних капела. Такво тумачење подупире чињеница што су бочне капеле уз припрату грађене у рашкој школи архитектуре. Изгубљени првобитни живопис у хиландарској припрати о томе је могао пружити праве податке.

Сигурна рука и поуздано знање архитекта видљиви су у геометрији основе и елевацији целине. Пројекције купола, велике и двеју малих, њихове супструктуре и сводова говоре да ни у једном делу основе и елевације нема појединости које би говориле о градитељској импровизацији. И новоизграђени делови и сполије, као што су стубови што носе куполу изнад наоса, прикључују целину по занату водећим делима Солуна и Цариграда. Као плод високог образовања архитекта исказује се укупан си-

Унутрашњост главне манастирске цркве

стем природног осветљења, што подразумева места и облике прозора. Не само олтарски простор већ и остали делови цркве имају довољно природно осветљење. Прозори су утрађивани у ритму просторних јединица. Постављени су у две зоне. Прозори ниже зоне прате простор цркве у целини, а прозорима више зоне употпуњено је осветљење поткуполног и олтарског простора. Слична је улога прозора у припрати, где је такође наглашено осветљење два поткуполна травеја. Одговарајућа пажња поклоњена је такође светлу у куполама.

Портали и прозори су, према традиционалној пракси, посебно обрађени, те заједно са подом чине архитектонски украс цркве, који је по својој природи и општим вредностима предмет за себе.

Горња конструкција, архитектура фасада и начин зидања део су својства и обележја која оцртавају место архитектуре Хиландара у византијској и српској архитектури.

Дванаестострани тамбур и унутрашња конструкција куполе наоса особеност су цариградске архитектуре. Крстасти сводови изнад више поља католикона такође су обележја престоничке архитектуре. Посебно су вредни пажње крстасти сводови са ребрима саграђени изнад протесиса и ђаконикона. Предмет контроверзних тумачења као врста конструкције, од Јерменије до Ломбардије, они имају своје место у византијској архитектури.

Архитектура фасаде и начин зидања говоре о времену градње хиландарског католикона и месту на коме се нашло градилиште између престоничких и провинцијских атељеа.

Слепи или украсни лукови и отвори, прозори и портали основни су елементи у архитектонској обради фасада. Слепи лукови одговарају унутрашњој структури грађевине, двостепени су. Тиме је наглашен њихов унутрашњи смисао. На исти су начин обрађени и прозори и портали, као и прозори на куполи. Трифоре, бифоре и два бочна улаза, који по структури имају облик тривилона, користе камене стубове за средње ослонце. Парапети су камене плоче са рељефним украсом. Основни слепи лукови су изграђени по целој висини фасаде, а за целину су пројектоване две зоне. У првој, нижој зони су портали. Структурална основа украсних лукова, који у истом ритму покривају висину фасада, уз две зоне отвора, има подлогу у концепцији исказаној на солунским споменицима са почетка XIV века. По начелима по којима је та конструкција изграђена може се говорити о враћању на дела средњевизантијске архитектуре, што представља одређени вид класицизма.

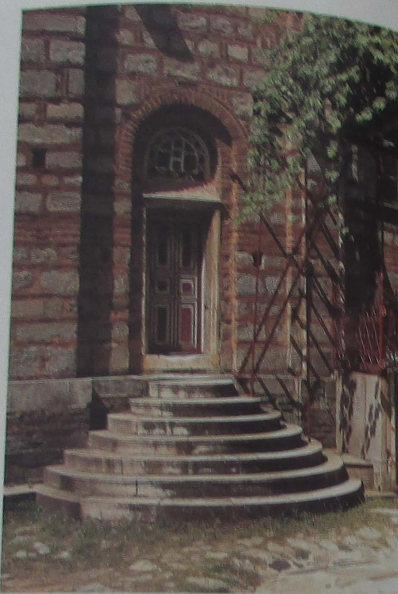

Јужни йорйал унуйрашње йрийрайе

Зидање у камену и опеци тако је остварено да стоји између две праксе, престоничке и провинцијске. Основ су водоравни редови камених тесаника међу које се укључује опека али без правог система па се не може говорити о ћелијастом начину грађења. На престоничку традицију упућују слојеви од неколико редова опеке, изграђени тако да одговарају двема зонама отвора. Опека се појављује као наглашен акценат на фасадама у луковима. Такође је обележје завршних венаца изграђених у два облика. Тестерасти венци завршавају фасаду припрате и источног дела цркве, а горњу ивицу фасада наоса у ужем смислу обележавају

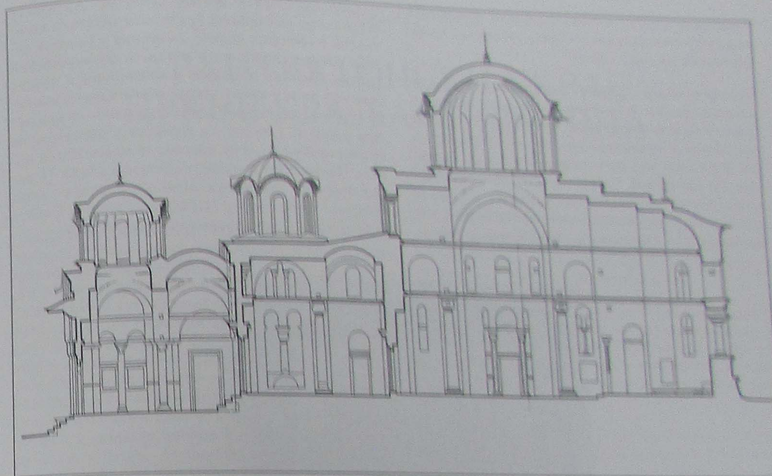

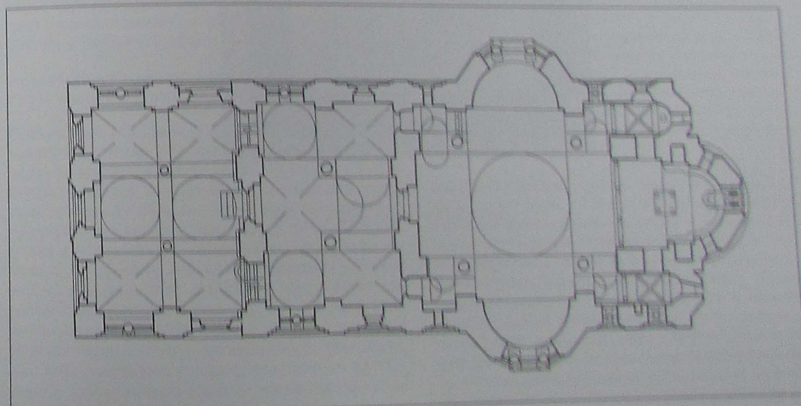

Основа и йодужни йресек главне манасйирске цркве

венци које у низу, слично аркадним фризовима, образује опека сложена у облику троугла са врхом окренутим на доњу страну.

На основу општеусмереног светогорског програма у хиландарском католикону остварено је дело у коме су се исказале широка рука ктитора, велика способност и предузимљивост архитекта и занатска обученост мајстора сабраних из више средишта. По размерама, опсегу и разноврсности изведених радова, од зидања до украсних подова и фресака на унутрашњим површинама зидова, католикон краља Милутина је крупно дело за које је ваљало обезбедити велика средства. Архитекту представља као великог градитеља зналачки замишљена геометрија целине и сигурна и умешна обрада детаља, који имају изразито функционални смисао. Били су потребни и способност и велика вештина да се у цркву уграде многе камене сполије, стубови, капители и парапетне плоче са рељефним украсом. Сполије су уграђене у одговарајуће делове цркве као да су клесане за место где се налазе. Порекло им откривају обележја стила. Порекло мајстора градитеља може се одредити само оквирно. У питању су Цариград, Солун и Србија са претходних или савремених градилишта.

Патос главне цркве, детаљ

Марица Шупут

АРХИТЕКТОНСКИ УКРАС ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

Главна црква манастира Хиландара међу највреднијим је делима српске, светогорске и византијске архитектуре свога доба. Њеном значају и вредности битно доприноси архитектонски украс. У архитектонском и уметничком смислу она стоји између средње и позне византијске епохе; представља целину која је остварена компоновањем рељефа-сполија и камене пластике намењене и клесане за католикон — поступак прихваћен и уобичајен у занатској и уметничкој пракси византијског света. Опште вредности украса, његове врсте и тематика сведоче о природи градитељских и уметничких подухвата ктитора Хиландара, краља Милутина. Знатно млађа, спољна припрата, једнако као и црква у ужем значењу, носи значајан архитектонски украс који по концепцијама свог већег и важнијег дела припада моравском градитељству, последњој обнови у уметности византијског света.

Архитектонски украс хиландарског католикона део је и спољне и унутрашње обраде грађевине.

Фасади даје обележје један особен детаљ: венац сачињен од опеке који наглашено завршава равне зидне површине и јужне конхе и северне и јужне стране западног травеја наоса. Његова два горња реда тестерасто сложене опеке носи ритмичан низ правоугаоних конзола, направљен од опеке и широких слојева малтера. И по месту на којем се налази, и по систему међусобно повезаних конзола, подсећа на романске аркадне фризове. Међутим, истоветни поткровни фризови постоје на јужној цркви манастира Константина Липса и на неким другим цариградским црквама епохе Палеолога, као и на солунским Светим апостолима, што говори о престоничком пореклу тог мотива архитектонског украса и што, заједно са другим архитектонским обележјима Хиландара, открива цариградско порекло његових градитеља. Поткровни украс хиландарске цркве спада у низ оних решења у позновизантијској архитектури у оквиру којих се, на црквама Месемврије, образују прави аркадни фризови цариградског порекла.

Хиландарски католикон красе и оквири портала, врата и прозора урађених од украсног камена у богато развијеним класичним профилима који су такође својствени цариградском градитељству позног доба, али и старијих епоха византијске престоничке архитектуре.

Камени рељефни украс је на парапетним плочама и капителима. У трифорама северне и јужне конхе су по две, и у северној и јужној бифори нартекса по две парапетне плоче. Парапетне плоче у јужној конхи цркве и у северној бифори припрате чине скупину слично рађеног рељефа па је вероватно да потичу са исте грађевине, старије од цркве краља Милутина. По замисли и рељефу украса припадају остварењима XI и XII века, изведеним за парапете у прозорима, у олтарским преградама, амвонима и оградама на спратним галеријама. Истој скупини припадају две плоче у поду параклиса Светог Ђорђа.

Две плоче у северној бифори припрате хиландарске цркве, истих мера и сличног украса, представљају најчешћи облик парапетних плоча у средњевизантијској архитектури. Површина у облику правоугаоника оивичена је траком коју чини широк појас правилног лучног профила и усечених ивица. Истом траком исцртани су основни оквири украса. По средини све четири стране, трака преплетом прелази у цртеж ромба. У средини ромба је круг направљен од исте траке и на исти начин повезан са странама ромба. Слични мањи кругови су образовани на угловима између одговарајуће стране ромба и рубне траке плоче. У великом кругу је розета коју образују пупољак и шеснаест стилизованих листова. У малим круговима на угловима су розете са упола мањим бро-

венци које у низу, слично аркадним фризовима, образује опека сложена у облику троугла са врхом окренутим на доњу страну.

На основу општесумереног светогорског програма у хиландарском католикону остварено је дело у коме су се исказале широка рука ктитора, велика способност и предузимљивост архитекта и занатска обученост мајстора сабраних из више средишта. По размерама, опсегу и разноврсности изведених радова, од зидања до украсних подова и фресака на унутрашњим површинама зидова, католикон краља Милутина је крупно дело за које је ваљало обезбедити велика средства. Архитекту представља као великог градитеља зналачки замишљена геометрија целине и сигурна и умешна обрада детаља, који имају изразито функционални смисао. Били су потребни и способност и велика вештина да се у цркву уграде многе камене спољније, стубови, капители и парапетне плоче са рељефним украсом. Споља су уграђене у одговарајуће делове цркве као да су клесане за место где се налазе. Порекло им откривају обележја стила. Порекло мајстора градитеља може се одредити само оквирно. У питању су Цариград, Солун и Србија са претходних или савремених градилишта.

Патос главне цркве, детаљ

Марица Шупут

АРХИТЕКТОНСКИ УКРАС ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

Главна црква манастира Хиландара међу највреднијим је делима српске, светогорске и византијске архитектуре свога доба. Њеном значају и вредности битно доприноси архитектонски украс. У архитектонском и уметничком смислу она стоји између средње и позне византијске епохе; представља целину која је остварена компоновањем рељефа-спољија и камене пластике намењене и клесане за католикон — поступак прихваћен и уобичајен у занатској и уметничкој пракси византијског света. Опште вредности украса, његове врсте и тематика сведоче о природи градитељских и уметничких подухвата ктитора Хиландара, краља Милутина. Знатно млађа, спољна припрата, једнако као и црква у ужем значењу, носи значајан архитектонски украс који по концепцијама свог већег и важнијег дела припада моравском градитељству, последњој обнови у уметности византијског света.

Архитектонски украс хиландарског католикона део је и спољне и унутрашње обраде грађевине.

Фасади даје обележје један особен детаљ: венац сачињен од опеке који наглашено завршава равне зидне површине и јужне конхе и северне и јужне стране западног траveја наоса. Његова два горња реда тестерасто сложене опеке носи ритмичан низ правоугаоних конзола, направљен од опеке и широких слојева малтера. И по месту на којем се налази, и по систему међусобно повезаних конзола, подсећа на романске аркадне фризове. Међутим, истоветни поткровни фризови постоје на јужној цркви манастира Константина Липса и на неким другим цариградским црквама епохе Палеолога, као и на солунским Светим апостолима, што говори о престоничком пореклу тог мотива архитектонског украса и што, заједно са другим архитектонским обележјима Хиландара, открива цариградско порекло његових градитеља. Поткровни украс хиландарске цркве спада у низ оних решења у позновизантијској архитектури у оквиру којих се, на црквама Месемврије, образују прави аркадни фризови цариградског порекла.

Хиландарски католикон красе и оквири портала, врата и прозора урађених од украсног камена у богато развијеним класичним профилима који су такође својствени цариградском градитељству позног доба, али и старијих епоха византијске престоничке архитектуре.

Камени рељефни украс је на парапетним плочама и капителима. У трифорама северне и јужне конхе су по две, и у северној и јужној бифори партекса по две парапетне плоче. Парапетне плоче у јужној конхи цркве и у северној бифори припрате чине скупину слично рађеног рељефа па је вероватно да потичу са исте грађевине, старије од цркве краља Милутина. По замисли и рељефу украса припадају остварењима XI и XII века, изведеним за парапете у прозорима, у олтарским преградама, амвонима и оградама на спратним галеријама. Истој скупини припадају две плоче у полу параклиса Светог Ђорђа.

Две плоче у северној бифори припрате хиландарске цркве, истих мера и сличног украса, представљају најчешћи облик парапетних плоча у средњевизантијској архитектури. Површина у облику правоугаоника оивичена је траком коју чини широк појас правилног лучног профила и усечених пиша. Истом траком исцртани су основни оквири украса. По средини све четири стране, трака преплетом прелази у цртеж ромба. У средини ромба је круг направљен од исте траке и на исти начин повезан са странама ромба. Слични мањи кругови су образовани на угловима између одговарајуће стране ромба и рубне траке плоче. У великом кругу је розета коју образују пупољак и шеснаест стилизованих листова. У малим круговима на угловима су розете са упола мањим бро-

Западна парапетна плоча јужне трифоре

Источна парапетна плоча јужне трифоре

јем листова, стилизованих на два различита начина. Розете се, по облику листова, смењују у правилном ритму. Основна обележја украса су беспрекорна геометрија, симетричан распоред и стилизација изабраних мотива. Сличне су две плоче у трифори јужне конхе. Источну издваја основни мотив цртежа. То је велики круг по средини и два мања између великог круга и крајњих страна плоче. У трифори северне конхе су две плоче које ће бити из времена грађења цркве краља Милутина. Од претходно описаних плоча разликују се по густо исцртаном украсу у којем се појављује мотив лозице у оквиру геометријске структуре од четири правоугаоника у источној плочи и круга у западној плочи. Приметно је да су две плоче исклесане тако да се могу прислонити уз базе стубова. Одговарајући угао је исечен, па је томе прилагођен и орнамент. Две плоче у јужној бифори припрате разликују се од претходних плоча по основном цртежу. Траком од спиралне плетенице организована су по четири поља. У доњим пољима су аркаде, у горњим крстови.

Старијем украсу, XI–XII века, припада неколико капитела. У облицима су који су изведени од облика импост капитела. На капителима стубова у трифори јужне конхе исклесани су једнаки лукови и ритмично сложени у хоризонталним низовима, па целине подсећају на керамички кровни покривач. Два капитела у трифори северне конхе имају на лицу, у плитком рељефу, орла, а на странама према улазу, пауна. Једноставнији је украс са крстом као основним мотивом на капителима северне бифоре цркве и северне бифоре припрате. Сличан је рељеф на капителу нађеном у Зигу.

Део архитектонског украса је поуздано урађен за цркву краља Милутина. То су, осим двеју плоча у северној конхи, капители у трифори олтарске ап-

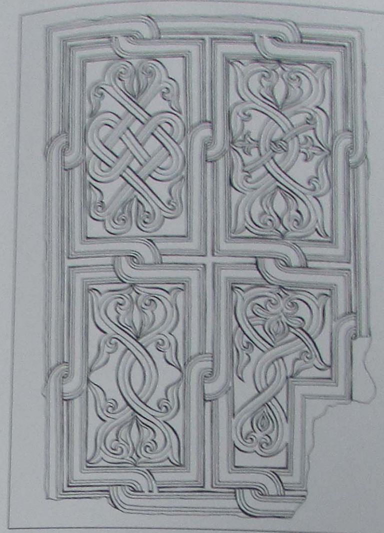

Источна парапетна плоча северне трифоре

Западна парапетна плоча северне трифоре

сиде, портал између спољне припрате и припрате и портал између припрате и наоса. Рељеф на капителима у трифори апсиде и на гредама изнад двају западних портала особеност је позновизантијског украса. Урађен је усецањем украса у камен, да би се тако настала удубљења попунила пастом. Тако изведен, украс је представљен у једној површини и две боје. Једна је боја камена, друга — боја пасте. Мотиви су преплет, трака или стилизован биљни орнамент, а на средишним местима крстови. Пошто се рељеф прави на површинама које су геометријски одређене, на оквирима врата и прозора, на венцима, капителима, цртеж као целина има хармоничну композицију. На пољима у облику издуженог правоугаоника изабрани мотив се слаже у правилном ритму. Рељеф на надвратнику средњег унутрашњег портала, између припрате и наоса, по начину како је стилизован, изабрани биљни орнамент личи на такозвану византијску куфику. Украс изнад западног портала чине греда која належе на надвратник, покривена преплетом широке траке, и греда изнад ње, ослоњена на три конзоле.

Камене конзоле у облику глава одавно су привукле пажњу свих истраживача. Старији истраживачи су одвајали три конзоле изнад главног портала од осталих, уграђених у зидове спољне припрате. Са довољно разлога се може сматрати да су све конзоле дело исте радионице која је исклесала познате конзоле у Бањској, а вероватно и скулптуру Богородице.

Горња греда има рељеф са пастом, а на челу је фриз пластично обликованих палмета. Греда изнад унутрашњег портала, односно портала који повезује припрату и наос, има интензивно обојен рељеф, а по свим елементима украса он представља део античке камене греде.

Делови хиландарског украса говоре, као и претходно поменути рељеф, о још једној појави својственој архитектури обнове Палеолога. Рељефни украс и боја добијају више места и у ентеријеру и у екстеријеру. Уметничке комуникације између гледаоца-верника и фреске претвориле су широко, монументално сликане теме у нарацију са више појединости. Детаљ је постао истакнутији, а боја се преноси на камен, као што и рељеф на камену постаје мотив на фресци. За ово се може наћи доста примера у делима чији је ктитор краљ Милутин.

Обилато коришћење сполија за остварење програма који посматрамо као архитектонски украс има вишеструко значење. Практична страна није занемарљива. Било је лакше, уз неупоредиво скромнија средства, уградити на одговарајућим местима постојеће парапетне плоче, капителе и друге делове пројектованог украса него обезбедити нов рад. Међутим, места уграђених сполија говоре о структурно и уметнички смишљеном поступању. Сполије су уграђиване тачно на оним местима на којима би се нашли нови делови у складу са укупном архитектонском концепцијом целине. Једнако се то односи на капителе заједно са стубовима, парапетне плоче и венце. У концепцијама византијског рељефа насталe су новине између XI–XII и почетка XIV века, али су теме и мотиви остали слични, а друкчија обрада замишљене слике — мисли се на рељефе са пастом — није искључила традиционални клесарски рад. За места на грађевини, за која није нађен одговарајући старији део, као што су капители у трифори апсиде, поручују се нови делови, обрађени према текућим водећим уметничким схватањима. Да се ради о зналачки изграђеним концепцијама говори чињеница што употребљене сполије на цркви нису мењане да би стекле нова места. О њиховом пореклу се не може поуздано говорити. Могући извори су: старији католикон, Зиг или нека друга грађевина. Антички архитрав вероватно потиче са познатог локалитета Самарија, недалеко од Хиландара.

Конзола на порталу унутрашње припрате

Парапетна плоча бифоре на јужној фасади

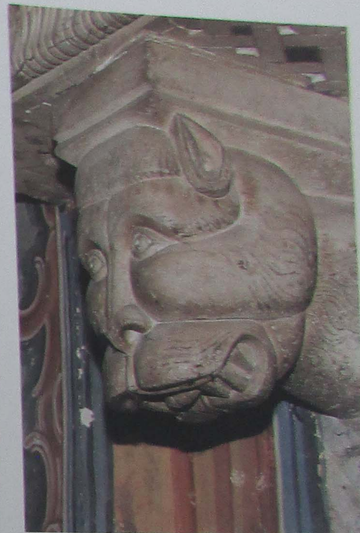

Конзоле на порталу унутрашње припрате

У олтарској прегради, изграђеној на уобичајен начин, посебно су обрађени стубови средњег дела. Парапетни део стубића има квадратну основу, а горњи је октогоналног пресека. Два средња стубића, између којих су стајале царске двери, имају на ивицама свих страна профил у облику кружне основе. Прислоњени стубићи на угловима основних стубова увезани су у чворове. Овај мотив је широко распрострањен у византијској архитектури. Сличан чвор постоји и на стубићу западне бифоре цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, што је једна од индиција кад је реч о личностима мајстора који су радили за краља Милутина. Нису познате парапетне плоче које су стајале у бочним пољима олтарске преграде; горња греда, епистилион је без украса. Рељефе немају ни капители стубића иконостаса, изузев крајњег северног који је покривен плитким рељефом геометризованог орнамента. Још скромнији украс носе бочне стране двају стубића.

Украсни под или, како се некад помиње, мозаички под, једна је од високих вредности хиландарске цркве. Рађен по систему који се бележи као opus sectile, репрезентативно је дело у својој врсти. Високи степен заната којим је под изведен и његова општа уметничка вредност упућују на византијску престоницу као највероватнији извор. Мало познатих сличних подова, до данас очуваних, нису сметња да се има у виду под у јужној цркви цариградског манастира Пантократора као узор мајсторима хиландарског пода. Слично треба рећи за подове у црквама Лавре, Ватопеда, Ивирона.

Веома је прецизна геометријска схема хиландарског пода. Одређена је структуром грађевине. Ос-

новни оквир образују траке, исцртане наизменично постављеним квадратима и круговима. Средиште, испод темена куполе, обележено је пресеком двеју ортогонално постављених трака, у средњем пољу покривеном каменим плочама неутралне боје. Нарочито су брижљиво обрађене фигуре на кључним местима наоса, испред иконостаса, на западном прилазу поткуполном простору и у бочним конхама. Истичу се два обележја пода, поуздан занат и боја. Једнако брижљиво су обрађене крупне камене плоче које образују основни лик пода као и површине које су изведене у мозаику. За површине у систему мозаика коришћен је ситни камен који има правилан геометријски облик. Карактеристично је да је под по боји веома сличан обојеном рељефу изнад главног портала, а то су плава, од светле до мат тамне, зелена и црвена у сличном тоналитету, светложута и црна, која се очигледно повезује са бојом пасте у каменим рељефима на венцима и капителима.

Остаци конструкције која је носила стакло или већи број стакала који обликом и величином одговарају тој конструкцији показују на који су начин били застакљени прозори хиландарског католикона. Систем обојених стакала потврђује да се настављала традиција одређеног застакљивања византијских храмова, о којем су у науци учињена опажања поводом налаза у цариградској цркви манастира Пантократора.

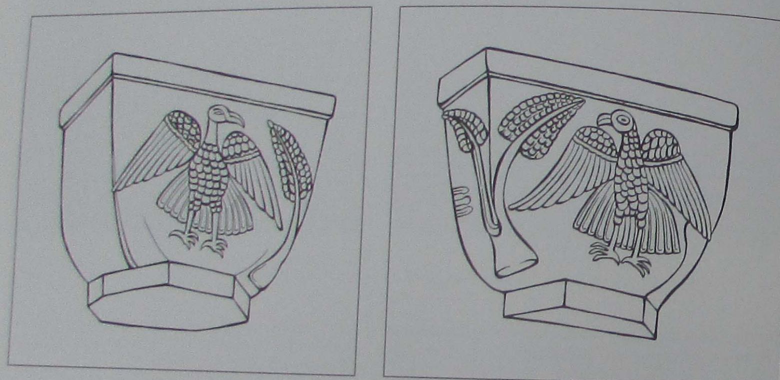

Капители на северној трифори цркве краља Милутина

Војислав Кораћ

СПОЉНА ПРИПРАТА

Предање, стил и грб Хребељановића на парапетној плочи у бифори на јужној страни говоре да је спољну припрату саградио кнез Лазар. Такво мишљење се може сматрати за општеприхваћено према досадашњим написима о Хиландару.

По замисли простора и структури хиландарски ексонартекс понавља припрату краља Милутина. Ослоњен је на западни зид припрате, а мере су му готово истоветне са мерама припрате. И унутрашња и спољашња ширина понављају одговарајуће мере припрате, а унутрашња дужина једнака је дужини припрате. Структура је слична: два травеја у правцу запад–исток и три поља по ширини, у правцу север–југ. Да се градитељ ексонартекса најнепосредније угледао на припрату показују детаљи структуре. Горња зидана конструкција на исти начин је положена на лукове који се ослањају на пиластре и два слободна стуба. Дуж зидова она належе на прислоњене лукове. Горња конструкција је сачињена од крстастих сводова, једне куполе и једне калоте, што такође упућује на припрату као узор. На исти начин су употребљена четири стуба-сполије, два носе горњу конструкцију а два су уграђена у бочне бифоре. По начину на који су озидане фасаде ексонартекс се разликује од нартекса. Коришћено је исто градиво, опека и камен. И опека и камен су слагани у водоравне редове али је друкчији поредак слагања. На ексонартексу се смењују слојеви од три реда опека са редом камених квадара. Готово је изостављено вертикално уграђивање опеке. Према томе, усвојено је зидање својствено моравским грађевинама, произашло из враћања на традицију архитектуре византијске престонице, што се може сматрати за једно од обележја позновизантијског класицизма. Завршни поткровни венци су слични моравским венцима.

Битна разлика у концепцији ексонартекса као целине од нартекса који му је послужио као узор јесте појава једне куполе у средини западног дела грађевине. Тај чин одступања од узора не изгледа формалне природе па за њега треба тражити праве разлоге. Ексонартекс је затворен простор, са вратима у средњем пољу западне фасаде и у источним пољима северне и јужне фасаде. Западни портал је део постројења саграђеног 1799. Северни и јужни портал су средњовековни, али су накнадно саграђени као и остали отвори. Основно је питање да ли је ексонартекс замишљен као отворен трем, па је накнадно затворен. Остаци фресака на северозападном ступцу говоре да је спољна припрата подигнута као отворен трем, па је накнадно донета одлука о његовом затварању. Добро је познато да се у средњој и позновизантијској архитектури граде отворени тремови испред главног улаза. По правилу имају облике свечане архитектуре. Често су тремови накнадно затворени. Међутим, питање је који је смисао куполе у ексонартексу, па заједно са тиме, шта је била права намена ексонартекса. Основну тешкоћу представља околност што се нису очувале фреске које би допринеле разјашњењу намене простора. Ако за припрату изгледа вероватна могућност о сажимању двеју бочних капела, за ексонартекс са једном куполом на средини тешко је наћи право објашњење. У Цариграду не постоји права паралела. У Пантократору је накнадно настала западна купола, у друкчијим околностима. Високи углед Хиландара и његовог католикона као дела дубоко поштованих ктитора извесно је био разлог што се кнез Лазар одлучио да сагради ексонартекс. Његова свечана архитектура била је оквир за остваривање одређене намене, а за ктитора је купола морала имати друкчије значење. Прави смисао општа је загонетка а значај му је утолико већи што су вероватно по хиландарском ексонартексу саграђене две велике спољне припрате, у Раваници и Манасији.

Спољна припрата главне цркве, југозападни изглед

Марица Шупут

АРХИТЕКТОНСКИ УКРАС СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ

Фасаде хиландарске спољне припрате су обрађене према богатој, готово раскошној концепцији рељефног и бојеног украса. Три улаза, западни, северни и јужни, у облику који данас имају, плод су накнадних интервенција. Остале површине су одређене концепцијама и формама моравског украса. Треба приметити да ни спољна припрата није лишена сполија. Две су уграђене у северне пиластре, а укључене су такође у западни парапет јужне бифоре, који је, рекло би се, импровизовано сачињен.

На фасадама припрате је представљен велики део раног моравског украсног репертоара. Одавно су опажене три парапетне плоче хералдичког значења. Украс у ужем архитектонском смислу чине рељефи на тракама на челу лукова на оквирима прозора и розете.

На површинама између лукова бифора и великих лукова изнад њих виде се остаци сликаног моравског украса. Тај украс се налази поред рељефних розета.

Хералдички симбол на све три плоче исклесан је у средини, у кругу који је смештен у квадрат. По рубу квадрата двеју плоча је украс који чини таласаста лозица стилизованих листова. Код треће плоче, за коју се мисли да је хералдички знак Хребељановића, рубну траку чини двочлани преплет.

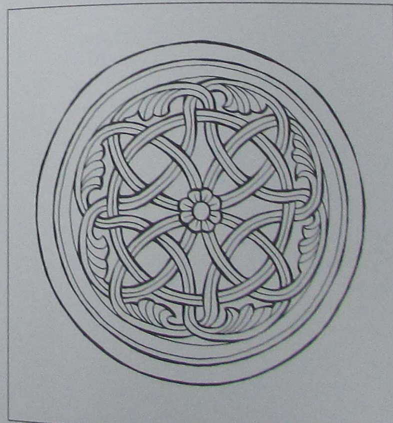

Розета са западне фасаде спољне припрате

Розета изнад јужне бифоре спољне припрате

Рељефне плоче са северне фасаде спољне припрате
(горе и десно)

Источна парапетна плоча северне бифоре

Западна парапетна плоча северне бифоре

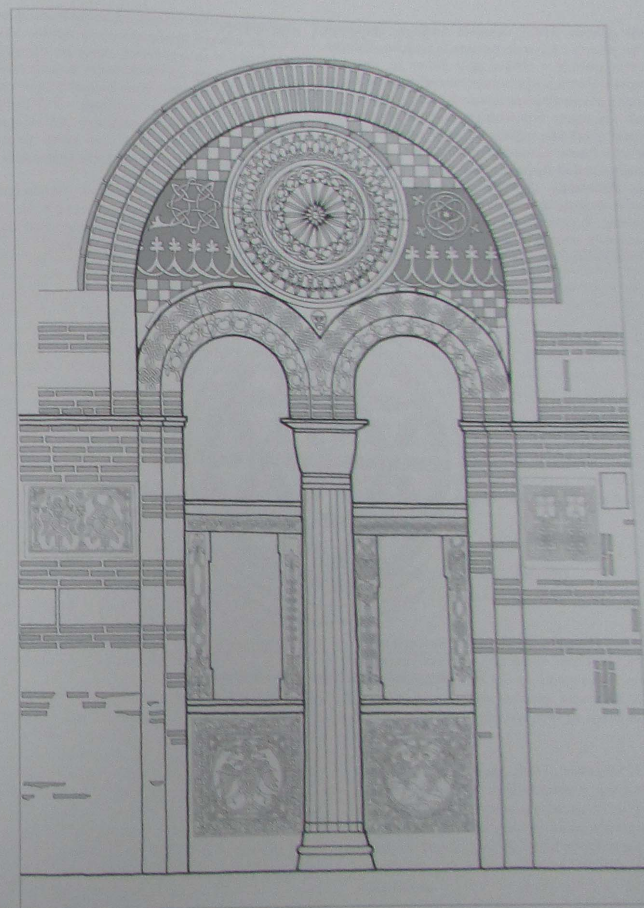

Део северне фасаде спољне припрате

Највећа розета, изнад северне бифоре, припрате личи на розету са јужне фасаде припрате Лазарице. Језгру розете у Хиландару додат је, наместо тордираног ужета и крстастих лончића, низ траком повезаних стилизованих кринова, какав уоквирује украсни лук изнад лазаричке розете. Занемарљиве су разлике у обради украса у језгру розете. Розета на јужној страни хиландарске спољне припрате, постављена изнад бифоре, такође има своју паралелу на Лазарици. Цртежу розете у Хиландару потпуно је сличан цртеж розете на западној фасади Лазарице. И розета на јужном пољу западне фасаде има своју паралелу на Лазарици, а то је розета на јужној певничкој апсиди.

Два прозора на западној фасади и северни и јужни портал спољне припрате имају профилисане камене оквире и надвратнике, односно натпрозорнике, у облику венца са закошеном доњом површином. По рељефу, плитком стилизованом орнаменту, могуће је да су ти делови настали у XIV веку, али сигурно не за Лазареву припрату, већ сполије. То се може рећи већ и стога што цела конструкција отвора не одговара концепцији грађевине.

Замишљена као полуотворено предворје хиландарског католикона, спољна припрата је добила рани моравски украс. О томе уверљиво сведоче паралеле са крушевачком Лазарицом.

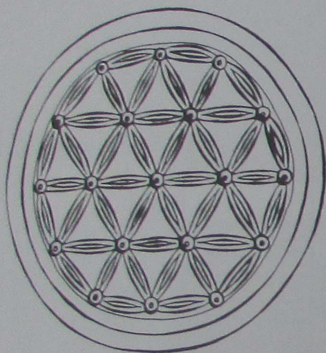

Розета са западне фасаде спољне припрате

Слободан Ненадовић

ПАРАКЛИСИ

Већ у време обнове старог грчког манастира, ктитори Хиландара св. Симеон и св. Сава размишљали су о његовом будућем развоју, изградњи црква и параклиса, као и скитова који ће им припадати. Св. Сава је то показао молећи цара Алексија III Анђела да Хиландару додели напуштени и порушени манастир Зиг, а грађење испоснице у Кареји представљало је у томе даљи корак, иако је она по свом устројству била независна — манастир је, наиме, давао монахе за испосницу и с њом био у најтешњој духовној вези. По неким подацима, већ у доба св. Саве Хиландар је имао четрнаест параклиса.

Традиција грађења параклиса наставила се и током следећих столећа, а посебно у великој обнови Хиландара под краљем Милутином. Када се дограђивао пирг Светог Саве, на његовом највишем спрату сазидан је мали храм. Исто је било и са дизањем пирга Светог Ђорђа — добио је параклис на последњем спрату, као и тзв. Морски пирг, чије се грађење приписује краљу Милутину. Неколико деценија касније, северно од католикона, подигнута је и мала црква Светих арханђела.

У XVII и XVIII веку, иако под турском влашћу, сазидани су нови или обновљени многи порушени и опустели параклиси како у самом манастиру тако и изван њега. Нашли су се овде многи ктитори из Србије, Босне и Херцеговине, а нарочито из Бугарске у време када је Хиландар после неколико катастрофалних пожара постао готово велико згариште. По неким подацима, у другој половини XVIII века Хиландар је на свом подручју у Светој Гори имао чак двадесет четири келије са параклисима.

Хиландар је параклисе градио свугде где су живели и радили његови монаси, јер је требало да имају своје богомоље. Дизао их је на својим многобројним имањима, у виноградима и баштама, не само у Светој Гори већ и изван ње, на метосима Кумици, Какову код Јерисоса, Каламарији код Солуна, па и у самом Солуну. У средњовековној Србији није било ниједног манастира који се у том погледу могао мерити с њим. Једино се Студеница слично развијала и, осим припрате краља Радослава, добила засебне мале цркве Св. Јоакима и Ане, Св. Николе, Св. Јована Претече и неколико других, чији је изглед забележен на бакрорезу из 1733. године.

У овом кратком прегледу хиландарских параклиса дају се основни подаци о настанку и архитектури оних грађевина које су се до данас сачувале, у манастиру и, шире, у Светој Гори. Такође, биће речи и о онима који се нису сачували, али за које се зна да су постојали.

Параклис Светог Ђорђа на пиргу Светог Ђорђа

Првобитни параклис на последњем спрату пирга је порушен, али су се од њега сачували зидови до висине 1,70–2,70 m. Они су били доста лоше изведени, ломљеним и притесаним каменом, уз мало опеке, због чега су уграђене дрвене греде које су зидове боље повезале.

У таквом стању параклис је дочекао 1671. годину, када га је обновио херцеговачки митрополит Василије. Тадашњи игуман манастира био је јеромонах Георгије, али је радовима на обнови руководио јеромонах Виктор. О томе постоји камена плоча са натписом, узидана у обновљени зид између наоса и нартекса.

Параклис има основу у виду правоугаоника са странама од 7,85 m и 5,30 m. Постављен је тако да са три стране — северне, јужне и западне — има

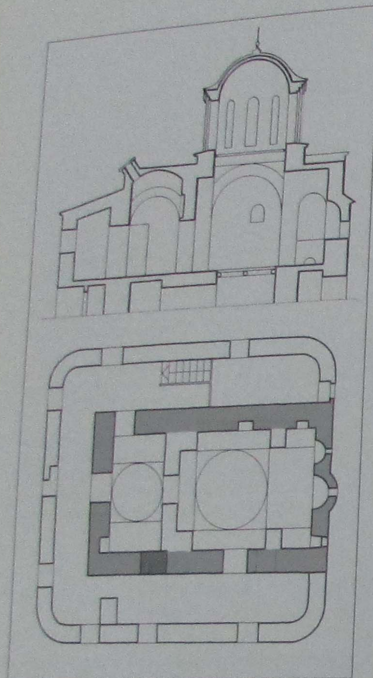

Основа и подужни пресек параклиса на врху пирга Светог Ђорђа

ходник ширине 1,25–1,50 m, док источну страну чини зид пирга. Са четири пиластра, од којих су два западна прислоњена уз углове а два источна уз северну и јужну страну, наглашен је наос, изнад кога се диже кубе. Оно је изнутра округло, пречника 2,60 m, а споља осмострано. Има тамбур са прозорима и засведено је калотом. Кубе почива на луцима и своду на источној страни, који се ослањају на пиластре. Прелаз из квадратне основе у кружну правилно је изведен помоћу пандантифа. У њих је због акустике уграђен по један земљани лонац. Унутрашња висина параклиса од пода до темена кубета је 7,10 m.

Нартекс је одвојен пуним зидом од наоса и има слепу калоту.

Параклис је саграђен по типу чистог сажетог уписаног крста, али није тако и споља изведен. Из крова пирга помаља се једино кубе са малим кубичним постољем. У поду параклиса налазе се три мермерне плоче са пластиком XII века. Оне су ту уграђене као сполије.

Судећи по ономе што је касније додато, стари параклис је друкчије изгледао. Можда је био сличан параклису на пиргу краља Милутина, тзв. Морском пиргу, без кубета. Након обнове је и осликан, али има и остатака старог живописа из XIII века.

Црква Благовештења

Подигнута као сепулкрални храм манастира Хиландара, имала је посебну намену: с обзиром на начин сахрањивања калуђера, манастир није имао гробље у правом смислу речи па је здање служило као костурница.

Према недавно откривеним остацима фресака и карактеру јужног зида цркве, може се претпоставити да је грађевина настала почетком XIV века. Према натпису на каменој плочи изнад улаза веће поправке и промене извео је 1762. године игуман Герасим. На здању се радило и 1868.

Црква је правоугаоног облика са дужом страном 16,20 m и краћом 8,20 m. Има подрум који се вероватно простире испод целе грађевине, а с обзиром да је зидан на нагнутом терену, једним делом, на источној страни је укопан. Изнад подрума је костурница, у којој се чувају лобање покојника чије се кости одлажу у подрум.

Црква је изнад костурнице. Има развијен олтарски део са апсидом, проскомидијом и ђаконикoном. Два ступца одвајају олтарски део од наоса. Апсида излази изван равни зида и она је са спољне стране тространа. Западни део је танким зидом преграђен у две просторије. Наос је пресведен полуелипсастим сводом. У цркву се улази са јужне стране, преко једног трема. Он је саграђен од старих фрагмената, стубова и капитела. Испод трема је улаз у костурницу са лобањама.

Унутрашњост костурнице је примерена њеној функцији. Уз подужне зидове има по четири пиластра пресека 0,70 × 1,50 m. Они одређују са сваке стране по пет ниша које су пресведене полуобличастим сводовима. По средини је ходник, ширине 2,70 m, засведен крстастим сводовима. Само крајњи травеји имају неправилне калоте. У нишама су полице са лобањама, а у поду сваке нише је по један отвор квадратног облика. Отвори су покривени дрвеним капцима. Кроз њих се бацају кости у подрум.

Делимична реконструкција првобитног изгледа јужног зида је могућна, јер се сачувало доста елемената. Према наосу и олтарском делу су била три полукружно засведена прозора, а на другом крају је била велика бифора. Све је изведено у опеци у византијском стилу.

Параклис Светих арханђела

Налази се у манастирској порти испред пирга Светог Саве. То је, поред католикона, једина црква унутар бедема сазидана као самосталан објекат и слободна са свих страна. Традиција је приписује цару Душану.

Подигнута је на нагнутом терену који се стрмо спушта од пирга Светог Саве ка дворишту. Због тога је њена источна страна са олтарским делом знатно виша од западне, па грађевина има подрум који чини супструкцију параклиса. И улаз у храм се налази на источној страни, што је права реткост — ступа се најпре у један ходник, на јужној страни засведен полуобличастим сводом, и преко њега доспева пред западни део наоса.

Основа је приближно квадратног облика са дужом страном од 8,00 m и краћим странама од 7,78 и 7,30 m. Подрум је неправилан и састоји се из два мања полуобличасто засведена простора. Први има улогу предсобља у које се улази са јужне стране. Из ових просторија, према источној страни, пружају се још две тесне и неправилне просторије, изграђене због нагнутог терена.

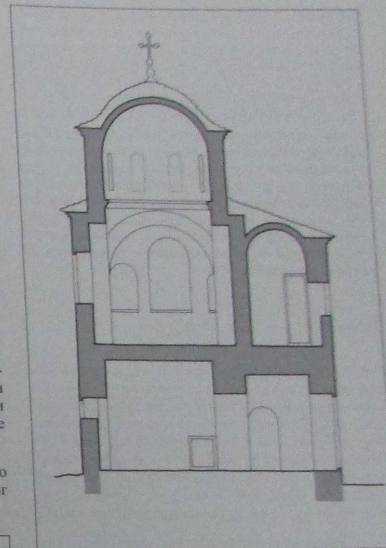

Попречни пресек кроз параклис Светих арханђела са погледом према олтару

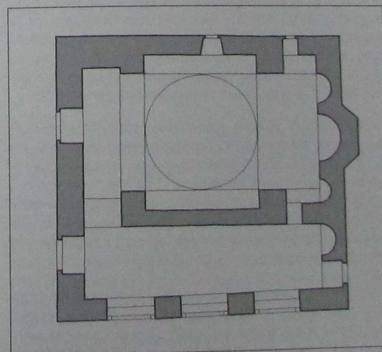

Основа параклиса Светих арханђела

Параклис има наглашен наос и олтарски део са апсидом, проскомидијом и ђакониконом. Апсида мало излази из равни зида и споља је тространа. Између четири пиластра разапети су луци, а над олтарским простором је постављен свод. Они носе кубе које је изнутра округло, а споља осмострано. Прелаз из квадратне у кружну основу изведен је помоћу правилних пандантифа. Пречник кубета је 3,10 m. Решење сажетог уписаног крста није, међутим, изражено у спољном изгледу, где кубе једноставно излази из кровних површина. Није познато како је црква зидана. Данас има омалтерисану фасаду на којој су црвеном бојом назначени редови опеке, што наводи на мисао да је горњи део параклиса изведен тесаним каменом у алтернацији са редовима опеке.

Параклис Светог Николе

Налази се на последњем спрату конака изнад улазног дела у манастир, али је сазидан као посебна грађевина око које су се током векова развили конаци. Ниво улаза у параклис је био упориште при одређивању спратова конака који су грађени око њега. Просторна концепција је иста као и код других малих параклиса. Основа му је правоугаоног облика чије су унутрашње мере 5,45 × 4,25 m. Припада типу сажетог уписаног крста, са четири пиластра, између којих прислоњени луци носе мало слепо кубе. Апсида, проскомидија и ђаконикон су у источном зиду и споља се не виде. Висина кубета је 5,40 m.

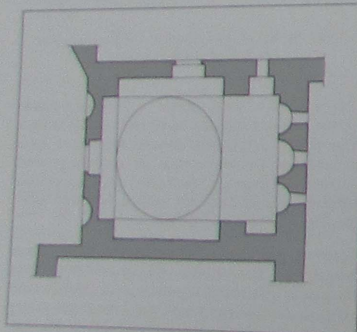

Основа параклиса Светог Николе

Изнад улаза у цркву, са спољне стране, уграђена је камена плоча са кратким натписом који каже да је цркву саградио проигуман Виктор при игуману Георгију, а натпис у унутрашњости, на западном зиду, саопштава да је она пописана 1667. године трудом ктитора јеромонаха Виктора, за време архиепископа српског Максима, и да је сликар био поп Данило.

Пронађена је, поред тога, једна камена плоча у пиргу Светог Ђорђа са натписом да је храм Светог Николе сазидан при игуману Виктору, а да је ктитор био саборни старац Петроније.

У проскомидији, најзад, постоји још једна, мала камена плоча на којој стоји: *Помени, Господе, душе раба твојих Виктора, јеромонаха, Милинка, Ану, Ивана, Јоану, Кату, Радоша.*

Параклис Светог Јована Претече у пиргу Светог Саве

Данашњи параклис Светог Јована Претече сазидао је 1681/2. године београдски митрополит Хаџи Симеон, за време игумана Гаврила. Фреска са његовим ликом и моделом параклиса налази се на пиластру, испред улаза у цркву. Постоји претпоставка да је параклис постојао и у горњем, касније порушеном делу пирга Светог Саве, као и у делу који је вероватно назидао краљ Милутин. Ово би се могло закључити и из казивања архиепископа Данила II.

Параклис има основу правоугаоника и постављен је управно на осу пирга, са олтарским делом окренутим истоку. На двема подужним странама параклиса су просторије величине 2,55 × 4,44 m (на северу) и 2,35 × 4,63 m (на југу). Између зидова пирга и параклиса је ходник ширине 0,70 × 0,80 m. Он је на источној страни прекинут, јер се олтарски део — апсида — налази уз зид пирга.

Унутрашњи простор параклиса има четири мала пиластра, пресека 0,20 × 0,30 m, који га деле на два дела: наос и олтарски простор. Изнад наоса је слепо кубе елипсастог облика, са осама 2,73 × 3,30 m. Олтарски простор је широк 1,20 m и има апсиду, чији је доњи део преграђен за проскомидију. У оба бочна зида се налази по једна полукружна ниша.

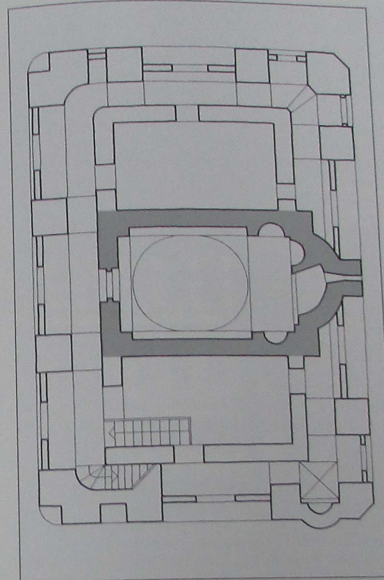

Основа параклиса Светог Јована Претече на врху пирга Светог Саве

Параклис се споља не опажа, јер је цео покривен кровном конструкцијом пирга.

Улазна врата су од мермера, правоугаоног облика и са профилацијом. Очигледно је да се мајстор угледао на портале цркве краља Милутина. У каменом поду параклиса налази се и једна плоча са мозаиком. Можда је ту донесена из неке друге цркве. Зидови цркве су дебели 0,50–0,55 m. Да би параклис могао да се изида, читавом висином пирга изведена је посебна, доста сложена лучна конструкција.

Исти ктитор, београдски митрополит Хаџи Симеон, две године касније, у доба игумана Симеона, платио је и живописање овог параклиса.

Параклис Покрова Богородице

На југоисточном углу манастира подигнута је грађевина у облику куле. На њеном последњем спрату је параклис Покрова Богородице, а испод њега просторија коју називају Пајсијевом келијом.

Према натпису изнад улазних врата параклис је обновио архимандрит Герасим при игуману Атанасију, са приложницима Дамјаном, Трипком и Јовом из Сарајева. Монах Герасим је представљен јужно од улаза, са моделом параклиса у руци. Живопис је из 1740. године.

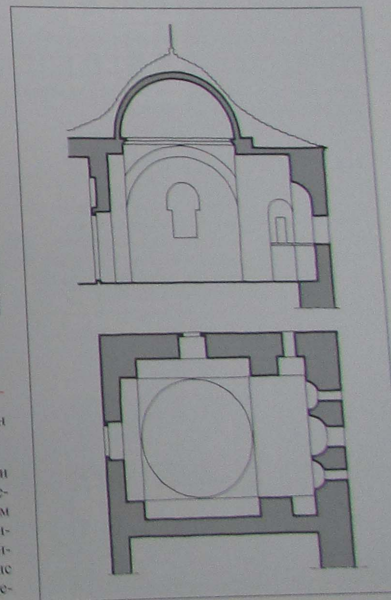

Основа и подужни пресек параклиса Покрова Богородице

Параклис има наглашен наос и олтарски део са апсидом, проскомидијом и ђакониконом. Апсида мало излази из равни зида и споља је тространа. Између четири пиластра разапети су луци, а над олтарским простором је постављен свод. Они носе кубе које је изнутра округло, а споља осмострано. Прелаз из квадратне у кружну основу изведен је помоћу правилних пандантифа. Пречник кубета је 3,10 m. Решење сажетог уписаног крста није, међутим, изражено у спољном изгледу, где кубе једноставно излази из кровних површина. Није познато како је црква зидана. Данас има омалтерисану фасаду на којој су црвеном бојом назначени редови опеке, што наводи на мисао да је горњи део параклиса изведен тесаним каменом у алтернацији са редовима опеке.

Параклис Свеѿог Николе

Налази се на последњем спрату конака изнад улазног дела у манастир, али је сазидан као посебна грађевина око које су се током векова развили конаци. Ниво улаза у параклис је био упориште при одређивању спратова конака који су грађени око њега. Просторна концепција је иста као и код других малих параклиса. Основа му је правоугаоног облика чије су унутрашње мере 5,45 × 4,25 m. Припада типу сажетог уписаног крста, са четири пиластра, између којих прислоњени луци носе мало слепо кубе. Апсида, проскомидија и ђаконикон су у источном зиду и споља се не виде. Висина кубета је 5,40 m.

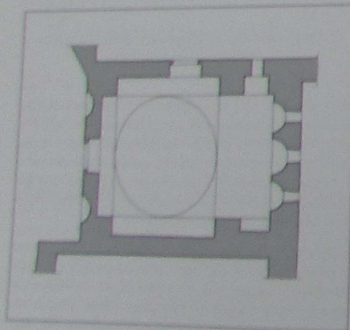

Основа ӣараклиса Свеѿог Николе

Изнад улаза у цркву, са спољне стране, уграђена је камена плоча са кратким натписом који каже да је цркву саградио проигуман Виктор при игуману Георгију, а натпис у унутрашњости, на западном зиду, саопштава да је она приписана 1667. године трудом ктитора јеромонаха Виктора, за време архиепископа српског Максима, и да је сликар био поп Данило.

Пронађена је, поред тога, једна камена плоча у пиргу Светог Ђорђа са натписом да је храм Светог Николе сазидан при игуману Виктору, а да је ктитор био саборни старац Петроније.

У проскомидији, најзад, постоји још једна, мала камена плоча на којој стоји: *Помени, Госӣоде, душе раба ѿвојих Викѿора, јеромонаха, Милинка, Ану, Ивана, Јоану, Каѿу, Радоша.*

Параклис Свеѿог Јована Преѿече у ӣиргу Свеѿог Саве

Данашњи параклис Светог Јована Претече сазидао је 1681/2. године београдски митрополит Хаџи Симеон, за време игумана Гаврила. Фреска са његовим ликом и моделом параклиса налази се на пиластру, испред улаза у цркву. Постоји претпоставка да је параклис постојао и у горњем, касније порушеном делу пирга Светог Саве, као и у делу који је вероватно назидао краљ Милутин. Ово би се могло закључити и из казивања архиепископа Данила II.

Параклис има основу правоугаоника и постављен је управно на осу пирга, са олтарским делом окренутим истоку. На двема подужним странама параклиса су просторије величине 2,55 × 4,44 m (на северу) и 2,35 × 4,63 m (на југу). Између зидова пирга и параклиса је ходник ширине 0,70 × 0,80 m. Он је на источној страни прекинут, јер се олтарски део — апсида — налази уз зид пирга.

Унутрашњи простор параклиса има четири мала пиластра, пресека 0,20 × 0,30 m, који га деле на два дела: наос и олтарски простор. Изнад наоса је слепо кубе елипсастог облика, са осама 2,73 × 3,30 m. Олтарски простор је широк 1,20 m и има апсиду, чији је доњи део преграђен за проскомидију. У оба бочна зида се налази по једна полукружна ниша.

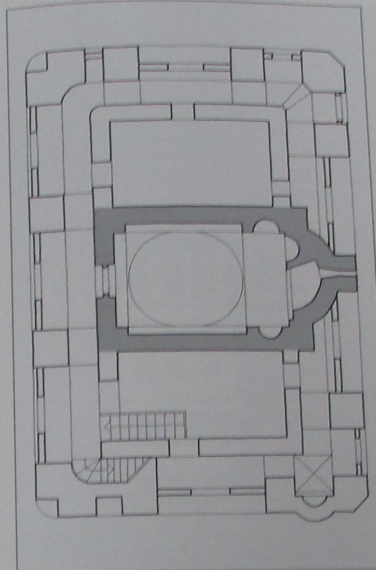

Основа ӣараклиса Свеѿог Јована Преѿече на врху ӣирга Свеѿог Саве

Параклис се споља не опажа, јер је цео покривен кровном конструкцијом пирга.

Улазна врата су од мермера, правоугаоног облика и са профилацијом. Очигледно је да се мајстор угледао на портале цркве краља Милутина. У каменом поду параклиса налази се и једна плоча са мозаиком. Можда је ту донесена из неке друге цркве. Зидови цркве су дебели 0,50–0,55 m. Да би параклис могао да се изида, читавом висином пирга изведена је посебна, доста сложена лучна конструкција.

Исти ктитор, београдски митрополит Хаџи Симеон, две године касније, у доба игумана Симеона, платио је и живописање овог параклиса.

Параклис Покрова Богородице

На југоисточном углу манастира подигнута је грађевина у облику куле. На њеном последњем спрату је параклис Покрова Богородице, а испод њега просторија коју називају Пајсијевом келијом.

Према натпису изнад улазних врата параклис је обновио архимандрит Герасим при игуману Атанасију, са приложницима Дамјаном, Трипком и Јовом из Сарајева. Монах Герасим је представљен јужно од улаза, са моделом параклиса у руци. Живопис је из 1740. године.

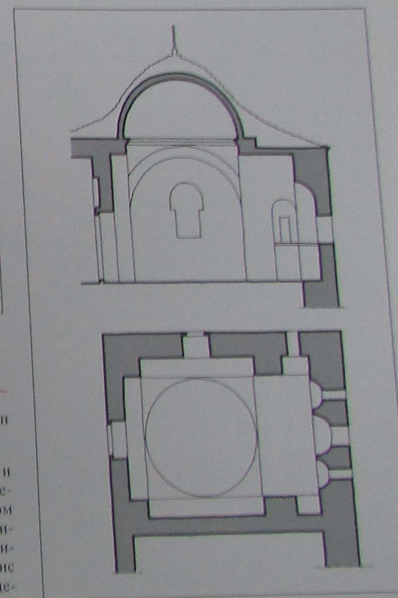

Основа и ӣодужни ӣресек ӣараклиса Покрова Богородице

Најновија истраживања показују да је мали храм установио још 1643. године игуман Теодосије, када се у у њега улазило из конака до звонаре. Страдао је вероватно у великом пожару 1722. године, након чега га је обновио Герасим.

Параклис има скоро правоугаону основу са спољном страном од 7,90 m и средњом ширином од 6,46 m. Подељен је на два дела. У северном је простор за молитву, а у јужном келија за монаха. Архитектура је истог типа, коме припадају и други мали параклиси у манастиру. Четири пиластра носе прислоњене луке изнад којих је слепо кубе. Његова калота је без тамбура, пречника 3,15 m, док су лукови широки по 0,50 m. Источни свод изнад олтарског дела широк је 1,55 m.

Зидање параклиса је најтешње било повезано с конструктивним склопом ниже просторије. На фасадама грађевине, на чијем је последњем спрату црквица, јасно се уочавају све фазе разних обнова које је грађевина доживела.

Параклис Светог Јована Рилског

Налази се испод последњег спрата звонаре. Најпре је био посвећен архиђакону Стефану, па је тако забележен и на бакрорезу из 1757. Те године га је обновио Хаџи Влчо из села Банског у Бугарској и посветио св. Јовану Рилском, у знак братства са Рилским манастиром који је имао параклис Светог Саве. Портрет ктитора Хаџи Влча насликан је у унутрашњости, са моделом који држи у десној руци.

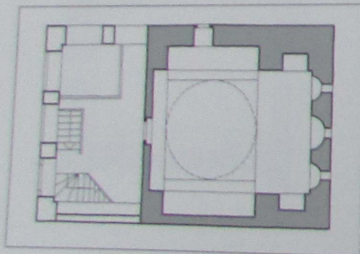

Основа параклиса Светог Јована Рилског

Параклис има облик близак правоугаонику чије су димензије 6,55 × 6,10 m. Четири пиластра, од којих два стоје уз бочне зидове а два у угловима између западног и северног, односно јужног зида, деле унутрашњост на наос и олтарски део. Између пиластара су луци, а изнад олтарског простора — свод. На тај начин је добијен приближно квадратан облик за извођење кубета или само калоте. То, међутим, није остварено јер би се тиме омело постављање звона на спрату, па је изведена равна таваница. Улаз у параклис је из степенишног простора звонаре.

Исте, 1757. године, у пролеће, црква је добила и живопис.

Њен модел на ктиторској слици само је симболично представља: приказани су у ствари надзидани део звонаре и два обновљена спрата конака, који су пре тога изгорели — све што је изведено о трошку Хаџи Влча.

Параклиси Светог Саве и Светог Димитрија

У конаку игуменарије су два мала храма: Светог Саве на највишем спрату и Светог Димитрија испод њега. Изградили су их приложници из Бугарске. Ктитори Светог Димитрија, у време проигумана Данила, 1779. године, били су поп Најдин, хаџи Влк, хаџи Неик, хаџи Станеја и хаџи Петко Моровеник из Копривштице, а параклис Светог Саве хаџи Тома, Теодор, хаџи Никола са сином хаџи Ценом из Видина и чорбаџи Геро са сином Добре из Копривштице.

Црква је саграђена пошто је игуменарија, коју је игуман Теодосије обнављао од 1639. до 1652, изгорела 1711. године. Храм почива на манастирској дохијарници. Зид са апсидама окренут је дворишту, а супротни према манастирској башти.

Грађевина је изидана скоро у облику куле; има подрум, приземље и још три спрата. У параклис Светог Димитрија се доспева из ходника ширине 2,0 m. Уз њега се налази и келија монаха који цркву опслужује, са предсобљем и спаваћом собом. Кујна ове келије грађевински већ припада игуменарији.

Параклис има јединствен простор: наос, наглашен са четири пиластра и пресведен крстастим сводом, олтарски простор широк 1,43 m, а у зиду ка

Дворишни изглед конака са параклисима Светог Саве и Светог Димитрија и фијалом у првом плану

Најновија истраживања показују да је мали храм установио још 1643. године игуман Теодосије, када се у у њега улазило из конака до звонаре. Страдао је вероватно у великом пожару 1722. године, након чега га је обновио Герасим.

Параклис има скоро правоугаону основу са спољном страном од 7,90 m и средњом ширином од 6,46 m. Подељен је на два дела. У северном је простор за молитву, а у јужном келија за монаха. Архитектура је истог типа, коме припадају и други мали параклиси у манастиру. Четири пиластра носе прислоњене луке изнад којих је слепо кубе. Његова калота је без тамбура, пречника 3,15 m, док су лукови широки по 0,50 m. Источни свод изнад олтарског дела широк је 1,55 m.

Зидање параклиса је најтешње било повезано с конструктивним склопом ниже просторије. На фасадама грађевине, на чијем је последњем спрату црквица, јасно се уочавају све фазе разних обнова које је грађевина доживела.

Параклис Светог Јована Рилског

Налази се испод последњег спрата звонаре. Најпре је био посвећен архиђакону Стефану, па је тако забележен и на бакрорезу из 1757. Те године га је обновио Хаџи Влчо из села Банског у Бугарској и посветио св. Јовану Рилском, у знак братства са Рилским манастиром који је имао параклис Светог Саве. Портрет ктитора Хаџи Влча насликан је у унутрашњости, са моделом који држи у десној руци.

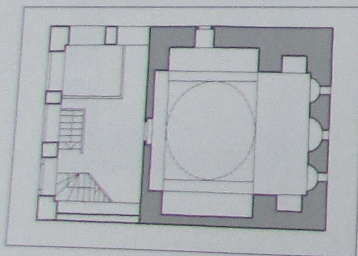

Основа параклиса Светог Јована Рилског

Параклис има облик близак правоугаонику чије су димензије 6,55 × 6,10 m. Четири пиластра, од којих два стоје уз бочне зидове а два у угловима између западног и северног, односно јужног зида, деле унутрашњост на наос и олтарски део. Између пиластара су луци, а изнад олтарског простора — свод. На тај начин је добијен приближно квадратан облик за извођење кубета или само калоте. То, међутим, није остварено јер би се тиме омело постављање звона на спрату, па је изведена равна таваница. Улаз у параклис је из степенишног простора звонаре.

Исте, 1757. године, у пролеће, црква је добила и живопис.

Њен модел на ктиторској слици само је симболично представља: приказани су у ствари надзидани део звонаре и два обновљена спрата конака, који су пре тога изгорели — све што је изведено о трошку Хаџи Влча.

Параклиси Светог Саве и Светог Димитрија

У конаку игуменарије су два мала храма: Светог Саве на највишем спрату и Светог Димитрија испод њега. Изградили су их приложници из Бугарске. Ктитори Светог Димитрија, у време проигумана Данила, 1779. године, били су поп Најдин, хаџи Влк, хаџи Неик, хаџи Станеја и хаџи Петко Моровеник из Копривштице, а параклис Светог Саве хаџи Тома, Теодор, хаџи Никола са сином хаџи Ценом из Видина и чорбаџи Геро са сином Добре из Копривштице.

Црква је саграђена пошто је игуменарија, коју је игуман Теодосије обнављао од 1639. до 1652, изгорела 1711. године. Храм почива на манастирској дохијарници. Зид са апсидама окренут је дворишту, а супротни према манастирској башти.

Грађевина је изидана скоро у облику куле; има подрум, приземље и још три спрата. У параклис Светог Димитрија се доспева из ходника ширине 2,0 m. Уз њега се налази и келија монаха који цркву опслужује, са предсобљем и спаваћом собом. Кујна ове келије грађевински већ припада игуменарији.

Параклис има јединствен простор: наос, наглашен са четири пиластра и пресведен крстастим сводом, олтарски простор широк 1,43 m, а у зиду ка

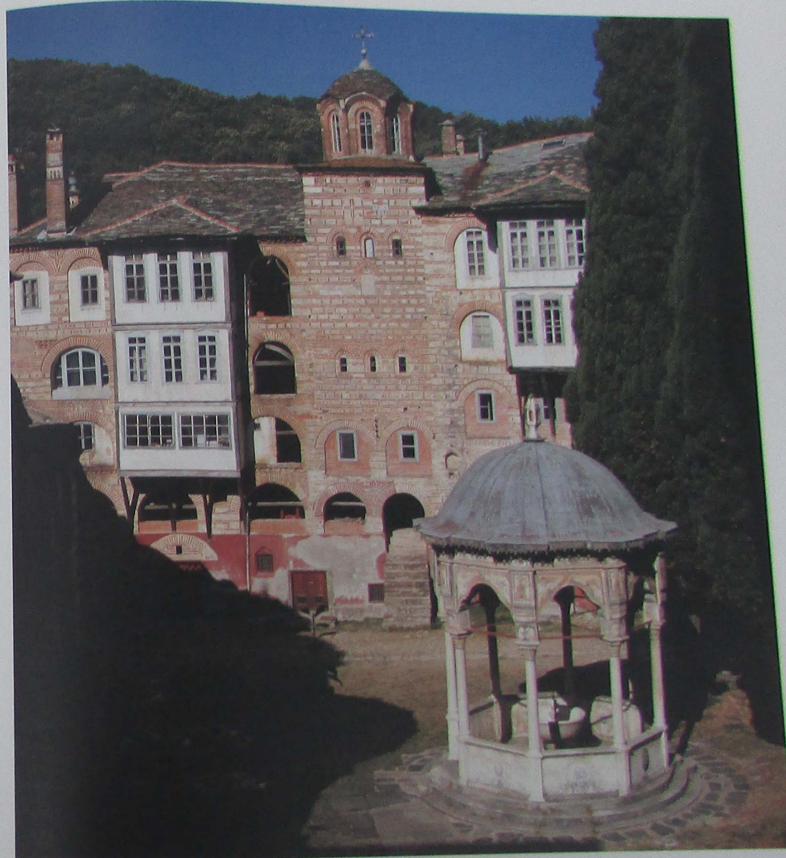

Дворишни изглед конака са параклисима Светог Саве и Светог Димитрија и фијалом у првом плану

двоpишту три полукружне нише за апсиду, проскомидију и ђаконикон.

Просторна замисао храма Светог Димитрија поновљена је и на последњем спрату. Параклис Светог Саве има наос са четири пиластра, а између њих разапете лукове који носе кубе, изнутра округло, а споља осмострано. У параклис се улази са терасе игуменарије, отворене према башти, и пролази кроз једну просторију која има функцију припрате.

Конструкција оба параклиса је лучно скелетна: све почива на носећим ступцима изнад којих су луци, док су зидови врло танки. Дебљина подужних зидова је свега 0,30 m, а преградних чак 0,15 m. Једино је дебљина дворишног зида 0,80 m, при чему је спољни, обимни манастирски зид на којем почива део параклиса широк чак преко 1,20 m.

Грађевина је, иначе, зидана доста скромно. Једино је дворишни зид врло декоративан, изведен у византијском стилу, тесаницима опеке и бигра. У зид је уграђено и неколико керамичких плоча од фајанса.

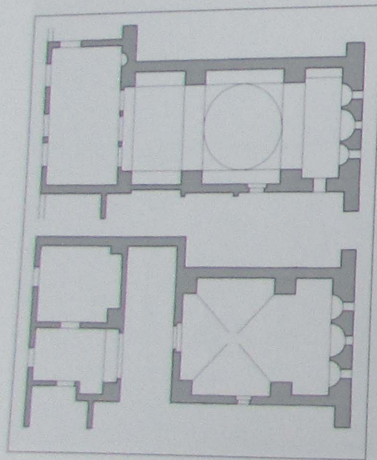

Основе параклиса Светог Саве и Светог Димитрија

Део источне фасаде параклиса Светог Саве

Вештина којом је црква уклопљена између јужног и северног крила конака игуменарије показује велико знање и градитељско осећање протомајстора. Дворишна фасада тих конака са фасадом цркве представља једну од најлепших целина Хиландара.

Оба параклиса су живописана одмах после грађења настојањем и трошком истих ктитора.

Параклиси Светих апостола и Рођења Богородице

Налазе се јужно од цркве краља Милутина. Готово са три стране заклоњени су конаком и пиргом Светог Ђорђа, са којим се додирују. Грађевина је уклопљена у зидове који су много старији од ње, али је спољни северни зид слободан и потпуно нов. Веза између приземља и параклиса не постоји, већ се у сваки од њих посебно улази.

Неколико сачуваних података говори да је грађевина сазидана 1784—1788. године, и то на оном месту где је, према хиландарском бакрорезу из 1757, била црква Светих бесребреника Кузмана и Дамјана.

Параклис Светих апостола је изграђен изнад отвореног приземља које се користи у привредне сврхе, а над њим је параклис Рођења Богородице. Спољна мера дужине је 11,80 m, а ширине, по средини, 7,0 m. У целости, висина приземља и оба параклиса, до темена кубета, је око 21,0 m.

Источни део приземља је неправилан и залази у део подрума конака који је старији. Средишни део

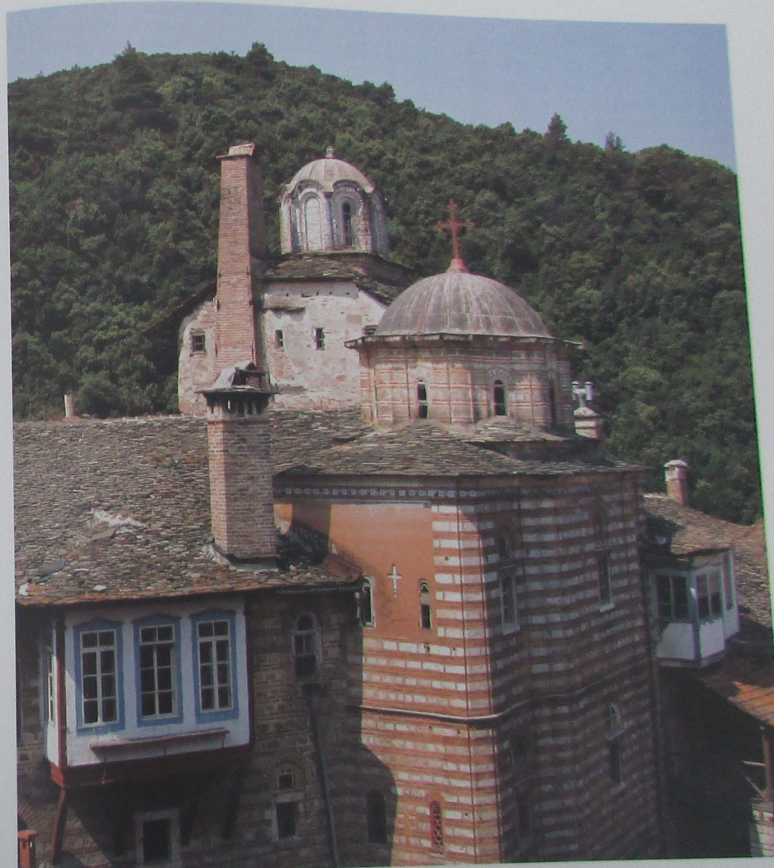

Поглед са североистока на параклисе Светих апостола и Рођења Богородице са пиргом Светог Ђорђа у позадини

дворишту три полукружне нише за апсиду, проскомидију и ђаконикон.

Просторна замисао храма Светог Димитрија поновљена је и на последњем спрату. Параклис Светог Саве има наос са четири пиластра, а између њих разапете лукове који носе кубе, изнутра округло, а споља осмострано. У параклис се улази са терасе игуменарије, отворене према башти, и пролази кроз једну просторију која има функцију припрате.

Конструкција оба параклиса је лучно скелетна: све почива на носећим ступцима изнад којих су луци, док су зидови врло танки. Дебљина подужних зидова је свега 0,30 m, а преградних чак 0,15 m. Једино је дебљина дворишног зида 0,80 m, при чему је спољни, обимни манастирски зид на којем почива део параклиса широк чак преко 1,20 m.

Грађевина је, иначе, зидана доста скромно. Једино је дворишни зид врло декоративан, изведен у византијском стилу, тесаницима опеке и бигра. У зид је уграђено и неколико керамичких плоча од фајанса.

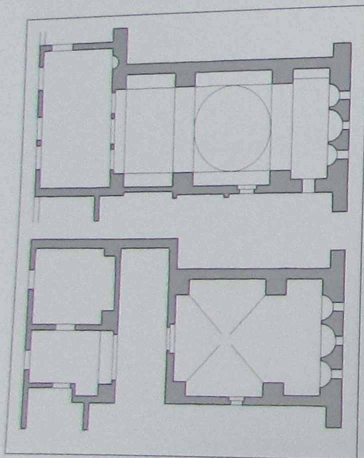

Основе параклиса Светог Саве и Светог Димитрија

Део источне фасаде параклиса Светог Саве

Вештина којом је црква уклопљена између јужног и северног крила конака игуменарије показује велико знање и градитељско осећање протомајстора. Дворишна фасада тих конака са фасадом цркве представља једну од најлепших целина Хиландара.

Оба параклиса су живописана одмах после грађења настојањем и трошком истих ктитора.

Параклиси Светих апостола и Рођења Богородице

Налазе се јужно од цркве краља Милутина. Готово са три стране заклоњени су конаком и пиргом Светог Ђорђа, са којим се додирују. Грађевина је уклопљена у зидове који су много старији од ње, али је спољни северни зид слободан и потпуно нов. Веза између приземља и параклиса не постоји, већ се у сваки од њих посебно улази.

Неколико сачуваних података говори да је грађевина сазидана 1784—1788. године, и то на оном месту где је, према хиландарском бакрорезу из 1757, била црква Светих бесребреника Кузмана и Дамјана.

Параклис Светих апостола је изграђен изнад отвореног приземља које се користи у привредне сврхе, а над њим је параклис Рођења Богородице. Спољна мера дужине је 11,80 m, а ширине, по средини, 7,0 m. У целости, висина приземља и оба параклиса, до темена кубета, је око 21,0 m.

Источни део приземља је неправилан и залази у део подрума конака који је старији. Средишни део

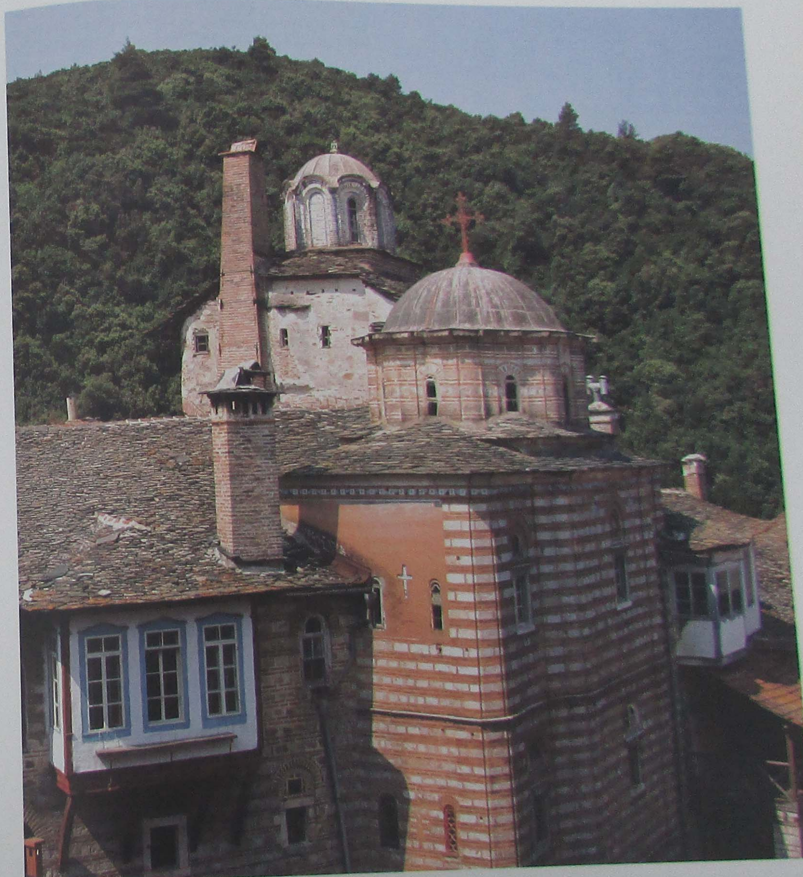

Поглед са североистока на параклисе Светих апостола и Рођења Богородице са пиргом Светог Ђорђа у позадини

дворишту три полукружне нише за апсиду, проскомидију и ђаконикон.

Просторна замисао храма Светог Димитрија поновљена је и на последњем спрату. Параклис Светог Саве има наос са четири пиластра, а између њих разапете лукове који носе кубе, изнутра округло, а споља осмострано. У параклис се улази са терасе игуменарије, отворене према башти, и пролази кроз једну просторију која има функцију припрате.

Конструкција оба параклиса је лучно скелетна: све почива на носећим ступцима изнад којих су луци, док су зидови врло танки. Дебљина подужних зидова је свега 0,30 m, а преградних чак 0,15 m. Једино је дебљина дворишног зида 0,80 m, при чему је спољни, обимни манастирски зид на којем почива део параклиса широк чак преко 1,20 m.

Грађевина је, иначе, зидана доста скромно. Једино је дворишни зид врло декоративан, изведен у византијском стилу, тесаницима опеке и бигра. У зид је уграђено и неколико керамичких плоча од фајанса.

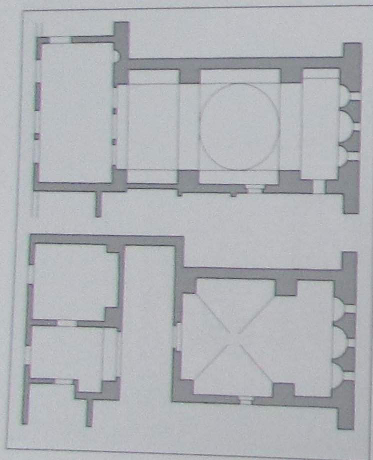

Основе параклиса Светог Саве и Светог Димитрија

Део источне фасаде параклиса Светог Саве

Вештина којом је црква уклопљена између јужног и северног крила конака игуменарије показује велико знање и градитељско осећање протомајстора. Дворишна фасада тих конака са фасадом цркве представља једну од најлепших целина Хиландара.

Оба параклиса су живописана одмах после грађења настојањем и трошком истих ктитора.

Параклиси Светих апостола и Рођења Богородице

Налазе се јужно од цркве краља Милутина. Готово са три стране заклоњени су конаком и пиргом Светог Ђорђа, са којим се додирују. Грађевина је уклопљена у зидове који су много старији од ње, али је спољни северни зид слободан и потпуно нов. Веза између приземља и параклиса не постоји, већ се у сваки од њих посебно улази.

Неколико сачуваних података говори да је грађевина сазидана 1784—1788. године, и то на оном месту где је, према хиландарском бакрорезу из 1757, била црква Светих бесребреника Кузмана и Дамјана.

Параклис Светих апостола је изграђен изнад отвореног приземља које се користи у привредне сврхе, а над њим је параклис Рођења Богородице. Спољна мера дужине је 11,80 m, а ширине, по средини, 7,0 m. У целости, висина приземља и оба параклиса, до темена кубета, је око 21,0 m.

Источни део приземља је неправилан и залази у део подрума конака који је старији. Средишњи део

Поглед са североистока на параклисе Светих апостола и Рођења Богородице са пиргом Светог Ђорђа у позадини

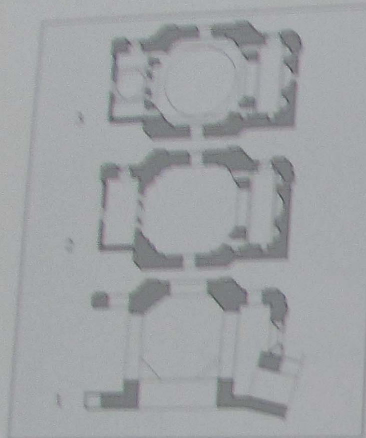

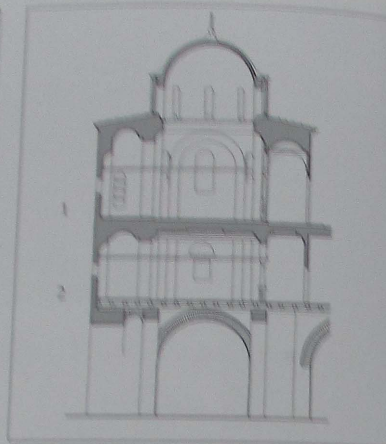

Основе припрате (1) и параклиса Светих апостола (2) и Рођења Богородице (3)

Подужни пресек кроз параклисе Рођења Богородице (1) и Светих апостола (2)

припрема је четвртаст, са ослонцима између којих су три лука који носе параклисе.

Обе црквице имају сличне основе, с тим што доња има равну таваницу, а горња, над наосом, кубе. С друге стране, олтарски део и наос оба параклиса зидани су масивно, док су западни и јужни зидови мало припрате бондручне конструкције. Припрате од наоса деле по два мермерна стуба, а горњи параклис још и два зидана ступца. Олтарски простори одвојени су од наоса на исти начин: између њих су по два ступца.

Сви зидови и луци изведени су солидно и брижљиво. Нарочито је декоративно озидана северна страна, са својом лепом фасадом од редова ситнијих тесаних квадера које смењују по два реда опеке.

По општој замисли црква припада типу грађевине сажетог уписаног крста, али са особеностима како у унутрашњости тако и у спољном изгледу. Стара византијска концепција садржи елементе барока. Ни посебни стубови, ни луци, немају старе правилне класичне квадратне и правоугаоне пресеке: све је заобљено. Да није кубета које наговештава сакрални карактер, по фасади би се могло мислити да је у питању профана зграда. Барокни утицај видљив је и на спољним странама кубета.

Параклис Светих бесребреника Кузмана и Дамјана

Данас не постоји, али је забележен на хиландарском бакрорезу из 1757. године. Налази се на месту где је данас здање са црквама Светих апостола и Рођења Богородице. О архитектури Светих бесребреника може се расуђивати само на основу наведеног бакрореза.

Параклис Четрдесет мученика

Има облик једноставне просторије величине 3,90 x 2,95 m, на последњем спрату конака северно од пирга Светог Саве. На источној страни, у спољном зиду су две нише (за проскомидију и олтарску апсиду). Простор има равну дрвену таваницу, какве су одликовале хиландарске конаке XIX века. Није живописан.

На бакрорезу из 1757. године параклис Четрдесет мученика приказан је као засебна грађевина између пирга Светог Саве и северног конака. Могуће је да је стари параклис порушен и овде устројен нов.

Параклис Апостола Петра и Павла

Данас више не постоји. Према поменутом хиландарском бакрорезу из 1757. године, налазио се у конаку некадашње библиотеке која је 1722. изгорела и више није обновљена. С обзиром на то да су се најновијим истраживањима потврдили елементи архитектуре старе библиотеке, назначени на бакрорезу, сасвим је извесно да је параклис био у склопу њеног конака.

Скит Свете Тројице на Спасовој Води

Лежи око 2 km источно од Хиландара. Саздан је на доста тесној заравни, изнад које је са једне стране висока стена, а са друге — падина. У другој половини XVII века скит је обновио старац Никанор са братом Симеоном. Он је ту и живео. Од некадашњег скита данас постоје црква Свете Тројице, рушевине једног параклиса, остаци једног конака и стара цистерна.

Параклис Апостола Петра и Павла, између пирга Светог Саве и монаре, бакрорез из 1757

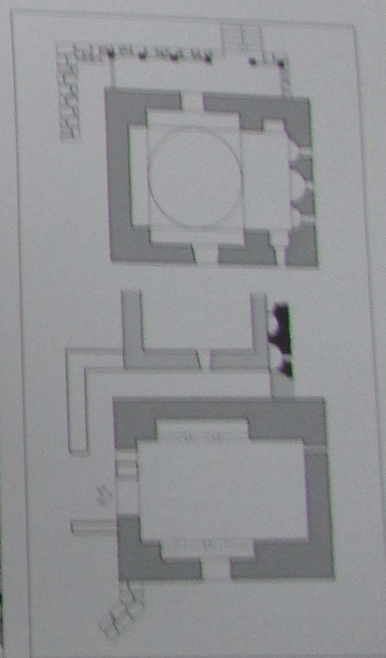

Основа подрумске просторије са остацима зидова из XIII века и основа параклиса Свете Тројице на спрату

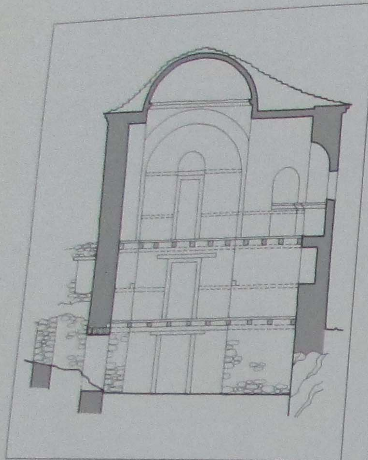

Подужни пресек подрумске просторије, приземља и параклиса Свете Тројице на спрату

У XIII веку је на овом месту био параклис. Од њега је преостао само мали део олтарског простора, са сачуваним остацима фресака. Био је затрпан земљом северно од данашње цркве, у нивоу њеног подрума. Откопан је 1961. године.

Црква Свете Тројице је добро очувана грађевина правоугаоне основе, величине 6,03 × 7,72 m. Има подрум и спрат где се налазила келија монаха.

Параклис има облик сажетог уписаног крста са слепим кубетом и олтарским простором. Кубе је изведено на пандантифима, у којима се налази по један земљани лонац. Крст није изражен у спољној архитектури, већ се из кровова појављује само калота кубета. Параклис је зидан притесаним каменом. Покривен је каменим плочама.

Испред улаза, са северне стране, црква је имала дрвени трем. Скит Свете Тројице је приказан и на бакрорезу Хиландара из 1757. године.

Налаз олтарског дела са апсидом и проскомидијом и у њима фреске из XIII века навели су стручњаке на претпоставку да остаци параклиса потичу од пирга Преображења, који је подигао краљ Урош I. Сами делови олтарског простора нису могли припадати пиргу, али су истраживања била тако ограничена да ову претпоставку не треба одбацити.

Црква Светог Јована Претече

На хиландарском бакрорезу из 1757. представљен је скит Светог Јована Претече, недалеко од скита Свете Тројице на Спасовој Води.

Његова мала црква и конаци који је окружују данас су у рушевинама. Црква је била правоугаоне основе, пресведена полуобличастим сводом од плочастог камена и вероватно није имала кубе. У скиту су били руски монаси, али је он припадао Хиландару.

Скит Светог Јована Претече на бакрорезу из 1757. године

Црква Светог Димитрија

Бакрорез Хиландара из 1757. године доноси и приказ цркве Светог Димитрија на једном брду изван манастира, на неком имању. Данас се о овој грађевини ништа не зна.

Параклис на пиргу краља Милутина

Крај пута од мора ка Хиландару, на месту од кога се пружа тзв. Савино поље, налази се Морски пирг чије грађење традиција приписује краљу Милутину. На његовом последњем спрату постојао је параклис, од којег су вертикални зидови сачувани скоро до висине некадашње таванице.

Зидови параклиса су били упола тањи од зидова доњег спрата, а равнали су се са њиховом унутрашњом страном. Између зидова параклиса и спољног дела пирга су међупростори којима су се могли кретати стрелци.

До параклиса се долазило спиралним степеницама пирга.

Иако постоје многобројни историјски подаци о грађењу пирга са именом Хрусија, које се везује за овај пирг или за пирг у Старом манастиру Светог Василија на мору, тумачења су врло различита. Из извора се зна да је пирг Хрусија на последњем спрату имао параклис посвећен Вазнесењу.

Црква Светог Харалампија

Рушевине цркве се виде на пола пута између Старог манастира и Хиландара, у винограду, преко пута Морског пирга. На бакрорезу из 1757. године није представљена, што упућује да је сазидана касније. Сава Хиландарац је на једном камену видео годину 1781. и изразио претпоставку да би то могла бити година њеног грађења. У манастиру се сматра да је црква сазидана око 1770. Порушена је у земљотресу 1932. године. Ктитор је непознат.

Грађевина је правоугаоне основе, чије су спољне стране 8,85 × 6,35 m. Између шест пиластара на подужним зидовима разапети су прислоњени луци који носе сводове западног и источног травеја. Квадратна основа изнад наоса наговештава да је овде постојала калота, мада Сава Хиландарац каже да црква није имала кубе, тј. да је била пресведена сводовима.

Црква је доста грубо зидана каменом и опеком, са слабим кречним малтером. Њене рушевине су данас очуване до висине 4,0 m.

Параклис Светог Трифуна

Налази се изван манастира, на улазу у башту, недалеко од бедема. Уз цркву је едновремено саграђен и конак за баштована. Улаз у цркву је са западне стране, из ходника ниског конака.

На јужном зиду изведен је од опека крст, у чијим је крацима година зидања. Она је оштећена, али би се рекло да је у питању 1719. Параклис је уцртан на бакрорезу из 1757. године.

Добро очувана, мала грађевина је правоугаоне основе, решена као сажети уписани крст са куполом, чији је унутрашњи пречник само 2,70 m.

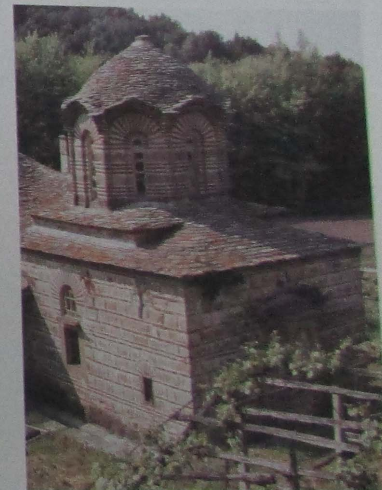

Параклис Светог Трифуна, изглед са југоистока

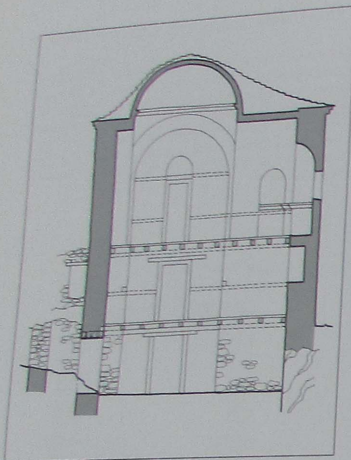

Подужни пресек подрумске просторије, приземља и параклиса Свете Тројице на спрату

У XIII веку је на овом месту био параклис. Од њега је преостао само мали део олтарског простора, са сачуваним остацима фресака. Био је затрпан земљом северно од данашње цркве, у нивоу њеног подрума. Откопан је 1961. године.

Црква Свете Тројице је добро очувана грађевина правоугаоне основе, величине 6,03 × 7,72 m. Има подрум и спрат где се налазила келија монаха.

Параклис има облик сажетог уписаног крста са слепим кубетом и олтарским простором. Кубе је изведено на пандантифима, у којима се налази по један земљани лонац. Крст није изражен у спољној архитектури, већ се из кровова појављује само калота кубета. Параклис је зидан притесаним каменом. Покривен је каменим плочама.

Испред улаза, са северне стране, црква је имала дрвени трем. Скит Свете Тројице је приказан и на бакрорезу Хиландара из 1757. године.

Налаз олтарског дела са апсидом и проскомидијом и у њима фреске из XIII века навели су стручњаке на претпоставку да остаци параклиса потичу од пирга Преображења, који је подигао краљ Урош I. Сами делови олтарског простора нису могли припадати пиргу, али су истраживања била тако ограничена да ову претпоставку не треба одбацити.

Црква Светог Јована Претече

На хиландарском бакрорезу из 1757. представљен је скит Светог Јована Претече, недалеко од скита Свете Тројице на Спасовој Води.

Његова мала црква и конаци који је окружују данас су у рушевинама. Црква је била правоугаоне основе, пресведена полуобличастим сводом од плочастог камена и вероватно није имала кубе. У скиту су били руски монаси, али је он припадао Хиландару.

Скит Светог Јована Претече на бакрорезу из 1757. године

Црква Светог Димитрија

Бакрорез Хиландара из 1757. године доноси и приказ цркве Светог Димитрија на једном брду изван манастира, на неком имању. Данас се о овој грађевини ништа не зна.

Параклис на пиргу краља Милутина

Крај пута од мора ка Хиландару, на месту од кога се пружа тзв. Савино поље, налази се Морски пирг чије грађење традиција приписује краљу Милутину. На његовом последњем спрату постојао је параклис, од којег су вертикални зидови сачувани скоро до висине некадашње таванице.

Зидови параклиса су били упола тањи од зидова доњег спрата, а равнали су се са њиховом унутрашњом страном. Између зидова параклиса и спољног дела пирга су међупростори којима су се могли кретати стрелци.

До параклиса се долазило спиралним степеницама пирга.

Иако постоје многобројни историјски подаци о грађењу пирга са именом Хрусија, које се везује за овај пирг или за пирг у Старом манастиру Светог Василија на мору, тумачења су врло различита. Из извора се зна да је пирг Хрусија на последњем спрату имао параклис посвећен Вазнесењу.

Црква Светог Харалампија

Рушевине цркве се виде на пола пута између Старог манастира и Хиландара, у винограду, преко пута Морског пирга. На бакрорезу из 1757. године није представљена, што упућује да је сазидана касније. Сава Хиландарац је на једном камену видео годину 1781. и изразио претпоставку да би то могла бити година њеног грађења. У манастиру се сматра да је црква сазидана око 1770. Порушена је у земљотресу 1932. године. Ктитор је непознат.

Грађевина је правоугаоне основе, чије су спољне стране 8,85 × 6,35 m. Између шест пиластара на подужним зидовима разапети су прислоњени луци који носе сводове западног и источног траveја. Квадратна основа изнад наоса наговештава да је овде постојала калота, мада Сава Хиландарац каже да црква није имала кубе, тј. да је била пресведена сводовима.

Црква је доста грубо зидана каменом и опеком, са слабим кречним малтером. Њене рушевине су данас очуване до висине 4,0 m.

Параклис Светог Трифуна

Налази се изван манастира, на улазу у башту, недалеко од бедема. Уз цркву је једновремено саграђен и конак за баштована. Улаз у цркву је са западне стране, из ходника ниског конака.

На јужном зиду изведен је од опека крст, у чијим је крацима година зидања. Она је оштећена, али би се рекло да је у питању 1719. Параклис је уцртан на бакрорезу из 1757. године.

Добро очувана, мала грађевина је правоугаоне основе, решена као сажети уписани крст са куполом, чији је унутрашњи пречник само 2,70 m.

Параклис Светог Трифуна, изглед са југоистока

Поглед с југа на параклис Светог Трифуна и економске зграде у манастирској башти

Црква је са спољне стране изузетно брижљиво зидана тесаним квадерима и опекама у хоризонталним редовима и са вертикалним спојницама. На тамбуру осмостраног кубета редови тесаника смењују се са по три реда опека.

Здање је врло складних пропорција. У унутрашњости, међутим, нема живописа. Улазна врата украшена су лепим преплетним дуборезом који је извео неки народни, самоуки мајстор. Иконостас је дело Георгија Митрофановића из 1621. године, због чега се помишља да би црква могла бити и старија.

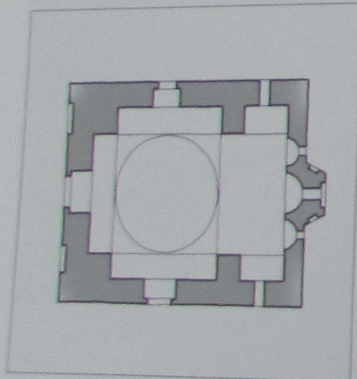

Основа параклиса Светог Трифуна

Келија Светог Стефана

Налази се код хиландарског пристаништа, арсане, на падинама брда Самарије. Приказана је на хиландарском бакрорезу из 1757. године као мали конак са параклисом на источној страни. Ктитор је непознат.

Основа параклиса је правоугаоног облика, споља 5,25 × 4,13 m. Четири пиластра носе лукове на којима почива мало слепо кубе. Апсида и проскомидија су утопљене у зид. То је типска основа старијих параклиса у Светој Гори. Данас је напуштена и оронула.

Испосница Светог Саве у Кареји

Налази се у средишту Кареје, недалеко од Протата, а назива и сихастирија, млчалница, посница и типикарница. Испосницу је св. Сава сазидао 1199, након обнове Хиландара. Данас се у саставу испоснице налазе црква, конак и башта.

Црква је сазидана на нагнутом терену и зато има подрум који је некада служио као костурница. Храм је правоугаоне основе дужине 12,0 m, а ширине 6,40 m, са наосом, развијеним олтарским простором и нартексом који је одвојен пуним зидом. Изнад наоса је изведена правилна калота, која лежи на прислоњеним луцима и своду изнад олтарског дела, док је припрата пресведена калотом елипсастог облика и почива на прислоњеним луцима. Улаз у цркву је са јужне стране, а у костурницу са источне, испод олтарског простора. Калоте су изражене и у спољној архитектури, а цела црква је покривена каменим плочама. Изнад улазних врата је мермерна плоча са уклесаним типиком св. Саве. Зидови испоснице су од притесаног камена и опеке. У поду нартекса налазила се мермерна плоча са мозаиком.

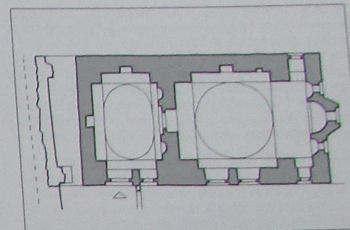

Основа параклиса Светог Саве у Кареји

У којој је мери првобитна црква Светог Саве сачувана у данашњој тешко је рећи без већих истраживања. Сасвим је извесно да су данашњи прозори на јужној страни из XVIII века, јер се истоветна налазе у манастиру на параклисима Дванаест апостола и Рођења Богородице, као и на гробљанској цркви Благовештења из доба њене обнове.

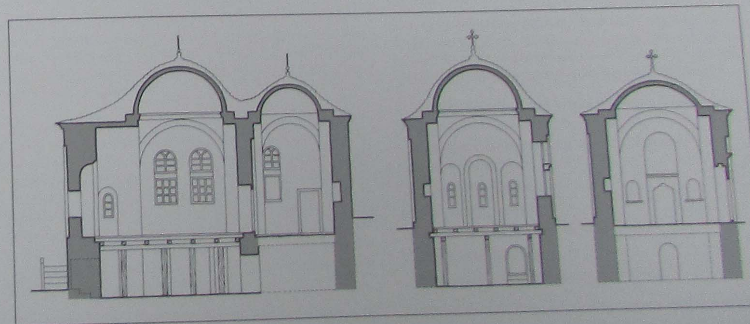

Подужни и попречни пресеци кроз параклис Светог Саве у Кареји

У поду испред улаза у испосницу две мермерне плоче потичу од некадашњих меноа. Пронађени су и неки фрагменти са декоративним полуколонетама, такође од мермерних меноа. Од њих се могу реконструисати старе бифоре какве је могла имати црква Светог Саве, јер сви фрагменти потичу из XII века. Они су својом архитектуром врло слични прозору на Протату у Кареји, као и фрагментима цркве манастира Зига, који је св. Сава обновио.

Почетком XIV века, добивши помоћ од краља Милутина, радове на испосници је предузео јеромонах Теодул. Обновио је келију и сазидао пирг, након чега се испосница почела називати и пиргом Светог Саве. Испосницу је обновила и царица Јелена. Она је вероватно сазидала и параклис на врху пирга.

Поред великог пирга, у XIV веку је постојао и један нижи, те је испосница личила на мали утврђени манастир.

Данашња келија је нова савремена грађевина, која је пре четири деценије заменила старију, из XVIII века, пострадалу у пожару. И једна и друга почивају можда на темељима првобитног конака-келије, који је подигао св. Сава.

Конфигурација околине испоснице на западној и јужној страни јасно говори да се овде скривају стари зидови са остацима великог и малог пирга, који су обезбеђивали испосницу.

Моливоклисија

Келија се налази недалеко од данашњег хиландарског конака у Кареји. Свој назив на грчком — „оловна црква" — свакако дугује чињеници да је мало здање покривено оловним лимом, а не каменим плочама, што је било реткост у Светој Гори.

Црква је сазидана највероватније 1536. године. Ктитори су јој били Макарије и Дмитар, са Косова, из рударског краја Јањева. Макарије се замонашио, а Дмитар је био, изгледа, мирско лице.

Од свих малих цркава и параклиса у Хиландару и изван њега, Моливоклисија је јединствена. Својим типом сажетог триконхоса са кубетом она не следи ниједан ранији тип. Има основу правоугаоног облика са конхама на источној, северној и јужној страни. Источни и западни травеј пресведени су полуобличастим сводом, а кубе има тамбур, изнутра кружног а споља осмостраног пресека, и калоту. На угловима тамбура су полуколонете које носе зупчасте венце.

Црква је зидана каменим квадерима и опеком, али је првобитна фасада само делимично видљива.

Келија има многобројне просторије, при чему је црква на крају комплекса. То је такође изузетак, с обзиром на то да храм обично чини централну грађевину.

Слободан Ненадовић

ТРПЕЗАРИЈЕ, МАЂУПНИЦА И УСПРЕМЕ

Хиландар је одмах после обнове добио и своје унутрашње уређење, за које је најтешње био везан програм по коме се манастир дизао. Он је грађен као општежитељни (киновијски) манастир, због чега је морао да има, пре свега, заједничку трпезарију у којој су монаси обедовали. Била је, такође, неопходна заједничка кујна (мађупница), у којој се за све монахе кувало исто јело. Најзад, морао је имати и хлебарницу (пекару), у којој се месио и пекао исти хлеб. С друге стране, пошто се храна припремала за све, монасима није било допуштено да себи одвојено готове јело у келијама, па зато у њима није ни било просторија као што су кујне и оставе. Манастир је морао имати и посебне одаје у којима су прерађиване и чуване намирнице — дохије за прераду маслиновог уља, подруме за пиће, житарнице, просторије за прераду и чување рибе, соли итд.

Пошто се манастир бринуо за своје старе и болесне чланове, градитељским програмом манастира увек је била предвиђена и болница. Једино је она имала посебну кујну и у њој се јело спремало само за болеснике.

Изгледа да је већ у том, најстаријем раздобљу постојала и служба прихватања ходочасника, јер су осим монашких келија биле грађене и странопријемнице (ксенодохије). Ходочасници су се могли хранити и у општој трпезарији, али не заједно са монасима чији се обед одвијао по строго утврђеним правилима. Данас је у Хиландару, као и у другим светогорским манастирима, ова служба организована у одређеним просторијама за пријем ходочасника и зове се фандарик.

Општежитељно (киновијско) уређење, које је св. Сава прописао за Хиландар, није се, нажалост, задржало кроз читаву његову осмовековну историју. Манастир га је касније напустио и прешао на посебно живљење (идиоритмију), а то се изразило и у његовој изградњи. У периоду идиоритмије није више било потребе за великом заједничком трпезаријом. Она се користила само изузетно, приликом два највећа хиландарска празника — о манастирској слави Ваведењу Богородице и о Светом Сави. Сваки монах је, иначе, за себе, у својој келији, спремао јело, због чега су оне добиле кујне и оставе за храну. Остали су само заједнички магацини и подруми за чување и прераду намирница и печење хлеба.

Прелаз од општежитељства на посебно живљење представљао је у Хиландару доста дуг и колебљив процес, јер се није тицао само живота монаха; у питању је било и управљање манастиром. Киновијско уређење предвиђало је игумана на челу братства, а посебно живљење — сабор стараца, који је бирао свој извршни орган од два епитропа на годину дана.

Све то је оставило дубоког трага и у градњи манастира, те се у њему данас јасно одвајају здања настала у доба првог, општежитељног уређења од других, дизаних за посебан идиоритмијски начин живота.

У западном делу Хиландара, од пирга Светог Ђорђа до зграде игуменарије, налазе се:

- трпезарија из времена Стефана Немање и краља Милутина
- мађупница (кујна)
- просторије успреме
- мала, тзв. „стара трпезарија"
- две „скривнице" и
- трем са тзв. манастирским музејом.

С обзиром на то да су сва ова здања грађена у различито време и на разне начине, а налазе се у међусобној функционалној и хронолошкој вези, овде ће се приказати појединачно или у целинама које се чине најлогичнијим.

Трпезарија из доба Стефана Немање и краља Милутина

Налази се западно од цркве краља Милутина, односно припрате кнеза Лазара. Сазидана је на врло нагнутом терену и због тога има подрум и спрат. У доњем делу су велика бурад за пиће — вино и ракију, а на спрату је сала за обедовање. Трпезарија спада у ред не само најстаријих већ и највећих хиландарских грађевина, а њена лучна конструкција у подруму, која је требало да носи велико оптерећење камених трпезаријских столова, као и тежину људи, представља изванредан пример средњовековног градитељства.

Подрум је правоугаоног облика и дуг је 23,25 m, а широк 11,60 m. Он је низом јаких стубаца подељен на два дела: шири, изнад кога је трпезаријска сала, и ужи, са тремом изнад себе. Трпезаријска сала је дуга колико и подрум, а широка 7,72 m.

Трпезарија се, међутим, није очувала у свом првобитном облику. Током векова је претрпела многе промене. Њен спољни зид је вероватно део најстаријег манастирског бедема, због чега је у горњем делу имао зупце и стазу којом су се кретали стрелци. У подруму је првобитно имао само три узана прозорска отвора, а цео зид је био ојачан плитким пиластрима који су носили лукове. Три велика прозора правоугаоног облика на њему, који данас осветљавају унутрашњост, отворена су 1621. године, у време када је трпезарија поново живописана. И на супротном, дворишном зиду, у исто време је отворено пет прозора истог облика и величине.

Трпезаријска сала има две апсиде: велику, у којој се налазио игумански сто, и малу, на супротној страни. Велика апсида полази од подрума. Она је изнутра полукружна, а споља тространа. На подрумској апсиди је камена, данас зазидана бифора.

Из дозиданог трема у трпезарију воде двоја двокрилна врата. Једна су свакако била улазна, а друга излазна. На ужој, јужној страни са мањом апсидом постоје три прозора и још једна врата за везу са мађупницом.

Између подрума и трпезаријске сале постојала је међуспратна дрвена конструкција. Патос у сали је

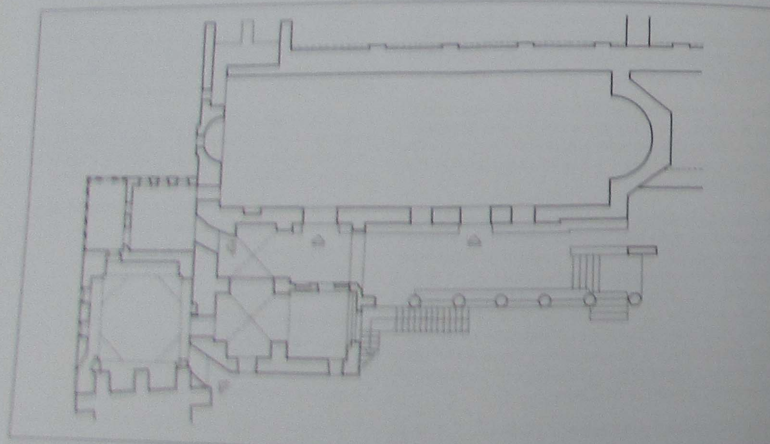

Основа трпезарије и суседних просторија

првобитно био од камених плоча које су постављене на малтерну подлогу положену на даске. Под је касније замењен опеком и такав се задржао до краја XIX века, када је у манастиру живео Сава Хиландарац. Столови су били камени, тј. од великих плоча на зиданим постољима. У време Саве Хиландарца — 1894. године — још их је било седамнаест и опстали су до 1925, а онда су порушени и плоче изнесене у двориште. То је учињено из бојазни да се они, због црвоточности таванице, не сруше у подрум.

Постојале су две врсте столова. Једни су били правоугаоног облика, величине 0,70 × 2,55 m, док су други с једне стране били полукружни, широки 1,00 m, а дуги 2,90 m. Сви су били начињени од белог мермера. И једни и други су по ободу имали траку, уздигнуту за око један сантиметар, ради задржавања воде при прању, и сливак на равној страни. Игумански сто је био округао и декоративно обрађен.

Данашња трпезаријска сала има дрвену таваницу. Она је, међутим, првобитно била покривена кровном конструкцијом. У доба краља Милутина све унутрашње зидне површине биле су исликане. Од тог оригиналног живописа сачувао се само мали део на забатном зиду изнад велике апсиде, између касније начињене таванице и крова, због чега се данас не види из трпезаријске сале. Фреске у трпезарији су дело Георгија Митрофановића из 1621. године.

Но, осим ових великих промена у унутрашњости и на подужним зидовима трпезарије, првобитно чиста византијска архитектура потпуно је нестала дозиђивањем трема са дворишне стране, а затим спрата изнад трема, који је служио као музејска просторија, и двеју „скривница“. Али, на некадашњем дворишном фасадном зиду, након зидања „скривница“, остали су оригинални делови његове фасаде. На њима се види низ малих ниша и прозора који су са горње стране били лучно засведени, затим један део лука, можда изнад некадашњих улазних врата, као и два дела спојених мањих лукова, рекло би се, од старе бифоре. Из ових елемената дата је једна хипотетична реконструкција првобитног изгледа дворишне фасаде. То је несум-

Спољни изглед трпезарије

[illegible] из трпезарије

једно била стилски чиста византијска фасада при-фате грађевине, јединствене у српској средњове-ковној архитектури.

У западној трпезарији се не може утврдити шта је из времена Немање, а шта из доба краља Милутина. Извесне су само две чињенице: њен спољашњи зид, део старог манастирског утврђења, потиче из Немањиног, а можда и византијског раздобља манастира, при чему су сачуване фреске, данас у потровљу трпезарије, настале за владе краља Милутина.

Мађупница (кухиња) и утреме

Мађупница се налази између пирга Светог Ђорђа и трпезарије. Призидана је уз њих тако што је за један њен зид искоришћена западна страна пирга, а за други спољни зид трпезарије. Остале стране мађупнице су слободне и окренуте потоку. Из подноса зидова ових грађевина јасно произлази да је мађупница сазидана тек после пирга Светог Ђорђа и трпезарије.

Функционално, мађупница је постављена тамо где јој је место, па је преко једног дрвеног трема, који почива на њеним доњим деловима, у непосредној вези са трпезаријом.

Мађупница има подрум који је претворен у цистерну. То је и најстарија хиландарска цистерна. Има два међусобно везана одељка која чине целину. Већи простор је широк 5,18 m, а дугачак 8,0 m. На средини је стубац пресека 0,98 × 0,98 m. Преко њега су пребачени полукружни лукови који носе полуобличасте сводове. Таквим сводом је пресведен и мањи део цистерне. Њени лукови и сводови зидани су опеком, а зидови ломљеним и притесаним каменом. Дно цистерне је нагнуто, ради лакшег отицања воде. Зидови су малтерисани до почетка свода посебним водонепропустљивим малтером. Цистерна је висока 5,10 m. У њу се могло ући само кроз отвор који се налазио између пирга Светог Ђорђа и подрума „старе трпезарије". Врата на овом отвору била су дрвена, од дебелих дасака и окована гвозденим лимом, као на улазу у пирг Светога Саве.

Лучна и сводна конструкција цистерне представља леп пример средњовековне архитектуре.

Доњи део мађупнице — њена цистерна — смишљено је пројектован, и то тако да је изнад већег простора образована мађупница, а изнад мањег једна невелика просторија за везу између мађупнице и сале трпезарије.

Мађупница је приближно квадратног облика, са четири прислоњена лука. Они носе кубе чија је средина отворена; изнад ње је изведен висок димњак, данас знатно нижи од првобитног. Свод је неомалтерисан и озидан само опеком. Стране су му под малим нагибом. Величина мађупнице је приближно 6,50 × 7,0 m.

Њено унутрашње уређење је сада измењено. Уместо старог и отвореног огњишта постављен је велики штедњак. После зидања „старе трпезарије", испод ње је начињена једна просторија која је постала саставни део мађупнице. То је утреме. У њој се чувају судови, тањири, чаше, крчази и сл.

Зидови мађупнице зидани су притесаним и ломљеним каменом, а лукови опеком.

„Стара трпезарија" и „скривнице"

„Старом трпезаријом" у Хиландару назива се просторија чији је један подужни зид заједнички са подужним зидом „скривница", а западни попречни зид је зид мађупнице. Њен југозападни део додирује северозападни угао контрафора пирга Светог Ђорђа. Када је касније дозидан један амбар, „стара трпезарија" је затворена и са те стране. Једино јој је остала слободна северна дворишна страна. Због тога је „стара трпезарија" вр-

ло мрачна. Испод ње је, као што је речено, мала просторија уз мађупницу у којој се чува посуђе, а ниже још подрум за вина.

„Стара трпезарија" је правоугаоног облика величине 9,81 × 4,93 m. Висина јој је била мала: од пода до тавана 3,20–3,60 m, али не изнад читаве просторије, већ само до лука између северног и јужног зида. Мањи део трпезарије, од лука до спољног зида, није имао равну него косу таваницу.

У подужним зидовима трпезарије била су нише са полицама у које је између два обеда одлагано посуђе. Због ниша, дебљина тих зидова је већа — до 0,70 m. Уз подужне зидове била су камена седишта, озидана у облику банка. Трпезарија није имала камене столове, већ вероватно дрвене.

У трпезарију се улазило са трема који је био повезиван са амбаром, параклисима Дванаесторице [illegible] фрескама и Рођења Богородице, пирга Светог Ђорђа и, даље, конаком до цела.

Два су унутрашња подрума трпезарије била покривена таваницом која се и данас [illegible]. То је било и са подрумом [illegible] спољним двориштем зида. [illegible] мађупница, из [illegible] старије отворе, као и делови зидова неке старије грађевине. [illegible] „старе трпезарије", која је порушена. После зидања трпезарије краља Милутина она су сачувани као старији делови манастира.

Исто тако, [illegible] део са два мала прозора, сачуван као спољни зид ове трпезарије, [illegible] говори о времену постанка „старе трпезарије". Он је зидан опеком, врло лепо, брижљиво и декоративно. Тако су грађени и украшавани

Унутрашњост трема испред трпезарије

ни конаци Јужне мале, које је игуман Теодосије обновио 1646, а исти елементи се налазе и на деловима зидова његове игуменарије из 1652. године.

Две мале просторије, тзв. скривнице, нашле су се између подужног зида „старе трпезарије“, на коме су откривена два полукружна отвора од старије грађевине којима је „стара трпезарија“ била у вези са „скривницама“ пре него што је испред трпезарије краља Милутина дозидан трем. Данас се, међутим, у „скривнице“ не може ући из „старе трпезарије“, већ из музејске сале изнад дозиданог трема.

На бакрорезу Хиландара из 1757. године скривнице су означене бројем 23, што значи да су настале пре тога. Улогу скривница оне су добиле вероватно тада, а можда и нешто раније, али то није била њихова првобитна намена.

Просторије се међусобно разликују. Једна има лукове прислоњене уз зидове и засведена је неком врстом калоте, а друга носи равну дрвену таваницу. У угловима одељења које је покривено калотом, на местима где почињу пандантифи, узидани су земљани лонци за акустику, у сваком углу по један. То јасно говори да је некада у питању био параклис. Скривнице су широке 3,0 m, а дуге 4,40 m. На основу изложеног може се закључити да је „стара трпезарија“ била саграђена за неку посебну намену, а никако за монахе. У време великих обнова хиландарских конака које је предузео игуман Теодосије било је потребе за трпезаријом у којој би могли да обедују мајстори и радници, не мешајући се са монасима у великој трпезарији. Зато „стара трпезарија“ није била у функционалној вези ни са њом ни мађупницом. Радници су једноставно добијали јело, хлеб и пиће, у своме посуђу, долазили у ову трпезарију, обедовали, а затим посуђе остављали у нише на полицама.

Трем и музејска ӣросӣорија

Наведеној скупини грађевина свакако не припада трем који је једним делом дозидан дуж дворишног зида трпезарије краља Милутина. Изнад њега је саграђена сала за чување највећих хиландарских драгоцености. Међутим, грађевински, а делом и функционално, она ипак њима припада. Трем, наиме, повезује све просторије намењене исхрани монаха: велику трпезарију, мађупницу, успреме и оставе.

Приземље је сазидано у облику отвореног трема, док је спрат затворен. Он има прозоре према дворишној страни, а исто тако према трпезаријској сали краља Милутина.

Музејска просторија дуга је 15,25 m, а широка 3,65 m. Из ње се улази у скривнице преко маскираних врата (у облику ормана са полицама). Прилаз музејској сали на спрату је врло неподесан, преко стрмих и узаних спољњих степеница од дрвене грађе и малих врата. Након дизања нове библиотеке све драгоцености из музеја су пребачене у њу. Сала данас чува само мање вредне ствари, а користи се и као помоћна радионица.

Пет стубова трема има кружни пресек, а шести, поред кога су улазне степенице, шестоугаони. Међуспратна конструкција између трема и сале је дрвена, патос сале дашчани, док је под трема врло декоративно изведен од белих и црних морских облутака који су данас са горње стране углачани.

Трем је саграђен врло промишљено и служио је за одмор монаха у пријатној хладовини, због чега су између стубова начињене клупе у виду зиданог банка за седење.

Хронолошки однос наведених грађевина је доста јасан. У време када је Георгије Митрофановић живописао зидове велике трпезарије зграда испред ње још није била подигнута. Због тога је, да би сала била боље осветљена, прозоре отворио према дворишту. Скривнице су, с друге стране, већ постојале, па се прозори нису могли начинити и према њима. У скривнице се тада улазило из „старе трпезарије“ или грађевине која је ту постојала.

Између два лука прозора, споља, на спрату ове зграде записана је година 1797. Међутим, још је Порфирије Успенски сматрао да је портик са колонадом испред трпезарије постављен 1652. године. Из односа скривница према дозиданој згради музејске сале и трему може се, штавише, закључити да су оне старије и од 1621. године. С друге стране, из односа спољног дворишног зида „старе трпезарије“, трема и музејске сале произлази да је прво била саграђена „стара трпезарија“, а тек потом трем са музејском салом. Година 1797, која је записана на спољњој површини зида између два прозорска лука односи се свакако на живописање дозиданог трема и музејске сале или можда означава неку каснију обнову овог објекта.

Мирко Ковачевић

ПИРГ ХРУСИЈА

На самом почетку XIV века, одазвавши се молби хиландарских монаха, краљ Милутин је на морској обали код Хиландара подигао мање утврђење са снажном кулом и црквицом на њеном врху. Овај подухват краља Милутина игуман Хиландара, каснији архиепископ српски Данило II (око1270–1337), описује речима: „на обали мора код места званог Хрусија, подиже велики пирг, и врх њега постави цркву на име Вазнесења Христова, и около сазда град, и постави многе палате, и ту утврди цео црквени устав, и даде свако довољство онима који ће живети у том месту, што је све утврђено овим христољубивим и до сада стоји непоколебимо. А овај пирг је близу места, где је био град у раније дане, звани Самарија“.

О пиргу „код места званог Хрусија“ има и других извора из XIV века, те су о њему познате и многе појединости. Краљу Милутину је дошао игуман Хиландара Киријак са неколико монаха и изнео колике невоље трпе монаси због напада гусара са мора, молећи да им створи „препокоиште“ на обали, јер је њихов живот везан за море. Односе пирга Хрусије и манастира уредио је сам краљ Милутин у неколико својих повеља. „Да је манастир нераздељив од пирга и пирг од манастира, … и што нема манастир, да му подаје пирг, да су нераздељиви ничим“, пише у повељи краља Милутина из 1308. године. Старац пирга, тј. старешина, морао је да се бира, по одредби краљевој, једино из братства Хиландара.

Од тридесетих година XIV века пирг Хрусија се у документима јавља и као Василијев пирг, због чега је у новијој литератури било недоумица да ли је реч о једној или двема грађевинама. Данас је јасно да се њен други назив јављао упоредо са првим, да се односио на исту грађевину, а крајем XIV века и преовладао.

Из извора се такође сазнаје да је пирг Хрусија економски био независан и да се о томе побринуо сам ктитор, дајући му имања од којих ће се пиржани издржавати. У извесном периоду, његов старешина је у Протату имао иста права и дужности као старешине самосталних манастира.

Пирг Хрусија или Василијев пирг се у изворима и касније јавља више пута. Повеља кнегиње Милице, монахиње Евгеније са синовима Стефаном и Вуком, коју је издала крајем XIV или у првим годинама XV века, непосредно сведочи да су пирг Хрусија и Василијев пирг били једно исто здање: „за пирг Василијев иже на мори Взнесенија Господња“.

Из прве половине XV века потичу извори у којима се помињу старци, тј. старешине пирга, док из наредних векова, све до 1743. године, нема вести које би се односиле на овај објекат. Тада је у Бечу, а 1757. године поново, у Москви, израђен бакрорез који представља манастир Хиландар са свим објектима у околини, укључујући и оне на морској обали. У доњем десном углу бакрореза из 1757, означено бројевима 14, 15 и 16, приказано је утврђење на стени, истуреној у море, са кулом на чијем је врху купола са крстом, тј. црквицом. Поред куле представљен је још један објекат са двоводним кровом, а обе грађевине су опасане одбрамбеним зидом; ниже, при води, види се кула од чијег се једног угла, према стени, пружа архитрав изнад отвора окренутог ка мору и један зид управан на положај архитрава. Иза стене и грађевина на њој делимично је видљив још један, пресведен објекат који има велика, лучно премошћена врата оријентисана према мору. Објекат са двоводним кровом у оквиру одбрамбеног зида носи број 14, који легенда објашњава: „стари манастир и црква Вазнесења при мору“. Како се једина приказана црква у оквиру ове целине налази на кули, а из веродостојног извора знамо да краљ „подиже велики пирг, и врх њега постави цркву на име Вазнесења Христова“, може се са сигурношћу закључити да је овде приказана целина названа „Стари манастир“ –

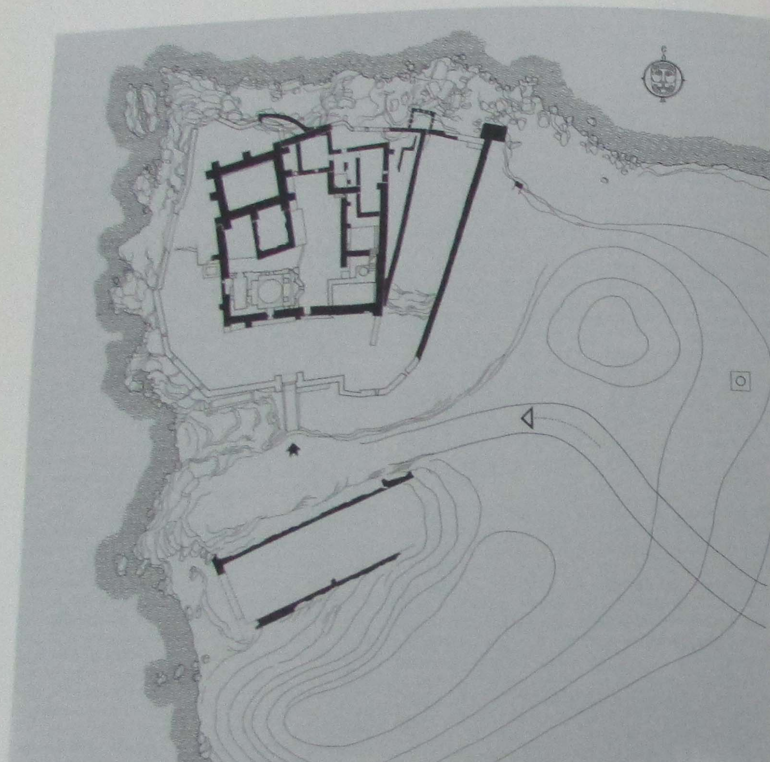

Основа пирга Хрусије

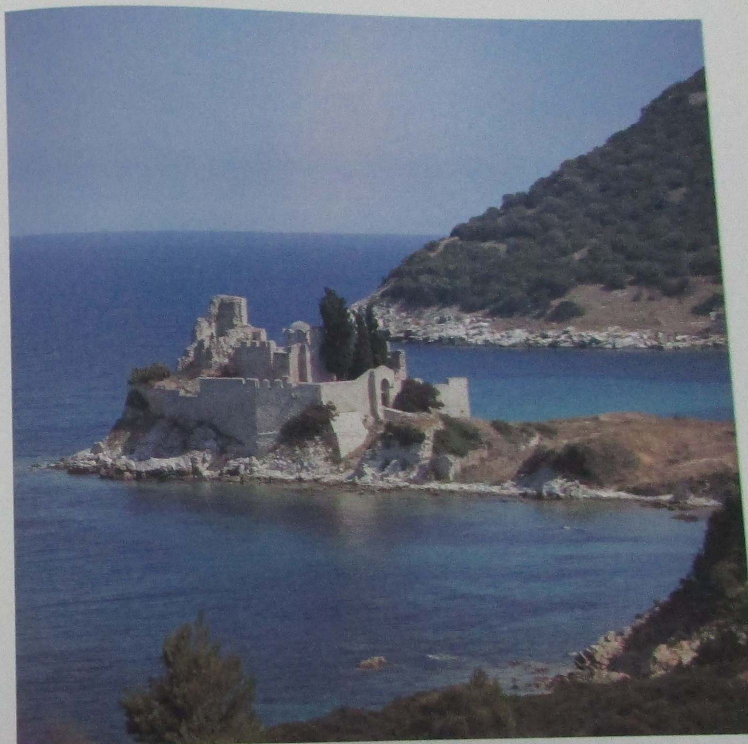

Пирг Хрусија

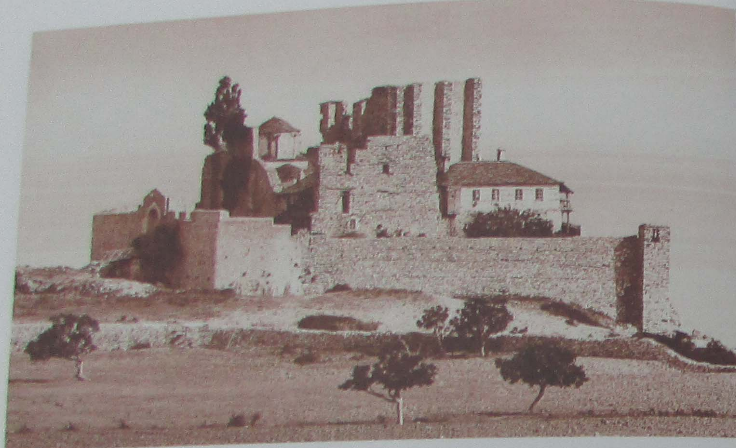

Стари изглед ӣирга Хрусије са југоисӣока

исто што и пирг Хрусија или Василијев пирг. Објекат који се само делимично види иза утврђења и стене, број 15, према легенди је „нова арсана или пристаниште при мору“. Кула која се види ниже, при мору, са друге стране, у легенди број 16, означена је као „стара арсана“.

Почетком XIX века, тачније 1814. године, у Будиму је кратак опис Хиландара објавио Кирил Михаиловић. Говорећи о околини Хиландара, између осталог каже: „На обали мора је пристаниште за бродове и арсана и подаље Манастир са две цркве и неколико келија, снажно и лепо сагрђен од преподобног Милутина краља, с високим зидовима и ровом каменом озиданим са стране земље (копна), са запада, на њему је улаз преко моста дрвеног који се може дићи у време нужде. Са истока га додирује вода морска. У овом манастиру увек живе 4 или 5 брата из Хиландара ...“. Кирил Михаиловић први јасно помиње две цркве у оквиру Манастира, тј. пирга Хрусије. Једна је без сумње била она коју је подигао краљ Милутин на врху пирга, посвећена Вазнесењу Христовом, док је друга она која и данас стоји у југозападном углу утврде. Према сликаном натпису на зиду црква је обновљена и осликана 1810. године. Карактер архитектуре и сачувани делови старог живописа казују да је настала у првој половини XIV века.

Положај пирга Хрусије на истуреној стени, коју са две стране запљускује море, изванредан је за одбрану од напада хладним оружјем. Случајни налази знатне количине праисторијске керамике у оквиру утврђеног простора сведоче да је он од давнина био коришћен у ту сврху, а најмлађе преправке утврде говоре и о њеној активној улози у време употребе ватреног оружја, све до недавно.

Главна грађевина комплекса је снажан пирг постављен на највиши део стене, северним и западним зидом окренут према мору. Пирг је данас полусрушен. Преостали делови западног и јужног зида, као и унутрашњи простор, засути су рушевинама. У основи је то безмало правилан правоугаоник, унутрашњих мера 6 × 8,5 m, са зидовима дебелим 1,4 до 1,5 m.

Данашњи изглед ӣирга Хрусије са југоисӣока

Спољa, са сваке стране, из бедема су приликом зидања избачена по три снажна пиластра. По један је на средини сваког зида, а остала два на крајевима где се везују за оне из супротног правца. Пиластри су ширине 1,2–1,4 m, а истурени из спољних равни зидова нешто мање, 1,1–1,3 m. Улазни отвор се налазио свакако на делу јужне, већ је речено, у приличној мери рушевином засуте стране пирга — наиме, на источној га нема, а на северној и западној, окренутим ка мору, није могао да буде. У северном зиду, истина, постоји један отвор, али је толико високо постављен да се не може прихватити као улазни. Пирг је озидан каменом — ломљеним, притесаним и тесаним, светле боје и различитих величина, а понегде су употребљени и мањи комади црног плочастог камена, по неколико један изнад другог. Неки од њих, има индиција, били су у секундарној употреби. Сасвим мало има опеке у зидовима пирга. Обично су то уломци, најчешће као и поменути комади камених плоча. Приликом реконструкције недавно палог дела спољног обимног зида утврђења констатовано је да темељи североисточног угла пирга леже на стени. До почетка овог века — показује стара фотографија — све стране пирга биле су сачуване као данас његов североисточни део, тј. у висини од 15 m. Западни део пирга срушио се вероватно 1926, приликом једног земљотреса, док је јужни горњи део источног зида још видљив на снимцима из 1939. године. С обзиром на данашње стање пирга, јасно је да нема остатака цркве Вазнесења коју краљ Милутин „на врх њега постави“.

Својим карактером, основом и изгледом пирг се не разликује много од других сличних грађевина у Хиландару и његовој околини. Пирг Светог Ђорђа у манастирском комплексу и пирг краља Милутина или „пирг на Савином пољу“, како је под бројем 19 означен на бакрорезу из 1757. године, истог су склопа, тј. имају на исти начин избачене и распоређене пиластре као Хрусија. На Светој Гори их, иначе, не-

Основе цркве, ушврђења и зграде за сшановање (на следећим сшранама)

ПРЕ 1300. ГОДИНЕ
ОКО 1300. ГОДИНЕ
ОКО 1330. ГОДИНЕ
XV - XVIII ВЕК
ПРЕ 1757. ГОДИНЕ
1868. ГОДИНА

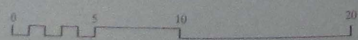

ПРЕ 1300. ГОДИНЕ
ОКО 1300. ГОДИНЕ
ОКО 1330. ГОДИНЕ
XV - XVIII ВЕК
ПРЕ 1757. ГОДИНЕ
1868. ГОДИНА

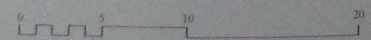

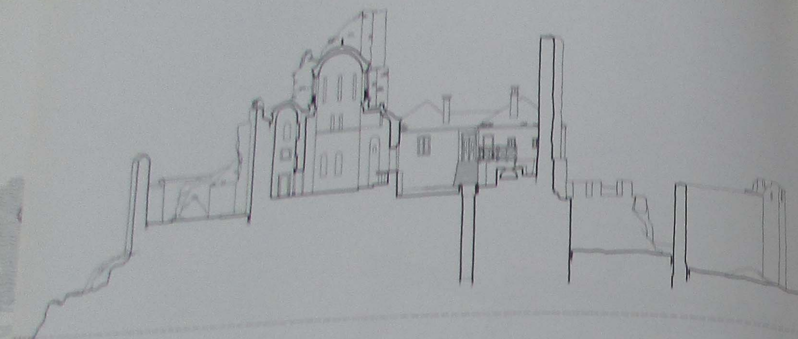

Подужни пресек кроз комплекс утврђења и цркву Светог Василија

ма много. Блиски су му по типу пиргови манастира Дионисијата и арсане манастира Каракала.

Ослањајући се на текст архиепископа Данила II могу се сажето описати и други делови пирга „код места званог Хрусија“: „... подиже велики пирг и врх њега постави цркву на име Вазнесења Христова, и около сазда град и постави многе палате...“. Од југозападног угла према југу и од североисточног угла пирга према истоку пружају се масивни зидови пресечне ширине 1,3 m, који су, нема сумње, делови поменутог „града“. Зидови су прислоњени уз пиластре пирга, тј. настали су после њега, но по начину њиховог зидања јасно је да су их извели исти мајстори, дакле, најкасније непосредно по његовом дизању или чак истовремено с њим, али је начињена спојница да би се одвојиле различите конструктивне целине. Зид који од североисточног угла пирга иде према истоку, тј. северни зид комплекса, био је до недавно видљив само у зони прислањања на пирг и сасвим мало у подруму новијег конака. Од 1996, када се један део спољног обимног зида срушио у море, види се знатан део овог старог бедема и могуће је тачније одредити његов правац пружања у дужини од око 9 m. Западни зид комплекса, тј. онај који полази од југозападног угла пирга према југу, има исти правац у дужини од око 16 m, а онда под углом, незнатно већим од 90°, скреће према истоку, тј. постаје јужни зид комплекса. Сам спој пирга и западног зида данас није видљив, јер су горњи делови пази, а доњи затрпани материјалом од рушења, али је већи његов део споља слободан, тако да се на њему могу видети два пиластра и начин зидања. Јужни зид старијег дела комплекса споља је у целости видљив. Дугачак је око 25 m и у свом западном делу такође има пиластре. Једини улаз у комплекс налази се на његовој средини. Источни зид је управан на јужни, нема пиластре и на свом северном крају није јасно дефинисан — тачније, губи се. Како се северни зид прекида на свом источном крају, јасно је да се североисточни угао старог комплекса није сачуван. План показује приближно квадратни облик те најстарије целине чији северозападни угао чини пирг. Изнутра, уз југозападни угао је призидана поменута црква посвећена св. Василију.

Уз део јужног зида пирга, споља, призидана је једна зграда која у свом источном зиду има два зазидана отвора. Један од њих, нижи, премошћен је правилно изведеним луком од опека. Источни зид комплекса, који је уједно био и спољни зид једне палате, у својој јужној половини сачуван је у пет етажа. Да је реч о палати види се већ на први поглед по бројним отворима у њему и по остацима олтарског дела једног параклиса који је, ван сваке сумње, постојао на последњој сачуваној етажи. Недавним скидањем бетонског застора са унутрашњих слободних површина старијег дела комплекса откривени су на самој површини терена остаци камених зидова палате, широких око један метар и паралелних са спољним зидом. Види се да је

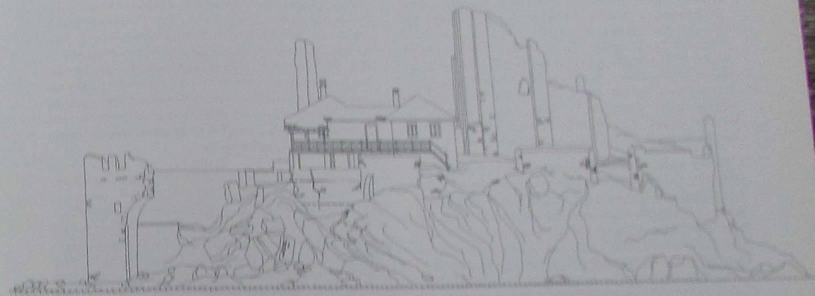

Изглед пирга Хрусије са мора

унутрашња ширина палате била на јужном делу нешто преко 5 m, а на северном око 8 m. Откривена су и два преградна зида који имају своје „трагове“, више на спољном зиду, који су исте ширине као и подужни. Они дефинишу средњи део унутрашњег простора овог здања и по дужини: мера је 9 m. Постоји, дакле, све што је описао архиепископ Данило II — пирг, град и палате. Но, такво, рекло би се, идеално слагање историјског извора и остатака на објекту доводи у питање чињеница да у јужном зиду овог старијег дела комплекса постоји граница између два начина зидања, оног који је констатован на зидовима пирга — на северном, западном и једном делу јужног обимног бедема, до поменуте границе — и оног који је употребљен при зидању источног дела јужног и источног бедема, тј. спољних зидова описане палате. Ови други зидани су каменом, али ситнијим, у релативно правилним редовима и са много више опека како целих тако и у комадима. Исто тако, видљива је и употреба дрвета у зидовима, од којег се доста до данас сачувало на своме месту. Додају ли се реченоме и друге чињенице — да западна половина бедема има пиластре, распоређене по одређеном систему, а да их источна нема (осим једног зачетка на југоисточном углу) и да западна половина јужног зида има у доњој зони ескарпу која нестаје тачно на месту где је граница између два начина зидања — мора се закључити: у питању су две фазе грађења, временски вероватно не сасвим блиске. Ако се има на уму да је краљ Милутин често користио остатке старијих грађевина за своја здања и да је то у изворима често прећуткивано — однosно да је коришћен израз „од основанија“ — може се помишљати: пирг и западни део бедема старијег дела комплекса су постојали и пре 1300. године када је додата палата. Да је већих преправки било око 1300. године или током XIV века потврђује један на изглед не нарочито важан детаљ: улазна врата у старији део комплекса накнадно су пробијена кроз постојећи зид или је у једном тренутку отвор прерађен. Та интервенција могла се десити истовремено са настанком једног од објеката лево и десно од њега. Ако је палата постојала око 1330. године када је зидана црква Светог Василија, улазни отвор у старији део комплекса морао је најкасније тада бити дефинисан или обрнуто. Арсана је, нема сумње, пригађена уз овај старији део комплекса. Има назнака да је пре ње на истоме месту постојао одговарајући старији објекат.

Неки остаци зидова на североисточном углу старијег дела комплекса не уклапају се ни у постојећу арсану ни у до сада описивану целину. Уколико ова констатација даје потпору тези да је и пре 1300. године на овом простору нешто постојало толико наговештава и могућност да је источна половина комплекса, тј. палата са постојећом арсаном, новија. Треба при овом разматрању имати на уму и то да је на бакрорезу из 1757. године постојећа арсана названа „стара“, те се дакле може размишљати о XIV или XV веку. Очуваност зидова арсане — не нарочито масивних, али ре-

лативно високих — и прилично добро сачувани дрвени сантрачи у великом спољном зиду палате указују на поменуто касније датовање. Арсана је, иначе, на улазу без сумње имала још једну кулу попут постојеће, јер је масивни лук, чији је остатак и данас видљив на постојећој кули, морао и са друге стране имати добар ослонац. Како те друге куле на бакрорезу из 1757. године нема и како с друге стране здања, према југу, постоји „нова" арсана, мора се претпоставити да је ова доста давно била напуштена и срушена.

Спољни одбрамбени зид са релативно широком капијом на јужној страни и мостом преко рова испред ње настао је у време када се већ увелико користило ватрено оружје и када је на североисточном углу првобитни бедем, који се наслања на пирг, био срушен. У овај систем укључен је и источни зид арсане са сачуваном кулом, док је улаз у арсану зазидан. Спој који означава две фазе грађења — између зида арсане и зида спољне одбрамбене линије — види се на југоисточном углу.

Најновија градња у оквиру целине јесте конак на североисточном делу. За њега је коришћен једино мали део старог зида палате на истоку, док су сви остали зидови постављени независно од ранијих објеката. Конак има две етаже: подрум на нивоу терена и приземље до којег се стиже степеништем. У горњи део североисточног угла конака споља је узидан камени квадер са уклесаном годином градње — 1868. Новијег датума је свакако и објекат који је настао на рушевинама палате у југоисточном углу старијег дела комплекса. Траг крова овог објекта још се познаје на унутрашњем лицу њеног спољног источног зида, а кров се запажа и на приложеној фотографији од пре стотинак година.

Да је хиландарско пристаниште дуго било код Хрусије сведоче две арсане, „стара" и „нова", али и путеви који су приказани на бакрорезу из 1757. године. Све везе манастира са морем воде према пиргу или, како се на бакрорезу зове, „Старом манастиру". Ка најновијој арсани под брдом Самарија, која је на бакрорезу приказана али не и назначена у легенди, не води ниједан. Када је цар Душан 1348. године хрисовуљом потврдио хиландарску земљу на Светој Гори, одређујући „синоре", споменуо је, после Самарије, и пристаниште што се свакако односило на пирг Хрусију, јер су садашње пристаниште и арсана, како се и из бакрореза види, тек били изграђени — нешто пре 1757. године.

Слободан Баришић

ЦРКВА СВЕТОГ ВАСИЛИЈА НА МОРУ

У живописном утврђењу на обали којим је почетком XIV века манастир обезбедио с морске стране, краљ Милутин је изградио познати пирг са црквицом Вазнесења Христовог на врху, а нешто касније, око 1330, његов наследник Стефан Дечански је подигао или, можда, привео крају зидање раније започетог храма Светог Василија. По њему се и сама утврда — позната, иначе, као Хрусија и Стари манастир — понекад назива и пиргом Светог Василија.

Три најстарија бакрореза Хиландара (издата у Бечу 1743. и 1764, а у Москви 1757. године) приказују и ширу околину манастира са свим значајнијим објектима, међу којима и Хрусијски пирг, готово увек истоветног изгледа. Његов положај у односу на околни терен веродостојно је представљен, иако је приказ одбрамбених зидова крајње схематизован. Јасно је представљен и главни пирг са поменутим параклисом на врху, а у међупростору двају бедема и једна велика грађевина. Данас на том месту нема остатака било каквог здања. Одсуство куполе са крстом и једноставни двосливни кров који ову грађевину покрива указују да није била представљена, како би се очекивало, црква Светог Василија, већ вероватно палата изграђена уз југоисточни угао одбрамбеног зида.

Доцнији живот утврђења на обали прекривен је сивилом неодређених вести које говоре о несигурним, често бурним приликама које су се смењивале на Светој Гори. Немамо тако података ни о страдању и обнављању његових грађевина све до почетка XIX века. Тада је извесни Макарије Галичанин са дружином, уз помоћ ктитора — тројице Хиландараца и једне световне личности — поново осликао унутрашњост цркве Светог Василија.

Предузимање овако значајног посла било је условљено, по свему судећи, веома лошим стањем саме грађевине и живописа. Непосредно пре сликања, или нешто раније, црква је морала бити темељно оправљена и заштићена од утицаја, у зимском периоду, изразито јаких ветрова и влажног морског ваздуха. Том приликом је — последњи истраживачки и рестаураторски радови су то показали — извршена темељна обнова која је цркву сачувала до данашњих дана, променивши у извесној мери оригиналну архитектонску замисао. Могуће је да је црква у неком од пљачкашких похода остала без оригиналног покривача, па су се њени обновитељи, без могућности да прибаве ново олово, одлучили за камене плоче. Како је нови покривач захтевао подлогу једноставних форми и благих нагиба, то су, нажалост, извршене преправке горњег построја грађевине. Страдали су луци и венци, а међупростори су попуњени шутом. Таласасти венац калоте куполе је делимично срушен, док су доњи делови зазидани да би се добила хоризонтална површина и тиме омогућило покривање каменом. Неколико отвора на тамбуру такође је зазидано, а потом живописано са унутрашње стране. Сличне интервенције извршене су и на порталу наоса и другим отворима на северној фасади. Купола и фасаде су превучене црвенкастим малтером и украшене једноставним шарама. Трагови боје су временом нестали, изузев на југозападном пољу осмостраног тамбура, где су сачувани захваљујући лименој опшивци која је ову површину штитила од ветрова и влаге. Геометријски линијски цртеж је изведен белом бојом. Он прати и архитектонске облике по рубовима поља тамбура и централно постављеног прозора, при чему не опонаша слог зидања.

По својој просторној структури црква Светог Василија је једнобродна грађевина са апсидом и припада типу сажетог уписаног крста. Олтарски простор од наоса одвајају два масивна, слободностојећа ступца. Апсида је изнутра полукружна, а споља тространа. Камена плоча часне трпезе, испод уског прозора, ослоњена је на кружни стубић и два троугласта надзитка, а наглашена је и полукружним каменим степеником. Средњи део олтарског простора покрива по-

лативно високих — и прилично добро сачувани дрвени сантрачи у великом спољном зиду палате указују на поменуто касније датовање. Арсана је, иначе, на улазу без сумње имала још једну кулу попут постојеће, јер је масивни лук, чији је остатак и данас видљив на постојећој кули, морао и са друге стране имати добар ослонац. Како те друге куле на бакрорезу из 1757. године нема и како с друге стране здања, према југу, постоји „нова" арсана, мора се претпоставити да је ова доста давно била напуштена и срушена.

Спољни одбрамбени зид са релативно широком капијом на јужној страни и мостом преко рова испред ње настао је у време када се већ увелико користило ватрено оружје и када је на североисточном углу присвобитни бедем, који се наслања на пирг, био срушен. У овај систем укључен је и источни зид арсане са сачуваном кулом, док је улаз у арсану зазидан. Спој који означава две фазе грађења — између зида арсане и зида спољне одбрамбене линије — види се на југоисточном углу.

Најновија градња у оквиру целине јесте конак на североисточном делу. За њега је коришћен једино мањи део старог зида палате на истоку, док су сви остали зидови постављени независно од ранијих објеката. Конак има две етаже: подрум на нивоу терена и приземље до којег се стиже степеништем. У горњи део североисточног угла конака споља је узидан камени квадер са уклесаном годином градње — 1868. Новијег датума је свакако и објекат који је настао на рушевинама палате у југоисточном углу старијег дела комплекса. Траг крова овог објекта још се познаје на унутрашњем лицу њеног спољног источног зида, а кров се запажа и на приложеној фотографији од пре стотинак година.

Да је хиландарско пристаниште дуго било код Хрусије сведоче две арсане, „стара" и „нова", али и путеви који су приказани на бакрорезу из 1757. године. Све везе манастира са морем воде према пиргу или, како се на бакрорезу зове, „Старом манастиру". Ка најновијој арсани под брдом Самарија, која је на бакрорезу приказана али не и назначена у легенди, не води ниједан. Када је цар Душан 1348. године хрисовуљом потврдио хиландарску земљу на Светој Гори, одређујући „синоре", споменуо је, после Самарије, и пристаниште што се свакако односило на пирг Хрусију, јер су садашње пристаниште и арсана, како се и из бакрореза види, тек били изграђени — нешто пре 1757. године.

Слободан Баришић

ЦРКВА СВЕТОГ ВАСИЛИЈА НА МОРУ

У живописном утврђењу на обали којим је почетком XIV века манастир обезбедио с морске стране, краљ Милутин је изградио познати пирг са црквицом Вазнесења Христовог на врху, а нешто касније, око 1330, његов наследник Стефан Дечански је подигао или, можда, привео крају зидање раније започетог храма Светог Василија. По њему се и сама утврда — позната, иначе, као Хрусија и Стари манастир — понекад назива и пиргом Светог Василија.

Три најстарија бакрореза Хиландара (издата у Бечу 1743. и 1764, а у Москви 1757. године) приказују и ширу околину манастира са свим значајнијим објектима, међу којима и Хрусијски пирг, готово увек истоветног изгледа. Његов положај у односу на околни терен веродостојно је представљен, иако је приказ одбрамбених зидова крајње схематизован. Јасно је представљен и главни пирг са поменутим параклисом на врху, а у међупростору двају бедема и једна велика грађевина. Данас на том месту нема остатака било каквог здања. Одсуство куполе са крстом и једноставни двосливни кров који ову грађевину покрива указују да није била представљена, како би се очекивало, црква Светог Василија, већ вероватно палата изграђена уз југоисточни угао одбрамбеног зида.

Доцнији живот утврђења на обали прекривен је сивилом неодређених вести које говоре о несигурним, често бурним приликама које су се смењивале на Светој Гори. Немамо тако података ни о страдању и обнављању његових грађевина све до почетка XIX века. Тада је извесни Макарије Галичанин са дружином, уз помоћ ктитора — тројице Хиландараца и једне световне личности — поново осликао унутрашњост цркве Светог Василија.

Предузимање овако значајног посла било је условљено, по свему судећи, веома лошим стањем саме грађевине и живописа. Непосредно пре сликања, или нешто раније, црква је морала бити темељно оправљена и заштићена од утицаја, у зимском периоду, изразито јаких ветрова и влажног морског ваздуха. Том приликом је — последњи истраживачки и рестаураторски радови су то показали — извршена темељна обнова која је цркву сачувала до данашњих дана, променивши у извесној мери оригиналну архитектонску замисао. Могуће је да је црква у неком од пљачкашких похода остала без оригиналног покривача, па су се њени обновитељи, без могућности да прибаве ново олово, одлучили за камене плоче. Како је нови покривач захтевао подлогу једноставних форми и благих нагиба, то су, нажалост, извршене преправке горњег построја грађевине. Страдали су луци и венци, а међупростори су попуњени шутом. Таласасти венац калоте куполе је делимично срушен, док су доњи делови зазидани да би се добила хоризонтална површина и тиме омогућило покривање каменом. Неколико отвора на тамбуру такође је зазидано, а потом живописано са унутрашње стране. Сличне интервенције извршене су и на порталу наоса и другим отворима на северној фасади. Купола и фасаде су превучене црвенкастим малтером и украшене једноставним шарама. Трагови боје су временом нестали, изузев на југозападном пољу осмостраног тамбура, где су сачувани захваљујући лименој опшивци која је ову површину штитила од ветрова и влаге. Геометријски линијски цртеж је изведен белом бојом. Он прати и архитектонске облике по рубовима поља тамбура и централно постављеног прозора, при чему не опонаша слог зидања.

По својој просторној структури црква Светог Василија је једнобродна грађевина са апсидом и припада типу сажетог уписаног крста. Олтарски простор од наоса одвајају два масивна, слободностојећа ступца. Апсида је изнутра полукружна, а споља тространа. Камена плоча часне трпезе, испод уског прозора, ослоњена је на кружни стубић и два троугласта надзитка, а наглашена је и полукружним каменим степеником. Средњи део олтарског простора покрива по-

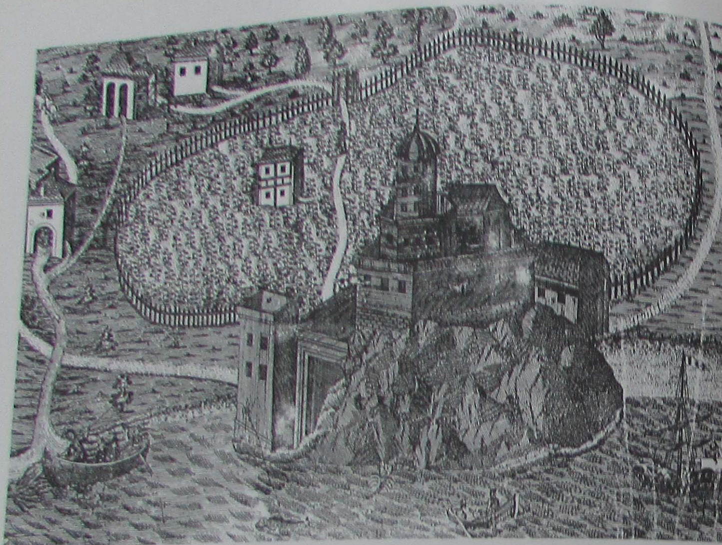

Пирг Светог Василија на Мору, детаљ бакрореза Хиландара из 1757. године

луобличасти свод, ослоњен на ступце. Већа ширина свода од размака стубаца наводила је раније истраживаче да објашњење траже у превиду протомајстора. Чини се да је то био резултат практичног, често примењиваног решења за ослањање дрвене оплате неопходне током зидања. Имајући, међутим, у виду и друге сличне „превиде", решење вероватно треба тражити у промени градитељске концепције и потреби остварења веће висине свода, те његовог истицања у видљивим кровним масама. Простори ђаконикона и протесиса су доста скучени и чине их полукружне нише у источном зиду. Ниша протесиса је пространија и осветљена прозором у источном зиду. У склопу овог простора су и две нише у северном зиду, настале делимичним зазиђивањем првобитног прозорског отвора, док простор ђаконикона допуњују, сходно потребама, три нише у јужном зиду.

Јединствени простор наоса је правоугаоне основе, усмерен дужом страном у правцу север–југ, са квадратним средишњим пољем над којим је купола. Уз западни зид прислоњена су два ступца на која се ослањају луци, формирајући поље над којим је тамбур куполе на пандантифима. На источној страни купола је ослоњена на средишњи подужни свод изнад слободних стубаца олтарске преграде. Простори између стубаца и подужних зидова су засведени и чине бочне приступе олтару. Венац на почетку тамбура дели средишњи простор на два дела. У нижем, поткуполном, су прозори, и то по један централно постављен на јужном и западном зиду и четири не-

Основа и подужни пресек
цркве Светог Василија (десно)

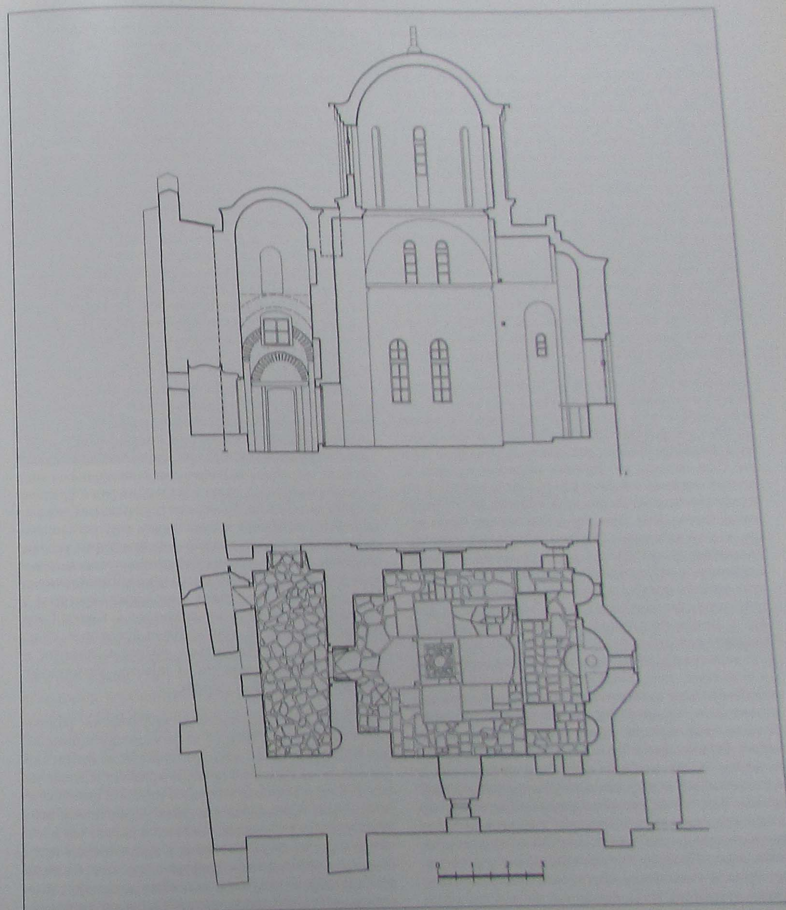

симетрична на северном. У вишем делу је тамбур, споља осмостран, са уским, лучно завршеним отворима у горњој половини.

Припрата, неправилног издуженог правоугаоног облика, одвојена је од наоса нешто нижим подом и настала је прилагођавањем преосталог простора у југозападном углу одбрамбеног зида. Засведена је полуобличастим сводом ослоњеним с једне стране на зид који је дели од наоса, а с друге на зид клинастог облика, прислоњен уз западни бедем. Улаз у припрату је на северној страни. На источном зиду, изнад зазиданог портала је лучно засведена ниша настала зазиђивањем отвора који је припрату повезивао са наосом. На истом зиду, у доњој зони, јужно од улаза, постоји полукружна, лучно засведена ниша у којој је највероватније стајала икона. На наспрамном, западном зиду, поред мање нише квадратног облика је улаз у малу просторију неправилног облика. Настала је дубљењем бедемског зида и на преосталом делу има мали отвор. Њена улога у организацији простора није сасвим јасна.

Простор припрате делује доста нескладно, с обзиром на релативно велику висину и малу дужину, као и на чињеницу да је настао истовремено са осталим деловима грађевине. Но, градитељева замисао и њена реализација биле су различите од данашњег стања. Слој малтера на обимним зидовима прекрио је остатке опекама озиданог свода који је припрату по вертикали поделио на два дела, образујући у горњем нивоу катихумену. Простор је био око три метра висок и сада зазиданим отвором непосредно повезан са главним делом цркве. Судећи по остацима свода, видљивим у маси обимних зидова и чињеници да нема трагова могућег отвора, овом простору се није приступало непосредно из доњег дела припрате. Облик и начин формирања поменуте просторије уз припрату наводе на помисао о покушају да се приступ катихумени обезбеди уским степеништем у маси бедемског зида. Иако је можда и постојала, ова могућност није остварена. Стога је реална претпоставка да се у простор улазило споља и то кроз јасно уочљив, сада зазидан, лучно завршен отвор на северној фасади. Доњи део отвора одговара нивоу некадашњег пода, односно темену срушеног свода, а његова висина и ширина омогућавају једноставан пролаз. Како се са спољне стране прилазило улазу остаје непознаница, али решење са дрвеном платформом и лаким степеништем чини се сасвим прихватљивим. Потврду о постојању овог простора, значајног за становнике пирга, налазимо у списима руског путописца В. Г. Барског који је 1744/1745. године походио Свету Гору. У опису Хрусијског пирга, између осталог, наводи: „Ипак храм Св. Василија још постоји и неки уз њега храмић …".

Питање намене овог првобитно планираног простора остаје отворено, ако се имају у виду подељена мишљења истраживача који су разматрали смисао и значај катихумена. Поједини аутори сматрају да су катихумене, по угледу на рановизантијске цркве, служиле као својеврсне резиденције црквених великодостојника у којима су о великим празницима вршени одређени обреди у присуству владара и високих дворских личности. Други пак сматрају да су касновизантијске катихумене плански грађене као сталне монашке испоснице, те да су по намени биле суштински различите од галерија великих рановизантијских царских задужбина. Ваља истаћи и размишљања истраживача цркава-гробница, који у припратама, по вертикали подељеним, препознају придодате мартиријуме са функцијом сахрањивања у крипти, односно помињања у горњем параклису.

У припрати цркве Светог Василија, нажалост, није сачуван живопис чија би програмска анализа можда допринела утврђивању праве намене. Но, ваља подсетити да се време грађења Хрусијског пирга подудара са периодом оживљавања исихастичке монашке доктрине на Светој Гори. Ове усамљене утврде пружале су својим малобројним становницима мир и самоћу неопходну за интелектуални рад и предано посвећење молитви. У несагласју са оваквим тежњама је било постојање велике палате коју наглашавају бакрорези, као и изградња — за просторне услове, релативно велике — репрезентативне цркве, и то непуне три деценије по изградњи пирга. Такође, чињеница да је Хрусијски пирг у то време сврставан у најутврђенији „град" и пристаниште на Светој Гори указује можда да су, користећи те предности, овде, приликом посета Хиландару, одседали владари и друге знамените личности, а простор катихумене користили за праћење служби.

Последњи конзерваторско-рестаураторски радови (1994–1996) омогућили су да се упознају примарни архитектонски склоп и изглед живописно изведених фасада. Издужено тело цркве покривено је кровним равнинама различитих облика и нивоа, и наглашено је куполом. Примењени поступак украшавања, венцима од више редова косо сложених опека, као и начин обраде и слагање градива у византијском духу стилски у потпуности одређују споменик. Спољна артикулација је резултат, углавном доследног, усаглашавања са унутрашњим простором како на фасадама тако и на кровним површинама образованим покривањем унутрашњих конструктивних елемената оловом. Плитким прислоњеним лућима ослоњеним на плитке пиластре означени су на северној фасади главни делови цркве. Једностепени полукружни лук наглашава простор нартекса, а двостепени, ослоњени на исто формиране лезене, узани олтарски простор и наос. Све лезене на фасади почињу из исте равни која одговара коти пода у наосу. Недоследност поступка очита је код широког лука куполног дела, који се својим западним крајем ослања на конзолу, а не на пиластар који означава положај западног зида наоса уместо угаони стубац на који је ослоњена конструкција куполе. Овакво решење је условило несиметричан распоред прозора на овом делу фасаде: доња два су симетрична у односу на размак лезена, док су горња два симетрична у односу на ширину лука који носи куполу. Да је реч о превиду протомајстора чини се мало вероватним и пре наводи на помисао о промени првобитне концепције. Потврду налазимо и на северном делу источне фасаде, где лезене повезане луком, означавајући простор протесиса, не чине плитку нишу идентичну оној на северној фасади. Простор нише је истим градивом и техником зазидан, при чему образује само узани, лучно завршен прозор. На јужном делу источне фасаде не постоји симетрична конструкција која би означавала простор ђаконикона.

За разлику од ових промена насталих током изградње цркве, на северној фасади су уочљиве и промене које су резултат каснијих преправки. Првобитно високи прозор, који је осветљавао олтарски простор, делимично је зазидан и сведен на мали отвор у горњем делу. Веће интервенције изведене су на фасадном платну припрате. Поменути отвор за приступ катихумени је сужен и зазидан, и то вероватно у време рушења и уклањања полуобличастог свода који је припрату делио по вертикали. Зидно платно изнад отвора, као и ниша за смештај иконе, показује трагове делимичног рушења и не баш веште поправке.

Црква Светог Василија пре конзерваторских радова

симетрична на северном. У вишем делу је тамбур, споља осмостран, са уским, лучно завршеним отворима у горњој половини.

Припрата, неправилног издуженог правоугаоног облика, одвојена је од наоса нешто нижим подом и настала је прилагођавањем преосталог простора у југозападном углу одбрамбеног зида. Засведена је полуобличастим сводом ослоњеним с једне стране на зид који је дели од наоса, а с друге на зид клинастог облика, прислоњен уз западни бедем. Улаз у припрату је на северној страни. На источном зиду, изнад зазиданог портала је лучно засведена ниша настала зазиђивањем отвора који је припрату повезивао са наосом. На истом зиду, у доњој зони, јужно од улаза, постоји полукружна, лучно засведена ниша у којој је највероватније стајала икона. На наспрамном, западном зиду, поред мање нише квадратног облика је улаз у малу просторију неправилног облика. Настала је дубљењем бедемског зида и на преосталом делу има мали отвор. Њена улога у организацији простора није сасвим јасна.

Простор припрате делује доста нескладно, с обзиром на релативно велику висину и малу дужину, као и на чињеницу да је настао истовремено са осталим деловима грађевине. Но, градитељева замисао и њена реализација биле су различите од данашњег стања. Слој малтера на обимним зидовима прекрио је остатке опекама озиданог свода који је припрату по вертикали поделио на два дела, образујући у горњем нивоу катихумену. Простор је био око три метра висок и сада зазиданим отвором непосредно повезан са главним делом цркве. Судећи по остацима свода, видљивим у маси обимних зидова и чињеници да нема трагова могућег отвора, овом простору се није приступало непосредно из доњег дела припрате. Облик и начин формирања поменуте просторије уз припрату наводе на помисао о покушају да се приступ катихумени обезбеди уским степеништем у маси бедемског зида. Иако је можда и постојала, ова могућност није остварена. Стога је реална претпоставка да се у простор улазило споља и то кроз јасно уочљив, сада зазидан, лучно завршен отвор на северној фасади. Доњи део отвора одговара нивоу некадашњег пода, односно темену срушеног свода, а његова висина и ширина омогућавају једноставан пролаз. Како се са спољне стране прилазило улазу остаје непознаница, али решење са дрвеном платформом и лаким степеништем чини се сасвим прихватљивим. Потврду о постојању овог простора, значајног за становнике пирга, налазимо у списима руског путописца В. Г. Барског који је 1744/1745. године походио Свету Гору. У опису Хрусијског пирга, између осталог, наводи: „Ипак храм Св. Василија још постоји и неки уз њега храмић ...“.

Питање намене овог првобитно планираног простора остаје отворено, ако се имају у виду подељена мишљења истраживача који су разматрали смисао и значај катихумена. Поједини аутори сматрају да су катихумене, по угледу на рановизантијске цркве, служиле као својеврсне резиденције црквених великодостојника у којима су о великим празницима вршени одређени обреди у присуству владара и високих дворских личности. Други пак сматрају да су касновизантијске катихумене плански грађене као сталне монашке испоснице, те да су по намени биле суштински различите од галерија великих рановизантијских царских задужбина. Ваља истаћи и размишљања истраживача цркава-гробница, који у припратама, по вертикали подељеним, препознају придодате мартиријуме са функцијом сахрањивања у крипти, односно помињања у горњем параклису.

У припрати цркве Светог Василија, нажалост, није сачуван живопис чија би програмска анализа можда допринела утврђивању праве намене. Но, ваља подсетити да се време грађења Хрусијског пирга подудара са периодом оживљавања исихастичке монашке доктрине на Светој Гори. Ове усамљене утврде пружале су својим малобројним становницима мир и самоћу неопходну за интелектуални рад и предано посвећење молитви. У несагласју са оваквим тежњама је било постојање велике палате коју наглашавају бакрорези, као и изградња — за просторне услове, релативно велике — репрезентативне цркве, и то непуне три деценије по изградњи пирга. Такође, чињеница да је Хрусијски пирг у то време сврставан у најутврђеније „град“ и пристаниште на Светој Гори указује можда да су, користећи те предности, овде, приликом посета Хиландару, одседали владари и друге знамените личности, а простор катихумене користили за праћење службе.

Последњи конзерваторско-рестаураторски радови (1994–1996) омогућили су да се упознају примарни архитектонски склоп и изглед живописно изведених фасада. Издужено тело цркве покривено је кровним равнинама различитих облика и нивоа, и наглашено је куполом. Примењени поступак украшавања, венцима од више редова косо сложених опека, као и начин обраде и слагање градива у византијском духу стилски у потпуности одређују споменик. Спољна артикулација је резултат, углавном доследног, усаглашавања са унутрашњим простором како на фасадама тако и на кровним површинама образованим покривањем унутрашњих конструктивних елемената оловом. Плитким прислоњеним лучима ослоњеним на плитке пиластре означени су на северној фасади главни делови цркве. Једностепени полукружни лук наглашава простор нартекса, а двостепени, ослоњени на исто формиране лезене, узани олтарски простор и наос. Све лезене на фасади почињу из исте равни која одговара коти пода у наосу. Недоследност поступка очита је код широког лука куполног дела, који се својим западним крајем ослања на конзолу, а не на пиластар који означава положај западног зида наоса уместо угаони стубац на који је ослоњена конструкција куполе. Овакво решење је условило несиметричан распоред прозора на овом делу фасаде: доња два су симетрична у односу на размак лезена, док су горња два симетрична у односу на ширину лука који носи куполу. Да је реч о превиду протомајстора чини се мало вероватним и пре наводи на помисао о промени првобитне концепције. Потврду налазимо и на северном делу источне фасаде, где лезене повезане луком, означавајући простор протесиса, не чине плитку нишу идентичну оној на северној фасади. Простор нише је истим градивом и техником зазидан, при чему образује само узани, лучно завршен прозор. На јужном делу источне фасаде не постоји симетрична конструкција која би означавала простор ђаконикона.

Црква Светог Василија пре конзерваторских радова

За разлику од ових промена насталих током изградње цркве, на северној фасади су уочљиве и промене које су резултат каснијих преправки. Првобитно високи прозор, који је осветљавао олтарски простор, делимично је зазидан и сведен на мали отвор у горњем делу. Веће интервенције изведене су на фасадном платну припрате. Поменути отвор за приступ катихумени је сужен и зазидан, и то вероватно у време рушења и уклањања полуобличастог свода који је припрату делио по вертикали. Зидно платно изнад отвора, као и ниша за смештај иконе, показује трагове делимичног рушења и не баш веште поправке.

симетрична на северном. У вишем делу је тамбур, споља осмостран, са уским, лучно завршеним отворима у горњој половини.

Припрата, неправилног издуженог правоугаоног облика, одвојена је од наоса нешто нижим подом и настала је прилагођавањем преосталог простора у југозападном углу одбрамбеног зида. Засведена је полуобличастим сводом ослоњеним с једне стране на зид који је дели од наоса, а с друге на зид клинастог облика, прислоњен уз западни бедем. Улаз у припрату је на северној страни. На источном зиду, изнад зазиданог портала је лучно засведена ниша настала зазиђивањем отвора који је припрату повезивао са наосом. На истом зиду, у доњој зони, јужно од улаза, постоји полукружна, лучно засведена ниша у којој је највероватније стајала икона. На наспрамном, западном зиду, поред мање нише квадратног облика је улаз у малу просторију неправилног облика. Настала је дубљењем бедемског зида и на преосталом делу има мали отвор. Њена улога у организацији простора није сасвим јасна.

Простор припрате делује доста нескладно, с обзиром на релативно велику висину и малу дужину, као и на чињеницу да је настао истовремено са осталим деловима грађевине. Но, градитељева замисао и њена реализација биле су различите од данашњег стања. Слој малтера на обимним зидовима прекрио је остатке опекама озиданог свода који је припрату по вертикали поделио на два дела, образујући у горњем нивоу катихумену. Простор је био око три метра висок и сада зазиданим отвором непосредно повезан са главним делом цркве. Судећи по остацима свода, видљивим у маси обимних зидова и чињеници да нема трагова могућег отвора, овом простору се није приступало непосредно из доњег дела припрате. Облик и начин формирања поменуте просторије уз припрату наводе на помисао о покушају да се приступ катихумени обезбеди уским степеништем у маси бедемског зида. Иако је можда и постојала, ова могућност није остварена. Стога је реална претпоставка да се у простор улазило споља и то кроз јасно уочљив, сада зазидан, лучно завршен отвор на северној фасади. Доњи део отвора одговара нивоу некадашњег пода, односно темену срушеног свода, а његова висина и ширина омогућавају једноставан пролаз. Како се са спољне стране прилазило улазу остаје непознаница, али решење са дрвеном платформом и лаким степеништем чини се сасвим прихватљивим. Потврду о постојању овог простора, значајног за становнике пирга, налазимо у списима руског путописца В. Г. Барског који је 1744/1745. године походио Свету Гору. У опису Хрусијског пирга, између осталог, наводи: „Ипак храм Св. Василија још постоји и неки уз њега храмић …“.

Питање намене овог првобитно планираног простора остаје отворено, ако се имају у виду подељена мишљења истраживача који су разматрали смисао и значај катихумена. Поједини аутори сматрају да су катихумене, по угледу на рановизантијске цркве, служиле као својеврсне резиденције црквених великодостојника у којима су о великим празницима вршени одређени обреди у присуству владара и високих дворских личности. Други пак сматрају да су касновизантијске катихумене плански грађене као сталне монашке испоснице, те да су по намени биле суштински различите од галерија великих рановизантијских царских задужбина. Ваља истаћи и размишљања истраживача цркава-гробница, који у припратама, по вертикали подељеним, препознају придодате мартиријуме са функцијом сахрањивања у крипти, односно помињања у горњем параклису.

У припрати цркве Светог Василија, нажалост, није сачуван живопис чија би програмска анализа можда допринела утврђивању праве намене. Но, ваља подсетити да се време грађења Хрусијског пирга подудара са периодом оживљавања исихастичке монашке доктрине на Светој Гори. Ове усамљене утврде пружале су својим малобројним становницима мир и самоћу неопходну за интелектуални рад и предано посвећење молитви. У несагласју са оваквим тежњама је било постојање велике палате коју наглашавају бакрорези, као и изградња — за просторне услове, релативно велике — репрезентативне цркве, и то непуне три деценије по изградњи пирга. Такође, чињеница да је Хрусијски пирг у то време сврставан у најутврђенији „град“ и пристаниште на Светој Гори указује можда да су, користећи те предности, овде, приликом посета Хиландару, одседали владари и друге знамените личности, а простор катихумене користили за праћење служби.

Последњи конзерваторско-рестаураторски радови (1994–1996) омогућили су да се упознају примарни архитектонски склоп и изглед живописно изведених фасада. Издужено тело цркве покривено је кровним равнинама различитих облика и нивоа, и наглашено је куполом. Примењени поступак украшавања, венцима од више редова косо сложених опека, као и начин обраде и слагање градива у византијском духу стилски у потпуности одређују споменик. Спољна артикулација је резултат, углавном доследног, усаглашавања са унутрашњим простором како на фасадама тако и на кровним површинама образованим покривањем унутрашњих конструктивних елемената оловом. Плитким прислоњеним луцима ослоњеним на плитке пиластре означени су на северној фасади главни делови цркве. Једностепени полукружни лук наглашава простор нартекса, а двостепени, ослоњени на исто формиране лезене, узани олтарски простор и наос. Све лезене на фасади почињу из исте равни која одговара коти пода у наосу. Недоследност поступка очита је код широког лука куполног дела, који се својим западним крајем ослања на конзолу, а не на пиластар који означава положај западног зида наоса уместо угаони стубац на који је ослоњена конструкција куполе. Овакво решење је условило несиметричан распоред прозора на овом делу фасаде: доња два су симетрична у односу на размак лезена, док су горња два симетрична у односу на ширину лука који носи куполу. Да је реч о превиду протомајстора чини се мало вероватним и пре наводи на помисао о промени првобитне концепције. Потврду налазимо и на северном делу источне фасаде, где лезене повезане луком, означавајући простор протесиса, не чине плитку нишу идентичну оној на северној фасади. Простор нише је истим градивом и техником зазидан, при чему образује само узани, лучно завршен прозор. На јужном делу источне фасаде не постоји симетрична конструкција која би означавала простор ђаконикона.

За разлику од ових промена насталих током изградње цркве, на северној фасади су уочљиве и промене које су резултат каснијих преправки. Првобитно високи прозор, који је осветљавао олтарски простор, делимично је зазидан и сведен на мали отвор у горњем делу. Веће интервенције изведене су на фасадном платну припрате. Поменути отвор за приступ катихумени је сужен и зазидан, и то вероватно у време рушења и уклањања полуобличастог свода који је припрату делио по вертикали. Зидно платно изнад отвора, као и ниша за смештај иконе, показује трагове делимичног рушења и не баш веште поправке.

Црква Светог Василија пре конзерваторских радова

Током санационих радова на завршном своду припрате уочена су многобројна оштећења настала, по свему судећи, у неком од земљотреса, када су вероватно и страдали подеони свод и горњи део фасаде. Садашњи улаз, непримерен архитектури цркве, настао је делимичним зазиђивањем првобитног репрезентативног улаза чији је полукружни лучни завршетак девастиран пробијањем постојећег прозорског отвора. Садашњи улаз у припрату настао је дозиђивањем бочних стубаца на које су ослоњена два лука од опека. Оба ступца и луци изидани су у равни бочних лезена, док је оригинално зидно платно незнатно увучено.

Положај цркве Светог Василија у углу одбрамбеног зида условио је постојање само двеју фасада. Јужни, прислоњени зид је, при томе, тањи од северног, док је западни зид припрате, на који се ослања свод, клинастог облика – то је био резултат тежње да се преостали простор до бедема што више приближи правилној форми. Није познато како је грађевина утемељена, но очигледно је основа прецизно засována, а горња конструкција солидно занатски изведена. Унутрашњи простор се доследно одражава на фасадама, што је била и карактеристика стилски и хронолошки блиских споменика.

Релативно масивни зидови изведени су блоковима притесаног камена, а луци, сводови, полукалота куполе и венци опекама. Камени блокови су међусобно одвојени вертикално слаганом опеком или са два, односно три њена хоризонтално постављена комада. Угледајући се на хиландарски католикон, хоризонтална подела фасада, поред два реда прозора, наглашена је и троструким редовима опека на местима уобичајених кордонских венаца. Малтер у спојницама између опека је закошен, чиме је постигнуто не само лако одвођење атмосферских вода већ и наглашавање редова.

Већи степен занатског умећа примењен је на тамбуру куполе, где правилне низове клесаног жућкастог пе-

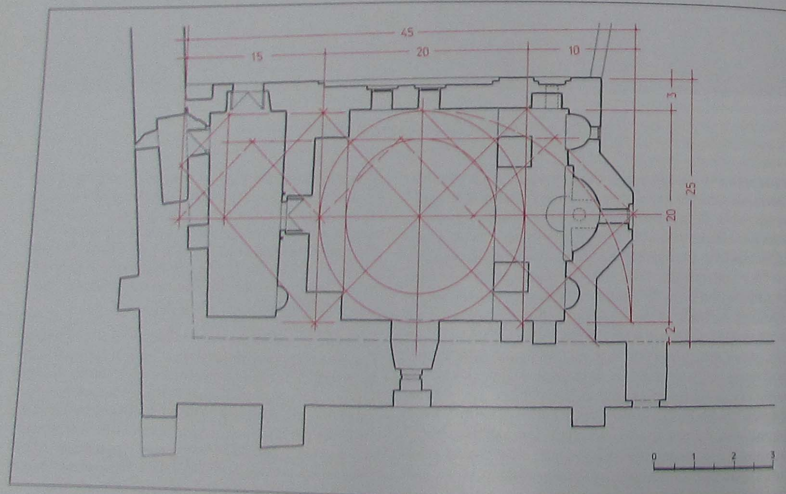

Основа цркве са мрежом модула коришћених при пројектовању

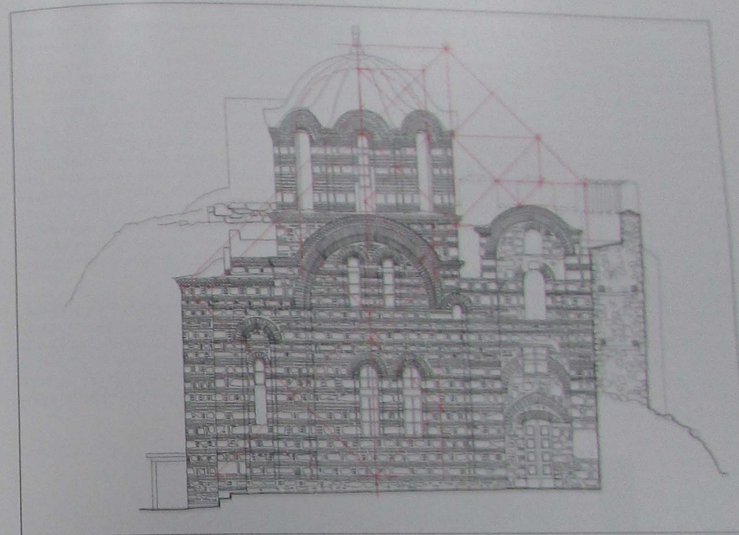

Северна фасада цркве са мрежом модула коришћених при пројектовању

шчара смењују поља која образују три или четири, односно шест редова опеке. Њихови зупчасти завршни венци, функционално распоређени, суптилно наглашавају архитектуру цркве и чине склад са живописним фасадама дајући јој карактеристичан изглед. Ваља напоменути да су за зидање цркве коришћена три типа опека различитих димензија, као и опеке посебног облика за зидање прислоњених колонета тамбура куполе.

Унутрашњост цркве је умногоме променила првобитни изглед. Поред интервенција којима су зазидани отвор катихумене према наосу и прозори тамбура, а улази у цркву и наос смањени, црква је 1810. године, већ је речено, поново живописана. Од оригиналних фресака сачуване су само представе Христа и Богородице са дететом на ступцима наоса, као и мања површина на своду проскомидије. Постојећи дрвени иконостас новијег је датума и, судећи по неусклађености појединих елемената, пренет је из неке друге богомоље, без прилагођавања новом ентеријеру.

Под наоса у централном, поткуполном делу прекривен је великим плочама белог мермера. Не баш правилно обликоване али прецизних ивица, плоче су међусобно добро уклопљене. Средишња плоча је са уклесаним каналом који образује геометријску шару. Канал и међупростори испуњени су мозаичким коцкицама у више боја. Иако доста оштећена, ова плоча скупоцене израде веома је слична оној у наосу хиландарског католикона и вероватно је дело истих мај-

Црква Светог Василија
после конзерваторских радова (на следећој страни)

Током санационих радова на завршном своду припрате уочена су многобројна оштећења настала, по свему судећи, у неком од земљотреса, када су вероватно и страдали подеони свод и горњи део фасаде. Садашњи улаз, непримерен архитектури цркве, настао је делимичним зазиђивањем првобитног репрезентативног улаза чији је полукружни лучни завршетак девастиран пробијањем постојећег прозорског отвора. Садашњи улаз у припрату настао је дозиђивањем бочних стубаца на које су ослоњена два лука од опека. Оба ступца и луци изидани су у равни бочних лезена, док је оригинално зидно платно незнатно увучено.

Положај цркве Светог Василија у углу одбрамбеног зида условио је постојање само двеју фасада. Јужни, прислоњени зид је, при томе, тањи од северног, док је западни зид припрате, на који се ослања свод, клинастог облика – то је био резултат тежње да се преостали простор до бедема што више приближи правилној форми. Није познато како је грађевина утемељена, но очигледно је основа прецизно заснована, а горња конструкција солидно занатски изведена. Унутрашњи простор се доследно одражава на фасадама, што је била и карактеристика стилски и хронолошки блиских споменика.

Релативно масивни зидови изведени су блоковима притесаног камена, а луци, сводови, полукалота куполе и венци опекама. Камени блокови су међусобно одвојени вертикално слаганом опеком или са два, односно три њена хоризонтално постављена комада. Угледајући се на хиландарски католикон, хоризонтална подела фасада, поред два реда прозора, наглашена је и троструким редовима опека на местима уобичајених кордонских венаца. Малтер у спојницама између опека је закошен, чиме је постигнуто не само лако одвођење атмосферских вода већ и наглашавање редова.

Већи степен занатског умећа примењен је на тамбуру куполе, где правилне низове клесаног жућкастог пешчара смењују поља која образују три или четири, односно шест редова опеке. Њихови зупчасти завршни венци, функционално распоређени, суптилно наглашавају архитектуру цркве и чине склад са живописним фасадама дајући јој карактеристичан изглед. Ваља напоменути да су за зидање цркве коришћена три типа опека различитих димензија, као и опеке посебног облика за зидање прислоњених колонета тамбура куполе.

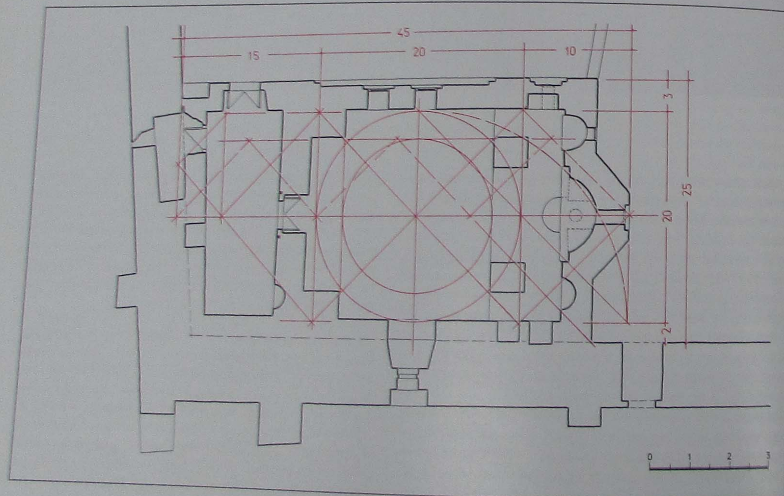

Основа цркве са мрежом модула коришћених при пројектовању

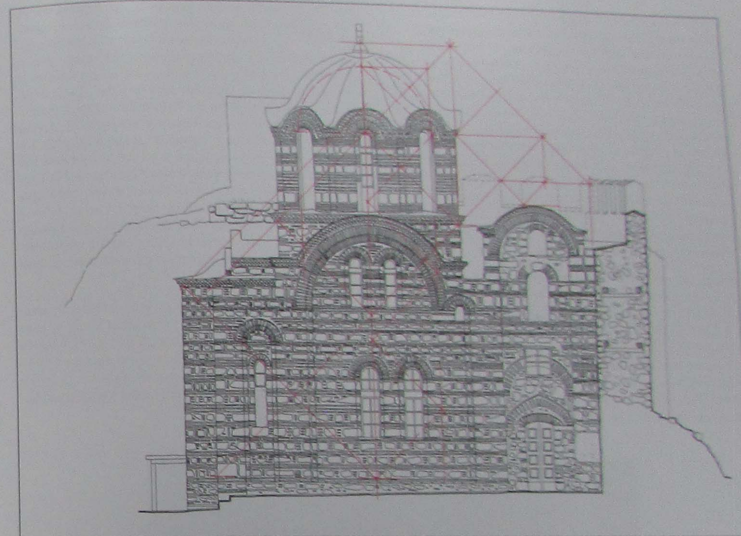

Северна фасада цркве са мрежом модула коришћених при пројектовању

Унутрашњост цркве је умногоме променила првобитни изглед. Поред интервенција којима су зазидани отвор катихумене према наосу и прозори тамбура, а улази у цркву и наос смањени, црква је 1810. године, већ је речено, поново живописана. Од оригиналних фресака сачуване су само представе Христа и Богородице са дететом на ступцима наоса, као и мања површина на своду проскомидије. Постојећи дрвени иконостас новијег је датума и, судећи по неусклађености појединих елемената, пренет је из неке друге богомоље, без прилагођавања новом ентеријеру.

Под наоса у централном, поткуполном делу прекривен је великим плочама белог мермера. Не баш правилно обликоване али прецизних ивица, плоче су међусобно добро уклопљене. Средишња плоча је са уклесаним каналом који образује геометријску шару. Канал и међупростори испуњени су мозаичким коцкицама у више боја. Иако доста оштећена, ова плоча скупоцене израде веома је слична оним у наосу хиландарског католикона и вероватно је дело истих мај-

Црква Светог Василија
после конзерваторских радова (на следећој страни)

стора мраморника. Тешко је рећи да ли је ова површина преостали део првобитног пода или је начињена од накнадно донетих и ту склопљених плоча. Недоумицу изазивају и четири издужена комада, димензија неуобичајених за подне плоче, овде свакако у секундарној употреби. Невелики испупчени медаљон на једној од њих, од мозаичких коцкица, наводи на помисао да су то можда били стубови камене преграде која је у цркви Светог Василија одвајала олтарски простор од наоса. Преостале површине наоса, као и нешто виши под олтарског простора, прекривене су каменим плочама неправилног облика и сада већ пострадалим плочама од печене земље. Под нартекса формиран је од неправилних камених плоча и у истој је равни са тротоаром око цркве.

Прецизно утемељена основа цркве Светог Василија даје повод да се утврди могући пројектантски поступак, односно одреди модул чијом је декомпозицијом и даљом поделом одређена величина појединих елемената. Ова заводљива игра геометрије и бројки често може навести на погрешне закључке, но уочена веза основних мера цркве говори другачије. Кључни просторни облик, куполни део са кубичним постољем, укомпонован је у квадрат чије странице имају дужину 20 стопа, ако се усвоји да је дужина стопе била 26,7 cm, што одговара трећини дебљине зидова (79–81 cm). Дужина странице овог квадрата одговара унутрашњој ширини цркве (534 cm), док је унутрашња дужина од темена апсиде до западног зида наоса једнака његовој дијагонали. Даљом декомпозицијом одређени су величина олтарског простора и унутрашњи пречник куполе од 15 стопа. Укупна висина цркве, од пода до темена куполе, износи 45 стопа, што одговара и укупној дужини цркве — северне фасаде са апсидом. Овај сложени пројектантски поступак по начелу квадратуре доследно је примењен и у вертикалном смислу, и то како у унутрашњости тако и на фасадама, јасно дефинишући архитектуру. Он уједно говори о добро образованом и вештом протомајстору кадром да изведе овако сложен подухват.

Рестаураторским радовима цркви је умногоме враћен првобитни изглед. Истовремено је обновљен и осавремењен постојећи конак, а изведени су и сложени радови на реконструкцији једног дела недавно срушеног спољног обзиђа. Створени су услови за даљи живот Старог манастира и молитвено самовање његових становника.

Даница Пойовић

САХРАНЕ И ГРОБОВИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Богато споменичко и сакрално наслеђе Хиландара обухвата и гробове многих личности — од владара и властеле, до генерација данас безимених монаха — који су у знаменитом манастиру нашли своје вечно покојиште. Сахране обављане у средњем веку не представљају кохерентну фунерарну појаву. Напротив, хиландарски гробови се међусобно веома разликују како по облику тако и по свом смислу и функцији: они изражавају побожност и друштвени статус сахрањене личности, као и општа есхатолошка схватања епохе којој су припадали.

Гроб свеШог Симеона Немање

Околност да је за коначно место Симеоновог покојишта унапред била одређена Студеница никако не умањује значај његовог првог, хиландарског гроба. Сахрану Симеона Немање у Хиландару треба посматрати у две основне равни: са становишта његових ктиторских права и некадашњег владарског положаја, али и с обзиром на чињеницу да је на Свету Гору приспео као монах, са намером да своје последње дане саобрази животу и подвизима древних пустињских отаца. Стога Симеонова сахрана и замисао гроба, данас познати на основу наративних, хагиографских извора и сачуваних предања, имају двојак карактер — владарски и монашки. Уснуће и посмртни ритуал у целини су предочени уз помоћ освештаних образаца византијске хагиографије. Симеонова смрт, праћена чудесним знамењима, светлосним озарењем лица и анђеоским појањем, јасно је наговестила његово будуће светитељство. С друге стране, нема разлога сумњати у „историчност“, односно реалност приповедања Саве, главног протагонисте догађаја а затим и других животописаца, Стефана Првовенчаног, Доментијана и Теодосија — да је Симеон на самрти донет у припрату цркве и са одра спуштен на под. Положен је на рогозину „у последњој смерности“, а под главу му је, према монашком обичају, стављен камен. Свој дух испустио је, по сопственој жељи, пред иконом Богородице. Истраживачи су склони, са довољно добрим разлозима, да у њој препознају мозаичку икону Богородице Одигитрије са краја XII века, која се и данас чува у Хиландару.

Након прописаног опела, Симеон је положен у „нови гроб“. О његовом положају у простору храма животописци ништа не говоре. Ипак, сасвим веродостојно делује вековно хиландарско предање да је Симеон сахрањен у југозападном углу своје задужбине. На том истом месту налазио се његов гроб у Студеници, а једнак положај имали су и сви данас познати гробови немањићких владара. Имајући у виду сва наша сазнања о начелима српске сепулкралне праксе у средњем веку, може се са сигурношћу тврдити да је Симеонов хиландарски гроб обухватао подземну гробницу у коју је, према хришћанском обичају, положено његово тело. Мање је известан изглед надгробног обележја. Ипак, на основу Доментијановог исказа о „тврдом камену мраморном“ и још одређенијег сведочења писца Теодосија који каже да је у Богородичиној цркви Симеон имао „гроб украшен мраморјем“, може се закључити да је над раком било монументално обележје, по свој прилици у виду уздигнуте мермерне плоче или ниског саркофага. Такав, репрезентативан облик надгробног споменика представља опште место фунерарне праксе Немањића, чији је прототип био Симеонов студенички саркофаг. Опредељењем за овај тип, у Хиландару се очигледно одступило од важног начела монашке сахране — која је подразумевала скроман гроб у нивоу пода — у корист другачијег модела, подређеног потребама владарске репрезентације, али и будућег светитељског култа. Овакво решење, како изгледа, није било потпуно туђе

светогорској средини. Надземно обележје имао је вероватно и најпоштованији гроб на Атосу — онај св. Атанасија, који су целивали Симеон и Сава приликом своје заједничке посете манастиру Лаври. Део предње плоче мермерног украшеног саркофага, претпоставља се ктиторског, сачуван је до данас и у манастиру Пантократору. Првобитна фунерарна целина у Хиландару обухватала је и Симеонов надгробни портрет. Он се помиње приликом описа првог, хиландарског мироточења, о којем приповедају не само познији писци, Доментијан и Теодосије већ и савременик догађаја, данас непознати монах који је саставио *Хиландарски запис о смрти светог Симеона*.

Хиландарски гроб Симеона Немање превазилазио је по свом значају место сахране и сећања на угледног владара и монаха. Био је то, пре свега, сакрални фокус који је одиграо кључну улогу у настанку култа првог српског светитеља. Досадашња истраживања су показала да у Хиландару настају заметни облици прославних списа посвећених светом Симеону и да је управо ту Сава саставио прве стихире и започео писање свечевог *Житија*. Новија проучавања допустила су такође могућност да је веродостојно сведочење списа хиландарског књижевног круга о Симеоновом објављивању на Светој Гори, којем су уследили мироточење и чуда. Ови догађаји били су непосредно везани за гроб Симеона Немање. Том приликом, миро је потекло не само из „светог гроба“ већ и из „свете слике“ представљене над њим, чиме је Симеоново тело постало реликвија, а његов портрет стекао статус иконе. У Хиландару су, дакле, извршене неке од кључних припрема за стварање будућег култа који ће добити свој заокружен облик након преноса Симеонових моштију у „отачаство“ и њиховог полагања у Студеници.

Упркос обављеном преносу, Симеонов гроб задржао је у Хиландару статус светиње. Он је то остао и након што је краљ Милутин у другој деценији XIV века на месту старије цркве подигао нову, већу и репрезентативнију. Мада од некадашњег гробног обележја нису преостали материјални трагови, место сахране речито је означено сликаним програмом: портретима Симеона, Саве и тадашњег краља Милутина, који примају благослов од св. Стефана, заштитника Немањића. Један од кључних чинилаца Милутинове владарске идеологије — идеја о светом корену, исказана кроз култ родоначелника династије — предочен је тако на месту његове сахране и првог објављивања. Однос према гробу и моштима светог Симеона остао је жив и касније, у време турске власти. Податке да су хиландарски калуђери носили на поклон честице Симеонових реликвија када су кретали у Русију ради „писанија“ треба сагледавати у светлости теологије и праксе штовања моштију: оне имају благодатно својство да освећују све предмете са којима су биле у додиру, укључујући земни прах. У овом смислу треба тумачити и веру у моћ чудотворне лозе, изникле из гроба светог Симеона. Од давнина па све до наших дана она је можда најубедљивије сведочанство о истрајавању и делотворности Симеоновог хиландарског култа.

Монашке сахране

У славним монашким заједницама Истока, сахрана и гроб представљали су одувек нарочиту појаву која по свом смислу превазилази оквире уобичајене фунерарне праксе. У средини која и свакодневицу живота подређује есхатолошком начелу, гроб постаје важна, програмска категорија, израз једног наглашено аскетског погледа на свет. Сахране монаха у оваквим обитељима вршене су на различит начин. Неки, по правилу угледни отшелници могли су бити погребени у келији, месту свог обитавања и подвига. Такав обичај чини се да је био нарочито распрострањен у пећинским лаврама, попут оних у Кападокији или у Метеорима. Ипак, још од времена заснивања знаменитих лаври и киновија Палестине, преовладао је обичај да се тела преминуле сабраће након одређеног времена изваде из гроба и положе у заједничку костурницу која се налазила у засебној грађевини. Таква пракса била је својствена свим светогорским манастирима. Она је постојала и у Хиландару, али обогаћена и неким, колико је познато, јединственим решењима.

Такав, изузетан пример представља костурница у пиргу Светог Ђорђа. Ово шестоспратно, правоугаоно здање, ојачано пиластрима, сматра се једном од најстаријих хиландарских грађевина. Њен први спрат и приземље представљају јединствен простор у којем је, седамдесетих година, пронађено мноштво људских костију. О функцији пирга важне податке пружају очуване целине његове сликане декорације која је у новије време осветљена вредним студијама, али још увек није у целини и документовано публикована. Изузетно је занимљив живопис који се налази у одељењу на трећој етажи. У правоугаоним пољима, на светлом позађу, приказани су мотиви дрвећа и цвећа, појединачно или у густој врежи. Идејно средиште декорације представља пурпурни расцветали крст, са ловоровим венцем на укрсници

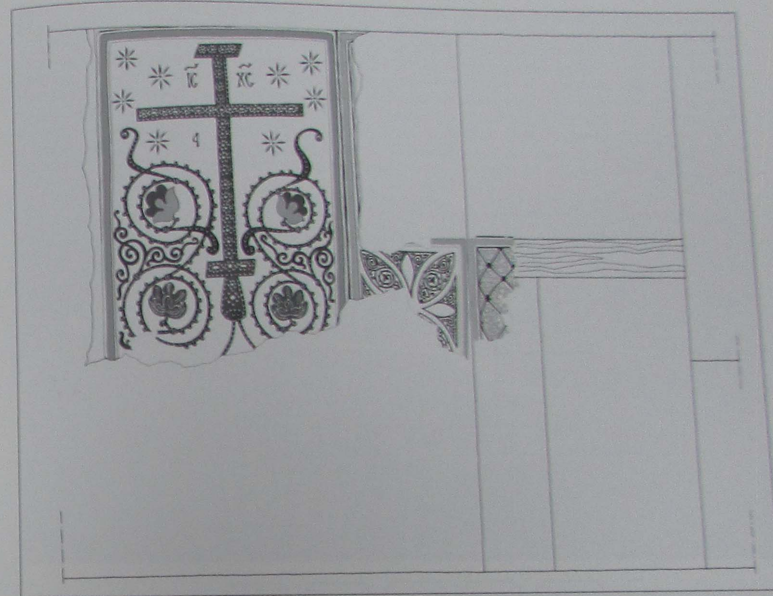

Фрагмент фреско-декорације у просторији на четвртом спрату пирга Светог Ђорђа

кракова, окружен са седам звезда и Христовим монограмом који припада типу *crux florida* и *crux triumphans*. Просторија на следећем, четвртом спрату садржи веома сличан, мада фрагментарно очуван украс. Чине га биљна врежа и пурпурни, расцветали *crux gemmata*, раскошно украшен бисерјем и драгим камењем. Између горњих кракова крста су Христов монограм и осам звезда — по стилизацији сасвим налик онима у студеничком Распећу. Ова декорација, јединствена у српском и византијском монументалном сликарству средњега века, ослања се на древне, ранохришћанске узоре. Њен смисао у науци је већ добио своје уверљиво тумачење. У питању је представа раја, предочена кроз метафору небеских вртова усред којих царује крст — дрво живота и победнички знак. Окружен звездама, то је истовремено крст Последњег суда и Другог доласка Христовог. Он означава крај времена и долазак вечности, када хришћанин остварује свој коначни циљ — васкрсење душе и улазак у рајска насеља.

Просторије на четвртом и петом спрату могле су првобитно служити за становање и молитву. То се може помишљати на основу чињенице да се и данас ту налазе монашке келије, иако напуштене, које у свом садашњем стању и облику представљају резултат неке позније преправке. Последња, шеста етажа осмишљена је као сакрални простор. Негде у првој половини

светогорској средини. Надземно обележје имао је вероватно и најпоштованији гроб на Атосу — онај св. Атанасија, који су целивали Симеон и Сава приликом своје заједничке посете манастиру Лаври. Део предње плоче мермерног украшеног саркофага, претпоставља се ктиторског, сачуван је до данас и у манастиру Пантократору. Првобитна фунерарна целина у Хиландару обухватала је и Симеонов надгробни портрет. Он се помиње приликом описа првог, хиландарског мироточења, о којем приповедају не само познији писци, Доментијан и Теодосије већ и савременик догађаја, данас непознати монах који је саставио *Хиландарски запис о смрти светог Симеона*.

Хиландарски гроб Симеона Немање превазилазно је по свом значају место сахране и сећања на угледног владара и монаха. Био је то, пре свега, сакрални фокус који је одиграо кључну улогу у настанку култа првог српског светитеља. Досадашња истраживања су показала да у Хиландару настају заметни облици прославних списа посвећених светом Симеону и да је управо ту Сава саставио прве стихире и започео писање свечевог *Житија*. Новија проучавања допустила су такође могућност да је веродостојно сведочење списа хиландарског књижевног круга о Симеоновом објављивању на Светој Гори, којем су уследили мироточење и чуда. Ови догађаји били су непосредно везани за гроб Симеона Немање. Том приликом, миро је потекло не само из „светог гроба“ већ и из „свете слике“ представљене над њим, чиме је Симеоново тело постало реликвија, а његов портрет стекао статус иконе. У Хиландару су, дакле, извршене неке од кључних припрема за стварање будућег култа који ће добити свој заокружен облик након преноса Симеонових моштију у „отачаство“ и њиховог полагања у Студеници.

Упркос обављеном преносу, Симеонов гроб задржао је у Хиландару статус светиње. Он је то остао и након што је краљ Милутин у другој деценији XIV века на месту старије цркве подигао нову, већу и репрезентативнију. Мада од некадашњег гробног обележја нису преостали материјални трагови, место сахране речито је означено сликаним програмом: портретима Симеона, Саве и тадашњег краља Милутина, који примају благослов од св. Стефана, заштитника Немањића. Један од кључних чинилаца Милутинове владарске идеологије — идеја о светом корену, исказана кроз култ родоначелника династије — предочен је тако на месту његове сахране и првог објављивања. Однос према гробу и моштима светог Симеона остао је жив и касније, у време турске власти. Податке да су хиландарски калуђери носили на поклон честице Симеонових реликвија када су кретали у Русију ради „писанија“ треба сагледавати у светлости теологије и праксе штовања моштију: оне имају благодатно својство да освећују све предмете са којима су биле у додиру, укључујући земни прах. У овом смислу треба тумачити и веру у моћ чудотворне лозе, изникле из гроба светог Симеона. Од давнина па све до наших дана она је можда најубедљивије сведочанство о истрајавању и делотворности Симеоновог хиландарског култа.

Монашке сахране

У славним монашким заједницама Истока, сахрана и гроб представљали су одувек нарочиту појаву која по свом смислу превазилази оквире уобичајене фунерарне праксе. У средини која и свакодневицу живота подређује есхатолошком начелу, гроб постаје важна, програмска категорија, израз једног наглашено аскетског погледа на свет. Сахране монаха у оваквим обитељима вршене су на различит начин. Неки, по правилу угледни отшелници могли су бити погребени у келији, месту свог обитавања и подвига. Такав обичај чини се да је био нарочито распрострањен у пећинским лаврама, попут оних у Кападокији или у Метеорима. Ипак, још од времена заснивања знаменитих лаври и киновија Палестине, преовладао је обичај да се тела преминуле сабраће након одређеног времена извади из гроба и положе у заједничку костурницу која се налазила у засебној грађевини. Таква пракса била је својствена свим светогорским манастирима. Она је постојала и у Хиландару, али обогаћена и неким, колико је познато, јединственим решењима.

Такав, изузетан пример представља костурница у пиргу Светог Ђорђа. Ово шестоспратно, правоугаоно здање, ојачано пиластрима, сматра се једном од најстаријих хиландарских грађевина. Њен први спрат и приземље представљају јединствен простор у којем је, седамдесетих година, пронађено мноштво људских костију. О функцији пирга важне податке пружају очуване целине његове сликане декорације која је у новије време осветљена вредним студијама, али још увек није у целини и документовано публикована. Изузетно је занимљив живопис који се налази у одељењу на трећој етажи. У правоугаоним пољима, на светлом позађу, приказани су мотиви дрвећа и цвећа, појединачно или у густој врежи. Идејно средиште декорације представља пурпурни расцветали крст, са ловоровим венцем на укрсници

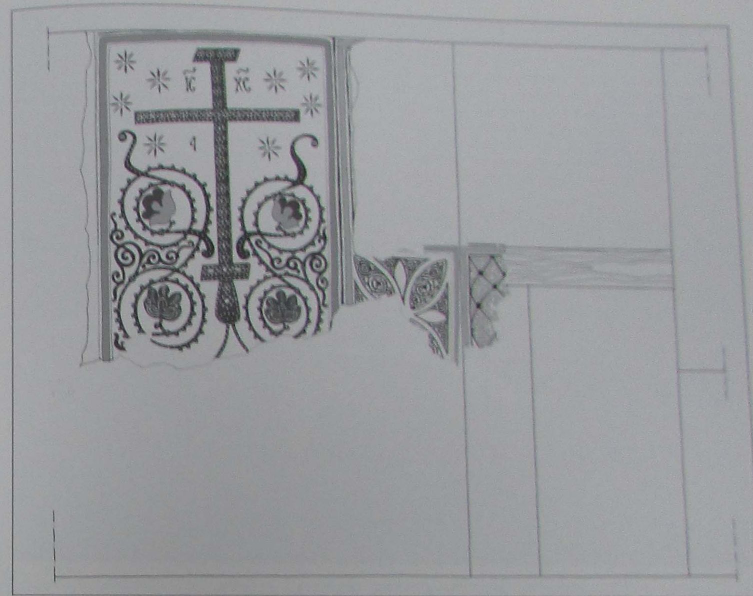

Фрагмент фреско-декорације у просторији на четвртом спрату пирга Светог Ђорђа

кракова, окружен са седам звезда и Христовим монограмом који припада типу *crux florida* и *crux triumphans*. Просторија на следећем, четвртом спрату садржи веома сличан, мада фрагментарно очуван украс. Чине га биљна врежа и пурпурни, расцветали *crux gemmata*, раскошно украшен бисерјем и драгим камењем. Између горњих кракова крста су Христов монограм и осам звезда — по стилизацији сасвим налик онима у студеничком Распећу. Ова декорација, јединствена у српском и византијском монументалном сликарству средњега века, ослања се на древне, ранохришћанске узоре. Њен смисао у науци је већ добио своје уверљиво тумачење. У питању је представа раја, предочена кроз метафору небеских вртова усред којих шарује крст — дрво живота и победнички знак. Окружен звездама, то је истовремено крст Последњег суда и Другог доласка Христовог. Он означава крај времена и долазак вечности, када хришћанин остварује свој коначни циљ — васкрсење душе и улазак у рајска насеља.

Просторије на четвртом и петом спрату могле су првобитно служити за становање и молитву. То се може помишљати на основу чињенице да се и данас ту налазе монашке келије, иако напуштене, које у свом садашњем стању и облику представљају резултат неке позније преправке. Последња, шеста етажа осмишљена је као сакрални простор. Негде у првој половини

XIII века, судећи по најновијем датовању очуваног живописа, на врху пирга дограђен је параклис — некада једнобродна грађевина без куполе, окружена са северне, западне и јужне стране уском галеријом. На његовим зидовима делимично су се очували Велики празници, ликови пророка и стојеће фигуре монаха. Њихов избор веома је речит: представљени су, одреда, најславнији пустињски оци, како отшелници тако и најзаслужнији утемељитељи монашких правила. Два циклуса насликана у обимном ходнику — један посвећен св. Ђорђу а други илустрација *Аколутије* или *Чина на исход душе* — не припадају на први поглед јединственој замисли. Чини се да би њихову везу, током будућих истраживања, требало тражити у сродним, есхатолошким порукама а смисао сагледати у вези са осталим садржајем пирга. Свети Ђорђе, као прототип мученика који је страдањем победио смрт и наговестио васкрс, словио је у хришћанској традицији за једног од најмоћнијих људских предстојника — што је и разлог да се он често слика у просторима фу-

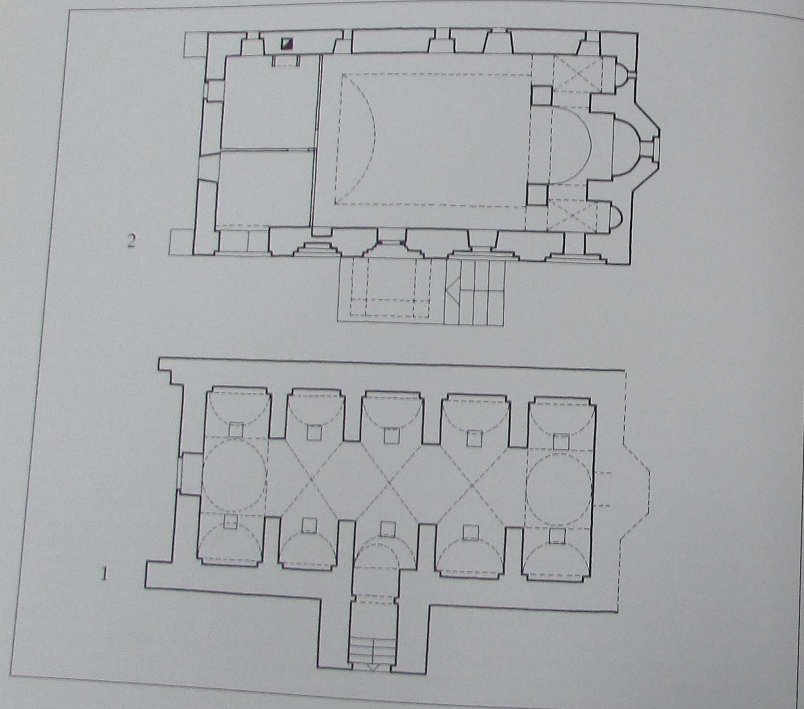

Основа костурнице (1) и цркве Благовештења (2)

Јужни изглед цркве Благовештења на гробљу

нерарне намене. У Хиландару, ова идеја додатно је подвучена садржајем циклуса. Он је готово у целини посвећен мукама св. Ђорђа, уз приказ само једног чуда, са змајем и принцезом из Ласије, које и иначе представља засебну, „типску сцену" овог циклуса. Призори *Аколутије*, са своје стране, непосредна су илустрација есхатолошких схватања православне цркве, и то догмата о Посебном суду, када се утврђује судбина сваког појединца — од смрти до коначног васкрса. Настала у монашкој средини, ова „отходна молитва", што се чита у случајевима тешког умирања, припада по својој садржини кругу аскетских састава, а нарочито је блиска делима покајно-исповедног и контемплативног жанра. Хиландарски циклус — уз онај у охридској Светој Софији једини познати пример у византијском монументалном сликарству — састоји се од четири уобичајене целине, али са карактеристичним избором сцена. Тако је приказано чак дванаест призора опраштања умирућег, једна слика непогребеног тела и једанаест представа мука којима се душа излаже на Посебном суду. Коначни догађај — избављење душе — представља дословну илустрацију завршног тропара *Чина*. Он не помиње спасење, већ садржи последњу, усрдну молитву Богородици, да клекне пред Христа и кроз сузе замоли да душу преминулог позове у рај.

Колико год да су непотпуна наша садашња знања о укупној замисли и посебним, градитељским, сликарским или сепулкралним решењима хиландарског пирга Светог Ђорђа, нема сумње да је у питању изузетна целина, израз једног наглашено монашког, уз

то веома ученог програма. Он је изложен у пиргу, који се у модерној науци с правом сагледава не само као чинилац одбране манастирског комплекса већ и у својој символичној равни, као евокација „стлпа“, места подвига првих и највећих Христових бораца. Куле у монашким обитељима биле су вишезначне по својој функцији: оне су садржавале сакрални простор, келије за обитавање, молитву и преписивање књига. Костурница у пиргу Светог Ђорђа изузетна је, мада не и непозната појава. У XIII веку ова угаона кула унутар манастирског комплекса служила је, очигледно, као осаријум хиландарских монаха. Она је, истовремено, припадала једној широј идеји чије есхатолошке нагласке потврђује очувано сликарство. Његова суштина могла би се свести на поуку Јована Лествичника који је упозорио монахе да своје животно опредељење морају потврђивати „свакодневним сећањем на смрт“.

Сахрањивање у пиргу Светог Ђорђа припада најстаријој етапи историје Хиландара и трајало је, по свему судећи, до почетка XIV века. У то време, када се на иницијативу краља Милутина предузимају опсежни радови у манастиру, подиже се и нова гробљанска црква, данас посвећена Благовештењу, а некада вероватно апостолима Петру и Павлу. Постављена у близини главног улаза, она по својој замисли припада типу двоспратних здања, са луцима на фасади, која су се на Светој Гори традиционално користила за сахрану. У њеном доњем делу налази се крипта у коју се већ столећима полажу кости преминулих монаха, а њихове лобање смештају у нише изграђене уз подужне зидове. Горњу етажу чини једнобродна црква. Малобројни сачувани остаци живописа — насталог негде у другој деценији XIV века — указују да је намена цркве била подвучена одређеним решењима сликаног програма. Таквим се може сматрати некадашња композиција Страшног суда у припрати, као и оштећени ликови апостола Петра и Павла на ступцима уз иконостас. Апостолима, као нарочито штованим људским заступницима, били су посвећени неки од најславнијих маузолеја хришћанског света, а на Атосу гробљанске цркве Лавре и Ватопеда. Важност ове грађевине у којој су, осим сахрана, обављане и одговарајуће службе посвећене спомену умрлих, јасно је подвучена већ њеним димензијама: после католикона и трпезарије, то је у Хиландару треће по величини култно здање. Његовим подизањем започела је нова етапа монашке сахране у Хиландару, усклађена

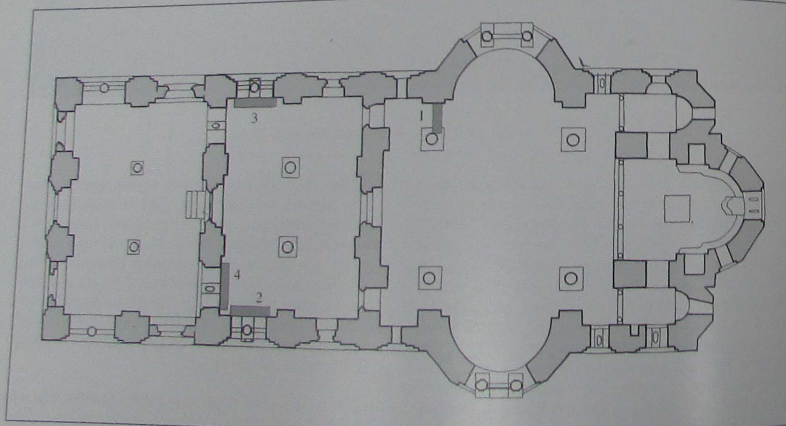

Основа католикона са назначеним местима гробова

ПРЕСЕК 2-2

ПРЕСЕК 1-1

Аркосолијум над гробом Угљеше Деспотовића, наос главне цркве, пре 1371.

са потребама увећане манастирске заједнице. Ова промена имала је, осим практичне, још једну важну димензију. Творци програма из доба краља Милутина напустили су једно необично и можда исувише сложено или архаично сепулкрално решење, у корист стандардног и препознатљивог типа гробљанске цркве уобичајеног у свим манастирима Свете Горе.

Гробови властеле

Међу различитим облицима сепулкралне праксе заступљеним у Хиландару, гробови личности из редова властеле имају нарочито место. Они су појава својствена самом крају средњега века и тадашњим историјским околностима на Балкану, обележеним продором Османлија и владавином ојачалих обласних господара. Свој однос према Хиландару ове велможе су градиле угледајући се на стару традицију, па су попут немањићких владара бринули о манастиру и додељивали му повластице. С друге стране, под притиском догађаја, они су се све чешће повлачили из света и под нарочитим условима настањивали на Светој Гори. То је основни историјски оквир у којем треба сагледати хиландарске ланчке сахране из раздобља друге половине XIV и XV столећа. Међу њима, истакнуто место припада гробовима личности из породице Мрњавчевића.

За мање од једне деценије колико је, из Сера, управљао својом самосталном државом — на чијем се подручју налазила и Света Гора — деспота Јована Угљешу задесила је смрт неколицине њему најближих сродника. Преминуле су му сестра Јелена и њене две кћери, које су сахрањене у Светом Јовану Претечи на Меникејској Гори, манастиру о којем је бринуо са нарочитом пажњом. Негде у седмој деценији XIV столећа испратио је и таста, кесара Војихну и преживео смрт сина јединца Угљеше. Користећи устаљено владарско право, а вероватно руковођен и другим разлозима који припадају сфери личне побожности, таста и сина је сахранио у Хиландару. Гроб четворогодишњег Угљеше Деспотовића,

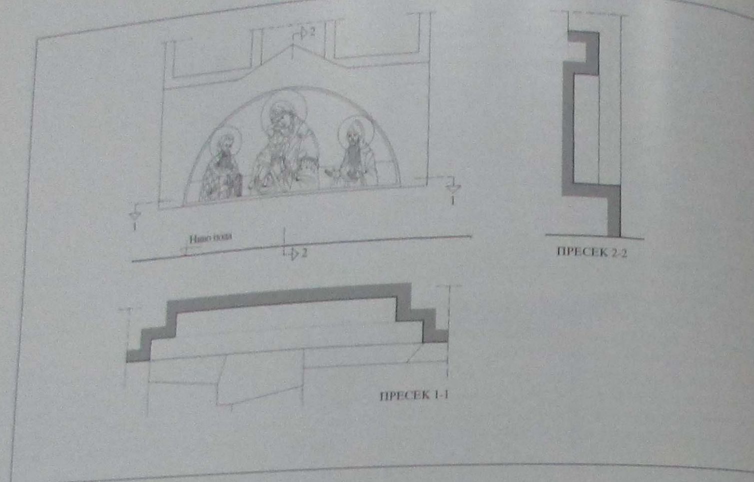

Аркосолијум над гробом кесара Војихне, јужна бифора припрате, пре 1371.

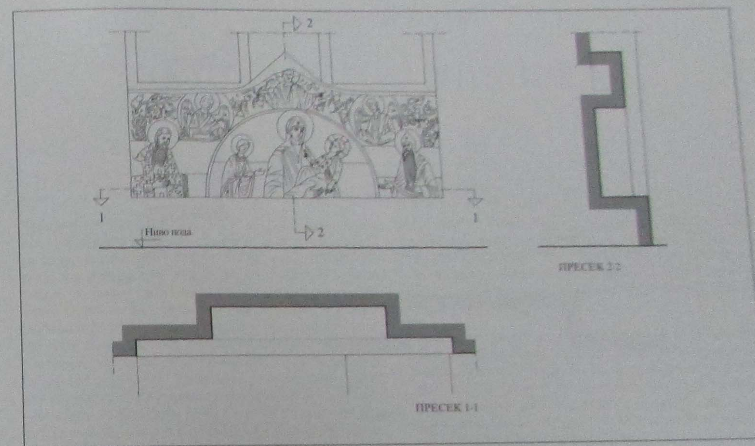

Аркосолијум изнад гроба Репоша Кастриота, северна бифора припрате, 1430/1.

чини се, требало би идентификовати са спомеником који се налази у наосу хиландарског католикона, са његове северне стране. У питању је постројење у виду плитког аркосолијума, конструисаног између зида и северозападног пиластра, невелике ширине и обележено плочом малих димензија. Да је у питању детињи гроб указивала би не само његова величина, упадљиво мања у односу на друге хиландарске аркосолијуме, већ и сликана декорација која има изразито интиман карактер. У полукружној ниши представљена је само Богородица Елеуса, односно Пелагонитиса, озбиљног и меланхоличног лика, са разиграним младенцем на рукама. Та иста слика, реплика чудотворне иконе која је уживала велико поштовање на подручју Охрида, налазила се и над гробом деспотове сестре Јелене на Меникејској Гори. Одлука да се мали Угљеша Деспотовић сахрани у наосу хиландарског католикона – додуше на месту релативно склоњеном од погледа – као и пажљиво, промишљено обликовање његовог гробног споменика, откривају посебан однос родитеља према рано преминулом и непрежаљеном јединцу. О том односу, који је предочен језиком једне за средњи век нове осећајности, сведоче и други, материјални и писани извори. Дирљив и дубоко емотивни чин јесте поклон који је Хиландару учинила Угљешина мати деспотица Јелена, будућа монахиња Јефимија. То је мали, али драгоцен дуборезни диптих који је дечак добио од серског митрополита. На његовим корицама прослављена песникиња исписала је свој први састав – речи туге за изгубљеним младенцем, „за ким жалост непрекидно гори у срцу моме". Није мање потресна ни посета коју је Хиландару учинио деспот Јован Угљеша, пред саму погибију у Маричкој бици. Предосећајући скори крај, обишао је гробове таста и сина и даривао манастир у жељи да обезбеди „помен вечни себи и овим гробовима".

Насупрот досадашњем, преовлађујућем мишљењу да је гроб у хиландарском наосу припадао деспотовом тасту, ћесару Војихни, местом сахране овог велможе требало би сматрати аркосолијум који је уграђен у бифору јужног зида припрате. То је споменик знатних димензија, са плитком полукружном

нишом и благо наглашеним забатом. У ниши је насликана Богородица Пелагонитиса – реплика слике представљене над гробом у наосу – али мање племенита по својој сликарској обради. Овај тип Богородице, како је већ уочено, био је нарочито штован међу члановима породице Мрњавчевића. Да је у питању гроб кесара Војихне, а не малог Угљеше Деспотовића, указивали би попрсни ликови св. Симеона и Саве. Молитвено окренути Богородици, први ктитори Хиландара и најугледнији српски светитељи посредују за спас душе преминулог. Они имају неспоран програмски смисао, саображен идеологији оновремених обласних господара који су свој легитимитет, па и однос према Хиландару заснивали на континуитету немањићке власти и традиције.

Аркосолијум кесара Војихне непосредно је надахнуо облик и украс још једног властеоског гроба у хиландарској припрати. Конструисан на једнак начин, у бифори наспрамног северног зида, он садржи и сличан, мада развијенији живописани програм. У полукружној ниши насликана је Богородица Одигитрија са Христом у наручју којој се, у својству заступника, обраћа св. Ђорђе. На зидовима око нише представљени су, у доњем регистру, допојасни ликови св. Симеона и Саве а у горњем, усред биљне вреже, медаљони са попрсјима анђела и Христос Емануил у темену забата. Међу хиландарским аркосолијумима, он једини садржи натпис, из 1430/1. године, који документовано сведочи о идентитету преминулог. То је Репош, „дукс илирски", један од четири сина арбанашког господара Ивана Кастриота. Право обитавања и сахране у Хиландару овај властелин стекао је на начин карактеристичан за своје доба: када су у трећој деценији XV в. Турци појачали притисак на његове области, Кастриот је себи и синовима купио аделфате – братствене уделе, што је потврђено и писаним сведочанством, уговором који се још увек чува у хиландарској ризници.

Надгробно обележје у виду плитког аркосолијума сачувало се и на западном зиду припрате. Неки осредњи, вероватно локални уметник насликао је у полукружној ниши допојасни лик Богородице Нерукотворене, чији је култ зрачио из истоименог и веома

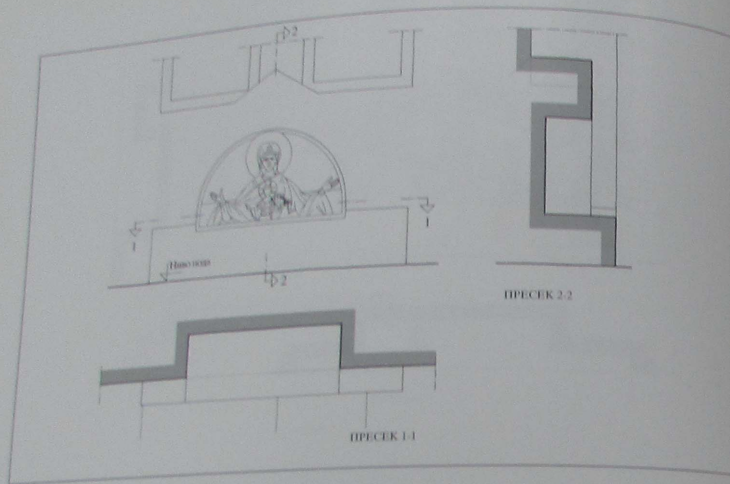

Аркосолијум на западном зиду припрате

угледног солунског светилишта. Богородица је приказана раширених руку, као и Христос на њеним грудима. Није познато коме је припадао овај гроб. Писани извори помињу више личности високог рода које су свој вечни починак нашле у Хиландару. Такав је случај са још једним чланом поменуте арбанашке породице, који је такође преминуо 1431. г. Његово монашко име Јоаким упућује, према неким мишљењима, на Ивана Кастриота. У Хиландару или манастиру Светог Павла сахрањен је Вук Бранковић, чије је тело 1398. г. пренео на Свету Гору његов брат, тада великосхимник Герасим. Извори сведоче да је у „његов" манастир Хиландар донет након смрти (1459) и замонашени син деспота Ђурђа, Гргур-Герман. Вероватно је, ипак, да је у гробу уз западни зид припрате био сахрањен неки угледни лаик, какав је случај са осталим хиландарским аркосолијумима.

Гробна обележја властеле могу се сматрати кохерентном скупином хиландарских фунерарних споменика како по времену настанка и друштвеном статусу поручилаца тако и по свом облику и сликаном украсу. Сви су грађени у виду аркосолијума који од XIV столећа представља, у Византији као и у Србији, најпопуларнији облик надгробних споменика. Особеност њихове декорације, коју су истраживачи већ уочили, јесте одсуство надгробног портрета и карактеристичних есхатолошких тема, као и околност да лик Богородице са Христом представља централни, у два случаја и једини садржај гробних ниша. Може се помишљати да су у хиландарским аркосолијумима фреско-техником приказане реплике нарочито штованих Богородичиних икона, какве су биле Пелагонитиса или Ахиропиитос. Обичај постављања икона над гробове био је познат у хришћанском свету, а нарочито распрострањен у руским земљама. У Хиландару, такво решење могло би се двојако тумачити: чињеницом да су чудотворне Богородичине иконе одвајкада биле главне реликвије овог манастира, али и нарочитим побожним опредељењем ктитора, потврђеним у случају Мрњавчевића. Хиландарски властеоски гробови израз су једне епохе у нестајању и њој својственог религиозног менталитета, прожетог вером у могућност чуда.

Бранислав Тодић

СЛИКАРСТВО XIII ВЕКА

Завештање Симеона Немање да Хиландар буде српска обитељ на Светој Гори и да се о њој старају његови потомци на српском престолу поштовано је непрекидно из поколења у поколење, судећи чак и по доста слабо очуваним потврдама из XIII века. Осим што су велики жупан Стефан и краљеви Владислав, Урош, Драгутин и Милутин издавали манастиру повеље и тако обезбеђивали несметан живот монасима, слутимо да су они наставили дело свога родоначелника и у опремању цркве богослужбеним и уметнички обрађеним предметима. Мада је највећим делом нестало оно што су св. Симеон и Сава унели у Хиландар, понешто је преостало – капители, конзоле и рељефне плоче на обновљеној цркви, инкрустиране царске двери или мозаичка икона Богородице Одигитрије – и сведочи да су они свој манастир опремили делима највишег реда. Префињен укус у украшавању саборне цркве изнутра испољио је Сава и после очеве смрти, изабравши сликаре који су „златом пописали" цркву, сигурно онако како су то учинили – опет по Савином налогу – други и млађи уметници у Студеници и Милешеви, покривајући позадину фресака златним листићима, не би ли, у нешто скромнијој техници, дочарали сјај мозаичких слика. Стара хиландарска црква је била осликана између 1198 (кад је обновљена) и 1206, односно 1207 (кад је Сава са Симеоновим моштима кренуо у Србију), а највероватније око 1200. године, јер, поводом истицања мира из Симеоновог гроба које се тада збило, Доментијан помиње Немањину слику на зиду. Осим његових штурих али драгоцених речи, не знамо скоро ништа више о најстаријим хиландарским фрескама: последњи их је – пре Милутинове обнове цркве – видео Теодосије, поновио речи старијих очевидаца и додао још понешто што је на њима запазио.

Висока уметничка мерила која је у Хиландару успоставио монах Сава и која су одговарала угледном месту Хиландара у заједници светогорских манастира уважавана су током читавог XIII века, наравно и касније. То судимо и по малобројним сачуваним сликарским целинама, од којих већина није настала у саборној цркви, већ у параклисима у манастиру и изван њега.

На старом пиргу у југозападном делу манастирског дворишта саграђен је, у непознато време, параклис Светог Ђорђа. То се сигурно десило у XIII веку, и то у његовој првој половини, о чему сведоче делимично очуване фреске у њему, док се по оним изведеним изгледа у исто време у нижим просторијама непознате намене не може ништа поуздано закључити, јер су оне сведене на биљни украс и представе расцветалих крстова. Па и фреске у параклису данас се виде само ту и тамо, јер су највећим делом покривене новим слојем живописа 1684, а друге су, пак, заклоњене накнадним зидовима и сводовима; уз то, неке су под дебелим слојем чађи или су измениле своје хроматске особине, па их је тешко разазнати и још теже оценити. Фреске су некад биле на свим зидовима у параклису и на његовим фасадама у уском ходнику, који је са три стране опасивао параклис. Црквица је изгледа имала једнобродан облик с апсидом, не знамо да ли и куполу или не. На њеним зидовима су биле распоређене сцене Празника, тек ту и тамо видљиве на јужном, западном и северном зиду. Оне су се, по свему судећи, ређале хронолошки, јер је на јужном зиду недавно откривен део Сретења, на западном се мање-више добро разазнају Преображење, Лазарево васкрсење и Улазак у Јерусалим, а већ у олтарском простору, на северном зиду, био је Силазак у ад. У појасу изнад ових фресака налазиле су се фигуре пророка, и то изгледа само у западним деловима бочних зидова, а у овом простору, у приземном појасу, насликани су и свети монаси. На фасадама се налазио велики број фресака, које су припадале циклусу св. Ђорђа

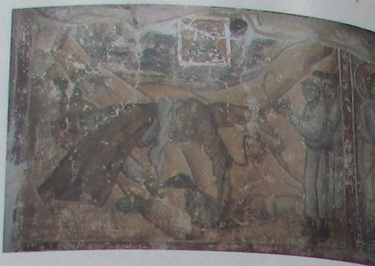

Илустрације последњих тропара шесте и девете песме Канона на исход душе, параклис Светог Ђорђа, XIII век

Илустрација првог тропара шесте песме Канона на исход душе, параклис Светог Ђорђа

Свети Сава Освећени, параклис Светог Ђорђа

(на северној и делимично западној) и Канону на исход душе, који је почињао на западној и, такође у два појаса, заузимао целу јужну фасаду. Програм фресака су допуњавали голготски крстови у улазима и геометријски украси у соклу.

Иконографија малобројних композиција сачуваних у параклису упечатљиво одражава време на размеђу двају раздобља: каснокомнинска решења су упорно одолевала новим облицима који су се зачели негде око 1200. године у Цариграду. Због тога су се и овде појавиле поједностављене композиције, с избором и изгледом особа у њима какве смо навикли да гледамо у уметности XI–XII века. И циклус св. Ђорђа је саткан од сцена с најнужнијим учесницима и скоро без ознака простора, а то — поред њиховог избора, редоследа и односа према тексту светитељевог житија — неодољиво подсећа на комнинске примере овог циклуса у зидном сликарству и на иконама. Међу фрескама је нарочиту пажњу привлачио Канон на исход душе (који се, иначе, читао над самртницима који тешко умиру), јер је изузетно редак у средњовековном сликарству. Досад је само наслућивана његова везаност за старе узоре, пре свега оне у илустрованим рукописима, што је недавно потврђено објављивањем једног таквог рукописа с минијатурама из XII века, необично сличним хиландарским фрескама. Међутим, фреске у Светом Ђорђу садрже и одлике особине за најнапреднију уметност XIII века, као што је Силазак у ад, с Христом који пружа руке Адаму и Еви, и то је досад најстарији познати пример оваквог његовог облика у византијској уметности. Најбоље очувани свети монаси у западном делу црквице изведени су потпуно у духу XIII века. На њиховим скицама су текстови исписани на српском језику, а драгоцени су јер одају српску припадност манастира у којем се налазе, и припадају најстаријим у зидном сликарству. Сликар, за кога по много чему претпостављамо да је цариградског порекла, оставио је занимљиво дело, не увек тачно у цртежу, и упрошћених композиција, али потпуно окренуто пластичној обради фигуре, сликовитим појединостима, широком потезу и уједначеним бојеним односима. Да бисмо сигурније одредили овог сликара, било би потребно да га упоредимо са сродним уметницима. Такве је, за сада, међутим, тешко наћи, па се заустављамо на фрескама прве половине XIII века, од светих мелода у Студеници (1208/9) до веома оштећеног циклуса св. Фрање (Археолошки музеј у Цариграду) из средине XIII столећа. Оно што је сигурно, јесте то да су хиландарски монаси, чак и за осликавање параклиса на врху једног пирга, довели представника водећег тока уметности и да су од њега затражили да им у слику преведе сложен програм, што је овај учинио успешно и без већих омашки.

Фрагмент фреско-декорације олтарске нише из порушене капеле на Спасовој Води, XIII век

Изгледа не много после ових, у Хиландар су приспели још бољи уметници, чак међу најбољима који су у XIII веку закорачили на Свету Гору. Можда се то десило око 1260, можда по вољи краља Уроша I, можда по избору ученог Доментијана — све су то само примамљиве могућности. Од њихових фресака у црквици поред (?) пирга Преображења у скиту на

Икона Богородице са малим Христом,
трећа четвртина XIII века

Икона Христа,
трећа четвртина XIII века

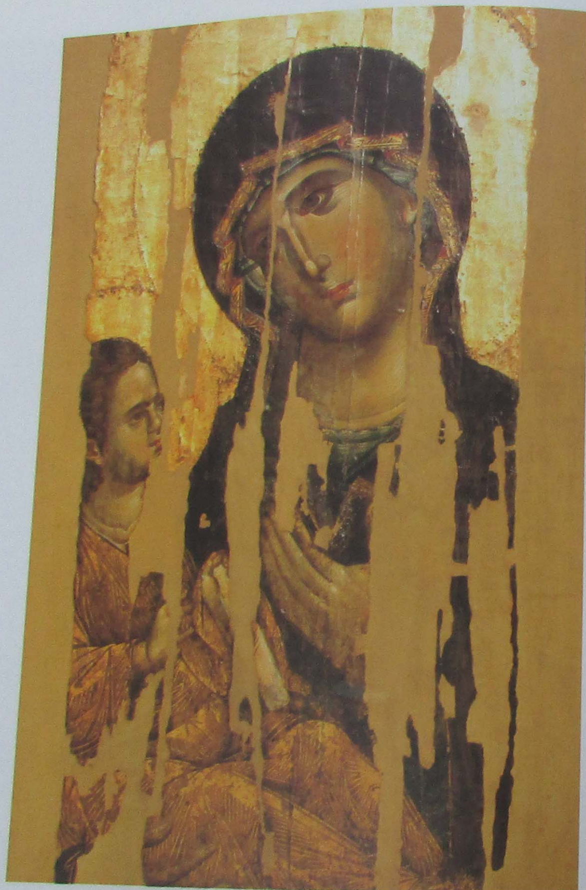

Икона Богородице са малим Христом,
трећа четвртина XIII века

Икона Христа,
трећа четвртина XIII века

Спасовој Води остало је тек неколико ликова у мале-
ној апсиди, који су пре неколико година скинути са
зидова и пренети у манастирску ризницу. У ниској
калоти је насликана Богородица у попрсју док при-
држава медаљон с ликом Христа Емануила, а од ан-
ђела око ње сачуван је само један. И испод ње су ос-
тала само два архијереја, чеоно окренута, поред ко-
јих су на грчком језику била исписана имена св.
Григорија и св. Јована Златоустог. Досад се у неко-
лико махова покушавало да се овим фрескама нађу
сродна дела, и помоћу њих и ове боље датују и обја-
сне. Ове покушаје су отежали навелик број сачува-
них византијских слика из средине XIII века, али и
изразито личан рукопис хиландарског сликара. По-
нешто што им наликује може се наћи код оних сли-
кара који су око 1260. радили у Србији, у Сопоћани-
ма (и то у параклису Светог Стефана) и у Пећи (у
олтару Светих апостола), а на Светој Гори им је бли-
ска једино икона св. Ђорђа у Великој Лаври. На са-
чуваним фрескама са Спасове Воде врло се лепо
уочавају њихове одлике: допадљиви ликови чврстих
облика, понекад благо деформисани, сензуалних
усана, дубоких подочњака и наглашених обрва, с
тамнозеленим сенкама у моделацији, фино усклађе-
ним с топлим окером инкарната и смеђим цртежом.
Све је то издвојило ове фреске међу најлепша визан-
тијска остварења друге половине XIII века.

Манастир је тих година набавио још боља дела, иконе Христа Пантократора и Богородице с Христом, вероватно за иконостас у саборној цркви. Чини се да лепших икона од њих није било у трећој четвртини XIII столећа на Светој Гори, па ни у Византији. Без сумње их је извео исти уметник, али је благо изменио начин рада сликајући Христову и Богородичину икону. И једна и друга су савршено замишљена и изведена дела, и композицијом, и цртежом, и складом боја. Христос је, међутим, сликан снажније, с изразитијим цртама лица, дубоким и мрким сенкама. Богородица је изведена нешто светлијим бојама, нарочито њени откривени делови тела, с бледим сенкама и једва приметним руменилом на образима, дугога врата и дугачких финих прстију, пуна благости — чак сете — у очима и у наклону главе према детету. А син јој одговара колико благословом толико дугим и помало одсутним погледом. Све је на овим иконама, почев од чврсте поставке фигура у попрсју и композиције, преко пажљиво одабраних и сложених боја, до наношења густих закривљених потеза беле у моделацији, црвене ради наглашавања појединости на лицу, а златне на одећи, све је то урађено с потребном мером и осећањем за свечану строгост и, у исти мах, племениту милозвучност у изгледу. Такав поступак их је зближио с иконама Христа и Богородице из истих година у манастиру Ватопеду, па и са неким које су у византијском духу извели сликари са Запада (на пример, Богородица Одигитрија из средине XIII века у Светој Катарини на Синају), али су им у целини ближа она најлепша остварења која су у XIII столећу извели престонички уметници, почев од Милешеве (на пример, св. Флор) и Христа из Великог деисиса са Синаја, преко Деисиса у Светој Софији у Цариграду, до многобројних фресака у Сопоћанима.

За Хиландар је у XIII веку, и то ближе његовом крају, добављена, изгледа из Цариграда, једна ставротека у виду дрвене плоче. Крста у њеној средини одавно нема, доле се разазнају св. Константин и Јелена, а у горњим угловима су добро очувана попрсја арханђела Михаила и Гаврила. Избор ликова је, дакле, сачињен у вези с реликвијом, као на многим другим сличним ставротекама. Боље сачувани анђели су малих димензија, сликани сходно нанетим расветљеним бојама хладног интензитета, с обилном употребом зелене и беле у моделацији. Нешто јачих контура и некласичног изгледа, анђели ипак поседују неоспорну свежину и љупкост, па подсећају на многобројна дела друге половине XIII века, а најсроднији су једној цариградској икони с попрсјем Христа Емануила у мозаику, сада у Државном историјском музеју у Москви.

Овим по димензијама скромним, али упечатљивим остварењем Хиландар је дочекао почетак за њега необично важне владавине краља Милутина, обнову свих значајнијих грађевина у манастиру, њихово осликавање и попуњавање његове ризнице многим изузетним делима, опет међу најлепшима у византијском свету XIV века.

Миодраг Марковић

ПРВОБИТНИ ЖИВОПИС ГЛАВНЕ МАНАСТИРСКЕ ЦРКВЕ

Богата ктиторска делатност коју је краљ Милутин предузео у Хиландару након успостављања трајног мира са Византијом и женидбе са принцезом Симонидом 1299. године имала је у својој првој фази као резултат знатно увећање манастирске имовине, темељну обнову старог католикона, а били су предузети и обимни радови на утврђењу манастира, укључујући изградњу Хрусијског пирга са параклисом Светог Спаса. Нешто касније, Милутин је обезбедио средства за живописање новосаграђене цркве Ваведења. Радови су највероватније започети тек пошто је 1317. године на чело манастирског братства дошао игуман Гервасије, а цео посао је, судећи по датуму ктиторског натписа у припрати, био завршен септембра или октобра 1321.[1] После тога, на унутрашњој декорацији цркве вековима није било озбиљнијих интервенција. Међутим, временом се на фрескама наталожио слој чађи и прашине услед чега су постале тешко видљиве. Стога су хиландарски монаси 1803–1804. године ангажовали сликаре Венијамина и Захарију из халкидичког села Галатисте, који су стари живопис освежили новим слојем боје, не интервенишући једино на фигурама из састава ктиторске композиције, насликаним у југозападном углу наоса, и на још неколико тешко доступних представа и фигура. Срећом, приликом ове обнове поштован је стари програм фреско-декорације. При томе су, очито, поручиоци захтевали да се понови не само избор и распоред сликане тематике него и да се задржи иконографија сваке сцене и појединачне светитељске фигуре. Делимично скидање новијег слоја боје, обављено у неколико наврата током последње четири деценије, показало је да су се зографи Венијамин и Захарија у великој мери придржавали овог захтева, понављајући чак и натписе на фрескама (они су углавном били исписани на грчком језику). Нешто више слободе испољили су једино у погледу сликања архијерејске и владарске одеће, а слободно су се односили и према решењу позадине на појединим сликама. Постоји, осим тога, један број измена који је, без сумње, био проузрокован лошим стањем живописа у време обнове. У питању су, заправо, грешке учињене приликом преписивања натписа. Најчешће су погрешно исписана имена архијереја у олтарском простору, али има примера да су и неке ретко сликане сцене добиле нетачну сигнатуру. Првобитни програм фресака могуће је, и поред свега, скоро у потпуности реконструисати.[2]

Теме куполе украшено је попрсјем Христа Пантократора. Сегменти калоте, њих двадесет четири, издељени су у две хоризонталне зоне. У горњој зони су насликана по четири тетраморфа, серафима и херувима и, између њих, укупно дванаест кола. Испод ових анђеоских редова представљена је Небеска литургија са анђелима као служитељима. Површине између прозора тамбура куполе такође су подељене у две зоне. У горњој су попрсја дванаест апостола, а ниже су стојеће фигуре пророка са развијеним свицима у рукама (Илија, Јелисеј, Језекиљ, Јона, Малахија, Јоил, Михеј, Авакум, Софонија, Гедеон, Јеремија и Исаија). На пандантифима су, по старом обичају, насликани јеванђелисти. Између њих су представе славних нерукотворених Христових образа на Мандилиону и Керамиону, односно два попрсја анђела у медаљонима.

[1] Ктиторски натпис који помиње пописивање цркве датован је, према новом читању, 1321/1322. годином (6830 = sѡл), в. М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, Хиландарски зборник 10 (1998).

[2] Стицајем околности, наша реконструкција првобитног програма у великој мери заснована је на фото-документацији коју је арх. В. Т. Хостетер прикупио за компјутерску презентацију хиландарског живописа. Користимо и ову прилику да колеги Хостетеру захвалимо што нам је своју богату грађу несебично ставно на располагање.

Спасовој Води остало је тек неколико ликова у маленој апсиди, који су пре неколико година скинути са зидова и пренети у манастирску ризницу. У ниској калоти је насликана Богородица у попрсју док придржава медаљон с ликом Христа Емануила, а од анђела око ње сачуван је само један. И испод ње су остала само два архијереја, чеоно окренута, поред којих су на грчком језику била исписана имена св. Григорија и св. Јована Златоустог. Досад се у неколико махова покушавало да се овим фрескама нађу сродна дела, и помоћу њих и ове боље датују и објасне. Ове покушаје су отежали невелик број сачуваних византијских слика из средине XIII века, али и изразито личан рукопис хиландарског сликара. Понешто што им наликује може се наћи код оних сликара који су око 1260. радили у Србији, у Сопоћанима (и то у параклису Светог Стефана) и у Пећи (у олтару Светих апостола), а на Светој Гори им је блиска једино икона св. Ђорђа у Великој Лаври. На сачуваним фрескама са Спасове Воде врло се лепо уочавају њихове одлике: допадљиви ликови чврстих облика, понекад благо деформисани, сензуалних усана, дубоких подочњака и наглашених обрва, с тамнозеленим сенкама у моделацији, фино усклађеним с топлим окером инкарната и смеђим цртежом. Све је то издвојило ове фреске међу најлепша византијска остварења друге половине XIII века.

Манастир је тих година набавио још боља дела, иконе Христа Пантократора и Богородице с Христом, вероватно за иконостас у саборној цркви. Чини се да лепших икона од њих није било у трећој четвртини XIII столећа на Светој Гори, па ни у Византији. Без сумње их је извео исти уметник, али је благо изменио начин рада сликајући Христову и Богородичину икону. И једна и друга су савршено замишљена и изведена дела, и композицијом, и цртежом, и складом боја. Христос је, међутим, сликан снажније, с изразитијим цртама лица, дубоким и мрким сенкама. Богородица је изведена нешто светлијим бојама, нарочито њени откривени делови тела, с блеђим сенкама и једва приметним руменилом на образима, дугога врата и дугачких финих прстију, пуна благости — чак сете — у очима и у наклону главе према детету. А син јој одговара колико благословом толико дугим и помало одсутним погледом. Све је на овим иконама, почев од чврсте поставке фигура у попрсју и композиције, преко пажљиво одабраних и сложених боја, до наношења густих закривљених потеза беле у моделацији, црвене ради наглашавања појединости на лицу, а златне на одећи, све је то урађено с потребном мером и осећањем за свечану строгост и, у исти мах, племениту милозвучност у изгледу. Такав поступак их је зближио с иконама Христа и Богородице из истих година у манастиру Ватопеду, па и са неким које су у византијском духу извели сликари са Запада (на пример, Богородица Одигитрија из средине XIII века у Светој Катарини на Синају), али су им у целини ближа она најлепша остварења која су у XIII столећу извели престонички уметници, почев од Милешеве (на пример, св. Флор) и Христа из Великог деисиса са Синаја, преко Деисиса у Светој Софији у Цариграду, до многобројних фресака у Сопоћанима.

За Хиландар је у XIII веку, и то ближе његовом крају, добављена, изгледа из Цариграда, једна ставротека у виду дрвене плоче. Крста у њеној средини одавно нема, доле се разазнају св. Константин и Јелена, а у горњим угловима су добро очувана попрсја арханђела Михаила и Гаврила. Избор ликова је, дакле, сачињен у вези с реликвијом, као на многим другим сличним ставротекама. Боље сачувани анђели су малих димензија, сликани сходно нанетим расветљеним бојама хладног интензитета, с обилном употребом зелене и беле у моделацији. Нешто јачих контура и некласичног изгледа, анђели ипак поседују неоспорну свежину и љупкост, па подсећају на многобројна дела друге половине XIII века, а најсроднији су једној цариградској икони с попрсјем Христа Емануила у мозаику, сада у Државном историјском музеју у Москви.

Овим по димензијама скромним, али упечатљивим остварењем Хиландар је дочекао почетак за њега необично важне владавине краља Милутина, обнову свих значајнијих грађевина у манастиру, њихово осликавање и попуњавање његове ризнице многим изузетним делима, опет међу најлепшима у византијском свету XIV века.

Миодраг Марковић

ПРВОБИТНИ ЖИВОПИС ГЛАВНЕ МАНАСТИРСКЕ ЦРКВЕ

Богата ктиторска делатност коју је краљ Милутин предузео у Хиландару након успостављања трајног мира са Византијом и женидбе са принцезом Симонидом 1299. године имала је у својој првој фази као резултат знатно увећање манастирске имовине, темељну обнову старог католикона, а били су предузети и обимни радови на утврђењу манастира, укључујући изградњу Хрусијског пирга са параклисом Светог Спаса. Нешто касније, Милутин је обезбедио средства за живописање новосаграђене цркве Ваведења. Радови су највероватније започети тек пошто је 1317. године на чело манастирског братства дошао игуман Гервасије, а цео посао је, судећи по датуму ктиторског натписа у припрати, био завршен септембра или октобра 1321.[1] После тога, на унутрашњој декорацији цркве вековима није било озбиљнијих интервенција. Међутим, временом се на фрескама наталожио слој чађи и прашине услед чега су постале тешко видљиве. Стога су хиландарски монаси 1803–1804. године ангажовали сликаре Венијамина и Захарију из халкидичког села Галатисте, који су стари живопис освежили новим слојем боје, не интервенишући једино на фигурама из састава ктиторске композиције, насликаним у југозападном углу наоса, и на још неколико тешко доступних представа и фигура. Срећом, приликом ове обнове поштован је стари програм фреско-декорације. При томе су, очито, поручиоци захтевали да се понови не само избор и распоред сликане тематике него и да се задржи иконографија сваке сцене и појединачне светитељске фигуре. Делимично скидање новијег слоја боје, обављено у неколико наврата током последње четири деценије, показало је да су се зографи Венијамин и Захарија у великој мери придржавали овог захтева, понављајући чак и натписе на фрескама (они су углавном били исписани на грчком језику). Нешто више слободе испољили су једино у погледу сликања архијерејске и владарске одеће, а слободно су се односили и према решењу позадине на појединим сликама. Постоји, осим тога, један број измена који је, без сумње, био проузрокован лошим стањем живописа у време обнове. У питању су, заправо, грешке учињене приликом преписивања натписа. Најчешће су погрешно исписана имена архијереја у олтарском простору, али има примера да су и неке ретко сликане сцене добиле нетачну сигнатуру. Првобитни програм фресака могуће је, и поред свега, скоро у потпуности реконструисати.[2]

Теме куполе украшено је попрсјем Христа Пантократора. Сегменти калоте, њих двадесет четири, издељени су у две хоризонталне зоне. У горњој зони су насликана по четири тетраморфа, серафима и херувима и, између њих, укупно дванаест кола. Испод ових анђеоских редова представљена је Небеска литургија са анђелима као служитељима. Површине између прозора тамбура куполе такође су подељене у две зоне. У горњој су попрсја дванаест апостола, а ниже су стојеће фигуре пророка са развијеним свицима у рукама (Илија, Јелисеј, Језекиљ, Јона, Малахија, Јоил, Михеј, Авакум, Софонија, Гедеон, Јеремија и Исаија). На пандантифима су, по старом обичају, насликани јеванђелисти. Између њих су представе славних нерукотворених Христових образа на Мандилиону и Керамиону, односно два попрсја анђела у медаљонима.

[1] Ктиторски натпис који помиње описивање цркве датован је, према новом читању, 1321/1322. годином (6830 = ѕѡл), в. М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, Хиландарски зборник 10 (1998).

[2] Стицајем околности, наша реконструкција првобитног програма у великој мери заснована је на фото-документацији коју је арх. В. Т. Хостетер прикупио за компјутерску презентацију хиландарског живописа. Користимо и ову прилику да колеги Хостетеру захвалимо што нам је своју богату грађу несебично ставио на располагање.

У олтарском простору полукалоту главне апсиде краси фигура Богородице Оранте, око које су у XIX веку насликана попрсја шест пророка са свицима и префигурацијама Богородице, чиме је формирана композиција Пророци су те наговестили. На своду западног травеја беме (тј. средишњег дела олтара) је Вазнесење Христово, а између Вазнесења и Богородице, на своду источног травеја беме, смештено је попрсје Христа Емануила. До њега су фигуре арханђела Михаила и Гаврила. Испод Оранте, у апсиди је насликано Причешће апостола, развијено у две композиције. У истој зони, на зидовима беме налазе се две сцене којима почиње циклус Страдања Христовог. Поред Причешћа хлебом је Тајна вечера (северни зид), а до Причешћа вином Прање ногу (јужни зид). Следећа зона живописа у најважнијем делу олтарског простора резервисана је за сцене из циклуса Христових посмртних јављања. У апсиди су Јављање апостолима на гори у Галилеји и једна композиција која симболично приказује почетак апостолске мисије. На јужном зиду беме су Јављање Христово двема мироносицама и Јављање апостолима на Тиверијадском мору, а на северном Мироносице јављају апостолима о васкрсењу Христовом, Петар и Јован над празним Христовим гробом и Јављање ученицима иза затворених врата. У зони стојећих фигура насликана је Служба архијереја у којој учествују славни црквени оци. Поворке предводе писци најзначајнијих литургија, св. Јован Златоусти и св. Василије Велики, а међу архијерејима који их следе, уз седам великих отаца васељенске цркве, налази се и св. Сава, први архиепископ српски. У симболичној служби учествују још четири архијереја чије су фигуре насликане у пролазима за протесис и ђаконикон. Полукружне лукове изнад тих пролаза украшавају по два архијерејска попрсја.

У полукалоти апсиде протесиса насликана је Гозба тројице анђела за Аврамовом трпезом. Испод ње су стојеће фигуре цариградских патријараха који су се истакли у борби за култ икона, св. Германа и св. Тарасија, а у најнижој зони насликана су прва два јерусалимска епископа, св. Јаков брат Божији и св. Симеон сродник Господњи. Они обављају службу пред трпезом на којој је симболично представљен Агнец. На крстастом своду протесиса су четири попрсја анђела са глобусима, док је у средишњој зони северног зида Јављање три анђела Авраму пред његовим домом код Мамвријског дуба. Све остале слободне површине протесиса прекривају фигуре архијереја. Укупно их је петнаест, с тим што су три фигуре из најниже зоне северног и јужног зида укључене у Службу јерусалимских епископа. Програму протесиса припада, најзад, и попрсје св. Симеона Столпника, смештено у лунету бифоре.

Полукалоту апсиде ђаконикона краси Вечера у Емаусу. Испод ње је Визија св. Петра Александријског, а у приземној зони још једна симболична Служба архијереја. Предводе је св. Методије, епископ Патаре, и св. Модест, патријарх јерусалимски, обновитељ највећих светилишта Палестине. На крстастом своду ђаконикона су попрсја четири анђела с глобусима, а у средишњој зони јужног зида насликан је Пут у Емаус. Лево и десно од те композиције, у лунетама бифора, виде се два столпника — св. Алимпије и св. Данило. Све остале површине, као и у протесису, прекривене су фигурама архијереја. И овде их је укупно петнаест, при чему су само два архијереја из најниже зоне (св. Јеротеј и св. Софроније) укључена у симболичну Службу архијереја.

Сводови и највише површине зидова у наосу прекривени су композицијама из циклуса Великих празника. У своду источног крака уписаног крста су Рођење Христово и Силазак светог Духа на апостоле, свод јужног крака крста красе Сретење и Преображење, на западној страни су Васкрсење Лазарево и Цвети, а на северној Распеће и Силазак у ад. У полукалоти јужне конхе је Крштење, а на одговарајућем месту у северној конхи насликано је Оплакивање Христово. На источној страни поткуполног простора, на зидним површинама изнад источног пара стубова, могу се видети Благовести, док се Успење Богородице налази високо на западном зиду, испод трифоре. Највиша зона западног зида, лево и десно од трифоре, украшена је двема епизодама којима су допуњене композиције Великих празника са суседног западног свода. Тако су на јужној страни насликане Марта и Марија у разговору са Јудејима који покушавају да ублаже њихов бол због изгубљеног брата, а северно се види Христос како пре уласка у Јерусалим шаље два ученика у Витфагу по магаре.

Сводови уских угаоних травеја наоса, који имају форму малих калота, због своје ограничене површине морали су добити знатно скромнији украс. У своду североисточног травеја, непосредно испред протесиса, насликан је попрсни Христос Емануило који благосиља обема рукама. Око њега су попрсја четири епископа — св. Тарасија, патријарха цариградског, св. Теодота, епископа киринејског, св. Лава, епископа катанског (?), и св. Јувеналија, патријарха јерусалимског. Одмах под овим сводом, у највишој зони северног зида истог травеја, насликана су још двојица

Исцељење грбаве жене,
јужна конха католикона

Прича о удовичине две лепте,
јужна конха католикона

јерусалимских архијереја, Макарије и један који је приликом обнове из 1804. године погрешно означен као Теодосије. У своду југоисточног травеја наоса, испред ђаконикона, насликана је попрсна фигура св. Стефана око које су, такође, епископи. Један је св. Порфирије, епископ Газе, а преостала тројица се највероватније могу идентификовати као цариградски патријарси св. Никифор, св. Евтихије (?) и св. Лав Стипиот (?). До њих су, у највишој зони јужног зида, св. Јован Посник, такође патријарх цариградски, и св. Вукол, епископ Смирне. На потрбушјима лукова који делом носе поменуте сводове, полазећи од источног пара стубова према ступцима уз олтарску преграду, насликани су старозаветни првосвештеници. Северно су Арон и Самуило, а јужно Мојсије и Мелхиседек. Сводове северозападног и југозападног угаоног травеја наоса красе попрсја анђела, али за разлику од сводова источног пара угаоних травеја овде око њих нема никаквих представа. По једна попрсна представа анђела налази се, осим тога, и у темену сваког од четири главна свода који образују уписани крст, између парних композиција Великих празника.

У највишој зони зидова наоса, непосредно испод Великих празника, настављен је циклус Страдања и посмртних јављања Христових, започет у олтару. На јужној страни наоса су Молитва на Маслиновој гори (зидна површина изнад северне стране југоисточног стуба), Издајство Judino, Петар одсеца ухо Малху, Суђење пред првосвештеником Кајафом, Испитивање пред архијерејем Аном (јужна конха), Пилатово прање руку (зидна површина изнад источне стране југозападног стуба), Троструко одрицање

Увођење Богородице, јужна конха католикона

и кајање Петрово (зидна површина изнад северне стране југозападног стуба). На северној страни су Ругање Христу (зидна површина изнад јужне стране северозападног стуба), Пут на Голготу (зидна површина изнад источне стране северозападног стуба), Христу дају оцат помешан са жучи и Побијање крста, Пењање на крст, Скидање с крста и Мироносице на гробу Христовом (северна конха). Циклусу Страдања просторно припада и композиција Неверовања Томиног, насликана у северном делу наоса, на зидној површини изнад јужне стране североисточног стуба, наспрам Молитве у Гетсиманији.

У истој зони зидова наоса, али на нешто мање истакнутим местима од оних која су добиле сцене Страдања, насликано је и дванаест сцена из циклуса Христових чуда и поука. На јужној страни наоса су: Исцељење лепрозног, Исцељење два слепа и Исцељење Петрове таште; на западној: Исцељење два бесна човека у околини Гадаре, Исцељење крвоточиве жене, Исцељење кћери Јаирове, Прича о молитви цариника и фарисеја, Христос проклиње смокву и Христов разговор са Никодимом, док су на северној страни Прича о свадби царевог сина, Христова поука апостолима да буду понизни као деца како би ушли у царство небеско и Христов разговор са ученицима у околини Кесарије Филипове (Мат. XVI, 13–20). Циклус се даље развија у следећој нижој зони јужног и северног зида. На југоисточном пиластру насликан је Христос у кући Марте и Марије, у јужној конхи су: Христос учи Јудеје у храму, Изгон трговаца из храма, Исцељење грбаве жене и Прича о удовичине две лепте, док су на јужној страни југозападног травеја Христос и Самарјанка, Христов разговор са Закхејем и Исцељење раслабљеног у Овчијој бањи. На северној страни наоса су: Исцељење човека слепог од рођења у Силоамској бањи, Исцељење два саката човека, Исцељење десет лепрозних људи, Захвалност Самарјанина исцељеног од лепре (све у северној конхи) и Христос чита пророка Исаију у синагоги (на североисточном пиластру). У истој зони наоса, али на његовој источној страни (југоисточни стубац уз иконостас), насликана је још једна сцена овог циклуса — Проповед Христова ученицима о свршетку света. Симболична представа лежећег Христа, уз кога стоје Богородица и анђели, у литератури позната као Недремано око (Ἀναπεσών), представља њен пандан на одговарајућем месту североисточног ступца.

Изгон трговаца из храма, јужна конха католикона

У нивоу циклуса Христових чуда и поука на западном зиду насликан је Богородичин циклус. Састоји се од следећих сцена: Свештеник одбија дарове Јоакима и Ане, Благовести Јоакиму, Благовести Ани, Сусрет на Златним вратима, Благослов три јереја, Молитва Захаријина над штаповима просаца, Заруке Маријине, Благовести на бунару, Прекори Јосифови, Марија пије воду изобличења. Две најважније сцене циклуса — Ваведење и Рођење Богородице — посебно су истакнуте сликањем на широким зидним површинама у одговарајућој зони јужне и северне конхе.

Најнижу зону живописа у наосу заузимају појединачне фигуре светитеља. На источном пару стубаца, поред олтарске преграде, насликани су Христос и Богородица Заступница. У молитви за спас људског рода Богородици су придружени св. Јован Претеча, представљен на југоисточном пиластру наоса, и његов пандан са североисточног пиластра св. Јован Богослов. Такође у близини олтарске преграде, на источној страни југоисточног и североисточног пиластра, насликане су по две фигуре мученика. Северно су св.

Св. Димитрије, св. Прокопије и св. Евстатије, јужна конха католикона

Трифун и св. Теофил, а јужно св. Василиск и св. Вонифатије. На потрбушјима оближњих лукова који спајају поменуте пиластре и источни пар стубова наоса налазе се фигуре мученика св. Сергија и св. Вакха (северно), односно св. Јустина и св. Созонта (јужно). Свети мученици чији је култ био раширен по целом хришћанском свету, а који су обично представљени с ратничком опремом, насликани су у источним деловима певница. У јужној конхи су св. Димитрије, св. Прокопије, св. Евстатије и св. Меркурије (у довратнику), док су у северној представљени св. Ђорђе, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. До Теодора Стратилата је, у довратнику врата северне певнице, насликан св. Геронтије, отац св. Ђорђа. Западне делове певница красе фигуре монаха. На јужној страни су један неидентификовани монах (у довратнику), св. Теодосије Киновијарх, св. Арсеније и св. Антоније, а у северној певници су св. Сава Освећени, св. Евтимије и св. Герасим. Уз св. Саву Освећеног, насликан је, у довратнику, и св. Иларион. Неколико монашких фигура и попрсја може се видети и у западном делу наоса. Тако су на западном зиду насликани св. Серапион Нитријски (?), св. Јован Каливит и св. Акакије Синајски (?), а уз њих су представљени и св. Никодим, монах солунског манастира Филокала (?), односно св. Прокл Синајски (?). Попрсја ова два монаха налазе се, у ствари, дубоко унутар бочних пролаза у зиду између наоса и припрате, на лучно завршеним површинама изнад надвратника. Поред св. Акакија насликана су на северном зиду се-

Свети Симеон Немања, југозападни травеј наоса

Жртва Самсонових родитеља,
југозападни пандантиф северне куполе у припрати

верозападног травеја још два монаха, св. Стефан Нови и св. Павле Тивејски, а до њих је посебно истакнут, сликањем на пиластру, св. Теодор Студит, велики борац за култ икона и један од највећих црквених писаца, посебно поштован у монашким срединама. И остала три пиластра у западном делу наоса украшена су фигурама светитеља чији је култ био веома раширен. Насупрот св. Теодора Студита, на југозападном пиластру, насликан је св. Никола, епископ Мире, док су на пиластрима западног зида још једном представљени најугледнији апостоли, св. Петар и св. Павле. Иначе, целим простором западног дела храма доминира монументално попрсје Исуса Христа, насликано у лунети изнад главног пролаза у зиду између наоса и нартекса. Уз њега су, у луку око лунете, два анђела која му се клањају. Христос је означен као Спаситељ света, а на његовој књизи исписане су, у складу са положајем представе, метафоричне речи о вратима спасења: „Ја сам врата; ако ко уђе кроз мене биће спасен ...“ (Јован X, 9). Преостале површине западног зида наоса красе фигуре св. Константина и св. Јелене (северно од главног улаза), представа Сабора арханђела са медаљоном Христа Емануила између Михаила и Гаврила (јужно од главног улаза) и фигура св. Стефана првомученика, насликана у јужном углу западног зида. Такав положај представе овог светитеља, светог патрона српских владара, условљен је чињеницом да су у југозападном травеју представљени најважнији српски ктитори Хиландара и његовог католикона. Св. Стефану је најближи портрет краља Милутина, који је у првим деценијама XIV века темељно обновио цркву Ваведења и поново је живописао. Фигуре краља Милутина и св. Саве, првог архиепископа српског, раздвојене су прозором јужног зида југозападног травеја, а св. Симеон Немања, родоначелник династије Немањића и ктитор обнове запустелог Хиландара насликан је одмах до св. Саве, на западној страни југозападног пиластра.

И припрата је добила богат иконографски програм. У калоти њеног средњег источног травеја насликан је попрсни Христос Емануил у медаљону ношеном од четири анђела. Кришкасту калоту куполе која је

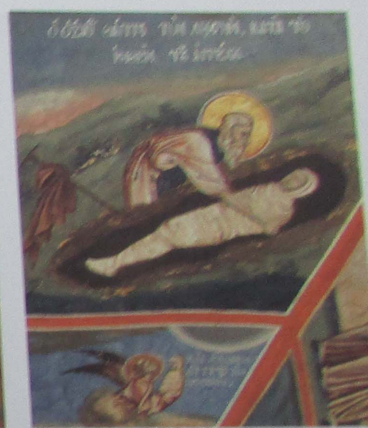

Поучна монашка прича о испоснику и разбојнику:
Разбојник напада испосника у пустињи (лево), Испосник сахрањује разбојника (десно)

засведен југозападни травеј нартекса красе фигуре шеснаест старозаветних личности, наведених у Матејевом јеванђељу међу члановима лозе из које је поникао Христос (Мат. 1, 1–16). Низ започињу представама праведних Овида и Јесеја, а до њих су фигуре њихових потомака, одевени у царску одежду (Давид, Соломон, Ровоам, Авија, Аса, Јосафат, Јорам, Озија, Јоатам, Ахаз, Езекија, Манасија, Амон и Јосија). Низ предака Христових наставља се затим у тамбуру куполе представом Јехоније, сина Јосијиног. За њом следе представе Салатиила, Зоровавела, Авиуда, Елиакима, Азора, Садока и Ахима. У калоти куполе над северозападним травејем, која има свега осам кришки, насликани су старозаветни праведници чија се имена у Матејевом тексту наводе на почетку родослова Исуса Христа. То су св. праоци Аврам, Исак и Јаков. До њих су представљени Јаковљеви синови Левије, Дан, Гад, Завулон и Асир. У тамбуру ове куполе не виде се, међутим, никакве фигуре, а површине око његових осам прозора прекривене су у XIX веку орнаментима.

У пандантифима обе куполе припрате насликане су старозаветне сцене. Тако су у јужној куполи на источној страни приказани Исаијино (југоисточни пандантиф) и Језекиљево виђење славе Господње (североисточни пандантиф), а на западној Три младића у огњеној пећи (југозападни пандантиф) и Јелисејево излечење лоше воде у Јерихону (северозападни пандантиф). Из Исаијине визије, описане у шестој глави његове књиге, илустрован је пасус где се говори о серафиму који је дотакао пророкова уста живим угљеном узетим клештима са олтара небеске цркве (Иса. VI, 6–7). У североисточном пандантифу визија је сведена на представу херувима који Језекиљу пружа свијени свитак (Језек. 2, 9–10). У северној куполи насликане су још четири сцене: Борба Јакова са анђелом (југоисточни пандантиф), Лествица Јаковљева (североисточни пандантиф), Анђео Господњи чини чудесни знак пред Самсоновим родитељима који приносе жртву након што им је објављено рођење сина (Суд. XIII, 19–20, југозападни пандантиф) и Руно Гедеоново (северозападни пандантиф). Између пандантифа

јужне куполе виде се медаљони са попрсјима анђела, којих у северној куполи нема, али је лако могуће да су изостављени приликом обнове са почетка XIX века.

На крстастим сводовима припрате и највишим деловима зидова насликане су сцене из живота славних монаха, најчешће надахнуте текстовима из различитих типова патерика. Свод изнад југоисточног травеја и западни крстасти свод највећим делом је прекривен илустрацијама догађаја описаних у „Лавсаику", делу Паладија епископа Еленопољског (тзв. египатски патерик). Тако се на југоисточном своду могу видети епизоде из Паладијеве приче о испоснику Пафнутију (Пафнутију се јавља анђео и три Пафнутијева разговора са људима одабраним од Бога), једна сцена из живота св. Макарија Великог (Макарије васкрсава мртваца како би убедио јеретика који је порицао васкрсење тела), као и неколико епизода из живота св. Макарија Александријског (Макарије убија комарца и Макарије себе кажњава седењем без одеће у барушτини пуној комараца; Макарије пости хранећи се комадима хлеба стављеним у крчаг уског грла; Макарије исцељује сеоског презвитера оболелог од рака; Макарије поред демона улази у Кипотафиос, „рајску" гробницу фараонових мага; Макаријев одлазак у Кипотафиос; Разговор између Макарија Александријског и монахâ). Ту су, најзад, и две епизоде описане у житију св. Пахомија Великог (Пахомије благосиља монахе за трпезом, Пахомије поучава у свом манастиру). У западном крстастом своду илустроване су још две Паладијеве приче о св. Макарију Великом (Макарије исцељује младића који је мучен од демона превише јео и пио, Исцељење жене која је због врачбина изгледала као кобила), а затим његови описи епизода из живота аве Елина (Елин поучава братију једног манастира заповестима монашког живота, Елин пред ужаснутим јерејем прелази реку на леђима крокодила), св. Павла Препростог (Павле долази код Антонија Великог, Антоније Велики одбија да прими Павла за свог сабрата, Павле не пристаје да напусти Антонија, Антоније искушава Павла: квари уже од палминог лишћа које је Павле исплео и прекида Павлов обед; Антоније заповеда Павлу да исцели бесомучног младића, Павле узалудно покушава да исцели бесомучника, Павле се моли Христу да истера демона из болесног човека), св. Доротеја (Доротеј сакупља камен за градњу келија, Доротеј уз помоћ Паладија зида келију; Доротеј спава за време јела; Доротеј шаље Паладија на бунар по воду, Паладије на бунару у коме је аспида, Доротеј благосиљајући бунар поучава Паладија), св. Исидора странопримца, александријског презвитера (Исидор плаче за трпезом јер једе бесловесну храну, а не рајску храну дату од Христа) и аве Натанаила (Демон у виду војника са бичем покушава да истера Натанаила из његове келије, Натанаила грде седморица ђакона које је послао демон, Натанаил разговара са демоном прерушеним у младића који води магарца натовареног котарицама хлеба). Крстасти свод изнад североисточног травеја припрате красе илустрације догађаја описаних у другим врстама патерика и у житијима славних монаха. Највећи број сцена надахнут је житијем св. Павла Тивејског (Сатир показује Антонију Великом пут до Павла, Антонија ка Павлу води кентаур, а затим то чини и лавица, Сусрет Антонија и Павла, Антоније и Павле заједно једу храну коју им доноси гавран, Антоније сахрањује Павла уз помоћ две лавице). Ту су и четири сцене из житија св. Јефросина кувара (Сан јереја аморијског манастира о Јефросину у рају; Јефросин бере три рајске јабуке и Јефросин даје јабуке јереју; Јереј показује Јефросину и осталој братији три рајске јабуке; Јереј дели јабуке братији), затим две приче из тзв. азбучног патерика: о св. Памву који се смеје немоћи демона и о св. Макарију Великом који разговара са лобањом паганског архијереја. Коначно, у источном делу овог свода илустрована је поучна монашка прича о анонимном испоснику и разбојнику, која је у старој словенској литератури најчешће улазила у састав тзв. сводног патерика, док је у грчкој рукописној традицији (BHG 1450q) била уврштавана у различите књиге намењене духовном уздизању монаха. Прича обухвата четири композиције: Разбојник напада у пустињи старог испосника; Разбојник који је пошао да испоснику донесе чашу воде, испуњавајући његову последњу жељу, умире на обали реке, а анђели му односе душу на небо; Анђео заповеда испоснику да сахрани разбојниково тело; Испосник сахрањује разбојника.

Северни део највише зоне источног зида посвећен је монашком животу св. Јована Златоустог. За илустрацију су одабране три епизоде из Златоустовог рада на тумачењу посланица св. апостола Павла: Свети Павле помаже Јовану у писању коментара на посланице, Јован чита псалме везан конопцима како не би заспао и Јован на коленима захваљује Господу и св. Павлу због завршетка писања коментара на посланице. У истој зони источног зида насликане су још две сцене — Премудрост сазда себи храм (јужно) и Распеће (у средини), с тим што су до Распећа, на луцима који носе калоту средишњег травеја, представљена четири старозаветна лика — Мојсије, Исаија, Језекиљ и Ноје. Остале површине највише зоне зидова припрате пре-

Св. Јован Крститељ и св. Атанасије Атонски, источни зид припрате

кривају фигуре светих монаха. Ту су насликани св. Ксенофонт, св. Аркадије, св. Јован, св. Онуфрије, св. Макарије и св. Марко (јужни зид југоисточног травеја), св. Лазар Галисијски и св. Пимен (јужни зид југозападног травеја), св. Павле Латријски и св. Мемнон (западни зид југозападног травеја), св. Иларион и св. Теоктист (западни зид северозападног травеја), св. Павле Ксиропотамски и св. Јосиф песник (северни зид северозападног травеја), св. Јован Колов, св. Нил, св. Михаило, св. Јоаникије и св. Питирун (северни зид североисточног травеја).

У средишњој зони зидова нартекса најважнија места, непосредно изнад два главна портала, заузеле су две представе Богородице са малим Христом. Изнад западног улазног портала Милутинове цркве насликана је Богородица Оранта са попрсним Христом Емануилом на грудима. Представљен унутар двоструке мандорле, он обема рукама благосиља. Тачно наспрам ове представе, изнад средишњег унутрашњег портала који води у наос налази се фигура Богородице на престолу. У њеном наручју је мали Христос који такође благосиља обема рукама. Фигурама Мајке и Детета приклањају се арханђели Михаило и Гаврило, а лево и десно до њих насликано је неколико личности које су имале ктиторске заслуге у Хиландару, било приликом његове обнове, било у потврђивању његових поседа. Тако су на јужној страни зида представљени св. Симеон Немања (југоисточни пиластар), византијски цар Андроник II и краљ Милутин. Уз српског краља, и овде је насликан његов свети заштитник св. Стефан првомученик. Северно до фигуре Богородице на престолу налазе се фигуре св. Саве, првог архиепископа српског (североисточни пиластар), византијског цара Авдроника III и српског краља Стефана Уроша III Дечанског. Фигура Дечанског насликана је нешто касније од осталих фресака припрате, у време његове владавине српском државом (1321–1331). Тада је настала и крајња фигура северне стране источног зида, која је вероватно представљала младог краља Душана, иако је на њеном месту приликом обнове у XIX веку насликан византијски цар Јован VI Кантакузин.

Преостале површине средишње зоне зидова припрате углавном заузимају фигуре мученика. На јужном зиду су тзв. свети петозарни мученици из Севастије (Јевстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије и Орест) и петорица персијских мученика (св. Акиндин, св. Пигасије, св. Автоније, св. Елпидифор и св. Анемподист). До њих је св. мученик Гурије из Едесе, а на западном зиду су Гуријеви састрадалници св. Самон и св. Авив. Затим следе фигуре светих лекара-мученика: св. Козме и св. Дамјана из Арабије, св. Јована и св. Кира, св. Диомида из Тарса, св. Козме и св. Дамјана из Рима. Између св. Кира и св. Диомида је Сампсон Странопримац, свети лекар који се из ове групе издваја по томе што није свој живот окончао као страдалник за хришћанску веру. Низ фигура на западном зиду завршен је представама св. Платона и св. Романа ђакона, двојице мученика из различитих епоха, али често сликаних у пару јер им црква врши помен истог дана. На северном зиду насликани су св. Келсије, св. Протасије, св. Гервасије и св. Назарије, који су заједно страдали у Медиоланиму, затим св. Арета, а на крају две групе од по три светитеља: св. Викентије, св. Виктор и св. Мина Египатски, односно св. Андроник, св. Тарах и св. Пров, пострадали у киликијском граду Аназарбу.

Фокусну тачку приземне зоне припрате представљају фигуре Богородице Заступнице и Христа, насликане на пиластрима источног зида. До њих су, око средишњег улаза у наос, арханђели Гаврило и Михаило, а на северном делу овог зида још су насликани Крштење Христово, попрсје пророка Исаије (над бочним улазом у наос) и св. песник Козма Мелод. Јужно од Христове фигуре на источном зиду су представљени св. Јован Креститељ, св. Атанасије Атонски и св. Јован Дамаскин. Између ова два славна монаха, а изнад другог бочног улаза у наос, исписан је ктиторски натпис краља Милутина. У приземној зони јужног зида насликани су св. лекари Козма, Дамјан и Пантелејмон, св. великомученик Артемије, затим монаси св. Сисоје Египатски и св. Давид Солунски (у допрозорницима југозападне бифоре) и на крају преподобни Зосима, који је причестио и сахранио св. Марију Египатску. Фигуром те светитељке започиње низ представа у најнижој зони западног зида. Следе фигуре монаха: св. Сисинија из Кападокије, св. Тимотеја (на допрозорницима југозападне бифоре), св. Нила, св. Јефрема Сирског, св. Теоктиста, св. Теоне Скитског, св. Пахомија и његовог ученика св. Силуана, св. Петра Атонског и св. Луке Стириота (два последња су на допрозорницима северозападне бифоре). Низ је завршен фигуром св. монаха Јоасафа, индијског царевића који је оставио царство да би се подвизао у пустињи. Његов духовни отац, св. Варлаам, насликан је на суседној површини северног зида. До њега су представљени монаси св. Калиник Критски и св. Мојсије Мурин (на допрозорницима северозападне бифоре), а затим следе још две фигуре у монашкој одећи — св. Алексије Божији човек и св. Мартинијан Отшелник. Крајњи источни део најниже зоне северног зида припрате заузимају фигуре св. мученика Нестора и Никите.

Из изложеног се лако запажа да је избор и распоред тема првобитног живописа у хиландарском католикону већим делом заснован на програмском решењу које је у првим деценијама XIV века широм православног света најчешће било примењивано за декорацију цркава у облику уписаног крста с куполом. Формирано у основи ускоро после коначне обнове култа икона, а детаљно разрађено током епохе византијске династије Комнина и у првим деценијама владавине династије Палеолога, то решење било је усклађено са литургијском наменом појединих простора унутар црквене грађевине и њиховим симболичним значењем, као и са учењем Цркве о значају појединих догађаја и ликова из хришћанске историје у тајни спасења. Имајући за циљ да вештим комбинацијама сцена и фигура унутрашњи украс храма учини ликовним изразом основних догми хришћанске вере, оно је подразумевало у калоти куполе слику Христа Пантократора, окруженог небеским силама и анђелима, у тамбуру фигуре пророка, у пандантифима јеванђелисте и, до њих, најславније нерукотворене представе Христове, у олтару слику Богородице и евхаристијску тематику, у наосу илустрације најважнијих догађаја Христовог спаситељског подвига на земљи, расподељене у циклусе Великих празника, Страдања, Чуда и поука, затим циклус патрона храма и низове појединачних светитељских фигура, окупљене обично око Богородице и св. Јована Крститеља који пред Христом заступнички моле за спас људског рода. Старајући се о програмској концепцији живописа у католикону, игуман Гервасије, потпомогнут искуством ангажованих живописаца, а можда и саветима још неких чланова хиландарског братства, прихватио је све наведене принципе у излагању сликаног садржаја, наметнуте обликом грађевине, традицијом и духом времена, али је оставио довољно простора за наглашавање неких личних богословских размишљања. То је довело до појаве једног броја мање уобичајених црта у програму као целини, али и у појединим његовим деловима. При томе је концепција, без сумње, била заснована на три веома важне чињенице: да је храм био намењен потребама једне од светогорских монашких заједница, да је био посвећен Богородици, чији је култ на Светој Гори ионако достизао немерљиве размере, и да је саграђен као владарска задужбина, на месту раније цркве коју су саградили први српски ктитори Хиландара: свети Симеон Немања и свети Сава.

Околност да су у цркви Ваведења Богородице служили светогорски монаси, безрезервно одани отшелничком животу, посебно се испољила увођењем

Св. Пантелејмон,
чеона страна јужног пиластра у припрати

крипту фигуре светих монаха. Ту су насликани св. Ксенофонт, св. Аркадије, св. Јован, св. Онуфрије, св. Макарије и св. Марко (јужни зид југоисточног травеја), св. Лазар Галисијски и св. Павле Латријски и св. Мемнон (западни травеј), св. Павле Тебејски и св. Иларион и св. Сава (западни зид југозападног травеја), св. Теоктист (западни зид северозападног травеја), св. Павле Ксиропотамски и св. Јосиф песник (северни зид северозападног травеја), св. Јован Колов, св. Нил, св. Михаило, св. Јоаникије и св. Питирун (северни зид североисточног травеја).

У средишњој зони зидова припрате најважнија места, непосредно изнад западног портала, заузеле су две представе Богородице са малим Христом. Изнад западног улазног портала Милутинове цркве насликана је Богородица Оранта са попрсјем Христом Емануилом на грудима. Представљена унутар двоструке мандорле, са обема рукама благосиља. Тачно наспрам ове представе, изнад средишњег унутрашњег портала који води у наос налази се фигура Богородице на престолу. У њеном наручју је мали Христос који такође благосиља обема рукама. Фигурама Мајке и Детета придружени су арханђели Михаило и Гаврило, а лево и десно од њих насликано је неколико личности које су имале ктиторске заслуге у Хиландару, било приликом његове обнове, било у потврђивању његових повластица. Тако су на јужној страни зида представљени св. Симеон Немања (југоисточни пиластар), византијски цар Андроник II и краљ Милутин. Уз српског краља, и овде је насликан његов свети заштитник св. Стефан првомученик. Северно од фигуре Богородице на престолу налазе се фигуре св. Саве, првог архиепископа српског (североисточни пиластар), византијског цара Андроника III и српског краља Стефана Уроша III Дечанског. Фигура Дечанског насликана је нешто касније од осталих фресака припрате, у време његове владавине српском државом (1321–1331). Тада је настала и крајња фигура северне стране источног зида, која је вероватно представљала младог краља Душана, мада је на њеном месту приликом обнове у XIX веку насликан византијски цар Јован VI Кантакузин.

Преостале површине средишње зоне зидова припрате углавном заузимају фигуре мученика. На јужном зиду су пет светих исповедника мученика из Севастије (Евстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије и Орест) и петорица персијских мученика (св. Акиндин, св. Пигасије, св. Антоније, св. Елпидифор и св. Анемподист). До њих је св. мученик Гурије из Едесе, а на западном зиду су Гуријеви састрадалници св. Самон и св. Авив. Затим следе фигуре светих лекара-мученика св. Козме и св. Дамјана из Арабије, св. Јована и св. Кира, св. Диомида из Тарса, св. Козме и св. Дамјана из Рима. Између св. Кира и св. Диомида је Сампсон Страноприимац, свети лекар који се из ове групе издваја по томе што није свој живот окончао као страдалник за хришћанску веру. Низ фигура на западном зиду завршен је представама св. Платона и св. Романа ђакона, двојице мученика из различитих епоха, али често сликаних у пару јер им црква врши помен истог дана. На северном зиду насликани су св. Келсије, св. Протасије, св. Гервасије и св. Назарије, који су заједно страдали у Медиолану, затим св. Арета, а на крају две групе од по три светитеља: св. Викентије, св. Виктор и св. Мина Египатски, односно св. Андроник, св. Тарах и св. Пров, пострадали у киликијском граду Аназарбу.

Фокусну тачку приземне зоне припрате представљају фигуре Богородице Заступнице и Христа, насликане на пиластрима источног зида. До њих су, око средишњег улаза у наос, арханђели Гаврило и Михаило, а на северном делу овог зида још су насликани Крштење Христово, попрсје пророка Исаије (над бочним улазом у наос) и св. песник Козма Мелод. Јужно од Христове фигуре на источном зиду су представљени св. Јован Креститељ, св. Атанасије Атонски и св. Јован Дамаскин. Између ова два слика монаха, а изнад другог бочног улаза у наос, исписан је ктиторски натпис краља Милутина. У приземној зони јужног зида насликани су св. лекари Козма, Дамјан и Пантелејмон, св. великомученик Артемије, затим монаси св. Сисоје Египатски и св. Давид Солунски (у допрозорницима југозападне бифоре) и на крају преподобни Зосима, који је причестио и сахранио св. Марију Египатску. Фигуром те светитељке започиње низ представа у најнижој зони западног зида. Следе фигуре монаха: св. Сисиније из Кападокије, св. Тимотеја (на допрозорницима југозападне бифоре), св. Нила, св. Јефрема Сирског, св. Теоктиста, св. Теоне Скитског, св. Пахомија и његовог ученика св. Силуана, св. Петра Атонског и св. Луке Стириота (два последња су на допрозорницима северозападне бифоре). Низ је завршен фигуром св. монаха Јоасафа, индијског царевића који је оставио царство да би се подвизао у пустињи. Његов духовни отац, св. Варлаам, насликан је на суседној површини северног зида. До њега су представљени монаси св. Калиник Критски и св. Мојсије Мурин (на допрозорницима северозападне бифоре), а затим следе још две фигуре у монашкој одећи — св. Алексије Божији човек и св. Мартинијан Отшелник. Крајњи источни део најниже зоне северног зида припрате заузимају фигуре св. мученика Нестора и Никите.

Из изложеног се лако запажа да је избор и распоред тема првобитног живописа у хиландарском католикону већим делом заснован на програмском решењу које је у првим деценијама XIV века широм православног света најчешће било примењивано за декорацију цркава у облику уписаног крста с кубетом. Формирано у основи ускоро после коначне обнове култа икона, а детаљно разрађено током епохе византијске династије Комнина и у првим деценијама владавине династије Палеолога, то решење било је усклађено са литургијском наменом појединих простора унутар црквене грађевине и њиховим симболичним значењем, као и са учењем Цркве о значају појединих догађаја и ликова из хришћанске историје у тајни спасења. Имајући за циљ да вештим комбинацијама сцена и фигура унутрашњи украс храма учини ликовним изразом основних догми хришћанске вере, оно је подразумевало у калоти кубета слику Христа Пантократора, окруженог небеским силама и анђелима, у тамбуру фигуре пророка, у пандантифима јеванђелисте и, до њих, најславније нерукотворене представе Христове, у олтару слику Богородице и евхаристијску тематику, у наосу илустрације најважнијих догађаја Христовог спаситељског подвига на земљи, распоређене у циклусе Великих празника, Страдања, Чуда и поука, затим циклус патрона храма и низове појединачних светитељских фигура, окупљене обично око Богородице и св. Јована Крститеља који пред Христом заступнички моле за спас људског рода. Старајући се о програмској концепцији живописа у католикону, игуман Гервасије, потпомогнут искуством ангажованих живописаца, а можда и саветима још неких чланова хиландарског братства, прихватио је све наведене принципе у излагању сликаног садржаја, наметнуте обликом грађевине, традицијом и духом времена, али је остављено довољно простора за наглашавање неких личних богословских размишљања. То је довело до појаве једног броја мање уобичајених црта у програму као целини, али и у појединим његовим деловима. При томе је концепција, без сумње, била заснована на три веома важне чињенице: да је храм био намењен потребама једне од светогорских монашких заједница, да је био посвећен Богородици, чији је култ на Светој Гори монашко достизао неморадне размере, и да је сазидан као владарска задужбина, на месту раније цркве коју су саградили први српски ктитори Хиландара: свети Симеон Немања и свети Сава.

Околност да су у цркви Ваведења Богородице служили светогорски монаси, безрезервно одани отшелничком животу, посебно се испољава увођењем

Св. Пантелејмон
[illegible]

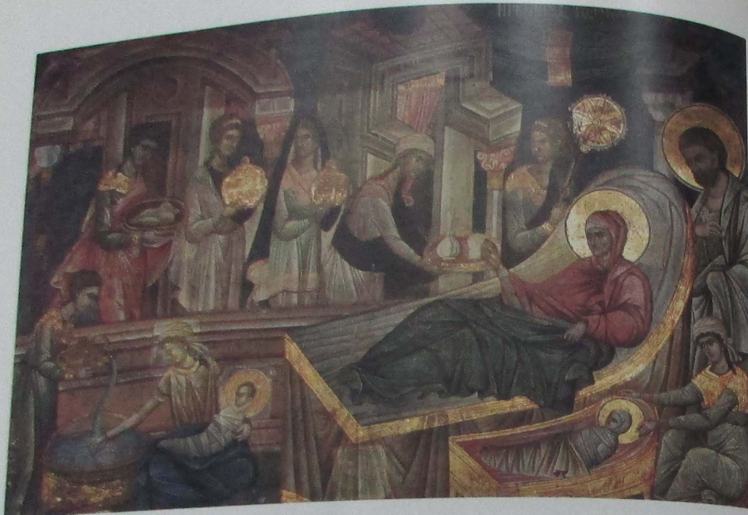

Рођење Богородице, северна конха католикона

у сликани програм припрате низа слика из монашког живота, надахнутих поучним причама из разних врста патерика, посебно Паладијевог „Лавсаика“, као и епизодама из житија угледних светих монаха — Павла Тивејског, Пахомија и Јефросина. На исти начин треба тумачити појаву композиције са илустрацијама неколико епизода из монашких дана св. Јована Златоустог, као и изузетно бројне појединачне фигуре славних преподобника из свих крајева хришћанске васељене. Оне су распоређене у највишој и најнижој зони зидова припрате. Укупно их је четрдесет две, што заједно са шеснаест монашких фигура из наоса, достиже број коме је тешко наћи аналогије у средњовековној уметности православног света. Ни илустровање патеричких прича, где су описани подвизи раних египатских пустиножитеља у посту, молитви, борби са демонизованим пороцима, односно њихова чуда утемељена на снази вере, нема паралела у сачуваним споменицима зидног сликарства средњег века. Логично је, ипак, претпоставити да су слични циклуси слика некада постојали, а можда је инспирација за овакав низ представа пронађена и у неком илустрованом „Лавсаику“. Ово литерарно дело, написано почетком V века, осим што је било омиљено штиво монаха, било је уведено и у богослужење. Стари типици и триоди предвиђали су да се на јутрењима Великог поста сваког дана, изузев суботом и недељом, читају по две лекције из списа епископа Паладија. Опредељујући се за велики број илустрација „Лавсаика“ у припрати, хиландарски монаси добили су могућност да током свете четрдесетнице оживе успомену на своје далеке узоре не само речју него и сликом.

Посвета хиландарског католикона Богородици изражена је у наосу сликањем низа композиција надахнутих описом њеног живота у Протојеванђељу Јаковљевом, а у припрати сабирањем тема које алудирају на оваплоћење Бога Логоса и улогу Богородице у остварењу те свете тајне. Оба пута искоришћени су добро познати методи византијског програмско-иконографског језика. Две најважније представе Богородичиног циклуса, Рођење и Ваведење, нису насликане заједно са осталим сценама из циклуса, на западном зиду, него су, као нпр. раније у Ватопеду, добиле репрезентативна места у јужној и северној певници, реметећи тако низ слика из циклуса Христовог учења и делања. Од краја XIII века у византијском сликарству омиљена ликовна тумачења догме о двострукој природи Христа и његовом бесеменом зачећу, инспирисана учењима великих отаца цркве и литургијским текстовима, конституишу у хиландарској припрати засебну целину слика. Она се састоји од представа Христових предака у куполама, старозаветних праобраза Богородице и њене улоге у оваплоћењу у пандантифима, а обогаћена је ликом Христа Емануила у калоти средњег источног травеја, илустрацијом Соломонове приче о Премудрости са источног зида, као и двема представама Богородице са малим Христом, насликаним над источним и западним порталом. Припадају јој и две фигуре из најниже зоне источног зида — славни песници св. Јован Дамаскин и св. Козма Мајумски, који су бројним химнама опевали мајку Божију.

Сложеност византијског програмског и иконографског језика која је допуштала могућност да једна слика носи вишеструка и слојевита значења вешто је искоришћена у хиландарској припрати и приликом представљања личности заслужних за обнову Хиландара.[3] Учења византијских богослова о божанском пореклу власти и односу владара према небеском цару, о хијерархији земаљских владара и држава, о смислу ктиторског чина и његовим есхатолошким консеквенцијама, о путу људског рода ка спасењу, сјединила су у тематску целину представе краља Милутина, Симеона Немање, св. Саве и два византијска цара, Андроника II и Андроника III, са поменутим представама Христа Емануила, Богородице са малим Христом, Причом о Премудрости, а такође и са представом Распећа, насликаном у највишем делу источног зида, изнад портала који води у наос. Њено симболично значење, које је у контексту програмске целине око ктиторске композиције издигло ову слику изнад нивоа пуког описа јеванђељског догађаја, обогаћено је фигурама старозаветних пророка чијим је речима или делима наговештено Христово искупитељско дело и њиме остварено спасење људског рода. Тематској целини чије језгро чине историјски портрети свакако припада и фигура св. Стефана Првомученика, који је као заштитник српских владара и њихове државе насликан непосредно уз краља Милутина, молитвено посредујући

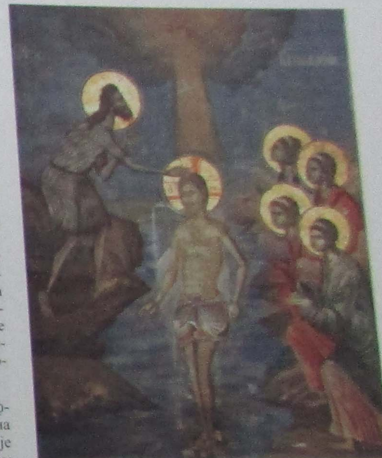

Крштење Христово, источни зид припрате

за њега. На другој страни зида, низ портрета био је првобитно, по свему судећи, завршен фигуром Андроника III. На то указују недавно пронађени остаци бордуре која је делила Андроников портрет од фигура које су у трећој деценији XIV века биле замењене портретима Стефана Дечанског и Душана. Судећи по програму средишње зоне припрате ту су у Милутиново време била насликана два мученика. Треба на крају поменути да су са ктиторском композицијом у извесној мери могле бити повезане и представе Богородице Заступнице и Јована Крститеља у заступничкој молитви пред Христом, насликане у најнижој зони источног зида.

Преостали делови живописа у припрати улазе у ред уобичајених програмских решења, с тим што се у

[3] О представама ктитора Хиландара у манастирском католикону детаљније пише Д. Војводић, в. ниже.

вези са богослужбеним обредима вршеним у овом делу храма поред Крштења Христовог јављају и неке ређе сликане сцене (нпр. Јелисејево исцељење лоше воде у Јерихону са пандантифа јужне куполе).

Склоност твораца програмске концепције хиландарског живописа ка тематским целинама запажа се и у олтарском простору где су низом слика изложена схватања средњовековне теологије о Цркви на земљи, о њеном утемељењу Христовом делатношћу и непрекидном трајању путем апостолског и епископског наслеђа. Сложена богословска учења изражена су богатим иконографским језиком који обухвата разноврсне теме, од представа догађаја и личности из хришћанске историје (Тајна вечера, Одашиљање апостола на гори у Галилеји, попрсја и фигуре епископа различитих помесних цркава) до симболичних сцена и фигура (Причешће апостола, Почетак апостолске мисије, Служба архијереја, Богородица Оранта у полукалоти апсиде, Христос Емануил на своду источног травеја беме), а делимично и представом Вазнесења којој су светоотачка тумачења, сажета у литургијским књигама, обезбедила вишеслојна символична значења. Учења цркве о Христу „вечном првосвештенику по реду Мелхиседекову" допуњена су фигурама четири старозаветна архијереја, распоређеним на луцима између источних стубова и стубаца уз олтарску преграду. Оне само просторно припадају наосу, док су по садржини саставни део олтарског програма. Слично се може рећи за представе у сводовима источних угаоних травеја (попрсја Христа Емануила и св. Стефана архиђакона, окружене фигурама епископа).

У погледу програма апсиде треба још напоменути да су попрсне представе пророка око Богородице Оранте по свему судећи први пут овде насликане 1804. године, као програмски допринос обновитеља живописа. Симболична композиција Пророци су те наговестили, надахнута црквеном поезијом, у средњем веку се није јављала у оквиру апсидалног програма. Судећи по споменицима хронолошки блиским првобитном живопису Хиландара (нпр. Грачаница, Свети Никола Орфанос у Солуну, Свети Никита код Скопља итд.), фигура Богородице која раширених руку моли за спас људског рода највероватније је првобитно била фланкирана фигурама двојице арханђела, али треба имати на уму да је у ранијим временима представа Богородице Оранте, као симбола Цркве земаљске, често представљала једини украс полукалоте апсиде (нпр. Неа Мони на Хиосу, Света Софија у Кијеву итд.).

Вешто је у Хиландару састављен и програм живописа на ступцима и пиластрима око олтарске преграде, посвећен учењу Цркве о другом доласку Христовом, васкрсењу мртвих и Последњем суду, а можда надахнут богословским тумачењима олтара као места Страшног суда и двери иконостаса као улаза у Царство небеско. Непосредно уз иконостас, на ступцима, насликани су, наиме, Христос и Богородица која заступнички моли за спас људског рода, а изнад њихових фигура налазе се две на том месту изузетно ретко сликане теме: тзв. Недремано око (симболична представа лежећег, уснулог Христа Емануила, заснована на старозаветним текстовима читаним пред Ускрс, на Велику суботу) и представа Христове беседе апостолима о крају света. До Христа и Богородице, на пиластрима су распоређене фигуре св. Јована Претече и св. Јована Богослова, две новозаветне личности чија пророчка виђења имају веома значајно место у есхатолошкој литератури.

У најнижој зони наоса запажа се, такође, истакнут положај фигура св. Теодора Студита и св. Николе, на западном пару пиластара. Св. Теодор Студит, игуман студијског манастира у Цариграду, прославио се својим црквеним химнама и борбом против непријатеља икона, али је у монашким срединама био поштован и због својих поука о манастирском животу, посебно о дужностима игумана. Св. Никола, епископ малоазијског града Мире, чији је култ био раширен свуда по хришћанском свету, у српској средини уживао је нарочит углед још од времена Стефана Немање, који му је посветио једну од својих најважнијих задужбина. У Хиландару је његова представа карактеристична по томе што светитељ држи отворено јеванђеље на коме је цитирана једна Христова реченица изговорена током беседе на гори (Мат. V, 16). Како та реченица говори о добрим делима ученика ради којих ће људи славити Оца небеског, није искључено да је фигура св. Николе у вези са представама ктитора Хиландара, Симеона Немање, Саве и Милутина, насликаним одмах до мирликијског епископа, у југозападном углу наоса. На другој страни низ ктиторских фигура фланкиран је и овде као у припрати фигуром св. Стефана Првомученика, заштитника српских владара и њихове државе.

Од осталих занимљивих програмских решења у наосу треба поменути појаву попрсја апостола у тамбуру и увршћење Оплакивања Христовог у циклус Великих празника (насликано је у своду северне певнице, наспрам Крштења у своду јужне конхе). Оваква решења не могу се назвати оригиналним, али су у Милутиново време била сасвим ретка. Тако

Св. Стефан Првомученик, западни зид наоса

Чињеница да су почетком XIX века фреске хиландарског католикона само „освежене" новим слојем боје дозвољава да се и пре рестаураторских радова може расправљати о њиховој првобитној иконографији. Мајстори краља Милутина били су и у овом погледу одани традицији, али су као и њихови савременици настојали да обогате старе иконографске формуле допуњујући основни литерарни извор одговарајућим местима из богослужбених књига, теолошких списа и црквеног песништва. Тежња уметности епохе Палеолога ка наративности посебно се у Хиландару изразила у иконографији Великих празника, па се уз главну слику често јављају засебне епизоде или фигуре којима се пружа детаљнија слика догађаја или се алудира на његово литургијско значење. Тако су уз Богородицу и арханђела Гаврила из Благовести насликани старозаветни цареви Давид и Соломон на чијим су свицима исписани пророчански наговештаји оваплоћења Христовог и улоге Богородице у њему (Пс. 45 /44/, 10; Прич. XXXI, 29). Засебне епизоде допуњују основну композициону схему Преображења, Васкрсења Лазаревог, Уласка у Јерусалим, Оплакивања, а нарочито Крштења Христовог, где је око средишњег мотива развијен читав циклус проповеди св. Јована Претече. Он се састоји од пет минијатура базираних на јеванђељским описима Крститељевог живота: Проповед о секири и дрвету које не рађа добар род (Мат. III, 7–10; Лука III, 7–9), Проповед о Христу који ће лопатом отребити своје гумно (Мат. III, 11–12; Лука III, 15–17), Проповед војницима на Јордану (Лука III, 14), Проповед посланицима фарисеја у Витавари да међу њима стоји „онај кога они не знају" (Јован I, 24–28) и Разговор Исуса и Јована на Јордану пре Крштења (Мат. III, 13–15). Илустрација јеванђељских речи да су становници Јерусалима и целе Јудеје долазили Јовану на Јордан како би их крстио и овде се као у неким другим споменицима ренесансе Палеолога (нпр. охридска Богородица Перивлепта, Протатон, Старо Нагоричино, цариградска Хора) претворила у низ жанр-мотива са разиграним фигурама младих неофита. И поред оваквог обиља појединости, сви елементи слике успешно су распоређени у оквиру једне композиционе целине. Тако је учињено и у случају Преображења Христовог где су пролог и епилог чудесног догађаја на Тавору (одлазак и повратак Христов са горе) укомпоновани у традиционалну композициону схему слике. У Хиландару је слично решен и наративни вид Оплакивања Христовог где се као одвојена епизода јавља Припремање гроба, које је обично сликано у оквиру представе Полагања Христа у гроб. Васкрсење Лазарево и Цвети добиле су, се у српским црквама које, као и Хиландар, у циклусу Великих празника имају једну сцену више него што је било уобичајено, као тринаеста композиција скоро редовно јавља представа Мироносица на гробу Христовом. Овде је она добила мање важно место од Оплакивања па заједно са Неверовањем Томиним завршава циклус Страдања Христових.

Вреди, на крају, истаћи веома промишљен распоред сцена из циклуса Христових чуда и поука, заснован на хронологији догађаја, редоследу читања јеванђељских зачала током литургијске године и на значењу Христових поука. Посебно је вешто груписан, у северозападном углу наоса, низ сцена које говоре о царству Небеском.

међутим, пролог у виду две епизоде, од којих је једна уметнута у оквир главне композиције (долазак Христа у Витанију, извођење магарета из Витфаге), док се друга налази ван ње, као самостална слика (Марта и Марија у разговору са Јудејима, Христос шаље ученике у Витфагу по магаре).

Од занимљивих иконографских решења у циклусу Великих празника ваља још поменути Рођење Христово, чији је првобитни изглед делимично измењен, као и представу Силаска у ад, засновану на апокрифним текстовима и богословским проповедима читаним на Велику суботу.

Снажан утицај литургије на иконографски језик византијске уметности епохе Палеолога рефлектовао се и на представама Распећа и Крштења, које су у посебном контексту насликане у припрати. Тако су непосредно уз Распеће размештене фигуре четири старозаветне личности — Мојсија, Исаије, Језекиља и Ноја (с барком), чија су дела и пророчанства, описана у старозаветним паримијама читаним на Велики петак, наговестила Христову жртву на крсту и њоме остварено спасење људског рода. Текстови исписани на свицима које држе Мојсије (парафраза 5 Мој. 28, 66), Исаија (Иса. 53, 2) и Језекиљ (Иса. 53,4) преузети су управо из тих паримија. При томе је занимљиво поменути да се веома слично решење у српској средини јавља већ почетком XIII века, у живопису Богородичине цркве у Студеници, с тим што је избор пророка у студеничком Распећу сведен на Мојсија и Исаију. Што се тиче Крштења, основни садржај представе допуњен је само попрсјем пророка Исаије. Текст на његовом свитку (Иса. 1, 16) алудира на смисао тајне Христовог крштења и саставни је део лекције читане уочи празника Богојављења и у понедељак прве седмице Великог поста. Пророк Исаија је још на једном месту у Хиландару насликан као тумач јеванђељских догађаја — у оквиру композиције Тајне вечере из олтарског простора. Међутим, текст на свитку пророка цитира познато Јеремијино пророчанство о новом завету Господа и дома Израиљевог (Јерем. XXXI, 31 = Septuag. XXXVIII, 31), што наводи на претпоставку да је првобитно Јеремијино име, а не Исаијино, било исписано уз пророково попрсје. Иначе, Јеремијино пророчанство део је паримије читане на Велику суботу, али је већ у Посланици Јеврејима св. апостола Павла довођено у везу са Христом архијерејем и његовим установљењем новозаветне службе. Друга пророчка фигура, насликана у оквиру Тајне вечере (цар Давид) експлицитније је повезана са овим догађајем јер је на њеном свитку исписан девети стих 41/40/ псалма, који сам Христос изговара приликом последње вечере са ученицима.

Међу нешто необичнија решења унутар циклуса Страдања Христових улази и издвајање епизоде са св. Петром и Малхом као засебне композиције, а треба поменути и редак пример сликања Побијања крста на Голготи у истој композиционој целини са представом Христа који одбија да пије оцат помешан са жучи. Натпис на фресци — Η ΠΙΞΗ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ — означава ипак Побијање крста као основну тему слике.

И сцене из циклуса Христових чуда и поука имају традиционална иконографска решења. Најчешће су сведене на мали број фигура тако да Христа обично прате два-три ученика међу којима се увек лако распознаје св. Петар. Тежња за наративношћу дошла је јаче до изражаја једино при илустровању чудесног исцељења десеторице лепрозних људи. Наиме, напоредо са уобичајеном представом Христовог обраћања болесницима, као засебна композиција јавља се разговор једног од исцељених са Христом. Смисао те јеванђељске приче о захвалности и незахвалности ефектно је наглашен натписом који прати сцену: ΟΥΧΙ ΟΙ ΔΕΚΑ ΕΚΑΘΑΡΙΣΘΗΣΕΝ; ΟΙ ΔΕ ΕΝ[Ν]ΕΑ ΠΟΥ (Зар нису десеторица очишћени? Па где су деветорица?). У питању је дослован цитат Лукиног јеванђеља (Лука XVII, 17). Још неколико сцена истог циклуса било је насловљено дословним цитатима Христових речи што упућује на помисао да су живописци настојали да постигну сасвим тесну везу слике и текста. Истовремено је представа тиме добијала експлицитније значење. Примера ради, илустрација Христовог разговора са апостолима у околини Цезареје Филипове има као наслов Спаситељеве речи упућене ученицима: ΤΙΝΑ ΜΕ ΛΕΓΟΥΣΙΝ ΟΙ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΙ ΙΝΕ ΤΟΝ ΥΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΥ (Шта кажу људи, ко је Син човечији? — Мат. XVI, 13). То је јасно раздваја од бројних других композиција одговарајуће садржине код којих је нагласак стављен на тренутак Петровог сведочанства о Христу, односно на Христове симболичне речи о Петру као темељу нове цркве. Постоје, међутим, у истом циклусу неке сцене са веома уопштеним легендама што знатно отежава њихову идентификацију, посебно у случајевима где се избор и распоред фигура могу довести у везу са неколико различитих јеванђељских пасуса (нпр. Христос учи у храму).

Традиционална иконографска решења карактеришу углавном и живопис олтарског простора. Пажњу заслужује појава св. Саве првог архиепископа српског међу најугледнијим светим оцима васељенске Цркве, удруженим у символичној Служби архијереја, као и ретка композиција насликана између Причешћа апостола и Службе архијереја. Сликање св. Саве међу великим оцима Цркве имало је у српској средини доста дугу традицију. Најстарија сведочанства о њој потичу из првих деценија друге половине XIII века (Свети апостоли у Пећи, Сопоћани). Насупрот томе, за представу апостола који преузимају савијене свитке са часне трпезе надвишене балдахином нема правих аналогија у споменицима зидног сликарства, па је њена идентификација доста проблематична. Због положаја у програму, непосредно уз представу Јављања Христовог апостолима на гори у Галилеји, требало би је тумачити као епилог Христовог одашиљања ученика у мисију учења свих народа. За такву композицију не постоји непосредан литерарни предложак, али је вероватно реч о симболичној слици заснованој на хришћанском учењу о прејемству апостола. За сасвим прецизну идентификацију, на жалост, није од користи натпис исписан на фресци: ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΕΒΑΛΟΝ ΚΛΥΡΟΝ (Апостоли бацају коцку). Он је, штавише, допринео да први истраживачи сцену погрешно идентификују као представу Избора Матеја за апостола (Дј. I, 23–26). Вероватно је у питању омашка преписивача натписа, проузрокована лошим стањем старог живописа у време обнове 1804. године. То не би био једини случај погрешног преписивања првобитних натписа у олтару. Међу архијерејима се јавља неколико имена којих нема у пописима светих епископа у сликарским приручницима и средњовековним хагиографским списима (св. Фантин, св. Исавр, св. Теодосије патријарх јерусалимски итд.).

Од композиција из припрате треба поменути илустрације патеричких прича и неколико старозаветних тема из пандантифа, и то пре свега због њихове реткости у монументалном живопису. У питању су углавном дословне илустрације текста, вероватно засноване на решењима из илустрованих рукописа. Ипак, понеки детаљ, као што је, на пример, крстообразни јерихонски извор у који пророк Јелисеј баца со, није директно надахнут литерарним извором него потиче из жеље да се учини јаснијим метафорички смисао композиције. Запажа се, такође, да је приликом обнове из 1804. дошло до неколико измена првобитних решења. Код појединих сцена из пандантифа друкчије су решене позадине, а при обнови илустрација патерика дошло је, вероватно због непрепознавања литерарног предлошка, до промена неких натписа. Најкарактеристичнији је пример Паладијеве приче о ави Пафнутију који је, у жељи да упозна личности савршене по светости, био послат од Бога тројици људи различитих професија. Они, међутим, у натписима из XIX века нису означени онако како би то налагао текст Лавсаика (флаутиста, сеоски старешина и александријски трговац дијамантима), мада иконографија сцена јасно говори да је управо тај спис послужио као основа за илустровање легенде о св. Пафнутију.

Од иконографских занимљивости из припрате вреди још истаћи решење Приче о Премудрости. Оно је значајно због представе Премудрости у виду анђела са три лица, означеног као Η ΤΡΙΣΥΠΟΣΤΑΤΟΣ ΜΟΝΑΣ. Ако је и у овом случају дословно поновљена првобитна композиција, онда је реч о једном од ретких покушаја да се сликом изрази црквено учење о Светој Тројици, тј. о постојању три Лица (ипостаси) у једној недељивој Божанској суштини. Осим по овом детаљу којим се желела изразити суштина компликоване догме, хиландарска Прича о Премудрости разликује се од других средњовековних примера ове представе по појави фигуре самог Соломона, а необично је такође то што се за трпезом уместо девојака појављују анђели са крстастим нимбовима.

О уметничким вредностима сликара које је ангажовао краљ Милутин највише података пружају непресликане или очишћене фреске (у наосу: Ваведење, Исцељење грбаве жене, Христос учи Јудеје у храму, Удовичина лепта, Изгон трговаца из храма, Недремано око, Христова проповед о крају света, Мелхиседек, Мојсије, Арон, св. Димитрије, св. Прокопије, св. Јевстатије Плакида, св. Меркурије, св. Теодосије Киновијарх, св. Арсеније, св. Антоније и један непознати монах, св. Симеон Немања, св. Сава Српски, краљ Милутин, св. Стефан Првомученик, св. Никодим Филокалски; у припрати: краљ Милутин, св. Стефан Првомученик, византијски цар Андроник II и св. Пантелејмон). Треба, такође, имати у виду да је још неколико композиција и фигура делимично ослобођено од премаза (Рођење Богородице, Исцељење десет лепрозних, Крштење из припрате, Христос „Спаситељ света“, насликан над улазним вратима, првосвештеник Самуило, св. Павле Тивејски, св. Стефан Нови, портрети византијског цара Андроника III и краља Стефана Дечанског, поједине представе у пандантифима купола припрате, итд.). Осим тога, и преостали део живописа, због карактера рестаураторских радова, пружа одређена сазнања о квалитетима зографа, првенствено о њиховом схватању композиције и о

Исцељење десет лепрозних људи, детаљ, северна конха католикона

организацији простора слике. Били су то, без сумње, искусни мајстори, упознати са свим новинама које је донела уметност тзв. ренесансе Палеолога. О томе говори већ чињеница да је доста сложен и богат програм изложен врло прегледно, у потпуној хармонији са архитектонским склопом грађевине. Распоред тема заснован је на начелима симетрије тако да скоро свака сцена или фигура која је насликана у северном делу цркве има свог пандана на одговарајућем месту јужне половине храма. И у начину компоновања сцена сликари хиландарског католикона су тежили ка складу и равнотежи. Ради тога су најчешће прибегавали симетричном распореду фигура око вертикалне осе слике, изузев тамо где то није било могуће због неопходног поштовања строгог иконографског модела или у случају када је равнотежа маса била онемогућена неадекватном зидном површином. Чини се, ипак, да је у овом погледу дошло до извесне манирризације, па и губитка класицистичког реда и одмерености, својствених најбољим сликарским делима последњих година друге деценије XIV века (фреске и мозаици из цркве Христа Хоре и Тарханиотове капеле храма Богородице Памакаристос у Цариграду, фреске Краљеве цркве у Студеници и Светог Ђорђа у Старом Нагоричину). Томе је највише допринела претерана склоност ка увођењу великог броја фигура у сцену, посебно испољена у појединим композицијама из циклуса Великих празника и Страдања Христових (Крштење, Васкрсење Лазарево, Цвети, Оплакивање Христово, Издајство Јудино, Христос пред Аном и Кајафом, Ругање Христу). Треба, међутим, признати да су лоши ефекти претрпаности сцена фигурама знатно ублажени ванредним осећањем за просторну организацију слике. Илузија дубине постиже се постављањем фигура у више планова, при чему су важну улогу одиграле вешто сликане архитектонске кулисе. Њихови облици су разноврсни и маштовити, а однос према фигурама понекад се приближава реалним вредностима. Богатство планова на слици омогућено је, такође, применом ниских преградних зидова. Као посебан квалитет сликара хиландарског католикона ваља поменути њихов истанчан смисао за приказивање фигура у екстеријеру, усред различитих предела. Основна преокупација хиландарских сликара била је, ипак, као и увек у средњовековној уметности, људска фигура. На том плану најбоље су се исказале све њихове добре особине: цртачки таленат, умеће моделовања, осећај за хармонију боја. Као протагонисти најуспелијих композиција јављају се фигуре класичних пропорција, мирних покрета и уздржаног израза лица. Тек понегде се може запазити одступање од хеленистичких канона лепоте људског лика, али је и тај недостатак надомештен свежим, скоро реалистичким запажањем геста и префињеним моделовањем инкарната и драперија. Колористичка обрада облика и готово иконописна минуциозност нарочито су дошли до изражаја код представа светитеља у најнижој зони и на портретима ктитора који без сумње спадају међу најуспелија остварења портретног сликарства првих деценија XIV века. Чак ни премази рестауратора нису у неким случајевима успели да сакрију лепоту ликовног језика Милутинових мајстора. Истина, они спречавају да се у потпуности сагледа колику је важност у том језику имао колорит, али судећи по ономе што се сада од првобитног живописа може видети, блиставост и склад боја представљали су један од највећих квалитета сликара хиландарског католикона. При томе је од немалог значаја био скупоцени материјал обезбеђен од стране ктитора. Обилна употреба златних листића, азура, цинобера и других драгоцених боја може се запазити на свим местима где су старе фреске ослобођене премаза из XIX века.

Складан распоред хиландарских фресака, сложеност његових програмских замисли, богатство иконографских решења, високе ликовне вредности, као и употреба скупоценог материјала, јасно сведоче да је краљ Милутин за живописање цркве Ваведења ангажовао неке од најбољих сликара епохе. Њихова имена, на жалост, још увек нису позната мада је у научној литератури било више покушаја да се до њих дође.

Стара хиландарска традиција, забележена још у првој половини XVIII века, помиње као аутора живописа у католикону Манојла Панселина, мајстора кога Дионисије из Фурне у познатом сликарском приручнику, написаном око 1730. године, истиче као солунског сликара чије су светогорске иконе и фреске засениле дела свих старих и модерних уметника. На жалост, нису сачувани други извори који би говорили о времену Манојлове активности нити постоји неко дело које би му се могло приписати са сигурношћу. Истина, мистериозном сликару приписује се обично живопис Протатона, настао негде у последњој деценији XIII века, али су све претпоставке и у овом случају базиране искључиво на традицији, која је притом врло спорна јер приписује Панселину и Протатон и Хиландар. У питању су, као што је добро познато, два споменика која се међусобно тешко могу довести у везу и по стилским особинама и по хронологији зидних слика. Осим тога, претпоставка о Панселину као сликару Протатона оправдано се доводи у сумњу због њихове велике сличности са фрескама солунских зографа Михаила Астрапе и Евтихија, рађеним приближно у исто време у цркви Богородице Перивлепте у Охриду.

У научној литератури је живопис Хиландара довођен у везу и са Георгијем Калиергисом, солунским сликарем који се у цркви Светог Спаса у Верији потписао као „најбољи сликар целе Тесалије". На претпоставку о његовом учешћу у живописању хиландарског католикона упућивале су две чињенице. Калиергис је 1322. године, дакле непосредно по завршетку радова у Хиландару, учествовао као сведок хиландарских монаха приликом куповине неколико кућа у Солуну. Друго, утврђено је постојање значајних сличности између Калиергисових фресака у Верији и живописа цркве Ваведења, нарочито у погледу иконографских решења. У последње време, међутим, неке детаљније анализе откриле су и знатне разлике, посебно у начину обраде фигура и типовима светитељских ликова. Наравно, о овом питању још увек се не могу доносити сасвим поуздани закључци због тренутног стања највећег дела живописа главне цркве Хиландара. Из истог разлога за сада није могућа озбиљнија провера ни давно изнетих претпоставки о учешћу у живописању хиландарског католикона солунских мајстора Михаила и Евтихија, који су у Србији обавили низ послова за краља Милутина. Они су у време почетка радова у Хиландару били заузети осликавањем цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, а затим Грачанице, али хронолошки је могуће да су се бар годину дана (од 1320) прикључили екипи која је фрескама прекривала краљеву задужбину на Светој Гори. Чињеница је да живопис цркве Ваведења показује знатне програмске и иконографске сличности са делима Михаила и Евтихија, посебно са онима која су настала у последњој фази њиховог рада. Мисли се, пре свега, на Грачаницу и цркву Светог Никите код Скопља (осликана око 1324). Са овим последњим познатим делима Михаила и Евтихија фреске Хиландара сродне су и по слободнијем схватању композиције, по

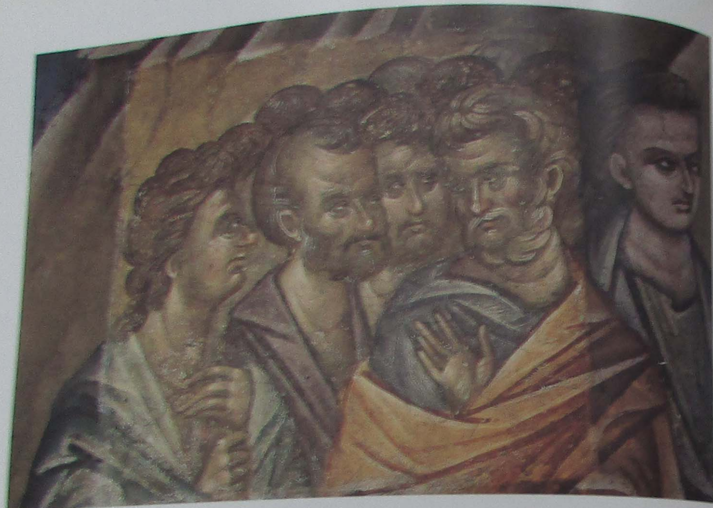

Исцељење десет лепрозних људи, детаљ, северна конха католикона

организацији простора слике. Били су то, без сумње, искусни мајстори, упознати са свим новинама које је донела уметност тзв. ренесансе Палеолога. О томе говори већ чињеница да је доста сложен и богат програм изложен врло прегледно, у потпуној хармонији са архитектонским склопом грађевине. Распоред тема заснован је на начелима симетрије тако да скоро свака сцена или фигура која је насликана у северном делу цркве има свој пандан на одговарајућем месту јужне половине храма. И у начину компоновања сцена сликари хиландарског католикона су тежили ка складу и равнотежи. Ради тога су најчешће прибегавали симетричном распореду фигура око вертикалне осе слике, изузев тамо где то није било могуће због неопходног поштовања строгог иконографског модела или у случају када је равнотежа маса била onемогућена неадекватном зидном површином. Чини се, ипак, да је у овом погледу дошло до извесне маниризације, па и губитка класицистичког реда и одмерености, својствених најбољим сликарским делима последњих година друге деценије XIV века (фреске и мозаици из цркве Христа Хоре и Тарханиотове капеле храма Богородице Памакаристос у Цариграду, фреске Краљеве цркве у Студеници и Светог Ђорђа у Старом Нагоричину). Томе је највише допринела претерана склоност ка увођењу великог броја фигура у сцену, посебно испољена у појединим композицијама из циклуса Великих празника и Страдања Христових (Крштење, Васкрсење Лазарево, Цвети, Оплакивање Христово, Издајство Јудино, Христос пред Аном и Кајафом, Ругање Христу). Треба, међутим, признати да су лоши ефекти претрпаности сцена фигурама знатно ублажени ванредним осећањем за просторну организацију слике. Илузија дубине постиже се постављањем фигура у више планова, при чему су важну улогу одиграле вешто сликане архитектонске кулисе. Њихови облици су разноврсни и маштовити, а однос према фигурама понекад се приближава реалним вредностима. Богатство планова на слици омогућено је, такође, применом ниских преградних зидова. Као посебан квалитет сликара хиландарског католикона ваља поменути њихов истанчан смисао за приказивање фигура у екстеријеру, усред различитих предела. Основна преокупација хиландарских сликара била је, ипак, као и увек у средњовековној уметности, људска фигура. На том плану најбоље су се испољиле све њихове добре особине: цртачки таленат, умеће моделовања, осећај за хармонију боја. Као протагонисти најуспелијих композиција јављају се фигуре класичних пропорција, мирних покрета и уздржаног израза лица. Тек понегде се може запазити одступање од хеленистичких канона лепоте људског лика, али је и тај недостатак надомештен свежим, скоро реалистичким запажањем геста и префињеним моделовањем инкарната и драперија. Колористичка обрада облика и готово иконописна минуциозност нарочито су дошли до изражаја код представа светитеља у најнижој зони и на портретима ктитора који без сумње спадају међу најуспелија остварења портретног сликарства првих деценија XIV века. Чак ни премази рестауратора нису у неким случајевима успели да сакрију лепоту ликовног језика Милутинових мајстора. Истина, они спречавају да се у потпуности сагледа колику је важност у том језику имао колорит, али судећи по ономе што се сада од првобитног живописа може видети, блиставост и склад боја представљали су један од највећих квалитета сликара хиландарског католикона. При томе је од немалог значаја био скупоцени материјал обезбеђен од стране ктитора. Обилна употреба златних листића, азура, цинобера и других драгоцених боја може се запазити на свим местима где су старе фреске ослобођене премаза из XIX века.

Складан распоред хиландарских фресака, сложеност његових програмских замисли, богатство иконографских решења, високе ликовне вредности, као и употреба скупоценог материјала, јасно сведоче да је краљ Милутин за живописање цркве Ваведења ангажовао неке од најбољих сликара епохе. Њихова имена, на жалост, још увек нису позната мада је у научној литератури било више покушаја да се до њих дође.

Стара хиландарска традиција, забележена још у првој половини XVIII века, помиње као аутора живописа у католикону Манојла Панселина, мајстора кога Дионисије из Фурне у познатом сликарском приручнику, написаном око 1730. године, истиче као солунског сликара чије су светогорске иконе и фреске засениле дела свих старих и модерних уметника. На жалост, нису сачувани други извори који би говорили о времену Манојлове активности нити постоји неко дело које би му се могло приписати са сигурношћу. Истина, мистериозном сликару приписује се обично живопис Протатона, настао негде у последњој деценији XIII века, али су све претпоставке и у овом случају базиране искључиво на традицији, која је притом врло спорна јер приписује Панселину и Протатон и Хиландар. У питању су, као што је добро познато, два споменика која се међусобно тешко могу довести у везу и по стилским особинама и по хронологији зидних слика. Осим тога, претпоставка о Панселину као сликару Протатона оправдано се доводи у сумњу због њихове велике сличности са фрескама солунских зографа Михаила Астрапе и Евтихија, рађеним приближно у исто време у цркви Богородице Перивлепте у Охриду.

У научној литератури је живопис Хиландара довођен у везу и са Георгијем Калиергисом, солунским сликарем који се у цркви Светог Спаса у Верији потписао као „најбољи сликар целе Тесалије". На претпоставку о његовом учешћу у живописању хиландарског католикона упућивале су две чињенице. Калиергис је 1322. године, дакле непосредно по завршетку радова у Хиландару, учествовао као сведок хиландарских монаха приликом куповине неколико кућа у Солуну. Друго, утврђено је постојање значајних сличности између Калиергисових фресака у Верији и живописа цркве Ваведења, нарочито у погледу иконографских решења. У последње време, међутим, неке детаљније анализе откриле су и знатне разлике, посебно у начину обраде фигура и типовима светитељских ликова. Наравно, о овом питању још увек се не могу доносити сасвим поуздани закључци због тренутног стања највећег дела живописа главне цркве Хиландара. Из истог разлога за сада није могућа озбиљнија провера ни давно изнетих претпоставки о учешћу у живописању хиландарског католикона солунских мајстора Михаила и Евтихија, који су у Србији обавили низ послова за краља Милутина. Они су у време почетка радова у Хиландару били заузети осликавањем цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, а затим Грачанице, али хронолошки је могуће да су се бар годину дана (од 1320) прикључили екипи која је фрескама прекривала краљеву задужбину на Светој Гори. Чињеница је да живопис цркве Ваведења показује знатне програмске и иконографске сличности са делима Михаила и Евтихија, посебно са онима која су настала у последњој фази њиховог рада. Мисли се, пре свега, на Грачаницу и цркву Светог Никите код Скопља (осликана око 1324). Са овим последњим познатим делима Михаила и Евтихија фреске Хиландара сродне су и по слободнијем схватању композиције, по

благом одступању од класицистичких пропорција и канона лепоте, а и по типовима физиономија. Примера ради, за ликове протагониста који се виде на очишћеној илустрацији Христове приче о Удовичиној лепти из цркве Ваведења лако би се пронашли двојници на композицијама из Светог Никите. Питање евентуалног учешћа Михаила и Евтихија у завршним радовима на осликавању хиландарског католикона заоштрава се и због тесних иконографских и стилских паралела између хиландарских фресака и живописа цркве Светог Николе Орфаноса у Солуну. Ова солунска црква, која је врло вероватно такође била задужбина краља Милутина, и сама је по свом зидном сликарству врло блиска делима Михаила и Евтихија, првенствено фрескама цркве Светог Никите. Тешкоћу, међутим, ствара чињеница да очишћене фреске Хиландара у појединим елементима сликарског поступка (првенствено по богатству боје) превазилазе и живопис Светог Никите и зидне слике из Светог Николе Орфаноса. Стога ово питање мора остати отворено све док се не увећају расположива знања о Панселину, Калијергу, Михаилу и Евтихију, а посебно о стилским одликама оног дела хиландарског живописа који је још увек прекривен безначајним премазима зографа из Галисте. Да би се то постигло неопходно је, пре свега, очистити у потпуности фреске католикона. За такав рестаураторски подухват постоје, уосталом, и други разлози. У питању је једно од најзначајнијих дела зидног сликарства православног света из епохе ренесансе Палеолога и, уз то, заједно са Протатом и Ватопедом, најважнија ризница старог живописа на Атосу. Чишћење би, можда, открило и име мајстора кога је ангажовао краљ Милутин јер је потписивање дела било уобичајена пракса великих византијских сликара првих деценија XIV века.

Иван М. Ђорђевић

ЗИДНО СЛИКАРСТВО 1322–1430/1

После великог обновитеља манастира Хиландара, краља Милутина, било је у последњем раздобљу независне српске државе много оних који су наставили његово задужбинско дело. У питању су били, пре свега, чланови владарске куће Немањића, њихови наследници на престолу и српска властела, при чему је значајна била и улога самог манастирског братства.

Трпезарија, северни зид. Гостољубље Аврамово, детаљ, после 1322.

Трпезарија

Прва целина зидног сликарства у Хиландару, након смрти краља Милутина и устоличења краља Стефана Дечанског (6. јануара 1322), настала је у манастирској трпезарији, великој правоугаоној грађевини, постављеној у правцу југ–север са апсидама на ужим странама. До почетка друге деценије XVII столећа просторија је имала изнутра видљив двосливни кров, када је њена унутрашњост смањена по висини и начињена таваница. На северном зиду — изнад главне апсиде и игуманског стола, а изнад таванице која је украшена 1621. године под руководством познатог мајстора Георгија Митрофановића — остаци првобитног живописа налазе се на широкој, троугаоној површини испод крова. Колико се данас може видети, у горњој зони је попрсје Исуса Христа са отвореним кодексом, коме су се клањали по један анђео или арханђео у медаљону. У зони испод њих преостали су део Сусрета Аврама са анђелима код Мамвријског дуба, Гостољубље Аврамово обележено натписом на грчком и српскословенском као Света Тројица, и Жртва Аврамова.

По стилским особинама, првобитне фреске хиландарске трпезарије у доброј мери одударају од остварења сликара који је украсио наос главне цркве, мада постоје неке сличности са живописом у њеној припрати. Пре свега, реч је о упрошћенијој форми и сувљем колориту. Ако се овоме дода и превага на-

глашеног мрког цртежа, као и тонско решавање волумена, онда је ово зидно сликарство извела друга скупина мајстора, која је покушала да следи уметнике наоса и припрате католикона.

Време настанка ових фресака, које су само делимично сачуване, може се одредити на основу новог датовања завршетка рада на сликању припрате. Поуздано је, наиме, утврђено да је живопис приведен крају у септембру или октобру 1321. године, свакако пре смрти његовог ктитора краља Милутина (М. Марковић). Од целокупног сликаног програма трпезарије Георгија Митрофановића свакако су веома важни портрети историјских личности у доњој зони јужне апсиде. Овде су насликани краљ Милутин, византијски цар Андроник II, монах Симеон – краљ Урош I и краљ Стефан Дечански, при чему су Милутин и Андроник II обележени као „ктитори овог светог храма". У том смислу је значајно питање непосредног удела Георгија Митрофановића у избору тематике. Тешко је поверовати да се он у трпезарији није држао онога што је у то време – бар у оштећеном стању – било сачувано од првобитног живописа. На примеру његовог рада у цркви Светог Димитрија у Пећи добро се види његов „рестаураторски" таленат, па смо мишљења да је он и овде, у Хиландару, „поновио" оно што се могло препознати, разуме се са одређеним прилагођавањима у духу времена у коме је стварао. Дакле, и иконографија (приказ примопредаје даровних повеља) и натписи зидног сликарства трпезарије, по Георгију Митрофановићу, казују да је настало по жељи краља Милутина и цара Андроника II. Међутим, с обзиром на поменути завршетак радова у католикону (септембар – октобар 1321) оно је изведено тек у време краља Стефана Дечанског, и то на самом почетку његове владавине.

Портрети краља Стефана Дечанског и младог краља Душана у припрати главне манастирске цркве

Како је владарска породица с колена на колено преносила бригу о српском манастиру најбоље показују портрети краља Стефана Дечанског и његовог сина младог краља Душана на источном зиду нартекса. Они су придружени осталим портретима изведеним у време краља Милутина, и то на новом слоју малтера. То, наиме, говори да су Дечански и Душан насликани одмах по устоличењу Дечанског (6. јануара 1322), при чему је можда још у току сликања припрате стигла вест о смрти краља Милутина, те је улогу другог, односно следећег ктитора преузео његов син. Он је, уосталом, у натпису наведен као „ктитор". Треба се подсетити да је Дечански и у другим приликама – на икони за цркву Светог Николе у Барију и у цркви Светог Николе Дабарског – поред себе истицао лик сина и наследника – младог краља Душана. Хиландарски пример заједничког ктиторства, дакле, овде није усамљен.

Црква Благовештења на манастирском гробљу

Током првих деценија XIV столећа, вероватно у време Милутинове обнове, манастирско братство је престало да се служи првобитном „костурницом" која се налазила у пиргу Светог Ђорђа, испод параклиса по коме је пирг и добио име, па је тада изграђен нов параклис у непосредној близини манастирских зидина. Реч је о здању на спрат, тзв. цркви-костници, где је у приземљу нова костурница која је и данас у функцији. На спрату, једнобродна грађевина базиликалног типа са припратом добила је тада зидно сликарство које је током турске власти веома страдало. Може се, ипак, препознати његова основна садржина, као и неки детаљи. На западним странама стубаца уз олтарску преграду су стојеће фигуре св. Петра и Павла; у доњој зони јужног зида од девет стојећих фигура великосхимника и пустињожитеља сачуваних само у доњим деловима, виде се св. Јован Претеча (као први пустиножитељ Новог завета) до улаза у ђаконикон, а потом распознају св. Теодор Студит (по одећи и тексту свитка), св. Стефан Нови (по икони у левој руци и тексту свитка), св. Петар Атонски (по великом крсту који држи), св. Онуфрије (по дужини браде и косматости) и св. Макарије Египатски (по сачуваном натпису); на северном зиду су делови једанаест стојећих фигура од којих је једино по натпису идентификован св. Козма Мајумски, а ту су и остали свети песници као и пустиножитељи; у горњој зони источног зида су Благовести, а испод њих су била попреја светитеља од којих се сачувао једино св. Димитрије. Троделни олтарски простор садржи више очуваног живописа који је веома погодан за стилску анализу: у доњој зони апсиде је Служба архијереја са св. Василијем и Јованом Златоустим, на своду олтара Вазнесење, док су на источном луку стојеће фигуре арханђела у царским одеждама; проскомидија је у истој зони са фигурама св. Софронија Јерусалимског, св. Спиридона

Свети Василије на Мору, наос, Богородица са Христом (лево), Христос (десно), пета деценија XIV века

и св. Стефана архиђакона у апсиди; горњу зону, као и крстасти свод, запрема више непознатих светих архијереја, док се једино св. Тарасије може идентификовати по натпису; од већег броја архијереја, било стојећих или у попрејима, у простору ђаконикона само се чита натпис уз св. Ахилија, а у апсиди препознаје св. Роман ђакон. На крају треба поменути сликани сокл, орнаменте и голготске крстове са криптограмима у прозорима јужног и северног зида. Сликани сокл садржи завесе на којима су различита ромбоидна поља са цветовима, између којих су били двоглави орлови. Кад је реч о голготским крстовима, иако су доста страдали, лево и десно од њих запажају се instrumenta martyrii, а на једном од крстова, на главној укрсници, и трнов венац. Као да је наручилац живописа желео да понови оно што се налазило у првој хиландарској костурници, у пиргу Светог Ђорђа, где је различитим растињем дата представа Раја у коју је стављен голготски крст са трновим венцем.

С обзиром на то да о ктитору и времену настанка овог сликарства нема конкретних података, једину могућност нуде стилске карактеристике. Очуване главе архијереја и ђакона у олтару, као и глава св. Димитрија у наосу, својим наглашеним цртежом мрком, тонским решењем волумена и одсуством суптилније колористичке палете особене за зрелу ренесансу Палеолога друге деценије XIV века, показују знатне разлике у односу на мајсторе слика у наосу главне цркве, али се угледају на оне уметнике који су извели фреске у припрати. То су, дакле, сликари чији стилски израз у већој мери одговара зидном живопису треће деценије XIV столећа, онај израз који се лако да пратити на споменицима у Србији (у Светом Никити око 1324, Кучевишту 1322–1331. и Светом Николи Дабарском око 1329).

Свети Василије на Мору

Првобитно зидно сликарство у Светом Василију на Мору, грађевини уписаног крста са куполом и припратом, очувало се само на западној страни стубаца уз олтарску преграду. На јужном ступцу је стојећа фигура Христа, док је на северном Богородица са Христом типа Одигитрије. Христос стоји на окерном постољу, а Богородица на црвеном јастуку. Почетком XIX столећа (1810) обављено је ново осликавање, којом приликом су ове фигуре благо ретуширане, нарочито њихова одећа. С обзиром на то да се не зна ко је цркву подигао (није искључено да је то био краљ Милутин), једину могућност за приближно датовање пружају ликови Христа и Богородице са дететом који приликом обнове готово нису ретуширани.

Досадашње претпоставке о времену настанка Богородице са Христом и Христа уз олтарску преграду везиване су за представе краља Милутина и краља Стефана Дечанског — фреске које су урађене у обнови 1810. године. Изведен је закључак да су живописци XIX столећа „обележили усмену традицију о ктиторству ове двојице владара“, мада је само уз Милутина исписано да је ктитор. Стари живопис је приписан времену Дечанског, иако је примећено да се „поступци које је упражњавао сликар Св. Василија могу наћи на дечанским фрескама“ (В. J. Ђурић) из друге четвртине XIV века. И заиста, очувани делови инкарната, посебно начин обраде лица без волумена и истицања бојом или цртежом образа и бора, говоре да су првобитне фреске Светог Василија изведене у време краља и цара Душана, у петој деценији. Није искључено да је управо Душан био њихов наручилац.

Параклис Сабора светих арханђела

У порти, северно од католикона, налази се — смело би се рећи — омањи пирг са црквицом посвећеном Сабору светих арханђела. Она је типа сажетог уписаног крста са куполом, а због специфичног положаја — источном страном је прислоњена уз конак — на јужној страни има ходник. Године 1718, капела је поново у целини живописана, док се првобитно сликарство данас може видети једино у јужном простору и на одговарајућој фасади пирга. Ради што боље осветљености, на јужном зиду ходника начињена су три, а на западном зиду један прозор. Свакако је цео овај простор био осликан, али су се сачувале само фигуре доње зоне и две сцене у горњој. У источној ниши и на

Параклис Сабора светих арханђела, јужни простор, Парабола о две удовичине лепте, 1365–1370.

Параклис Сабора светих арханђела, јужни простор, Гостољубље Аврамово, 1365–1370.

допрозорницима јужног зида су попрсја пророка Илије, Данила, Малахије, Јелисеја, Софронија, Јеремије и Авакума. Доњу зону још чине стојећи пророци Захарија Млађи и Михеј, св. Прокопије и Тома на јужном зиду, а св. Петар и Павле на западном. На источном зиду, у горњој зони, илустрована је парабола о Две удовичине лепте, док је на западном насликано Гостољубље Аврамово. Слободне површине су испуњене различитим орнаментима. Коначно, на јужној фасади се сачувала сцена из циклуса св. Павла Тивејског — сусрет св. Антонија са св. Павлом Тивејским.

Првобитна фреско-декорација Сабора светих арханђела дело је двојице уметника. Један је извео Параболу о две удовичине лепте и Сусрет св. Антонија са св. Павлом Тивејским, а други све остало. Разлике су видне како у сразмерама главе према телу тако и у финоћи сликане материје. По благим прелазима у обради лица и косе, за главног мајстора би се чак могло рећи да је био иконописац, а већ је забележено да је овај уметник у Хиландару израдио икону св. Теодора, од које се сачувала само десна половина. Његов помоћник се трудио да у благим прелазима на лицу опонаша рад главног мајстора, али је задебљани мрки цртеж ликовима дао готово карикатуралан изглед са изразито великим беоњачама и сасвим малим зеницама.

О времену настанка ове црквице и живописа нема података. У науци је, међутим, уочена и потврђена веза између фресака главног мајстора и слика у капели Рођења у манастиру Светог Јована Претече на Меникејској Гори код Сера. С обзиром да се поменуто сликарство угледало на живопис капеле Светог Николе у истом манастиру — ктиторско дело српског великаша Радоње Бранковића, које је доста поуздано датовано око средине седме деценије XIV столећа — фреске хиландарског Сабора светих арханђела могле су настати крајем исте деценије. Тешко је рећи ко је био њихов ктитор, али се поми-

шља да је у питању био имењак једног од четвори-це светитеља насликаних у доњој зони ходника.

Гробови

У католикону Ваведења манастира Хиландара сачувала су се четири гроба, изведена у облику аркосолија, са зидним сликама — један у наосу, а три у припрати. Колико се да видети, гробови у наосу и уз јужни зид припрате припадају последњем веку независности српске средњовековне државе, док је онај уз западни зид припрате са Богородицом Ахиропиитос нешто млађи. С обзиром на то да су се хиландарски монаси, као и данас, сахрањивали уз Гробљанску цркву, гробови у храму су свакако припадали угледној властели која је неким својим прилогом стекла право на сахрањивање у католикону.

Први по старини биће да је гроб који се налази у наосу, у северозападном углу, преко пута некадашњег места првог покојишта св. Симеона Немање. У ниши аркосолијума представљена је Богородица са Христом типа Взиграније Младенца, која је у Србији имала топономастички епитет Пелагонијска. Својим стилским особеностима — тонском моделацијом волумена и одсуством тамних и светлих површина — слика упућује на трећу четвртину XIV века како је у досадашњим истраживањима и датована. Врло је вероватно да краси гроб кесара Војихне, господара Драме, таста деспота Јована Угљеше. Чињеница да је Војихна био сродник цара Душана и да га је пратио приликом обиласка Свете Горе говори да је управо гроб у наосу, месту угледнијем него у припрати, био његов.

Не много времена после сахрањивања кесара Војихне начињен је и аркосолијум уз јужни зид припрате. Овде су у ниши, уз Богородицу са Христом, такође Пелагонијску, насликани први српски светитељи и оснивачи манастира Хиландара — св. Сава и св. Симеон Немања. Фреска је дело даровитијег уметника од оног у наосу, што се да видети у веома суптилном грађењу светлих и тамних површина, понегде и са акцентима беле. С обзиром да је 1371. године, пред одсудни Бој на Марици, деспот Јован Угљеша посетио гробове свога таста и свога сина

Главна манастирска црква, наос, гроб кесара Војихне (?), пре 1371.

Угљеше Деспотовића у Хиландару, највероватније је под овим аркосолијумом било вечно покојиште његовог рано преминулог јединца.

Коначно, уз исти, јужни зид припрате налази се и аркосолијум испод кога је сахрањен „дукс илирски“ Репош који је, по натпису, умро 1430/1. године. Овај гроб је богатији по тематици од претходна два. У ниши је Богородица Одигитрија којој се молитвено обраћа св. Ђорђе, док су на челу аркосолијума Христос Емануил који благосиља, два анђела у медаљонима и оснивачи Хиландара св. Сава и св. Симеон Немања. Занимљива је појава св. Ђорђа у попрсју, која показује да је поштована традиција да светитељ-патрон, био имењак или не, „предстоји“ за ктитора или покојника. Наиме, Репош је био син арбанашког кнеза Ивана Кастриота чија је породица даривала Хиландар, а откупила је и право да њени чланови могу боравити у пиргу Светог Ђорђа, који се због тога зове и Арбанашки, што објашњава и лик св. Ђорђа на Репошевом гробу. Сликар који је овде извео живопис далеко је по даровитости иза својих претходника, што се да видети у несигурном цртежу и пропорцијама. Ипак, његовим трудом је обележено место гроба угледног арбанашког великаша.

Драган Војводић

КТИТОРСКИ ПОРТРЕТИ И ПРЕДСТАВЕ

Бројни портрети и представе историјских личности сачувани на фрескама манастира Хиландара чине, без сумње, нашу најбогатију и временски најобухватнију галерију ктиторских ликова. Захваљујући тој изузетној ризници сведочанстава, сабираној столећима, многим поколењима био је могућ жив духовни сусрет са оснивачима, градитељима и украситељима славне светогорске лавре. Кроз своје портрете, они су осам векова дугој историји Хиландара подарили препознатљиво људско лице и учинили је прародитељском повесницом с присном поруком, чије ишчитавање не може бити само обичан научни задатак.

XII/XIII–XIV ВЕК

Најстарији српски ктиторски портрети у Хиландару страдали су још почетком XIV века, али о њима ипак понешто знамо захваљујући старим писцима. Доментијан и Теодосије сведоче да је изнад гроба св. Симеона у првобитном српском католикону био насликан лик овог светитеља и манастирског оснивача. Представа се налазила вероватно на неком пиластру, пошто се као њено место у текстовима помињу и зид и стуб, а „од ноге свете слике“ истицало је „добромирисно миро“. С много разлога треба претпоставити да је крај овог портрета био приказан и син Симеона Немање, други ктитор Хиландара — св. Сава. У време обнове хиландарске саборне цркве, извршене по жељи краља Милутина, успомена на место првобитног гроба св. Симеона и на његов лик насликан над тим гробом, по свему судећи, није била потиснута. Иако су светитељеве мошти већ 1207. пренете у отаџбину, обновитељи су, према традицији која се чува у Хиландару, портретима ктитора обележили место где је осам година почивало тело родоначелника династије Немањића. У питању је југозападни угао наоса цркве. Ту је, на западној страни пиластра, насликана представа св. Симеона као монаха, док су ликови св. Саве и краља Милутина добили место на јужном зиду, испред представе св. Стефана Првомученика на јужном крају западног зида. Симеон Немања и његови потомци приказани су с рукама подигнутим у молитви, а њихове ликове прате натписи на грчком језику. Боље очувани натписи крај св. Саве — [ὁ] ἅ[γ](ι)ος Σάβας κ(αὶ) κτήτωρ — и краља Милутина — Στέφανο(ς) ἐν Χ(ριστ)ῷ το (sic!) θ(ε)ῷ πιστὸ(ς) Οὖρεσις κραλις (sic!) κ(αὶ) κτήτωρ — показују да су Немањићи били означени као ктитори, али да крај првог српског архиепископа није била истакнута његова архијерејска титула и да уз Милутинов портрет нису наведене земље којима је краљ владао.

Традиционално схватање улоге и значења портретске целине из југозападног угла хиландарског католикона оспоравано је у новијој научној литератури. У два наврата је изнето мишљење како у поменутом простору „никада није било Немањиног гроба“ и да представе Немањића немају улогу „надгробне“ већ искључиво „ктиторске“ слике, која је у српским средњовековним црквама приказивана управо у југозападном углу наоса. Оваквом тумачењу и аргументацији противе се, међутим, многи разлози. Најпре ваља приметити да у задужбинама краља Милутина ктиторски портрет није био везан за југозападни део наоса храма и да је у хиландарској главној цркви улога свечане ктиторске слике поверена једном другом низу портрета, насликаном на источном зиду припрате. Појаву две одвојене а истовремене целине ктиторских портрета у некој цркви могуће је разумети, само ако се претпостави да су се оне разликовале по својој функцији. При томе је веома важно уочити да се ктиторски портрет јављао у југозападном углу наоса српских владарских храмова готово искључиво онда када је требало да обележи гробно место ктитора.

Поред ових начелних запажања, у корист предању о својеврсном надгробном карактеру портретске целине у југозападном делу Милутиновог католикона говорили би и неки знатно одређенији детаљи. Подсетићемо најпре на представу св. Никодима Филокалског, новог солунског мироточца, насликану у једној лунети непосредно крај лика св. Стефана Првомученика. Ова представа се својим молитвеним ставом прикључује поворци хиландарских ктитора, а према мишљењу Војислава Ј. Ђурића била је насликана крај „првобитног гроба светог Симеона“ јер су се и мошти српског светитеља прославиле чудом мироточивости. О изузетном значају и посебној улози портретске целине у југозападном простору наоса на свој би начин сведочили трагови натписа под прозором у јужном зиду, између фигура св. Саве и краља Милутина, заправо изнад места где су вероватно биле похрањене Немањине мошти. Почетком овог века још се јасно могло разазнати дванаест линија извучених оштрим предметом ради изравнавања редова натписа, сасвим сличних линијама недавно уоченим изнад гроба светог краља Уроша I у Сопоћанима. Најзад, нашу пажњу морају привући и неки особени иконографски детаљи присутни на хиландарској ктиторској слици у наосу. Краљ Милутин је насликан с обе руке подигнуте у молитви, што је сасвим необично, јер на осталим својим ктиторским портретима носи модел храма, повеље даровнице или инсигније власти. Још је необичније изостављање супедиона под краљевим ногама, односно пурпурног јастука који се среће на готово свим портретима српских владара од времена краља Драгутина, па и на Милутиновом портрету у припрати Хиландара. Изостављање ове значајне владарске инсигније није могло бити случајно и вероватно је требало да покаже да се портрет српског краља налази над местом освећеним моштима родоначелника династије, над „туђестранственим гробом“, који се, како каже Теодосије, „осветлио“ Симеоновим „испосничким телом“. Поменимо да је супедион изостављен и на представи светога краља Стефана Дечанског насликаној изнад кивота с краљевим моштима, пред олтарском преградом у Дечанима. Пурпурни јастук такође није био сликан под ногама Немањића када су приказивани у својству ктитора на иконама светих или када стоје на врежи светородне династичке Лозе, изникле из „доброг корена“ — св. Симеона Српског.

Многи разлози наводе, дакле, на закључак да приликом обнове главне хиландарске цркве првобитно гробно место св. Симеона није било запостављено, већ је и у оквиру нове грађевине јасно обележено. Најпре су градитељи указали пажњу овом простору и нагласили га стањивши изнутра дебљину западног дела јужног зида, што постаје нарочито уочљиво ако се овај део храма упореди са наспрамним, северозападним углом наоса. Сликари су га затим обележили портретима оснивача, постављајући предводнички лик св. Симеона на пиластар, можда у жељи да сачувају успомену на место светитељевог мироточивог портрета из Немањине и Савине цркве. Представи ктитора над првобитним гробним местом придружени су овде, као и у Студеници, Сопоћанима или Градцу ликови његових сарадника и наследника. Извесна особеност ове поворке очитује се, међутим, у чињеници да у програму није непосредно и јасно одређена света личност којој Немањићи упућују своје молитве. Најближи представи преподобног Симеона Српског је свечани лик св. Николе, познатог чудотворца и Немањиног заштитника, насликан у потпуно фронталном ставу на северној страни југозападног пиластра. Но, с обзиром на посвету хиландарске цркве, затим на место у програму и иконографију фигуре мирликијског епископа, св. Никола је морао бити схваћен само као један у низу светитеља чијим се посредништвом молитва Немањића преносила до представа Христа и Богородице на иконостасу.

Ако се о утицају фресака крај првобитног гроба св. Симеона на програм сликарства југозападног угла Милутиновог храма може само нагађати, сасвим је јасно да је ова потоња целина послужила као узор портретима насликаним на источном зиду припрате нове цркве. Уз незнатне измене у припрати је преузето решење портрета краља Милутина праћеног ликом св. Стефана, а биће да је иконографија сада пресликаних ликова св. Симеона и св. Саве била такође „преписана“ са представа у наосу. Међутим, општа програмска поставка, идејни смисао и функција портретске целине у припрати знатно се разликују од оних у наосу. Средишњи део композиције заузима представа Богородице на престолу с Христом-дететом у рукама, којој се клањају два арханђела. Са страна, Богородици прилазе у молитвеном ставу, као посредници, српски светитељи Симеон и Сава, а иза њих стоје — на јужној страни — византијски цар Андроник II Палеолог, српски краљ Милутин и св. Стефан, док је на северном делу источног зида насликан савладар и унук поменутог византијског цара — Андроник III. Све ове ликове прате грчки натписи. Српски краљ

Ликови изнад места првобитног гроба св. Симеона Немање у наосу главне цркве: св. Симеон, св. Сава, краљ Милутин, св. Стефан Првомученик, 1321.

поменут је као ктитор манастира и зет византијског цара, а двојица византијских владара означена су као василевси и автократори Ромеја. Првобитни натписи крај пресликаних представа св. Саве и Симеона сада се једва назиру под слојем боје из XIX века. На основу скромних трагова јасно је, ипак, да су и они били означени као ктитори и да је крај лика св. Симеона некада писало: ὁ ἅ[γιος] Συμεώ[ν] ὁ Νεεμάν [καὶ] κτή[τωρ …].

Најзначајнији део описаног портретског низа налази се на јужном делу источног зида припрате, где су насликана двојица старих владара — цар Андроник II и краљ Милутин. Византијски василевс и српски краљ носе готово идентичну одећу и стоје на супедионима украшеним двоглавим орловима. Разлика ипак има. Андроник II у десници држи кrстолики скиптар којег краљ Милутин нема, а царска хаљина — сакос — византијског владара црне је боје, што је требало да подсети на „тајанство царске власти“. Милутинов сакос је боје пурпура, као и сакос младог византијског сацара Андроника III, али млади сацар у рукама држи две важне владарске инсигније — скиптар и акакију. Лева рука краља Милутина подигнута је, насупрот томе, пред грудима у знак молитве. Сви ови детаљи показују да је на портретима у Хиландару поштовано византијско учење о хијерархији држава и владара по којој је српском краљу припадао знатно нижи ранг у односу на „цареве Ромеја“. О поштовању те хијерархије сведочи и чињеница да су ликови византијских царева добили место ближе идејном средишту композиције, а на њу такође указује садржај натписа. Краљ Милутин је означен као „веома вољени зет моћнога и светога цара Андроника“, што је требало да подсети на брак српског владара са царевом ћерком Симонидом, али и да истакне родбинско старешинство византијског василевса као симболични израз његове политичке супрематије. Поред тога, српски краљ, за разлику од двојице царева, у ознаци свог достојанства нема титуле самодршца (автократора), којој би следило набрајање државних територија. Портрети краља Милутина насликани у црквама на тлу средњовековне Србије показују знат-

—— 1321, ▬ 1322–1331, —— 1804. година

но већу самосвест српског двора. Она се очитовала најпре у језику натписа, затим у истицању пуне титулатуре и свих значајнијих владарских инсигнија српског краља, па најзад и у избору иконографских формула којима се указивало на небеско порекло његове власти. Прихватајући у Хиландару „ромејске" идеолошке назоре, краљ Милутин и његови повереници су показали свест о томе да се српска задужбина налазила на територији Царства, у атоској монашкој заједници наклоњеној византијској идеологији.

Нарасла самосвест српског владара оставила је, ипак, одређеног трага и на портретима у Хиландару. Краљ Милутин је одевен у сакос с лоросом, под ногама му је супедион украшен двоглавим орловима, а на глави носи куполну стему — инсигније које су, према одредбама византијског дворског церемонијала припадале самом цару. Поред тога, крај његовог портрета нарочито је истакнут, као и у наосу, лик св. Стефана Првомученика — заштитника српске државе и владара. Нема сумње да су култу овог светитеља, чије су име добијали на крунисању, српски суверени били лично одани, али тај култ је имао и званичну државносимболичку димензију. Истичући да се њихова власт налази под небеским покровитељством овог угледног светитеља, српски владари су заправо указивали на хришћанску утемељеност српске државе и њену „персоналност" у оквиру велике породице европских народа. Таква схватања морала су имати посебног значаја у многонационалној монашкој средини, у којој је, према речима архиепископа Никодима, св. Сава подигао Хиландар као „прибежиште општега спасења своме отачаству, српској земљи". Наглашена улога Првомучениковог култа у оквиру хиландарских портретских целина утолико је уочљивија што му је краљ Милутин у савреме-

Источни зид припрате, друга зона: Јован VI Кантакузин (првобитно млади краљ Душан), Стефан Дечански, Андроник III, св. Сава, арханђео Михаило, Богородица са Христом …

ним сликарским програмима у самој Србији указивао знатно умереније поштовање. Треба ипак приметити да је у Хиландару Првомучеников лик могао добити овако истакнуто место јер крај српског краља није била приказана његова млада жена Симонида. Ни супружнице познијих српских ктитора, деспота Угљеше Мрњавчевића или Ђурђа Бранковића рецимо, нису портретисане у светогорским задужбинама својих мужева.

На слици с источног зида припрате, краљ Милутин од византијског цара Андроника II прима свежањ свитака за које су прикачена три златна печата. Да је у питању чин примопредаје повеља сведочи, с једне стране, сасвим јасна иконографија којој се могу пронаћи многе паралеле у византијском сликарству, а са друге, чињеница да је српски владар у неколико наврата молио свога таста да му изда потврдне повеље за Хиландар. Представа другог византијског цара Андроника III, сада само делом очишћена од пресликавања из 1804. године, наводила је на претпоставку да је овај владар био приказан у својству ктитора, како дарује повељу заштитници манастира — Богородици. Међутим, на основу трагова првобитне слике, који избијају под слојем из XIX века, јасно је да Андроник Млађи није пружао левицу ка средишту композиције. Ту руку он је држао, по обичајима дворског церемонијала, пред грудима, носећи у њој акакију. Византијски цареви јављају се, дакле, у хиландарском ктиторском низу као владари државе на чијој је територији подигнут српски манастир и као највиши гаранти пуноправности ктиторског чина.

Монументални низ портрета с источног зида припрате насликан је у другој зони, изнад пролаза што воде у наос, а фигуре представљених личности нешто су више од ликова светитеља са суседних зи-

… Богородица са Христом, арханђео Гаврило,
св. Симеон Немања, Андроник II, Милутин, св. Стефан

дова. Овако истакнуто и угледно место ктиторских портрета не јавља се ни у једној старијој српској задужбини и вероватно је, бар делом, било последица околности да је српски краљ приказан у друштву византијских царева. Значају и слојевитости значења ове целине доприносе и други елементи тематског програма припрате. В. Ј. Ђурић је издвојио *Рођење Христово* насликано изнад представе Богородице и *Храм премудрости* над царем Андроником II и краљем Милутином – две сцене којима се у оквиру хиландарског програма истицао значај ктиторске делатности за спасење хришћана и величала Премудрост као врлина владара. Непосредно испод портрета Андроника III насликана је сцена *Крштења* пред којим се некада налазила агијазма – посуда с освећеном водом, док је под представом краља Милутина исписан велики ктиторски натпис у облику скраћене повеље на старом српском језику. Тај текст је, између осталог, сведочио да је осликавање хиландарске цркве завршено негде између 1. септембра и 28. октобра 1321. године, што су недавно утврдили Миодраг Марковић и Вилијам Тејлор Хостетер.

Пред нама, ипак, остаје питање када су у току осликавања католикона, које је могло трајати и две-три године, насликани портрети. Они у припрати налазе се у другој зони источног зида, где се по правилу није завршавао рад сликара, па је сасвим извесно да је између настанка ове групе портрета и исписивања натписа о завршетку радова, вероватно секо техником на унапред утврђеном пољу, морало проћи одређено време. Војислав Ј. Ђурић је на основу чињенице да међу представама византијских владара нема лика сацара Михаила IX, а да је краљ Милутин насликан као жив, закључио да су хиландарски портрети настали између 12. октобра 1320. и 28. октобра 1321. године, заправо између датума смрти ове двојице владара. Према мишљењу Војислава Ј. Ђурића портрете није могуће с пуном поузданошћу датовати прецизније на основу титуле автократора поменуте у натпису крај младог Андроника III. Заслужни истраживач Хиландара је истакао да међу историчарима, који су своја разматрања заснивали на проучавању царских повеља, нема сагласности о томе када је син Михаила IX стекао право на титулу автократора: после очеве смрти, октобра 1320. или након мира у Регионy, 6. јуна 1321. Ако се, међутим, пажња поклони другим византијским изворима може се доћи до прилично поузданих закључака о овом питању. Драгоцени су притом подаци Јована Кантакузина и Нићифора Григоре да је између цара Андроника II и његовог најстаријег унука, Андроника III, дошло до озбиљних размирица још знатно пре октобра 1320. године и да су оне прерасле у отворен сукоб после смрти првог сацара Михаила IX. Потпуно разочаран поступцима свога унука, Андроник II је решио да га лиши наследства престола, па је име младог савладара чак изостављано из формулара заклетви поданика. С обзиром на то да се право на титулу автократора стицало само уз сагласност главног цара, јасно је да непосредно после смрти Михаила IX млади Андроник III није могао бити проглашен за автократора. Штавише, уплашен плановима свога деде да именује новог престолонаследника, Андроник III бежи из Цариграда (април 1321) и стаје на чело побуне чији ће успех нагнати старог цара да се 6. јуна 1321. ипак измири с унуком. Том приликом Андроник II је признао младом сацару право на наследство престола, дао му део царства на управу и доделио му, без сумње, титулу автократора, која ће се већ током истог месеца јавити у потписима Андроника III. Чини се стога сасвим извесним да су портрети у хиландарском католикону морали настати тек након споразума у Региону, и да пружају слику о приликама у Византији после 6. јуна 1321.

Извесну сумњу у овакво датовање могло би да унесе запажање да се на портрету Андроника III, а он сасвим сигурно није дело сликара који је извео портрете Андроника II и краља Милутина, јављају инсигније крунисаног цара. Наиме, према сведочанствима Јо-

вана Кантакузина и Псеудо-Кодина некрунисани сацар се појављивао и у најсвечанијим приликама с обичним венцем на глави, различитим од царске стеме, обучен у тунику и фијалин, а у рукама није имао никаквих инсигнија. Поуздано се зна да је Андроник III крунисан 2. фебруара 1325. године, па се намеће закључак да би тек од тога датума имао право да носи инсигније с којима је представљен у Хиландару. Пажљивије проучавање византијског портретног сликарства показује, ипак, да одредбе церемонијала у доба Палеолога нису увек строго поштоване, и да су некрунисани сацареви, попут Јована VIII на портрету у рукопису Ivoires 100 из Лувра, могли да буду приказани са стемом на глави и са свим осталим инсигнијама највишег ранга.

Пре но што се безрезервно прихвати датовање портрета из хиландарске припрате у период између 6. јуна и 28. октобра 1321. године мора се размотрити још једно питање. Одавно је примећено да краљ Милутин на својим хиландарским портретима изгледа нешто млађи него на портрету у Грачаници, па се сматрало да су портрети из Хиландара настали негде 1319. или 1320. године. Оваквом датовању портрета, којем се противе новији и поузданији показатељи, у прилог је ишла чињеница да је на представама краља Милутина веома реалистично приказивана његова старосна доб. Мора се, међутим, узети у обзир околност да хиландарски портрети нису могли бити рађени према живом моделу, иако прилично верно преносе црте краљевог лика. Нема било каквих наговештаја да је краљ Милутин пред крај живота посетио Свету Гору, а грчки сликари хиландарског католикона можда никада и нису видели нашег краља уживо. Логично је стога претпоставити да су они пред собом имали некакав предложак послат из Србије управо око 1319. године, вероватно неку владарским ликом украшену повељу, на основу које су насликали два хиландарска портрета српског краља.

Портрети на северном делу источног зида припрате:
Јован VI Кантакузин (првобитно млади краљ Душан), Стефан Дечански и Андроник III

Када су сликарски радови у Милутиновом католикону били завршени и када је после смрти краља Милутина дошло до промене на српском престолу, ликовима владара с источног зида припрате придружене су још две фигуре. Преко представа непознатих светитеља, насликани су на новом слоју малтера портрети краља Стефана Дечанског и његовог сина, младога краља Душана. Ови портрети су за сада само делимично очишћени од пресликавања из 1804, приликом којих је потпуно измењен идентитет представи младог краља. Сликари XIX века су у натпису крај његове фигуре исписали име византијског цара Јована VI Кантакузина, мада је Кантакузин дошао на власт тек шеснаест година после смрти Стефана Дечанског. Да је крај српског краља некада био насликан његов савладар Душан, не може бити сумње, пошто су ова двојица владара у време заједничке управе над државом без изузетка сликана у пару. Осим тога и голобради лик владара-младића, поновљен на слоју из 1804, одговара управо средњовековним представама младога краља Душана.

Крај портрета Стефана Дечанског откривен је првобитни натпис, исписан на старом српском језику, у којем се насликани владар титулише као „краљ и самодржац свој Српској земљи и Поморју“ и помиње као ктитор манастира. Уочљиво је колико се по језику и садржају овај натпис разликује од натписа што у хиландарској цркви прате портрете краља Милутина. За разлику од оца, Стефан Дечански на свом портрету поседује и све инсигније самодржавне власти, укључујући скиптар и акакију, док стоји у потпуно фронталном ставу, пун свести о властитом достојанству. То јасно говори да су његова схватања, жеље и намере биле другачије од Милутинових када је одлучио да свој портрет и портрет свога сина прикључи низу владарских ликова у хиландарској припрати. Чин таквог досликавања само се донекле може објаснити ктиторским залагањима нових владара, поменутим у натпису крај портрета, јер се заслуге Стефана Дечанског и његовог сина сасвим сигурно нису односиле на католикон у којем су портрети насликани. Пресудни разлози за проширење првобитне портретске целине били су свакако идеолошке природе. Истицање ликова Стефана Дечанског и Душана међу главним хиландарским ктиторима значило је и посредну потврду легитимности њихове власти над српским земљама, пошто се ктиторско право над Хиландаром, као значајном владарском задужбином, стицало заједно с престолом. Због заплета који су после Дежевског сабора наступили око питања наслеђа српске круне и чињенице да је Владислав, син краља Драгутина, све до 1325. године владао у некадашњој очевој области, признат од своје властеле и неких страних држава као краљ, Стефану Дечанском било је веома стало да докаже своја легитимна права на власт освојену у Србији. Рекло би се да управо у светлу те неразрешене династичке ситуације ваља разумети жељу Стефана Дечанског и Душана да своје портрете прикључе низу хиландарских ктитора и да иконографијом тих портрета и натписима који их прате нагласе неприкосновеност свог владарског ауторитета. Ако оваква размишљања имају основа, онда би осликавање ликова Дечанског и Душана требало најпре датовати у период између 6. јануара 1322, када су ови владари крунисани, и 1325. односно 1326. године, када се Драгутинов син, краљ Владислав II последњи пут помиње у изворима. Запажа се, такође, да у натпису крај српског краља нема помена његових родбинских веза са грчким царем, у које је ступио током прве половине 1324, оженивши се Маријом Палеолог, због чега ће га Андроник II у једној повељи издатој Хиландару назвати својим „врло вољеним сином и зетом“. У сваком случају, досликавање портрета у припрати католикона обављено је пре свргавања Стефана Дечанског с власти — августа 1331. године.

XVII ВЕК

Најстарије хиландарске ктиторске представе из доба турске власти настале су 1621. године, у време обнове живописа трпезарије, и заузимају јужну апсиду ове грађевине. На источној страни конхе, познати српски сликар Георгије Митрофановић насликао је краља Милутина како прима свежањ повеља од цара Андроника III Палеолога, готово у потпуности понављајући иконографско решење познато из припрате католикона. Древним владарима притом су измењена места, краљу Милутину је у десницу додат скиптар, док је цар Андроник у натпису проглашен за ктитора. На западној страни конхе представљени су, по свему судећи, краљ Урош I као монах (стъі Сүмонь ·ѕ҃·) и свети краљ Стефан Дечански. Право да буду приказана у овом простору двојица српских краљева сасвим су сигур-

вана Кантакузина и Псеудо-Кодина некрунисани сацар се појављивао и у најсвечанијим приликама с обичним венцем на глави, различитим од царске стеме, обучен у тунику и фијалин, а у рукама није имао никаквих инсигнија. Поуздано се зна да је Андроник III крунисан 2. фебруара 1325. године, па се намеће закључак да би тек од тога датума имао право да носи инсигније с којима је представљен у Хиландару. Пажљивије проучавање византијског портретног сликарства показује, ипак, да одредбе церемонијала у доба Палеолога нису увек строго поштоване, и да су некрунисани сацареви, попут Јована VIII на портрету у рукопису Ivoires 100 из Лувра, могли да буду приказани са стемом на глави и са свим осталим инсигнијама највишег ранга.

Пре но што се безрезервно прихвати датовање портрета из хиландарске припрате у период између 6. јуна и 28. октобра 1321. године мора се размотрити још једно питање. Одавно је примећено да краљ Милутин на својим хиландарским портретима изгледа нешто млађи него на портрету у Грачаници, па се сматрало да су портрети из Хиландара настали негде 1319. или 1320. године. Оваквом датовању портрета, којем се противе новији и поузданији показатељи, у прилог је ишла чињеница да је на представама краља Милутина веома реалистично приказивана његова старосна доб. Мора се, међутим, узети у обзир околност да хиландарски портрети нису могли бити рађени према живом моделу, иако прилично верно преносе црте краљевог лика. Нема било каквих наговештаја да је краљ Милутин пред крај живота посетио Свету Гору, а грчки сликари хиландарског католикона можда никада и нису видели нашег краља уживо. Логично је стога претпоставити да су они пред собом имали некакав предложак послат из Србије управо око 1319. године, вероватно неку владарским ликом украшену повељу, на основу које су насликали два хиландарска портрета српског краља.

Портрети на северном делу источног зида припрате:
Јован VI Кантакузин (првобитно млади краљ Душан), Стефан Дечански и Андроник III

Када су сликарски радови у Милутиновом католикону били завршени и када је после смрти краља Милутина дошло до промене на српском престолу, ликовима владара с источног зида припрате придружене су још две фигуре. Преко представа непознатих светитеља, насликани су на новом слоју малтера портрети краља Стефана Дечанског и његовог сина, младога краља Душана. Ови портрети су за сада само делимично очишћени од пресликавања из 1804, приликом којих је потпуно измењен идентитет представи младог краља. Сликари XIX века су у натпису крај његове фигуре исписали име византијског цара Јована VI Кантакузина, мада је Кантакузин дошао на власт тек шеснаест година после смрти Стефана Дечанског. Да је крај српског краља некада био насликан његов савладар Душан, не може бити сумње, пошто су ова двојица владара у време заједничке управе над државом без изузетка сликана у пару. Осим тога и голобради лик владара-младића, поновљен на слоју из 1804, одговара управо средњовековним представама младога краља Душана.

Крај портрета Стефана Дечанског откривен је првобитни натпис, исписан на старом српском језику, у којем се насликани владар титулише као „краљ и самодржац свој Српској земљи и Поморју“ и помиње као ктитор манастира. Уочљиво је колико се по језику и садржају овај натпис разликује од натписа што у хиландарској цркви прате портрете краља Милутина. За разлику од оца, Стефан Дечански на свом портрету поседује и све инсигније самодржавне власти, укључујући скиптар и акакију, док стоји у потпуно фронталном ставу, пун свести о властитом достојанству. То јасно говори да су његова схватања, жеље и намере биле другачије од Милутинових када је одлучио да свој портрет и портрет свога сина прикључи низу владарских ликова у хиландарској припрати. Чин таквог досликавања само се донекле може објаснити ктиторским залагањима нових владара, поменутим у натпису крај портрета, јер се заслуге Стефана Дечанског и његовог сина сасвим сигурно нису односиле на католикон у којем су портрети насликани. Пресудни разлози за проширење првобитне портретске целине били су свакако идеолошке природе. Истицање ликова Стефана Дечанског и Душана међу главним хиландарским ктиторима значило је и посредну потврду легитимности њихове власти над српским земљама, пошто се ктиторско право над Хиландаром, као значајном владарском задужбином, стицало заједно с престолом. Због заплета који су после Дежевског сабора наступили око питања наслеђа српске круне и чињенице да је Владислав, син краља Драгутина, све до 1325. године владао у некадашњој очевој области, признат од своје властеле и неких страних држава као краљ, Стефану Дечанском било је веома стало да докаже своја легитимна права на власт освојену у Србији. Рекло би се да управо у светлу те неразрешене династичке ситуације ваља разумети жељу Стефана Дечанског и Душана да своје портрете прикључе низу хиландарских ктитора и да иконографијом тих портрета и натписима који их прате нагласе неприкосновеност свог владарског ауторитета. Ако оваква размишљања имају основа, онда би осликавање ликова Дечанског и Душана требало најпре датовати у период између 6. јануара 1322, када су ови владари крунисани, и 1325. односно 1326. године, када се Драгутинов син, краљ Владислав II последњи пут помиње у изворима. Запажа се, такође, да у натпису крај српског краља нема помена његових родбинских веза са грчким царем, у које је ступио током прве половине 1324, оженивши се Маријом Палеолог, због чега ће га Андроник II у једној повељи издатој Хиландару назвати својим „врло вољеним сином и зетом“. У сваком случају, досликавање портрета у припрати католикона обављено је пре свргавања Стефана Дечанског с власти — августа 1331. године.

XVII ВЕК

Најстарије хиландарске ктиторске представе из доба турске власти настале су 1621. године, у време обнове живописа трпезарије, и заузимају јужну апсиду ове грађевине. На источној страни конхе, познати српски сликар Георгије Митрофановић насликао је краља Милутина како прима свежањ повеља од цара Андроника III Палеолога, готово у потпуности понављајући иконографско решење познато из припрате католикона. Древним владарима притом су измењена места, краљу Милутину је у десницу додат скиптар, док је цар Андроник у натпису проглашен за ктитора. На западној страни конхе представљени су, по свему судећи, краљ Урош I као монах (стꙑ Сүмонь [illegible]) и свети краљ Стефан Дечански. Право да буду приказана у овом простору двојица српских краљева сасвим су сигур-

но стекла због својих ктиторских заслуга, мада у натписима они нису истакнути као ктитори Хиландара, већ само као светитељи. Четворицу владара благосиља Христос „*анђео великог савета*" насликан у полукалоти апсиде. Овај низ ктиторских представа настављао се вероватно у северној апсиди трпезарије где се сада, на слоју сликарства из XVIII века, налазе ликови св. Симеона и св. Саве укључени у велики *Деисис* под представом *Тајне вечере*.

Врло је вероватно да су портрети били сликани и у оквиру првобитног програма хиландарске трпезарије из друге или треће деценије XIV века. За обичај представљања ктиторских ликова у манастирским трпезаријама добро се знало како у Византији тако и у средњовековној Србији. Подсетимо бар на портрете царева из династија Комнина и Палеолога у трпезаријама манастира Светог Мокија и Богородице Перивлепте у Цариграду или на Теодосијево сведочанство о представи манастирског оснивача св. Симеона у студеничкој трпезарији. О могућности да је низ ктиторских представа у хиландарској благоваоници преузет из старијег програма приликом његове обнове говорила би представа Уроша I као монаха, чија се појава у XVII веку никако не може сматрати стереотипом. Занимљиво је, такође, да у трпезарији нису приказани сви средњовековни ктитори већ да се низ завршава представом Стефана Дечанског, чијим је залагањем у трећој деценији XIV века заиста могла бити осликана ова просторија. Међутим, крај Митрофановићеве представе овога владара нема лика младога краља Душана који је у средњовековним споменицима редовно приказиван крај оца. Велико је питање да ли су представе краља Милутина и цара Андроника II могле бити „пренете" из католикона у апсиду трпезарије још током треће деценије XIV века, али је сасвим сигурно да су необични натписи што их прате и обојицу називају ктиторима „храма овога", као и сви остали натписи, уобличени тек у XVII веку. Због свега тога чини се да је Георгије Митрофановић у хиландарској трпезарији затекао само прилично оштећену галерију ктиторских портрета коју је реконструисао у складу са својим знањима и на основу богате ликовне грађе сачуване у католикону.

У Хиландару су очувана и два аутентична ктиторска портрета из XVII века. Први се налази на западном зиду параклиса Светог Николе и представља „игумана и архимадрита" Виктора, једну од најенергичнијих личности у читавој историји Хиландара, који је обновио овај параклис и дао да се ослика 1667. го-

Игуман Виктор,
параклис Светог Николе, 1667.

дине. Игуман Виктор је представљен у савременој монашкој одори како држи бројаницу и модел храма док пред њим стоји св. Никола и кроз молитву га препоручује упрестољеном Христу. Спаситељева фигура знатно је мања од фигура ктитора и патрона храма, и постављена је тачно изнад улаза у параклис. Овај тип ктиторске композиције с представом донатора који се обраћа умањеној фигури Христа, Свете Тројице или Богородице на престолу, приказаној обично изнад прозорског отвора или улаза у храм, често се јавља још у средњовековној уметности православних (Кинцвиси, Вардзија, Бертубани, Перивлепта у Охриду, Ресава итд.). Занимљивост представе у хиландарском параклису огледа се у наглашеном дијагоналном покрету оствареном ступњевитим уздизањем фигура и извијањем горње бордуре

композиције. Архимандрит Виктор је угледајући се на старије портретске целине у манастиру, свој портрет окружио ликовима значајних хиландарских и светогорских ктитора, чија се иконографија, међутим, само уопштено ослања на средњовековне моделе. На северном делу западног зида параклиса насликани су „благочестиви краљ Милутин, ктитор светога манастира Хиландара" и краљ Стефан Дечански, док су на западном пару пиластара место добиле представе кнеза Лазара и св. Атанасија Атонског. Крај „образа" косовског страдалника представљен је српски новомученик из Кратова — св. Георгије Нови. Ликови најзначајнијих обновитеља Хиландара — св. Симеона и св. Саве — нарочито су истакнути на југоисточном пиластру, крај иконостаса. Временом ће се у хиландарским параклисима усталити обичај да се иконе с ликовима св. Саве и св. Симеона постављају управо на јужни крај иконостаса.

Занимљиви спој традиционалних решења и савремених схватања показује портрет београдског митрополита Симеона, насликан пред параклисом Светог Јована Претече, на врху куле Светога Саве. Пошто је дао да се сагради овај параклис, угледни српски архијереј, изданак познате херцеговачке породице Љубибратића, платио је и његово осликавање 1683/1684, па је с разлогом приказан као ктитор с моделом храма у руци. Митрополит Симеон одевен је у раскошно украшен пурпурни сакос, преко којег носи богато извезени омофор и надбедреник, а на глави има златом и бисерјем украшену митру. Запажа се да београдски владика на свом портрету није обележен нимбом који се веома дуго задржао на представама српских архијереја и у периоду турске власти. Током XVII века нимб почиње да се губи, најпре с портрета живих архијереја, да би и сам српски патријарх Арсеније "II Чарнојевић, савременик Симеонов, на једном постхумном портрету из 1708. године био приказан без нимба. Митрополит Симеон стоји у строго фронталном ставу и десном руком благосиља, што је веома необично за архијерејске ктиторске портрете. Када су приказивани у улози ктитора на старим фрескама (XIV–XVII век), високи достојанственици српске цркве редовно заузимају молитвени став, док се гест благослова јављао искључиво на њиховим репрезентативним портретима. Неуобичајени гест на ктиторском портрету београдског митрополита уноси извесну нејасноћу и у иначе традиционално осмишљен однос овог портрета према фигури св. Симеона Српског, насликаној наспрам њега, с десницом подигнутом у молитви. Веома је необично и то што у близини митрополитовог портрета нема лика патрона па-

Београдски митрополит Симеон,
припрата параклиса Светог Јована Претече, 1683/4.

раклиса који би прихватао модел храма. С обзиром на став владике Симеона мало је вероватно да се попрсје св. Јована Претече налазило у оближњој лунети, над пролазом према северном делу куле, где сада нема трагова живописа.

XVIII–XIX ВЕК

Из XVIII века очувала су се у Хиландару два ктиторска портрета. Старији се налази у параклису Покрова Богородице, обновљеном и осликаном 1740. године трудом архимандрита Герасима и „синова цркве Сарајевске". На западном зиду параклиса насликан је архимандрит Герасим како Богородици на престолу, приказаној изнад улаза, приноси модел

храма. Већ на први поглед уочава се велика сличност између ове представе и ктиторске композиције у параклису Светог Николе, која је морала послужити као непосредни иконографски изворник портрету архимандрита Герасима. Ктиторски портрет у црквици Богородичиног покрова, за разлику од портрета архимандрита Виктора, међутим, није окружен портретима старијих ктитора Хиландара. Од обичаја здруживања представа нових и старих ктитора одступило се и у параклису Светог Јована Рилског, обновљеном и осликаном 1757. заслугом Хаџи-Влча из места Банско код Разлога у Бугарској. На јужном зиду овога параклиса, некада посвећеног св. Стефану Првомученику, представљен је ктитор који приноси модел храма и обновљених конака новом патрону светилишта. Хаџи-Влча је одевен у савремену грађанску ношњу, а његов лик обележава већ сасвим модеран сликарски третман портрета.

Ктиторска композиција, параклис Покрова Богородице, 1740.

Одређена програмска изолованост ктиторских портрета у црквицама Покрова Богородице и Светог Јована Рилског утолико је уочљивија што у овим параклисима још нема груписања ликова словенских светитеља, до чега ће доћи већ 1778. године у црквици Светог Саве Српског. Настао под утицајем Жефаровићеве Стематографије, живопис у најнижој зони овог параклиса јасно је наговестио дух развијених целина хиландарских ктиторских представа с почетка XIX века. Најпре је у припрати кнеза Лазара 1803. године насликана богата галерија српских и словенских светитеља, у чијем се језгру налазе ликови четворице манастирских ктитора. Сасвим по угледу на низ ктиторских представа са источног зида припрате краља Милутина, овде су изнад улаза на западном зиду насликани св. Симеон и св. Сава у молитвеном ставу пред Богородицом са малим Христом у наручју. На источној страни монументалних пиластара, јужно и северно од улаза, приказани су кнез Лазар и краљ Милутин као ктитори и светитељи. Њихове представе, нарочито Лазарева, показују једну сасвим нову и за дотадашњу уметност Хиландара неуобичајену иконографију. Српски кнез је насликан без круне на глави, с косом зачешљаном на особен начин и широком, средње дугом, проседом брадом, огрнут хермелинским огртачем, док је краљ Милутин одевен у сасвим необичну хаљину без лороса и заузима барокни парадни став. Оваква иконографија српских владара, која се формирала на подручју Карловачке митрополије од краја XVII до краја XVIII века, готово у потпуности је преписана са хоругве (заставе) коју је 1801. године Хиландарцима послао родољубиви бачки епископ Јован Јовановић. Наравно, због прилагођавања представа новом положају и контексту дошло је до извесних измена. Кнезу Лазару је уместо одсечене главе у леву руку стављен модел припрате, лик краља Милутина је обрнут, као у огледалу, и приказан с дугом тамном брадом, али је све остало, па чак и боје хаљина, преузето са хоругве. Поред двојице поменутих ктитора у најнижој зони Лазареве припрате представљен је низ архијереја и владара из српских династија Немањића и сремских Бранковића али и других словенских и атонских светитеља. По замисли сасвим сличан програму Лазареве припрате је и низ представа насликан 1810. године у западном делу Вазнесенске цркве у хиландарском пиргу Хрусији. Као главни ктитор „обитељи ове“ приказан је на северном зиду краљ Милутин, наспрам њега је насликан Стефан Дечански, сматран такође ктитором Хрусије, док су ликови Стефана Првовенчаног (монаха Симона) и кнеза Лазара добили место на западном зиду. Изнад ових предста-

Свети кнез Лазар, спољна припрата католикона, 1803.

Свети краљ Милутин, спољна припрата католикона, 1803.

ва нашла су се попреја Срба светитеља међу којима доминирају сремски Бранковићи. Занимљиво је да ликови краља Милутина и кнеза Лазара и овде понављају, бар у основи, решење са хиландарске хоругве.

Сусрећемо се тако, по ко зна који пут, са појавом „цитата“ која је чинила веома занимљиву и особену одлику у стварању хиландарске галерије ктиторских представа и битно је утицала на то да се ова хронолошки разнородна галерија заиста може посматрати као јединствена целина. Ликови краља Милутина праћеног св. Стефаном, св. Саве и св. Симеона преписани су из наоса у припрату католикона, решење портрета цара Андроника II и краља Милутина из припрате поновљено је у трпезарији, портрет игумана Виктора послужио је као модел ктиторској слици архимандрита Герасима, а општа замисао низа ктиторских ликова са источног зида Милутинове припрате пренета је на западни зид Лазаревог нартекса, при чему су ликови главних ктитора преузети са манастирске заставе, што ће се поновити и у Вазнесенској цркви на Хрусији. Хиландарске портретске целине обједињује и обичај груписања представа старих и нових ктитора са ликовима светитеља поштованих међу Србима у развијене низове. Тај обичај је био напуштен само накратко, средином XVIII века, да би се већ почетком XIX века

зацио у новом и наглашеном виду. Особености хиландарских портрета нарочито је допринела околност да су они настали у српском манастиру подигнутом на византијској, грчкој територији. У иконографији тих портрета сучељавале су се стога различите идеологије и схватања, а у њиховим натписима смењивали се српски и грчки језик. Дух светогорске средине увек је поштован, но споне са расејаним српским светом никада нису прекидане. У појединим периодима, као што је то био крај XVIII и почетак XIX века, везе са Карловачком митрополијом биле су толико утицајне да су владарски ликови у Хиландару постали део једнога сликом исказаног националног програма насталог у далеком Срему. По томе, хиландарске ктиторске представе нису имале само улогу верних пратилаца културних и историјских мена Србије и Балкана. Захваљујући снази порука које су собом носиле, оне су биле и судеонци у тој историји.

Зоран Ракић

ЗИДНО СЛИКАРСТВО XVII ВЕКА

Током друге четвртине XVI века дошло је, захваљујући делатности знаменитог критског мајстора Теофана Стрелице и његових следбеника, до процвата сликарског стваралаштва на Светој Гори. Ови зографи, који су у свом поступку успешно сјединили уметничко и иконографско наслеђе XIV столећа и појединости преузете из ренесансне уметности, оставили су своје фреске и иконописна остварења у више атонских манастира. У зидном сликарству Хиландара, међутим, није се сачувао траг овог великог сликарског полета. Штавише, у самом манастиру није очувана ниједна фреско целина настала у XVI веку, а о раду критских сликара сведочи једино живопис Молитвокелије, хиландарске келије надомак Кареје, који је, према Г. Суботићу, 1541. године извео неки од Теофанових настављача.

Судећи по сачуваним делима, обнова зидног сликарства започела је у Хиландару тек почетком треће деценије XVII столећа. Непосредно пре тога хиландарски монаси су преправили стару трпезарију, саграђену и живописану у време краља Милутина, а њен највиши део украсили богато изрезбареном и обојеном таваницом. Потом су одлучили да већ оштећене фреске са почетка XIV века замене новим. Тај значајни посао поверили су 1621. године члану манастирског братства Георгију Митрофановићу, најугледнијем српском сликару тога доба, који је претходних година у матичним областима — старој Херцеговини, Далмацији и јужном делу Србије — али и у свом манастиру на Светој Гори извео више сликарских подухвата. Он је зидове ове велике правоугаоне просторије, са апсидама на ужим странама, прекрио фрескама сложеног иконографског садржаја. Читав посао је окончао у новембру 1621. године, у време игумана Илариона, и о томе оставио натпис изнад улаза.

Данас су се, премда доста оштећене, Митрофановићеве зидне слике очувале на три зида трпезарије, осим на северном, где је живопис пропао сразмерно брзо након настанка, па је 1780. године замењен новим. У првој зони источног и западног зида су под сликаним аркадама приказане стојеће фигуре најпоштованијих монаха и пустињака међу којима су св. Антоније Велики, Сава Освећени, Теодосије Општежитељ, Атанасије Атонски, Макарије Велики, Стефан Нови, Варлаам и Јоасаф, Онуфрије, Петар Атонски, Марко Трачки и Теодор Студит. Њима су прикључени ликови св. Зосима који причешћује Марију Египатску, св. Пахомија са анђелом, тројице халкидонских мученика Манојла, Савела и Исмаила, св. столпника и монументална фигура арханђела Михаила у оклопу, са исуканим мачем, насликана у југоисточном углу. У јужној апсиди су испод Христа Анђела Великог савета краљ Милутин и Андроник II Палеолог, означени као ктитори, Стефан Урош I, представљен као монах (Симон II), и Стефан Дечански у владарском орнату. У допрозорницима су ликови пророка.

У другом појасу дуж целог источног, а делимично јужног и западног зида, Георгије Митрофановић је насликао двадесет девет сцена из живота св. Саве Српског следећи текст светитељевог житија које је написао хиландарски књижевник Теодосије. Почетне епизоде ове повести се односе на Савино бекство на Свету Гору, боравак у манастиру Русику, где је замонашен, и долазак Симеона Немање у Ватопед и његов сусрет са сином. Следе добијање повеље за Хиландар од цара Алексија, смрт Симеона Немање и чудесно изливање мира из његових моштију, рукополагање св. Саве за свештеника и епископа, крунисање и смрт Стефана Првовенчаног. Неколико композиција је посвећено чудима св. Саве који проналази скривено благо, исцељује расслабљеног, избавља град и угарског краља обраћа у православље, на путу у Јерусалим маглом скрива брод од разбојника и након чије молитве анђео усмрћује Стреза. Последње сцене приказују смрт св. Саве у

Трпезарија, св. Сава Освећени, 1621.

Трпезарија, св. Теодор Студит, 1621.

Трнову, краља Владислава који бугарског цара моли да му преда Савине мошти и пренос светитељевих моштију из Трнова у Милешеву.

Изнад циклуса св. Саве налазе се, на двадесет пет поља највише зоне, сцене Акатиста – похвалне песме у част Богородице. Изван ове основне схеме насликане су у горњем делу јужног зида композиције Скиније и Божићне стихире, а у северном делу западног зида, дуж читаве његове висине, четири велике сцене: Лествица Јована Лествичника, Пад Луцифера, „Хвалите Господа" – псалам 148 и Сабор бесплотних сила. Млађе сликарство на северном зиду са представама Благовести, Богородице са Христом, Тајне вечере, Деисиса и појединач-

Трпезарија, Божићна стихира, 1621.

ним ликовима светитеља, међу којима су и главни манастирски ктитори св. Симеон и Сава, вероватно је делом поновило програм Митрофановићевих фресака на овом месту.

Овакав репертоар, у многим појединостима особен за декорацију манастирских трпезарија, сачињен је веома промишљено. У првој зони фигуре знаменитих монаха, пустиножитеља и атонских подвижника, на чијим су свицима поучни текстови, истичу значај монашког живота и испосништва, док ликови српских владара и византијског цара подсећају на најзаслужније манастирске донаторе. Опширни циклус св. Саве прославља ктитора као највећег српског светитеља и узор манастирском братству. Ком-

Ктиторски натпис игумана Виктора, параклис Светог Николе, 1667.

почињује Акатиста. Сцене — старозаветног символа Богородице и Божићне стихире „Шта да ти донесемо", посвећене Христовом оваплоћењу, славе Богородицу, чијем је празнику Ваведења посвећен главни хиландарски храм. Четири монументалне сцене на западном зиду поучавају монахе симболично, али и непосредно, попут Лествице Јована Лествичника по којој се монаси, савлађујући искушења, пењу у небеска станишта или падају у адске дубине. Најзад, сцене везане за обед и евхаристију, обављене део програма ових простора, обновљене су на северном зиду крајем XVIII века.

Фреске хиландарске трпезарије су најопсежније и, како је приказ, последње сликарско остварење Георгија Митрофановића. У његовом опусу оне се издвајају и изузетном ликовном лепотом. Висока уметничка својства овог живописа уочавају се већ у првој зони. Ликови монаха племенитих, изузетно издужених пропорција брижљиво су сликани и јасно окарактерисани. Строгост њихових испосничких физиономија је ублажена пастелним, зеленкасто смеђим, ружичастим, сивобелим, црвеним, бледоокерим, светлољубичастим, умбра и смеђекестењастим бојама одежди. Једноличност њихових фронталних ставова избегнута је финим варирањем положаја руку и развијених свитака у њима и контрапостом, који је код појединих фигура истакнут, а код других једва наглашен. Миран ритам овог низа смењују динамични и наративни призори из живота св. Саве, насликани у вишем појасу. Уметник на овим композицијама искусно преображава текст у слику, а поједине епизоде, посебно на почетку циклуса (Бекство Растка из родитељског дома, Војници злостављају монахе тражећи одбеглог принца, Сава дели вруће хлебове испосницима на Атосу), готово претвара у жанр сцене. Мада обузет приповедањем он не занемарује ни сликарску форму. Стога је и овде његов цртеж сигуран, композиције су уравнотежене, фигуре сабражене правилним пропорцијама, а њихови покрети неусиљени. Живописност представа Митрофановић постиже и сликовитим облицима архитектонских кулиса и разуђених предела, чије се расветљене боје ефектно истичу на загаситоплавом фону. Истанчаности колорита доприноси и обојеност одежди протагониста која је усклађена са здањима у позадини. Исти квалитети одликују и остале композиције — Акатист и монументалне сцене на западном зиду. Лепота колорита, изузетан смисао за декоративност, префињен ритам боја и линија, приповедачки дар и богатство и довршеност облика чине овај фреско-ансамбл не само највишим дометом у кратковеком, али плодном уметничком животу Георгија Митрофановића већ и једним од најлепших дела српског зидног сликарства XVII века. Једнако племените уметничке особине поседује и Митрофановићева икона Христа, постављена на средини дрвене таванице трпезарије.

Доградње, оправке и сликарски радови у манастирској целини Хиландара настављени су и током друге половине XVII столећа. Поред осталих здања тада је обновљено и неколико временом овешталих параклиса — малих храмова који су у Хиландару, као и у другим светогорским манастирима, одувек подизани поред главне цркве. Радови су прво отпочели на параклису Светог Николе, смештеном у североисточном делу манастира, над његовим улазом, на месту где се још од XIV века налазила кула са капелом посвећеном истом светитељу. Изградња црквице је окончана 1664. године средствима јеромонаха Виктора, дугогодишњег манастирског игумана за чије име је везано више уметничких подухвата у Хиландару. Потом је 1670/71. године ктиторством херцеговачког митрополита Василија обновљен обрушени

врх пирга Светог Ђорђа и храм који је на њему постојао од првих година XIII века. Деценију доцније, 1681/2, благодарећи прилогу београдског митрополита хаџи Симеона, саграђена је на самом врху пирга Светог Саве црква Светог Јована Претече.

Сви параклиси су малих размера и исте основе сажетог уписаног крста. Чине их наос, наткривен слепим кубетом, и травеј олтарског простора, покривен полуобличастим сводом. Након зидарских радова њихова унутрашњост је покривана фрескама. У параклису Светог Николе живописање је обављено 1667, три године после изградње, храм Светог Јована Претече је још краће чекао на осликавање јер је оно окончано већ 1683/4, док је црква Светог Ђорђа најдуже остала без фресака, пошто су оне изведене тек 1684, петнаест година након завршетка радова на њеној архитектури. Њихове добро очуване зидне слике откривају једноставан и сродан тематски репертоар.

Натпис на западном зиду у параклису Светог Николе пружа исцрпне податке о његовом живописању — поред године настанка поменут је као ктитор игуман Виктор и, што није чест случај, „рукоделац", тј. сликар поп Данило. Он је у првој зони бочних зидова наоса насликао превасходно ликове најпоштованијих светих ратника којима је придружио св. Саву и Симеона Српског, двојицу знаменитих подвижника св. Атанасија Атонског и Саву Освећеног, св. Георгија Новог и Јована Претечу. На западном зиду представљен је у оквиру ктиторске композиције игуман Виктор у монашкој ризи како посредством св. Николе приноси модел своје задужбине Христу. Уз њега су заслужни манастирски донатори — краљеви Милутин и Стефан Дечански и кнез Лазар. У најнижој зони олтара су поред више појединачних представа најугледнијих архијереја и ђакона приказани Визија Петра Александријског на северном зиду, Мртви Христос у гробу у ниши проскомидије, Служба архијереја у олтарској апсиди, а Христос Анђео Великог савета у ниши ђаконикона.

У вишим зонама олтара су, поред Богородице у полукалоти апсиде, насликани њено Рођење и неколике сцене Великих празника: Благовести, Рођење Христово, Сретење, Вазнесење и Силазак св. Духа. У наосу је на западном зиду Успење Богородице, док невелике, лучно завршене сегменте подужних зидова заузима циклус св. Николе, патрона храма. На јужном зиду је у две зоне распоређено седам композиција: светитељево Рођење, Крштење, потом ретко приказивано чудо малог св. Николе који исцељује жену са сувом руком, Довођење св. Николе у школу, рукоположења св. Николе за ђакона и свештеника и његово јављање цару Константину. Циклус се наставља на северном зиду, где је, опет у два појаса, илустровано шест призора: Св. Никола избавља три човека од мача, Василија из сараценског ропства, а Димитрија из мора, Успење св. Николе, Пренос светитељевих моштију и Св. Никола разара Артемидин храм. На потрбушјима прислоњених лукова су пророци, на њиховим чеоним странама попреја четрдесеторице севастијских мучени-

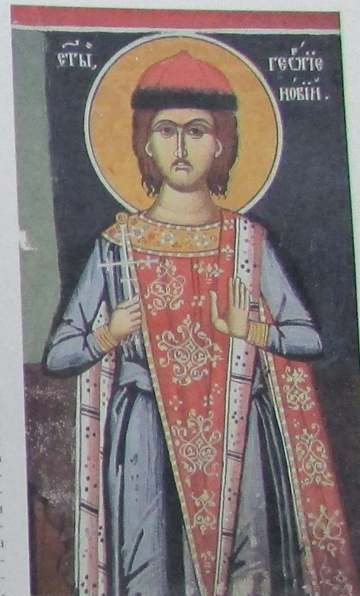

Параклис Светог Николе, св. Георгије Кратовац

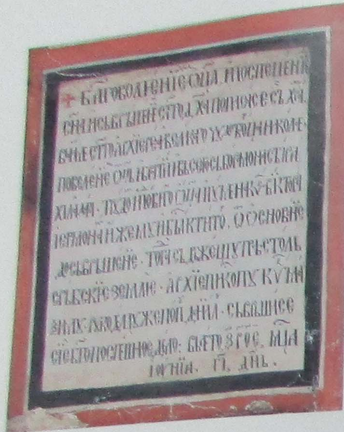

Ктиторски натпис игумана Виктора, параклис Светог Николе, 1667.

позиције Акатиста, Скиније — старозаветног симво- ла Богородице и Божићне стихире „Шта да ти принесемо", посвећене Христовом оваплоћењу, сла- ве Богородицу, чијем је празнику Ваведења посве- ћен главни хиландарски храм. Четири монументал- не сцене на западном зиду поучавају монахе симбо- ликом, али и непосредно, попут Лествице Јована Ле- ствичника по којој се монаси, савлађујући искуше- ња, пењу у небеска станишта или падају у адске ду- бине. Најзад, сцене везане за обед и евхаристију, обавезни део програма ових простора, обновљене су на северном зиду крајем XVIII века.

Фреске хиландарске трпезарије су најопсежније и, сва је прилика, последње сликарско остварење Георгија Митрофановића. У његовом опусу оне се издвајају и изузетном ликовном лепотом. Висока уметничка својства овог живописа уочавају се већ у првој зони. Ликови монаха племенитих, незнатно издужених пропорција брижљиво су сликани и јасно окарактерисани. Строгост њихових испосничких физиономија је ублажена пастелним, зналачки усаглашеним сивоплавим, ружичастим, сивобелим, црвеним, бледозеленим, светлољубичастим, умбра и смеђекестењастим бојама одежди. Једноличност њихових фронталних ставова избегнута је финим варирањем положаја руку и развијених свитака у њима и контрапостом, који је код појединих фигура истакнут, а код других једва наглашен. Миран ритам овог низа смењују динамични и наративни призори из живота св. Саве, насликани у вишем појасу. Уметник на овим композицијама искусно преображава текст у слику, а поједине епизоде, посебно на почетку циклуса (Бекство Растка из родитељског дома, Војници злостављају монахе тражећи одбеглог принца, Сава дели вруће хлебове испосницима на Атосу), готово претвара у жанр сцене. Мада обузет приповедањем он не занемарује ни сликарску форму. Стога је и овде његов цртеж сигуран, композиције су уравнотежене, фигуре саображене правилним пропорцијама, а њихови покрети неусиљени. Живописност представа Митрофановић постиже и сликовитим облицима архитектонских кулиса и разуђених предела, чије се расветљене боје ефектно истичу на загаситоплавом фону. Истанчаности колорита доприноси и обојеност одежди протагониста која је усклађена са здањима у позадини. Исти квалитети одликују и остале композиције — Акатист и монументалне сцене на западном зиду. Лепота колорита, изузетан смисао за декоративност, префињен ритам боја и линија, приповедачки дар и богатство и довршеност облика чине овај фреско-ансамбл не само највишим дометом у кратковеком, али плодном уметничком животу Георгија Митрофановића већ и једним од најлепших дела српског зидног сликарства XVII века. Једнако племените уметничке особине поседује и Митрофановићева икона Христа, постављена на средини дрвене таванице трпезарије.

Доградње, оправке и сликарски радови у манастирској целини Хиландара настављени су и током друге половине XVII столећа. Поред осталих здања тада је обновљено и неколико временом овешталих параклиса — малих храмова који су у Хиландару, као и у другим светогорским манастирима, одувек подизани поред главне цркве. Радови су прво отпочели на параклису Светог Николе, смештеном у североисточном делу манастира, над његовим улазом, на месту где се још од XIV века налазила кула са капелом посвећеном истом светитељу. Изградња црквице је окончана 1664. године средствима јеромонаха Виктора, дугогодишњег манастирског игумана за чије име је везано више уметничких подухвата у Хиландару. Потом је 1670/71. године ктиторством херцеговачког митрополита Василија обновљен обрушени

врх пирга Светог Ђорђа и храм који је на њему постојао од првих година XIII века. Деценију доцније, 1681/2, благодарећи прилогу београдског митрополита хаџи Симеона, саграђена је на самом врху пирга Светог Саве црква Светог Јована Претече.

Сви параклиси су малих размера и исте основе сажетог уписаног крста. Чине их наос, наткривен слепим кубетом, и травеј олтарског простора, покривен полуобличастим сводом. Након зидарских радова њихова унутрашњост је покривана фрескама. У параклису Светог Николе живописање је обављено 1667, три године после изградње, храм Светог Јована Претече је још краће чекао на осликавање јер је оно окончано већ 1683/4, док је црква Светог Ђорђа најдуже остала без фресака, пошто су оне изведене тек 1684, петнаест година након завршетка радова на њеној архитектури. Њихове добро очуване зидне слике откривају једноставан и сродан тематски репертоар.

Натпис на западном зиду у параклису Светог Николе пружа исцрпне податке о његовом живописању — поред године настанка поменут је као ктитор игуман Виктор и, што није чест случај, „руководелац", тј. сликар поп Данило. Он је у првој зони бочних зидова наоса насликао превасходно ликове најпоштованијих светих ратника којима је придружио св. Саву и Симеона Српског, двојицу знаменитих подвижника св. Атанасија Атонског и Саву Освећеног, св. Георгија Новог и Јована Претечу. На западном зиду представљен је у оквиру ктиторске композиције игуман Виктор у монашкој ризи како посредством св. Николе приноси модел своје задужбине Христу. Уз њега су заслужни манастирски донатори — краљеви Милутин и Стефан Дечански и кнез Лазар. У најнижој зони олтара су поред више појединачних представа најугледнијих архијереја и ђакона приказани Визија Петра Александријског на северном зиду, Мртви Христос у гробу у ниши проскомидије, Служба архијереја у олтарској апсиди, а Христос Анђео Великог савета у ниши ђаконикона.

У вишим зонама олтара су, поред Богородице у полукалоти апсиде, насликани њено Рођење и неколике сцене Великих празника: Благовести, Рођење Христово, Сретење, Вазнесење и Силазак св. Духа. У наосу је на западном зиду Успење Богородице, док невелике, лучно завршене сегменте подужних зидова заузима циклус св. Николе, патрона храма. На јужном зиду је у две зоне распоређено седам композиција: светитељево Рођење, Крштење, потом ретко приказивано чудо малог св. Николе који ис-

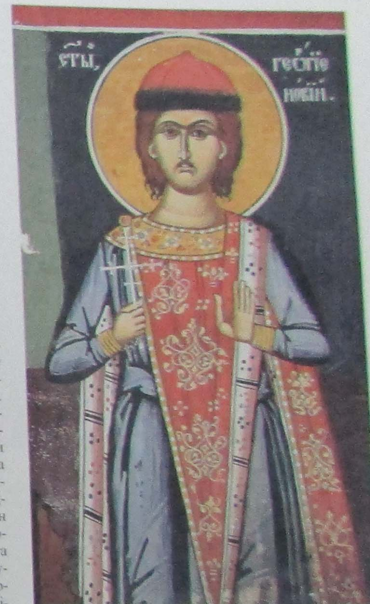

Параклис Светог Николе, св. Георгије Кратовац

цељује жену са сувом руком, Довођење св. Николе у школу, рукоположења св. Николе за ђакона и свештеника и његово јављање цару Константину. Циклус се наставља на северном зиду, где је, опет у два појаса, илустровано шест призора: Св. Никола избавља три човека од мача, Василија из сараценског ропства, а Димитрија из мора, Успење св. Николе, Пренос светитељевих моштију и Св. Никола разара Артемидин храм. На потрбушјима прислоњених лукова су пророци, на њиховим чеоним странама попреја четрдесеторице севастијских мучени-

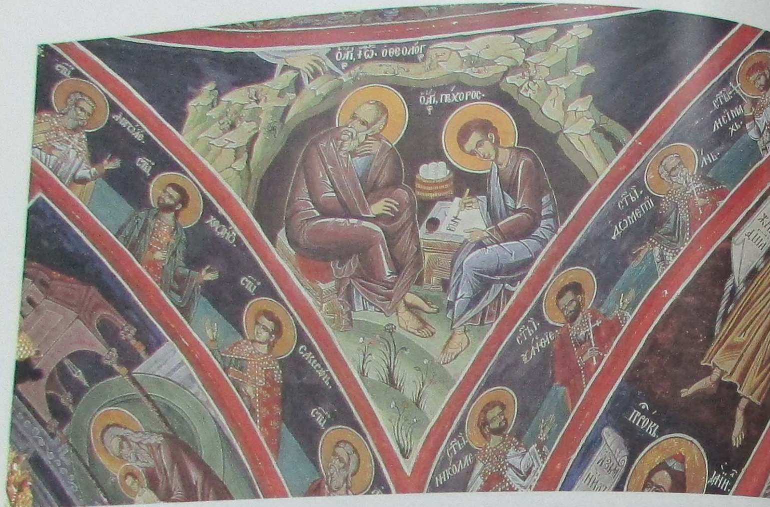

Параклис Светог Николе, јеванђелист Јован Богослов са учеником Прохором, југоисточни пандантиф, 1667.

ка, у пандантифима јеванђелисти, а у калоти Христос Пантократор и Небеска литургија.

Натпис у храму Светог Јована Претече истиче да је његово живописање, као и градњу, платио београдски митрополит Симеон. Као спомен на тај подухват, у малом предворју које замењује припрату, насликан је лик ктитора, наглашених портретских црта, у епископском орнату и са моделом задужбине. Наспрам митрополитовог портрета је лик св. Симеона Српског. Уз улаз у цркву су, према старом обичају, фигуре св. Петра и Павла, двојице најзнаменитијих апостола, док су на сводовима трема два главна празника патрона храма: Рођење и Усековање Јована Претече.

Сведени простор параклиса није могао да прими сложенији програм. Стога су у најнижој зони наоса представљени једино арханђели Гаврило и Михаило на западном, и по шесторица светитеља, већином св. ратника и лекара уз које су св. Сергије и Вакх и патрон, св. Јован Претеча са крилима, на подужним зидовима. Декорација олтара је устаљена. Визија Петра Александријског је на северном зиду, лик мртвог Христа у ниши проскомидије, док су остале површине испуњене ликовима ђакона и архијереја, међу којима је и св. Сава Српски. У апсиди су Служба архијереја и Богородица са Христом, окружена пророцима који образују композицију „Пророци су те наговестили“.

У зони изнад стојећих фигура илустрована су два циклуса — Великих празника и св. Јована Претече. Први је због ограниченог простора сведен на само шест сцена: у олтару су Рођење Христово, Сретење и Силазак у ад, а у наосу су опширно приказано Распеће, на северном, Успење Богородице на западном, а Крштење Христово, прикључено циклусу патрона, на јужном зиду. Поред две композиције у трему, житије св. Јована Претече је испричано на бочним зидовима наоса. На јужној страни су у два појаса насликане сцене Благовести Захарији, Сусрет Захарије и Јелисавете, Анђео одводи Јована у пустињу, Јован проповеда и, потом, дочекује Христа, а на северној Јован пред Иродом, Јован у тамници, Полагање тела Јована Претече у гроб и Обретење Претечине главе. На највишим површинама, на прислоњеним луковима, у лозу су уплетена попрсја одабраних од седамдесеторице „малих“ апостола са по једним Христовим ликом у врху сваког низа, у пандантифима су јеванђелисти, док је у кубету Христос Пантократор окружен серафимима, херувимима и престолима, између којих су Богородица и Јован Претеча.

Параклис Светог Јована Претече, св. Сава, 1683/4.

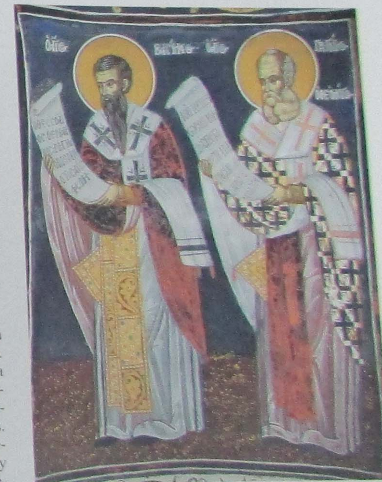

Параклис Светог Јована Претече, св. Василије и св. Григорије из олтарске апсиде, 1683/4.

У предворју параклиса Светог Ђорђа, међу остацима фресака из прве половине XIII века је у лунети над улазом у храм насликан св. Ђорђе како убија аждају. При дну композиције исписана је на грчком језику 1684. година уз име монаха Атанасија који се обраћа Богу. Несумњиве стилске блискости ове представе са фрескама у унутрашњости цркве указују да су и оне изведене у исто време. Невелики простор који украшавају условио је њихов сажет тематски репертоар. И овде су у првој зони наоса св. ратници — Ђорђе, Теодор Тирон, Теодор Стратилат, Артемије, Евстатије, Нестор, Димитрије и Виктор — приказани као мученици, у раскошним одорама и са мученичким крстом. Њима су придружени св. врачи Кузман, Дамјан и Пантелејмон, св. Петка и двојица првоапостола Петар и Павле.

У олтарском простору су, поред арханђела Гаврила, неколики ликови архијереја и ђакона и Визија Петра Александријског, у проскомидији је Христос у гробу, а у апсиди Богородица са Христом и Служба архијереја. У вишим зонама олтара је насликан непотпун циклус Великих празника: Благовести су на источном зиду, Рођење Христово на јужној, а Вазнесење на северној страни свода.

На зидовима наоса површине изнад стојећих фигура запрема осам епизода из житија патрона цркве св. Ђорђа. Циклус, као што је уобичајено, почиње на јужном зиду сценом Св. Ђорђе пред царем Диоклецијаном, а наставља се неколиким призорима светитељевих страдања. На истом зиду приказан је св. Ђорђе кога боду копљима, на западном зиду светитељу стављају камен на груди, у стопала му укивају усијану обућу, а потом га муче на точку, док су на северној страни две завршне сцене — Св. Ђорђе муче у кречани и Усековање св. Ђорђа. На потрбушју лука прислоњеног уз западни зид су још две епизоде из светитељевог житија: Св. Ђорђа крепи анђео и Св.

Параклис Светог Николе, јеванђелист Јован Богослов са учеником Прохором, југозападни пандантиф, 1667.

ка, у пандантифима јеванђелисти, а у калоти Христос Пантократор и Небеска литургија.

Натпис у храму Светог Јована Претече истиче да је његово живописање, као и градњу, платио београдски митрополит Симеон. Као спомен на тај подухват, у малом предворју које замењује припрату, насликан је лик ктитора, наглашених портретских црта, у епископском орнату и са моделом задужбине. Насупрот митрополитовог портрета је лик св. Симеона Српског. Уз улаз у храму су, према старом обичају, фигуре св. Петра и Павла, двојице најзнаменитијих апостола, док су на сводовима трема два главна празника патрона храма: Рођење и Усековање Јована Претече.

Скромни простор параклиса није могао да прими сложенији програм. Стога су у најнижој зони наоса представљени једино арханђели Гаврило и Михаило на западном, и по шесторица светитеља, већином св. ратника и лекара уз које су св. Сергије и Вакх и патрон, св. Јован Претеча са крилима, на подужним зидовима. Декорација олтара је устаљена. Визија Петра Александријског је на северном зиду, лик мртвог Христа у ниши проскомидије, док су остале површине испуњене ликовима ђакона и архијереја, међу којима је и св. Сава Српски. У апсиди су Служба архијереја и Богородица са Христом, окружена пророцима који образују композицију „Пророци су те наговестили".

У зони изнад стојећих фигура илустрована су два циклуса — Великих празника и св. Јована Претече. Први је због ограниченог простора сведен на само шест сцена: у олтару су Рођење Христово, Сретење и Силазак у ад, а у наосу су опширно приказано Распеће, на северном, Успење Богородице на западном, а Крштење Христово, прикључено циклусу патрона, на јужном зиду. Поред две композиције у трему, житије св. Јована Претече је испричано на бочним зидовима наоса. На јужној страни су у два појаса насликане сцене Благовести Захарији, Сусрет Захарије и Јелисавете, Анђео одводи Јована у пустињу, Јован проповеда и, потом, дочекује Христа, а на северној Јован пред Иродом, Јован у тамници, Полагање тела Јована Претече у гроб и Обретење Претечине главе. На највишим површинама, на прислоњеним луковима, у лозу су уплетена попрсја одабраних од седамдесеторице „малих" апостола са по једним Христовим ликом у врху сваког низа, у пандантифима су јеванђелисти, док је у кубету Христос Пантократор окружен серафимима, херувимима и престолима, између којих су Богородица и Јован Претеча.

У предворју параклиса Светог Ђорђа, међу остацима фресака из прве половине XIII века је у лунети над улазом у храм насликан св. Ђорђе као убица аждаје. При дну композиције исписана је на грчком језику 1684. година уз име монаха Атанасија који се обраћа Богу. Несумњиве стилске блискости ове представе са фрескама у унутрашњости храма указују да су и оне изведене у исто време. Невелики простор који украшавају условио је њихов сажет тематски репертоар. И овде су у првој зони наоса св. ратници — Ђорђе, Теодор Тирон, Теодор Стратилат, Артемије, Евстатије, Нестор, Димитрије и Виктор — приказани као мученици, у раскошним одорама и са мученичким крстом. Њима су придружени св. врачи Кузман, Дамјан и Пантелејмон, св. Петка и двојица првоапостола Петар и Павле.

У олтарском простору су, поред арханђела Гаврила, неколико ликова архијереја и ђакона и Визија Петра Александријског, у проскомидији је Христос у гробу, а у апсиди Богородица са Христом и Служба архијереја. У вишим зонама олтара је насликан непотпун циклус Великих празника: Благовести су на источном зиду, Рођење Христово на јужној, а Вазнесење на северној страни свода.

На зидовима наоса површине изнад стојећих фигура запрема осам епизода из житија патрона цркве св. Ђорђа. Циклус, као што је уобичајено, почиње на јужном зиду сценом Св. Ђорђе пред царем Диоклецијаном, а наставља се неколиким призорима светитељевих страдања. На истом зиду приказан је св. Ђорђе кога боду копљима, на западном зиду светитељу стављају камен на груди, у стопала му укивају усијану обућу, а потом га муче на точку, док су на северној страни две завршне сцене — Св. Ђорђе муче у кречани и Усековање св. Ђорђа. На потрбушју лука прислоњеног уз западни зид су још две епизоде из светитељевог житија: Св. Ђорђа крепи анђео и Св.

Параклис Светог Јована Претече, св. Сава, 1683/4.

Параклис Светог Јована Претече, св. Василије и св. Григорије из олтарске апсиде, 1683/4.

Параклис Светог Јована Претече, Силазак у ад, 1683/4.

Ђорђе и царица Александра. На осталим површинама овог и лукова уз јужни и северни зид су попрсја светитеља, међу њима петозарних мученика и појединих св. ратника. У пандантифима су јеванђелисти, између њих на истоку је Мандилион, на западу Керамион, на југу попрсје арханђела, а на северу Христос Емануил. Купола овога храма је данашњи изглед добила 1851. године када је надвишена тамбуром. Из истог времена потичу и зидне слике у њој.

Током друге половине XVII века у зидном сликарству хиландарских параклиса је потпуно преовладао грчки начин рада, јер су творци фресака у све три цркве Грци. На њихово ауторство указују не само натписи који прате ликове светитеља и сцене, српски са покојом грчком упадицом у Светом Николи, а готово у потпуности грчки у друга два храма, већ и неке иконографске и стилске појединости, особене за грчко сликарство тога доба.

Сажет тематски репертоар живописа је у све три хиландарске црквице истородан, а не разликује се много ни од програма фресака оновремених параклиса у било ком светогорском манастиру. У првој зони наоса представљени су претежно св. ратници и најугледнији св. врачи, програм олтарског простора је уобичајен, а у вишим зонама су циклус патрона и, због релативно малих зидних површина, само поједине сцене Великих празника. На прислоњеним луковима су попрсја светитеља, на пандантифима јеванђелисти, а у кубету Христос Пантократор.

Међутим, и поред уздржаности у одбиру, поједини ликови светитеља и призори су смишљено распоређени, а поједини од њих нису лишени ни иконографских посебности. То је веома упадљиво у параклису Светог Николе где је утицај ктитора, образованог игумана Виктора, на избор светитеља и сцена неоспоран. Он је око свога портрета, на ктиторској композицији, сабрао и најпознатије донаторе Хиландара, а у невеликом простору своје задужбине нашао је места и за св. Атанасија Атонског, Григорија Солунског-Паламу, Михаила епископа Синадског и Георгија Новог, чији су култови на Светој Гори тада били изузетно поштовани. Слично је поступио и београдски митрополит Симеон када је у предворју цркве Светог Јована Претече, чију је градњу и осликавање омогућио, дао да се уз његов портрет наслика и лик св. Симеона Српског, који му је био имењак и узор у монашком животу и ктиторској делатности.

На иконографска решења појединих сцена, посебно из циклуса Великих празника, утицали су и сами сликари. Сународници и далеки следбеници чувеног критског сликара Теофана, који је столеће раније у атонским манастирима оставио своја најбоља остварења и чији је утицај био снажан и у XVII веку, они су у дуговеке, добро познате схеме ових композиција уносили и појединости преузете из критског сликарства претходних времена. Детаљи попут бокора цвећа у руци арханђела Гаврила у Благовестима у цркви Светог Николе, букета у вази на истој композицији у храму Светог Ђорђа или Богородица која клечи крај малог Христа и тројица мудраца који му приносе дарове на сцени његовог Рођења у параклисима Светог Николе и Светог Јована Претече, иконографска схема Сретења у оба храма, упадљиво подигнуте главе Богородице и апостола у Вазнесењу Христовом на зидовима Светог Николе и Светог Ђорђа, потом појединости на призорима Рођења Богородице и Силаска Светог Духа у цркви мирликијског чудотворца и попрсни лик Христа у облацима над улазом у цркву Светог Јована Претече показују низ подударности са старијим светогорским решењима насталим по критским узорима XVI века. О њима речито сведочи и Распеће у Претечином храму, изузетне наративности, са крстовима Христа и двојице разбојника, мртвима који васкрсавају из гробова, џелатом који једном разбојнику пребија голени, живописном архитектуром Јерусалима у позадини и уплаканим анђелима на небу. Неретко су натписи на свицима пророка и мелода брижљиво одабрани и повезани са сценама уз које су представљени.

Детаљно приказана Небеска литургија у Светом Николи, композиција „Пророци су те наговестили", што истиче нераздлучиву везу између Старог и Новог завета и прославља Богородицу, у олтарском простору цркве Јована Претече, и неуобичајен лик св. Луке, на пандантифу истог храма, који је, уместо да исписује своје јеванђеље, представљен како слика икону Богородице са Христом, закључују невелики низ тематских и иконографских изузетности фресака XVII века у хиландарским параклисима. Епизоде посвећене житију патрона су у сва три параклиса устаљено решене и усредсређене на најважнија збивања која су, често лаконски испричана, сведена на само најнеопходније учеснике.

У погледу стила фреске друге половине XVII столећа у Хиландару су сасвим у превласти грчког начина сликања. Њихови творци — путујући зографи који су се у манастиру задржавали кратко и напуштали га након завршетка преузетих послова — премда неједнаких способности, били су привржени истоврсним сли-

Параклис Светог Јована Претече, јеванђелист Матеј, 1683/4.

карским схватањима утемељеним на традицији и са понеким решењем позајмљеним од критских мајстора. Најбољи међу њима био је поп Данило, аутор живописа у параклису Светог Николе. Његове фреске, неуједначеног квалитета и рађене по различитим предлошцима, остављају као целина повољан утисак. Томе посебно доприносе појединачне фигуре светитеља насликане у првој зони, на прислоњеним луковима и у куполи. Њихов цртеж лишен крупнијих омашки, складне пропорције и стрпљиво моделовани инкарнат откривају руку искусног мајстора. Међутим, на истим фигурама уочавају се и сликареве мане. И поред неколиких успешнијих решења, попут портрета јеромонаха Виктора и ликова св. Димитрија, Георгија Новог, појединих архијереја и св. ратника, физиономије светитеља се заморно понављају, а схематизовани и груби набори њихових кићених хаљина и огртача, покривених биљним украсом, са первазима опточеним бисерима, не следе положаје тела, нити истичу њихов волумен. Још упадљивије недостатке откривају композиције, посебно епизоде из циклуса св. Николе – уситњеност, једнолична композициона решења, поједностављене архитектонске кулисе, извесне нетачности у цртежу и сведен и не увек складан колорит.

Наглашена наративност сликарства попа Данила, понеки успелији детаљ или сликовита појединост, какве су кадионице и дарохранилница у рукама св. Стефана и Романа или плаштаница у представи Небеске литургије, преузете из тадашње богослужбене праксе и, надасве, декоративност, чине овај ансамбл, изведен у духу позних настављача критских сликара, типичним остварењем у оновременој сликарској делатности на Светој Гори. Поп Данило се бавио и иконописом. Престоне иконе и сликани крст на иконостасу цркве Светог Николе, приписани његовој руци, захваљујући вештој моделацији и сигурном цртежу остављају знатно бољи утисак од живописа којим су окружене.

Просечност епохе није превазишао ни сликар храма Светог Јована Претече. Образован на истим узорима као и поп Данило, мада мање искусан, овај анонимни зограф на својим фрескама открива врлине и слабости истоветне онима које је његов претходник испољио на зидовима Светог Николе. Он такође највећу пажњу поклања појединачним светитељским фигурама. Њихове готово истоветне физиономије уметник пажљиво исликава жутим окером који се по овалу лица слива са маслинастозеленим сенкама. Одева их у богато украшене одоре чији су набори, по угледу на начин рада критских сликара, истакнути оштрим сивобелим одблесцима металног сјаја. Декоративност хаљина светитеља, поред обиља орнамената и бисера, увећава и колорит саздан на звонким односима тамноплаве, сиве, љубичасте, зелене, умбре и ружичасте. Склоност ка сликовитости и исцрпном приповедању открива и на појединим композицијама које, као у призорима Христовог распећа, осуде Ирода, Претечиног рођења и усековања, испуњава рашчлањеним архитектонским кулисама, многобројним учесницима, незнатно издужених пропорција и колористички добро усклађеним са фоном, и детаљима на намештају и одећи преузетим из свакодневног живота. Добре особине овог сликара су још уочљивије на иконама које је извео за иконостас црквице чије је зидове покрио фрескама.

Параклис Светог Јована Претече, јеванђелист Јован са Прохором, 1683/4.

Двојица њему блиских, али уметнички слабијих зографа су радила у храму Светог Ђорђа. Иако привржени истим стилским схватањима, њихова знања су неједнака. Вештији мајстор је извео већину светитељских ликова у првој зони, док је онај мање талентован осликао углавном више делове. Први аутор, мада не досеже пуноћу колорита и форме са фресака цркве Јована Претече, умешно обрађује инкарнат и поседује солидно цртачко умеће и смисао за декоративност. О томе још убедљивије од живописа сведоче престоне иконе Христа и св. Ђорђа које је насликао за црквени иконостас. Помоћник овог мајстора је експресивнији и грубљи у моделацији откривених делова тела и хаљина, а епизоде из циклуса св. Ђорђа, упрошћених композиционих решења, сасвим поједностављених и стилизованих архитектонских и

Северни зид йараклиса Свеūоī Ђорђа, 1684.

пејзажних кулиса, поремећених пропорција фигура и умртвљеног колорита, откривају праву меру његових скромних способности.

Знатно изразитије од попа Данила и сликара параклиса Светог Јована Претече, ова двојица зографа су типични представници једне уморне и истрошене уметности која је, ближећи се свом крају, упорним понављањем давно усвојених и већ сасушених облика и наглашеном декоративношћу, покушавала да прикрије недостатак надахнућа и стваралачку немоћ.

У манастирском комплексу је сачуван још један фрагмент живописа XVII века. У лунети изнад улаза у параклис Четрдесет севастијских мученика, смештеном на врху конака са северне стране пирга Светог Саве, налази се избледела фреска са допојасним ликом св. Николе. Светитељ је приказан на устаљен начин — у епископском орнату, са јеванђељем у левој руци, док десном благосиља. Унутрашњост овог простора је остала неосликана, па попрсје мирликијског чудотворца, неуобичајено у односу на данашњу посвету храма, представља једини

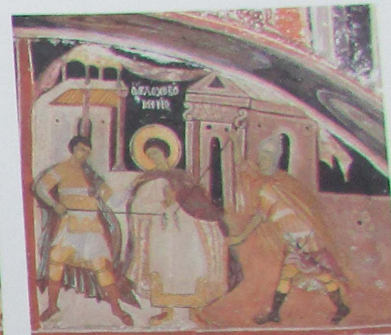

Параклис Свеūоī Ђорђа, јужни зид, сцене из свеūиūељевоī живоūа, 1684.

сликани украс његових зидова. Пошто је на основу натписа уклесаног у једну камену плочу утврђено да је ова црквица, довршена у јесен 1660. године, првобитно била посвећена св. Николи, то се и сликање попрсја њеног патрона може везати за исто време.

Најзад, једна целина зидног сликарства из овог периода очувана је ван манастирских зидина — у цркви Свете Тројице на Спасовој Води, смештеној око два километра југозападно од матичног манастира. На том живописном месту, на уској заравни омеђеној стрмим литицама, постојала је монашка насеобина још од шездесетих година XIII века. Тај скит, посвећен Светој Тројици, је током осме и прве половине девете деценије XVII столећа обновио старац Никанор са братом Симеоном, тадашњим игуманом Хиландара. У завештању, које је написао пред смрт, 1685. године, Никанор подробно наводи своје ктиторске заслуге на Спасовој Води. Он је поправио старе конаке, обновио и обдарио већ постојеће цркве Преображења и Светог Саве, саградио нове келије, цистерну и друге објекте и из темеља подигао храм Свете Тројице, платио његово живописање и потом га снабдео иконама, богослужбеним сасудима и књигама.

Судећи по расположивим подацима црква Свете Тројице је саграђена и осликана највероватније између 1682. и 1685. године. Њени архитектонски облици, али и сликани украс, показују бројне сродности са параклисима који су у самом манастиру обновљени и живописани у другој половини XVII века. Храм има основу сажетог уписаног крста. Његов наос квадратног облика је покривен слепим кубетом које носе три прислоњена лука и полуобличасти свод изведен у источном делу, над олтарским простором. У дебљини источног зида су три нише од којих средња, наглашенијих димензија, има улогу олтарске апсиде.

Добро осветљена унутрашњост црквице украшена је фрескама сачуваним готово у потпуности. У зони стојећих фигура на јужном зиду су насликани апостол Павле, Јован Претеча са крилима, св. ратници Ђорђе, Теодор Тирон, Прокопије и Артемије, представљени као мученици, док су на допрозорницима св. Сергије и Вакх. У продужетку, на западном зиду, су св. Меркурије, тројица знаменитих монаха — св. Јевтимије, Сава Освећени и Антоније Велики, св. врачи Кузман, Дамјан и Пантелејмон, уз које су св. Нестор и св. Јаков Персијанац. На северном зиду су св. Теодор Стратилат, арханђео Гаврило, оштећени ликови св. Симеона Српског и, вероватно, св. Саве, смештени уз улаз, св. Димитрије и апостол Петар. Тематика олтара је устаљена: Визија Петра Александријског на северном зиду, Мртви Христос у проскомидији, Богородица на престолу са Христом и двојицом арханђела и Служба архијереја у главној

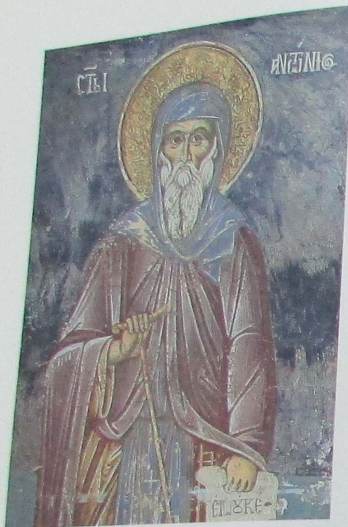

Света Тројица на Спасовој Води,
св. Антоније, 1682–1685.

Света Тројица на Спасовој Води,
Христос архијереј из Небеске литургије, 1682–1685.

апсиди, а попрсје Христа Цара царева и Великог архијереја у ниши ђаконикона. Насликано је и неколико св. архијереја и ђакона, међу којима су и ређе приказивани св. Ахилије из Ларисе, Игњатије Богоносац и св. ђакон Аитал са кадионицом и дарохранилницом у облику цркве. У горњим зонама храма – на источном зиду, полукружним површинама испод прислоњених лукова у наосу и на своду олтара насликано је једанаест сцена из циклуса Великих празника (осим Васкрсења Лазаревог), затим композиције Тајна вечера и Јосиф тражи Христово тело од Пилата, три Христова посмртна јављања (Неверовање Томино, Христос се јавља мироносицама и Noli me tangere) и, уз Успење Богородице на западном зиду, њено Рођење и Ваведење у храм. На потрбушјима поткуполних лукова су попрсја пророка у медаљонима уплетеним у вреже лозе. Њихови ликови са свицима на потрбушју западног лука, окренути Богородичиним празницима, чине композицију „Пророци су те наговестили". На чеоној страни лукова су попрсја углавном изабраних од седамдесеторице „малих" апостола, док је у врху сваког низа Христов лик. На пандантифима су јеванђелисти са персонификацијама Премудрости, а у пространом слепом кубету је Христос Пантократор окружен анђеоским чиновима и Небеском литургијом.

Премда сажетог програма, што је уобичајена појава у храмовима невеликих размера, фреске у Светој Тројици нису лишене тематских и иконографских изузетности. Оне су, истина, тешко уочљиве на први поглед, јер је већина појединачних светитељских ликова и призора из Христовог и Богородичиног живота, сведених на најнеопходније детаље, изведена у складу са традицијом. Фигуре св. Симеона и Саве Српског, које су биле окренуте једна ка другој,

Света Тројица на Спасовој Води,
поворка анђела из Небеске литургије, 1682–1685.

сасвим су ретко приказиване на такав начин. Друге, пак, појединости попут клечеће Богородице у Рођењу Христовом, персонификације Премудрости уз јеванђелисте на пандантифима, бројни анђеоски чинови у кубету, штап у руци св. Антонија или кићена одора св. Јакова Персијанца као и иконографске схеме сцена Сретења, Јосиф тражи Христово тело од Пилата и, посебно, Noli me tangere, јављале су се чешће, и то у кругу сликара Крићана који су на Светој Гори радили током XVI и XVII столећа. Међутим, зографи који су осликали зидове Свете Тројице били су не само њихови позни настављачи већ и сународници, о чему сведоче и натписи са многобројним грчким упадицама али и особености њиховог сликарског поступка.

Живопис су извела двојица сликара, умешних декоратера уравнотежених знања и истоветних стилских схватања. Разлике у њиховом начину рада уочавају се једино у обради инкарната: први, који доста користи ружичасту боју, насликао је готово све стојеће фигуре, сцене у поткуполном простору, поједине композиције у олтару, већину пророчких попрсја и неколико анђела у Небеској литургији, док други, склонији моделовању зеленом, ради претежно у олтарском простору и куполи. Врлине њиховог занатски сувог сликарства — цртеж лишен крупнијих омашки, правилне пропорције фигура, посебно у првој зони, осећање за композицију и истакнута декоративност — нису успеле да прикрију његове мане испољене у наглашеној схематизацији, монотоном понављању облика и угаслом колориту. Друге пак особине — брижљиво моделовање откривених делова тела, оштри набори хаљина потцртани белим рефлексима, поједине боје, попут реске зелене, цинобера и сивоплаве и интересовање за детаљ — откри-

вају узоре ових зографа: они се налазе у столеће старијем сликарству које су на Светој Гори оставили критски сликари.

У Хиландару су данас очуване четири целине фресака из XVII века. Најстарију и најзначајнију међу њима је 1621. године извео у манастирској трпезарији Георгије Митрофановић, најбољи међу оновременим српским сликарима. Неколико деценија доцније, у временском раздобљу омеђеном 1667. и 1684. годином, захваљујући повољним економским приликама у манастиру и залагањем ктитора, осликане су још три хиландарске цркве: Светог Николе, Светог Јована Претече и Светог Ђорђа. Творци њихових фресака, грчки зографи, неједнаког сликарског умећа, а сродних погледа, оданих традицији, постали су, уз двојицу аутора живописа у недалеком скиту Свете Тројице на Спасовој Води, претходници групе својих сународника који су у Хиландару насликали низ икона и украсили зидове неколиких параклиса током наредног XVIII столећа.

Света Тројица на Спасовој Води, Света керамида, 1682–1685.

Срђан Ђурић

ИКОНЕ ОД XII ДО XVII ВЕКА

Збирка светогорских икона највећа је у византијском свету. Може се узети као сигурно да у њој има преко 1000 икона до XVII века. То је ипак тек мали део првобитног броја; највећи број их је нетрагом нестао. Оне иконе које нису биле сатрвене временом, изгубљене су у несрећама и пожарима, ратовима и пљачкама. Један мањи део некадашњег блага преселио се у музеје и приватне колекције од Америке и Русије до Енглеске и Блиског Истока.

Хиландарској збирци икона ту свакако припада почасно место. Заједно с манастирима Ватопедом и Лавром, она дели најлепше што је у иконопису Свете Горе створено и сачувано. Заслуга за то најпре припада ктиторима Хиландара, српским владарима лозе Немањине и њиховим наследницима, потом српској властели и обласним господарима, и доцнијим румунским и руским ктиторима, а коначно и свим његовим „чрнцима“, угледним и познатим који су га подизали, и оним непознатим који су га у векове очували.

Одавно су протекла времена првих истраживања Хиландара. Од 1847, и првог озбиљнијег проучаваоца хиландарске лавре, Димитрија Аврамовића, до наших времена, хиландарским старинама су се бавиле генерације историчара, археографа, историчара књижевности и уметности. У томе послу превагу су имала историјска испитивања.

О иконама Хиландара први је научно писао, почетком нашег века, Никодим Павлович Кондаков у своме делу о споменицима Атоса. Његов је интерес лежао пре свега у иконографији, и нека од својих опажања о хиландарским иконама, најпре Богородице, он је поновио у књизи о њеној иконографији. Од времена Кондакова, све до средине века, није било никаквих покушаја да се хиландарске иконе посматрају као целина.

Тек су пионирске студије Светозара Радојчића — који је, поред илуминираних рукописа и предмета примењене уметности, први од савремених историчара уметности побележио и иконе — отвориле пут синтетичком погледу на ово подручје сликарства у Хиландару. До њега је дошло четврт века после Радојчићевих студија, на известан начин још у ограниченом виду, у делу монографије *Хиландар*, посвећеном уметности, из пера Војислава Ј. Ђурића. Тада се могло јасније сагледати о каквом је заправо богатству реч. Том приликом је и фотографски, а још много више у тексту, објављен велики број икона, многе тада први пут. Био је то највећи корак у истраживању хиландарског иконописа. Његов крајњи исход представља монографија о иконама Хиландара која треба ускоро да буде објављена.

До сада је избројано 239 икона, али број средњовековних икона Хиландара још није закључен. Разлог томе је што иконе, као покретни предмети, нису само померане из једне просторије у другу већ пре свега то што је већи број икона још увек у култу. Као култни предмети, иконе не смеју да буду знатније оштећене. Ако не могу да се оживе и пресликају или досликају, оне се измештају, а понекад и свесно уништавају. Ипак, највећи број икона је склоњен у манастирску ризницу и депо. После тога, највише је икона у католикону, док су остале у манастирским келијама и параклисима. Овом броју ваља прикључити и иконе које се налазе у хиландарским метосима. Осим Хиландара, дакле манастира у ужем смислу, у целину његовог фонда спадају још и иконе у келијама у Кареји: Барбера, Буразери, Фласка, Типикарница, Маруда.

Од икона старог грчког манастира, претходника српског Хиландара, до данас се није сачувао ни један једини примерак. О времену св. Симеона и св. Саве, и оснивања Хиландара 1198, сада сведочи само мозаичка икона Богородице Одигитрије. Њена маестетична уздржаност, једва наглашено окретање према маломе Христу и обрада пластичности која се још увек колеба између линеарне и колористичке — све је то још увек у духу уметности владајуће крајем XII

ИКОНЕ ОД XII ДО XVIII ВЕКА

века. Нема скоро никакве сумње да је то Богородичина икона коју је умирући Немања зазвао да јој преда свој дух, и коју су отац и син, бивши владар и бивши принц, а потом монаси Симеон и Сава, поручили да им се начини као Одигитрија, заштитница Хиландара. У тој техници је иначе израђен већи број најстаријих славских и патроналних икона светогорских манастира, па и због тога смемо да претпоставимо да је реч о првој патроналној икони Хиландара. О иконама хиландарског првог иконостаса и другим посебним делима можемо да износимо само врло уопштене претпоставке. Тако нам је познат један византијски иконостас из отприлике исте епохе, с попрсним иконама Христа Спаситеља и Богородице Заступнице на њему. Нешто познији зидани иконостас у Старом Нагоричину носи на себи представе Богородице Пелагонијске и св. Ђорђа, светитеља коме је храм посвећен. Изгледа вероватније да се прва олтарска преграда затварала управо двема главним иконама Христа и Богородице, а да је славска икона Ваведења била на посебном проскинитару.

У сваком случају, такав изглед је имао иконостас цркве обновљене у време краља Милутина. До сада се без разлике узимало да су две – после мозаичке Богородице најстарије – иконе Христа и Богородице насликане око 1260. године. При томе се позивало на сличност са споменицима ране ренесансе Палеолога, посебно Сопоћана, живописаних око 1265. Ипак, до сада није учињен покушај да се одговори на питања која отуда проистичу: коме су иконостасу ове две иконе припадале и у каквом су односу биле према празничној икони Ваведења која се обично датује у другу деценију XIV века?

Мада се то нигде изричито не тврди, из датовања у време око 1260. логично произлази чињеница да су у питању иконе које су красиле иконостас краља Уроша. Ипак, не постоје докази о озбиљнијој делатности овога владара везаној за главну манастирску цркву. Оно сликарство у Хиландару, које му се може мање или више поуздано приписати (фреске у параклису Свете Тројице на Спасовој Води и фреске у параклису Светог Ђорђа у истоименом пиргу), нема блиских веза са овим двема иконама; тај живопис је много опорији стила. И док се мањак занатске вештине може приписати индивидуалним вредностима уметника, статичнији израз и тврђа пластичност неоспорно припадају ранијој фази сликарства XIII столећа.

Икона Ваведења се до сада посматрала увек одвојено од других у Хиландару. Као да се подразумевало да она, с обзиром на величину, није била део иконоста-са, и да је њен настанак био независан од икона које су биле део преграде. Ипак, пажљивим упоређивањем иконе Ваведења са иконама Христа и Богородице јасно се показује да оне нису само настале истовремено већ и да су све три дело истог мајстора. С обзиром на то да је реч о необичном и великом уметнику, неупутно би било очекивати понављање физиономија и свих основних појединости, што се дешава код мањих провинцијских сликара. Ако се имају у виду богатство његовог репертоара ликова и имагинативност, овде је пре реч о поновљеном стилском изразу у ширем смислу: цртежу, употреби боја, обради волумена.* Поређење три хиландарска ремек-дела са недавно очишћеним иконама св. Ђорђа и св. Димитрија у Ватопеду и са сликарством Протата потврђује да је у свим овим случајевима сликарски поступак био исти, уз понављање сваке од одређених стилских особености. Како је аутор фресака у Протату био Манојло Панселин, најславнији уметник из времена око 1300, нема сумње да су његовом руком исликана и сва друга побројана дела, укључујући и три хиландарске иконе.

До сада су у време краља Милутина, тј. у прве деценије XIV века датоване и две највеће иконе Хиландара, престоне иконе Христа и Богородице. Постоје озбиљни разлози да се и то датовање промени. Наиме, по својој величини и импозантности, ове две иконе могле су да буду само део целине у великој цркви. Тешко се може претпоставити да су дела те величине и раскоши, са читавом позадином покривеном позлаћеним сребром, стајала на неком другом месту – на пример у малим храмовима Светог Василија или Благовештења. Неће бити ни да је краљ Милутин желео да замени свој иконостас који му је насликао Манојло Панселин. Али зато знамо да је Стефан Дечански, одмах по доласку на власт, постављао своје портрете у црквама краља Милутина и даривао његове задужбине. То се десило и у Хиландару, где је дао да се обију два светитељска лика у појасу владарских ликова у припрати да би се поставили његов и Душанов портрет. Лако је претпоставити да је том приликом

* Исцрпније образложење ове атрибуције и датовања изнео сам у предавању *Three Masterpieces from Hilandar: A Tribute to Master Panselinos*, одржаном 17. априла 1998. у Центру за византијске студије Dumbarton Oaks у Вашингтону.

Мозаична икона Богородице Одигитрије, крај XII века (десно)

века. Нема скоро никакве сумње да је то Богородичина икона коју је умирући Немања зазвао да јој преда свој дух, и коју су отац и син, бивши владар и бивши принц, а потом монаси Симеон и Сава, поручили да им се начини као Одигитрија, заштитница Хиландара. У тој техници је иначе израђен већи број најстаријих славских и патроналних икона светогорских манастира, па и због тога смемо да претпоставимо да је реч о првој патроналној икони Хиландара. О иконама хиландарског првог иконостаса и другим посебним делима можемо да износимо само врло уопштене претпоставке. Тако нам је познат један византијски иконостас из отприлике исте епохе, с попрсним иконама Христа Спаситеља и Богородице Заступнице на њему. Нешто познији зидани иконостас у Старом Нагоричину носи на себи представе Богородице Пелагонијске и св. Ђорђа, светитеља коме је храм посвећен. Изгледа вероватније да се прва олтарска преграда затварала управо двема главним иконама Христа и Богородице, а да је славска икона Ваведења била на посебном проскинитару.

У сваком случају, такав изглед је имао иконостас цркве обновљене у време краља Милутина. До сада се без разлике узимало да су две — после мозаичке Богородице најстарије — иконе Христа и Богородице насликане око 1260. године. При томе се позивало на сличност са споменицима ране ренесансе Палеолога, посебно Сопоћана, живописаних око 1265. Ипак, до сада није учињен покушај да се одговори на питања која отуда проистичу: коме су иконостасу ове две иконе припадале и у каквом су односу биле према празничној икони Ваведења која се обично датује у другу деценију XIV века?

Мада се то нигде изричито не тврди, из датовања у време око 1260. логично произлази чињеница да су у питању иконе које су красиле иконостас краља Уроша. Ипак, не постоје докази о озбиљнијој делатности овога владара везаној за главну манастирску цркву. Оно сликарство у Хиландару, које му се може мање или више поуздано приписати (фреске у параклису Свете Тројице на Спасовој Води и фреске у параклису Светог Ђорђа у истоименом пиргу), нема блиских веза са овим двема иконама; тај живопис је много опоријег стила. И док се мањак занатске вештине може приписати индивидуалним вредностима уметника, статичнији израз и тврђа пластичност неоспорно припадају ранијој фази сликарства XIII столећа.

Икона Ваведења се до сада посматрала увек одвојено од других у Хиландару. Као да се подразумевало да она, с обзиром на величину, није била део иконостаса, и да је њен настанак био независан од икона које су биле део преграде. Ипак, пажљивим упоређивањем иконе Ваведења са иконама Христа и Богородице јасно се показује да оне нису само настале истовремено већ и да су све три дело истог мајстора. С обзиром на то да је реч о необичном и великом уметнику, неупутно би било очекивати понављање физиономија и свих основних појединости, што се дешава код мањих провинцијских сликара. Ако се имају у виду богатство његовог репертоара ликова и имагинативност, овде је пре реч о поновљеном стилском изразу у ширем смислу: цртежу, употреби боја, обради волумена.* Поређење три хиландарска ремек-дела са недавно очишћеним иконама св. Ђорђа и св. Димитрија у Ватопеду и са сликарством Протата потврђује да је у свим овим случајевима сликарски поступак био исти, уз понављање сваке од одређених стилских особености. Како је аутор фресака у Протату био Манојло Панселин, најславнији уметник из времена око 1300, нема сумње да су његовом руком исликана и сва друга побројана дела, укључујући и три хиландарске иконе.

До сада су у време краља Милутина, тј. у прве деценије XIV века датоване и две највеће иконе Хиландара, престоне иконе Христа и Богородице. Постоје озбиљни разлози да се и то датовање промени. Наиме, по својој величини и импозантности, ове две иконе могле су да буду само део целине у великој цркви. Тешко се може претпоставити да су дела те величине и раскоши, са читавом позадином покривеном позлаћеним сребром, стајала на неком другом месту – на пример у малим храмовима Светог Василија или Благовештења. Неће бити ни да је краљ Милутин желео да замени свој иконостас који му је насликао Манојло Панселин. Али зато знамо да је Стефан Дечански, одмах по доласку на власт, постављао своје портрете у црквама краља Милутина и даривао његове задужбине. То се десило и у Хиландару, где је дао да се обију два светитељска лика у појасу владарских ликова у припрати да би се поставили његов и Душанов портрет. Лако је претпоставити да је том приликом

* Исцрпније образложење ове атрибуције и датовања изнео сам у предавању *Three Masterpieces from Hilandar: A Tribute to Master Panselinos*, одржаном 17. априла 1998. у Центру за византијске студије Dumbarton Oaks у Вашингтону.

Мозаична икона Богородице Одигитрије, крај XII века (десно)

Богородица Елеуса, детаљ, почетак XIV века (горе); (следећа страна)

приложио и две престоне иконе, најпре на посебним проскинитарима („иконостасима"). Велику тежину том аргументу даје стил иконе. Помало дематеријализовани и апстрактни ликови Христа и Богородице, издужених и благо деформисаних лица, најбоље се уклапају у трећу деценију XIV века.

Иконостас католикона је морао бити знатно измењен 1359/60. године. Тада је, поврх камене греде иконостаса, додат низ од 11 икона Великог деисиса. Покривши ширину цркве испред олтара, шест главних апостола, с Богородицом, св. Јованом Претечом и арханђелима, молило се Сведржитељу у представи која је сажимала догму Другог доласка Христовог. Поређење са недавно откривеним иконама исте композиције и врло сродних мајстора, уверава да је хиландарски „чин" — племенитошћу облика и раскошном хармонијом боја — био међу најлепшим целинама на Светој Гори. Прави ктитор овога подухвата морао је бити цар Урош, свакако уз посредовање игумана Доротеја. Овај црквени старешина се старао и о другом значајном послу истог мајстора, украшавању великог јеванђеља, а можда и о трећем, исликавању Богородице зване „Попска", са Ваведењем на полеђини.

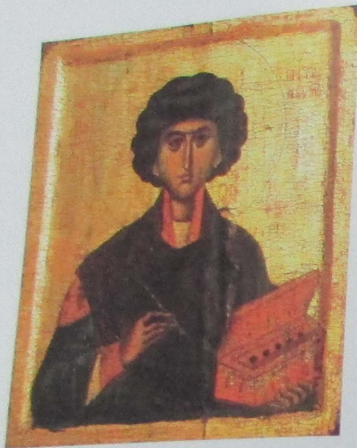

Свети Пантелејмон, крај XIII века

Распад Царевине и, посебно, Маричка битка (1371), мада су пресудно одлучили судбину средњовековне Србије, нису зауставили прилив уметничких дела у Хиландар. Сведочанства високог нивоа уметничког стваралаштва у јужним земљама српских обласних господара су ретка, али значајна. Ту су на првом месту три невелике иконе Томе Прељубовића: његов двојни портрет с апостолом Томом, св. Теодор и једно до сада непознато попрсје Христа Спаситеља. Све три су дело истог изванредног, непознатог мајстора који је делао на подручју северне Македоније и Епира и, судећи по разноврсности и обиму стварања, био Томин дворски сликар. Те иконе и фреске у припрати Светих арханђела, коју је Тома, изгледа, додао старијој грађевини — дело истог сликара — представљају јањинског деспота као ктитора Хиландара у последњој трећини XIV века. У исто време Хиландару је прилагала и породица кесара Војихне из Драме и његовог зета, деспота Угљеше, с престоницом у Серу. Од њих је преостала — осим два дара Угљешине удовице Јелене-Јефимије — велика литијска икона Богородице Косинице с Распећем на позадини. Судећи по стилу, ово дело припада годинама 1360–1380.

Оно је могло да буде или копија оригиналне иконе, приложена као вотивни дар Хиландару, или тада насликана и приложена матичној цркви код Драме. У другом случају, икона из Косинице је могла да буде пренета у исто време када су и друга дела из својих светилишта, пред турском најездом, склањана на Свету Гору. Временима пред смену XIV и XV столећа припадају, између осталих, иконе св. Јефтимија Великог, св. Марије Египатске и Петозарних мученика, које су, мада високих уметничких вредности, најпре могле бити поруџбине самих монаха.

Није јасно да ли су ове три иконе, и још неке мање, из истог времена, ктиторско дело кнеза Лазара и његових наследника, династије Лазаревића — Бранковића. Остала је непозната једна знатна скупина икона, насликана руком истог уметника, можда с још једним учеником или сарадником, чији се највећи део данас налази у хиландарској келији Фласка, коју су у Кареји српски ктитори подигли око 1400. Деисис у њему једно је од најлепших дела у Светој Гори овога периода. Христа Цара и Великог архијереја окружују Богородица Царица, Јован Претеча и монументални хор апостола и анђела. Исти сликар насликао је још престоне иконе Христа и Богородице које се такође налазе у келији Фласка, као и једну двострану икону Богородице с Христом са Сабором арханђела на полеђини, сада у Хиландару. Царске двери с Благовестима карејске келије и једна икона Богородице Пантанасе с Христом, сада у Хиландару, дела су истог уметника или можда његовог сарадника. Другде на Светој Гори чува се још неколико икона истог мајстора, свакако из неке карејске ћелије, ако не и из самог Хиландара. Сродан сликарству Макарија зографа, сликара Љубостиње и зрзанског чина, чувајући све елементе Макаријевог стваралаштва, овај уметник има деликатнији и оштрији потез кичицом. Стога треба помишљати да је у питању неко из Макаријеве околине, можда један од сарадника његове радионице. Женска и мушка, мирска и монашка српска имена још увек се читају на диптиху исписаном на зиду апсиде.

После слома Деспотовине, ктиторство над Хиландаром и многим другим светогорским манастирима преузимали су влашки и молдавски господари. Родбински везани за српску династију Бранковића, они су се свакако бринули о Хиландару. О томе речито говори мала али значајна скупина румунских икона. Мада у изворима о томе нема помена, они су мора-

Богородица из Деисиса, око 1360 (десно)

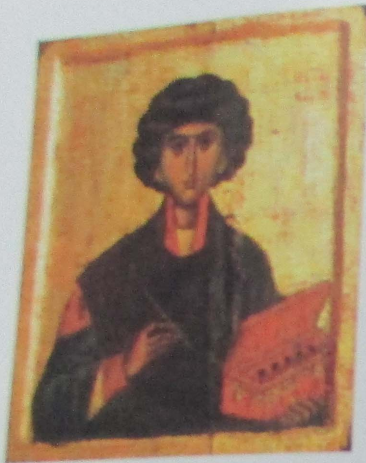

Свети Пантелејмон, крај XIII века

Распад Царевине и, посебно, Маричка битка (1371), који су пресудно одредили судбину средњовековне Србије, нису зауставили прилив уметничких дела у Хиландар. Сведочанства високог нивоа уметничког стваралаштва у јужним земљама српских обласних господара су ретка, али значајна. Ту су на првом месту три повелике иконе Томе Прељубовића: његов двојни портрет с апостолом Томом, св. Теодор и једно до данас непознато попрсје Христа Спаситеља. Све три су дело истог изванредног, непознатог мајстора који је делао на подручју северне Македоније и Епира и, судећи по разноврсности и обиму стварања, био Томин дворски сликар. Те иконе и фреске у припрати Светог архангела, коју је Тома, изгледа, додао старој грађевини – дело истог сликара – представљају јањинског деспота као ктитора Хиландара у последњој трећини XIV века. У исто време Хиландару је приступила и породица кесара Војихне из Драме и његове кћери, деспине Угљеше с престоницом у Серу. Од њих је преостала – осим два дара Угљешине удовице Јелене-Јефимије – велика литијска икона Богородице Косиничке с Распећем на полеђини. Судећи по стилу, ово дело припада годинама 1360–1380.

Ово је могло да буде или копија оригиналне иконе приложена као вотивни дар Хиландару, или тада насликана и приложена матичној цркви код Драме. У другом случају, икона из Косинице је могла да буде пренета у исто време када су и друга дела из својих светилишта, пред турском најездом, склањана на Свету Гору. Временима пред смену XIV и XV столећа припадају, између осталих, иконе св. Јефтимија Великог, св. Марије Египатске и Петозарних мученика, које су, мада високих уметничких вредности, пре могле бити поруџбине самих монаха.

Није јасно да ли су ове три иконе, и још неке мање из истог времена, ктиторско дело кнеза Лазара и његових наследника, династије Лазаревића – Бранковића. Остала је непозната једна знатна скупина икона, насликана руком истог уметника, можда с још једним учеником или сарадником, чији се највећи део данас налази у хиландарској келији Фласка, коју су у Кареји српски ктитори подигли око 1400. Деисис у њему једно је од најлепших дела у Светој Гори овога периода. Христа Цара и Великог архијереја окружују Богородица Царица, Јован Претеча и монументални хор апостола и анђела. Исти сликар насликао је још престоне иконе Христа и Богородице које се такође налазе у келији Фласка, као и једну двострану икону Богородице с Христом са Сабором арханђела на полеђини, сада у Хиландару. Царске двери с Благовестима карејске келије и једна икона Богородице Пантанасе с Христом, сада у Хиландару, дела су истог уметника или можда његових сарадника. Другде на Светој Гори чува се још неколико икона истог мајстора, свакако из неке карејске келије, ако не и из самог Хиландара. Сродан сликарству Макарија зографа, сликара Љубостиње и зрзеског чина, чувајући све елементе Макаријевог стваралаштва, овај уметник има деликатнији и оштрији потез кичицом. Стога треба помишљати да је у питању неко из Макаријеве околине, можда један од сарадника његове радионице. Женска и мушка, мирска и монашка српска имена још увек се читају на диптиху исписаном на зиду апсиде.

После слома Деспотовине, ктиторство над Хиландаром и многим другим светогорским манастирима преузимали су влашки и молдавски господари. Родбинским везама за српску династију Бранковића, они су се свакако бринули о Хиландару. О томе речито говори мала али значајна скупина румунских икона. Мада у изворима о томе нема помена, они су мора-

Богородица из Деисиса, око 1360 (десно)

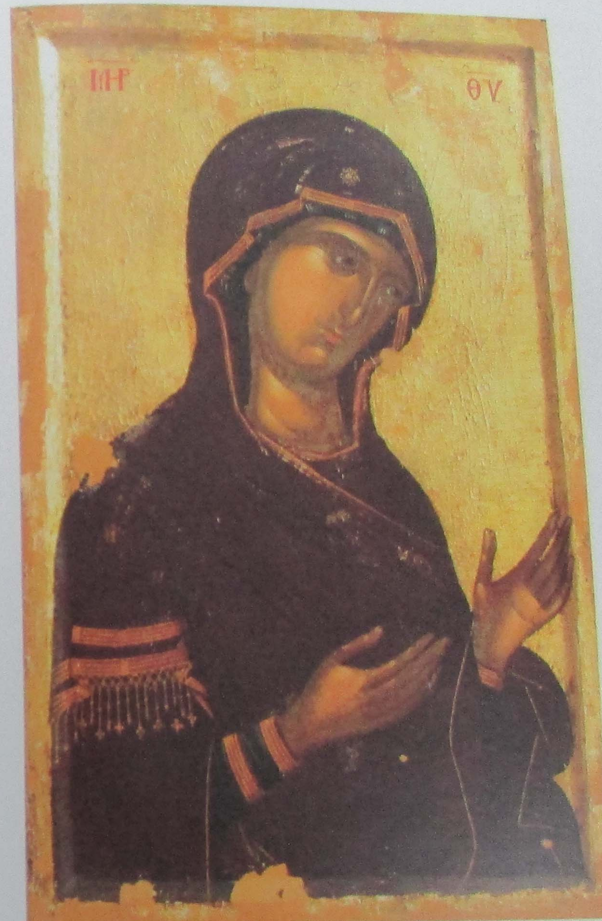

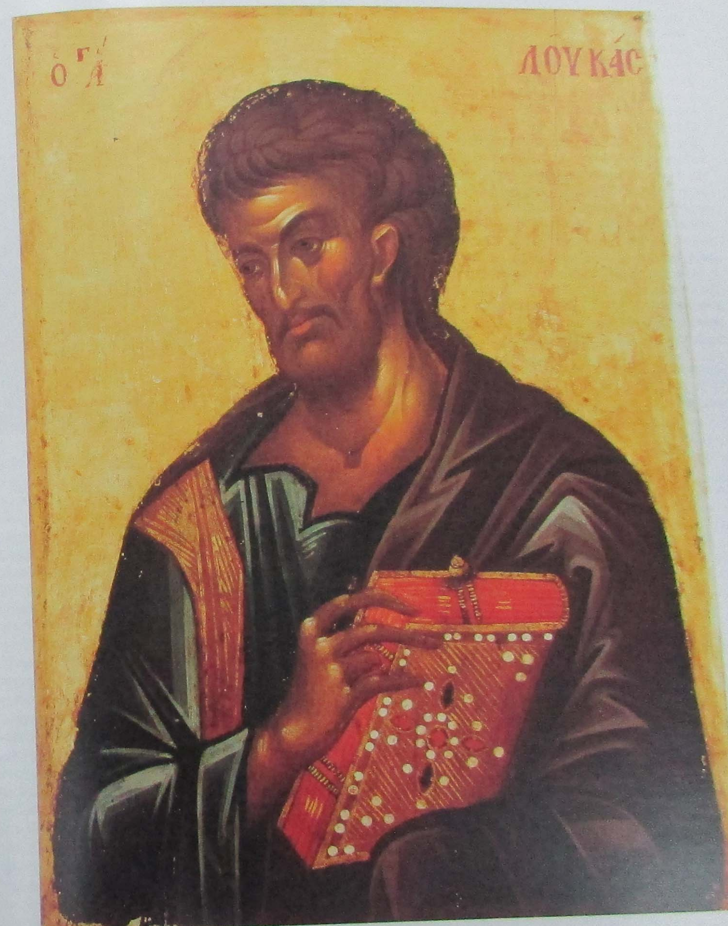
ΛΟΥΚΑϹ

ли извести један већи ктиторски подухват убрзо пошто је деспотица Ангелина фиктивно или стварно усинила Њеагоја Басарабу. Негде почетком XVI века, осликан је био један мањи иконостас, свакако из једног од параклиса чији су ктитори могли бити из Румуније. Од тог иконостаса до данас су преостале две престоне иконе и део епистилиона са Великим деисисом. Исти сликар, можда са сарадником, свакако старањем истих ктитора, насликао је још седам икона. Две од њих са свечаним стојећим фигурама св. Ђорђа и св. Прокопија, великих димензија, морале су стајати на посебним проскинитарима. Још једна икона, изванредно сликана Богородица Одигитрија, поуздано је дар румунских ктитора, начињен око 1530. Икону истог сликара, истих димензија, тада је даровао неки монах Доротеј манастиру Говори, у Влашкој. С обзиром на то да су ктитори Говоре Њеагоје IV Басараба и његова жена Милица Бранковић, која је поручила неколико изванредних икона, може се помишљати да су обоје, или једно од њих, били и ктитори ове хиландарске иконе.

Од средине XVI до краја XVII века могу се пратити три истовремена и јасно одређена правца ктиторске и уметничке делатности у Хиландару. На првом месту, то је била ктиторска улога руског двора, у мањој мери руске цркве, одакле је стигао огроман број — углавном малих — икона. С друге стране, мада ређе него у ранијим вековима, у Хиландару су се сретали српски и грчки мајстори. Њихова уметност све је мање имала јединствен карактер. Била је то последица поробљавања и одсуства политичког и културног средишта. Некада јединствен, византијски уметнички израз бивао је све више разбијен, све више везан за школе. И док је на Свету Гору италокритска школа рано продрла преко Теофана Стрелице, она није нашла никакво упориште на територији Пећке патријаршије. Организационо обновљена, српска средина је стварала своју уметничку школу, на чијем је челу био мајстор Лонгин. Његовим деловањем створила се основа за појаву тако значајних сликара као што су Георгије Митрофановић и Јован Зограф; они су српском сликарству у последњем веку поствизантијске уметности ударили снажан печат самосвојности.

Покровитељство руских царева и појединих племића према православним црквама Балкана и Леванта, тешко притиснутим турским ропством, било је издашно, али је имало и ограничења. Физички удаљени,

Јеванђелисти из Деисиса — Матеј (лево), Лука (десно), око 1360 (на претходним странама)

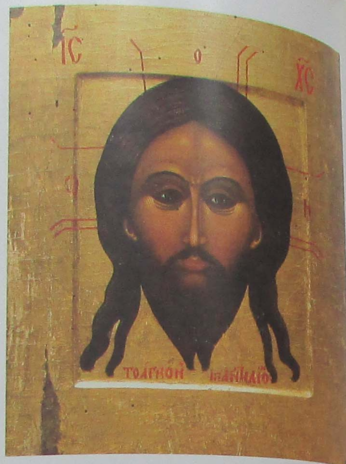

Нерукотворени образ, дело руског сликара Јефрема, почетак XVI века

руски двор и племство нису у земљама које су помагали оставили споменике — цркве, капеле и иконостасе; њихова се помоћ у највећој мери ограничавала на материјална давања. Све руске иконе из Хиландара су малог, чак и изразито малог формата. Највећу тематску целину чине ликови омиљених руских светитеља — Зосима и Саватија, Бориса и Глеба, Леонтија Ростовског, Алексија Чудотворца. Ту су затим иконе појединих празника, као и бројне верзије Богородичиних ликова и Христових попрсја. Две празничне иконе ипак се издвајају својом високом вредношћу. То су Рођење Богородице и Недремано око, које спадају у боља дела царских радионица из средине XVI века. Од Богородичиних икона изузетне је финоће Богородица Умиљенија (Јахромска), која у себи помирује умилитељне мотиве XIV века са одсутношћу израза, апстрахизацијом и финоћом моделовања типичном за руска дела овог позног периода. Међу Христовим ликовима сасвим је посебан један Нерукотворени образ Христа, неког сликара Јефрема, који се на полеђини и потписао. Он је изузетно вештим потезима четке комбиновао

широке форме лица, благе пластичности — на коме се сенке једва дају разазнати — са минијатурним појединостима, попут бљескова светлости.

Три руске иконе имају и посебан историјски значај због натписа на њима. Године 1594/5. даровао је Хиландару једну икону московски архиепископ Арсеније. Разлог поклона, „за спас душе“, који наводи на крају записа, био је изгледа и стваран. Такве мисли објашњава и садржина слике: ту се Христу, молитвено, у деисисном поретку, обраћају Богородица, Јован Претеча и дванаест апостола, сви обавијени лозом. На тај су начин у једну ликовну целину спојене две тада популарне идеје — о Христу лози и Деисису, који је скраћени облик Страшног суда. Други натпис је сачуван на једном од најлепших дела руског иконописа у Хиландару, дару московског митрополита Макарија из 1547/8. Избор светитеља, узора отшелничког и свештеничког позива, који се молитвено клањају Богородици с Христом на престолу, давали су овом малом триптиху смисао најприхватљивији некоме ко је поред монашког носио и свештенички чин. Помишљамо зато да је овај мали покретни олтар могао бити намењен некоме од хиландарских јереја.

Историјски најзначајнији је подарак угаровлашког војводе Матеја Басарабе и његове супруге Јелене, начињен на Велику Госпојину 1643. Значај овог дела подвлачи свечани дугачки натпис урезан на полеђини иконе Богородице Теодоровске. Икона је била поручена у Русији, а врло сложени позлаћени и емајлирани оков, који покрива читаву икону сем ликова Богородице и Христа, био је урађен у Влашкој. На окову су пророци и јеванђелисти са стране, док су апостоли и црквени оци у Деисису Христу цару и архијереју. О овоме поклону посебно се трудио митрополит јоанопољски Лонгин Коренић Бранковић. Један дугачки поменик његов и других угледних Срба из Угарске, скривен у удубини иконе, речито говори да су они са иконом слали Хиландарцима не само средства већ, пре свега, веру и наду. Избор Богородице Теодоровске, заштитнице руске царске породице, знак је експанзије њеног тек двадесетак година старог култа. Дело руско по духу, начињено скоро сигурно руком српског сликара, јесте и икона Богородице Млекопитатељнице у испосници (Типикарници, Млчалници) Светог Саве у Кареји. Неки сматрају да поменута икона понавља облик старе иконе коју је, по предању, св. Сава добио у Јерусалиму. Ипак, њен стил припада крају XVII века, из ког времена је још увек читљив и натпис пећког даскала Максима. Пошто је нејасно да ли је број цео или му недостаје јединица, икону треба датовати у године 1681–1691/2. Из записа се види да је икона сликана у самој испосници. Другде у Светој Гори и у хиландарској збирци не постоје дела овога стила. Недостатак вештине у обради говори да сликар није до краја изучио вештину коју су с толико успеха и популарности представљали Симон Ушаков и његова радионица. Била је то истовремено и последња велика новина на самом издисају руске поствизантине, и отварање ка почетку новог, барокног раздобља руског религиозног сликарства. Због тога је могуће, мада нам таква појава за сада није знана, да је аутор иконе неки Србин, можда баш и сам даскал Максим. Трагична деценија у којој је дело створено, у сами цик српских сеоба на север, вероватно је на исту страну у вихору однела и даскала Максима и патријарха Арсенија.

Од угледних појединаца, пре свега из Српске цркве, стизале су као дарови иконе чија је израда поверавана угледним грчким мајсторима. Први и најзнатнији такав поклон била је славска икона Ваведења патријарха Антонија из 1574/5. године. Потпуно у духу критске школе која је тада владала у уметности Свете Горе, она је сликана руком рутинираног мајстора који је у то време добијао важније поруџбине и из других манастира Свете Горе. Могуће је стога да је овај сликар и сам био монах неког од светогорских манастира. Занимљиво је сведочанство да српски патријарх, у време узлета сопствене цркве и сопствене уметничке школе, најзнатнији српски манастир дарива делом занатски веште али конзервативне светогорске уметности. Она је наставила да то буде и кроз читав XVII век, што показују и друга дела мајстора у хиландарској збирци. Ту су најпре две двостране иконе Другог доласка Христовог и Повратка Блудног сина, и Васељенског сабора и Свих светих, коју је заједно са иконом Успења Богородице насликао исти сликар. По свој прилици је јеромонах Јоаким, који се уписао на икони Успења, био дародавац све три иконе. Двостране иконе су можда првобитно биле постављене на полијелеј, какве су редовно биле иконе те врсте. У том случају, њихов укупан број је био већи од десет. У овом сликарству се првобитни образац углађене критске школе, са спорим исликавањем материје, преобразио у једну једноставнију верзију. У њој су површине под истом бојом веће, колористички односи сведени на два основна тона (црвено–зелено, црвено–жуто), при чему је преовлађујућа постала црвена. Као ни ова хиландарска поруџбина од грчког сликара почетком XVII века тако ни доцније, средином и крајем столе-

ћа, иконе нису биле дела посебно талентованих уметника. Један од њих је неколико различитих икона (св. Јован Рилски, св. Никола, Гостољубље Аврамово) извео сасвим рутински, док су другом Хиландарци поверили изузетно важан и осетљив посао: обнову иконе св. Симеона и Саве. По врсти слова и типологији светитеља, ова стара и свакако веома поштована икона била је из XIV века. Сликар је обрезао ликове по ивици цртежа и ту згулио бојени слој с подлогом, навео нову основу и поново осликао светитеље. Сава носи фелон и велико јеванђеље црвених корица, али је изгубио тонзуру, док се Симеонов лик не разликује од стандардних представа старих монаха. Текст на свитку св. Симеона исписан је грчки. Исти сликар је насликао и икону св. Спиридона, која се држи поред гроба св. Симеона Немање.

Негде средином истог века други грчки сликар био је ангажован да изведе празничне иконе два иконостаса од којих су данас преостале четири иконе: Васкрсење Лазарево, Силазак Светог Духа, Неверовање Томино и Сретење. У односу на критско сликарство XVI века из кога је посредно проистекла, ова уметност је изгубила многе особине. Судећи по броју очуваних икона, трансформација светогорске уметности наилазила је на одобравање строгих монашких заједница. Последња и највећа хиландарска поруџбина код грчких сликара био је низ празничних икона на иконостасу католикона, из 1688. Сликар који је обимни посао морао да обави у сарадњи са бар још једним помоћником ослањао се на стил грчких светогорских сликара какав је неговао уметник који је пре њега насликао св. Николу, Јована Рилског и Свету Тројицу. Покрете фигура, обликовање драперија и мимику лица понављао је без тежње за оплемењивањем вештине. Сенке су се код њега продубиле, а осветљени делови инкарната под јаким светлом претворили у готово засебне металне облике. Контрасти овако приказаних светитељских ликова са златном позадином, нимбовима, одећом и украсима доприносили су јачању мистичне атмосфере. Биле су то крајности једне уметности чији се век већ окончавао.

Хиландарска иконописачка радионица XVII века имала је поуздано два златна доба, јер је у време Георгија Митрофановића (1615–1621) и попа Данила Зографа (1667–1671) изведен замашан број дела. Уз то, постојала су краћа раздобља у којима су још неки познати сликари тамо делали, можда и са радионицом, пре свега Јован Зограф (чија је једна икона из 1604/5. и две из 1631/2) и сликар Доротеј који је оставио неколико потписаних дела у четвртој деценији XVII века.

У Хиландару су стасавале генерације талентованих српских сликара. Први и истовремено највећи мастор био је Георгије Митрофановић. Не знамо где је изучио сликарско умеће али је јасно да је сазрео крајем XVI века и то на делима критског стила. Већ је примећено да се српска уметност у позном средњем веку код њега у највећој мери приближила грчком обрасцу. У сваком случају, када је сликао двери Светог Трифуна, 1615/6, што је његово прво сачувано сликарско дело у Хиландару, морао је већ бити зрео уметник. Број његових познатих дела – икона и зидних слика — у периоду од седам година (1615–1621) толики је да се ниједан сликар са њим по плодности не може мерити. У обновљеној Пећкој патријаршији способни уметници морали су бити посебно тражени. Но, у исто време, обнављани су храмови и у Хиландару. Тако су до данас преостала чак четири пара царских двери из Хиландара и његових метоха које је насликао Георгије. То је свакако значило да су истовремено били обнављани или подизани и цели иконостаси, чија је израда њему поверавана. Један такав се у црквици Светог Трифуна у потпуности очувао, док су од другог, највероватније из параклиса Светих арханђела, преостале две празничне и једна славска икона коју је осликао на полеђини старије, из око 1400. Георгијеву делатност после 1621. не можемо више поуздано утврдити, иако су се на неким иконама сачували трагови рада његових ученика и сарадника.

Један од њих, сликар Доротеј сигурно је дуже радио у Хиландару и највероватније био хиландарски монах. Од њега су преостале иконе Христа и Богородице, икона св. Димитрија и Нестора, велика проскинитарна икона Сабора светих арханђела, двери и крст са старог иконостаса из 1634/5. Доротеј је од Митрофановића преузео танани цртеж и издуживање форми. Различито од свога учитеља, његови ликови су робустнији, у њима се огледа напуштање маниризма на рачун натурализма. Умилна лица Митрофановићевих идеализованих светитеља овде су се намрштила; специфичан је њихов тужан израз очију са крупним мрким „печатима“ и танким, али веома извијеним уснама. Очито је овакво сликарство било по укусу старешинства, јер је игуман Симеон од њега поручио главне делове великог иконостаса.

Георгијев савременик, чија су нам дела позната у много већем хронолошком распону, био је сликар Је-

Царске двери,
дело Георгија Митрофановића, око 1620 (десно)

ван, свакако један од највећих српских уметника у том веку. У Хиландару су сачуване три његове иконе, али не можемо да утврдимо да ли је био Хиландарац и какав је био пут његовог уметничког развоја. Постоји могућност и да су сва три Јованова дела у Хиландар доспела споља, као поруџбине или поклони, али чињеница да су две његове иконе (св. Петке и св. Димитрија) из исте године, озбиљно указује да је он ипак боравио у Светој Гори. И Јованов траг се сачувао на истим местима као и Георгијев (Хиландар, Морача), а делатност његових ученика и следбеника протеже се све до краја XVII века. Савременик Георгија Митрофановића, Јован је ишао нешто другачијим уметничким правцем. Његов је потез лак, а поступак спор, јер су линије медитативно цизелиране до савршенства. Обојици је главна сликарска „тема“ светлост. Његове хиландарске иконе св. Николе и св. Петке, настале у размаку од 27 година, не показују скоро никакве разлике у обради лица или одеће. Изразита је код њега склоност ка декоративности. Посебно је то уочљиво на икони св. Димитрија игумана Филимона, којој је од почетка морало бити намењено исто свечано место на проскинитару прислоњеном уз стубац близу улаза у наос главне цркве. Лик је сигурно исцртан, а тело добро пропорционисано и чврсто. Ниједан део одеће, оклопа или оружја светог ратника није без посебног и врло детаљног украса. Као да је читава концепција зависила од те материјализације, Јован је најпажљивије исликавао сваку појединост.

Посебно богато поглавље у делатности хиландарске школе има поп Данило Зограф. Од њега су остале фреске у параклису Светог Николе (1667) и иконе иконостаса у овом параклису и црквици Светог Ђорђа (1671). Његове су и иконе из хиландарске келије Маруда и још неке у Дохијару и Светом Павлу. Савременик Јована Зографа, кога је могао и познавати, Данило није досегао његов ниво, нити је поседовао његову надареност. Ипак, био је он личност која је једно време имала руководећу улогу у скупини уметника хиландарске сликарске радионице. Своје узоре је бирао међу најбољим мајсторима XVI века, од којих му је најомиљенији био Георгије Зорзис, чији је живопис у Светој Гори Данило могао да види у Дионисијату и Дохијару. Од њега је преузимао и композиционе целине, али више од тога детаље: типове глава, изразе лица, обраду драперија и орнаменте.

Делатности Данила и његове радионице можемо приписати велики број дела и у другим светогорским манастирима, а чињеница да је у Хиландару учествовао у најсложенијим сликарским пословима омогућава делимичну реконструкцију његовог животописа и уметничке делатности. Највише познатих дела Данило је извео за хиландарског игумана Виктора (око 1652–1678), најпредузетнијег хиландарског старешину XVII века, који је очито био главни покровитељ Данилове хиландарске радионице. Одласком Виктора или можда Даниловом смрћу, радионица се угасила. Следећи хиландарски монаси-ктитори више су наклоности показивали за суво светогорско сликарство које ни само више није имало будућности. Почетком XVIII века оно је било у знаку враћања у далеку прошлост и своје узоре налазило у временима ране ренесансе Палеолога, посебно у делу Манојла Панселина с краја XIII века. За разлику од сликара тог времена и самог Панселина, који су елементе рановизантијске уметности користили као принципе и прилагођавали их сопственој естетици, уметници самог краја византијског стила ропски су подражавали оно што је у таквој трансформацији заједно с аутентичношћу изгубило и смисао.

Јадранка Проловић

СЛИКАНИ УКРАС РУКОПИСА ОД XII ДО XV ВЕКА

У Хиландару се чува једна од највећих збирки средњовековних рукописа, чије је сакупљање, пре свега из литургијских потреба, св. Сава отпочео још пре обнове старог грчког манастира истог имена. Сабиране су врло различите словенске и грчке књиге, што је настављено све до наших дана. Такође рано, образован је и хиландарски скрипториј у коме су преписивана дела како за потребе манастира тако и наручилаца са стране. Многи од ових рукописа данас су расути по разним библиотекама света.

Хиландарској библиотеци припадали су, на пример, чувени „Хиландарски листићи“ из Одесе (X/XI век), који спадају у ред најстаријих сачуваних споменика ћирилске писмености уопште, као и два најпознатија и раскошно украшена српска рукописа, Мирослављево и Вуканово јеванђеље. Прво је писано, по свему судећи, негде у Херцеговини за хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање, и вероватно је у Хиландар доспело већ у време његовог оснивања. У манастиру је драгоцено дело чувано све до 1896, када је даровано краљу Александру I Обреновићу. Такође рано, у манастир је дошло и познато Вуканово јеванђеље из краја XII века. Поуздано се зна да је у Кареји било све до 1859. године. Тада је однето у Санктпетербург, где се и данас чува, у Руској националној библиотеци.

Даривање рукописа Хиландару наставило се током векова, при чему су раскошна дела прилагали не само владари него и црквени великодостојници и властела. Многа од њих, попут Четворојеванђеља краља Милутина (Chil. 1), које је 1316. године поклоњено Испосници Светог Саве у Кареји, или такође богато украшеног Четворојеванђеља Николе Стањевића, била су по свој прилици наручена и изведена у самом манастиру.

Већ у време дизања манастира, у келијама и пирговима отпочела је и преводилачка делатност, тако да је Хиландар убрзо постао веома важно средиште књижевног стварања. Његова велика улога огледала се и у неговању писма и илуминације која га је пратила и с њим чинила целину.

Калиграфске одлике првих хиландарских књига носе печат других скрипторија, словенских и грчких, у којима су се први хиландарски писари учили. Истраживања показују да су се у Хиландару, поред монаха-писара из српских крајева, сакупили и учени људи из других области грчког и словенског света. Велики утицај на формирање хиландарске радионице имао је свакако руски манастир Светог Пантелејмона у коме је већ током XI и XII века цветала преписивачка и преводилачка делатност. Оваквом уверењу иде у прилог и чињеница да је Хиландарску крмчију, између осталих, писао један руски писар чији су текстови сачувани и на његовом матерњем језику. Уосталом, и две најстарије књиге хиландарске библиотеке чине руски неумски рукописи с краја XII (Стихирар, Chil. 307) и почетка XIII века (Ирмологион, Chil. 308). До краја прве половине XIII столећа оформиле су се и одлике дуктуса хиландарског писарског круга, које се већ у другој његовој половини истичу јасним карактеристикама, а у XIV веку достижу врхунац. Обогаћене новим палеографским особинама, оне су сачувале основне црте уметничког писма, својственог овој средини током читавог средњег века, и утицале на развој српске калиграфије уопште. Чак и најраскошнији хиландарски рукописи XVI и XVII века ослањају се на ове старије, средњовековне форме.

Поред палеографских особина, у заоставштини манастира Хиландара могу се изучавати сви облици српског средњовековног украса и пратити њихов развој кроз векове. Као и калиграфија, украс се ослањао на нова струјања, али је носио и печат других рукописних радионица.

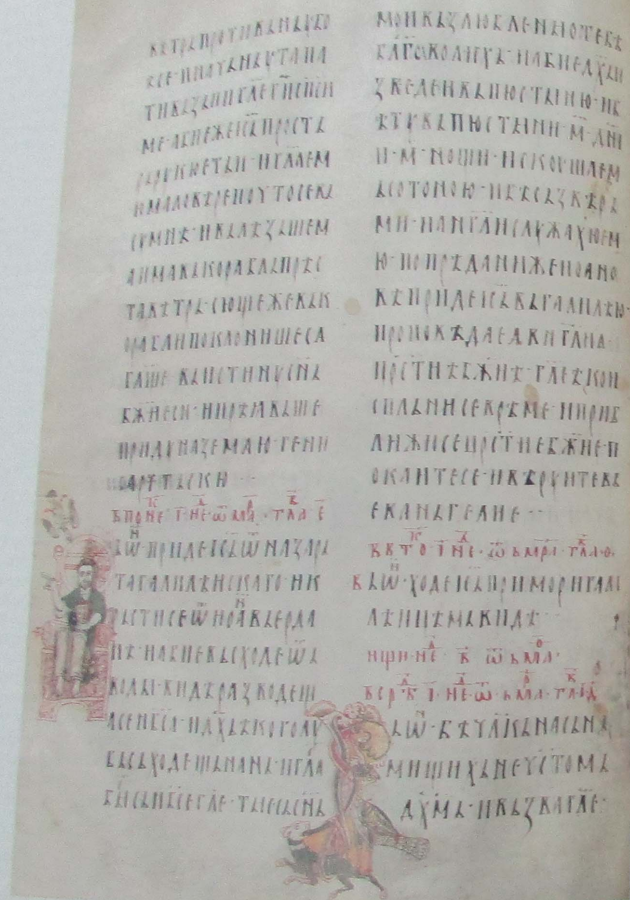

Мирослављево јеванђеље, крај XII века, л. 65v

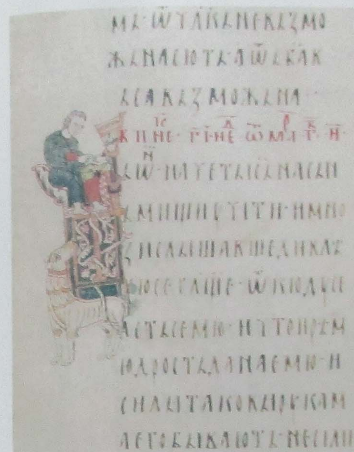

Мирослављево јеванђеље, л. 61v, иницијал В

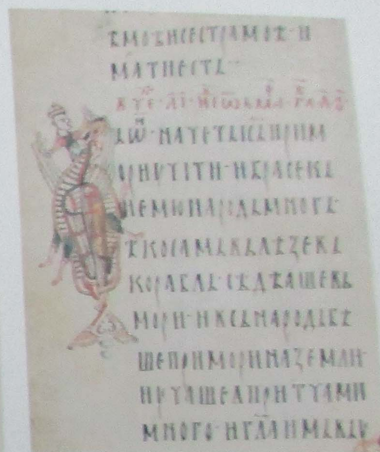

Мирослављево јеванђеље, л. 56v, иницијал В

Највећи број хиландарских књига био је, попут већине српских рукописа средњег века, опремљен заставицама, иницијалима и разним знацима на маргинама. Њихов задатак није био само да текст украсе већ и да укажу на одређене одељке у њему. Само најраскошније књиге, писане за угледне наручиоце, поседовале су и минијатуре које су покривале целе странице.

Најстарији хиландарски рукописи, као и друге словенске књиге њиховог времена, имају илуминацију комбиновану од преплета, зооморфног и биљног украса, при чему рукописима XII и XIII века зооморфна орнаментика даје посебан тон. Поред људских представа, срећу се различите животиње које, често врло примитивно цртане, следе одређене византијске узоре. Чешће се, пак, могу видети украси у облику неприродних створења сачињених од људских и животињских удова, спутаних дугим реповима, уплетеним у траке и биљне вреже које прате облик слова. Понекад из тог плетера извирује само глава животиње, из чијих чељусти израста гранчица. Тај тип тератолошких украса био је нарочито популаран код Словена који су их прихватали различитим уметничким путевима. Они се, међутим, не могу сигурно одредити, јер се у сродном виду срећу на широком подручју европске уметности — од Скандинавије и Ирске до провинцијских скрипторија јужне Италије. Појава тератолошког стила у Србији пада у време када је он већ био широко прихваћен у словенској средини, па се могу уочити различити извори који су утицали на његов карактер.

Мирослављево јеванђеље показује све одлике српске књиге с краја XII века у њеном најрепрезентативнијем виду. Поред човечијег лика, најчешће укомпонованог у сам иницијал, као што су, на пример, „Жван Батиста", јеванђелист Марко или Марија Магдалена, овде се јављају и различити типови животињског украса помешаног са плетером и флоралним мотивима. Таман цртеж испуњен је, често графички, кривуљама које га прате у контрастним бојама (црвеном, зеленом и жутом, уз употребу злата) у јасном

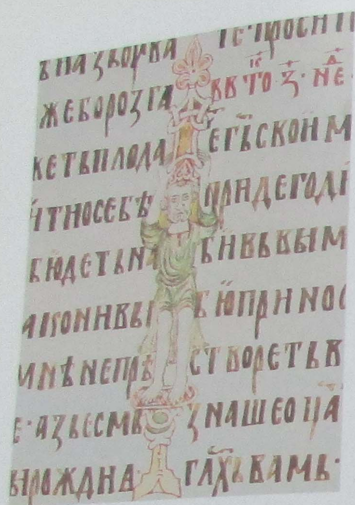

Мирослављево јеванђеље, л. 26v,
йерсонификација године

Мирослављево јеванђеље, л. 36v,
св. Јован Крстиитељ, иницијал В

романичком склопу. Он даје тон целом рукопису, иако је већи број елемената у њему византијског порекла. То је онај начин украшавања који је у српским скрипторијима Зете настао под утицајем уметности јужне Италије, у којој су били помешани романички и византијски елементи.

Заставице и иницијале наведеног карактера поседује такође – истина, нешто скромније и по формату мање – Четворојеванђеље бр. 22 из друге четвртине XIII века. Не зна се тачно где је овај рукопис настао. Постоји могућност да је преписан у самом Хиландару, мада писмо и украс указују на уметнички круг ближи западним крајевима. Неки од иницијала јасно упућују да су узори украсу били блиски онима у Мирослављевом јеванђељу. Опажају се у исто време сродности и са српском скулптуром која је, као и минијатура, била под видним утицајем романике. Као што је познато, најрепрезентативнији примери пластичног украса у Србији овог доба сачувани су у манастиру Студеници. Неки други иницијали говоре, пак, да је илуминатор Четворојеванђеља бр. 22 добро познавао и струјања у скрипторијима јужнијих словенских области у којима је византијски утицај био нешто јаче заступљен. Чини се да његов, сигурном руком цртани, украс спаја две струје у српској илуминацији — ону у Мирослављевом и другу, јасно уочљиву у Вукановом јеванђељу, које је у време настанка рукописа бр. 22, по свему судећи, већ било у Хиландару и — као и Мирослављево јеванђеље – могло да буде познато његовом илуминатору.

Наведени начин и облици украшавања срећу се, наравно, у нешто развијенијем виду и под много већим утицајем чисто византијских мотива – у ватиканском српском Јеванђелистару писара Десоја (Cod. vat. slav. 4 из прве половине XIII века) и Изборном јеванђељу бр. 8 из Хиландара (из треће четвртине истог столећа). Они се већ на основу калиграфских особина, и поред чињенице да је ватикански рукопис пи-

Мирослављево јеванђеље, л. 45v,
Христиос и фарисеји, иницијал В

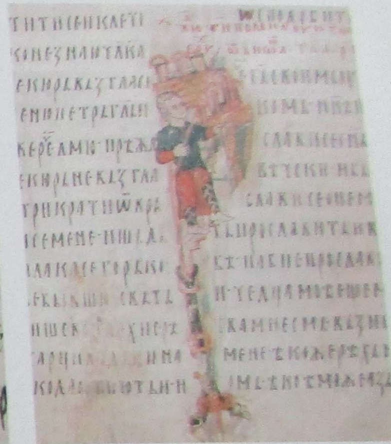

Мирослављево јеванђеље, л. 129v,
иницијал Р

сан за босанског бана Нинослава, могу везати за Хиландар. Занимљиво је да тај декоративни карактер, уз обимну употребу црвене боје која испуњава тамни цртеж, постаје обележје најбољих радионица и оних рукописа који су рађени за угледне наручиоце.

Нарочито су интересантне заставице рукописа сачињене од сучељених уплетених животиња, псећих глава и птичијих тела чији удови израстају из вреже спојене чвором у средини. Оваква заглавља била су веома популарна код Словена, у чијим се рукописима могу пратити већ од XII века (Болоњски псалтир). Исти украс се јавља и у познатом Београдском паримејнику (који је и калиграфски близак хиландарском Четворојеванђељу бр. 22, а по украсу и осталим поменутим рукописима). Веома је значајно да се среће, такође, у Шестодневу Јована Егзарха из Државног историјског музеја у Москви (Синод. 345), за који се поуздано зна да га је писао Теодор Граматик 1263. године у Пиргу Преображења изнад Хиландара. Узори илуминатору хиландарског Шестоднева били су и мотиви који се срећу у рукопису бр. 22, иако његов украс у целини има печат једне друге струје у старој српској илуминацији, оне коју јасно одређује Вуканово јеванђеље.

Као што се у језику писара Вукановог јеванђеља откривају трагови дијалеката који су неговани у словенским круговима Македоније тако се и у украсу те књиге, писане иначе у Расу крајем XII века, опажају обрасци примењивани у уметности овога краја.

У Вукановом јеванђељу су се сачувале и прве српске минијатуре које украшавају целу страницу књиге. То су цртежи са представама јеванђелиста Јована, чијим текстом почињу изборна јеванђеља, и Христа Емануила, у одељку Лукиног јеванђеља, где се његова појава помиње. Традиција комнинског сликарства нарочито је видљива у узнемиреној драперији и у орнаменталној обради власи. Неуграпна скраћења (нарочито на лику Христа Емануила), контрастност боја и

утисак недовршености (само фигуре и иницијал ко-лорисани су [illegible] тоновима) говоре да су мини-јатуре слабијег квалитета од осталих српских фре-[illegible] овог доба. Сликар је, ипак, овде користио најбо-ља дела, имитирајући [illegible] технику емаља, која је нарочито у периоду Комнина била веома распро-страњена и утицала на украшавање рукописа. Емаљ-[illegible] као на фигурама и [illegible] су [illegible] пољима на [illegible] тако и на [illegible] којима су [illegible] сигнатуре светитеља.

Сав текст Вукановог јеванђеља украшен је бројним иницијалима од [illegible] биљака или животиња, као и онај који обрађује геометријски или чисто биљ-ни мотиви. Сличан украс добиле су већ Хиландарске [illegible] из XII века, сада у Руској националној биб-лиотеци Санктпетербурга (Q. p. I 51), а ову струју у калиграфији и украшавању следили су и други руко-писи који се за Хиландар везују већ од времена обра-зовања његове библиотеке. Сличну калиграфију има-ју и Хиландарски типик писан на пергаменту почет-ком XIII века и Хиландарски паримејник бр. 313, та-кође на пергаменту, из прве половине истог столећа, затим Теодоров октоих из треће четвртине века, као и Свод Теодора Студита (Chil. 387) и њему готово идентичан други део бечког Cod. slav. 12, оба писана бомбицином у другој четвртини XIII века.

Занимљиви су иницијали ових рукописа, сачињени од двоногих или четвороногих животиња из малих спутаних дугим реповима који спајају плетер или се и стапају се са врежом на чијим се крајевима појављују разлистале гранчице. Ту су и птице, пси, вукови и нека фантастична створења која сама себи гризу врат, образујући петљу слова. Други примери приказују увијене змије (нпр. Chil. 387, f. 271) или једноставно чвороковито или испреплетено стабло на чијем се врху налази зверињa глава са палмином гранчицом у устима. Веома су интересантни и иницијали Т у рукопису бр. 313 из збирке манастира Хиландара. Једног од њих образује човек уздигнутих руку. Стабло овог слова се преко чвора на темену претвара у уплетене гранчице (краке слова) са животињским главама на завршецима из чијих чељусти висе палмине гранчице (квачице слова). Закржљале ноге спојене су дугачком репом и биљном врежом. Код стилизовања једног другог иницијала Т, стваралац је више остао веран људским облицима, приказујући фигуру играча чије руке граде хоризонтални део и квачице слова.

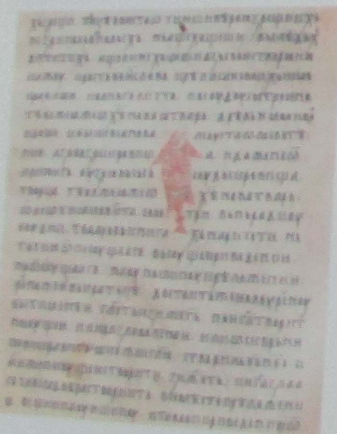

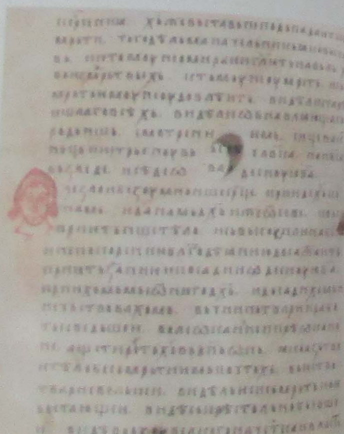

Златоструј бр. 386, крај XIII века, л. 28r, 135r

У средини српских скрипторија у којој су се изградиле одлике писара и илуминатора Вукановог јеванђеља треба тражити корене стваралаштва свих поменутих хиландарских рукописа. Палеографски, стилски и временски могли би то бити и они мајстори које је Симеон, један од писара Вукановог јеванђеља, у запису поменуо као „многе који почеше радити књиге и повести". Са мање или више сигурности готово сви ови рукописи могу се непосредно или посредно везати за испосницу Светог Саве у Кареји, у којој су неки од њих могли и настати. Као што је већ наглашено, у Кареји се све до XIX века налазило и Вуканово јеванђеље, одакле је однето у Русију. Неки западњачки мотиви који су могли настати под утицајем јужноиталијанских скрипторија, где су већ били сједињени византијски и западни елементи, не умањују чињеницу да ове рукописе у целини треба везати за преписивачке радионице које су биле у тешњој вези са византијским.

Да је овај начин украшавања био широко прихваћен и у другим скрипторијима говори и Златоструј бр. 386, који је, судећи по неким записима, морао настати негде у Србији у последњој четвртини XIII века. Рукопис садржи неке особине писма негованог у Хиландару, јасно образоване у време настанка овог кодекса. Зооморфна орнаментика, дакле, и даље продужава да живи овде, као и у другим рукописима, чак и у раскошним варијантама каква је она у бечком Slav. 4. Њих би посредно — преко сличних рукописа, као што су Милутиново четворојеванђеље (Chil. 1) или Четворојеванђеље дијака Бунила (Chil. 23) — требало везати за Хиландар, где је, судећи по типу писма, бечки препис могао и настати.

Зооморфну и преплетну орнаментику одличног квалитета има и Хиландарско четворојеванђеље старијег типа, број 12 (из прве половине XIV века), у којем се појављује и заставица са афронтираним животињама. И поред чињенице да се зооморфни мотиви јављају и у другим рукописима овог времена, међу којима су и они раскошни из средине и треће четвртине XIV века, њихов значај постаје све мањи. Они препуштају примат све компликованијем али правилном плетеру, као и флоралној орнаментици.

Преплетни орнамент је радо коришћен при украшавању словенских књига од самог почетка словенске писмености и постао је најомиљенији и најраспрострањенији украс словенске књиге, а касније и архитектуре, како то лепо показује декоративна пластика моравске школе. Због тога се неки сложени типови плетера XIV века означавају као „балкански тип".

Истовремена појава плетера у Азији, Грузији, Византији и на Западу довела је у науци до различитих тумачења његовог порекла. Не сме се, међутим, изгубити из вида ни утицај грчко-римског наслеђа, у чијим се мозаицима, на пример, налази већина коришћених мотива овог украса. У раним српским рукописима примећује се шира употреба једноставнијих облика сачињених од малог броја преплетних јединица. У XIV веку, кад се зооморфни украс мање користи, преплет га наџивљава и постепено развија од једноставних облика XIII века, преко прелазних у доба краља Милутина, до компликованих у трећој четвртини XIV века. У то време долази и до умножавања основних јединица и њиховог чвршћег срастања у целину.

У делима хиландарског скрипторијума очувани су и најлепши преплети српске рукописне орнаментике. Ту се могу видети различите варијанте плетера, од једноставних двоструких плетеница, преко трочланих и вишечланих, до оних код којих се на месту укрштања уплићу кругови. Ту су такође и кругови испреплетени као алке у ланцу, Соломонов чвор и друге врсте у комбинацијама са осталим типовима украса. Док је у XIII веку преплет живео у симбиози са животињским и биљним орнаментима, у XIV веку је плетер наставио да живи са флоралним мотивима.

Прелазне варијанте преплета срећу се управо у поменутом хиландарском Златострују бр. 386, као и Златострују 382, затим у Четворојеванђељима Chil. 1, Chil. 12 и Chil. 23. Њима треба додати и хиландарске свитке 16/IV и 16/V, као и први део Cod. slav. 12 из Аустријске националне библиотеке, који су, сви, дело бољих хиландарских мајстора из друге половине, односно из краја XIII и почетка XIV века.

Карактеристичне заставице у овим рукописима сачињене су од двочланих или трочланих плетеница. То је онај тип заставица који је наговештен још у рукопису бр. 313 из Хиландара и Братковом минеју (1236–1242) из Народне библиотеке Србије. Крајем XIII и почетком XIV века, међутим, овај тип долази до пуног изражаја и широко се користи. Сличан вид заставице налазио се и у познатом Никодимовом типику који је могао настати на Светој Гори, с обзиром да је Никодимова делатност била везана за Кареју. Исти типови украса срећу се и касније, у изванредно обликованим делима хиландарског писара Романа (I). Он је писао познато Четворојеванђеље из 1337. године (Chil. 9), Минеј (Chil. 160) и Хиландарски свитак 3/I из средине столећа. У целини посматрано, дела писара Романа (I) спадају у најлепше српске ру-

[illegible]

идентичан други део бечког Cod. slav. 12, оба писана на бомбицини у другој четвртини XIII века.

Занимљиви су иницијали ових рукописа, сачињени од двоногих или четвороногих животиња из маште, спутаних дугим реповима који спајају плетер око њих и стапају се са врежом на чијим се крајевима појављују разлистале гранчице. Ту су и птице, пси, вукови и нека фантастична створења која сама себи гризу врат, образујући петљу слова. Други примери приказују уплетене змије (нпр. Chil. 387, f. 271) или једноставно чланковито или испреплетено стабло на чијем се врху налази зверињa глава са палмином гранчицом у устима. Веома су интересантни и иницијали Т у рукопису бр. 313 из збирке манастира Хиландара. Једног од њих обликује човек уздигнутих руку. Стабло овог слова се преко чвора на темену претвара у уплетене гранчице (кракс слова) са животињским главама на завршецима из чијих чељусти висе палмине гранчице (квачице слова). Закржљале ноге спојене су дугачком реповитом биљном врежом. Код стилизовања једног другог иницијала Т, стваралац је више остао веран људским обличјима, приказујући фигуру играча чије руке граде хоризонтални део и квачице слова.

Златоструј бр. 386, крај XIII века, л. 28r, 135r

У средини српских скрипторија у којој су се изградиле одлике писара и илуминатора Вукановог јеванђеља треба тражити корене стваралаштва свих поменутих хиландарских рукописа. Палеографски, стилски и временски могли би то бити и они мајстори које је Симеон, један од писара Вукановог јеванђеља, у запису поменуо као „многе који почеше радити књиге и повести". Са мање или више сигурности готово сви ови рукописи могу се непосредно или посредно везати за испосницу Светог Саве у Кареји, у којој су неки од њих могли и настати. Као што је већ наглашено, у Кареји се све до XIX века налазило и Вуканово јеванђеље, одакле је однето у Русију. Неки западњачки мотиви који су могли настати под утицајем јужноиталијанских скрипторија, где су већ били сједињени византијски и западни елементи, не умањују чињеницу да ове рукописе у целини треба везати за преписивачке радионице које су биле у тешњој вези са византијским.

Да је овај начин украшавања био широко прихваћен и у другим скрипторијима говори и Златоструј бр. 386, који је, судећи по неким записима, морао настати негде у Србији у последњој четвртини XIII века. Рукопис садржи неке особине писма негованог у Хиландару, јасно образоване у време настанка овог кодекса. Зооморфна орнаментика, дакле, и даље продужава да живи овде, као и у другим рукописима, чак и у раскошним варијантама каква је она у бечком Slav. 4. Њих би посредно — преко сличних рукописа, као што су Милутиново четворојеванђеље (Chil. 1) или Четворојеванђеље дијака Бунила (Chil. 23) — требало везати за Хиландар, где је, судећи по типу писма, бечки препис могао и настати.

Зооморфну и преплетну орнаментику одличног квалитета има и Хиландарско четворојеванђеље старијег типа, број 12 (из прве половине XIV века), у којем се појављује и заставица са афронтираним животињама. И поред чињенице да се зооморфни мотиви јављају и у другим рукописима овог времена, међу којима су и они раскошни из средине и треће четвртине XIV века, њихов значај постаје све мањи. Они препуштају примат све компликованијем али правилном плетеру, као и флоралној орнаментици.

Преплетни орнамент је радо коришћен при украшавању словенских књига од самог почетка словенске писмености и постао је најомиљенији и најраспрострањенији украс словенске књиге, а касније и архитектуре, како то лепо показује декоративна пластика моравске школе. Због тога се неки сложени типови плетера XIV века означавају као „балкански тип".

Истовремена појава плетера у Азији, Грузији, Византији и на Западу довела је у науци до различитих тумачења његовог порекла. Не сме се, међутим, изгубити из вида ни утицај грчко-римског наслеђа, у чијим се мозаицима, на пример, налази већина коришћених мотива овог украса. У раним српским рукописима примећује се шира употреба једноставнијих облика сачињених од малог броја преплетних јединица. У XIV веку, кад се зооморфни украс мање користи, преплет га надживљава и постепено развија од једноставних облика XIII века, преко прелазних у доба краља Милутина, до компликованих у трећој четвртини XIV века. У то време долази и до умножавања основних јединица и њиховог чвршћег срастања у целину.

У делима хиландарског скрипторијума очувани су и најлепши преплети српске рукописне орнаментике. Ту се могу видети различите варијанте плетера, од једноставних двоструких плетеница, преко трочланих и вишечланих, до оних код којих се на месту укрштања уплићу кругови. Ту су такође и кругови испреплетени као алке у ланцу, Соломонов чвор и друге врсте у комбинацијама са осталим типовима украса. Док је у XIII веку преплет живео у симбиози са животињским и биљним орнаментима, у XIV веку је плетер наставио да живи са флоралним мотивима.

Прелазне варијанте преплета срећу се управо у поменутом хиландарском Златострују бр. 386, као и Златострују 382, затим у Четворојеванђељима Chil. 1, Chil. 12 и Chil. 23. Њима треба додати и хиландарске свитке 16/IV и 16/V, као и први део Cod. slav. 12 из Аустријске националне библиотеке, који су, сви, дело бољих хиландарских мајстора из друге половине, односно из краја XIII и почетка XIV века.

Карактеристичне заставице у овим рукописима сачињене су од двочланих или трочланих плетеница. То је онај тип заставица који је наговештен још у рукопису бр. 313 из Хиландара и Братковом минеју (1236–1242) из Народне библиотеке Србије. Крајем XIII и почетком XIV века, међутим, овај тип долази до пуног изражаја и широко се користи. Сличан вид заставице налазио се и у познатом Никодимовом типику који је могао настати на Светој Гори, с обзиром да је Никодимова делатност била везана за Кареју. Исти типови украса срећу се и касније, у изванредно обликованим делима хиландарског писара Романа (I). Он је писао познато Четворојеванђеље из 1337. године (Chil. 9), Минеј (Chil. 160) и Хиландарски свитак 3/I из средине столећа. У целини посматрано, дела писара Романа (I) спадају у најлепше српске ру-

Четворојеванђеље бр. 12, прва половина XIV века, л. 1r

кописе, а тип њиховог украса чини, на свој начин, прелаз ка раскошним делима друге половине XIV века, што нарочито важи за заставице испред почетка јеванђеља у рукопису Chil. 9. На свим овим делима опажају се и сажети облици зооморфног украса.

Посебну скупину чини неколико хиландарских рукописа у којима је преплет дошао до пуног изражаја и достигао врхунац развоја. То су поменуте књиге писара Романа (I), затим Пентикостар „убогог" Рајка (Chil. 265), такође из средине XIV века, и њима сродни рукописи из Беча (Cod. slav. 52), Москве (Госуд. ист. муз. 12) и Београда (САНУ 277) из треће четвртине XIV века, које би свакако требало везати за Хиландар. Сасвим је могуће да су ови мајстори у извесном периоду и упоредо радили, чиме се могу објаснити сличности њиховог украса. Најраскошније су заставице сачињене од сложеног вишечланог преплета са палметама, полупалметама, крстовима и Соломоновим чвором (поред поменутих рукописа још у Chil. 20 и Chil. 256). И мотив дијагонално прожетих трака (Chil. 265) или онај сложен од кругова плетених у алке (Chil. 80) или други који образује компликованије облике плетера (Chil. 422) ови мајстори су радо примењивали. Посебну групу чине и заставице сачињене искључиво од Соломоновог чвора (Chil. 10, Chil. 140, 3/I).

Прелом који се десио у српској историји, култури и уметности XIV века видљив је и у прихватању чисто византијских заставица флоралног типа у којима се јављају стари антички мотиви као што су лозица, сасанидске палмете или полупалмете укомпоноване у различите геометријске облике, као што су квадрат, круг, срце итд. На оквирима ових заставица налазе се често још украси дугиних боја, кретићи или круништа. Доњи рубови су им извучени и из њих израста, на пример, стабло са сасанидском палметом. Из средишта горњег руба развија се велики крст, често разлистан. У целини се ова композиција — исто као и преплетни мотив — може тумачити као симболична представа раја. Код неких заставица су, у складу с тим, око крста распоређене и рајске птице које се напајају из живоносног источника.

Богате флоралне заставице срећу се, поред преплета, већ у горе поменутим рукописима (нпр. Cod. slav. 52 из Беча) и у целој групи најраскошнијих хиландарских рукописа, међу којима су и позната Четворојеванђеља патријарха Саве (Chil. 13) из 1354–1375. године и Николе Стањевића (Chil. 14) из средине XIV века, а затим — последњем од њих слично — Четворојеванђеље Chil. 17 из средине XIV века и свитак Chil. 3/II из прве половине XIV века. Неовизантијски украс поседују и Праксапостол монаха Атанасија (Chil. 46) из 1365, Зборници Chil. 472 из 1350–1360 и Chil. 471 из 1360–1370. године, Четворојеванђеље Chil. 21 из треће четвртине XIV века, Псалтир (Chil. 80) и Октоих петогласник (Chil. 127) из треће четвртине XIV века и Четворојеванђеље (Chil. 2) са почетка XV века. Њима треба додати и Четворојеванђеље таха Марка из збирке манастира Дечана (Дечани 9), као и Апостол из Берлина (Вук 47), који би се по писму и украсу могао везати за манастир Хиландар. Сви поменути рукописи XIV века дело су најбољих српских писара. По калиграфији и по финоћи израде они су следили начин рада који одликује рукопис Chil. 8 из XIII века и први део Cod. slav. 12 из Беча, а које се наставља, на пример, у Четворојеванђељу број 12 из Хиландара. Попут украса, и калиграфија ових рукописа спада у врхунска остварења српског средњовековног писма.

Поменути флорални тип украшавања користио се у грчким рукописима већ од IX или X века да би у XI столећу постао најпопуларнији облик.

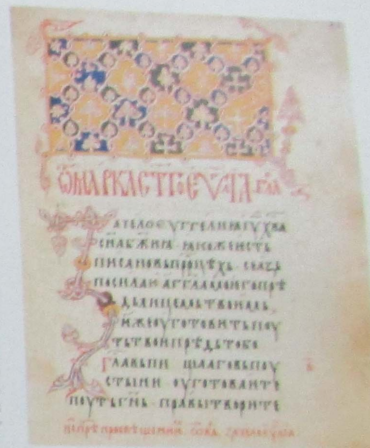

Четворојеванђеље бр. 20, XIV век, л. 85r

Четворојеванђеље бр. 12, прва половина XIV века, л. 1r

рукописе, а тип њиховог украса чини, на свој начин, прелаз ка раскошним делима друге половине XIV века, што нарочито важи за заставице испред почетка јеванђеља у рукопису Chil. 9. На свим овим делима опажају се и сажети облици зооморфног украса.

Посебну скупину чини неколико хиландарских рукописа у којима је преплет дошао до пуног изражаја и достигао врхунац развоја. То су поменуте књиге писара Романа (I), затим Пентикостар „убогог“ Рајка (Chil. 265), такође из средине XIV века, и њима сродни рукописи из Беча (Cod. slav. 52), Москве (Госуд. ист. муз. 12) и Београда (САНУ 277) из треће четвртине XIV века, које би свакако требало везати за Хиландар. Сасвим је могуће да су ови мајстори у извесном периоду и упоредо радили, чиме се могу објаснити сличности њиховог украса. Најраскошније су заставице сачињене од сложеног вишечланог преплета са палметама, полупалметама, крстовима и Соломоновим чвором (поред поменутих рукописа још у Chil. 20 и Chil. 256). И мотив дијагонално прожетих трака (Chil. 265) или онај сложен од кругова плетених у алке (Chil. 80) или други који образује компликованије облике плетера (Chil. 422) ови мајстори су радо примењивали. Посебну групу чине и заставице сачињене искључиво од Соломоновог чвора (Chil. 10, Chil. 140, 3/I).

Прелом који се десио у српској историји, култури и уметности XIV века видљив је и у прихватању чисто византијских заставица флоралног типа у којима се јављају стари антички мотиви као што су лозица, сасанидске палмете или полупалмете укомпоноване у различите геометријске облике, као што су квадрат, круг, срце итд. На оквирима ових заставица налазе се често још украси дугиних боја, крстићи или круништа. Доњи рубови су им извучени и из њих израста, на пример, стабло са сасанидском палметом. Из средишта горњег руба развија се велики крст, често разлистан. У целини се ова композиција — исто као и преплетни мотив — може тумачити као симболична представа раја. Код неких заставица су, у складу с тим, око крста распоређене и рајске птице које се напајају из живоносног источника.

Богате флоралне заставице срећу се, поред преплета, већ у горе поменутим рукописима (нпр. Cod. slav. 52 из Беча) и у целој групи најраскошнијих хиландарских рукописа, међу којима су и позната Четворојеванђеља патријарха Саве (Chil. 13) из 1354–1375. године и Николе Стањевића (Chil. 14) из средине XIV века, а затим — последњем од њих слично — Четворојеванђеље Chil. 17 из средине XIV века и свитак Chil. 3/II из прве половине XIV века. Неовизантијски украс поседују и Праксапостол монаха Атанасија (Chil. 46) из 1365, Зборници Chil. 472 из 1350–1360 и Chil. 471 из 1360–1370. године, Четворојеванђеље Chil. 21 из треће четвртине XIV века, Псалтир (Chil. 80) и Октоих петогласник (Chil. 127) из треће четвртине XIV века и Четворојеванђеље (Chil. 2) са почетка XV века. Њима треба додати и Четворојеванђеље таха Марка из збирке манастира Дечана (Дечани 9), као и Апостол из Берлина (Вук 47), који би се по писму и украсу могао везати за манастир Хиландар. Сви поменути рукописи XIV века дело су најбољих српских писара. По калиграфији и по финоћи израде они су следили начин рада који одликује рукопис Chil. 8 из XIII века и први део Cod. slav. 12 из Беча, а које се наставља, на пример, у Четворојеванђељу број 12 из Хиландара. Попут украса, и калиграфија ових рукописа спада у врхунска остварења српског средњовековног писма.

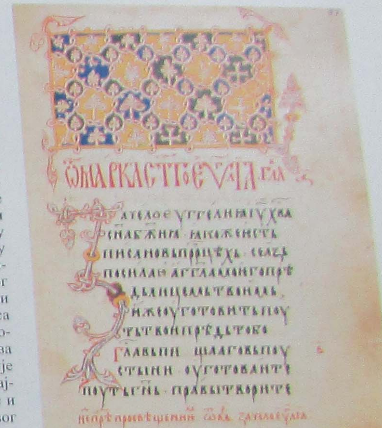

Четворојеванђеље бр. 20, XIV век, л. 85r

Поменути флорални тип украшавања користио се у грчким рукописима већ од IX или X века да би у XI столећу постао најпопуларнији облик.

Четворојеванђеље бр. 12, прва половина XIV века, л. 1r

кописе, а тип њиховог украса чини, на свој начин, прелаз ка раскошним делима друге половине XIV века, што нарочито важи за заставице испред почетка јеванђеља у рукопису Chil. 9. На свим овим делима опажају се и сажети облици зооморфног украса.

Посебну скупину чини неколико хиландарских рукописа у којима је преплет дошао до пуног изражаја и достигао врхунац развоја. То су поменуте књиге писара Романа (I), затим Пентикостар „убогог" Рајка (Chil. 265), такође из средине XIV века, и њима сродни рукописи из Беча (Cod. slav. 52), Москве (Госуд. ист. муз. 12) и Београда (САНУ 277) из треће четвртине XIV века, које би свакако требало везати за Хиландар. Сасвим је могуће да су ови мајстори у извесном периоду и упоредо радили, чиме се могу објаснити сличности њиховог украса. Најраскошније су заставице сачињене од сложеног вишечланог преплета са палметама, полупалметама, крстовима и Соломоновим чвором (поред поменутих рукописа још у Chil. 20 и Chil. 256). И мотив дијагонално прожетих трака (Chil. 265) или онај сложен од кругова плетених у алке (Chil. 80) или други који образује компликованије облике плетера (Chil. 422) ови мајстори су радо примењивали. Посебну групу чине и заставице сачињене искључиво од Соломоновог чвора (Chil. 10, Chil. 140, 3/I).

Прелом који се десио у српској историји, култури и уметности XIV века видљив је и у прихватању чисто византијских заставица флоралног типа у којима се јављају стари антички мотиви као што су лозица, сасанидске палмете или полупалмете укомпоноване у различите геометријске облике, као што су квадрат, круг, срце итд. На оквирима ових заставица налазе се често још украси дугиних боја, крстићи или круништа. Доњи рубови су им извучени и из њих израста, на пример, стабло са сасанидском палметом. Из средишта горњег руба развија се велики крст, често разлистан. У целини се ова композиција — исто као и преплетни мотив — може тумачити као симболична представа раја. Код неких заставица су, у складу с тим, око крста распоређене и рајске птице које се напајају из живоносног источника.

Богате флоралне заставице срећу се, поред преплета, већ у горе поменутим рукописима (нпр. Cod. slav. 52 из Беча) и у целој групи најраскошнијих хиландарских рукописа, међу којима су и позната Четворојеванђеља патријарха Саве (Chil. 13) из 1354–1375. године и Николе Стањевића (Chil. 14) из средине XIV века, а затим — последњем од њих слично — Четворојеванђеље Chil. 17 из средине XIV века и свитак Chil. 3/II из прве половине XIV века. Неовизантијски украс поседују и Праксапостол монаха Атанасија (Chil. 46) из 1365, Зборници Chil. 472 из 1350–1360 и Chil. 471 из 1360–1370. године, Четворојеванђеље Chil. 21 из треће четвртине XIV века, Псалтир (Chil. 80) и Октоих петогласник (Chil. 127) из треће четвртине XIV века и Четворојеванђеље (Chil. 2) са почетка XV века. Њима треба додати и Четворојеванђеље таха Марка из збирке манастира Дечана (Дечани 9), као и Апостол из Берлина (Вук 47), који би се по писму и украсу могао везати за манастир Хиландар. Сви поменути рукописи XIV века дело су најбољих српских писара. По калиграфији и по финоћи израде они су следили начин рада који одликује рукопис Chil. 8 из XIII века и први део Cod. slav. 12 из Беча, а које се наставља, на пример, у Четворојеванђељу број 12 из Хиландара. Попут украса, и калиграфија ових рукописа спада у врхунска остварења српског средњовековног писма.

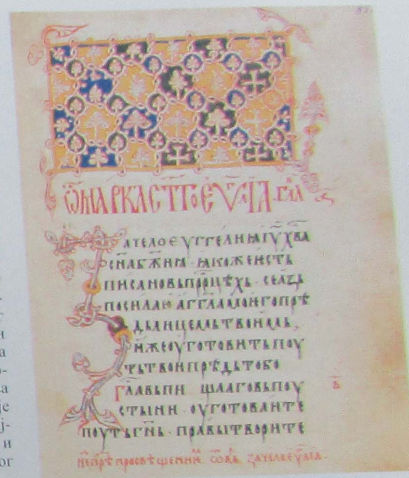

Четворојеванђеље бр. 20, XIV век, л. 85r

Поменути флорални тип украшавања користио се у грчким рукописима већ од IX или X века да би у XI столећу постао најпопуларнији облик.

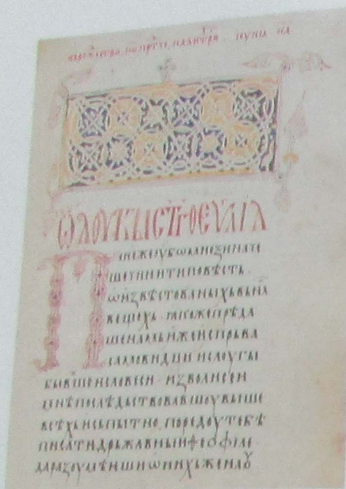

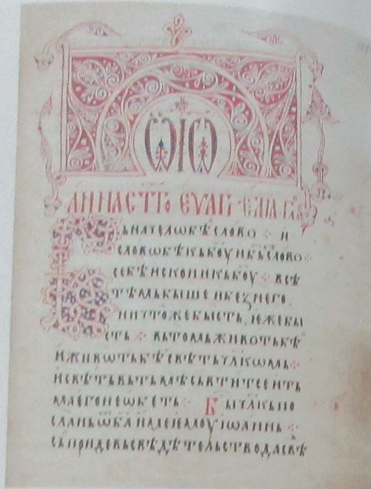

Четворојеванђеље бр. 20, XIV век, л. 143г, 225г

У то време — као што сведочи руско Остромирово јеванђеље — прихваћен је и у словенској средини. После дужег времена, у којем његови одређени мотиви добијају секундарну употребу, овај украс ће се — поред зооморфног и преплетног — у пуном сјају, опонашајући византијске узоре, јавити тек у XIV веку. Због тога су примери тог типа код Словена обележени као „неовизантијски стил". Ту су заставице у облику портика или потковице или у виду квадрата са празним пољем у средини у које је укомпонован наслов или пак, као у Четворојеванђељу патријарха Саве, минијатура. У време када је овај тип украса прихваћен код Срба, сазрели су услови да се српска калиграфија и илуминација и по префињености израде приближе грчким узорима. Промене које су наступиле у XIV веку видљиве су и у колориту — у ширем спектру и тананијим односима, што ће одликовати и рукописе друге половине XIV столећа: боје постају смиреније, преовлађују пастелни тонови тако да и контрасти постају блажи. Графички начин обраде у украшавању примењиван је и даље, али је књижни украс тим новим обликом у целини умногоме обогаћен. Ово прихватање новог вида флоралног орнамента остварило се највероватније преко Свете Горе и, посебно, Хиландара средином XIV века. Томе у прилог иде и чињеница да су се управо у Хиландару сачували и најлепши српски рукописи са заставицама и иницијалима неовизантијског стила. У хиландарској библиотеци чува се и данас један грчки рукопис из XI века са заставицама овог стила које су српским рукописима могле да буду узор.

Све чешће се у српским књигама појављују и минијатуре које захватају целу страницу. Најбогатије од њих везане су управо за Хиландар. За њихову израду упослени су били византијски мајстори школовани у већим уметничким центрима попут Цариграда или Солуна.

Посебне пажње је вредан пример млађих минијатура у Романовом јеванђељу (Chil. 9), преписаном по налогу хиландарског игумана Арсенија 1337. године. Њихова израда је поверена мајстору који је за ка-

Четворојеванђеље патријарха Саве, бр. 13, 1354–1375, јеванђелист Марко, л. 98г

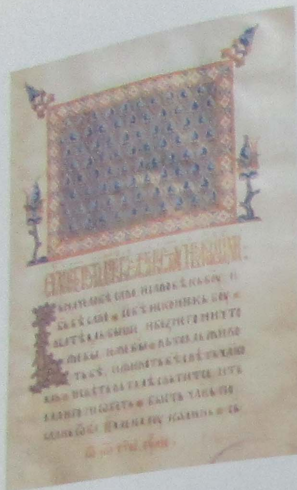

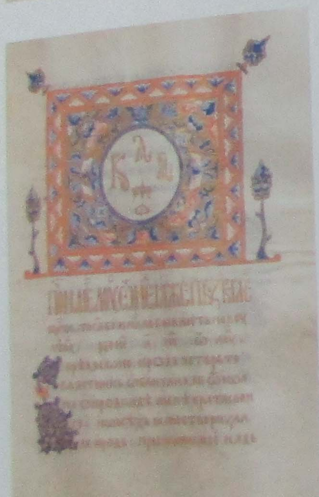

Изборно јеванђеље Николе Стањевића, бр. 14, средина XIV века, л. 1r, 50r, 130r, 224r

толикон насликао велики деисисни чин и литијску икону Богородице Попске са Ваведењем на полеђини. Делатност истог уметника, непознатог по имену, осведочена је и у манастиру Ватопеду где је такође минијатурама украсио једно јеванђеље. Његово присуство у Хиландару искористио је игуман Доротеј, наложивши му, 1359/60, да поменути старији Романов рукопис обогати минијатурама јеванђелиста чије представе захватају целу страницу. Аутори јеванђеља су приказани на уобичајен начин, како седе и пишу, уоквирени широким луком на златној позадини.

Нешто другачије су насликани јеванђелисти на почецима својих текстова у познатом Четворојеванђељу патријарха Саве (1354–1375), смештени у четворолисна поља у срединама одговарајућих заставица. И они седе и пишу ослушкујући речи персонификација Божанске премудрости. Сличне античким музама, у виду младих девојака, оне писцима стоје иза леђа. Само је Јован приказан са својим учеником Прохором, главе окренуте ка левом горњем углу, одакле стиже глас Божји. Персонификација Премудрости је тиме на овој слици апстрактно присутна. Занимљиво је приказан јеванђелиста Лука који, премајући се да пише, оштри перо. Ова појединост из свакодневног живота радо је сликана у XIV веку.

Док су минијатуре наведених рукописа биле можда рад солунских мајстора, нема сумње да су илустрације српског Патерика писара Ратка из Аустријске националне библиотеке у Бечу дело цариградских уметника. И овај рукопис је везан за Свету Гору у којој се налазио до XIX века. Није искључено да је књига писана и украшена управо у Хиландару. Њен почетак краси минијатура са представом седморице апостола, међу којима и јеванђелиста. Класицистички дух, суптилни цртеж витких и посве складних фигура, лаких лепршавих драперија, као и префињене пастелне боје и валерске градације одају доброг мајстора. Да су овде у питању били цариградски уметници указују и кукасти завршеци лепршавих драперија — одлика престоничког атељеа који је за Теодора Метохита осликао цркву Хоре у Цариграду. Сличности постоје и са иконом Дванаест апостола из Пушкиновог музеја у Москви. Минијатура из Беча свакако је дело једног од следбеника ове цариградске сликарске школе.

Поред сликара који су пристизали са стране, Хиландар је бар повремено могао имати и своје сликаре који су сарађивали са преписивачима, и поред чињенице да је скромни украс већине словенских рукописа био дело самих писара. Даровити калиграфи су и сами били у стању да скромнијим иницијалима украсе свој текст. Можда су за то најбољи пример писари Јов и Дамјан из Хиландара, чија се делатност везује за другу половину XIV века. Тако се у двадесетак познатих рукописа писара Јова (од којих је седам у библиотеци Хиландара) појављују исти типови илуминације и једнако обрађен украс. То иде у прилог претпоставци да самом Јову треба приписати и илуминацију његових рукописа. То су најчешће киноварни иницијали, цртане заставице двочланог преплета и нешто сложеније заставице сачињене од уплетених кругова, као и њима одговарајући иницијали колорисани пером. Опште одлике Јовових рукописа одају, исто као и његово писмо, сигурну руку која је вешто изводила орнаментику. Дуктус писара Јова одговара лепоти и стилу који негује боља калиграфска струја хиландарског скрипторија, иако његови рукописи не припадају најбогатијим. И украси у књигама писара Дамјана одговарају карактеру писма, али, за разлику од Јовових, спадају у просечна дела хиландарске збирке.

Најбогатије опремљени рукописи XIV века не остављају места сумњи да је израда украса у њима била поверена сликарима. О томе најбоље сведочи словенски запис хиландарског игумана и духовника Козме у грчком Четворојеванђељу из Универзитетске библиотеке у Чикагу (бр. 131, Greg.-Dob. 2394). Негде у другој четвртини XIV века, свакако пре 1348, Козма је са сликаром Михаилом дошао на хиландарски метох Полошко, где је за цркву Светог Ђорђа поправљао старе књиге — међу њима и поменути чикашки рукопис. Из записа јасно се види да се Хиландарац Козма бавио дописивањем и рестаурацијом рукописа, док је Михаило у њему насликао минијатуре јеванђелиста.

Сачувани ликови у кодексу украшеном у Полошком нису једино дело Хиландараца изван матичног манастира. Репрезентативно јеванђеље серског митрополита Јакова, које је 1354. године преписао расодер Калист, по свој прилици такође треба везати за Хиландар. Пре свега писмо, а затим и неовизантијске заставице и иницијали остављају утисак да су дело хиландарске радионице, чији су писар и сликар радили можда и у Серу. И други серски архијереји су наручивали рукописе у Хиландару. Познато је, на пример, да је Инок Исаија по налогу серског митрополита начинио свој превод списа Дионисија Ареопагита, који је завршио чувеним записом о приликама на Светој Гори после Маричке битке (1371).

Поред раскошних заставица, четворојеванђеље митрополита Јакова поседује и минијатуру са пред-

Јеванђелист Марко, 1359/60,
Изборно јеванђеље монаха Романа из 1337, бр. 9

ставом донатора, свакако рад сликара посебно вичног украшавању рукописа. То показује флорални орнамент у горњем делу представе, сличан онима на заставици. Као и у случају рукописа из Полошког, овде је у питању било заједничко дело сликара и писара.

Мали број књига из XV века у библиотеци не значи да је у то време дошло до застоја у раду хиландарског скрипторија. Његови су писари стварали и даље, често и за наручиоце са стране. Два записа Инока из Далше опширно сведоче о томе, као и о судбини Хиландараца у несигурним временима турског надирања које је водило ка трајном покоравању православног света на Балкану.

Белешке Инока из Далше налазе се у Четворојеванђељу које је Порфирије Успенски нашао у манастиру Светог Павла на Атосу. Дванаест његових листова, међу којима и оне са представама јеванђелиста, он је однео у Санктпетербург, где се чувају у Руској националној библиотеци.

Даровити Инок из Далше је тек на упорне позиве деспота Стефана Лазаревића дошао у Србију да преписује књиге. После много мука, у тешко време након владаочеве смрти и покушаја оснивања манастира на извору реке Далше које су осујетили стални упади Турака и Мађара, преписао је 1429, по налогу духовника кир Висариона, данас чувено Четворојеванђеље у манастиру Благовештења код Ждрела на Млави. Минијатуре јеванђелиста у њему насликао је један од његових сарадника, мајстор Радослав, чије је име записано испод једне минијатуре. За разлику од Михаила из Полошког, Радослав је био један од најбољих сликара свога времена. Стилске сродности упућују на закључак да је он за протовестијара Богдана извео и зидни украс у манастиру Каленићу. Као и на фрескама, једва назначеним цртежом и меком моделацијом постигао је изразит волумен на лицима карактеристичних црта (високог чела и уског дугог носа), готово портретских вредности, али у оквирима одређених иконографских образаца. При томе је кроз нежне покрете и питоме изразе остварио општу атмосферу благости и опуштености. Утиску уздигнутости изнад овоземаљског допринео је и пастелни, пре свега топао колорит, у коме доминирају жуто-златне нијансе, као и благи прелази из светла у таму остварени дифузном светлошћу која обасјава фигуре и ствара неку врсту измаглине. Као и на већини српских минијатура, и овде су крај јеванђелиста представљене персонификације Божије премудрости.

Свети Јован Златоусти,
Метафраст Стефана Доместика,
бр. 400, око 1465, л. 4v

У сличном маниру урађена је и минијатура са фигуром Јована Златоустог који је у хиландарском рукопису број 400 (око 1465. године) насликао „Грешни Теодор". С обзиром да је ове изводе из Беседа Јована Златоустог писао кир Стефан Доместик, музичар и преписивач књига на смедеревском двору деспота Ђурђа Бранковића, верује се да је његов и рукопис из Музеја Српске православне цркве (МСПЦ 103), настао у Деспотовини. Осим минијатуре која покрива целу страницу књиге, дело има и заставицу која се да поредити са изванредним украсом у Четворојеванђељу Николе Стањевића. То упућује да је сликар

Теодор познавао дела хиландарске преписивачке радионице, па није искључено да је био у вези са њом. У сваком случају, рукопис који су ова два аутора начинила доспео је у библиотеку Хиландара као једна од најзначајнијих и, свакако, најбогатије украшених књига XV века.

Примери Инока из Далше и других именом незнаних писара и сликара говоре колики је углед имао Хиландар. У њему су од самог почетка деловале најобразованије и најдаровитије личности. Повремено радећи и у земљи, његови писари су већ од XIII века преносили своја знања и утицали на остале српске скрипторије. Са надирањем Турака појачано је деловање хиландарских преписивача у Деспотовини, као и у румунским земљама. Није зато необично да су по узорима на њихова дела настале и многе раскошне књиге у Влашкој и Молдавији.

Зоран Ракић

СЛИКАНИ УКРАС ЋИРИЛСКИХ РУКОПИСА XVI И XVII ВЕКА

Хиландарска преписивачка радионица, чија се делатност може пратити од XIII века, није прекинула рад ни након турског освајања Свете Горе. Штавише, стиче се утисак да нови, погоршани услови под којима је манастир живео током XVI и XVII столећа нису битније утицали на писарску делатност у њему. Број рукописа из тога раздобља, који се захваљујући записима могу везати за хиландарски скрипторијум, сразмерно је велики, а сачувана су и неколика имена њихових писара. Поред књига преписаних у самом манастиру или у његовим скитовима, келијама и пирговима, хиландарска књижница је обогаћивана и поклонима, а кодекси су набављани и у другим светогорским преписивачким средиштима у којима је било Срба писара. О бризи коју су према књизи Хиландарци показивали током XVI и XVII столећа сведочи и састав данашњег фонда ћирилских рукописа манастирске библиотеке. Више од четвртине његових јединица — око 270 кодекса и рукописних одломака, већином српских — потиче управо из овог раздобља. Поједини од њих значајни су, поред књижевне вредности, и због уметничке опреме, јер су их украшавали даровити калиграфи и сликари. Због угледа који је уживао Хиландар, и многи српски манастири у матичним областима су настојали да набаве књиге преписане на Светој Гори.

Привржени традицији, илуминатори књига XVI и XVII века из хиландарске библиотеке, претежно сами писари, најчешће су, попут својих претходника, почетке појединих текстуалних целина истицали једино орнаменталним пољима-заставицама и украшеним почетним словима-иницијалима. Фигуралне представе-минијатуре су заступљене знатно ређе. Садржи их невелика скупина од седамнаест рукописа, од којих је петнаест примерака српске, а по један влашке и руске редакције. На њиховом опремању учествовали су, поред преписивача, и сликари.

Заставице рукописа су образоване од симетрично преплетених трака или врежа. Већина таквих украса решена је сасвим једноставно — у виду ужета или простих линеарних мотива. Орнаментална поља богатије илуминираних кодекса изведена су од сложенијих преплета. Најчешће их чине кругови, једноструки или концентрични, каткада испресецани дијагоналама и луковима, са чворовима у средиштима, а распоређени у један или више редова (Четворојеванђеље бр. 37, Псалтири бр. 115, 120 и 122, Праксапостол бр. 101, Апостол бр. 406 и Каноник бр. 356 из XVI, а Четворојеванђеље бр. 45, Апостоли бр. 103, 106 и 107, Псалтир бр. 125, Требник бр. 170, Служабници бр. 326, 327 и 335, Панагирици бр. 445 и 487, и Тикара бр. 493 из XVII века). Поједине међу њима, рађене уз помоћ лењира и шестара, одликује изузетно прецизан цртеж (Минеји бр. 236 и 237, Служабник бр. 320, Патерик скитски бр. 430 из XVI, а Беседе Јована Златоустог бр. 413 из XVII столећа).

Бројне заставице су испуњене траком која обликује мање или више сложене композиције сачињене од ромбова, дијагонала, лукова, чворова и плетеница. Ови преплети су организовани у правоугаона поља (Четворојеванђеља бр. 4 и 42 из XVI, а Параклитик Јована Дамаскина бр. 140 и Служабник бр. 335 из XVII века), мада су понекад и са празним простором за наслов (Четворојеванђеља бр. 4 и 34 из XVI, а Зборник бр. 488 и Тикара бр. 493 из XVII столећа), у виду архитектонске композиције (Минеј бр. 239 из 1593) или замишљени као фронтисписи који запремају читаву страницу рукописа (Четворојеванђеље бр. 4 из 1520. године и Поменик парусијски бр. 790 из XVII века).

Посебно су декоративне заставице украшене биљним мотивима: таласастом гранчицом у чијим су волутама цветови и листови (Четворојеванђеља бр. 40 и 68 из XVI, а Четворојеванђеље бр. 33, Четво-

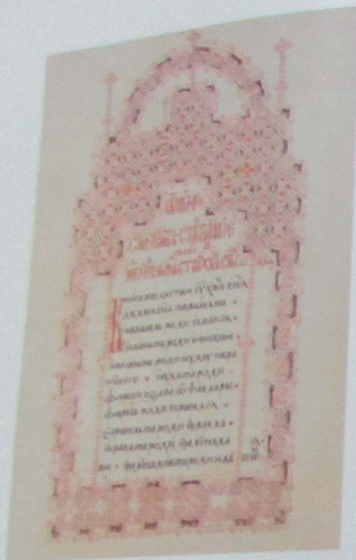

Четворојеванђеље бр. 4, 1520, л. 7г

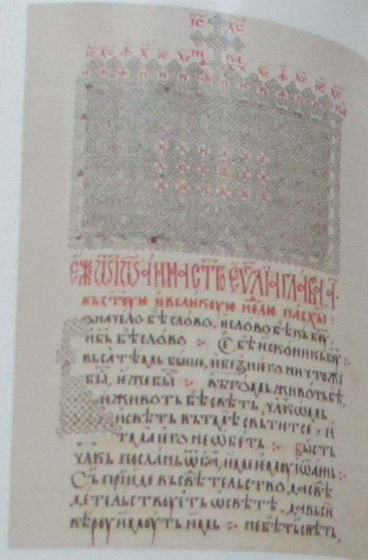

Четворојеванђеље бр. 4, 1520, л. 200г

ројеванђеље са праксапостолом бр. 69, Праксапостол бр. 106, Требник бр. 170, Молитвеник бр. 364, Златоуст посни бр. 410 и Поученија изабрана бр. 415 из XVII столећа) и врежом која се грана из вазе (Четворојеванђеље бр. 44, Праксапостоли бр. 103 и 106, Требник бр. 172, Служабници бр. 334 и 335, Акатисник бр. 353 из XVII века) или стилизоване дудове главе приказане у средишту орнаменталног поља (Четворојеванђеље бр. 44, Праксапостол бр. 106, Изборни апостол бр. 107, Псалтир бр. 124, Служабници бр. 328, 330 и 335, и Наусница бр. 348 из XVII столећа).

Најраскошније су велике квадратне заставе, изведене у духу старијих византијских остварења и орнаментике из рукописа Владислава Граматика и српских штампаних књига XVI века. Њихове површине, омеђене наглашеним оквиром, покривају сплетови врежа, који, зракасто се ширећи из средишта, образују сложене схеме са розетом, крстом, ромбом или дијагоналама у основи (Четворојеванђеља бр. 5, 6, 37, 38 и 68, Праксапостол бр. 101 и Проскомидија бр. 510 из XVI, а Четворојеванђеља бр. 33 и 69, Праксапостол бр. 103 и Служабник бр. 327 из XVII столећа). У угловима преплет ствара чворове или срцолике сегменте са биљним, а некад, као у Четворојеванђељу бр. 33, и животињским мотивима. Углови заставица истакнути су флоралним орнаментима, над средишњим делом њихових горњих ивица је цвет или преплет у облику крста, док је уз бочну страну, дуж десне маргине, изведена стилизована стабљика.

Сасвим издвојену појаву представља заставица у Празничном минеју (Cod. 250) из 1670. године. Унутар ње су симетрично распоређене четири фан-

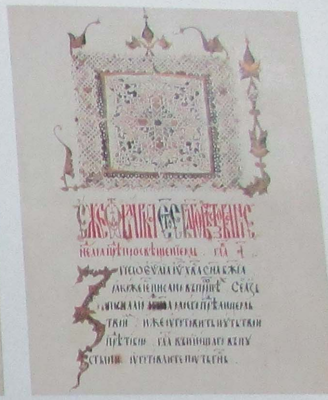

Четворојеванђеље патријарха Максима, бр. 5, око 1520, л. 7г, 88г, 142г, 232г

Јеванђелист Марко из Четворојеванђеља бр. 44, XVII век, л. 73г

Јеванђелист Матеј из Четворојеванђеља бр. 45, средина XVII века, л. 4г

тастичне животиње обухваћене преплетним тракама. Ово занимљиво решење је надахнуто прастарим тератолошким мотивима.

Декоративном изгледу рукописа доприносе и иницијали. У већини случајева они су сасвим једноставни, а од околног текста издвојени једино већим димензијама и црвеном бојом. Сложенији иницијали су сачињени од трака и гранчица у које су понекад, према старим узорима, уплетене људске главе или животињске фигуре (Четворојеванђеља бр. 44, 45, 68 и 69, Изборни апостол бр. 107, Псалтир бр. 124, Служабници бр. 326 и 330, Акатисник бр. 353 и Цароставник бр. 434).

Цртеж орнамената је израђен црним мастилом, циннобером или сепијом. Преплетне траке и вреже су у већини случајева необојене, док су међупростори покривени плавом, жутом, зеленом, црвеном, љубичастом, мрком или црном бојом. Каткад су обојене површине оживљене белим тачкама. Раскошније заставице, попут оних у рукописима бр. 33, 40, 44, 45, 69, 107, 120, 124, 140, 170, 327 и 335, имају основу, поједине детаље или цртеж наглашене златом или сребром. Иако изведени ограниченом гамом боја, украси неколиких књига (бр. 33, 40, 69, 107, 170, 335 и 487) одликују се рафинованим колористичким решењима сазданим на звонким сазвучјима црвене и зелене или љубичасте, жуте и плаве, гдекад оплемењених акцентима злата.

Много су значајнији кодекси који су, поред орнаментике, украшени и фигуралним представама. Међу њима се издваја скупина од једанаест рукописа чије минијатуре чине ауторски портрети сликани у четворолисним, бадемастим или кружним медаљонима смештеним у средишта правоугаоних, флоралним орнаментима испуњених заставица, изведених над почетком одговарајућих текстова. Овакав начин украшавања, чији је родоначелник био знаменити писар и илуминатор XVI века поп Јован из Кратова, обједињава елементе тадашњег уметничког стваралаштва, тековине византијског минијатурног сликарства и утицаје исламске уметности, посебно испољене у биљном украсу.

На челу те групе налази се Четворојеванђеље бр. 40, настало око 1570. године, једини рукопис XVI века у хиландарској библиотеци украшен минијатурама. Следе два четворојеванђеља – Cod. 44 и 45, исписани средином XVII века, четири апостола – Cod. 103 којег је 1622. године преписао у Хиландару јеромонах Данило, Cod. 106 изведен 1643.

у истом манастиру, Cod.107 преписан 1660. године заслугом знаменитог хиландарског игумана Виктора и рукопис бр.758/I, сачуван у одломцима, датованим у четврту деценију XVII столећа. Срodan тип минијатура поседују и два Псалтира – Cod. 124 из средине века и Cod. 154 којег је 1685 године исписао граматик Филип, један Богородичник (Cod. 164) из око 1670. и Служабник (Cod. 330), датован у средину столећа. Ови кодекси претежно настали током друге и треће четвртине XVII века, сведоче да су тековине попа Јована из Кратова и његових следбеника, истина у нешто измењеном облику, више ослоњене на традиције XIV века и са мање исламских утицаја, биле живе у балканским и светогорским скрипторијумима још читаво једно столеће.

Минијатуре садржи још шест кодекса међу којима су једно Четворојеванђеље влашке редакције (Cod. 109), изведено у XVI столећу, и два Служабника – бр. 326, из друге четвртине XVII века, и бр. 327, који је исписао грешни Дмитар, свакако пре 1624. године, када је рукопис приложен Хиландару – задржала сва три основна елемента украса рукописне књиге: ауторске портрете који запремају целу страницу, заставице и иницијале. Четворојеванђеље (Cod. 43), писано у галицком граду Драгобичу 1612, садржи, поред налепљених штампаних и руком бојених ауторских портрета, заставице са минијатурним представама светитеља, док су преостала два рукописа — Служба св. Сергију и Вакху (Cod. 325), преписана 1685, и један Зборник (Cod. 500) из 1674. године — украшена по једном минијатуром на почетку текста.

Минијатуре Четворојеванђеља бр. 40 су сачуване пред текстовима Матејевог, Марковог и Лукиног јеванђеља, док се лист са почетком Јовановог и минијатуром над њим сада налази у Санктпетербургу. У средишту сваке заставице је представљена фигура јеванђелисте како седи на клупи и исписује књигу ослоњену на колено. У позадини су архитектонске кулисе и шестострани сто на коме су бочице са мастилом. И док фигуре светитеља и архитектонска здања својим несигурним цртежом и недовољно брижљивом моделацијом остављају утисак извесне неукости, флорални украс, који испуњава остале површине ових заставица, као и неколика друга орнаментална поља, зналачким цртежом и рафинованим колоритом одаје руку искусног мајстора. Декоративности доприносе и верно приказане стабљике са цветовима дивље руже, каранфила и зумбула, смештене уз заставицу, дуж десне маргине. На

Свети Петар из Изборног апостола бр. 107, 1660, л. 108r

основу стилских особености минијатура и дуктуса слова ово Четворојеванђеље се са сигурношћу може прикључити руци попа Јована из Кратова.

У оба четворојеванђеља (Cod. 44 и 45) заглавља са ауторским портретима су готово истоветна. Матеј и Марко исписују почетне речи својих јеванђеља, Лука ножем оштри трску за писање, док Јован седи уз Прохора који записује његове речи. Испред њих је сто са писарским прибором и отвореном књигом или развијеним ротулусом. И биљни украси у оба рукописа су истоврсни. Дуж десне маргине, као и у књигама Јована из Кратова, насликане су стабљике са цветовима дивље руже и зумбула. Почетак текстова истакнут је преплетним иницијалима од којих у рукопису бр. 44 полази таласаста врежа у чијим су завијуцима, дуж доње маргине, крупни цветови и птице раширених крила.

Илуминација Четворојеванђеља бр. 44 и 45 дело је двојице искусних мајстора, изузетно сродних схватања, сигурних цртача и добрих колориста који су, истина, у већој мери вични сликању орнаментике него фигура. Обе књиге исписао је исти писар, а његовој руци може се приписати још један хиландарски кодекс — Псалтир бр. 124. Његов сликани украс садржи, поред низа заставица и лепих иницијала, два заглавља у чијим су медаљонима насликани пророк Давид у владарској одећи, како седи са развијеним свитком у рукама, и Исус Христос који десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље.

Општи карактер заставица Cod. 124 са уписаним медаљонима са минијатуром, тип и организација биљног украса, њихов колорит и начин извођења, коректно цртане фигуре, правилних пропорција, у

Свети Лука из Изборног апостола бр. 107, 1660, л. 2r

одеждама чији набори прате облике тела, показују изузетну сличност са минијатурама из Четворојеванђеља бр. 44 и 45, те наводе на закључак не само да је сва три кодекса исписао исти писар већ и да су на њиховом украшавању учествовали мајстори веома сродних стилских опредељења.

Истоврсну заставицу са ауторским портретом пророка Давида садржи и Псалтир Филипа граматика (Cod. 154). Минијатура је остала само у цртежу. Вероватно је настала као покушај копирања неког ауторског портрета Давидовог сличног оном у Cod. 124. Несигуран цртеж открива аутора невеликих сликарских знања, уколико то није био сам писар Филип.

Минијатуре истог типа — у виду ауторског портрета у медаљону уписаном у заставицу са биљним орнаментима — налазе се и у илуминацији четири хиландарска апостола. Од таквог минијатурног украса у извесној мери одступа најстарији од ових кодекса — Праксапостол јеромонаха Данила — пошто је на почетку украшен минијатуром са ликом апостола Луке, која захвата целу страну рукописа. Грубо сликана глава, нескладне пропорције тела, схематичне драперије, сиров колорит и непознавање перспективе упућују на остварење аутора сасвим скучених сликарских способности. Исте недостатке открива и минијатура апостола Павла у медаљону уписаном у правоугаоно заглавље над почетком текста Павлове Посланице Римљанима. Бочно од медаљона су вреже са цветовима. Лепе заставице на почецима појединих целина остављају о аутору ове илуминације, можда самом писару, знатно бољи утисак.

Апостол бр. 106 садржи шест заглавља са ауторским портретима изведених испред текста Дела апостолских и посланица појединих апостола. Апостоли — Лука, Јаков, Петар, Јован, Јуда и Павле — насликани су у елипсоидним, четворолисним или кружним пољима како седе на клупама и у развијене свитке уписују почетне речи својих посланица. На клупама је редовно приказан и прибор за писање. Остали украс ових правоугаоних заставица чини биљни преплет. Минијатуре, као и низ заставица, представљају квалитетно остварење сликара чија су стилска схватања веома блиска илуминацији Четворојеванђеља бр. 44 и 45.

Средином XVII века украс кодекса бр. 106 је међу Хиландарцима морао представљати узорно дело, јер су 1660, седамнаест година након његовог настанка, орнаментални оквири свих заглавља са ауторским портретима прекопирани у Апостолу који

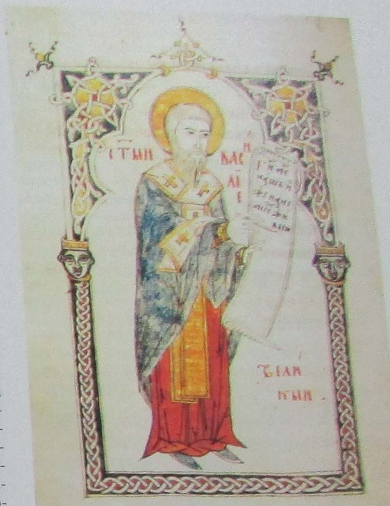

Св. Василије Велики, Служабник бр. 327, 1624, л. 39v

се данас чува у манастирској збирци под бројем 107. Учинио је то непознати мајстор, вичан цртању, највероватније сам преписивач. За израду самих минијатура, игуман Виктор, поручилац овог рукописа, упослио је неког врло талентованог грчког сликара. Он је у медаљонима уписаним у већ изведена заглавља, на златној позадини која се јасно издваја од позлате површина покривених биљним украсом, насликао исте оне апостоле који су илустровани у Апостолу бр. 106. Данас је у овом рукопису остало пет ауторских портрета — апостола Луке, Јакова, Петра, Јована и Јуде. Лист са ликом апостола Павла је још средином прошлог столећа однесен у Санктпетербург.

Апостоли су представљени како пишу своје текстове или држе већ исписан развијен ротулус или отворену књигу. Сви су на раскошним, златом изведеним седиштима. Уз њих су пултови и полиго-

налоњи столови са детаљно приказаним прибором за писање. Светитељи су одевени у хитоне и химатионе који, искусно моделовани, верно следе тела наглашених волумена. Једнака пажња посвећена је и обради њихових лица и руку. Следећи најбоље тековине критског сликарства, уметник исликава инкарнате изузетно минуциозно. Племенитог лика, изведени засићеном темпером у префињеној колористичкој гами сазданој на односима плаве и љубичасте, тамноцрвене и зелене, са обиљем позлате, а сигурног цртежа, ови ауторски портрети, слични минијатурним иконама, учинили су Апостол игумана Виктора једном од најлепше опремљених српских књига XVII века. Таквом утиску доприноси и остала орнаментика рукописа — заставице на почецима апостолских посланица и раскошни позлаћени преплетни иницијали.

Три минијатуре сродне онима из Апостола бр. 106 насликане су у Праксапостолу (Cod. 758/I). Над почецима посланица апостола Петра, Јована и Јуде изведени су њихови ауторски портрети. Фигуре апостола цртане су коректно, али без тежње за моделовањем.

Заглавља са минијатурама у медаљону и биљним украсом на бочним површинама имају и Богородичник (Cod. 164) и један Служабник из средине XVII века (Cod. 330). На почетку Богородичника је изведена заставица у чијем је средишту допојасни лик Богородице Шире од небеса са Христом на грудима. Минијатура није обојена, а њен схематичан цртеж сведочи о невеликом цртачком знању писара који је био и аутор овог сасвим скромног украса.

Сличну неукост показује и писар Служабника бр. 330, који је овај рукопис украсио ауторским портретима литургичара Јована Златоустог и Василија Великог. Њихове стојеће фигуре са развијеним свицима у рукама истичу се на бадемастим пољима у средишту правоугаоних заставица. Груб, готово карикатуралан цртеж глава и шака, сиров колорит и одсуство сваке моделације своде ове представе на неспретно изведене и обојене цртеже.

Остала два Служабника са минијатурама (Cod. 326 и 327) имају другачије решене портрете. Двојица литургичара — Јован Златоусти и Василије Велики — приказани су преко читаве странице која претходи текстовима њихових литургија. У оба рукописа светитељи су насликани у пуној фигури, са развијеним свицима, унутар архитектонског оквира завршеног луком. Ликови светитеља у њима разликују се у обради. Они у Cod. 326 су дело далеко бољег мајстора. Његов сигуран цртеж и поуздан осећај за боју одају руку искусног уметника. Светитељи у Служабнику бр. 327, схематичног цртежа, непропорционалних фигура и наглашено површинске обраде, представљају грешног Дмитра, писара, а несумњиво и аутора ових минијатура, као личност осредњих цртачких знања, али обдареног да истакне декоративност.

У Четворојеванђељу бр. 109 портрети су изведени преко целе странице, што претходи сваком од јеванђеља. Њихови писци су приказани испред схематизованих архитектонских кулиса у тренутку рада на текстовима. Цртане руком нешколованог мајстора, а потом бојене у гами без племенитости, ове минијатуре, мада настале угледањем на старије, знатно боље предлошке, представљају остварења незнатних квалитета. Исте особине показују и ликови светитеља насликани унутар барокно схваћених картуша на страницама Четворојеванђеља бр. 43.

Најзад, минијатуре сасвим оскудних ликовних вредности, на шта указују неук цртеж, одсуство моделације и нескладан избор боја, садрже два рукописа — бр. 325 и 500. У првом кодексу је, на почетку Службе св. Сергију и Вакху, непознати писар извео допојасни лик Христа Великог архијереја, док је у другом, Зборнику литургијских текстова, на првом листу представљена Богородица са Христом на престолу, сведена на местимично обојени цртеж, поремећених пропорција и без довољног познавања перспективе.

Илуминирани српски рукописи XVI и XVII века из библиотеке манастира Хиландара прикључују се и својом иконографијом и стилом минијатура и избором орнаментике токовима тадашњег минијатурног сликарства на Балкану и у Светој Гори. Настали у временима која нису била склона новинама, они у потпуности следе већ устаљене обрасце. Мада су били остварења неколицине мајстора, неретко самих писара, ови радови, ипак, не могу да поткрепе претпоставку о постојању посебне хиландарске илуминаторске радионице која се бавила извођењем орнаментике и минијатура. Нису, уосталом, сви поменути кодекси, упркос марљивом раду на преписивању књига, ни били изведени у самом манастиру. Углавном невеликих уметничких вредности (изузев Апостола бр. 107, чији ауторски портрети — рад грчког сликара — знатно превазилазе остале), али остварени са несумњивим осећањем за декоративност, ови илуминирани рукописи су драгоцено сведочанство о непрекинутом настојању на преписивању и украшавању књига у Хиландару током готово седам столећа.

Динко Давидов

ХИЛАНДАРСКЕ ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Светогорски монаси су у давно доба упознали дрворезну графику, испрва као „мале слике" у богослужбеним штампаним књигама XV и XVI века. Може се само наслутити да је из неке од старих српских штампарија дошао у Хиландар монах који је научио како се израђују и штампају цртежи са дрвених плоча. Техника је била једноставна: иконописац је пренео цртеж на дрвену плочу, издубио све површине осим линија композиције, нанео црну боју а преко ње хартију и лаганим, равномерним притиском добио отисак. Грчки монаси су ову технику називали ксилографијом, па је реч остала у општој употреби, а будући да је већина отисака била са светитељским ликовима или сценама они су називани χάρτινες εἰκόνες. И хиландарски монаси су ове „иконе" понекад тако називали, али су чешће, по техници умножавања, користили израз „штампи". Разуме се, назив „иконе на хартији" или „дрворезне иконе" овој врсти графике више би одговарао.

Иако једноставна, вештина њихове израде подразумевала је цртачко графичко осећање за стилизацију и односе црно-белих површина и линија. То су, нема сумње, уметничка дела каква су и две дрворезне матрице у Хиландару с почетка XVI века. Од њих нису сачувани графички листови из времена настанка, али су недавно начињени нови отисци који дају верну слику о изгледу првобитних. Прва плоча је резана са обе стране: на њој су *Распеће* и *Четвороделна икона* (Богородица Одигитрија, Арханђео Михаило, Света Недеља и Света Петка). Оба дрвореза су публикована и утврђени су њихови иконографски узори. Очигледно, велико искуство хиландарског дрворесца наводи на закључак да су његове руке припремиле већи број дрвених матрица са којих су отискиване „иконе на хартији". Из XVI века али нешто млађа је и хиландарска дрворезна плоча са представом *Деисиса*. Иако доста оштећена, са ње је недавно отиснуто само неколико листова. Указало се тада композиционо решење преузето са неке од икона, али се у исто време могло приметити да је у питању био даровит цртач — графичар. Он је на дрвену плочу урезао сажете, оштре линије, чијим се карактером приближио закаснелим „готичарима". Хиландарски *Деисис* је данас једино познато дело овог дрворесца.

По графичком умећу ове двојице старих мајстора може се с пуно вероватноће сматрати да је у XVI веку ова вештина била развијена како у Хиландару тако и у другим атоским манастирима. Нажалост, због трошности дрворезних плоча остале нису сачуване, па хиландарске представљају праву реткост и драгоценост.

У XVII веку је, изгледа, наступио дужи период када на Светој Гори нису припремане дрворезне матрице, јер су са постојећих узимани нови отисци. Тек крајем XVII или почетком XVIII века у Хиландару је деловао један дрворезац, али његово име није познато. У питању је била дрворезна плоча која је потом пренета у манастир Беочин, што на свој начин потврђује да су духовне везе Хиландара и фрушкогорских манастира биле тада обновљене. Дрворезна плоча изрезана је са обе стране, а композицијама је дат назив *Света Гора I* и *Света Гора II*. На првој је приказан средишњи део Атоса, Кареја са црквом Протата и оближњим манастирима Кутлумушем, Каракалом и Ивироном, док је у другом плану представљена морска обала са великим медаљоном Богородице Оранте. Друга страна плоче доноси изглед манастира Григоријата, Дионисијата и Симонопетре. Хиландарско-беочинска плоча са две композиције део је једне веће збирке. Нема сумње да је било неколико таквих матрица — у питању је била нека врста дрворезног полиптиха који је тек састављен давао панораму Свете Горе. Дрворезне ведуте најавиле су појаву бакрореза који су у XVIII и XIX веку, као и у осталим атоским манастирима, постали омиљена графичка техника.

Предња страна дрвореза из почетка XVI века са представом Распећа

Полеђина дрвореза из почетка XVI века са ликовима Богородице Одигитрије, архангела Михаила, св. Недеље и св. Петке

Дрворез „Света Гора I",
крај XVII – почетак XVIII века

Већ почетком XVIII века, по налогу Свештене општине у Кареји венецијански графичар Alesandro della Via израдио је бакрорез великог формата — панораму Свете Горе. Занимљиво је било његово топографско-географско решење. Света Гора је приказана у развијеној, нереалној пројекцији; приказана су, наиме, два врха Атоса од којих се лево и десно ширила панорама са моделима манастира. Учињено је то да би се представиле источна и западна страна полуострва. Прикази манастира нацртани су у идеализованом виду, јер бакрорезац није био на Светој Гори. И поред тога, гравира је испунила своју основну мисију: будући да је израђена у Венецији, европски културни центри су се упознали са, за њих егзотичним, православним средиштем. Манастири су означени грчким и латинским натписима (нпр. Χιλανδάρι), док су опширне легенде исписане на три језика – грчком, латинском и српском рецензијом старословенског. Венецијански бакрорез је најавио нов период у културном и духовном животу светогорских манастира. Ускоро, готово из године у годину, настајале су „иконе на хартији" које су наручивали сви светогорски манастири. Најчешће теме су биле чудотворне иконе заштитнице, разне религиозне композиције, често особеног, светогорског иконографског решења, али и ведуте или панораме појединих манастира.

Бакрорезна графика се укључила у неочекиване ликовне и стилске промене које су се, на основном тлу позновизантине, јавиле и као поједностављена, чак наивна схватања барокизације. Нови ктитори и приложници из редова балканских трговаца и занатлија доводили су из својих крајева неимаре, живописце и иконописце, слали књиге штампане у Мосхопољу, Венецији, Бечу, Москви, Кијеву. Са књигама су стизали и други радови: гравире, антиминси и свети уметнички предмети, украшени барокним орнаментима и картушама. После неколико векова тиховања, светогорске манастире су освежиле промене које су ходочасници доносили са жељом да се уктиторе. На Светој Гори тада није било манастира у којем се није градило и украшавало, а у неким су оствариване и веће сликарске целине, иконостаси и зидни живопис. Примајући све већи број ходочасника–приложника, Светогорци су се и сами у то доба све чешће кретали по ближим и удаљенијим областима Балкана. Хиландарци су имали и своје метохе у Сремским Карловцима и Новом Саду, а доспевали су и до Сентандреје. И управо тада се показало да су „иконе на хартији" најидеалнији вид светогорског зрачења било да су оне дариване ходочасницима или да су их Светогорци носили са собом када су полазили „у писанију": приложници би од њих добијали уздарје, светогорске графике.

Интересовање за хиландарску бакрорезну графику подстакао је сада већ давне 1955. године професор Светозар Радојчић који је из параклиса и напуштених келија прикупио и пренео у оновремену музејску збирку двадесет плоча, што је и поменуо у

свом пионирском раду *Уметнички споменици манастира Хиландара*. Настављено је затим са њиховим прикупљањем, па је утврђено да се у Хиландару налази 35 бакрорезних плоча са 55 композиција, при чему су поједине плоче биле гравиране са обе стране. Важно је напоменути да, сем неколико изузетака, нису сачувани отисци ових плоча из времена њихове израде и првог штампања. Најзад, захваљујући изузетном залагању Свештеног сабора манастира Хиландара, посебно проигумана Никанора и оца Митрофана, манастир је набавио бакрорезну пресу, а Народна библиотека Србије створила бакрорезну типографију. У њој су одштампане све хиландарске плоче, па је 1990. остварен корпус „Хиландарска графика" у тиражу од 35 нумерисаних примерака. Разумљиво, штампање је омогућило историјскоуметничка испитивања, па је исте године објављена и књига *Хиландарска графика*. Она обухвата како гравире у корпусу тако и 30 старих бакрорезних листова из времена настанка, чије бакрорезне плоче нису познате. Према томе, хиландарска збирка има 85 бакрорезних листова из XVIII и XIX века, док укупан број у светогорским манастирима износи неколико стотина бакрорезних плоча.

После Велике сеобе, духовне везе Хиландара са Србима у Угарској најавио је избегли пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић. Око 1700. године Хиландарцима је послао и свој бакрорезни антиминс израђен у Бечу. Тако је поступио и митрополит Софроније Подгоричанин дарујући Хиландару бакрорезну плаштаницу коју је годину дана пре смрти поручио, такође у Бечу, митрополит Исаија Ђаковић. То су, у исто време, најранији сакрални предмети остварени у барокном маниру, што је утицало да Хиландарци са мање предрасуда прихвате њима у суштини страна ликовна решења. И остали карловачки митрополити и епископи били су приложници а и ктитори Хиландара. Тако је патријарх Арсеније IV Јовановић обновио параклис Светог Саве и Светог Симеона. Као „хиландарски заштитник" истакао се и митрополит Павле Ненадовић, поред осталог и својим „препоручителним писмима" епископима, подсећајући их на прилоге Хиландару и осталим светогорским манастирима. Хиландару је, нема сумње, била добродошла помоћ Карловачке митрополије у годинама велике обнове манастира (после пожара 1722). Треба при томе нагласити да је и Карловачкој митрополији тада био неопходан духовни ослонац на српску Лавру на Атосу и на њене прве ктиторе, св. Саву и св. Симеона, чије је поштовање Митрополија почела да шири, заснивајући у исто време на њиховим култовима и верска и етничка упоришта свог народа под хабзбуршком влашћу, уз стални притисак и прозелитизам римокатоличке цркве. А тада се и показало да је управо присуство светогорске графике било од изузетне важности и утицаја.

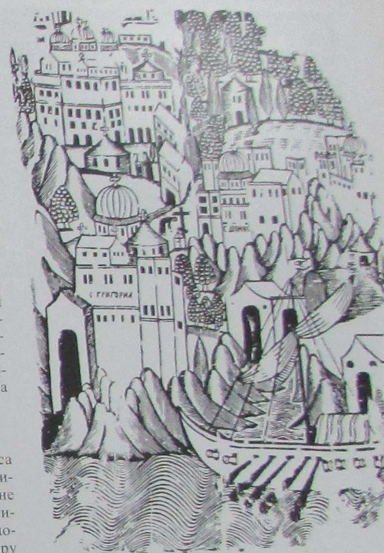

Дрворез „Света Гора II",
крај XVII — почетак XVIII века

Прву бакрорезну плочу и неколико отисака на платну добили су Хиландарци из Санктпетербурга. Био је то руски антиминс, рад Алексеја Зубова,

Бакрорез са изгледом манастира Хиландара и околине, Москва 1757. године (десно); детаљ истог бакрореза: пирг краља Милутина (горе)

ученика холандског мајстора Петра Пикара који је радио у тек основаној типографији у руској престоници. Овај тип руског антиминса назван је „фрјажскиј", што је у доба Петра I значило да је то инострана, западноевропска композиција.

Већи значај за Хиландарце, али и за читаву историју српске графике, има бакрорез *Свешаја и свешченаја царскаја Лавра Манасшир Хиландар*, позната у науци као *Манасшир Хиландар*. Цртеж за бакрорез припремио је у Хиландару иконописац Георгије Стојановић, а плочу је гравирао бечки графичар Густав Адолф Милер (G. A. Müller) 1743. године. Са мањим изменама композиција је прегравирана у Москви 1757. године. Манастирска ведута је приказана из „птичије перспективе", што је цртачу омогућило да обухвати шири простор, чак би се могло рећи део атоског пејзажа. У првом плану је морска обала са манастиром Светог Василија, виноградом и арсаном, док се даље уздиже висока вертикала пирга краља Милутина. На средини композиције је основни приказ манастира са високим зградама конака, пирговима, кубетима параклиса и хиландарским католиконом означеним као „Соборнаја церков храма Воведенија пресвјатија Богородици". У даљини су Арбанашки пирг и Скит Свете Тројице, док се на левој страни види чак врх Атоса иза кога се рађа сунце. Новија архитектонска истраживања недвосмислено су потврдила да је цртеж Георгија Стојановића у основи реалистичан, уз разумљиве стилизације, својствене иконописцу прве половине XVIII века, који није имао искуства у представљању архитектуре у пејзажу. На рубовима графичког листа налазе се медаљони са ликовима Немањића, док је у доњем делу барокна картуша са минијатурном представом цара Душана на коњу, коју окружују грбови Србије и Бугарске, затим илирски грб и грб Стефана Немање, према *Сшемашографији* Христофора Жефаровића. Идејно-иконографско решење хиландарске гравире везано је чврстим спонама за националну политику Карловачке митрополије која је баш у петој деценији XVIII века, за време патријарха Арсенија IV Јовановића, успешно обнављала култове српских средњовековних владара-светитеља и будила успомене на славну историјску прошлост. Када се хиландарска бакрорезна ведута упореди са приказима осталих атоских манастира, није тешко утврдити да је ова у ликовно-графичком погледу једна од најуспелијих.

Међу хиландарским графикама чије матрице нису сачуване налази се и један примерак бакрореза *Манасшир Хиландар* из 1764. године, рад непознатог бечког мајстора. То је разуђена композиција са изгледом манастира (према ранијој бечкој графици из 1743, односно московској из 1757) и са минијатурним композицијама светитеља и Великих празника. Ова графика послужила је Захарији Орфелину као предложак за његов бакрорез *Манасшир Хиландар* из 1779. године. Орфелинова плоча је изгубљена, а садашњу матрицу која се чува у Хиландару резао је, као копију, непознати графичар, па се због тога води као Псеудо-Орфелин. Међутим, Орфелин је 1780. израдио ктиторску композицију са ликовима св. Саве и св. Симеона, и моделом манастира Хиландара. Овај бакрорез имао је сличну судбину као претходни: од њега није сачувана матрица а ни графички лист — позната је само фотографија овог бакрореза, начињена крајем прошлог века. Тај Орфелинов рад био је предложак чак за четири гравире са ликовима првих хиландарских ктитора. Прву је 1817. године „резал в руском скиту св. пророка Илији" монах Андреј Павлов Черноморец; друга, рад непознатог монаха-гравера настала је 1818, док трећа и четврта нису ни датоване ни сигниране, а израђене су у првој половини XIX века. Све четири су радови приучених светогорских монаха-графичара.

У групи атоских бакрорезаца са почетка XIX века најпознатији је био Партеније (Закинтос). Од њега је само у Хиландару остало чак осам бакрорезних плоча, а на четири се потписао са графичарем Герасимом. Они су вероватно испрва били иконописци који су се бакрорезном графиком почели да баве када је ова вештина била већ добро примљена и подстицана на Атосу. Иконографски је изузетно занимљив Партенијев бакрорез *Богородица Вашопедска „Заклана"*, настао у низу икона и бакрореза намењених поштовању истоимене заштитнице манастира Ватопеда, а према древној икони која се налази у његовом параклису Светог Димитрија.

Пажњу истраживача хиландарске графике привући ће и мала бакрорезна плоча резана са обе стране. На њој су сличне композиције *Богородица Тројеручица*, са изгледом Свете Горе, и *Богородица Одигишрија*, такође са изгледом Свете Горе, из 1763. године. За разлику од гравира у којима се неговао култ св. Саве и св. Симеона и владарске лозе Немањића, ове две гравире посвећене су најдубљем поштовању Богородице. Обе минијатурне иконе оперважене су стилизованим барокним венцима који затварају медаљоне са пророчким симболима Богородице. Света Гора је представљена у

Бакрорез „Манасшир Хиландар", изглед манасшира и околине — койија бакрореза Захарија Орфелина из 1779. године

Бакрорез „Свети Сава и свети Симеон" са ведутом манастира Хиландара, дело монаха Арсенија, 1818.

широкој панорами: на левој страни је врх Атоса а на десној стилизовани модел Хиландара, док остали манастири нису назначени.

Право изненађење представља бакрорез *Свети Ђорђе са изгледом манастира Зографа* из 1760. године, остварен у маниру рококоа. Свети Ђорђе је приказан у стојећем ставу, док су са стране медаљони из житија, а у доњем делу, испод ктиторског записа, ведута бугарског манастира Зографа. Запис открива да је наручилац бакрореза био темишварски епископ Викентије Јовановић Видак. На ликовне

Бакрорез Богородице Тројеручице и манастира Хиландара из 1763. године

вредности бакрореза упућује сигнатура аутора, најчувенијег бечког графичара Јакоба Матијаса Шмуцера (J. M. Schmutzer).

У Хиландару се чувају и две бакрорезне плоче *Преображење Христово*, са изгледима манастира Пантократора и скита пророка Илије. Једном усвојени изглед манастирске ведуте на морској обали, са марином у првом плану и врхом Атоса у даљини, поновио је и аутор бакрореза *Манастир Ксиропотам* из 1759. године. Прве гравире *Велике Лавре* су из 1810, а иза њих следи неколико млађих реплика. У доњем делу композиције је манастирска ведута, док се изнад ње налази Богородица Икономиса, заштитница Велике Лавре, којој прилазе св. Атанасије Атонски, са моделом главне цркве, и св. Михаил Синадски. И братство манастира Ивирона постарало се да се начине гравире са изгледом њиховог манастира, а у Хиландару се налазе и бакрорези Дохијара, Ставроникитe, Ксенофонта и Есфигмена.

У збиркама осталих светогорских манастира налази се знатно већи број светитељских ликова и композиција него приказа манастира. У време када су настајале, „иконе на хартији" су имале већу духовну мисију, док манастирске ведуте имају већи културно-историјски, па и ликовни значај, будући да аутори цртежа нису користили иконографске предлошке.

Цртачи изгледа манастира суочили су се са извесним проблемима за чије решавање нису имали потребна предзнања. На њиховим широко замишљеним панорамама манастирске околине недостајало је познавање перспективе. Покушавали су и углавном успевали да приближно верно нацртају изглед манастирског архитектонског комплекса. Тако је уочено да познати бакрорез српског манастира „даје изванредно јасну слику Хиландара и његове околине 1757. године". У суштини, цртачи су испољили дирљиво наивну, а њима својствену, упрошћену идеју о пејзажу. Служећи тој идеји, пр-

венствено су се трудили да верно нацртају манастирске зграде, али и све што постоји у околини манастира, чак и жанр сцене: риболовце на мору, галије, повртаре у баштама, чуваре стада, као и путеве, стазе, шуме и винограде. Разумљиво, нису им промицали ни други детаљи, најчешће означени легендом шта приказују. Зографи су све то уцртавали, али нису представљали пејзаж. И поред тога, њихови прикази атоских манастира имају несумњивих дражи; у својој наративности они су реални а у исти мах нереални; поготово су нереални када се у обзир узму просторни односи и перспектива. По томе су атоске панораме необичне, чак цртачки ефектне у својој простодушној жељи да буду веродостојне. А веродостојне на свој начин и јесу, будући да су се цртачи трудили да што тачније прикажу архитектуру. Уосталом, то су јединствене слике светогорских манастира. Напослетку треба рећи и то да те гравире могу бити од помоћи конзерваторима, као и свима који проучавају архитектуру на Атосу.

„Иконе на хартији" су само у ређим случајевима имале извесне „барокне" форме, најчешће у детаљима, оквирима медаљона и картушама са записима. Стил ових бакрореза зависно је од иконографске схеме која је најчешће, по вољи наручилаца, била традиционалистичка. Највећи број графика представља угледање на постојеће иконе. Цртеж узет са иконе представљао је предложак за бакрорезца, па због тога и није могло доћи до већих стилских промена. Због тога „иконе на хартији" омогућавају да се проуче дуговековни иконографски модели и њихово трајање до XIX века. Заступљени су иконографски типови Богородичиних икона: *Герондиса* (Пантократор), *Икономиса* (Велика Лавра), *„Заклана"* (Ватопед), *„Достојно јест"* (Протат), *Тројеручица* (Хиландар), *Скоропослушница* (Дохијар) и друге. Јављају се и графичке иконе са житијем, најчешће *Свети Никола* и *Свети Ђорђе*.

Разуђена је и богата важним збивањима историјска хроника коју су у XVIII и XIX веку, својом трудољубивошћу и духовним животом, исписивали светогорски монаси и они који су са њима тада долазили у додир, знани и незнани ходочасници и приложници, док су трајне споменике остварили градитељи, фрескисти, иконописци, преписивачи књига и цртачи-графичари. Ови, на зачељу дугог низа светогорских духовника и делатеља, били су доскора најмање познати. Хиландарска графика омогућава да се хроника о српској Лаври и осталим манастирима на Светој Гори допуни новим културно-историјским и ликовним сазнањима, из којих следе нова тумачења тек откривених или боље познатих споменика. Нема сумње да графика у исто време проширује видике за боље упознавање разноликих утицаја који су тада стизали на Свету Гору, али и обрнуто, и важније, у којој мери су, захваљујући графици, Хиландар и Света Гора били присутни у ближем и даљем залеђу, особито међу Србима на територији Карловачке митрополије.

На графичким листовима трајно су забележени светитељски култови чије су поштовање атоски манастири брижно неговали. А осим тога, на испреплетеним линијама цртежа–реза налазе се сажети, неулепшани записи о монаштву на Светој Гори. Једно је несумњиво: будуће монографије о светогорским манастирима или студије о духовном, па и практичном животу на Светој Гори, мораће се ослонити на разноврсне и богате изворе које пружају бакрорезне графике.

Бојана Радојковић

РИЗНИЦА

Хиландар је сачувао врло разноврсна дела примењене уметности, изузетна по вредности — ситну камену пластику, скупоцене златарске предмете, дуборез, намештај и драгоцене тканине. Током векова у манастир су стизала уметничка и занатска дела са свих страна, због чега је Хиландар постао трезор највреднијих остварења из области ситне уметности и материјалне културе из разних средина.

Писани извори, пре свега старе српске биографије, доносе обиље података о поклонима чињеним Хиландару, а основу касније богате збирке поставили су већ сами његови ктитори. Теодосије за св. Саву каже: „... и цркву обнови и златом пописа, украсив је довољно иконама и завесама и сасудама светим ...". Српски владари, наследници Стефана Немање, властела и црквени великодостојници, а са њима и верници скромнијег порекла засипали су манастир прилозима, мада се од тих скупоцених дарова сачувало сразмерно мало. Пожари, упади пирата и разне недаће учинили су да је много драгоцености нестало.

У манастиру су и сами монаси израђивали мале предмете за потребе цркве и монаха, највише крстиће, панагије и иконице од дрвета, нарочито маслиновог. Према старим узорима, резали су на њима сце-

Панагијар од јасписа, X–XI век

Панагијар од јасписа, XII–XIII век

Камеја са Христом, јаспис, XIII век

Панагијар од рожине, XIII–XIV век

не из Старог и Новог завета, из Христовог и Богородичиног живота. На веома малој површини, вештином и стрпљивошћу стварали су права ремек-дела која су још увек недовољно проучена, као и утицаји који су преко њих преношени на подручје Балкана.

Најстарија сачувана дела су рељефне иконице од полудрагог камена са представама Христа, Богородице и светитеља. Изузетни радови у јаспису, оковани у сребро, као што је панагијар са Богородицом Орантом из X–XI века, а затим каснији из XII и XIII века такође у јаспису, са ликовима Богородице и Христа Пантократора и св. Димитрија од стаклене пасте, наводе на претпоставку да су у Хиландар доспели још у време Стефана Немање и св. Саве. Типични радови византијске глиптике, мале иконе у рељефу су утицале на развој ситне дрвене пластике, која се није сачувала из тих раних времена. Крстови од дрвета у хиландарској ризници нису старији од XVI века, али зато један панагијар од рожине са српским натписима и веома занимљивим мотивом припада XIII–XIV веку. Иконографија представе на њему, уз српски натпис, привлачила је пажњу многих научника.

Дрвени крстови, панагијари, панагије и енколпије били су лако преносив материјал. Поседовање тих предмета са Свете Горе значило је веома много како у религиозном тако и у профилактичном смислу.

Ходочасници су их доносили у Србију као реликвије, а по узору на њих су смерни, али надарени монаси резали у својим манастирима нове, који су носили њихове одлике. Посматрајући данас збирке ситне пластике у српским манастирима, запажа се необична сличност са радовима насталим у Хиландару. Теме су исте — сцене из Старог и Новог завета, представе из Христовог и Богородичиног живота, ликови старозаветних пророка, Страшни суд и Христово Васкрсење, приказивани су минуциозном техником на врло малој површини. Разлика се осећала у начину представљања. У XVI веку то је био плитки рељеф са издуженим фигурама, оштрих линија, веома слично приказиваним у сликарству истог периода. Изражајност је велика, при чему сажетост композиција говори о знатним способностима уметника. У XVII веку те исте композиције као да су техником ажурирања израсле из оквира. Прецизно обрађена архитектура у сценама Благовести, Уласка у Јерусалим и Васкрсења Лазара извесним детаљима је одговарала оновременој архитектури. То са своје стране говори о аутентичности која је била ретка у раној ситној пластици. Изгледа да су тадашњи монаси који су се бавили резањем крстова и других ситних предмета у дрвету, обликујући их, знали да им дају свој израз. Почетком XVIII века у ситној пластици осећају се нов дух и начин обраде фигура. Свака

сцена је постала знатно изражајнија, иако је извођена у старим иконографским схемама. Фигуре су облије, на њима се већ наслућује утицај барока. Тај прелаз од аскетских фигура с почетка XVI века, преко ажурираних компликованих композиција XVII, до пунијих у XVIII веку, није био карактеристичан само за хиландарску ситну пластику већ и за радове у скоро свим манастирским радионицама на подручју Балкана. У иконографији, новина на иконицама –енколпијама биле су фигуре св. Симеона и св. Саве. Њихова појава упућује на утицај резаних иконица из Хиландара. Чести одласци његових монаха у унутрашњост Балкана доприносили су да се ликови оснивача српског манастира представљају не само у сликарству већ и у ситној пластици и златарским радовима.

За разлику од ситне пластике која се ипак темељила на старим узорима, намештај, налоњи, пултови и престоли показивали су друге утицаје који су из унутрашњости допирали до светогорских манастира. Најкарактеристичнији су били радови украшени коштаном интарзијом. У Хиландару, један од најстаријих примерака су царске двери. На основу стилске анализе сличних дела, В. Хан их је датовала у крај XIII или почетак XIV века, наводећи да оне, уз двери из Протата у Кареји, представљају јединствен пример.

Певница украшена интарзијом, XVII век

Игумански престо босанског митрополита Исаије, 1634/5.

Натпис игумана Филипа из 1631, врата између припрате и наоса

Каснији делови намештаја украшени интарзијом, из XVI, XVII и XVIII века, у потпуности одговарају делима балканске уметности истог периода. На њима су уочљиви исламски мотиви, од стилизованих ружица, преко листића и звезда до карактеристичних ваза из којих избијају гранчице са листићима и цветовима на врху. Таква врста предмета интарзираних седефом, кости и слоновачом, са акцентима црвених корала или бојених површина, среће се од XVI до XVIII века у манастиру Свете Тројице код Пљеваља и Пиви, у херцеговачким црквама, али и у јужнијим крајевима и Бугарској. Утицај декоративне исламске уметности није мимоишао ни Свету Гору. Престо босанског митрополита кир Исаије из 1634/5. године носи на себи исламске мотиве. Тешко је рећи да ли је то био рад непознатог мајстора из Босне који је дошао у Хиландар и израдио престо или дело непознатог дуборесца из самог манастира.

Утицаји исламске уметности веома су уочљиви на низу предмета. Као што су изузетно вредни предмети у Хиландар стизали из Русије тако су и из унутрашњости Балкана доспевали они који су у себи спајали традиционалне и нове елементе, обојене исламским декоративним мотивима. Византијска примењена уметност била је прожета оријенталним елементима који нису били турски, али су у себи носили дух Истока. У време Турака, лако су доспевали и они са карактеристичним мотивима турске уметности. Разнородни елементи су се везивали и радовима мајстора XVI и XVII века давали нову свежину.

Жеља за лепим и декоративним потискивала је верску припадност. Не треба заборавити да и ризнице других српских манастира чувају дела турских уметника XVI и XVII века.

Обрада дрвета је, као и у другим светогорским манастирима, имала посебно место у Хиландару. Стари дуборез из зрелог средњег века — из XIV и XV столећа — није се сачувао. Иконостаси и двери, живо обрађени, потичу из XVI и XVII века. Стилским особинама они се разликују од радова у унутрашњости и указују на друге утицаје и путеве развоја. Поменуте царске двери у интарзији из времена краља Милутина не могу да посведоче какав је био дуборез на оквирима икона, архитравима и иконостасима овога доба. Величина иконостаса одређивала је и начин његовог украшавања. Тек од XVI века могу се наслутити уметнички утицаји који су се изразили и у дуборезу. Судећи по сачуваним царским дверима, оквирима икона и дуборезним гредама, у манастирима Свете Горе је владао особен стил, ослоњен на источно-византијске елементе и нова ренесансна стремљења, без јачег утицаја турске уметности. Насупрот интарзираном намештају XVI и XVII века који је носио упечатљиве трагове турско-персијских уметничких праваца, дуборез XVI и нарочито XVII века има јасан призвук нове уметности чији је дах дотакао и Хиландар. На дуборезним дверима из 1615/6. године, чије су

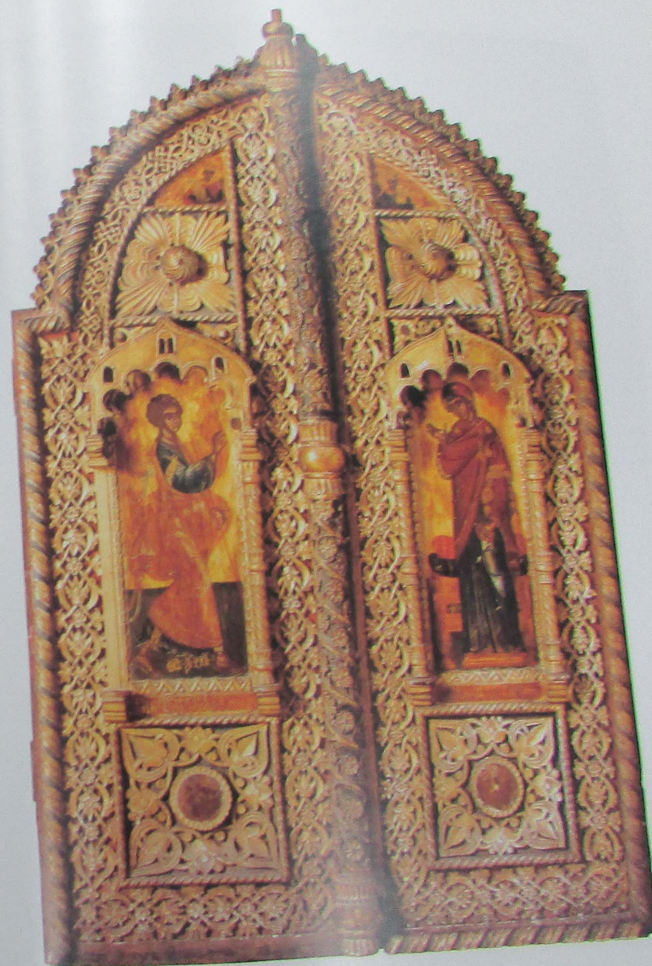

Царске двери, сликар Г. Митрофановић, 1615/6 (десно)

Млетачки диптих, детаљ, Благовести

Млетачки диптих, детаљ, Поклоњење мудраца

сликане представе дело Георгија Митрофановића, пре-
плићу се елементи старе оријентално-византијске
уметности са набубрелом лозицом, цветићима и ли-
шћем, препознатљивим у орнаментици Средоземља и
карактеристичним за нова схватања декорације на из-
маку ренесансе. Тешко би се могло претпоставити да
су то трагови руске уметности која је још била при-
лично конзервативна, па ни уметности централног
Балкана у којој су се упорно понављали стари, пома-
ло већ стерилни византијски мотиви. У Хиландар су
пре могли доспети преко медитеранских острва и
далматинске обале са Херцеговином у залеђу. Слич-
ност у компоновању декоративних елемената на ду-
борезним оквирима икона у Морачи које је насликао
Георгије Митрофановић са хиландарским радовима
истог сликара чини веома прихватљивом претпоставку
да је Георгије Митрофановић био и дуборезац. Међу-
тим, вероватније је да су постојале скупине уметника
које су сликале и дуборезом украшавале иконе и две-
ри. Заједница мајстора различитих профила била је
позната и у другим земљама, а у нашој средини по-

Млетачки диптих, крај XIII века (претходне стране)

себно у старој Херцеговини, где су се стицали мајсто-
ри са разних страна. Можда је слично било и у Хилан-
дару. На овом дуборезу су веома занимљиви декора-
тивни мотиви са наглашеним вертикалама, вијугавим
гранчицама са цветом у средини и цветоликим листо-
вима. Уз њих се, упоредо, негује и преплет, познат у
византијском златарству и дуборезу још од XIV века,
чији су вредни примери ковчег краља Стефана Дечан-
ског, Хрељина врата из Рилског манастира, а утицај
златарског преплета XII и XIII века видљив је и на
украсу посуда од глеђосане керамике из XIV–XV ве-
ка. На Митрофановићевим дуборезним оквирима
икона преплет је одвојен од спољног оквира, а у ње-
говим кружним медаљонима, који се међусобно до-
дирују, налазе се готово натуралистички обрађени
цветови и листићи. С обзиром да таквог преплета не-
ма на морачким иконама, могло би се претпоставити
да је хиландарски дуборез био инспирисан сребрним
оковима икона којих је у Хиландару свакако било.

Веза старих и нових мотива хиландарском дуборезу
даје посебну драж. Ако се прихвати природна прет-
поставка да су се и монаси бавили дуборезом, није
тешко разумети зашто се на дверима, иконостасу и
иконама Георгија Митрофановића упоредо срећу ста-

Млетачки диптих, детаљ, Крштење

Млетачки диптих, детаљ, Тајна вечера

ри средњовековни мотиви и нови, пореклом са грч-
ких острва и из старе Херцеговине.

Квадратни преплет на дуборезним делима различит
је од двоструког преплета у облику траке у рукопи-
сима и на везеним тканинама, па се може претпоста-
вити да је преплет у дуборезу карактеристичан за
златарске радове, и то оне раније од сачуваних при-
мера у дуборезу из двадесетих година XVII века.
Хиландарска ризница је без сумње имала знатан
број сребром окованих икона и јеванђеља, као и низ
других предмета те врсте од сребра и злата.

Старе српске биографије и повеље наводе црквене
утвари које су током векова владари поклањали
светогорским манастирима. Од помињаних златних
и сребрних „бљуди", анафорница, дискоса, путира
и крстова сачувало се, ипак, веома мало. Неколико
изузетних предмета, међутим, сведочи о драгоцено-
стима које су нестале. Добро познати венецијански
диптих у скупоценом филигранском окову, за који
се претпоставља да је дар краља Милутина, изузет-
но је дело луксузног златарства. На дрвеној подло-
зи су аплициране двадесет четири минијатуре са
представама Великих празника и догађаја из Хри-
стовог живота. Минијатуре, оивичене бисерима,
сликане су на златној подлози и покривене горским
кристалом. Међусобно су повезане гранчицама у
филиграну, које се завијају у волуте са малим цве-
товима у чијој су средини грануле. Сачуване анало-
гије упућују да је у питању венецијански рад из
друге половине XIII века. Према дубровачким изво-
рима, краљ Милутин је доводио у Србију венеци-
јанске златаре. Блаж и Петар из Млетака радили су
на његовом двору, а када их је узимао, услов је био
да се краљу допадну њихови радови. Тешко је данас
претпоставити да је један од ових познатих златара
био творац хиландарског диптиха, али његова изра-
да и висока вредност занимљиво говоре о краљевом
познавању уметности и одређеном укусу.

Три златне плочице са ликовима арханђела Михаи-
ла и Гаврила и св. Јована Претече из Народног му-
зеја у Београду, у ћелијастом емајлу, некада су би-
ле на окову неког јеванђеља или иконе и као поклон
су доспеле из Хиландара у земљу. Плочице су рад
врсних мајстора византијске радионице. Од дела
XIV века, сачуваних у Хиландару, вредан је пажње
оков на икони св. Јована Златоустог чији је лик из
XIX века. Старијих дела какве поседују други све-

тогорски манастири, ипак, нема и не знамо њихову судбину. Из извора је познато да је у једној цариградској златарској радионици св. Сава наручио скупоцене окове за манастир Филокал. Тома Прељубовић је Ватопеду поклонио путир, дискос, звездицу и кашичицу у позлаћеном сребру изванредне израде. И многи други поклони српских владара и властеле нашли су се у Хиландару и другим манастирима Свете Горе. Деспотица Јелена, у монаштву Јефимија, позната као песникиња, у тузи за преминулим сином, поклонила је Хиландару, где је он и сахрањен, мали диптих у дуборезу, окован у позлаћено сребро. Стари дрвени део диптиха је у XVII веку замењен новим, али је оков задржан. На спољној страни урезане су речи молитве несрећне мајке која је изгубила јединца, док је унутрашњи део окова украшен драгим камењем које је оперважено бисерима. Диптих је поклоњен Хиландару између 1365. и 1371. године. Нешто касније, браћа Мусићи који су изгинули у Косовском боју (1389), даровали су манастиру Дионисијату један реликвијар, а средином XV века му је царица Јелена Драгаш приложила скупоцени крст од позлаћеног сребра. Натпис на њему бележи да је Јелена била кћи моћног господина Константина Драгаша и супруга цара Манојла II Палеолога.

Време Турака било је тешко за Хиландар, као и за све светогорске манастире. Српско братство је тада преживљавало тешке године. Скупоцености су залагане, продаване или даване као узларје богатим приложницима: њихови велики новчани дарови обавезивали су монахе да им се на најбољи начин одуже. Оно што је било заложено тешко се враћало, често никад. Хиландарци су, међутим, добијали нове предмете који су им били потребни, па су се тако у време турске власти стекла и дела која су понекад својом изванредном израдом скоро достизала вредност старих.

Хиландар је био светиња не само за Србе него и за друге православне народе. Од XVI века су стизале

Диптих деспотице Јелене, 1368–1371, са познијим дрворезом

драгоцености из Влашке, Молдавије и Русије. Велика окована јеванђеља, крстови, путири и друге утвари доспевали су као заветни дарови. Свећњаци од сребра, бронзе и бакра потицали су из разних крајева — у XVIII веку сребрни су били из Венеције, Беча и Русије, а бронзани из радионица у Битољу. Скупоцено стаклено кандило турског порекла нашло се поред стаклених посуда из Венеције. Преко хиландарских монаха који су ишли „у писанију" приложници су слали дарове који су чували спомен на њих.

Док су предмети од сребра били залагани и претапани, тканине су имале другачију судбину. Према манастирским обичајима, свето миро се кувало на ватри старих тканина и одежди, тако да се и од њих сачувало сразмерно мало. Посебну су вредност имали, и зато с највећом пажњом били чувани, везови — плаштанице, аери, дарци, епитрахиљи, завесе за двери, катапетазме и сл. По својим уметничким вредностима везови су одговарали старом зидном сликарству. Може се претпоставити да су им предлошке давали познати сликари. Скупоцене тканине и везови били су дарови не само српских него и руских, влашких и молдавских владара и властеле. До данас се сачувало неколико скупоцених дела ове врсте. Изузетно је вредна плаштаница из средине XIV века са везеним натписом који казује да је то поклон скопског архиепископа Јована. Архиепископ није непозната личност — јавља се у хрисовуљама које је цар Душан 1346. издао манастиру Светих арханђела у Лесново, као и Ватопеду, Есфигмену и Ксиропотаму. У средњем делу хиландарске плаштанице је положено тело Христово, а крај њега су три анђела са рипидама и у горњем делу три која га оплакују. У угловима су симболи јеванђелиста. Натписи су на српском. Око плаштанице је касније, изгледа, нашивена широка бордура на којој су представе Небеске литургије и четрнаест Христових празника сигнираних грчки. И иконографски и стилски плаштаница припада византијском сликарству XIV века.

На везеном аеру из Хиландара са приказом Причешћа апостола, вероватно из друге половине XIV века, сцена делује веома хомогено и импресивно са израженим индивидуалним цртама на лицу Христа и апостола, и подсећа на иконопис из истог доба. На другом хиландарском аеру, такође из XIV века, извезено је Поклоњење жртви са Христом агнецом на дискосу и литургичарима Василијем Великим и Јованом Златоустим. Трећи хиландарски рад, веома занимљив, има упоредо постављене две везене иконе, одвојене бордуром, са представама Благовести и Рођења Христовог. Кругови са крстом у средини теку ивицом веза. Обе композиције стилски одговарају крају XIV и почетку XV века. Рођење Христово је приказано са свим појединостима које се срећу на иконама тога доба. Може се претпоставити да су предлошке за ове везове израдили даровити солунски сликари. Из самог краја столећа, 1399, потиче катапетазма, завеса за двери, поклон Јелене, у калуђерству Јефимије, жене деспота Јована Угљеше. Катапетазма је право ремек-дело у домену ликовног стваралаштва, од достојанствености и пластичности фигура до дискретних колористичких ефеката који оживљавају композицију. На средини завесе је фигура Христа великог архијереја, лево и десно од њега су ниже фигуре св. Василија Великог и св. Јована Златоустог, а крај Христове главе анђели са рипидама у руци. Испод Спаситељевих ногу извезена је на српском молитва којом се монахиња Јефимија, „кћи господина кесара Војихне, а некада деспотица", прилажући завесу, обраћа Христу и Богородици за опроштај грехова и милост на судњем дану. Катапетазма је један од најлепших везова у старој српској уметности. Молитву је сигурно саставила сама Јефимија, али је отворено питање да ли је она била и везиља. Знатан број стручњака је склон претпоставци да је цела катапетазма била њен рад.

На једној плаштаници из средине XV века, означеној као *Скидање с крста*, Христос је приказан на одру са Богородицом и мироносицама поред њега, анђелима који плачу и допојасним фигурама јеванђелиста. Плаштаница делује монументално. При дну је извезена белешка мајстора: „Рука грешног Сиропула". Данас је тешко утврдити ко је био Сиропул; према претпоставци Д. Стојановић у питању је био сликар Јован Сиропулос из Солуна. Карактер композиције, са мирним, непокретним Христовим телом, супротстављеним тужним, расплаканим личностима око њега, показује да је плаштаницу извезао даровит уметник. Вредно је, с друге стране, напоменути да ово дело, као и већина везова у ризници манастира Хиландара из XIV и XV века, носи иконографске и стилске одлике византијског сликарства, а могло би се рећи и солунског уметничког круга. На аерима и подели фигуре зраче пластичношћу, а у неким појединостима и извесним графицизмом, што говори да су везови настали у зрелој уметничкој средини која је могла да пружи нацрте за израду великих уметничких дела.

Године 1555/6. монаси из Хиландара одлазе у Русију да траже помоћ. Како је Хиландар уживао углед на руском двору, где је негован култ његових оснивача св. Саве и св. Симеона Немање, велика кнегиња Анастасија, прва жена цара Ивана Гроз-

Аер са представом Причешћа апостола, позни XIV — рани XV век

ног, са сином Иваном, поклонила му је катапетазму. Велика тканина са представом Деисиса, везена златом и сребром, била је ремек-дело руске уметности XVI века. Две године касније, 1558, Хиландарци су преко свог архимандрита Прохора захваљивали руском двору набрајајући шта су све поред катапетазме примили. За узврат, калуђери су из својих манастира цару обично односили реликвије, иконе и друге драгоцености.

Временом, поред српских, руских и грчких радова, у Хиландар стижу везови и други предмети из Молдавије, Влашке, Угарске, а у XVIII веку и из Аустрије. Тако се, упркос тешким приликама под Турцима, ризница Хиландара постепено обнавља новим одеждама, катапетазмама, аерима, орарима и др. Често то нису била скупоцена дела познатих мајстора, али су била карактеристична за своје време, а као дарови подсећала на људе из других крајева.

Аер са представом Поклоњења жртви, XV век

Као и у свим манастирима, постојале су радионице које су подмиривале свакодневне потребе главне цркве, параклиса и братства. Велики број бакарног посуђа, ибрици од калаја и тањири били су део свакодневног живота монаха. Распрострањени на читавом Балкану, ови предмети су доношени из већих градова где је било казанџијских и калајџијских радионица, али су увожени и из аустријских средишта, посебно из Граца. Може се претпоставити да су израђивани и у манастирима, с обзиром да је међу калуђерима било и занатлија.

Током средњег века и у турском периоду при светогорским манастирима постојале су преписивачке радионице, а уз њих и повезивачке. Из српских земаља су у Свету Гору долазили калуђери са жељом да им се књиге препишу и да им се стари рукописи повежу. Вероватно је било разлике међу мајсторима повеза.

Тако је Мирослављево јеванђеље због поновног повезивања у XV веку било из Хиландара послато у манастир Светог Павла. Техника повезивања није се много мењала током векова, тако да су украси утискивани на кожу веома дуго живели. Крст, тачкице, валовита линија и сцене Распећа или Благовести били су чест украс кожних повеза. Како су скупоцени сребрни окови тешко могли бити израђивани у самим манастирима, најчешће су доношени са стране. Из Русије, заједно са штампаним књигама, стизали су сребрни окови украшени иконицама у сликаном емајлу. На кожним оковима се, понекад, јављају апликације од метала, ређе од сребра, на којима су декоративне лозице, листићи, често у духу турске орнаментике. Ливене појединачне фигуре светитеља користе се да би се склопила жељена композиција. Захваљујући записима дознајемо и имена повезивача књига. Већина мајстора су били монаси и потписивали су се на књигама које су повезивали. Тако је у XV веку један рукопис у кожу повезао монах Антоније из Хиландара. Београдски митрополит хаџи Иларион је 1662. платио повез једног јеванђеља писаног око 1570. године. Захваљујући њему, љубитељу ретких књига, многи стари рукописи били су поново повезани и стављени у сребрне окове. Тако је помогао да се књиге очувају у манастирима Пиви, Хопову и Крушедолу. У хиландарским рукописима наилазимо на низ имена монаха-повезивача из XVII и XVIII века – Василија, Григорија, Димитрија, Ананија, попа Спаса из Пирота и многих других. Међутим, калуђери из Хиландара су неке књиге повезивали и ван Свете Горе. Тако је Ананије Ђулмезовић једну књигу повезао у Милешеви 1633, а монах Василије у Пећкој патријаршији 1730. године.

Хиландар у својим ризницама чува веома много предмета из разних области примењене уметности о којима се мало зна. Предмети од керамике, фајанса и порцелана само су делимично познати и захтевају посебну обраду. Ковано гвожђе и бронза такође представљају одвојену област, али су недовољно проучени. Биће потребно још доста времена да се истражи све што се налази у зидинама Хиландара и да се боље и темељније прикаже како је текао живот у једном од најстаријих и најзначајнијих српских светилишта.

Детаљ веза са Јефимијине завесе за царске двери из 1398/9. године

Марија Бајаловић–Хаџи-Пешић

КЕРАМИКА

Малобројна збирка керамике у Хиландару, до које се највећим делом дошло случајним налазима, састоји се од посуда коришћених при верским обредима, на монашкој трпези или као декорација на фасадама манастирских конака. До нас су стигли само поједини производи овог вида примењене уметности (путири, крчази, бокали, зделе, тањири). Настали у широком временском распону од XIII до XIX века, они се могу разврстати у четири хронолошке целине.

Групи најстаријих предмета припадају две посуде. Путир на високој нози нађен је испред остатака апсиде из XIII века у Скиту Свете Тројице на Спасовој Води. Поред археолошке аналогије из цркве Светог Димитрија у Солуну, коришћење путира овог типа забележено је

Путир, откопан поред цркве Свете Тројице на Спасовој Води, XIII век

Путир, детаљ представе Гостољубља Аврамовог, параклис Светих арханђела, 1365–1370.

Тако је Мирослављево јеванђеље због поновног повезивања у XV веку било из Хиландара послато у манастир Светог Павла. Техника повезивања није се много мењала током векова, тако да су украси утискивани на кожу веома дуго живели. Крст, тачкице, валовита линија и сцене Распећа или Благовести били су чест украс кожних повеза. Како су скупоцени сребрни окови тешко могли бити израђивани у самим манастирима, највећи су доношени са стране. Из Русије, заједно са штампаним књигама, стизали су сребрни окови украшени иконицама у сликаном емајлу. На кожним оковима се, понекад, јављају апликације од метала, ређе од сребра, на којима су декоративне лозице, листићи, често у духу турске орнаментике. Ливене појединачне фигуре светитеља користе се да би се склопила жељена композиција. Захваљујући записима дознајемо и имена повезивача књига. Већина мајстора су били монаси и потписивали су се на књигама које су повезивали. Тако је у XV веку један рукопис у кожу повезао монах Антоније из Хиландара. Београдски митрополит хаџи Иларион је 1662. платно повез једног јеванђеља писаног око 1570. године. Захваљујући њему, љубитељу ретких књига, многи стари рукописи били су поново повезани и стављени у сребрне окове. Тако је помогао да се књиге очувају у манастирима Пиви, Хопову и Крушедолу. У хиландарским рукописима наилазимо на низ имена монаха-повезивача из XVII и XVIII века – Василија, Григорија, Димитрија, Ананија, попа Спаса из Пирота и многих других. Међутим, калуђери из Хиландара су неке књиге повезивали и ван Свете Горе. Тако је Ананије Ђулмезовић једну књигу повезао у Милешеви 1633, а монах Василије у Пећкој патријаршији 1730. године.

Хиландар у својим ризницама чува веома много предмета из разних области примењене уметности о којима се мало зна. Предмети од керамике, фајанса и порцелана само су делимично познати и захтевају посебну обраду. Ковано гвожђе и бронза такође представљају одвојену област, али су недовољно проучени. Биће потребно још доста времена да се истражи све што се налази у зидинама Хиландара и да се боље и темељније прикаже како је текао живот у једном од најстаријих и најзначајнијих српских светилишта.

Детаљи везе са Јефимијине завесе за царске двери из 1398/9. године

Марија Бајаловић–Хаџи-Пешић

КЕРАМИКА

Малобројна збирка керамике у Хиландару, до које се највећим делом дошло случајним налазима, састоји се од посуда коришћених при верским обредима, на монашкој трпези или као декорација на фасадама манастирских конака. До нас су стигли само поједини производи овог вида примењене уметности (путири, крчази, бокали, зделе, тањири). Настали у широком временском распону од XIII до XIX века, они се могу разврстати у четири хронолошке целине.

Групи најстаријих предмета припадају две посуде. Путир на високој нози нађен је испред остатака апсиде из XIII века у Скиту Свете Тројице на Спасовој Води. Поред археолошке аналогије из цркве Светог Димитрија у Солуну, коришћење путира овог типа забележено је

Путир, откопан поред цркве Свете Тројице на Спасовој Води, XIII век

Путир, детаљ представе Гостољубља Аврамовог, параклис Светих арханђела, 1365–1370.

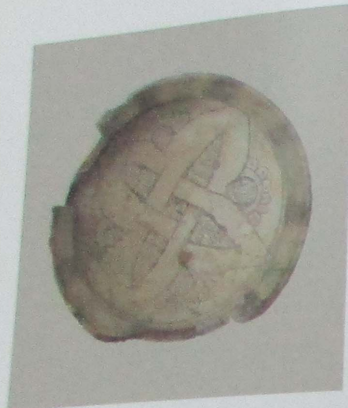

Здела, крај XIII — прва половина XIV века

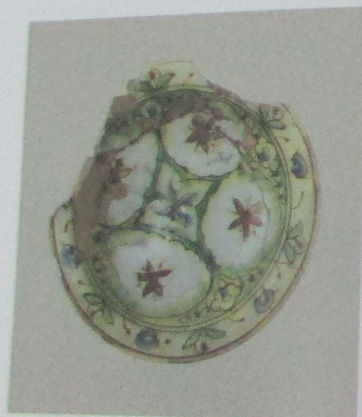

Тањир, прва половина XVII века, Изник

Тањир, друга половина XVII века, Изник

Здела за свету воду, 1835.

Здела за свету воду, XIX век

и у нешто каснијем ликовном извору у самом Хиландару — на фресци у параклису Светих арханђела. Други предмет из ове групе, здела неуобичајеног облика, представља ређе виђени модел у византијској керамици, откривен још у Прилепу и манастиру Жичи.

Следећа скупина керамичких судова, по времену блиска претходној, обухвата предмете трпезне намене који се могу датовати у крај XIII и прву половину XIV века, када се збила и велика обнова Хиландара. Како су судови нађени у непосредној близини трпезарије из времена Стефана Немање и краља Милутина, може се претпоставити да представљају део материјалне културе из доба краља Милутина. Различито обликоване и украшене зделе из ове групе припадају типу луксузне трпезне керамике, неговане током XIII и XIV века у оним балканско-подунавским земљама које су биле под јаким утицајем византијске културе (Грчка, Бугарска, Србија и Румунија). То се нарочито односи на зделе украшене симболима хришћанства — стилизованим крстоликим композицијама у техници једноставног зграфита. На основу сродних аналогија, може се закључити да су настале у радионицама солунске регије, са којом је Хиландар био у многоструким и тесним везама.

Предмети треће групе потичу из XVI–XVII века и обележавају посебно поглавље не само у историји Хиландара већ и осталих светогорских манастира. То је време турске владавине, када су из отоманског Цариграда стизале декоративне посуде од фајанса као цењени производи исламске примењене уметности. Коришћени су на трпези, али и као декоративни елементи на фасадама манастирских здања. До данас сачувани, малобројни судови од фајанса (зделе, тањири, чаше, бокали) произведени су највећим делом у чувеним турским керамичким радионицама Изника у XVI и XVII веку. Њихово коришћење у декоративне сврхе на лицима грађевина везује се за средину или другу половину XVII века. Тада су у фасаде обновљених конака и параклиса уграђивани дубљи тањири украшени живописним мотивима, а у посебно обликованим нишама бокали. Део ових украсних елемената сачувао се до данас на зидовима јужног конака, као и конака између пирга Светог Саве и пирга Светог Ђорђа, а затим и на фасадама старе игуменарије и припрате кнеза Лазара. Параклис Светог Саве красе плочице од фајанса.

Уграђивањем посуда разних облика и порекла у манастирске зграде обновљен је, у ствари, средњовековни обичај украшавања спољних зидова цркава,

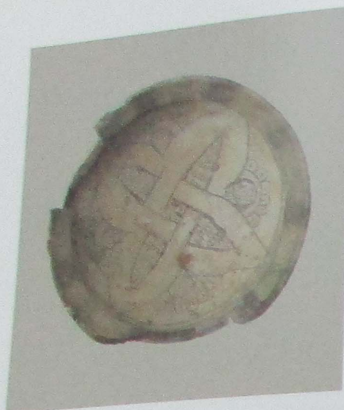

Здела, крај XIII — прва половина XIV века

Тањир, прва половина XVII века, Изник

Тањир, друга половина XVII века, Изник

Здела за свету воду, 1835.

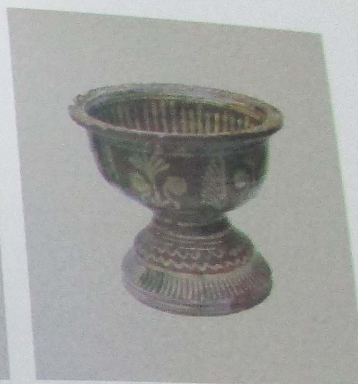

Здела за свету воду, XIX век

и у нешто каснијем ликовном извору у самом Хиландару — на фресци у параклису Светих арханђела. Други предмет из ове групе, здела неуобичајеног облика, представља ређе виђени модел у византијској керамици, откривен још у Прилепу и манастиру Жичи.

Следећа скупина керамичких судова, по времену блиска претходној, обухвата предмете трпезне намене који се могу датовати у крај XIII и прву половину XIV века, када се збила и велика обнова Хиландара. Како су судови нађени у непосредној близини трпезарије из времена Стефана Немање и краља Милутина, може се претпоставити да представљају део материјалне културе из доба краља Милутина. Различито обликоване и украшене зделе из ове групе припадају типу луксузне трпезне керамике, неговане током XIII и XIV века у оним балканско-подунавским земљама које су биле под јаким утицајем византијске културе (Грчка, Бугарска, Србија и Румунија). То се нарочито односи на зделе украшене симболима хришћанства — стилизованим крстоликим композицијама у техници једноставног зграфита. На основу сродних аналогија, може се закључити да су настале у радионицама солунске регије, са којом је Хиландар био у многоструким и тесним везама.

Предмети треће групе потичу из XVI–XVII века и обележавају посебно поглавље не само у историји Хиландара већ и осталих светогорских манастира. То је време турске владавине, када су из отоманског Цариграда стизале декоративне посуде од фајанса као цењени производи исламске примењене уметности. Коришћени су на трпези, али и као декоративни елементи на фасадама манастирских здања. До данас сачувани, малобројни судови од фајанса (зделе, тањири, чаше, бокали) произведени су највећим делом у чувеним турским керамичким радионицама Изника у XVI и XVII веку. Њихово коришћење у декоративне сврхе на лицима грађевина везује се за средину или другу половину XVII века. Тада су у фасаде обновљених конака и параклиса уграђивани дубљи тањири украшени живописним мотивима, а у посебно обликованим нишама бокали. Део ових украсних елемената сачувао се до данас на зидовима јужног конака, као и конака између пирга Светог Саве и пирга Светог Ђорђа, а затим и на фасадама старе игуменарије и припрате кнеза Лазара. Параклис Светог Саве красе плочице од фајанса.

Уграђивањем посуда разних облика и порекла у манастирске зграде обновљен је, у ствари, средњовековни обичај украшавања спољних зидова цркава,

Део фасаде ӣараклиса Свеӣоī Саве

конака и других грађевина, познат како на Истоку тако и на Западу. У овој групи, којом доминирају предмети турског порекла, издваја се здела намењена хришћанским обредима. Вертикалних зидова, са високом стопом, она представља одјек производње из позног средњег века, познатији са ликовних извора тога времена него из археолошких налаза.

У четвртој групи су малобројни предмети из XIX столећа. Међу њима пажњу привлачи лепо обликована култна здела за свету воду са једва читљивим старословенским натписом на ободу. Он говори о извесном вернику који је зделу манастиру даровао осмог маја 1835. године. Из истог времена потиче и мала здела купастог облика, са рустично сликаним флоралним мотивима на спољним зидовима.

Сажети приказ ограниченог броја керамичких посуда из Хиландара први је корак ка упознавању шире јавности са једним до сада непознатим видом предмета материјалне културе из дугог живота најзначајнијег српског црквеног средишта.

Даница Пеӣровић

ПОЈАЊЕ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ

Монашке заједнице на Светој Гори постоје већ више од једног миленијума, а толико је на овој светој земљи стара и богослужбена традиција, па и црквено појање. Светогорци су литургијску појачку праксу преузимали од старијих пустињских палестинских и египатских монашких заједница и комбиновали је са катедралном праксом градских средина, пре свих Цариграда. Познато је да су већ у првој четвртини XI века, чак у три светогорска манастира — у Лаври, Ватопеду и Ивирону — исписивани неумски музички рукописи. Били су то скрипторији за преписивање литургијских и појачких рукописа са старијих предложака. Нема, међутим, података да је у то време на Светој Гори постојала самостална музичка делатност. Захваљујући труду светогорских писара и преко хиљаду година дугој непрекинутој монашкој традицији, на Светој Гори су до данас сачувани најстарији познати примери византијских неумских рукописа са напевима из X века.

У време када је Растко Немањић, најмлађи син рашког великог жупана Стефана Немање, дошао на Свету Гору (вероватно 1192), светогорске заједнице су чинили углавном монаси из сеоских средина, а удаљеност од већих центара није их подстицала на интелектуални рад. Можда је и то био један од разлога што је, интелигентан и добро образован, рашки принц тако усрдно прихваћен на Светој Гори. Обновом запустелог грчког манастира Хиландара и оснивањем у њему самосталног српског братства, св. Симеон и св. Сава су Србима обезбедили трајно присуство на Светој Гори. Хиландар је постао непосредна веза српског народа, а потом и државе и цркве, са Васељенском патријаршијом, православном богослужбеном традицијом и византијском уметношћу. „Од свих последњи, Сава грешни" је, по узору на старије монашке заједнице Палестине, Цариграда и Свете Горе, саставио правила монашког живота и богослужења — Хиландарски, Карејски и Студенички типик — и предао их братији са одлучним захтевом да буду поштована. Тиме је поставио основе монашког живота, духовности и литургијског живота Срба. Типици потврђују изузетно значајну улогу коју је појање имало у православном богослужењу и у молитвеном животу монаха и лаика. Благодаћу Духа Светога св. Сава је, како сам пише, успојао живот св. Симеона. Својим књижевним творенијима он је Србе увео у круг православне хагиографије и химнографије.

Посредна сведочења о томе како се у Хиландару појало налазимо у текстовима житија, записима на маргинама рукописа и у путописним белешкама новијег доба (I). Други значајан извор су манастирска рукописна ризница и у њој сачувани литургијски рукописи из којих се појало. За наша истраживања најзначајнији су свакако рукописи са музичким знацима, неумама (II). Најзад, ту су и творенија хиландарских писара, настала или непознатим путевима приспела у манастирске и друге библиотечке збирке изван Свете Горе (III).

I

Доласком на Свету Гору, у претежно грчку духовну и језичку средину, хиландарски монаси су у прошлости, као и данас, морали да науче и говорни и богослужбени грчки језик, а самим тим и грчко црквено појање. Савин биограф Теодосије Хиландарац казује да монах Сава „предаваше обичаје народу по апостолском суђењу, и обичајем и законом христоимених људи отачаство своје украшаваше, у црквама установљаваше по чину сва предања у славословљу и пјенију која у Светој Гори навиче, а сам се као пример свима иноцима показиваше, јер беху као новорођени благочашћем, уједно и иночаством". Хиландарци су, чини се, од самог почетка појали и на српскословенском језику. Описујући уснуће свога оца св. Симеона, св. Сава пише: „Кад

би јутро, и започе црквено појање, намах се просветли лице блаженоме старцу, и подигав руке к небу рече: 'Хвалите Бога ва светих јего, хвалите јего и на утвержденији сили јего' (Пс. 150). А он, поглелав на ме, рече ми: 'Хвалите јего и на силах јего, хвалите јего и по премногому владичаствију јего!' И то рекав, одмах испусти пребожанствени дух свој и усну у Господу."

Тужан и захвалан Богу што је видео „такву смрт овога пречаснога мужа" св. Сава наставља: „И потом, узевши пречасно тело његово са чашћу постависмо насред цркве, као што је обичај. Пошто се сврши јутрење, и пошто се сабраше без броја црнци, почеше појати часно уобичајене песме око пречистога тела, и испунише оно што се говори: 'Они који се боје Господа славе га.' Затим и многи народи дођоше тада, да му се поклоне и да са великом чашћу отпоју. Појали су најпре Грци, потом Ивери, затим Руси, по Русима Бугари, по том опет ми, његово стадо сакупљено. А кад мину време литургије и кад се сврши ова уобичајена служба, целиваше сви пречасно тело." Може се претпоставити да су чланови оновремене светогорске екумене појали опело часном и угледном старцу Симеону свако на свом језику, а можда и по локалној варијанти напева.

Грчки богослужбени језик и појање били су неопходни свим светогорским монасима пре свега ради међусобне комуникације и заједничких саслуживања. Према правилима из 1394. године, „за цркву у Протату никада не сме фалити 12 црквењака; Лавра и Ватопед имали су давати двојицу за десни, а Ивер и Хиландар за леви хор". Осталу осморицу обезбеђивали су други манастири. Ради учења грчког појања Хиландарци су често одлазили у манастир Лавру. Име „попа Јосифа" Хиландарца забележено је у два словенска рукописа манастира Лавре. Оба пута се истиче да је у Лавру дошао ради учења „петија", а рођењем је био „от Срема".

Познато је да се до данас очувао обичај утврђен још у време оснивања Хиландара као српске монашке заједнице да монаси манастира Ватопеда служе на манастирској слави — Ваведењу Богородице — у Хиландару, и обрнуто, да Хиландарци началствују у Ватопеду на њиховој храмовној слави Благовестима. Посебно блиска веза са манастиром Ватопедом, успостављена приликом боравка св. Симеона и св. Саве у њему, није, чини се, никада прекидана. Пуних пет векова касније, док је Балкан још увек био под отоманском влашћу а Београд и северна Србија за кратко под аустријском управом, београдски митрополит Мојсије Петровић је у граду основао грчку школу (1721), у оквиру које су јеромонах Анатолије и ђакон Јоасаф, обојица из манастира Ватопеда, држали псалтпопевачку школу (1729–1737). Недавно смо у изузетно лепој савременој публикацији овог светогорског манастира нашли ћирилски запис из 1769. године да је неумски зборник ватопедског монаха Григорија Енитоса (Ватопед Рс 1286, л. 177v) исте године купио Симеон, јеромонах ватопедске обитељи, „за своје собствене пењезе".

У својим путописним белешкама из 1744. године руски путешественик по Светој Гори Василије Григорович Барски помиње да Срби увек држе црквено и келијно правило словенским језиком „но посебним (отменим) сербским произношенијем". На службама „правилима" они „својим српским кратко сложеним напевима поју, а недељом и празником српским језиком грчки напев поју, веома лепо и умилно, што даје неописиву лепоту цркви Хиландарској". Један век касније (1847), први српски истраживач хиландарских старина, живописац Димитрије Аврамовић написаће да „Србин и Рус, ако и науче Грчки, опет се не стиде свог Рода и Језика; ал' Бугарин и Влаа како научи Грчки и у грчком манастиру живи, онда се прелије у Грка и срами се свог матерњег језика".

II

Рукописна манастирска ризница свакако је најзначајнији и најбогатији извор за проучавање литургијског појања у Хиландару. Историчар Јован Рајић је приликом свог двомесечног боравка у манастиру 1758. године само поменуо сандуке пуне рукописа које је видео, али није имао времена да их прегледа. Д. Аврамовић упозорава на то да „уредне књижнице Хиландар нема, већ књиге, које су понајвише црквене рукописне, стоје на више места". Међу само пет књига које он наводи, налази се и „рукописна књига на кожи у којој је црковно славенско пјеније на ноте писано". И у другим светогорским манастирима и скитовима Аврамовић помиње значајан број српских рукописних књига, али нигде не истиче да ли су са неумским знацима. Руски истраживачи, слависта Виктор Иванович Григорович (1844), епископ Порфирије Успенски (1845–1846) и архимандрит Леонид (1859, 1866, 1868) такође су боравили на Светој Гори и писали о хиландарским рукописима, али не посебно о му-

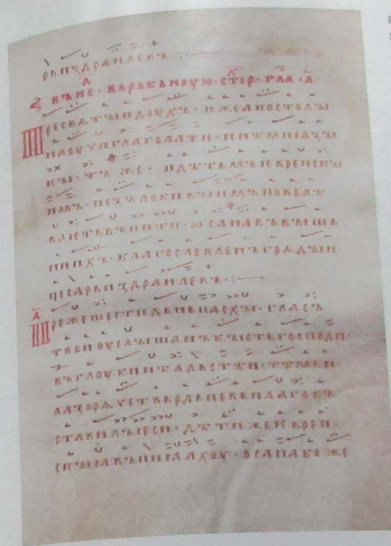

Стихирар бр. 307, рана руска крјуки нотација, крај XII века

зичким. На постојање неумских музичких рукописа у манастиру Хиландару указао је 1884. године и архимандрит Нићифор Дучић, наводећи вероватно исти рукопис који је четири деценије пре њега поменуо Д. Аврамовић. Дучић је чак објавио једну страну хиландарског рукописа као пример старе српске нотације, не знајући да је у питању руски рукопис из XII века. Овај руски *Стихирар — Посни и Цветни триод* (Рс 307), новгородске провенијенције, писан је на пергаменту *крјуки* нотацијом крајем XII века. То је можда и једини рукопис из времена када је св. Сава тек сакупљао прве рукописне књиге за хиландарску цркву и књижницу. Још један неумски рукопис из тог најранијег периода је *Ирмологион* (Рс 308), писан почетком XIII века у Кијеву. Делови ових рукописа налазе се данас у библиотекама у Москви и Петрограду, куда су их однели руски путешественици и истраживачи В. И. Григорович и П. Успенски. Факсимили рукописа су објављени у едицији Monumenta Musicae Byzantinae у Копенхагену 1957. године.

Данас се у Хиландарској библиотеци налази укупно 19 ћирилских рукописа (18 рукописа и једна повеља), насталих у XIII веку. Међу најстаријим, изузев два већ поменута, нема неумских записа. Чак је међу њима сразмерно мали број литургијских рукописа из којих се појало. То су три *Литургијска свитка* (Рсс 3/III, 16/IV, V), *Минеј за децембар* (Рс 608) и *Октоих првог гласа* (Рс 158). Овај Октоих писао је баш у Хиландару монах Теодул у трећој четвртини XIII века. Посебно је занимљиво што су гласови у овом рукопису означавани на грчки начин, четири аутентична и четири плагална, а не по словенском начину од првог до осмог гласа.

Хиландарску библиотеку је научној јавности први пут потпуније представио библиотекар монах Сава (1837–1912), Чех пореклом, у *Историји и опису манастира Хиландара* (1894), а потом и описом хиландарских рукописа, који је објављен на чешком језику у Прагу 1897. године. У недавно изданој *Историји манастира Хиландара*, коју је Сава Хиландарац написао поводом 700. годишњице манастира (1898), пето поглавље је посвећено Библиотеци. Овде су у посебну групу издвојене богослужбене, црквене књиге. Поред најзначајнијих (Јеванђеља и Апостола), затим књига за служашче (Служабник, Требник), помињу се и појачке књиге (Псалтир, Октоих, Минеји, Триод, Пентикостар, Литургијски свици), али не и неумски зборници. Тек у поглављу — Грчко одељење — монах Сава наводи резултате описа грчког истраживача Спиридона Ламброса (1880) и податак да у Хиландару постоји 105 грчких рукописа од којих су „74 песмарице са стародревним грчким нотама". Овом броју он додаје још 49 грчких рукописа које Ламброс није опазио, али не помиње да ли међу њима има неумских рукописа. У збирци од око 500 штампаних књига XIX века он истиче „читав ред песмарица, што је доказ да се у Хиландару до у новије доба певало у цркви на грчком језику". Према овом коментару, чини се да је у његово време оваква пракса била напуштана.

Занимљиве податке о приликама на Светој Гори, па и о светогорском појању, оставио је Сава Хиландарац у својој књизи *Света Гора*. Он упућује читаоца у редослед свакодневних богослужења, наводи основне црквене песме и зборнике у којима се ове песме налазе, а потом истиче да се у „грчкој цркви свака строфа

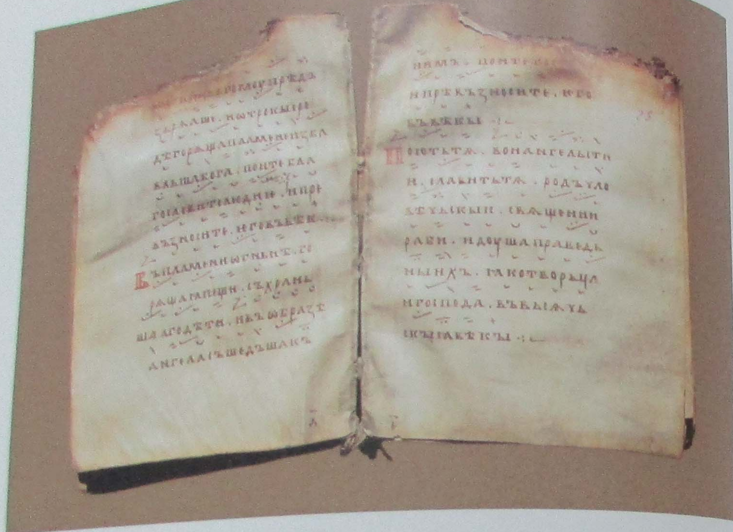

Ирмологион бр. 308, рана руска крјуки нотација, почетак XIII века, л. 24v–25r

поје", посебно на великим празничним бдењима, док се свакодневно „ради краткоће" текстови само читају. У светогорским манастирима се, пише он, „поје по старогрчким нотама", а „при појању једва да се реч разуме, јер се међу њима (речима) чују само самогласници. У цркви се поје наизменично, с десне и леве стране, и то једним гласом, те се и појачи мењају чешће; кад један пева, помажу му у дубоком тону и сви остали (држе бас)". Занимљиво је да монах Сава не помиње групно (хорско) једногласно појање и да не користи термин *исон* за лежећи тон у пратњи. Он даље каже да „Грчки и српски калуђери поју много, руски више читају, а кад поје, служе се европским нотама. Бугари се држе грчког начина у певању и тако исто и реда у цркви. Румуни, где су у већини, служе се у цркви матерњим језиком".

Тек у деценијама после Другог светског рата о хиландарским неумским рукописима пишу наши археографи, а потом и музиколози: Ђорђе Сп. Радојичић, Димитрије Стефановић, Јелена Милојковић-Ђурић, Андрија Јаковљевић и Даница Петровић. У капитално издање описа хиландарских ћирилских рукописа Димитрија Богдановића укључени су и словенски неумски рукописи. Све хиландарске неумске рукописе, словенске и грчке, први је описао Андрија Јаковљевић. Он је у свој опис укључио словенске, грчко-словенске и грчке неумске рукописе. Како су се тим грчким рукописима користили многобројни хиландарски монаси, а неки су и писани у Хиландару или за Хиландар, они, као и словенски рукописи, сведоче о неговању појања, музичком репертоару, писмености и познавању неумске нотације у нашем манастиру. Једном речју, и грчки рукописи, као и словенски, чине значајан део хиландарске и српске музичке баштине. Нажалост, Јаковљевић у свом опису није раз-

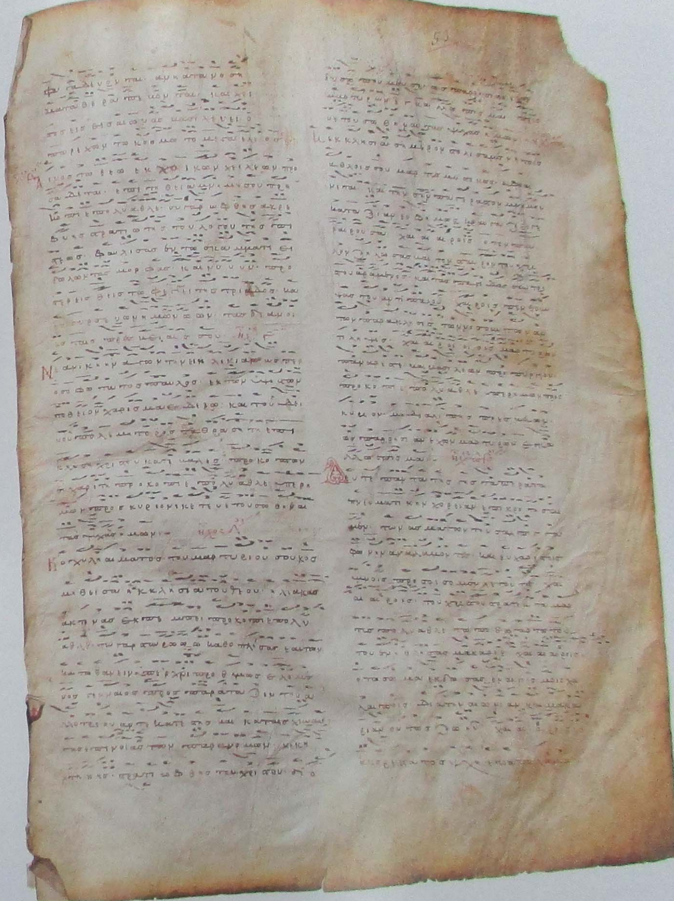

Грчки минеј бр. 1,
средњевизантијска неумска нотација, 1277.

би јутро, и започе црквено појање, намах се просветли лице блаженоме старцу, и подигав руке к небу рече: 'Хвалите Бога во светих јего, хвалите јего в утврждении сили јего' (Пс. 150). А он, поглед на ме, рече ми: 'Хвалите јего и на силах јего, хвалите јего и по премногому владичаствију јего!' И то рекав, одмах испусти пребожанствени дух свој и усну у Господу."

Тужан и захвалан Богу што је видео „такву смрт овога пречаснога мужа" св. Сава наставља: „И потом, узевши пречасно тело његово са чашћу постависмо насред цркве, као што је обичај. Пошто се свршише јутрење, и пошто се сабраше без броја црнци, почеше појати часно уобичајене песме око пречистога тела, и испунише оно што се говори: 'Они који се боје Господа славе га.' Затим и многи народи дођоше тада, да му се поклоне и да са великом чашћу опоју. Појали су најпре Грци, по том Ивери, затим Руси, по Русима Бугари, по том опет ми, његово стадо сакупљено. А кад мину време литургије и кад се сврши ова уобичајена служба, целиваше сви пречасно тело." Може се претпоставити да су чланови оновремене светогорске екумене појали опело часном и угледном старцу Симеону свако на свом језику, а можда и по локалној варијанти напева.

Грчки богослужбени језик и појање били су неопходни свим светогорским монасима пре свега ради међусобне комуникације и заједничких саслуживања. Према правилима из 1394. године, „за цркву у Протату никада не сме фалити 12 црквењака; Лавра и Ватопед имали су давати двојицу за десни, а Ивер и Хиландар за леви хор". Осталу осморицу обезбеђивали су други манастири. Ради учења грчког појања Хиландарци су често одлазили у манастир Лавру. Име „попа Јосифа" Хиландарца забележено је у два словенска рукописа манастира Лавре. Оба пута се истиче да је у Лавру дошао ради учења „летија", а рођењем је био „от Срема".

Познато је да се до данас очувао обичај утврђен још у време оснивања Хиландара као српске монашке заједнице да монаси манастира Ватопеда служе на манастирској слави – Ваведењу Богородице – у Хиландару, и обрнуто, да Хиландарци началствују у Ватопеду на њиховој храмовној слави Благовестима. Посебно блиска веза са манастиром Ватопедом, успостављена приликом боравка св. Симеона и св. Саве у њему, није, чини се, никада прекидана. Пуних пет векова касније, док је Балкан још увек био под отоманском влашћу а Београд и северна Србија за кратко под аустријском управом, београдски митрополит Мојсије Петровић је у граду основао грчку школу (1721), у оквиру које су јеромонах Анатолије и ђакон Јоасаф, обојица из манастира Ватопеда, држали псалтпојевачку школу (1729–1737). Недавно смо у изузетно лепој савременој публикацији овог светогорског манастира нашли ћирилски запис из 1769. године да је неумски зборник ватопедског монаха Григорија Енитоса (Ватопед Рс 1286, л. 177v) исте године купио Симеон, јеромонах ватопедске обитељи, „за своје собствене пењезе".

У својим путописним белешкама из 1744. године руски путешественик по Светој Гори Василије Григорович Барски помиње да Срби увек držе црквено и келијно правило словенским језиком „но посебним (отменим) сербским произношенијем". На службама „правилима" они „својим српским кратко сложеним напевима поју, а недељом и празником српским језиком грчки напев поју, веома лепо и умилно, што даје неописиву лепоту цркви Хиландарској". Један век касније (1847), први српски истраживач хиландарских старина, живописац Димитрије Аврамовић написаће да „Србин и Рус, ако и науче Грчки, опет се не стиде свог Рода и Језика; ал' Бугарин и Влаа како научи Грчки и у грчком манастиру живи, онда се прелије у Грка и срами се свог матерњег језика".

II

Рукописна манастирска ризница свакако је најзначајнији и најбогатији извор за проучавање литургијског појања у Хиландару. Историчар Јован Рајић је приликом свог двомесечног боравка у манастиру 1758. године само поменуо сандуке пуне рукописа које је видео, али није имао времена да их прегледа. Д. Аврамовић упозорава на то да „уредне књижнице Хиландар нема, већ књиге, које су понајвише црквене рукописне, стоје на више места". Међу само пет књига које он наводи, налази се и „рукописна књига на кожи у којој је црковно славенско пјеније на ноте писано". И у другим светогорским манастирима и скитовима Аврамовић помиње значајан број српских рукописних књига, али нигде не истиче да ли су са неумским знацима. Руски истраживачи, слависта Виктор Иванович Григорович (1844), епископ Порфирије Успенски (1845–1846) и архимандрит Леонид (1859, 1866, 1868) такође су боравили на Светој Гори и писали о хиландарским рукописима, али не посебно о му-

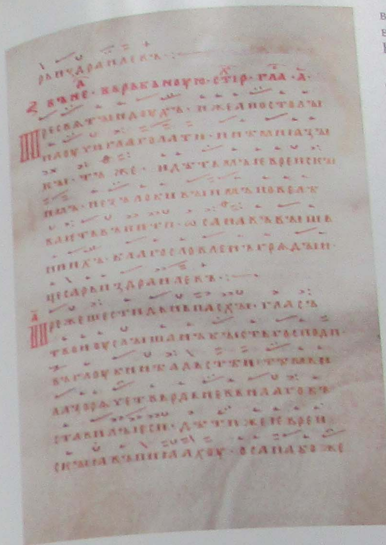

Стихирар бр. 307, рана руска крјуки нотација, крај XII века

зичким. На постојање неумских музичких рукописа у манастиру Хиландару указао је 1884. године и архимандрит Нићифор Дучић, наводећи вероватно исти рукопис који је четири деценије пре њега поменуо Д. Аврамовић. Дучић је чак објавио једну страну хиландарског рукописа као пример старе српске нотације, не знајући да је у питању руски рукопис из XII века. Овај руски *Стихирар — Посни и Цветни триод* (Рс 307), новгородске провенијенције, писан је на пергаменту *крјуки* нотацијом крајем XII века. То је можда и једини рукопис из времена када је св. Сава тек сакупљао прве рукописне књиге за хиландарску цркву и књижницу. Још један неумски рукопис из тог најранијег периода је *Ирмологион* (Рс 308), писан почетком XIII века у Кијеву. Делови ових рукописа налазе се данас у библиотекама у Москви и Петрограду, куда су их однели руски путешественици и истраживачи В. И. Григорович и П. Успенски. Факсимили рукописа су објављени у едицији Monumenta Musicae Byzantinae у Копенхагену 1957. године.

Данас се у Хиландарској библиотеци налази укупно 19 ћирилских рукописа (18 рукописа и једна повеља), насталих у XIII веку. Међу најстаријим, изузев два већ поменута, нема неумских записа. Чак је међу њима сразмерно мали број литургијских рукописа из којих се појало. То су три *Литургијска свитка* (Рсс 3/III, 16/IV, V), *Минеј за децембар* (Рс 608) и *Октоих првог гласа* (Рс 158). Овај Октоих писао је баш у Хиландару монах Теодул у трећој четвртини XIII века. Посебно је занимљиво што су гласови у овом рукопису означавани на грчки начин, четири аутентична и четири плагална, а не по словенском начину од првог до осмог гласа.

Хиландарску библиотеку је научној јавности први пут потпуније представио библиотекар монах Сава (1837–1912), Чех пореклом, у *Историји и опису манастира Хиландара* (1894), а потом и описом хиландарских рукописа, који је објављен на чешком језику у Прагу 1897. године. У недавно издатој *Историји манастира Хиландара*, коју је Сава Хиландарац написао поводом 700. годишњице манастира (1898), пето поглавље је посвећено Библиотеци. Овде су у посебну групу издвојене богослужбене, црквене књиге. Поред најзначајнијих (Јеванђеља и Апостола), затим књига за служашче (Служабник, Требник), помињу се и појачке књиге (Псалтир, Октоих, Минеји, Триод, Пентикостар, Литургијски свици), али не и неумски зборници. Тек у поглављу — Грчко одељење — монах Сава наводи резултате описа грчког истраживача Спиридона Ламброса (1880) и податак да у Хиландару постоји 105 грчких рукописа од којих су „74 песмарице са стародревним грчким нотама". Овом броју он додаје још 49 грчких рукописа које Ламброс није опазио, али не помиње да ли међу њима има неумских рукописа. У збирци од око 500 штампаних књига XIX века он истиче „читав ред песмарица, што је доказ да се у Хиландару до у новије доба певало у цркви на грчком језику". Према овом коментару, чини се да је у његово време оваква пракса била напуштана.

Занимљиве податке о приликама на Светој Гори, па и о светогорском појању, оставио је Сава Хиландарац у својој књизи *Света Гора*. Он упућује читаоца у редослед свакодневних богослужења, наводи основне црквене песме и зборнике у којима се ове песме налазе, а потом истиче да се у „грчкој цркви свака строфа

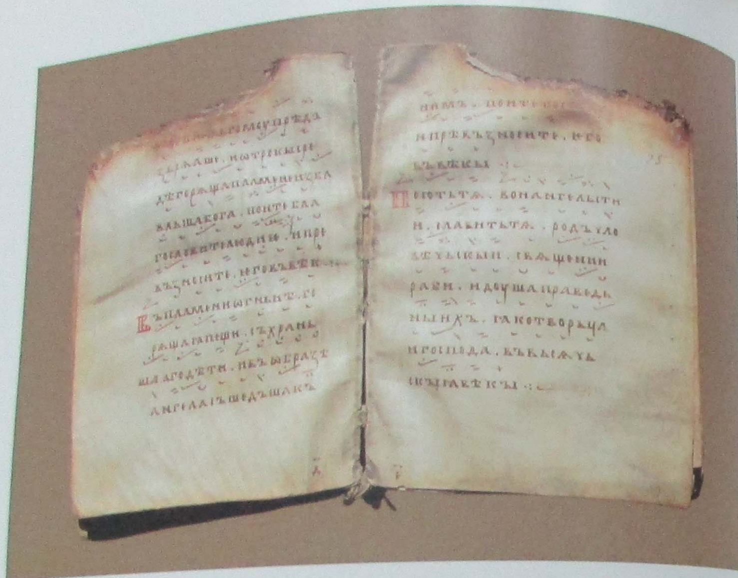

Ирмологион бр. 308, рана руска крјуки нотација, почетак XIII века, л. 24v–25r

поје", посебно на великим празничним бдењима, док се свакодневно „ради краткоће" текстови само читају. У светогорским манастирима се, пише он, „поје по старогрчким нотама", а „при појању једва да се реч разуме, јер се међу њима (речима) чују само самогласници. У цркви се поје наизменично, с десне и леве стране, и то једним гласом, те се и појачи мењају чешће; кад један пева, помажу му у дубоком тону и сви остали (држе бас)". Занимљиво је да монах Сава не помиње групно (хорско) једногласно појање и да не користи термин *исон* за лежећи тон у пратњи. Он даље каже да „Грчки и српски калуђери поју много, руски више читају, а кад поје, служе се европским нотама. Бугари се држе грчког начина у певању и тако исто и реда у цркви. Румуни, где су у већини, служе се у цркви матерњим језиком".

Тек у деценијама после Другог светског рата о хиландарским неумским рукописима пишу наши археографи, а потом и музиколози: Ђорђе Сп. Радојичић, Димитрије Стефановић, Јелена Милојковић-Ђурић, Андрија Јаковљевић и Даница Петровић. У капитално издање описа хиландарских ћирилских рукописа Димитрија Богдановића укључени су и словенски неумски рукописи. Све хиландарске неумске рукописе, словенске и грчке, први је описао Андрија Јаковљевић. Он је у свој опис укључио словенске, грчко-словенске и грчке неумске рукописе. Како су се тим грчким рукописима користили многобројни хиландарски монаси, а неки су и писани у Хиландару или за Хиландар, они, као и словенски рукописи, сведоче о неговању појања, музичком репертоару, писмености и познавању неумске нотације у нашем манастиру. Једном речју, и грчки рукописи, као и словенски, чине значајан део хиландарске и српске музичке баштине. Нажалост, Јаковљевић у свом опису није раз-

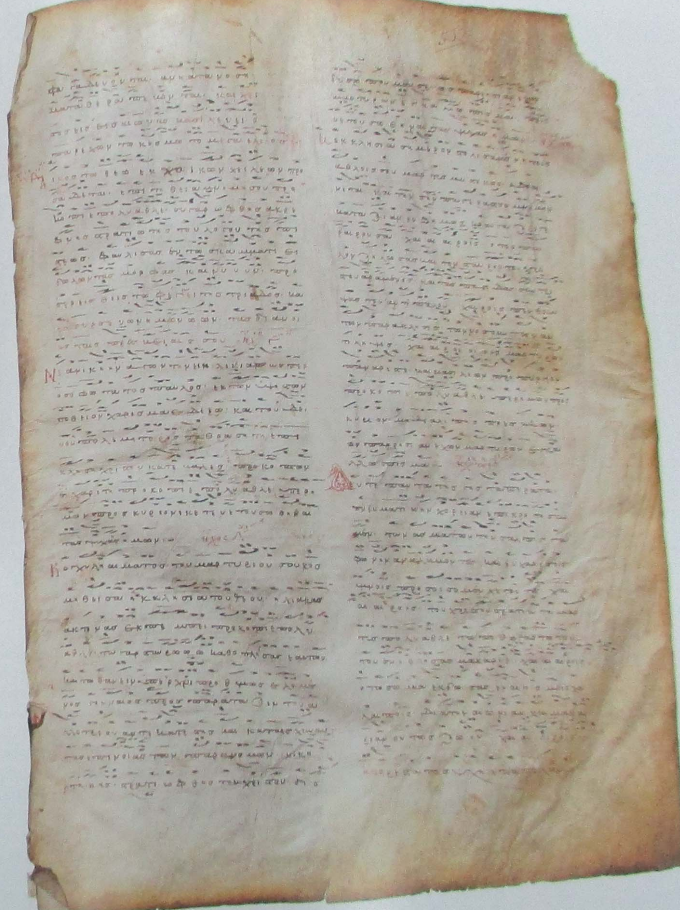

Грчки минеј бр. 1,
средњевизантијска неумска нотација, 1277.

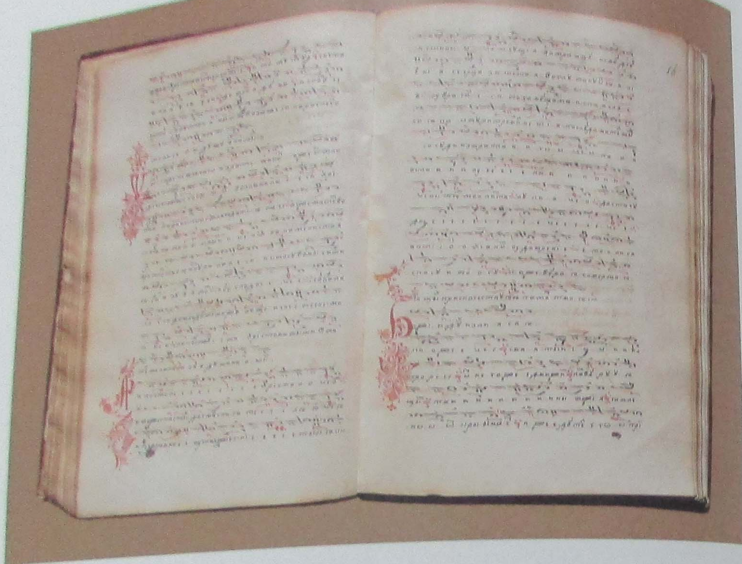

Стихирар бр. 309, касновизантијска неумска нотација, крај XVIII века, л. 55v–56r

ликовао касновизантијску неумску нотацију од новогрчке, такозване Хрисантове нотације, примењиване почев од 1814. године. Допуну Јаковљевићевог инвентара, са исправкама у одређивању типа нотације само ћирилских рукописа, сачинио је пре десет година Димитрије Стефановић. Реформисана неумска нотација је већ у трећој деценији XIX века била широко прихваћена како међу Грцима тако и међу Бугарима и Румунима, који су били под непосредним утицајем Васељенске патријаршије. Двадесетих година XIX века било је покушаја да се реформисаном грчком нотацијом и у Сремским Карловцима штампају појачке књиге. У исто време је и будимски епископ, Грк Дионисије Поповић, у епископском двору у Будиму основао школу грчког појања у којој су преписивани и неумски рукописи. Поповић, међутим, није имао трајне следбенике за овакав подухват. У последњих десет година код нас су прилике измењене. Многи млади Срби — монаси и лаици — користе данас у пракси бугарска издања грчког појања забележеног Хрисантовим неумама са текстовима на црквенословенском језику руске редакције. Из незнања или из неких других, нама непознатих разлога, они најчешће потпуно негирају сваку вредност традиционалног српског народног црквеног појања. То је вероватно још једна од последица друштвеног положаја Српске православне цркве у периоду после Другог светског рата, запуштености српског појања, као и најновијег наглог друштвеног преокрета у којем је из претходне епохе наслеђена супротстављеност „револуционарног“ и „еволутивног“ односа према животу, присутна чак и када је у питању црквено и културно наслеђе.

Хиландарску рукописну грађу данас је могуће студирати у самом манастиру Хиландару, затим у „Хиландарској соби“, посебном одељењу Универзитетске библиотеке у Колумбусу (Охајо, САД), као и на основу колекција снимака сабраних у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, у Хиландарском одбору и у Музиколошком институту Српске академије наука и уметности.

Од око 150 неумских рукописа у Библиотеци манастира Хиландара осамдесетак је грчких, педесет словенских и двадесет грчко-словенских. Најстарији датован неумски рукопис је грчки Минеј (Рс бр. 1), писан средњевизантијском неумском нотацијом на пергаменту 1277. године. Овај рукопис, између осталог, садржи тридесет пет минејских стихира (април–јули) забележених средњевизантијским неумама. Рукопис се први пут помиње у *Инвентару* Андрије Јаковљевића и до сада није проучаван. Два најстарија словенска извора су већ поменути руски музички рукописи, писани такође на пергаменту старословенским језиком руске редакције и раном руском *крјуки* нотацијом у XII и XIII веку.

Педесетак грчких неумских зборника, писаних касновизантијском неумском нотацијом од XIV до почетка XIX века, доспело је у хиландарску рукописну збирку из Солуна, са Кипра, из других светогорских манастира, или су писани у самом манастиру Хиландару. Поред само једног, већ поменутог рукописа из XIII века, две су Антологије из XIV века, једна из XVI и шест из XVII века. Већина рукописа настала је последњих деценија XVIII и у првој деценији XIX века. По садржају то су музички зборници — Антологије — али има и Стихирара, Ирмологиона, Матиматариона, Анастасиматариона. У многима се налазе записи на српскословенском језику, који сведоче о томе да су ове рукописне књиге припадале хиландарским монасима који су се њима користили: „Сија Псалтика на јеродјакона Василија“; Сија псалтика на проигумена Јоана“ (грчки Рс 83, крај XVIII века); „Знано буди како взјах аз Јоаким сеј анастасиматар от Агапиа псалта Кутлумуши“ (грчки Рс 55, A. D. 1795); „Сија Антологија дијакону Герасиму Николајевичу проигумену Василију ученик“ (грчки Рс 33, XVIII–XIX век); „Стихирар Јоаким монаху“ (грчки Рс 91, A. D. 1768); „кир проигумен Јевтимије у Кареја“ (грчки Рс 82, XVIII век). У појединим записима на грчком језику помињу се хиландарски ктитори св. Симеон и св. Сава. Јосиф монах из манастира Пантократора поклонио је једну *Ирмологију* јерођакону Серафиону Хиландарцу, а монах Матеја, учитељ музике

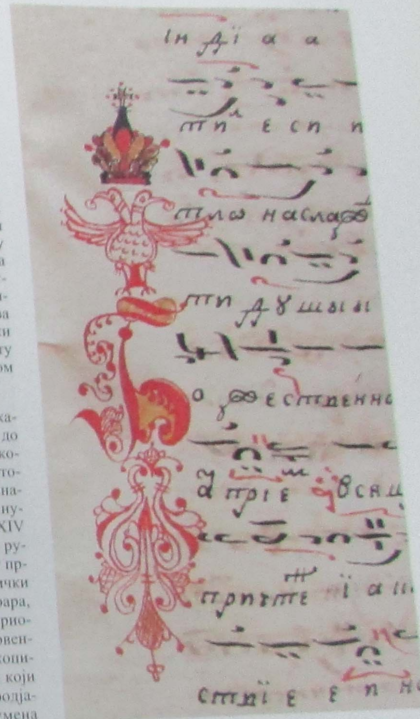

Стихирар бр. 309, л. 55r

из манастира Ватопеда, чија се два рукописна музичка зборника налазе у хиландарској збирци, поклонио је први од њих Пахомију Хиландарцу.

Репертоар песама и напева сачуваних у овим рукописима веома је разноврстан. Ту су сабрани готово сви појани богослужбени текстови за свакодневна и празнична богослужења. У рукописима

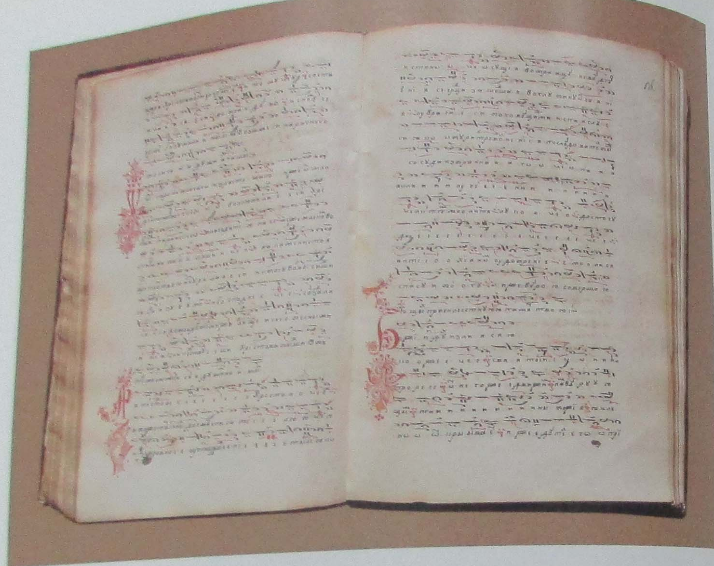

Стихирар бр. 309, касновизантијска неумска нотација, крај XVIII века, л. 55v–56r

ликовао касновизантијску неумску нотацију од новогрчке, такозване Хрисантове нотације, примењиване почев од 1814. године. Допуну Јаковљевићевог инвентара, са исправкама у одређивању типа нотације само ћирилских рукописа, сачинио је пре десет година Димитрије Стефановић. Реформисана неумска нотација је већ у трећој деценији XIX века била широко прихваћена како међу Грцима тако и међу Бугарима и Румунима, који су били под непосредним утицајем Васељенске патријаршије. Двадесетих година XIX века било је покушаја да се реформисаном грчком нотацијом и у Сремским Карловцима штампају појачке књиге. У исто време је и будимски епископ, Грк Дионисије Поповић, у епископском двору у Будиму основао школу грчког појања у којој су преписивани и неумски рукописи. Поповић, међутим, није имао трајне следбенике за овакав подухват. У последњих десет година код нас су прилике измењене. Многи млади Срби — монаси и лаици — користе данас у пракси бугарска издања грчког појања забележеног Хрисантовим неумама са текстовима на црквенословенском језику руске редакције. Из незнања или из неких других, нама непознатих разлога, они најчешће потпуно негирају сваку вредност традиционалног српског народног црквеног појања. То је вероватно још једна од последица друштвеног положаја Српске православне цркве у периоду после Другог светског рата, запуштености српског појања, као и најновијег наглог друштвеног преокрета у којем је из претходне епохе наслеђена супротстављеност „револуционарног“ и „еволутивног“ односа према животу, присутна чак и када је у питању црквено и културно наслеђе.

Хиландарску рукописну грађу данас је могуће студирати у самом манастиру Хиландару, затим у „Хиландарској соби“, посебном одељењу Универзитетске библиотеке у Колумбусу (Охајо, САД), као и на основу колекција снимака сабраних у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, у Хиландарском одбору и у Музиколошком институту Српске академије наука и уметности.

Од око 150 неумских рукописа у Библиотеци манастира Хиландара осамдесетак је грчких, педесет словенских и двадесет грчко-словенских. Најстарији датован неумски рукопис је грчки Минеј (Рс бр. 1), писан средњевизантијском неумском нотацијом на пергаменту 1277. године. Овај рукопис, између осталог, садржи тридесет пет минејских стихира (април–јули) забележених средњевизантијским неумама. Рукопис се први пут помиње у *Инвентару* Андрије Јаковљевића и до сада није проучаван. Два најстарија словенска извора су већ поменути руски музички рукописи, писани такође на пергаменту старословенским језиком руске редакције и раном руском *крјуки* нотацијом у XII и XIII веку.

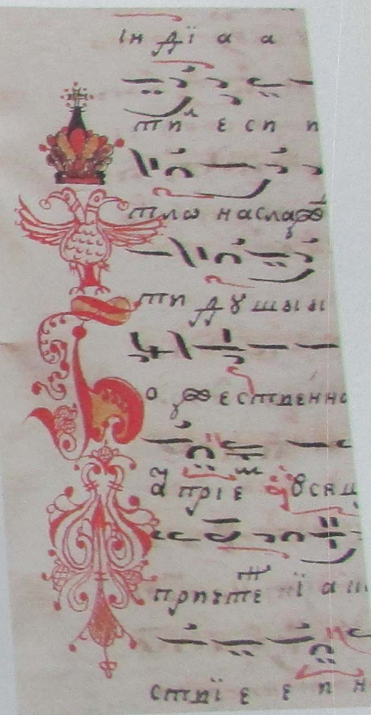

Стихирар бр. 309, л. 55r

Педесетак грчких неумских зборника, писаних касновизантијском неумском нотацијом од XIV до почетка XIX века, доспело је у хиландарску рукописну збирку из Солуна, са Кипра, из других светогорских манастира, или су писани у самом манастиру Хиландару. Поред само једног, већ поменутог рукописа из XIII века, две су Антологије из XIV века, једна из XVI и шест из XVII века. Већина рукописа настала је последњих деценија XVIII и у првој деценији XIX века. По садржају то су музички зборници — Антологије — али има и Стихирара, Ирмологиона, Матиматариона, Анастасиматариона. У многима се налазе записи на српскословенском језику, који сведоче о томе да су ове рукописне књиге припадале хиландарским монасима који су се њима користили: „Сија Псалтика на јеродијакона Василија“; Сија псалтика на проигумена Јоана“ (грчки Рс 83, крај XVIII века); „Знано буди како взјах аз Јоаким сеј анастасиматар от Агапиа псалта Кутлумуши“ (грчки Рс 55, A. D. 1795); „Сија Антологија дијакону Герасиму Николајевичу проигумену Василију ученик“ (грчки Рс 33, XVIII–XIX век); „Стихирар Јоаким монаху“ (грчки Рс 91, A. D. 1768); „кир проигумен Јевтимије у Kареја“ (грчки Рс 82, XVIII век). У појединим записима на грчком језику помињу се хиландарски ктитори св. Симеон и св. Сава. Јосиф монах из манастира Пантократора поклонио је једну *Ирмологију* јерођакону Серапиону Хиландарцу, а монах Матеја, учитељ музике из манастира Ватопеда, чија се два рукописна музичка зборника налазе у хиландарској збирци, поклонио је први од њих Пахомију Хиландарцу.

Репертоар песама и напева сачуваних у овим рукописима веома је разноврстан. Ту су сабрани готово сви појани богослужбени текстови за свакодневна и празнична богослужења. У рукописима

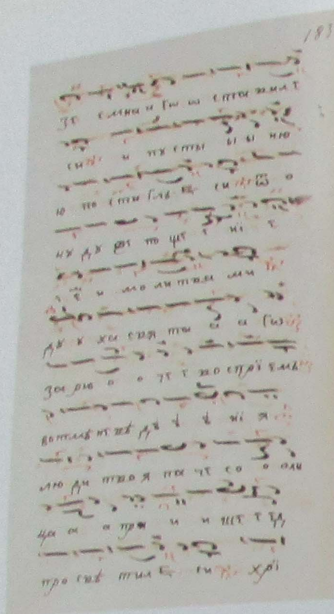

Антологион са стихираром бр. 311, XVIII век, л. 183r

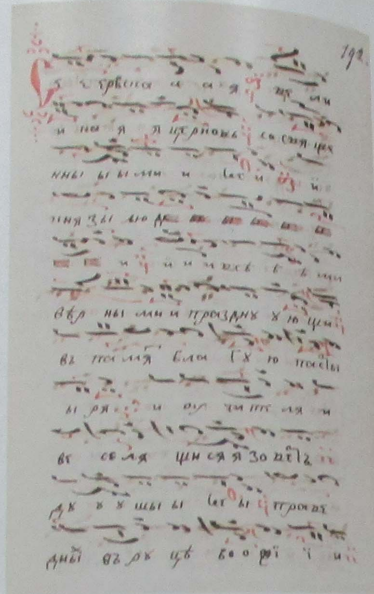

Антологион са стихираром бр. 311, л. 192r

се помиње и велики број имена византијских и поствизантијских грчких композитора и познатих музичара – доместика, лампадарија, протопсалта – чија су „творенија" често учена, извођена и преписивана у неумским рукописима.

Поред напева старијих аутора из XIV и XV века (Јована Кукузеља, Мануила Хрисафиса, Јована Кладаса, Ксеноса Корониса, Јована Гликиса), ту су и дела аутора из XVII и XVIII века (Хрисафиса Новог, Петра Берекете, Петра Лампадарија, Византиоса, кир Јакова) и мање познатих (Михаила са Хиоса, Теофана Светогорца, Вартоломеја из Кутлумуша, Јована Влаха, Кипријана Хиландарца). Нажалост, микрофилмови грчких и грчко-словенских рукописа су ван манастира Хиландара углавном недоступни, а управо у старијим грчко-словенским и грчким рукописима могла би да се нађу и творенија српских монаха. Занимљиво је да у хиландарској рукописној ризници нема или нам за сада нису познати рукописи са делима најстаријих српских композитора кир Стефана, Исаије и Николе Србина. Један рукопис са њиховим делима Јаковљевић је открио у манастиру Лаври, а сви остали, до данас познати рукописи са њиховим композицијама везују се за збирке ван Свете Горе.

Најмање је неумских рукописа из XVI и XVII века. Вероватно је у тим скрбним временима музичка писменост и била права реткост. Једини за сада познат јужнословенски неумски рукопис из XVII века потиче из светогорског манастира Лавре. То је

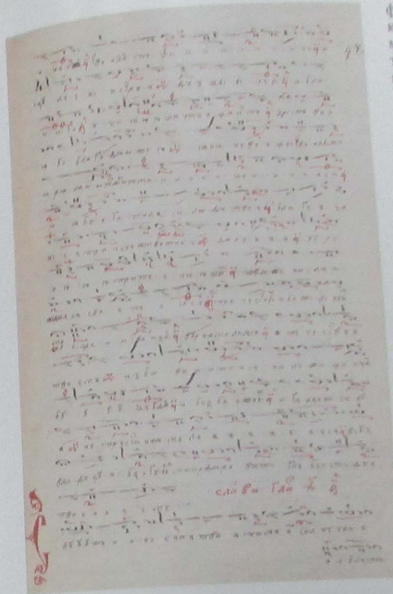

Стихирар бр. 312, XIX век, л. 94r

обиман Стихирар (Рс Е–10) са стихирама из Осмогласника и песмама за Христове, Богородичне и двадесет других празника. Језик у овом рукопису је пример постепеног прелаза са српскословенског на црквенословенски руске редакције, а нотација је касновизантијска, веома блиска оној у грчким и српским рукописима XV века. Посебно су значајни записи који рукопис доводе у везу са пећким патријарсима – Мојсејом Рајовићем, Кирилом II, Арсенијем IV Јовановићем и ђаконом Јованом, који би могао бити потоњи епископ вршачки и митрополит карловачки Јован Георгијевић, аутор опште стихире светим Србима (1772). Напеви стандардних осмогласних стихира у овом рукопису веома су слични грчким напевима Мануила Хрисафиса из XV века, али се већ могу уочити измене које је у првој половини XVII века уносио тада веома познати црквени музичар Хрисафис Нови. Остаци јужнословенске музичке писмености одржавани су у XVIII веку, чини се, још само на Светој Гори, а Светогорац Исаија је 1732. године у Скопљу био једини „који се потпуно разуме у псалтикији" (неумски рукопис, прим. Д. П.).

Грчки истраживач Григориос Статис објавио је до сада у три тома пописе неумских рукописа из више светогорских манастира. Најстаријих рукописа (XIII–XV век) је у свим збиркама веома мало. Интересовање за старије византијске напеве и систематско исписивање неумских музичких зборника обнављано је у грчким манастирима на Светој Гори посебно интензивно током XVIII века. Из тог периода је већина словенских и грчко-словенских неумских рукописа у Хиландару, а слично је и у другим светогорским рукописним збиркама.

Међу хиландарским монасима друге половине XVIII века било је више истакнутих музичара. Изузетно је значајан монах Кипријан, који је преводио богослужбене књиге „са грчког на словенски језик", а 1774. године исписао обиман музички зборник – *Стихирар* (Рс 581). Кипријан Хиландарац је био и композитор, а његових осам Херувимских песама на грчком језику, по једна у сваком од осам гласова осмогласника, налази се у једном грчко-словенском хиландарском Стихирару (Рс 668). Овај рукопис је припадао другом трудољубивом Хиландарцу из XVIII века, јеромонаху Теодосију који је и сам исписао више ћирилских рукописа, а потписивао се као „грешни Теодосије монах Хиландарац, родом Србин из Кроације" (ћириличка збирка, Рсс 301, 277, 107, 668). Значајна личност међу хиландарским писарима и појцима био је и Теодосијев савременик, прво „хиландарски псалт", а од 1767. године и проигуман Макарије. У његовој заоставштини нашло се више неумских рукописа са записима на црквенословенском језику у којима се каже да су припадали покојном проигуману Макарију.

Упоредне студије грчких и јужнословенских неумских рукописа потврђују да су хиландарски појци и писари, који су радили на превођењу и исписивању музичких рукописа у XVIII веку, били веома добро обавештени о актуелним збивањима у грчкој црквеној музици. Иако су напеви у њиховим рукописима били преузети из поствизантијске, грчке традиције, а рускоцрквенословенска верзија текстова из руских рукописа и штампаних књига,

[illegible] музичка подела стихова на основу [illegible] је усаглашена са словенским текстовима. Хиландарци, [illegible] ових рукописа, били су [illegible] музичари, [illegible] касновизантијског неумског писма, [illegible] грчког језика, као и грчког и руског [illegible] словенског језика.

Хиландарци су током XVIII века преносили културне утицаје са југа на север у Карловачку митрополију, али су и нова духовна и културна струјања са севера доносили у свој манастир. Са [illegible] Карловачке митрополије они су, поред [illegible] за српских грађана, официра, трговаца и занатлија, доносили на Свету Гору и [illegible] књигу. Тако су већ 1772. [illegible] и проигуман Макарије [illegible] у Хиландар донели из Сремских Карловаца „Србљак" = зборник „правила светих сербских" – службе у част светих Срба, састављен у фрушкогорском манастиру Раковцу, а штампан у Римнику (1761) и Венецији (1761). Хиландарски „Музикослужебник", писари и састављачи неумских зборника, унели су у своја творења четрдесет пет [illegible] у част шесторице светих Срба: Симеона, Саве, Арсенија, краља Милутина, Стефана Дечанског и кнеза Лазара. Тако су се прва оригинална дела средњовековне српске певачке поезије нашла у неумским рукописима, сложена према грчким црквеним напевима тога времена. Транскрипције ових песама у савремено нотно писмо је објавио Димитрије Стефановић 1971. године.

III

Најраније хиландарске рукописе или само појединачне творевине везане за Хиландар налазе се данас ван самог манастира и ван Свете Горе. Хиландарци су и сами путовали и на тим се путовањима задржавали чак по неколико година, па су и у другим срединама остављали трагове свога духовног деловања или писарске вештине. Јединствен пример су две песме на словенском језику писане грчким словима у грчком неумском рукопису из 1333. године. Рукопис се данас налази у Бодлејанској библиотеци у Оксфорду (E. D. Clarke 14), а први су га описали и поменуте напеве у њима открили пре више од три деценије Nigel Wilson и Д. Стефановић. Није потврђено да ли цео рукопис потиче са Свете Горе. Непознати музичар, вероватно Грк, грчким алфабетом је на српскословенском језику касновизантијским неумама забележио две песме: „Многолетствије" молдавско-влашком војводи Јовану Александру, и стихиру VIII гласа, обележену као серитон, „По рождастве Твојем", на великом вечерњу за Ваведење Богородице, хиландарску храмовну славу. Истом стихиром послужио се непознати српски песнословац приликом састављања „Похвале Светој Гори". Песма је записана на крају једног ћирилског појачког зборника без неума из XVI века, а означена је као „стихира глас 8, самогласно, ва њеи же похвала Светеи Гори". Песма на почетку и на крају доноси делове поменуте стихире за празник Ваведења Богородице, а у централном делу песме се помињу архиђакон Стефан, св. Ђорђе, св. Пантелејмон, св. Илија Мироточиви и празници Благовести, Успења Богородице и Преображења. У закључном стиху песник кроз молитву проговара личним осећањима: „спаси се стаду Твојему неприкосновено от влк губештиех".

Увек динамична веза Срба са Хиландаром није прекидана ни у време турске окупације, па ни за време великих сеоба крајем XVII и почетком XVIII века. Током XVIII века Хиландарци су често одлазили међу Србе који су живели на територији Хабзбуршке монархије. На њихов долазак у фрушкогорске манастире, као и на одлазак фрушкогорских монаха у Хиландар, посебно су благонаклоно гледали карловачки митрополити Викентије Јовановић и Павле Ненадовић. Ненадовић је Хиландарцима, а и другим Светогорцима, помагао при оснивању метоха на територији Карловачке митрополије. Крушедолски постриженик, касније епископ бачки, Висарион Павловић је 1720. године био даскал, учитељ, у Хиландару. О учесталим везама Хиландараца са Карловачком митрополијом током XVIII века сведоче многобројни архивски документи у Митрополијско-патријаршијском архиву, данас Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, као и записи у литургијским рукописима, пре свега онима који су припадали библиотекама фрушкогорских манастира. На значај ових веза упућује исцрпна студија Дејана Медаковића објављена пре готово четврт века.

Најчешћи разлог за монашка путовања на север било је сакупљање прилога међу имућним „аустријским" Србима. Грађани из Сарајева, Чајнича и Пеште су тако 1800. године финансирали превођење са грчког и штампање књиге посвећене „атоским светима". Хиландарци су били радо виђани и као духовници у фрушкогорским манастирима: монах Антоније је за време митрополита Викентија Јова-

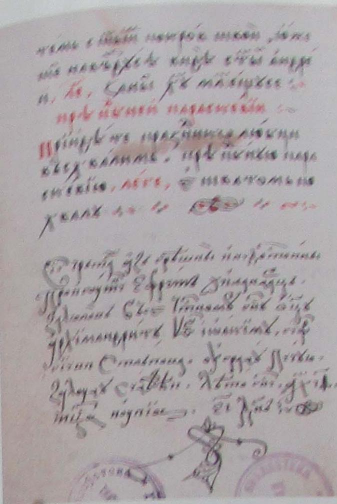

Стихологион, НБ 183, 1699, запис проигумана Јефрема, л. 94r

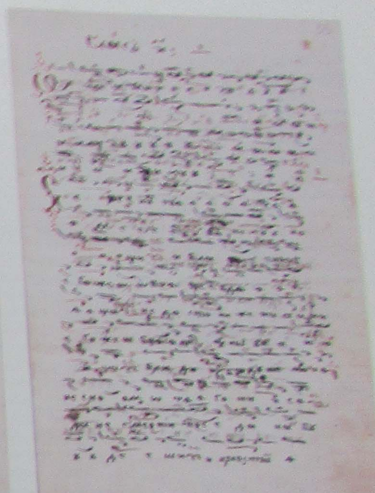

Молитвеник са неумским записима, МСПЦ Грујић 42, почетак XIX века

новића (1734) постао чак „општи духовник у Срему"; проигуман манастира Хиландара Јефрем је боравио дуже време у манастиру Ораховици у Славонији, а приликом боравка у граду Печују „лета Господњег 1699" исписао је један већи појачки зборник – Стихологију; док је хиландарски постриженик Дионисије Јовановић, родом из Београда, добио дозволу да учи школу у Сремским Карловцима.

Хиландарци су у фрушкогорске манастире редовно доносили литургијске књиге и појачке зборнике – Стихологије – са неумама или без њих, а српске породице су из Хиландара наручивале рукописе за духовну поуку. Такозвани левантски барок, који је имао и свој музички израз, ширио се тако од Свете Горе до Сремских Карловаца, Сентандреје и Коморана.

Фрушкогорском манастиру Раваници (Врдник) припадао је *Молитвеник* јеромонаха Саве Хиландарца из 1815. године. У овом рукопису се поред низа молитава налазе и три песме VIII гласа писане касновизантијском неумском нотацијом. *Стихологију* – ћирилски појачки зборник без неума „принесе от Свјатија гори Атонски честни отац Григорије јеромонах", а по његовој смрти 1709. године, проигуман Филимон предаде овај рукопис „цркви Раванице и светому Лазару на службу". Један грчки неумски рукопис из XVIII века поседовао је и врднички монах Герасим Михаилович.

Хиландарски ћирилски неумски рукописи представљају завршну фазу српске средњовековне писане музичке традиције. Они такође сведоче о богатој ризници напева, који су посредством Хиландараца, али и других Светогораца, преношени са југа на север у Карловачку митрополију. Тамо је ово поствизантијско појање сачувано само у понеким неумским рукописима, а далеко је више било присутно

у свакодневној пракси фрушкогорских и карловач-
ких појаца. О томе сведоче извештаји митрополиј-
ских егзарха који су у првој половини XVIII века у
фрушкогорским манастирима, сремским селима,
па и у околини Београда и у северној Србији, наи-
лазили на свештенике који, поред старог српског
или, како понекад кажу, „простачког“ појања, зна-
ју појати и грчки. Чак су и наши мелографи цркве-
ног појања у другој половини XIX века бележили
многе популарне грчке напеве, а једна обимна
збирка оваквих напева, припремљена за штампу,
изгубљена је у Сарајеву током Првог светског рата.
Упоредне анализе напева забележених неумама у
хиландарским рукописима и оних насталих на те-
риторији Карловачке митрополије а забележених
савременим нотним писмом у другој половини XIX
века вероватно ће открити у којем се обиму стари-
ја српска и светогорска традиција налазе у српском
народном црквеном појању.

Хиландарци свакако и данас уче и познају грчко по-
јање. Колико им је блиско српско традиционално по-
јање зависи од тога из које средине долазе. У Срп-
ској цркви данас не постоје значајнији центри за не-
говање традиционалног српског црквеног појања,
иако још увек има манастира, а и свештеника и лаи-
ка, који познају наше појање. Малобројни су, међу-
тим, нотни зборници, а постоји тек понеко, углав-
ном већ распродато, аудио-издање. Без обзира на
који начин поју, Хиландарци испуњавају своју ми-
сију, баш како су то чинили и њихови претходници
у протеклих осам векова. У прошлим вековима они
су знали грчко, али су чували српско појање. Када
монаси нису пристизали из Србије, у манастиру су
појали Грци, Бугари, Власи. Традиција је очувана,
молитвено огњиште није загашено, а како ће бити
убудуће зависиће не само од хиландарских монаха
већ, пре свега, од прилика у којима ће живети срп-
ска црква, држава и народ.

Бојан Миљковић

БИБЛИОГРАФИЈА

СКРАЋЕНИЦЕ

АП	Археографски прилози, Београд
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München
ЕЕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι
Глас САНУ	Глас Српске академије наука и уметности, Београд
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва, Скопље
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд
Годишњица НЧ	Годишњица Николе Чупића, Београд
ХЗ	Хиландарски зборник, Београд
ИЧ	Историјски часопис, Београд
ИГ	Историјски гласник, Београд
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
КМС	Кирило-Методиевски студии, София
Летопис МС	Летопис Матице српске, Нови Сад
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
REB	Revue des études byzantines, Paris
Саопштења	Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије, Београд
Starine JAZU	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
Зборник историје књижевности САНУ	Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности, Београд
Зборник ЗСК	Зборник заштите споменика културе, Београд
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд
ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад
ЗНМ	Зборник Народног музеја, Београд
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд

ИЗВОРИ

Actes de l'Athos V – Actes de Chilandar I. Actes grecs, par L. Petit, Византійскій временникъ 17 (Санктпетербургъ 1911), Приложеніе 1 (reprint – Amsterdam 1975);

Actes de l'Athos V – Actes de Chilandar II. Actes slaves, par B. Korablev, Византійскій временникъ 19 (Санктпетербургъ 1915), Приложеніе 1 (reprint – Amsterdam 1975);

АНАСТАСИЈЕВИЋ Д. Н., *Једно грчко хиландарско писмо из XVIII в. с минијатурама*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 393–394;
– *Неколики неиздати грчки текстови*, Старинар 12 (Београд 1937) 3–9;

Archives de l'Athos VII – Actes du Prôtaton, par D. Papachryssanthou, Paris 1975;

Archives de l'Athos XX – Actes de Chilandar I. Dès origines à 1319, par M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998;

БАРИШИЋ Ф., *Преводи грчких повеља о оснивању Хиландара*, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1217–1228;
– *Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару*, ХЗ 7 (1989) 27–57;

BOISSONADE J. Fr., *Anecdota graeca e codicibus regiis*, Paris 1830, 63–69;

BOŠKOV V., *Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora)*, Prilozi za orijentalnu filologiju 31 (Sarajevo 1982) 131–154;

БОШКОВ В., БОЈАНИЋ Д., *Султанске повеље из манастира Хиландара*, ХЗ 8 (1991) 167–213;

ДАНИЧИЋЪ Ђ., *Три србске хрисовуљ*, Гласникъ Друштва Србске Словесности 11 (Београд 1859) 138–143;

ДАНИЛО II, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866; изд. Љ. Стојановић, Глас СКА 106 (1923) 97–112; прев. Л. Мирковић, Београд 1935; приредили Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988;

ДИМИТРИЈЕ, Епископ, *Свитак на пергаменту из XIV века*, Споменик СКА 33 (1898) 8–11;

ДИМИТРИЈЕВИЋ СТ. М., *Документи хилендарске архиве до XVIII века*, Споменик СКА 55 (1922) 20–31;
– *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА 39 (1903) 21–35, 36–37;
– *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (Сарајево 1922);

DÖLGER F., *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948;
– *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 3, München – Berlin 1932, München 1977^{2}; 4, München 1960; 5, München 1965;

ДОМЕНТИЈАН, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865; *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превод Л. Мирковић, Београд 1938; приредила Р. Маринковић, превод Л. Мирковић, Београд 1988;

ФОТИЋ А., *Збирка турских докумената у архиву манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 163–171;

ГРУЈИЋ Р. М., *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 1–26;

Хиландарски практик, изд. В. Мошин, Споменик СКА 91 (1939) 193–218;

Хиландарски типик, изд. Ј. Шафарик, Гласник СУД 20 (1886) 157–213; изд. Епископ Димитрије, Споменик СКА 31 (1898) 37–69 (= Весник Српске цркве 2 (Београд 1891) 535–540, 702–708; 3 (Београд 1892) 279–283); изд. Епископ Никодим, *Православно монаштво*, Мостар 1902, 45–78; прев. Л. Мирковић, Годишњица НЧ 44 (1935) 170–218; приредио Д. Богдановић, Београд 1995;

Карејски типик светога Саве, приредио Д. Богдановић, Београд 1985;

Кратко житије светог Саве, изд. Д. Богдановић, Зборник Матице српске за књижевност и језик 24/1 (Нови Сад 1976) 5–32;

ЛЕОНИД, Архим., *Типик или устав царске српске лавре Хиландара у Св. Гори, који је написао њезин основалац св. Сава*, Гласник СУД 24 (1868) 166–230;
– *Хиландарски типик или Устав св. Саве. По рукопису XIII в. који су писали ученици св. Саве*, Београд 1868;

MEESTER P., *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, Vaticano 1942;

МИХАЉЧИЋ Р., *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99–106 (= Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 83–91);

MIKLOSICH Fr., *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna 1858;

MIKLOSICH Fr., MÜLLER I., *Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana*, vol. IV–VI, Vindobonae 1871, 1887;

МИРКОВИЋ Л., *Типик архиепископа Никодима*, Богословље 16/2 (Београд 1957) 12–19; 17/1 (Београд 1958) 69–88;

МИШИЋ С., *Повеље цара Стефана Душана манастиру светог Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993) 121–133;

МОШИН В., *Акти братских сабора о аделфатима из XIII–XV века*, Богословље 14 (Београд 1939) 215–238;
– *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4 (Скопље 1939/40) 173–203;
– *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78;
– *Уговор Св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград*, Гласник Државног музеја, Сарајево 1946, 81–122;

MOŠIN V., SOVRE A., *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948;

NANDRIŞ G., *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, Bucureşti 1936;

НЕВОСТРУЕВ К., *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 272–287;

НОВАКОВИЋ С., *Један стари световни зборник ћириловски. По рукопису библ. СУД, из 17-ог вијека (écrit à Hilandar)*, Гласник СУД 25 (1869) 19–63;
– *Писмо Светога Саве од 1193. године или уговор којим је од Светогораца купио земљу за виноград хиландарски. Препис*, Гласник СУД 25 (1869) 305–310;
– *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 347–370, 384–567;

Пролошко житије св. Саве, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник, II, Београд 1939, 77–87;

Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, *Les actes des patriarches*, Fasc. IV, Paris 1971, par V. Laurent, Fasc. V–VI, Paris 1977–1979, par J. Darrouzès;

СИНДИК Д., *Повеље српских патријараха Саве, Спиридона и Никодима*, ХЗ 9 (1997) 99–117;
– *Завештање духовника Никанора из 1685. године*, ИЧ 29–30 (1982/3) 207–222;

СЛАВЕВА Л., МОШИН В., *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988;

СОЛОВЈЕВ А., *Два прилога проучавању Душанове државе: 1. Повеља цара Душана о метохији Св. Петра Коришког и 2. Печати на Душановим повељама*, Гласник СНД 2 (1927) 25–46;
– *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, ПКЈИФ 5 (1925) 62–89;
– *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35/3 (Београд 1929) 188–197;
– *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 83–108;
– *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926;
– *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*, Богословље 2/4 (Београд 1927) 281–293;
– *Повеље манастира Св. Николе Мрачког*, ПКЈИФ 9 (1929) 1–18;
– *Un inventaire des documents byzantins de Chilandar*, Annales de l'institut Kondakov 10 (Praha 1938) 31–47;

СОЛОВЈЕВ А., МОШИН В., *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936;

Списи св. Саве, изд. В. Ћоровић, Београд – Сремски Карловци 1928; приредио Д. Богдановић, Београд 1986;

Списи светог Саве и Стевана Првовенчанога, прев. Л. Мирковић, Београд 1939;

Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, I, III, Скопје 1975, 1980;

Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд 1924;

Стари српски записи и натписи, приредио Љ. Стојановић, I–III, Београд 1902–1905, IV–VI, Ср. Карловци 1923–1925–1926; Београд 1982^{2};

СТЕВАН ПРВОВЕНЧАНИ, *Житије Симеона Немање*, приредио В. Ћоровић, Светосавски зборник, II, Београд 1939, 3–76; *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988;

СТОЈАНОВИЋ Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890);

Студенички типик. Цароставник манастира Студенице, приредила Н. Синдик, превод Т. Јовановић, Београд 1992, 1994;

ŠAFARÍK P. J., *Památky drevního pismenictví jihoslovanův. Život Sv. Symeona od krale Stepana*, Praha 1868^{2};
– *Památky drevního pismenictví jihoslovanův. Život Sv. Symeona od Sv. Savy*, Praha 1870^{2};

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ, *Служба, канони и Похвала*, приредила Б. Јовановић-Стипчевић, Београд 1988;
– *Житије светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1860; изд. Ђ. Даничић, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1973; прев. Л. Мирковић, приредио Д. Богдановић, Београд 1984; *Житија*, приредио Д. Богдановић, Београд 1988;
– *Житије Петра Коришког*, изд. Ст. Новаковић, Гласник СУД 29 (1871) 320–346 (= Starine JAZU 16 (1884) 9–34); прев. Д. Богдановић, Летопис МС 406 (1970) 69–87; приредио Т. Јовановић, Књижевна историја 48 (Београд 1980) 635–681;

ТРИФУНОВИЋ Ђ., БЈЕЛОГРЛИЋ В., БРАЈОВИЋ И., *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49–60;

Византијски извори за историју народа Југославије, IV, VI, Београд 1971, 1986;

Житіе старца Исаіи, изд. В. Мошин, Сборникъ Русского археологического общества в Королевстве Югославіи 3 (Белград 1940) 125–167;

Житије Георгија Кратовца, прев. Д. Богдановић, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 203–267.

ЛИТЕРАТУРА

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἡ μοναχικὴ πολιτεία τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Θεσσαλονίκη 1987;

Ἡ Ἀθωνικὴ Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1963;

ALAND K., *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments. 1, Gesamtübersicht*, Berlin 1963, 248;

ALEXANDER J. C., *The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569*, Mount Athos in

ИЗВОРИ

Actes de l'Athos V – Actes de Chilandar I. Actes grecs, par L. Petit, Византійскій временникъ 17 (Санктпетербургъ 1911), Приложеніе 1 (reprint – Amsterdam 1975);

Actes de l'Athos V – Actes de Chilandar II. Actes slaves, par B. Korablev, Византійскій временникъ 19 (Санктпетербургъ 1915), Приложеніе 1 (reprint – Amsterdam 1975);

АНАСТАСИЈЕВИЋ Д. Н., *Једно грчко хиландарско писмо из XVIII в. с минијатурама*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 393–394;

– *Неколики неиздати грчки текстови*, Старинар 12 (Београд 1937) 3–9;

Archives de l'Athos VII – Actes du Prôtaton, par D. Papachryssanthou, Paris 1975;

Archives de l'Athos XX – Actes de Chilandar I. Dès origines à 1319, par M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998;

БАРИШИЋ Ф., *Преводи грчких повеља о оснивању Хиландара*, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1217–1228;

– *Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару*, ХЗ 7 (1989) 27–57;

BOISSONADE J. Fr., *Anecdota graeca e codicibus regiis*, Paris 1830, 63–69;

BOŠKOV V., *Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora)*, Prilozi za orijentalnu filologiju 31 (Sarajevo 1982) 131–154;

БОШКОВ В., БОЈАНИЋ Д., *Султанске повеље из манастира Хиландара*, ХЗ 8 (1991) 167–213;

ДАНИЧИЋЪ Ђ., *Три србске хрисовулѣ*, Гласникъ Друштва Србске Словесности 11 (Београд 1859) 138–143;

ДАНИЛО II, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866; изд. Љ. Стојановић, Глас СКА 106 (1923) 97–112; прев. Л. Мирковић, Београд 1935; приредили Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988;

ДИМИТРИЈЕ, Епископ, *Свитак на пергаменту из XIV века*, Споменик СКА 33 (1898) 8–11;

ДИМИТРИЈЕВИЋ СТ. М., *Документи хилендарске архиве до XVIII века*, Споменик СКА 55 (1922) 20–31;

– *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА 39 (1903) 21–35, 36–37;

– *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (Сарајево 1922);

DÖLGER F., *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948;

– *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 3, München – Berlin 1932, München 1977^{2}; 4, München 1960; 5, München 1965;

ДОМЕНТИЈАН, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865; *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превод Л. Мирковић, Београд 1938; приредила Р. Маринковић, превод Л. Мирковић, Београд 1988;

ФОТИЋ А., *Збирка турских докумената у архиву манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 163–171;

ГРУЈИЋ Р. М., *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 1–26;

Хиландарски практик, изд. В. Мошин, Споменик СКА 91 (1939) 193–218;

Хиландарски типик, изд. Ј. Шафарик, Гласник СУД 20 (1886) 157–213; изд. Епископ Димитрије, Споменик СКА 31 (1898) 37–69 (= Весник Српске цркве 2 (Београд 1891) 535–540, 702–708; 3 (Београд 1892) 279–283); изд. Епископ Никодим, *Православно монаштво*, Мостар 1902, 45–78; прев. Л. Мирковић, Годишњица НЧ 44 (1935) 170–218; приредио Д. Богдановић, Београд 1995;

Карејски типик светога Саве, приредио Д. Богдановић, Београд 1985;

Кратко житије светог Саве, изд. Д. Богдановић, Зборник Матице српске за књижевност и језик 24/1 (Нови Сад 1976) 5–32;

ЛЕОНИД, Архим., *Типик или устав царске српске лавре Хиландара у Св. Гори, који је написао њезин основалац св. Сава*, Гласник СУД 24 (1868) 166–230;

– *Хиландарски типик или Устав св. Саве. По рукопису XIII в. који су писали ученици св. Саве*, Београд 1868;

MEESTER P., *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, Vaticano 1942;

МИХАЉЧИЋ Р., *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99–106 (= Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 83–91);

MIKLOSICH Fr., *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna 1858;

MIKLOSICH Fr., MÜLLER I., *Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana*, vol. IV–VI, Vindobonae 1871, 1887;

МИРКОВИЋ Л., *Типик архиепископа Никодима*, Богословље 16/2 (Београд 1957) 12–19; 17/1 (Београд 1958) 69–88;

МИШИЋ С., *Повеље цара Стефана Душана манастиру светог Петра Коришког из 1355. године*, ИГ 1–2 (1993) 121–133;

МОШИН В., *Акти братских сабора о аделфатима из XIII–XV века*, Богословље 14 (Београд 1939) 215–238;

– *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4 (Скопље 1939/40) 173–203;

– *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78;

– *Уговор Св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград*, Гласник Државног музеја, Сарајево 1946, 81–122;

MOŠIN V., SOVRE A., *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948;

NANDRIŞ G., *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, Bucureşti 1936;

НЕВОСТРУЕВ К., *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 272–287;

НОВАКОВИЋ С., *Један стари световни зборник ћириловски. По рукопису библ. СУД, из 17-ог вијека (écrit à Hilandar)*, Гласник СУД 25 (1869) 19–63;

– *Писмо Светога Саве од 1193. године или уговор којим је од Светогораца купио земљу за виноград хиландарски. Прейис*, Гласник СУД 25 (1869) 305–310;

– *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 347–370, 384–567;

Пролошко житије св. Саве, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник, II, Београд 1939, 77–87;

Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, *Les actes des patriarches*, Fasc. IV, Paris 1971, par V. Laurent, Fasc. V–VI, Paris 1977–1979, par J. Darrouzès;

СИНДИК Д., *Повеље српских патријараха Саве, Спиридона и Никодима*, ХЗ 9 (1997) 99–117;

– *Завештање духовника Никанора из 1685. године*, ИЧ 29–30 (1982/3) 207–222;

СЛАВЕВА Л., МОШИН В., *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988;

СОЛОВЈЕВ А., *Два прилога проучавању Душанове државе: 1. Повеља цара Душана о метохији Св. Петра Коришког и 2. Печати на Душановим повељама*, Гласник СНД 2 (1927) 25–46;

– *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, ПКЈИФ 5 (1925) 62–89;

– *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35/3 (Београд 1929) 188–197;

– *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 83–108;

– *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926;

– *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*, Богословље 2/4 (Београд 1927) 281–293;

– *Повеље манастира Св. Николе Мрачког*, ПКЈИФ 9 (1929) 1–18;

– *Un inventaire des documents byzantins de Chilandar*, Annales de l'institut Kondakov 10 (Praha 1938) 31–47;

СОЛОВЈЕВ А., МОШИН В., *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936;

Списи св. Саве, изд. В. Ћоровић, Београд – Сремски Карловци 1928; приредио Д. Богдановић, Београд 1986;

Списи светог Саве и Стевана Првовенчанога, прев. Л. Мирковић, Београд 1939;

Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, I, III, Скопје 1975, 1980;

Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд 1924;

Стари српски записи и натписи, приредио Љ. Стојановић, I–III, Београд 1902–1905, IV–VI, Ср. Карловци 1923–1925–1926; Београд 1982^{2};

СТЕВАН ПРВОВЕНЧАНИ, *Житије Симеона Немање*, приредио В. Ћоровић, Светосавски зборник, II, Београд 1939, 3–76; *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988;

СТОЈАНОВИЋ Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890);

Студенички типик. Цароставник манастира Студенице, приредила Н. Синдик, превод Т. Јовановић, Београд 1992, 1994;

ŠAFARÍK P. J., *Památky drevního písmenictví jihoslovanův. Život Sv. Symeona od krale Stepana*, Praha 1868^{2};

– *Památky drevního pismenistvi jihoslovanův. Život Sv. Symeona od Sv. Savy*, Praha 1870^{2};

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ, *Службе, канони и Похвала*, приредила Б. Јовановић-Стипчевић, Београд 1988;

– *Житије светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1860; изд. Ђ. Даничић, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1973; прев. Л. Мирковић, приредио Д. Богдановић, Београд 1984; *Житија*, приредио Д. Богдановић, Београд 1988;

– *Житије Петра Коришког*, изд. Ст. Новаковић, Гласник СУД 29 (1871) 320–346 (= Starine JAZU 16 (1884) 9–34); прев. Д. Богдановић, Летопис МС 406 (1970) 69–87; приредио Т. Јовановић, Књижевна историја 48 (Београд 1980) 635–681;

ТРИФУНОВИЋ Ђ., БЈЕЛОГРЛИЋ В., БРАЈОВИЋ И., *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49–60;

Византијски извори за историју народа Југославије, IV, VI, Београд 1971, 1986;

Житіе старца Исаіи, изд. В. Мошин, Сборникъ Русского археологического общества в Королевстве Югославіи 3 (Белград 1940) 125–167;

Житије Георгија Кратовца, прев. Д. Богдановић, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 203–267.

ЛИТЕРАТУРА

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία. Ἡ μοναχική πολιτεία τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Θεσσαλονίκη 1987;

Ἡ Ἀθωνικὴ Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1963;

ALAND K., *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments. 1, Gesamtübersicht*, Berlin 1963, 248;

ALEXANDER J. C., *The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569*, Mount Athos in

the 14th–16th Centuries, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4 (Ἀθήνα 1997) 149–200;

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 113–261 (= *Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση*, Ἀθῆναι 1963);

ALPATOV M., *A propos de deux icônes de Chilandar*, ХЗ 4 (1978) 65–73;

AMAND DE MENDIETA E., *L'art au Mont Athos*, Thessalonique 1977;
– *La presqu'île des caloyers. Le Mont-Athos*, Bruges 1955;
– *Mount Athos. The Garden of the Panaghia*, Amsterdam 1972;

ΑΜΑΝΤΟΣ Κ. Ι., *Πόθεν τὸ ὄνομα τῆς μονῆς Χελανδαρίου*, Ἑλληνικά 3 (Ἀθῆναι 1930) 535–537;

АМФИЛОХИЈЕ, Јеромонах, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница, Београд 1981, 101–134;

АНАСТАСИЈЕВИЋ Д. Н., *Година преноса моштију св. Симеуна из Хиландара у Студеницу*, Богословље 1 (Београд 1926) 67–79;
– *Година смрти Немањине*, Глас СКА 86 (1911) 135–140;
– *Још о години смрти Немањине*, Глас СКА 92 (1913) 63–109;
– *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*, Београд – Земун 1927 (= *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*, Богословље 2 (Београд 1927) 50–57, 134–138);
– *Света Гора у прошлости и садашњости*, Београд 1907 (= *Света Гора у прошлости и садашњости*, Српски књижевни гласник 18 (Београд 1907) 753–762, 844–856, 916–923);

АНГЕЛОВ Д., *Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век*, София 1958;

АТАНАСИЈЕ (ЈЕВТИЋ), *Духовност православља*, Београд 1990;

ATHANASSIADES G., *Cemetery Chapels on Mt Athos*, Thessaloniki 1998;

АВРААМОВИЋЪ Д., *Описаніе древностій србски у Светой (Атонской) Гори*, Београд 1847, 1–67;
– *Света Гора са стране вере, художества и повестнице*, Београд 1848, 5–52;

БАБИЋ Г., *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987;
– *Ikone*, Zagreb 1980, 19, 21, 25, 29;
– *Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 105–126;
– *О преполовљењу празника*, Зограф 7 (Београд 1976) 23–27;
– *Тератолошки украси у грчким рукописима IX и X века*, Глас САНУ 372 (1993) 139–169;

BALȘ G., *Notiță despre arhitectura Sfântului Munte*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 6 (București 1913) 1–49;

BARBU-BUCUR S., *Filothei Sin Agăi Jipei Psaltichie Rumanească. I Catavasier. II Anastasimatar*, Izvoare ale Muzicii Românești, VIIa, VIIb, București 1981, 1984;

БАРИШИЋ Ф., *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, ХЗ 2 (1971) 31–56;
– *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФ 12–1 (1974) 357–377;

БАРИШИЋ Р., *Прилог познавању производа уметничког занатства у манастиру Хиландару*, ХЗ 8 (1991) 215–226;

BECK H. G., ONASCH K., *Athos*, 1, 1957³;

ΒΕΗΣ Ν. Α., *Ἄθως ἢ Ἅγιον Ὄρος. Β΄. Ἡ μοναστικὴ πολιτεία*, Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 1, 1927, 411–440;

БЕЛИЋ А., *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 211–276;

BELTING H., *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970;
– *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 149–156;

BELTING H., MANGO C., MOURIKI D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978;

БЛАГОЈЕВИЋ М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997;
– *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48;
– *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 3–4 (1996) 3–95;
– *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1965) 1–17;
– *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 51–66;

БОГДАНОВИЋ Д., *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XII века)*, Београд 1982;
– *Исписи из Хиландарског архива. „Дечански дневници руских калуђера"*, ХЗ 7 (1989) 199–258;
– *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 102–108;
– *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 1991²;
– *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968;
– *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978;
– *Песничка творенија монаха Јефрема*, ХЗ 4 (1978) 109–129;
– *Српски апракоси у Хиландару*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 153–179;
– *Шест писаца XIV века*, Београд 1986;

БОГДАНОВИЋ Д., ЂУРИЋ В. Ј., МЕДАКОВИЋ Д., *Хиландар*, Београд 1978, 1997²;

BOIS J., *Grégoire le Sinaïte et l'hésychasme à l'Athos au XIVe siècle*, Echos d'Orient 5 (București 1901–1902) 63–73;
– *Les hésychastes avant le XIVe siècle*, Echos d'Orient 5 (București 1901–1902) 1–11;

БОЉАРИЋ Г., ТАЈШАНОВИЋ Н., *Српско православно појање по карловачком старом начину*, Сарајево 1887;

БОРЧИЋ В., *Бакрорез манастира Хиландара из 1743*, ЗЛУ 13 (1977) 245–248;

БОШКОВ В., *Једно оригинално писмо–наредби (biti) Мурата II за Свету Гору*, ХЗ 4 (1978) 131–135;
– *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, ХЗ 5 (1983) 189–212;

BOŠKOVIĆ Đ., *De nouveau sur la construction du catholicon de Chilandar*, ХЗ 7 (1989) 91–99;
– *О неким нашим градитељима и клесарима из првих деценија XIV века*, Старинар 9–10 (Београд 1959) 128, 130;
– *Светогорски пабирци*, Старинар 14 (Београд 1939) 84–85, 95;

БОШКОВИЋ Ђ., КОВАЧЕВИЋ М., *Манастир Хиландар. Саборна црква – архитектура*, Београд 1992;

BREHIER L., *Anciennes clôtures de choeur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1939, 46–56;

BROCKHAUS H., *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1891, 1924²;

БУРКОВИЋ Т., *Хиландар у доба Немањића*, Београд 1925;

ЦЕРНИЋ Л., *Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Св. Катарине на Синају*, АП 4 (1983) 19–62;
– *Круг писара Јова*, АП 12 (1990) 129–180;
– *Нека запажања о писарима Иловичке крмчије*, АП 3 (1978) 49–54;
– *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд 1981, 335–425;
– *Рад на палеографском албуму ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 71–74;

CONOMOS D., *The Musical Tradition of Mount Athos*, A Journal of Orthodox Life and Thought 68 (1997) 5–17;

ЋИРКОВИЋ С., *Биографија краља Милутина у улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 53–68;
– *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117;
– *Проблеми биографије св. Саве*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 7–12;
– *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФ 12–1 (1974) 311–318;
– *Штип у средњем веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот, Скопје 1986, 25–36;

ЋОРОВИЋ В., *Даривање св. Никите Бањанског Хиландару*, Гласник СНД 19 (1938) 53–58;
– *Доментијан и Данило*, ПКЈИФ 1 (1921) 21–33;
– *Хиландарски аделфати за Кареју*, ПКЈИФ 18 (1938) 334–341;
– *Међусобни одношај биографија Стевана Немање*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 3–40;
– *Писма из Хиландара*, Мисао 33 (Београд 1930) 143–149;
– *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985;

ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ М., *Дуборези иконостаса XVII века на Светој Гори*, ХЗ 1 (1966) 119–134;
– *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965;

ĆURČIĆ S., *The Twin–Domed Narthex in Paleologian Architecture*, ЗРВИ 13 (1971) 333–344;

ЋУРЧИЋ С., ТОДИЋ Б., *Грачаница*, Београд–Приштина 1988;

ЧУРЧИЋ Л., *Прилози о везама Хиландара и Срба у Угарској у 18. веку*, ХЗ 2 (1971) 187–194;

ΔΑΓΚΟΥΛΗΣ Α., ΛΥΜΠΕΡΗΣ Ι., *Ἅγιον Ὄρος: λιθανάγλυφα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά*, χειρόγραφη φοιτητικὴ ἐργασία, Θεσσαλονίκη 1985;

DAHM Ch., BERNHARD L., *Athos, Berg der Verklärung*, Offenburg 1959;

DARROUZES P. J., *Liste des prôtes de l'Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, I, Chevetogne 1963, 407–447;

ДАВИДОВ Д., *Хиландарска графика*, Београд 1990;
– *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, ХЗ 2 (1971) 143–169;

DEMUS O., *Die byzantinischen Mosaikikonen*, Wien 1991, 19–22;

ДЕРОКО А., *Из материјалне културе прошлости*, Споменик САНУ 112 (1963) 7–50;
– *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962², 166–174, 251–252;
– *Света Гора*, Београд 1966;

ДЕРОКО А., НЕНАДОВИЋ С., *Конаци манастира Хиландара*, Споменик САНУ 120 (1971) 19–40;

ДИМИТРИЈЕ, Епископ, *Икона Јована Матеја Басараба*, Споменик СКА 33 (1898) 1–6;

DIMITRIJEVIĆ D., *L'importance du monachisme serbe et ses origines au monastère athonite de Chilandar*, Le Millénaire du Mont Athos, I, Chevetogne 1963, 265–277;
– *О монаштву Светог Саве*, Богословље 7 (Београд 1963) 17–25;

ДИМИТРІЕВСКІЙ А., *Древнѣйшій Хиландарскій Синаксарь по уставу Іерусалимскому*, Труды Кіевской духовной академіи, II, Кіевъ 1905, 473–493;

ДМИТРІЕВЪ-ПЕТКОВИЧЪ К. П., *Обзоръ Аѳонскихъ древностей*, Записки Императорской академіи наукъ 6.2 (Санктпетербургъ 1865) 5–10, 53–62;

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Α΄–Β΄, Κατερίνη 1985;

ДУЧИЋ Н., *Монографија Хиландара*, Књижевни радови, 4, Београд 1895, 1–148;
– *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 1–116;

DUJČEV I., *Chilandar et Zographou au Moyen-âge*, ХЗ 1 (1966) 1–32;
– *Le Mont Athos et les Slaves au moyen âge*, Le Millénaire du Mont

the 14th–16th Centuries, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4 (Ἀθῆνα 1997) 149–200;

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 113–261 (= *Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν*, Ἀθῆναι 1963);

ALPATOV M., *A propos de deux icônes de Chilandar*, ХЗ 4 (1978) 65–73;

AMAND DE MENDIETA E., *L'art au Mont Athos*, Thessalonique 1977;
– *Le presqu'île des caloyers. Le Mont-Athos*, Bruges 1955;
– *Mount Athos. The Garden of the Panaghia*, Amsterdam 1972;

ΑΜΑΝΤΟΣ Κ. Ι., *Πόθεν τὸ ὄνομα τῆς μονῆς Χελανδαρίου*, Ἑλληνικά 3 (Ἀθῆναι 1930) 535–537;

АМФИЛОХИЈЕ, Јеромонах, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница, Београд 1981, 101–134;

АНАСТАСИЈЕВИЋ Д. Н., *Година преноса моштију св. Симеона из Хиландара у Студеницу*, Богословље 1 (Београд 1926) 67–79;
– *Година смрти Немањине*, Глас СКА 86 (1911) 135–140;
– *Још о години смрти Немањине*, Глас СКА 92 (1913) 63–109;
– *Пробитни постанак имена и манастира Хиландара*, Београд – Земун 1927 (= *Пробитни постанак имена и манастира Хиландара*, Богословље 2 (Београд 1927) 50–57, 134–138);
– *Света Гора у прошлости и садашњости*, Београд 1907 (= *Света Гора у прошлости и садашњости*, Српски књижевни гласник 18 (Београд 1907) 753–762, 844–856, 916–923);

АНГЕЛОВ Д., *Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век*, София 1958;

АТАНАСИЈЕ (ЈЕВТИЋ), *Духовност православља*, Београд 1990;

ATHANASSIADES G., *Cemetery Chapels on Mt Athos*, Thessaloniki 1998;

АВРААМОВИЋЪ Д., *Описаніе древностій србски у Светой (Аѳонской) Гори*, Београд 1847, 1–67;
– *Света Гора са стране вере, художества и повестнице*, Београд 1848, 5–52;

БАБИЋ Г., *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987;
– *Ikone*, Zagreb 1980, 19, 21, 25, 29;
– *Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 105–126;
– *О прејопловљену празника*, Зограф 7 (Београд 1976) 23–27;
– *Тератолошки украси у грчким рукописима IX и X века*, Глас САНУ 372 (1993) 139–169;

BALŞ G., *Notiţă despre arhitectura Sfântului Munte*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 6 (Bucureşti 1913) 1–49;

BARBU-BUCUR S., *Filothei Sin Agai Jipei Psaltichie Rumanească. I Catavasier. II Anastasimatar*, Izvoare ale Muzicii Romaneşti, VIIa, VIIb, Bucureşti 1981, 1984;

БАРИШИЋ Ф., *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, ХЗ 2 (1971) 31–56;
– *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФ 12-1 (1974) 357–377;

БАРИШИЋ Р., *Прилог познавању производа уметничког занатства у манастиру Хиландару*, ХЗ 8 (1991) 215–226;

BECK H. G., ONASCH K., *Athos*, 1, 1957³;

ΒΕΗΣ Ν. Α., *Ἄθως ἢ Ἅγιον Ὄρος. Β'. Ἡ μοναστικὴ πολιτεία*, Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 1, 1927, 411–440;

БЕЛИЋ А., *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 211–276;

BELTING H., *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970;
– *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 149–156;

BELTING H., MANGO C., MOURIKI D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978;

БЛАГОЈЕВИЋ М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997;
– *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48;
– *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 3–4 (1996) 3–95;
– *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1965) 1–17;
– *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 51–66;

БОГДАНОВИЋ Д., *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XII века)*, Београд 1982;
– *Исписи из Хиландарског архива. „Дечански дневници руских калуђера"*, ХЗ 7 (1989) 199–258;
– *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 102–108;
– *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 1991²;
– *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968;
– *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978;
– *Песничка творенија монаха Јефрема*, ХЗ 4 (1978) 109–129;
– *Српски апракоси у Хиландару*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 153–179;
– *Шест писаца XIV века*, Београд 1986;

БОГДАНОВИЋ Д., ЂУРИЋ В. Ј., МЕДАКОВИЋ Д., *Хиландар*, Београд 1978, 1997²;

BOIS J., *Grégoire le Sinaïte et l'hésychasme à l'Athos au XIVe siècle*, Echos d'Orient 5 (Bucureşti 1901–1902) 63–73;
– *Les hésychastes avant le XIVe siècle*, Echos d'Orient 5 (Bucureşti 1901–1902) 1–11;

БОЉАРИЋ Г., ТАЈШАНОВИЋ Н., *Српско православно појање по карловачком старом начину*, Сарајево 1887;

БОРЧИЋ В., *Бакрорез манастира Хиландара из 1743*, ЗЛУ 13 (1977) 245–248;

БОШКОВ В., *Једно оригинално писмо–наредба (hiti) Мурата II за Свету Гору*, ХЗ 4 (1978) 131–135;
– *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, ХЗ 5 (1983) 189–212;

BOŠKOVIĆ Đ., *De nouveau sur la construction du catholicon de Chilandar*, ХЗ 7 (1989) 91–99;
– *О неким нашим градитељима и клесарима из првих деценија XIV века*, Старинар 9–10 (Београд 1959) 128, 130;
– *Светогорски пабирци*, Старинар 14 (Београд 1939) 84–85, 95;

БОШКОВИЋ Ђ., КОВАЧЕВИЋ М., *Манастир Хиландар. Саборна црква – архитектура*, Београд 1992;

BREHIER L., *Anciennes clôtures de choeur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1939, 46–56;

BROCKHAUS H., *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1891, 1924²;

БУРКОВИЋ Т., *Хиландар у доба Немањића*, Београд 1925;

ЦЕРНИЋ Л., *Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Св. Катарине на Синају*, АП 4 (1983) 19–62;
– *Круг писара Јова*, АП 12 (1990) 129–180;
– *Нека запажања о писарима Иловичке крмчије*, АП 3 (1978) 49–54;
– *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд 1981, 335–425;
– *Рад на палеографском албуму ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 71–74;

CONOMOS D., *The Musical Tradition of Mount Athos*, A Journal of Orthodox Life and Thought 68 (1997) 5–17;

ЋИРКОВИЋ С., *Биографија краља Милутина у улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 53–68;
– *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117;
– *Проблеми биографије св. Саве*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 7–12;
– *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФ 12–1 (1974) 311–318;
– *Штип у средњем веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот, Скопје 1986, 25–36;

ЋОРОВИЋ В., *Даривање св. Никите Бањанског Хиландару*, Гласник СНД 19 (1938) 53–58;
– *Доментијан и Данило*, ПКЈИФ 1 (1921) 21–33;
– *Хиландарски аделфати за Карeју*, ПКЈИФ 18 (1938) 334–341;
– *Међусобни односај биографија Стевана Немање*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 3–40;
– *Писма из Хиландара*, Мисао 33 (Београд 1930) 143–149;
– *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985;

ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ М., *Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори*, ХЗ 1 (1966) 119–134;
– *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965;

ĆURČIĆ S., *The Twin-Domed Narthex in Paleologian Architecture*, ЗРВИ 13 (1971) 333–344;

ЋУРЧИЋ С., ТОДИЋ Б., *Грачаница*, Београд–Приштина 1988;

ЧУРЧИЋ Л., *Прилози о везама Хиландара и Срба у Угарској у 18. веку*, ХЗ 2 (1971) 187–194;

ΔΑΓΚΟΥΛΗΣ Α., ΛΥΜΠΕΡΗΣ Ι., *Ἅγιον Ὄρος. λιθανάγλυφα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά, χειρόγραφη φατητικὴ ἐργασία*, Θεσσαλονίκη 1985;

DAHM Ch., BERNHARD L., *Athos, Berg der Verklärung*, Offenburg 1959;

DARROUZES P. J., *Liste des prôtes de l'Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, I, Chevetogne 1963, 407–447;

ДАВИДОВ Д., *Хиландарска графика*, Београд 1996;
– *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, ХЗ 2 (1971) 143–169;

DEMUS O., *Die byzantinischen Mosaikikonen*, Wien 1991, 19–22;

ДЕРОКО А., *Из материјалне културе прошлости*, Споменик САНУ 112 (1963) 7–50;
– *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962², 166–174, 251–252;
– *Света Гора*, Београд 1966;

ДЕРОКО А., НЕНАДОВИЋ С., *Конаци манастира Хиландара*, Споменик САНУ 120 (1971) 19–40;

ДИМИТРИЈЕ, Епископ, *Икона Јована Матеја Басарабе*, Споменик СКА 33 (1898) 1–6;

DIMITRIJEVIĆ D., *L'importance du monachisme serbe et ses origines au monastère athonite de Chilandar*, Le Millénaire du Mont Athos, I, Chevetogne 1963, 265–277;
– *О монаштву Светог Саве*, Богословље 7 (Београд 1963) 17–25;

ДИМИТРІЕВСКІЙ А., *Древнѣйшій Хиландарскій Синаксарь по уставу Іерусалимскому*, Труды Кіевской духовной академіи, II, Кіевъ 1905, 473–493;

ДМИТРІЕВЪ-ПЕТКОВИЧЪ К. П., *Обзоръ Аѳонскихъ древностей*, Записки Императорской академіи наукъ 6/2 (Санктпетербургъ 1865) 5–10, 53–62;

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Α'–Β', Κατερίνη 1985;

ДУЧИЋ Н., *Монографија Хиландара*, Књижевни радови, 4, Београд 1895, 1–148;
– *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 1–116;

DUJČEV I., *Chilandar et Zographou au Moyen-âge*, ХЗ 1 (1966) 1–32;
– *Le Mont Athos et les Slaves au moyen âge*, Le Millénaire du Mont

Athos, II, Chevetogne 1964, 121–144;
– *Saint Sava à Turnovo en 1235*, ХЗ 4 (1978) 17–27;

ЂОРЂЕВИЋ И. М., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994;

ĐORĐEVIĆ I., KYRIAKOUDIS E., *The Frescoes in the Chapel of St. Nicolas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres*, Cyrillomethodianum 7 (Thessaloniki 1983) 167–234;

ЂОРЂИЋ П., *Помени Св. Саве у нашим старим споменицима*, Светосавски зборник, II, Београд 1938, 191–254;
– *Прилози проучавању језика у списима Св. Саве*, Богословље 10 (Београд 1935) 188–199;

ЂУРИЋ С., *Фреска раја у пиргу Св. Ђорђа у Хиландару*, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1247–1253;
– *Хиландарска Богородица Тројеручица*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 100–113;

DJURIĆ V. J., *Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 59–98;
– *Једна антиисламска икона Светог Саве Српског и Светог Симеона Немање*, ХЗ 9 (1997) 119–139;
– *Још једна белешка о сликару Андрији Раичевићу*, Старине Црне Горе 2 (Цетиње 1964) 83–85;
– *Минијатуре ватопедског четворојеванђеља бр. 937 и њихови сликари*, Зограф 20 (Београд 1989) 61–72;
– *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (Београд 1966) 17–20;
– *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког*, ЗРВИ 5 (1958) 189–192;
– *La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin*, ХЗ 4 (1978) 31–62;
– *La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Ἀθῆναι 1979, 199–207;
– *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 148–149, 151, 153–154;
– *Половско. Хиландарски метох и Драгутинова гробница*, ЗНМ 8 (1975) 327–342;
– *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, ХЗ 7 (1989) 105–121;
– *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (Београд 1967) 22–29;
– *Über den „Čin" von Chilandar*, BZ 53 (1960) 333–351;
– *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 1975^{2};

ФЕРЈАНЧИЋ Б., *Када се Евдокија удала за Стевана Првовенчаног?*, ЗФФ 8–1 (1964) 217–223;
– *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 141–191;
– *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27/28 (1989) 103–146;
– *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32 (1993) 35–124;
– *Света Гора и српски Анђели*, ХЗ 8 (1991) 19–34;

ФЛОРИНСКИ Т., *Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки с них в собраніях П. И. Севастьянова*, Санктпетербургъ 1880;

ФОТИЋ А., *Пад Свете Горе под власт Османлија*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 101–121;
– *Света Гора у доба Селима II*, ХЗ 9 (1996) 143–162;
– *Светогорски метоси у доба прве турске власти 1383–1403 (питање конфискације)*, ЗРВИ 37 (1998) – у штампи;

GALATARIOTIS C., *Byzantine ktetorica Typika: A Comparative Study*, REB 45 (1987) 77–138;

GALAVARIS G., *Aspects of Book Illumination on Mt Athos*, Βυζαντινὴ Μακεδονία 324–1430 μ. Χ., Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1995, 91–103;

ГАВРИЛОВИЋ А., *Свети Сава – преглед живота и рада. Биографски покушај*, Београд 1900;

GEANAKOPLOS D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282*, Cambridge – Massachusetts 1959, Hamden 1973^{2};

GELZER H., *Vom Heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig 1904;

ГЕНАДИЈЕ СВЕТОГОРАЦ, *Служба светом Петру Атонском*, приредио Ђ. Трифуновић, Крушевац 1995;

GRABAR A., *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen-Âge*, Venise 1975, 55–56;

ГРАНИЋ Ф., *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 65–128;
– *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима*, Богословље 10/2–3 (Београд 1935) 171–188;
– *Црквено-правне одредбе Карејског и Хиландарског типика Св. Саве о келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манастирских типика*, ПКЈИФ 16 (1936) 189–198;
– *Die Disciplinarstrafbestimmungen des vom hl. Sabbas, dem Erzbischof und Gründer der serbischen Autokephalkirche erlassenen Typikons des Chilandar–(Cheilantar–) Klosters*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1939, 646–656;
– *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о харитативној делатности манастира у вези с аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких автономних манастира*, Глас СКА 179 (1938) 165–176;
– *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, Гласник СНД 15/16 (1935/6) 53–60;

ГРИГОРОВИЧЪ В., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Москва 1877^{2}, 26–28, 29–50;

ГРМЕК М., *Садржај и подријетло хилендарског медицинског кодекса бр. 517*, Споменик САНУ 110 (1961) 31–44;

ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., *Рад на филигранолошком албуму ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 133–138;

ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., СТАНКОВИЋ Р., *Рукописне књиге манастира Високи Дечани*. II – *Водени знаци и датирање*, Београд 1995;

ГРУЈИЋ Р., *Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 14 (1935) 43–57;
– *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7–2 (Београд 1932) 93–142;
– *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија*, Гласник СНД 14 (1935) 1–32;
– *Односи светогорских и других манастира са митрополитима карловачким*, Споменик СКА 51 (1913) 43–69;
– *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после косовске битке*, Гласник СНД 11 (1932) 65–96;
– *Топографија хиландарских метохија у солунској и струмској области од XII до XIV века*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд 1924, 527–534;
– *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 1–26;

HAFNER S., *B. Kopitar und die slawischen Handschriften der Athosklöster*, Südost-Forschungen 18 (1959) 89–122;
– *Stefan Nemanja nach den Viten der hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, I, Graz 1962;
– *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964;

HALKIN F., *Bibliotheca hagiographica graeca. Symeon rex et Sabas archiep. Serbiae, conditores monasterii τοῦ Χιλανδαρίου in monte Atho saec. XII–XIII*, Bruxelles 1957^{3}, 1693–2333;

ХАН В., *Двери из Хиландара украшене коштаном интарзијом*, Зборник Музеја примењене уметности 2 (Београд 1956) 5–23;
– *Интарзија на подручју Пећке патријаршије*, Нови Сад 1966, 96–108;

ХАРИСИЈАДИС М., *Апостол бр. 47 у Вуковој рукописној збирци у Берлину*, ЗЛУ 12 (1976) 223–235;
– *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића у Музеју Српске православне цркве и њихове паралеле у манастиру Хиландару*, Библиотекар 24/5 (Београд 1972) 585–593;
– *Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама*, ХЗ 4 (1978) 169–190;
– *Les miniatures du Tétraévangile du métropolite Jacob de Serrès*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 121–130;
– *Псалтир у Музеју Српске православне цркве бр. 59*, ПКЈИФ 42 (1976) 52–56;
– *Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 211–227;

HASLUCK F. W., *Athos and its Monasteries*, London – New York 1924;

ΧΡΗΣΤΟΣ Π., *Ἅγιον Ὄρος, Ἀθωνικὴ Πολιτεία. Ἱστορία, Τέχνη, Ζωή*, Ἀθῆναι 1987 (= *Света Гора Атонска*, Београд 1994);

HUBER P., *Athos: Leben, Glaube, Kunst*, Zürich und Freiburg im Breisgau 1969;
– *Bild und Botschaft*, Zürich und Freiburg im Breisgau 1973;

HUNGER H., *Kaiser Johannes V Palaiologos und der Heilige Berg*, BZ 45 (1952) 357–379;

ХВОСТОВА К. В., *Взаимоотношения Хиландарского монастыря и некоторых его метохов в XIV в.*, Византийский временник 18 (Москва 1961) 30–53;

IORGA N., *Le Mont Athos et les pays roumains*, Bulletin de la Section historique 2 (Bucarest 1914) 149–213;

ИВАНИЋ Б., *Чин бивајеми на разлученије душе от тела у Светој Софији у Охриду*, ЗЛУ 26 (1990) 47–86;

Историја српског народа, I, II, III/1–2, Београд 1981, 1982, 1993;

ИВАНОВА К., *Неизвесна редакция на Златоструя в сербски извод от XIII век*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 89–107;
– *Значението на хилендарските ръкописи за изучаването на средновековната българска книжнина*, КМС 3 (1986) 154–162;

ЈАГИЋ В., *Типик Хиландарски и његов грчки извор*, Споменик СКА 34 (1898) 1–66;

JAKOBSON R., *Sticherarium. Codex Monasterii Chiliandarici 307 phototypice depictus*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. 5 A: Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica, Copenhagen 1957;
– *Hirmologium Mss. Codex Monasterii Chiliandarici 308 phototypica depictus*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. 5 B, Copenhagen 1957;

ЈАКОВЉЕВИЋ А., *Cod. Lavra E–108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*, ХЗ 7 (1989) 133–160;
– *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, ХЗ 4 (1978) 193–233;
– *Константин Мосхијан, доместик и лаосинакт*, ХЗ 8 (1991) 91–97;
– *Манојло Влатир, доместик Свете Софије*, ХЗ 6 (1986) 127–160;
– *Најстарији неумски запис стихире у част светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 215–218;
– *Три песме с почетка XIX века забележене касновизантијском неумском нотацијом*, Рад војвођанских музеја 12–13 (Нови Сад 1964) 210–221;

ЈАНКОВИЋ М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985;

ЈАНКОВИЋ Ж., *Прилог датовању Доментијановог дела*, Гласник СПЦ, Београд, јануар 1989, 17–18;

ЈЕФИМИЈА, монахиња, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983;

ЈЕРОТИЋ В., *Духовни разговори*, Ваљево 1997;

ЈОВАН ЛЕСТВИЧНИК, Свети, *Лествица*, превео Д. Богдановић, Београд 1963;

ЈОВАНОВИЋ М., *Фијала у манастиру Хиландару*, ХЗ 2 (1971) 173–183;

ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ Б., *Осврт на старо српско писано наслеђе*, АП 20 (1998) 237–250;

Athos. II, Chevetogne 1964, 121–144;
– *Saint Sava et Tirnovo en 1235*, ХЗ 4 (1978) 17–27;

ЂОРЂЕВИЋ И. М., *Живо сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994;

ĐORĐEVIĆ I., KYRIAKOUDIS E., *The Frescoes in the Chapel of St. Nicolas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres*, Cyrillomethodianum 7 (Thessaloniki 1983) 167–234;

ЂОРЂИЋ П., *Помени Св. Саве у нашим старим споменицима*, Светосавски зборник, II, Београд 1938, 191–254;
– *Прилози проучавању језика у списима Св. Саве*, Богословље 10 (Београд 1935) 188–199;

ЂУРИЋ С., *Фреска раја у пиргу Св. Ђорђа у Хиландару*, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1247–1253;
– *Хиландарска Богородица Тројеручица*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 100–113;

DJURIĆ V. J., *Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 59–98;
– *Једна антиисламска икона Светог Саве Српског и Светог Симеона Немање*, ХЗ 9 (1997) 119–139;
– *Још једна белешка о сликару Андрији Раичевићу*, Старине Црне Горе 2 (Цетиње 1964) 83–85;
– *Минијатуре ватопедског четворојеванђеља бр. 937 и њихови сликари*, Зограф 20 (Београд 1989) 61–72;
– *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (Београд 1966) 17–20;
– *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког*, ЗРВИ 5 (1958) 189–192;
– *La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin*, ХЗ 4 (1978) 31–62;
– *La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Ἀθῆναι 1979, 199–207;
– *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 148–149, 151, 153–154;
– *Полошко, Хиландарски метох и Драгушинова гробница*, ЗИМ 8 (1975) 327–342;
– *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, ХЗ 7 (1989) 105–121;
– *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (Београд 1967) 22–29;
– *Über den „Čin" von Chilandar*, BZ 53 (1960) 333–351;
– *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 1975[2];

ФЕРЈАНЧИЋ Б., *Када се Евдокија удала за Стевана Првовенчаног?*, ЗФФ 8–1 (1964) 217–223;
– *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 141–191;
– *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27/28 (1989) 103–146;
– *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32 (1993) 35–124;
– *Света Гора и српски Анђели*, ХЗ 8 (1991) 19–34;

ФЛОРИНСКИ Т., *Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки съ нихъ в собраніяхъ П. И. Севастьянова*, Санктпетербургъ 1880;

ФОТИЋ А., *Пад Свете Горе под власт Османлија*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 101–121;
– *Света Гора у доба Селима II*, ХЗ 9 (1996) 143–162;
– *Светогорски метоси у доба прве турске власти 1383–1403 (питање конфискације)*, ЗРВИ 37 (1998) – у штампи;

GALATARIOTIS C., *Byzantine ktetorica Typika: A Comparative Study*, REB 45 (1987) 77–138;

GALAVARIS G., *Aspects of Book Illumination on Mt Athos*, Βυζαντινὴ Μακεδονία 324–1430 μ. Χ., Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1995, 91–103;

ГАВРИЛОВИЋ А., *Свети Сава – преглед живота и рада. Биографски покушај*, Београд 1900;

GEANAKOPLOS D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282*. Cambridge – Massachusetts 1959, Hamden 1973[2];

GELZER H., *Vom Heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig 1904;

ГЕНАДИЈЕ СВЕТОГОРАЦ, *Служба светом Петру Атонском*, приредио Ђ. Трифуновић, Крушевац 1995;

GRABAR A., *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen-Âge*. Venise 1975, 55–56;

ГРАНИЋ Ф., *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 65–128;
– *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима*, Богословље 10/2–3 (Београд 1935) 171–188;
– *Црквено-правне одредбе Карејског и Хиландарског типика Св. Саве о келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манастирских типика*, ПКЈИФ 16 (1936) 189–198;
– *Die Disciplinarstrafbestimmungen des vom hl. Sabbas, dem Erzbischof und Gründer der serbischen Autokephalkirche erlassenen Typikons des Chilandar–(Cheilantar–) Klosters*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1939, 646–656;
– *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о харитативној делатности манастира у вези с аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких автономних манастира*, Глас СКА 179 (1938) 165–176;
– *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, Гласник СНД 15/16 (1935/6) 53–60;

ГРИГОРОВИЧЪ В., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*. Москва 1877[2], 26–28, 29–50;

ГРМЕК М., *Садржај и подријетло хилендарског медицинског кодекса бр. 517*, Споменик САНУ 110 (1961) 31–44;

ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., *Рад на филигранолошком албуму ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 133–138;

ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., СТАНКОВИЋ Р., *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. II – Водени знаци и датирање*, Београд 1995;

ГРУЈИЋ Р., *Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 14 (1935) 43–57;
– *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7–2 (Београд 1932) 93–142;
– *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија*, Гласник СНД 14 (1935) 1–32;
– *Односи светогорских и других манастира са митрополитима карловачким*, Споменик СКА 51 (1913) 43–69;
– *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после косовске битке*, Гласник СНД 11 (1932) 65–96;
– *Топографија хиландарских метохија у солунској и струмској области од XII до XIV века*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд 1924, 527–534;
– *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936) 1–26;

HAFNER S., *B. Kopitar und die slawischen Handschriften der Athosklöster*, Südost-Forschungen 18 (1959) 89–122;
– *Stefan Nemanja nach den Viten der hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, I, Graz 1962;
– *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964;

HALKIN F., *Bibliotheca hagiographica graeca. Symeon rex et Sabas archiep. Serbiae, conditores monasterii τοῦ Χιλανδαρίου in monte Atho saec. XII–XIII*, Bruxelles 1957[3], 1693–2333;

ХАН В., *Двери из Хиландара украшене коштаном интарзијом*, Зборник Музеја примењене уметности 2 (Београд 1956) 5–23;
– *Интарзија на подручју Пећке патријаршије*, Нови Сад 1966, 96–108;

ХАРИСИЈАДИС М., *Апостол бр. 47 у Вуковој рукописној збирци у Берлину*, ЗЛУ 12 (1976) 223–235;
– *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића у Музеју Српске православне цркве и њихове паралеле у манастиру Хиландару*, Библиотекар 24/5 (Београд 1972) 585–593;
– *Илуминација рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама*, ХЗ 4 (1978) 169–190;
– *Les miniatures du Tétraévangile du métropolite Jacob de Serrès*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 121–130;
– *Псалтир у Музеју Српске православне цркве бр. 59*, ПКЈИФ 42 (1976) 52–56;
– *Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 211–227;

HASLUCK F. W., *Athos and its Monasteries*, London – New York 1924;

ΧΡΗΣΤΟΣ Π., Ἅγιον Ὄρος. Ἀθωνικὴ Πολιτεία. Ἱστορία, Τέχνη, Ζωή, Ἀθῆναι 1987 (= *Света Гора Атонска*, Београд 1994);

HUBER P., *Athos: Leben, Glaube, Kunst*, Zürich und Freiburg im Breisgau 1969;
– *Bild und Botschaft*, Zürich und Freiburg im Breisgau 1973;

HUNGER H., *Kaiser Johannes V Palaiologos und der Heilige Berg*, BZ 45 (1952) 357–379;

ХВОСТОВА К. В., *Взаимоотношения Хиландарского монастыря и некоторых его метохов в XIV в.*, Византийский временник 18 (Москва 1961) 30–53;

IORGA N., *Le Mont Athos et les pays roumains*, Bulletin de la Section historique 2 (Bucarest 1914) 149–213;

ИВАНИЋ Б., *Чин бивајеми на разлучетије души от тела у Светој Софији у Охриду*, ЗЛУ 26 (1990) 47–86;

Историја српског народа, I, II, III/1–2, Београд 1981, 1982, 1993;

ИВАНОВА К., *Неизвесна редакция на Златоструя в сербски извод от XIII век*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 89–107;
– *Значението на хилендарските ръкописи за изучаването на средновековната българска книжнина*, КМС 3 (1986) 154–162;

ЈАГИЋ В., *Типик Хиландарски и његов грчки извор*, Споменик СКА 34 (1898) 1–66;

JAKOBSON R., *Sticherarium. Codex Monasterii Chiliandarici 307 phototypice depictus*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. 5 A: Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica, Copenhagen 1957;
– *Hirmologium Mss. Codex Monasterii Chiliandarici 308 phototypica depictus*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. 5 B, Copenhagen 1957;

ЈАКОВЉЕВИЋ А., *Cod. Lavra E–108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*, ХЗ 7 (1989) 133–160;
– *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, ХЗ 4 (1978) 193–233;
– *Константин Мосхијан, доместик и лаосинакт*, ХЗ 8 (1991) 91–97;
– *Манојло Влатир, доместик Свете Софије*, ХЗ 6 (1986) 127–160;
– *Најстарији неумски запис стихире у част светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 215–218;
– *Три песме с почетка XIX века забележене касновизантијском неумском нотацијом*, Рад војвођанских музеја 12–13 (Нови Сад 1964) 210–221;

ЈАНКОВИЋ М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985;

ЈАНКОВИЋ Ж., *Прилог датовању Доментијановог дела*, Гласник СПЦ, Београд, јануар 1989, 17–18;

ЈЕФИМИЈА, монахиња, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983;

ЈЕРОТИЋ В., *Духовни разговори*, Ваљево 1997;

ЈОВАН ЛЕСТВИЧНИК, Свети, *Лествица*, превео Д. Богдановић, Београд 1963;

ЈОВАНОВИЋ М., *Фијала у манастиру Хиландару*, ХЗ 2 (1971) 173–183;

ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ Б., *Осврт на старо српско писано наслеђе*, АП 20 (1998) 237–250;

– *Писар Карејског тапика*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 127–133;
– *Рукописи ресавског круга 1392–1427*, Београд – Деспотовац 1980;

KADAS S., *Mount Athos. An Illustrated Guide to the Monasteries and their History*, Athens 1986;

КАЈМАКОВИЋ З., *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977;
– *Георгије Митрофановић и кир Георгије*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 131–135;
– *Козма – Јован*, ЗЛУ 13 (1977) 99–115;
– *Ново дело Георгија Митрофановића*, ЗЛУ 4 (1968) 267–270;
– *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 193–225;

KAKRIDIS I., *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*, München 1988;

ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ Κ., *Ἄθως. Θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Ἀθῆναι 1963;

KAŁUŻNIACKI E., *Aus der panegyrischen Literatur des Südslaven*, Wien 1901;

KÄMPFER F., *Ivan Groznyj und Hilandar*, Jahrbuch für Geschichte Osteuropas 19 (Wiesbaden 1971) 499–519;
– *Die russischen Urkunden in Archiv des Klosters Hilandar*, ХЗ 6 (1986) 271–295;

KANITZ F., *Hilandar auf dem Athos*, Österreichische Monatsschrift für den Orient 13 (Wien 1887) 55;

Καταστατικὸς χάρτης τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω Ἅγιον Ὄρος 1979[3];

КАТИЋ Р., *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, Зборник радова Института за медицинска истраживања САНУ 8 (Београд 1960) 71–118;

КАТИЋ Р., *Постанак и прошлост хиландарског метоха манастира Св. Петра Коришког*, ЗЛУ 18 (1982) 144–146;

КАШАНИН М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 1990[2];

КИСАС С., *Представа Светог Саве српског као ктитора манастира Ватопеда*, ЗЛУ 19 (1983) 185–198;
– *When did St Sabbas of Serbia receive the Title of Archimandrite?*, ХЗ 9 (1997) 21–24;

КОНДАКОВЪ Н. П., *Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ*, С.-Петербургъ 1902;

ΚΟΝΤΟΒΑΣ Β. Θ., *Ἕλληνες βιβλιογράφοι ἑλληνικῶν κωδίκων Ἱερᾶς Μονῆς Χελανδαρίου*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4 (Wien 1982) 65–78;
– *Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Χελανδαρίου καὶ οἱ βιβλιογράφοι τους (μέρος Α')*, Κληρονομία 15, 97–143;

КОРАЋ Д., *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992);

КОРАЋ В., *Археолошка опажања о приправи кнеза Лазара у Хиландару*, ХЗ 4 (1978) 75–95;
– *Les origines de l'architecture de la Morava*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 157–168;
– *О традицији у светогорској архитектури*, ЗЛУ 21 (1985) 163–175;

КОСТИЋ Д., *Хиландарски метоси у Карловцима и Новом Саду*, Летопис МС 313/1–3 (1927);
– *Је ли Доментијан био ученик Савин и сапутник му по светим местима*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva 13/10–12 (Beograd 1933) 933–944;
– *Кад је Теодосије писао живот и службу св. Петра Коришког*, Богословље 9 (Београд 1934) 371–382;
– *Када је Теодосије писао Живот св. Саве*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva 14/3 (Београд 1933) 218–228;
– *Учешће Св. Саве у канонизацији Св. Симеона*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 129–209;

КОВАЧЕВ М., *Български ктитори в Света Гора*, София 1943;

ΚΟΥΡΙΛΑΣ Ε., *Τὰ Ἁγιορειτικὰ ἀρχεῖα καὶ ὁ κατάλογος τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκη*, ΕΕΒΣ 7 (1930) 180–222;
– *Ὁ κατάλογος τῶν ἐπισήμων Ἀθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκη*, ΕΕΒΣ 8 (1931) 66–109;

KRAVARI V., *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989;

KRETZENBACHER L., *Legende und Athosikone. Zur Gegenwartsüberlieferung. Geschichte und Kult um die Marienikone der Dreihändigen im Serbenkloster Hilandar*, Südost-Forschungen 21 (1962) 22–44;

КУЮМДЖИЕВА С., *Към въпроса за характера и значението на дейността на Рилската певческа школа през възраждането*, Българско музикознание 3 (София 1979);

КУЛЬБАКИН С., *Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка*, Памятники старославянского языка, I/1, С.-Петербургъ 1900;

LACOMBE J., *Patriarcat serbe. L'affaire du monastère de Chilandar (Chronique)*, Échos d'Orient 32 (București 1933) 377–379;

LAMBROS S., *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, A'–B', Cambridge 1895, 1900 (reprint Amsterdam 1966);

LANGLOIS V., *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris 1867, 109–117;

LASCARIS M., *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide*, Byzantion 25–27/1 (Bruxelles 1955–1957) 277–323;
– *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд 1926;

ЛАЗАРЕВ В. Н., *История византийской живописи*, Москва 1986;

LAZAREVIĆ S. V., *A Contribution to the Study of Mediaeval Slavic Palaeography*, Byzantinoslavica 25 (Praha 1964) 279–287;

LEFORT J., *Villages de Macédoine. 1.–La Chalcidique occidentale*, Paris 1982;

ЛЕОНИДЪ, Архим., *Историческое описаніе сербской царской лавры Хиландаря, и ея отношенія къ царствамъ сербскому и русскому*, Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ 4 (1867) 1–138;
– *Славяно–Сербскія книгохранилища на Святой Аѳонской Горѣ въ монастыряхъ Хилендарѣ и Святомъ Павлѣ*, Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ 1 (1875) 1–23 (= *Словено-српска књижница на Св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу*, Гласник СУД 44 (1877) 232–271);

LITSAS E. K., *The Greek Manuscripts at Chilandar*, KMC 3 (1986) 191–193;

LOWRY H. W., *A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca 1520)*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 73 (1981) 115–135;

МАКО В., *Пропорцијско размеравање и старина фресака уз иконостас у цркви Св. Василија на мору манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 75–96;

МАКСИМОВИЋ Ј., *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 75–76, 133–135;
– *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983;
– *Студије о Мирослављевом јеванђељу. I – О западњачком карактеру минијатура*, ЗНМ 4 (1964) 201–215; *II – Жван Баптиста. Марија Магдалена*, ЗЛУ 6 (1970) 3–9; *III – Ликови јеванђелиста у Мирослављевом јеванђељу*, ЗЛУ 8 (1972) 39–49; *IV – Византијски елементи у иницијалима Мирослављевог јеванђеља*, ЗНМ 8 (1975) 383–392;

MAKSIMOVIĆ Lj., *L' idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 35–48;
– *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24/25 (1986) 437–442;
– *Светогорска управа кроз векове*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 25–46;

ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ Ι., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971;

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., *Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους Βιβλιογραφία*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 377–419;

МАНО-ЗИСИ К., *Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 231–243;

МАРЕНИН Н., *Манастир Хиландар*, София 1900;

МАРКОВИЋ М., ХОСТЕТЕР В. Т., *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, ХЗ 10 (1998) – у штампи;

МАРКОВИЋ В., *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920;

MARK-WEINER T., *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, New York 1977;

МАТЕЈИЋ М., *Hilandar Slavic Codices*, Columbus 1976;

МАТЕЈИЋ М., BOGDANOVIĆ D., *Slavic Codices of the Great Lavra Monastery*, Sofia 1989;

МАТЕЈИЋ М., МАТЕЈИЋ Р., *Hilandar Slavic Manuscripts*, Columbus 1972;

МАТЕЈИЋ Р., *Water Marks of the Hilandar Slavic Codices*, Columbus 1981;

MAVROMATIS L., *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978;

ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ–ΤΣΙΟΥΜΗ Χ., *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στὸ Ἅγιον Ὄρος, χρονολογημένα στὸ β' καὶ γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.*, Hagion Oros 1996, 211–227;

МЕДАКОВИЋ Д., *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*, ЗРВИ 4 (1956) 187–196;
– *Манастир Хиландар у XVIII веку*, ХЗ 3 (1974) 7–72 (= Трагом српског барока, Београд 1976, 69–156);
– *Мирослављево јеванђеље „одувек" је у Хиландару*, Књижевне новине 968/969/970 (Београд 1998) 7;
– *Стара виђења Хиландара*, Летопис МС 416/6 (1975) 805–817;

MEYENDORF J., *Byzantine Hesychasme: Historical, Theological and Social Problems*, London 1974;
– *Христос у источнохришћанској мисли*, Манастир Хиландар 1994;
– *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959;
– *Свети Григорије Палама и православна мистика*, Београд 1983;

MEYER Ph., *Die Haupturkunden für die Geschichte des Athosklöster*, Leipzig 1894;

MICHAELIDIS M., *Nouveaux documents sur la peinture de deux monuments de la Macédoine*, Athens Annals of Archaeology 4/3 (1971) 341–346;

МІХАЛОВИЧЪ К., *Краткое описаніе святыя и преславныя лавры царскія Хиландари*, Будим 1814;

МИХАЉЧИЋ Р., *Где се налазио град Петрус?*, ПКЈИФ 34/3–4 (1968) 264–267 (= Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 225–229);
– *Крај Српског царства*, Београд 1976, 1989[2];

Le millénaire du Mont Athos, I–II, Chevetogne 1963, 1964;

MILLET G., *L'ancien art serbe. Les Eglises*, Paris 1919;
– *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1939, 1947;
– *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, pl. 59–80;

MILOJKOVIĆ-DJURIĆ J., *On the Serbian Chant in the Eighteenth Century after the Neumatic Manuscripts from Chilandar*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, II, Beograd 1964, 583–587;
– *Пападика у хиландарском неумском рукопису број 311*, ЗРВИ 8/2 (1964) 273–284;
– *Some Aspects of the Byzantine Origin of the Serbian Chant*, Byzantinoslavica 23 (Praha 1962) 45–51;

МИЉКОВИК-ПЕПЕК П., *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967;

– *Писар Карејског типика*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 127–133;
– *Рукописи ресавског круга 1392–1427*, Београд – Деспотовац 1980;

KADAS S., *Mount Athos. An Illustrated Guide to the Monasteries and their History*, Athens 1986;

КАЈМАКОВИЋ З., *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977;
– *Георгије Митрофановић и кир Георгије*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 131–135;
– *Козма – Јован*, ЗЛУ 13 (1977) 99–115;
– *Ново дело Георгија Митрофановића*, ЗЛУ 4 (1968) 267–270;
– *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 193–225;

KAKRIDIS I., *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*, München 1988;

ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ Κ., *Ἄθως. Θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Ἀθῆναι 1963;

KALUŽNIACKI E., *Aus der panegyrischen Literatur des Südslawen*, Wien 1901;

KÄMPFER F., *Ivan Groznyj und Hilandar*, Jahrbuch für Geschichte Osteuropas 19 (Wiesbaden 1971) 499–519;
– *Die russischen Urkunden in Archiv des Klosters Hilandar*, ХЗ 6 (1986) 271–295;

KANITZ F., *Hilandar auf dem Athos*, Österreichische Monatsschrift für den Orient 13 (Wien 1887) 55;

Καταστατικὸς χάρτης τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, Ἅγιον Ὄρος 1979³;

КАТИЋ Р., *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, Зборник радова Института за медицинска истраживања САНУ 8 (Београд 1960) 71–118;

КАТИЋ Р., *Постанак и прошлост хиландарског метоха манастира Св. Петра Коришког*, ЗЛУ 18 (1982) 144–146;

КАШАНИН М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 1990²;

КИСАС С., *Представа Светог Саве српског као ктитора манастира Ватопеда*, ЗЛУ 19 (1983) 185–198;
– *When did St Sabbas of Serbia receive the Title of Archimandrite?*, ХЗ 9 (1997) 21–24;

КОНДАКОВЪ Н. П., *Памятники христіянскаго искусства на Аθонѣ*, С.–Петербургъ 1902;

ΚΟΝΤΟΒΑΣ Β. Θ., *Ἕλληνες βιβλιογράφοι ἑλληνικῶν κωδίκων Ἱερᾶς Μονῆς Χελανδαρίου*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4 (Wien 1982) 65–78;
– *Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Χελανδαρίου καὶ οἱ βιβλιογράφοι τους (μέρος Α΄)*, Κληρονομία 15, 97–143;

КОРАЋ Д., *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992);

КОРАЋ В., *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, ХЗ 4 (1978) 75–95;
– *Les origines de l'architecture de la Morava*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 157–168;
– *О традицији у светогорској архитектури*, ЗЛУ 21 (1985) 163–175;

КОСТИЋ Д., *Хиландарски метоси у Карловцима и Новом Саду*, Летопис МС 313/1–3 (1927);
– *Је ли Доментијан био ученик Савин и сапутник му по светим местима*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva 13/10–12 (Beograd 1933) 933–944;
– *Кад је Теодосије писао живот и службу св. Петра Коришког*, Богословље 9 (Београд 1934) 371–382;
– *Када је Теодосије писао Живот св. Саве*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva 14/3 (Београд 1933) 218–228;
– *Учешће Св. Саве у канонизацији Св. Симеона*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 129–209;

КОВАЧЕВ М., *Български ктитори в Света Гора*, София 1943;

ΚΟΥΡΙΛΑΣ Ε., *Τὰ Ἁγιορειτικὰ ἀρχεῖα καὶ ὁ κατάλογος τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκη*, ΕΕΒΣ 7 (1930) 180–222;
– *Ὁ κατάλογος τῶν ἐπισήμων Ἀθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκη*, ΕΕΒΣ 8 (1931) 66–109;

KRAVARI V., *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989;

KRETZENBACHER L., *Legende und Athosikone. Zur Gegenwartsüberlieferung. Geschichte und Kult um die Marienikone der Dreihändigen im Serbenkloster Hilandar*, Südost-Forschungen 21 (1962) 22–44;

КУЮМДЖИЕВА С., *Към въпроса за характера и значението на дейността на Рилската певческа школа през възраждането*, Българско музикознание 3 (София 1979);

КУЛЬБАКИН С., *Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка*, Памятники старославянского языка, I/1, С.–Петербургъ 1900;

LACOMBE J., *Patriarcat serbe. L'affaire du monastère de Chilandar (Chronique)*, Échos d'Orient 32 (Bucureşti 1933) 377–379;

LAMBROS S., *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, A'–B', Cambridge 1895, 1900 (reprint Amsterdam 1966);

LANGLOIS V., *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris 1867, 109–117;

LASCARIS M., *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide*, Byzantion 25–27/1 (Bruxelles 1955–1957) 277–323;
– *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд 1926;

ЛАЗАРЕВ В. Н., *История византийской живописи*, Москва 1986;

LAZAREVIĆ S. V., *A Contribution to the Study of Mediaeval Slavic Palaeography*, Byzantinoslavica 25 (Praha 1964) 279–287;

LEFORT J., *Villages de Macédoine. 1.–La Chalcidique occidentale*, Paris 1982;

ЛЕОНИДЪ, Архим., *Историческое описаніе сербской царской лавры Хиландаря, и ея отношенія къ царствамъ сербскому и русскому*, Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ 4 (1867) 1–138;
– *Славяно-Сербскія книгохранилища на Святой Аθонской Горѣ въ монастыряхъ Хилендарѣ и Святомъ Павлѣ*, Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ 1 (1875) 1–23 (= *Словенско-српска књижница на Св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу*, Гласник СУД 44 (1877) 232–271);

LITSAS E. K., *The Greek Manuscripts at Chilandar*, КМС 3 (1986) 191–193;

LOWRY H. W., *A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca 1520)*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 73 (1981) 115–135;

МАКО В., *Пропорцијско размеравање и старина фресака уз иконостас у цркви Св. Василија на мору манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 75–96;

МАКСИМОВИЋ Ј., *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 75–76, 133–135;
– *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983;
– *Студије о Мирослављевом јеванђељу. I – О западњачком карактеру минијатура*, ЗНМ 4 (1964) 201–215; *II – Жван Баптиста. Марија Магдалена*, ЗЛУ 6 (1970) 3–9; *III – Ликови јеванђелиста у Мирослављевом јеванђељу*, ЗЛУ 8 (1972) 39–49; *IV – Византијски елементи у иницијалима Мирослављевог јеванђеља*, ЗНМ 8 (1975) 383–392;

MAKSIMOVIĆ Lj., *L' idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 35–48;
– *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24/25 (1986) 437–442;
– *Светогорска управа кроз векове*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 25–46;

ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ Ι., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971;

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., *Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Βιβλιογραφία*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 377–419;

МАНО-ЗИСИ К., *Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 231–243;

МАРЕНИН Н., *Манастир Хиландар*, София 1900;

МАРКОВИЋ М., ХОСТЕТЕР В. Т., *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, ХЗ 10 (1998) – у штампи;

МАРКОВИЋ В., *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920;

MARK-WEINER T., *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, New York 1977;

MATEJIĆ M., *Hilandar Slavic Codices*, Columbus 1976;

MATEJIĆ M., BOGDANOVIĆ D., *Slavic Codices of the Great Lavra Monastery*, Sofia 1989;

MATEJIĆ M., MATEJIĆ P., *Hilandar Slavic Manuscripts*, Columbus 1972;

MATEJIĆ P., *Water Marks of the Hilandar Slavic Codices*, Columbus 1981;

MAVROMATIS L., *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978;

ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ Χ., *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στὸ Ἅγιον Ὄρος, χρονολογημένα στὸ β΄ καὶ γ΄ τέταρτο τοῦ 14ου αἱ.*, Hagion Oros 1996, 211–227;

МЕДАКОВИЋ Д., *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*, ЗРВИ 4 (1956) 187–196;
– *Манастир Хиландар у XVIII веку*, ХЗ 3 (1974) 7–72 (= Трагом српског барока, Београд 1976, 69–156);
– *Мирослављево јеванђеље „одувек" је у Хиландару*, Књижевне новине 968/969/970 (Београд 1998) 7;
– *Стара вићења Хиландара*, Летопис МС 416/6 (1975) 805–817;

MEYENDORF J., *Byzantine Hesychasme: Historical, Theological and Social Problems*, London 1974;
– *Христос у источнохришћанској мисли*, Манастир Хиландар 1994;
– *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959;
– *Свети Григорије Палама и православна мистика*, Београд 1983;

MEYER Ph., *Die Haupturkunden für die Geschichte des Athosklöster*, Leipzig 1894;

MICHAELIDIS M., *Nouveaux documents sur la peinture de deux monuments de la Macédoine*, Athens Annals of Archaeology 4/3 (1971) 341–346;

МІХАИЛОВИЧЪ К., *Краткое описаніе святыя и преславныя лавры царскія Хиландара*, Будим 1814;

МИХАЉЧИЋ Р., *Где се налазио град Петрус?*, ПКЈИФ 34/3–4 (1968) 264–267 (= Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 225–229);
– *Крај Српског царства*, Београд 1976, 1989²;

Le millénaire du Mont Athos, I-II, Chevetogne 1963, 1964;

MILLET G., *L'ancien art serbe. Les Eglises*, Paris 1919;
– *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1939, 1947;
– *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, pl. 59–80;

MILOJKOVIĆ-DJURIĆ J., *On the Serbian Chant in the Eighteenth Century after the Neumatic Manuscripts from Chilandar*, Actes du XIIᵉ Congrès international d'études byzantines, II, Beograd 1964, 583–587;
– *Пападика у хиландарском неумском рукопису број 311*, ЗРВИ 8/2 (1964) 273–284;
– *Some Aspects of the Byzantine Origin of the Serbian Chant*, Byzantinoslavica 23 (Praha 1962) 45–51;

МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК П., *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967;

– *Денешните можности за одредување на авторите на фрескиите во главната манастирска црква на Хиландар*, Гласник на Институтот за национална историја 10/2–3 (Скопје 1966) 203–218;

МИРКОВИЋ Л., *Црквени уметнички вез*, Београд 1940;
– *Две српске властеличке из XIV столећа у Хиландару*, Гласник СНД 11 (1932) 113–120;
– *Ein Typikon des serbischen Erzbischofs Nikodemos: vom Einfluss Konstantinopels auf den Gottesdienst der serbischen Kirche*, Studi Bizantini e Neoellenici 8 (Roma 1953) 429–433;
– *Хиландарске старине*, Старинар 10–11 (Београд 1935/6) 83–94;
– *Иконица са записом монахиње Јефимије у Хиландару*, Годишњица НЧ 42 (1933) 45–49;
– *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 233–238, 347–348;
– *Мирослављево еванђеље*, Београд 1950;
– *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот 1 (Београд 1922) 452–459, 529–544, 632–643;
– *Скитски устави Св. Саве*, Братство 28 (Београд 1934) 52–68;

MOISESCU T., *Macarie ieromonahul. Opere i Theoriticon*, Bucureşti 1976;

МОЈСЕЈ, Проигуман, *Списак хиландарских протоепистата од 1791. до 1969. године*, ХЗ 2 (1971) 197–198;

Mönchsland Athos, München 1943;

Морейлованіе Івана Раича 1758 года, Сербскій лѣтописъ Матице Сербске 24 (Будим 1831) 54–62;

MORGAN M. M., *The "Three Teachers" and Their Place in the History of Greek Church Music*, Studies in Eastern Chant, II, London 1971, 86–99;

МОШИН В., *Белешке о Хиландарском практику*, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, 251–261;
– *Das Datum des Praktikon von Chilandar*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 14 (Athen 1937/8) 104–118;
– *Хиландарац Калиник, српски дипломата XIV века*, Исторископравни зборник 1 (Сарајево 1949) 117–132;
– *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12 (Zagreb 1962) 13–130;
– *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo 4–5 (Zagreb 1955) 71–84;
– *Повеља цара Душана о селу Лушцу*, Jugoslovenski istorijski časopis 5 (Ljubljana – Zagreb – Beograd 1939) 104–119;
– *Les sceaux de Stephan Nemania*, Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, II, Paris 1951, 303–306;
– *Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна"*, ЈФ 17 (1938/9) 189–200;
– *Св. патријарх Калист и Српска православна црква*, Гласник СПЦ 9 (Београд 1964) 192–206;
– *Svetogorski protat*, Starine JAZU 43 (1951) 83–96;
– *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109–136;

МОШИН В., ПУРКОВИЋ М. А., *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940;

MOURIKI D., *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 55–85;

MÜLLER J., *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos*, Wien 1850;

MÜLLER P., DORĐEVIĆ M., *Famous Icons, 12th to 18th Centuries*, Belgrade 1984;

MULIĆ M., *Srpski izvori "pletenija sloves"*, Sarajevo 1975;

MYLONAS P. M., *L'architecture monastique du Mont Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, II, Chevetogne 1964, 229–246;
– *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Νέα Ἑστία 74/875 (Ἀθῆναι 1963) 189–207;
– *Athos and its Monastic Institutions through Old Engravings and other Works of Art*, Athens 1963;
– *Παρατηρήσεις στὸ καθολικὸ Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογία 14 (Ἀθῆναι 1985) 66–83;
– *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, ХЗ 6 (1986) 7–38;
– *Two Middle–Byzantine Churches on Athos*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1981, 543–573;

NASTUREL P. S., *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma 1986;
– *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Romîneşti cu mînăstirea Hilandar (1492)*, Glasul Bisericii 19 (Bucureşti 1960) 498–502;

НАУМОВ А., *Теодосије Хиландарац и Свето Писмо*, ХЗ 5 (1983) 81–88;

NEFF A., *Miniatori e "arte dei cristallari" a Venezia nella seconda metà del Duecento*, Arte Veneta 45 (Venezia 1993) 7–19;

НЕНАДОВИЋ С., *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 85–196;
– *Барокна архитектура XVIII века у Хиландару*, Саопштења 9 (1970) 231–241;
– *Чесме и цистерне манастира Хиландара. Архитектура*, ХЗ 4 (1978) 141–150;
– *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, Zbornik ZSK 16 (1965) 97–113;
– *Хиландарски конаци у Јужној мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 215–254;
– *Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног доба*, ХЗ 1 (1966) 163–169;
– *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, ХЗ 2 (1971) 99–111;
– *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник ЗСК 14 (1963) 1–12;
– *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, Zbornik ZSK 16 (1965) 175–181;
– *Нови подаци о „Старој трпезарији" у Хиландару*, Саопштења 17 (1985) 37–44;
– *Одбрана манастира Хиландара*, ЗЛУ 8 (1972) 91–115;
– *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997;
– *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару*, ЗЛУ 3 (1967) 75–84;

– *Прилог за историју сихастрије св. Саве у Кареји*, ХЗ 7 (1989) 71–87;
– *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 83–123;
– *Студенички проблеми*, Саопштења 3 (1957);

NICOL D. M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957;

NICOLAESCU S., *Din Domnia lui Neagoe Basarab Voevod (1512–1521). O danie la mânăstirea Hilandarul din Sfântul Munte Athos*, Noua Revistă Bisericească 5 (Bucureşti 1923/4) 13–16, 171–183;

НИКОЛИЋ М., *Властелинство манастира Светог Николе у Добруштии*, ИЧ 24 (1977) 73–82;

НИКОЛЬСКІЙ Л., *Историческій очеркъ аѳонской стѣнной живописи*, Иконописній Сборникъ, I, С.-Петербургъ 1907 10–11, 30–31; 66–67, 88–89, 102–103;

НОВАКОВИЋ Р., *Четири хронолошка питања из Немањина живота*, ХЗ 2 (1971) 19–28;
– *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, ХЗ 1 (1966) 91–116;

OBOLENSKY D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988;

OIKONOMIDES N., *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 1–10;

ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1927, 1958^{2};
– *Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 8 (Ἀθῆναι 1955/6) 105–116;

ОСТРОГОРСКІЙ Г., *Аѳонскіе исихасты и ихъ противники*, Записки Русского Научного Института в Бѣлградѣ 5 (1931) 349–370 (= *Светогорски исихасти и њихови противници*, Сабрана дела, 5, Београд 1970, 203–223);
– *Комитиса и светогорски манастири*, ЗРВИ 13 (1971) 232–251;

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, *История славеноболгарская*, подг. Й. Иванов, София 1914; подг. Б. Ст. Ангелов, София 1961;

ПАНИЋ Д., БАБИЋ Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975;

ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ Σ., *Ἡ διοικητικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπὶ Βυζαντινῶν*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 427–483;

ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Δ., *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Ἀθῆναι 1992;
– *Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique*, Travaux et mémoires 8 (Paris 1981) 373–396;

PAPASTRATOS D., *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*, I–II, Athens 1990;

Параходни уроци изъ църковно–музикалнитѣ пѣснотворения на най-прочутитѣ автори, София 1912;

Paysages de Macédoine, par J. Lefort, Paris 1986;

ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Τὰ ἀνάγλυφα ϑωράκια τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν παλαιολόγεια γλυπτικὴ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Πολιτιστικὴ Κληρονομιὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ Παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη 1993, 147–164;
– *Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 159–182;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., *Βυζαντινὸν βημόθυρον ἐξ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς (Ἀθῆναι 1960) 63–67;
– *Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς 2 (1953/4, Ἀθῆναι 1956) 75–83 (= Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, 17–26);
– *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθῆναι 1973;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., ΧΡΗΣΤΟΥ Π., ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ Χ., ΚΑΔΑΣ Σ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Σειρὰ Α', Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, Β'* (Μ. Ἰβήρων, Μ. Ἁγίου Παντελεήμονος, Μ. Ἐσφιγμένου, Μ. Χιλανδαρίου), Ἀθῆναι 1975, 258–287, 387–394;

PENNINGTON A. E., *Stefan the Serb in Moldavian Manuscripts*, Music in Medieval Moldavia, Bucharest 1985;

ПЕНС В., *Појачка пракса у Грчкој православној цркви данас*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 16–17 (Нови Сад 1995) 41–52;

ПЕШИКАН М., *Из историјске топонимије Подримља*, Ономатолошки прилози 2 (Београд 1981) 1–92;
– *Стара имена из доњег Подримља*, Ономатолошки прилози 7 (Београд 1986) 1–118;

Пѣшеходца Василія Григоровича Барскаго, Санкт-Петербург 1778, 1785^{2}, 1793^{4}, 1800^{5}, 1819^{6}, 510–752;

ПЕТКОВИЋ С., *Црква светог Николе у Хиландару*, ХЗ 8 (1991) 125–162;
– *Две хиландарске цркве XVII века посвећене св. Николи*, Саопштења 25 (1993) 147–152;
– *Хиландар*, Београд 1989;
– *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку*, Каливања о Светој Гори, Београд 1995, 143–170;
– *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997;
– *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995;

ПЕТКОВИЋ В. Р., *Арбанашки пирг у Хиландару*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију 1/1–2 (Београд 1923) 196–197;
– *Легенда Св. Саве у старом живопису српском*, Глас СКА 159 (1933) 5–74;
– *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Beograd 1934, 17–19;
– *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 338–340;

ПЕТРОВИЋ Д., *Фрушкогорски манастири и српско појање*, Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 178–197;
– *Грчко-српске културне везе и српско појање у 18. веку*, Сентандрејски зборник 2 (Београд 1992) 149–159;

– *Денешните можности за одредување на авторите на фрескиите во главната манастирска црква на Хиландар*, Гласник на Институтот за национална историја 10/2–3 (Скопје 1966) 203–218;

МИРКОВИЋ Л., *Црквени уметнички вез*, Београд 1940;
– *Две српске плаштанице из XIV столећа у Хиландару*, Гласник СНД 11 (1932) 113–120;
– *Ein Typikon des serbischen Erzbischofs Nikodemos: vom Einfluss Konstantinopels auf den Gottesdienst der serbischen Kirche*, Studi Bizantini e Neoellenici 8 (Roma 1953) 429–433;
– *Хиландарске старине*, Старинар 10–11 (Београд 1935/6) 83–94;
– *Икона са записом монахиње Јефимије у Хиландару*, Годишњица НЧ 42 (1933) 45–49;
– *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 233–238, 347–348;
– *Мирослављево еванђеље*, Београд 1950;
– *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот 1 (Београд 1922) 452–459, 529–544, 632–643;
– *Скитски устави Св. Саве*, Братство 28 (Београд 1934) 52–68;

MOISESCU T., *Macarie ieromonahul. Opere i Theoriticon*, Bucureşti 1976;

МОЈСЕЈ, Проигуман, *Списак хиландарских проигумана од 1791. до 1969. године*, ХЗ 2 (1971) 197–198;

Mönchsland Athos, München 1943;

Мореплованіе Івана Раича 1758 года, Сербскій лѣтописъ Матице Сербске 24 (Будим 1831) 54–62;

MORGAN M. M., *The "Three Teachers" and Their Place in the History of Greek Church Music*, Studies in Eastern Chant, II, London 1971, 86–99;

МОШИН В., *Белешке о Хиландарском практику*, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, 251–261;
– *Das Datum des Praktikon von Chilandar*, Byzantinisch-neugrichische Jahrbücher 14 (Athen 1937/8) 104–118;
– *Хиландарац Калиник, српски дипломата XIV века*, Исторископравни зборник I (Сарајево 1949) 117–132;
– *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12 (Zagreb 1962) 13–130;
– *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo 4–5 (Zagreb 1955) 71–84;
– *Повеља цара Душана о селу Лушцу*, Jugoslovenski istorijski časopis 5 (Ljubljana – Zagreb – Beograd 1939) 104–119;
– *Les sceaux de Stephan Nemania*, Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, II, Paris 1951, 303–306;
– *Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна"*, ЈФ 17 (1938/9) 189–200;
– *Св. патријарх Калист и Српска православна црква*, Гласник СПЦ 9 (Београд 1964) 192–206;
– *Svetogorski protat*, Starine JAZU 43 (1951) 83–96;
– *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109–136;

МОШИН В., ПУРКОВИЋ М. А., *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940;

MOURIKI D., *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 55–85;

MÜLLER J., *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos*, Wien 1850;

MÜLLER P., ĐORĐEVIĆ M., *Famous Icons, 12th to 18th Centuries*, Belgrade 1984;

MULIĆ M., *Srpski izvori "pletenija sloves"*, Sarajevo 1975;

MYLONAS P. M., *L'architecture monastique du Mont Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, II, Chevetogne 1964, 229–246;
– *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Νέα Ἑστία 74/875 (Ἀθῆναι 1963) 189–207;
– *Athos and its Monastic Institutions through Old Engravings and other Works of Art*, Athens 1963;
– *Παρατηρήσεις στὸ καθολικὸ Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογία 14 (Ἀθῆναι 1985) 66–83;
– *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, ХЗ 6 (1986) 7–38;
– *Two Middle–Byzantine Churches on Athos*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1981, 543–573;

NASTUREL P. S., *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma 1986;
– *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Romîneşti cu mînăstirea Hilandar (1492)*, Glasul Bisericii 19 (Bucureşti 1960) 498–502;

НАУМОВ А., *Теодосије Хиландарац и Свето Писмо*, ХЗ 5 (1983) 81–88;

NEFF A., *Miniatori e "arte dei cristallari" a Venezia nella seconda metà del Duecento*, Arte Veneta 45 (Venezia 1993) 7–19;

НЕНАДОВИЋ С., *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 85–196;
– *Барокна архитектура XVIII века у Хиландару*, Саопштења 9 (1970) 231–241;
– *Чесме и цистерне манастира Хиландара. Архитектура*, ХЗ 4 (1978) 141–150;
– *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, Zbornik ZSK 16 (1965) 97–113;
– *Хиландарски конаци у Јужној мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 215–254;
– *Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног доба*, ХЗ 1 (1966) 163–169;
– *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, ХЗ 2 (1971) 99–111;
– *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник ЗСК 14 (1963) 1–12;
– *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, Zbornik ZSK 16 (1965) 175–181;
– *Нови подаци о „Старој трпезарији" у Хиландару*, Саопштења 17 (1985) 37–44;
– *Одбрана манастира Хиландара*, ЗЛУ 8 (1972) 91–115;
– *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997;
– *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару*, ЗЛУ 3 (1967) 75–84;

– *Прилог за историју сихастрије св. Саве у Кареји*, ХЗ 7 (1989) 71–87;
– *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 83–123;
– *Студенички проблеми*, Саопштења 3 (1957);

NICOL D. M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957;

NICOLAESCU S., *Din Domnia lui Neagoe Basarab Voevod (1512–1521). O danie la mânăstirea Hilandarul din Sfântul Munte Athos*, Noua Revistă Bisericească 5 (Bucureşti 1923/4) 13–16, 171–183;

НИКОЛИЋ М., *Властелинство манастира Светог Николе у Добруишти*, ИЧ 24 (1977) 73–82;

НИКОЛЬСКІЙ Л., *Историческій очеркъ аѳонской стѣнной живописи*, Иконописній Сборникъ, I, С.-Петербургъ 1907 10–11, 30–31; 66–67, 88–89, 102–103;

НОВАКОВИЋ Р., *Четири хронолошка питања из Немањина живота*, ХЗ 2 (1971) 19–28;
– *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, ХЗ 1 (1966) 91–116;

OBOLENSKY D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988;

OIKONOMIDES N., *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 1–10;

ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1927, 1958^2;
– *Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 8 (Ἀθῆναι 1955/6) 105–116;

ОСТРОГОРСКІЙ Г., *Аѳонскіе исихасты и ихъ противники*, Записки Русского Научного Института в Бѣлградѣ 5 (1931) 349–370 (= *Светогорски исихасти и њихови противници*, Сабрана дела, 5, Београд 1970, 203–223);
– *Комитиса и светогорски манастири*, ЗРВИ 13 (1971) 232–251;

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, *История славеноболгарская*, подг. Й. Иванов, София 1914; подг. Б. Ст. Ангелов, София 1961;

ПАНИЋ Д., БАБИЋ Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975;

ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ Σ., *Ἡ διοικητικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπὶ Βυζαντινῶν*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 427–483;

ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Δ., *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Ἀθῆναι 1992;
– *Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique*, Travaux et mémoires 8 (Paris 1981) 373–396;

PAPASTRATOS D., *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*, I–II, Athens 1990;

Параходни уроци изъ църковно–музикалнитѣ пѣснотворения на най-прочутитѣ автори, София 1912;

Paysages de Macédoine, par J. Lefort, Paris 1986;

ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Τὰ ἀνάγλυφα θυρώματα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν παλαιολόγεια γλυπτικὴ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Πολιτιστικὴ Κληρονομιὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ Παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη 1993, 147–164;
– *Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 159–182;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., *Βυζαντινὸν βημόθυρον ἐξ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς (Ἀθῆναι 1960) 63–67;
– *Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς 2 (1953/4, Ἀθῆναι 1956) 75–83 (= Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, 17–26);
– *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθῆναι 1973;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., ΧΡΗΣΤΟΥ Π., ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ Χ., ΚΑΔΑΣ Σ., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σειρὰ Α'. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, Β' (Μ. Ἰβήρων, Μ. Ἁγίου Παντελεήμονος, Μ. Ἐσφιγμένου, Μ. Χιλανδαρίου), Ἀθῆναι 1975, 258–287, 387–394;

PENNINGTON A. E., *Stefan the Serb in Moldavian Manuscripts*, Music in Medieval Moldavia, Bucharest 1985;

ПЕНС В., *Појачка пракса у Грчкој православној цркви данас*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 16–17 (Нови Сад 1995) 41–52;

ПЕШИКАН М., *Из историјске топонимије Подримља*, Ономатолошки прилози 2 (Београд 1981) 1–92;
– *Стара имена из доњег Подримља*, Ономатолошки прилози 7 (Београд 1986) 1–118;

Пѣшеходца Василія Григоровича Барскаго, Санкт-Петербург 1778, 1785^2, 1793^4, 1800^5, 1819^6, 510–752;

ПЕТКОВИЋ С., *Црква светог Николе у Хиландару*, ХЗ 8 (1991) 125–162;
– *Две хиландарске цркве XVII века посвећене св. Николи*, Саопштења 25 (1993) 147–152;
– *Хиландар*, Београд 1989;
– *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 143–170;
– *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997;
– *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995;

ПЕТКОВИЋ В. Р., *Арбанашки пирг у Хиландару*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију 1/1–2 (Београд 1923) 196–197;
– *Легенда Св. Саве у старом живопису српском*, Глас СКА 159 (1933) 5–74;
– *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Beograd 1934, 17–19;
– *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 338–340;

ПЕТРОВИЋ Д., *Фрушкогорски манастири и српско појање*, Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 178–197;
– *Грчко-српске културне везе и српско појање у 18. веку*, Сентандрејски зборник 2 (Београд 1992) 149–159;

– *Денешните можности за одредување на авторите на фреските во главната манастирска црква на Хиландар*, Гласник на Институтот за национална историја 10/2–3 (Скопје 1966) 203–218;

МИРКОВИЋ Л., *Црквени уметнички вез*, Београд 1940;
– *Две српске плаштанице из XIV столећа у Хиландару*, Гласник СНД 11 (1932) 113–120;
– *Ein Typikon des serbischen Erzbischofs Nikodemos: vom Einfluss Konstantinopels auf den Gottesdienst der serbischen Kirche*, Studi Bizantini e Neoellenici 8 (Roma 1953) 429–433;
– *Хиландарске старине*, Старинар 10–11 (Београд 1935/6) 83–94;
– *Иконица са натписом монахиње Јефимије у Хиландару*, Годишњица НЧ 42 (1933) 45–49;
– *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 233–238, 347–348;
– *Мирослављево еванђеље*, Београд 1950;
– *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот 1 (Београд 1922) 452–459, 529–544, 632–643;
– *Скитски устави Св. Саве*, Браство 28 (Београд 1934) 52–68;

MOISESCU T., *Macarie ieromonahul. Opere i Theoriticon*, Bucureşti 1976;

МОЈСЕЈ, Проигуман, *Списак хиландарских протоепистата од 1793. до 1969. године*, ХЗ 2 (1971) 197–198;

Mönchsland Athos, München 1943;

Мореплованіе Івана Раича 1758 года, Сербскій лѣтопись Матице Сербске 24 (Будим 1831) 54–62;

MORGAN M. M., *The "Three Teachers" and Their Place in the History of Greek Church Music*, Studies in Eastern Chant, II, London 1971, 86–99;

МОШИН В., *Белешке о Хиландарском практику*, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, 251–261;
– *Das Datum des Praktikon von Chilandar*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 14 (Athen 1937/8) 104–118;
– *Хиландарац Калиник, српски дипломата XIV века*, Исторископравни зборник 1 (Сарајево 1949) 117–132;
– *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12 (Zagreb 1962) 13–130;
– *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo 4–5 (Zagreb 1955) 71–84;
– *Повеља цара Душана о селу Лушцу*, Jugoslovenski istorijski časopis 5 (Ljubljana – Zagreb – Beograd 1939) 104–119;
– *Les sceaux de Stephan Nemania*, Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, II, Paris 1951, 303–306;
– *Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна"*, ЈФ 17 (1938/9) 189–200;
– *Св. патријарх Калист и Српска православна црква*, Гласник СПЦ 9 (Београд 1964) 192–206;
– *Svetogorski protat*, Starine JAZU 43 (1951) 83–96;
– *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109–136;

МОШИН В., ПУРКОВИЋ М. А., *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940;

MOURIKI D., *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 55–85;

MÜLLER J., *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos*, Wien 1850;

MÜLLER P., ĐORĐEVIĆ M., *Famous Icons, 12th to 18th Centuries*, Belgrade 1984;

MULIĆ M., *Srpski izvori "pletenija sloves"*, Sarajevo 1975;

MYLONAS P. M., *L'architecture monastique du Mont Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, II, Chevetogne 1964, 229–246;
– *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Νέα Ἑστία 74/875 (Ἀθῆναι 1963) 189–207;
– *Athos and its Monastic Institutions through Old Engravings and other Works of Art*, Athens 1963;
– *Παρατηρήσεις στὸ καθολικὸ Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογία 14 (Ἀθῆναι 1985) 66–83;
– *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, ХЗ 6 (1986) 7–38;
– *Two Middle–Byzantine Churches on Athos*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1981, 543–573;

NASTUREL P. S., *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma 1986;
– *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Romîneşti cu mînăstirea Hilandar (1492)*, Glasul Bisericii 19 (Bucureşti 1960) 498–502;

НАУМОВ А., *Теодосије Хиландарац и Свето Писмо*, ХЗ 5 (1983) 81–88;

NEFF A., *Miniatori e "arte dei cristallari" a Venezia nella seconda metà del Duecento*, Arte Veneta 45 (Venezia 1993) 7–19;

НЕНАДОВИЋ С., *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 85–196;
– *Барокна архитектура XVIII века у Хиландару*, Саопштења 9 (1970) 231–241;
– *Чесме и цистерне манастира Хиландара. Архитектура*, ХЗ 4 (1978) 141–150;
– *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, Zbornik ZSK 16 (1965) 97–113;
– *Хиландарски конаци у Јужној мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 215–254;
– *Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног доба*, ХЗ 1 (1966) 163–169;
– *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, ХЗ 2 (1971) 99–111;
– *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник ЗСК 14 (1963) 1–12;
– *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, Zbornik ZSK 16 (1965) 175–181;
– *Нови подаци о „Старој трпезарији" у Хиландару*, Саопштења 17 (1985) 37–44;
– *Одбрана манастира Хиландара*, ЗЛУ 8 (1972) 91–115;
– *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997;
– *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару*, ЗЛУ 3 (1967) 75–84;

– *Прилог за историју сихастрије св. Саве у Кареји*, ХЗ 7 (1989) 71–87;
– *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 83–123;
– *Студенички проблеми*, Саопштења 3 (1957);

NICOL D. M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957;

NICOLAESCU S., *Din Domnia lui Neagoe Basarab Voevod (1512–1521). O danie la mânăstirea Hilandarul din Sfântul Munte Athos*, Noua Revistă Bisericească 5 (Bucureşti 1923/4) 13–16, 171–183;

НИКОЛИЋ М., *Властелинство манастира Светог Николе у Добруштии*, ИЧ 24 (1977) 73–82;

НИКОЛЬСКІЙ Л., *Историческій очеркъ аѳонской стѣнной живописи*, Иконописній Сборникъ, I, С.-Петербургъ 1907 10–11, 30–31; 66–67, 88–89, 102–103;

НОВАКОВИЋ Р., *Четири хронолошка питања из Немањина живота*, ХЗ 2 (1971) 19–28;
– *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, ХЗ 1 (1966) 91–116;

OBOLENSKY D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988;

OIKONOMIDES N., *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 1–10;

ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1927, 1958^{2};
– *Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 8 (Ἀθῆναι 1955/6) 105–116;

ОСТРОГОРСКІЙ Г., *Аѳонскіе исихасты и ихъ противники*, Записки Русского Научного Института в Бѣлградѣ 5 (1931) 349–370 (= *Светогорски исихасти и њихови противници*, Сабрана дела, 5, Београд 1970, 203–223);
– *Комитиса и светогорски манастири*, ЗРВИ 13 (1971) 232–251;

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, *История славеноболгарская*, подг. Й. Иванов, София 1914; подг. Б. Ст. Ангелов, София 1961;

ПАНИЋ Д., БАБИЋ Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975;

ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ Σ., *Ἡ διοικητικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπὶ Βυζαντινῶν*, ΕΕΒΣ 32 (1963) 427–483;

ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Δ., *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Ἀθῆναι 1992;
– *Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique*, Travaux et mémoires 8 (Paris 1981) 373–396;

PAPASTRATOS D., *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*, I–II, Athens 1990;

Параходни уроци изъ църковно–музикалнитѣ пѣснотворения на най-прочутитѣ автори, София 1912;

Paysages de Macédoine, par J. Lefort, Paris 1986;

ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Τὰ ἀνάγλυφα θωράκια τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν παλαιολόγεια γλυπτικὴ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Πολιτιστικὴ Κληρονομιὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ Παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη 1993, 147–164;
– *Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 159–182;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., *Βυζαντινὸν βημόθυρον ἐξ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς (Ἀθῆναι 1960) 63–67;
– *Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου*, Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς 2 (1953/4, Ἀθῆναι 1956) 75–83 (= Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, 17–26);
– *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθῆναι 1973;

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Σ., ΧΡΗΣΤΟΥ Π., ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ Χ., ΚΑΔΑΣ Σ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σειρὰ Α΄. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, Β΄ (Μ. Ἰβήρων, Μ. Ἁγίου Παντελεήμονος, Μ. Ἐσφιγμένου, Μ. Χιλανδαρίου), Ἀθῆναι 1975, 258–287, 387–394;

PENNINGTON A. E., *Stefan the Serb in Moldavian Manuscripts*, Music in Medieval Moldavia, Bucharest 1985;

ПЕНС В., *Појачка пракса у Грчкој православној цркви данас*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 16–17 (Нови Сад 1995) 41–52;

ПЕШИКАН М., *Из историјске топонимије Подриња*, Ономатолошки прилози 2 (Београд 1981) 1–92;
– *Стара имена из доњег Подриња*, Ономатолошки прилози 7 (Београд 1986) 1–118;

Пѣшеходца Василія Григоровича Барскаго, Санкт-Петербург 1778, 1785^{2}, 1793^{4}, 1800^{5}, 1819^{6}, 510–752;

ПЕТКОВИЋ С., *Црква светог Николе у Хиландару*, ХЗ 8 (1991) 125–162;
– *Две хиландарске цркве XVII века посвећене св. Николи*, Саопштења 25 (1993) 147–152;
– *Хиландар*, Београд 1989;
– *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 143–170;
– *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997;
– *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995;

ПЕТКОВИЋ В. Р., *Арбанашки пирг у Хиландару*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију 1/1–2 (Београд 1923) 196–197;
– *Легенда Св. Саве у старом живопису српском*, Глас СКА 159 (1933) 5–74;
– *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Beograd 1934, 17–19;
– *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 338–340;

ПЕТРОВИЋ Д., *Фрушкогорски манастири и српско појање*, Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 178–197;
– *Грчко-српске културне везе и српско појање у 18. веку*, Сентандрејски зборник 2 (Београд 1992) 149–159;

– [illegible] молдавско-влашком војводи Јовану Александру, ЗРВИ 13 (1971) 345–352;
– Музички рукопис манастира Лавре E-10 (Z-58) из 17. века, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 345–358;
– [illegible] в Сремски Карловци в началото на XVI век, Българско музикознание 3 (София 1992) 65–72;
– *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Београд 1982;
– *Појање у рукописној ризници манастира Хиландара*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 214–233;
– *A South Slavonic Sticherarion in a Seventeenth-Century Neumatic Manuscript in the Monastery of the Great Lavra*, Spolia Berolinensia, Berliner Beiträge zur Mediävistik, 7, Hildesheim 1995, 249–260;

ПОЛЕНАКОВИЋ Х., *Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском*, ХЗ 1 (1966) 171–179;

ПОПОВИЋ Д., *О настанку култа светог Симеона*, Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви, Историја и предање (у штампи);

ПОПОВИЋ Ј., *Монашки живот по Светим Оцима*, Ваљево 1981;

POPOVICH Lj., *An Examination of Chilandar Cameos*, ХЗ 5 (1983) 7–45;

ПОПОВИЋ П., *О књижевном делу Светог Саве*, Братство 28 (Београд 1934) 36–44;

ПОПОВИЋ П., *Доментијан*, ПКЈИФ 25 (1959) 209–225;
– *Две српске болнице (à Hilandar)*, ПКЈИФ 13 (1933) 85–88;
– *Из хиландарске ризнице*, ПКЈИФ 18 (1938) 356–360;
– *Печат светога Саве*, ПКЈИФ 4 (1924) 248–250;

ПРАШКОВ Лю., *Стенописите в параклиса „Св. Иван Рилски" от 1757 г. в Хилендарския манастир*, КМС 3 (1986) 180–190;

ПРОЛОВИЋ Ј., *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, ХЗ 6 (1986) 163–266;

ПУРКОВИЋ М. А., *Попис цркава у старој Српској држави*, Скопље 1938;
– *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак скопског Филозофског факултета 4–2 (Скопље 1940) 53–160;
– *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976;

РАДОЈЧИЋ Н., *Два Теодосија Хиландарца*, Глас САН 218 (1956) 1–27;
– *Хиландарски рукопис Душановог Законика*, ЗРВИ 8/1 (1963) 245–253;
– *Свети Сава*, Годишњица НЧ 44 (1935) 6–49;
– *Теодосијеви погледи на друштво и државно уређење Србије*, Љубљана 1931;

РАДОЈЧИЋ С., *„Чин бывающи на разлучение души од тела" у монументалном сликарству XIV века*, ЗРВИ 7 (1961) 39–51;
– *Elemente der Westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen*, Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art, La Hayes 1966, 199–206;
– *Епизода о Богородици-Гори у Теодосијевом „Животу св. Саве" и њена веза са сликарством XIII и XIV века*, ПКЈИФ 23/3–4 (1957) 212–222 (= Текстови и фреске, Нови Сад 1965, 116–127);
– *Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969;
– *Хиландарске иконе Светог Саве и Светог Симеона – Стевана Немање*, Гласник СПЦ 34/2–3 (1953) 30–31;
– *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, ХЗ 1 (1966) 41–48;
– *Хилендарски диптих*, Глас САН 234 (1959) 49–54;
– *Icônes de Serbie et de Macédoine*, Beograd s. a.;
– *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955;
– *Насловна застава хиландарског Шестоднева из 1263. године*, ХЗ 2 (1971) 69–89;
– *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1934, 1996^{2}, 14, 37;
– *Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrubuch der Österreichischen Byzantinistik 5 (Wien 1956) 67;
– *Српске минијатуре XIII века*, Глас САН 234 (1959) 55–67;
– *Stare srpske minijature*, Beograd 1950;
– *Старо српско сликарство*, Београд 1966;
– *Уметнички споменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 163–190;
– *Una poenitentium. Марија Египатска у српској уметности XIV века*, ЗНМ 4 (1964) 256–261;

RADOJČIĆ Đ. Sp., *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960;
– *„Григоровичева ирмологија"*, ЈФ 22 (1957/8) 265–268;
– *Хиландарска икона Богородице Одигитрије Тројеручице*, ПКЈИФ 17 (1937) 283–284;
– *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967;
– *Малоје приношеније Јефимије монахиње*, Летопис МС 387 (1961) 51–57;
– *О старом српском књижевнику Теодосију*, ИЧ 4 (1952/3) 13–41;
– *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962;
– *Служење Доментијаном у литургичке сврхе у XIV веку*, ЈФ 21 (1955/6) 151–154;
– *Српске архивске и рукописне збирке на Св. Гори*, Архивист 5/2 (Београд 1955) 3–28;
– *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–26;
– *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист 2/2 (Београд 1952) 47–82;
– *Стари српски књижевници XIV–XVII века*, Београд 1942;
– *Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 5 (1960) 199–218;
– *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963;

RADOJKOVIĆ B., *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Beograd 1977;
– *Тема Отечества на српској панагији из Хиландара*, ЗЛУ 15 (1979) 103–114;

РАДОВАНОВИЋ Ј., *Два сенила из манастира Хиландара*, ХЗ 7 (1989) 177–188;

– *Евхаристијски сасуди у ризници манастира Хиландара – рад московских златара из 1790. и 1792. године*, ХЗ 7 (1989) 191–197;
– *Die Ikonographie des russischen Triptychons aus dem Jahre 1548 aus dem Kloster Chilandar*, Balcanica 24 (Beograd 1993) 193–202;
– *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству*, Зограф 5 (Београд 1974) 38–44;

РАЈИЧИЋ М., *Основно језгро државе Дејановића*, ИЧ 4 (1954) 227–242;

РАКИЋ З., *Минијатуре српских рукописа XVI и XVII века у библиотеци манастира Хиландара*, ХЗ 10 (1998) – у штампи;

RIGO A., *Due note sul monachesimo athonita della metà del XIV secolo*, ЗРВИ 26 (1987) 87–113;

РОЗАНОВЪ С. П., *Источники, время составленія и личносты составителя Ѳеодосіевской редакціи Житія Саввѣ Сербскаго*, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ 16 (Санктпетербургъ 1911) 136–209;

РУВАРАЦ Д., *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци 1901, 14–22, 107–110;

САВА ХИЛАНДАРАЦ, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894;
– *Историја манастира Хиландара*, Београд 1997;
– *Историченъ очеркъ на Св.–гора Атонска*, Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София 60 (1899) 951–986;
– *Kniha o Svate Hore Atonske*, Praha 1911;
– *Света Гора*, превео Ђ. Б. Димић, Београд 1898, репринт 1989;

SAVA CHILANDAREC, PASTRNEK F., *Rukopisy a starotisky Chilandarské*, Sitzungsberchte der Königl. Böhemischen Gesellschaft der Wissenschaften. Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie 1896 (Prag 1897) 1–98;

СИМИЋ П., *Прилог проучавању генеалогије Романовог типика*, Библиотекар 20 (Београд 1968) 433–444;

СИНДИК Д., *Из Хиландарског архива*, ХЗ 5 (1983) 69–79;
– *Светогорски архиви*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 207–218;

СИНДИК Н., *Хиландарски писар Аверкије*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 377–393;

ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ Γ., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθῆναι 1903, Καρυές 1988^{2};

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ., *Ἡ Μακεδονικὴ σχολὴ καὶ ἡ λεγόμενη σχολὴ Μιλούτιν*, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ε' (Ἀθῆναι 1969) 1–25;

SPATHARAKIS I., *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I–II, Leiden 1981;

СПРЕМИЋ М., *Бранковићи и Света Гора*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 81–100;

Србљак 1–3, О Србљаку, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић, Београд 1970;

СТАНОЈЕВИЋ С., *Белешке о склопу Даниловa Родослова*, Летопис МС 183 (1895) 119–137;
– *Историја српског народа у средњем веку, I. Извори и историографија*, Београд 1937, 54–98;
– *Кад је Теодосије почео живот св. Саве*, ЈФ 7 (1929) 201–204;
– *О одласку Св. Саве у манастир*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 41–64;
– *Свети Сава*, Београд 1935;

STATHIS G., *An Analysis of the Sticherion Τὸν ἥλιον κρύψαντα by Germanos, Bishop of New Patras (The Old "Synoptic" and New "Analytical" Method of Byzantine Notation*, Studies in Eastern Chant, IV, New York 1979, 177–277;
– *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς Ἁγίου Ὄρους*, I, II, III, Ἀθῆναι 1975, 1976, 1995;

СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ, Деспот, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979;

STEFANOVIĆ D., *An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts*, ХЗ 7 (1989) 163–175;
– *Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хиландара*, ХЗ 2 (1971) 113–129;
– *The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant*, ЗРВИ 7 (1961) 187–196;
– *Изгорели рукопис бр. 93 београдске Народне библиотеке*, Библиотекар 13/5 (Beograd 1961) 381–382;
– *Музички рукописи из XIV и XV века од значаја за историју српског појања*, Стара српска музика, Београд 1975, 17–33;
– *Песме у част светог Саве у хиландарским музичким рукописима и у нотним издањима Стевана Мокрањца, Стефана Ластавице и Бранка Цвејића*, Свети Сава – споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 375–379;
– *Преглед микрофилмова хиландарских словенских неумских рукописа у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду*, Архивист 10/1 (Београд 1961) 22–26;
– *Стихире у част српских светитеља у хиландарским неумским рукописима*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 403–418;
– *The Works of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts of the XVth and XVIth Centuries*, Muzikološki zbornik 14 (Ljubljana 1978) 13–18;

STEFANOVIĆ D. I., WILSON N. G., *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford*, Oxford 1963, 24–30, Pl. V;

СТОЈАНОВИЋ Д., *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959;

СТОЈАНОВИЋ Љ., *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897;

СТРИЧЕВИЋ Ђ., *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 221–231;

STRUNK O., *Specimina Notationum Antiquiorum*, Copenhagen 1966;

СУБОТИЋ Г., *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983) 207–254;

– *Многогласније молдавско-влашком периоду Јовану Александру*, ЗРВИ 13 (1971) 345–352;
– *Музички рукопис манастира Лавре Е-10 (Ζ-58) из 17. века*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 345–358;
– *Опит за [illegible] в Сремски Карловци в началото на XIX век*, Българско музикознание 3 (София 1992) 65–72;
– *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Београд 1982;
– *Појање у рукописној ризници манастира Хиландара*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 214–233;
– *A South Slavonic Sticherarion in a Seventeenth-Century Neumatic Manuscript in the Monastery of the Great Lavra*, Spolia Berolinensia. Berliner Beiträge zur Mediävistik, 7, Hildesheim 1995, 249–260;

ПОЛЕНАКОВИЋ Х., *Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском*, ХЗ 1 (1966) 171–179;

ПОПОВИЋ Д., *О настанку култа светог Симеона*, Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање (у штампи);

ПОПОВИЋ Ј., *Монашки живот по Светим Оцима*, Ваљево 1981;

POPOVICH Lj., *An Examination of Chilandar Cameos*, ХЗ 5 (1983) 7–45;

ПОПОВИЋ П., *О књижевном делу Светог Саве*, Братство 28 (Београд 1934) 36–44;

ПОПОВИЋ П., *Доментијан*, ПКЈИФ 25 (1959) 209–225;
– *Две српске плаштанице (у Hilandar)*, ПКЈИФ 13 (1933) 85–88;
– *Из хиландарске ризнице*, ПКЈИФ 18 (1938) 356–360;
– *Печат светога Саве*, ПКЈИФ 4 (1924) 248–250;

ПРАШКОВ Лю., *Стенописите в параклиса „Св. Иван Рилски" от 1757 г. в Хилендарския манастир*, КМС 3 (1986) 180–190;

ПРОЛОВИЋ Ј., *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, ХЗ 6 (1986) 163–266;

ПУРКОВИЋ М. А., *Попис цркава у старој Српској држави*, Скопље 1938;
– *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак скопског Филозофског факултета 4–2 (Скопље 1940) 53–160;
– *Српски бајрактари средњег века*, Диселдорф 1976;

РАДОЈЧИЋ Н., *Два Теодосија Хиландарца*, Глас САН 218 (1956) 1–27;
– *Хиландарски рукопис Душановог Законика*, ЗРВИ 8/1 (1963) 245–253;
– *Свети Сава*, Годишњица НЧ 44 (1935) 6–49;
– *Теодосијеви погледи на друштво и државно уређење Србије*, Љубљана 1931;

РАДОЈЧИЋ С., *„Чин бывајемы на разлучение души од тела" у македонском сликарству XIV века*, ЗРВИ 7 (1961) 39–51;
– *Elemente der Westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen*, Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art, La Hayes 1966, 199–206;
– *Епизода о Богородици-Гори у Теодосијевом „Животу св. Саве" и њена веза са сликарством XIII и XIV века*, ПКЈИФ 23/3–4 (1957) 212–222 (= Текстови и фреске, Нови Сад 1965, 116–127);
– *Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969;
– *Хиландарске иконе Светог Саве и Светог Симеона – Стевана Немање*, Гласник СПЦ 34/2–3 (1953) 30–31;
– *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, ХЗ 1 (1966) 41–48;
– *Хиландарски диптих*, Глас САН 234 (1959) 49–54;
– *Icônes de Serbie et de Macédoine*, Beograd s. a.;
– *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955;
– *Насловна заставa хиландарског Шестоднева из 1263. године*, ХЗ 2 (1971) 69–89;
– *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1934, 1996², 14, 37;
– *Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 5 (Wien 1956) 67;
– *Српске минијатуре XIII века*, Глас САН 234 (1959) 55–67;
– *Stare srpske minijature*, Beograd 1950;
– *Старо српско сликарство*, Београд 1966;
– *Уметнички споменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 163–190;
– *Una poenitentium. Марија Египатска у српској уметности XIV века*, ЗНМ 4 (1964) 256–261;

RADOJČIĆ Đ. Sp., *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960;
– *„Григоровичева ирмологија"*, ЈФ 22 (1957/8) 265–268;
– *Хиландарска икона Богородице Одигитрије Тројеручице*, ПКЈИФ 17 (1937) 283–284;
– *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967;
– *Малоје приношеније Јефимије монахиње*, Летопис МС 387 (1961) 51–57;
– *О старом српском књижевнику Теодосију*, ИЧ 4 (1952/3) 13–41;
– *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962;
– *Служење Доментијаном у литургичке сврхе у XIV веку*, ЈФ 21 (1955/6) 151–154;
– *Српске архивске и рукописне збирке на Св. Гори*, Архивист 5/2 (Београд 1955) 3–28;
– *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–26;
– *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист 2/2 (Београд 1952) 47–82;
– *Стари српски књижевници XIV–XVII века*, Београд 1942;
– *Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 5 (1960) 199–218;
– *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963;

RADOJKOVIĆ B., *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Beograd 1977;
– *Тема Отечества на српској панагији из Хиландара*, ЗЛУ 15 (1979) 103–114;

РАДОВАНОВИЋ Ј., *Два сенила из манастира Хиландара*, ХЗ 7 (1989) 177–188;

– *Евхаристијски сасуди у ризници манастира Хиландара – рад московских златара из 1790. и 1792. године*, ХЗ 7 (1989) 191–197;
– *Die Ikonographie des russischen Triptychons aus dem Jahre 1548 aus dem Kloster Chilandar*, Balcanica 24 (Beograd 1993) 193–202;
– *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству*, Зограф 5 (Београд 1974) 38–44;

РАЈИЧИЋ М., *Основно језгро државе Дејановића*, ИЧ 4 (1954) 227–242;

РАКИЋ З., *Минијатуре српских рукописа XVI и XVII века у библиотеци манастира Хиландара*, ХЗ 10 (1998) – у штампи;

RIGO A., *Due note sul monachesimo athonita della metà del XIV secolo*, ЗРВИ 26 (1987) 87–113;

РОЗАНОВЪ С. П., *Источники, время составленія и личносты составителя Өеодосіевской редакціи Житія Саввѣ Сербскаго*, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ 16 (Санктпетербургъ 1911) 136–209;

РУВАРАЦ Д., *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци 1901, 14–22, 107–110;

САВА ХИЛАНДАРАЦ, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894;
– *Историја манастира Хиландара*, Београд 1997;
– *Историченъ очеркъ на Св.–гора Атонска*, Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София 60 (1899) 951–986;
– *Kniha o Svate Hore Atonske*, Praha 1911;
– *Света Гора*, превео Ђ. Б. Димић, Београд 1898, репринт 1989;

SAVA CHILANDAREC, PASTRNEK F., *Rukopisy a starotisky Chilandarské*, Sitzungsberchte der Königl. Böhemischen Gesellschaft der Wissenschaften. Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie 1896 (Prag 1897) 1–98;

СИМИЋ П., *Прилог проучавању генеалогије Романовог типика*, Библиотекар 20 (Београд 1968) 433–444;

СИНДИК Д., *Из Хиландарског архива*, ХЗ 5 (1983) 69–79;
– *Светогорски архиви*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 207–218;

СИНДИК Н., *Хиландарски писар Аверкије*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 377–393;

ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ Γ., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθῆναι 1903, Καρυές 1988²;

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ., *Ἡ Μακεδονικὴ σχολὴ καὶ ἡ λεγόμενη σχολὴ Μιλούτιν*, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ε΄ (Ἀθῆναι 1969) 1–25;

SPATHARAKIS I., *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I–II, Leiden 1981;

СПРЕМИЋ М., *Бранковићи и Света Гора*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 81–100;

Србљак 1–3, О Србљаку, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић, Београд 1970;

СТАНОЈЕВИЋ С., *Белешке о склопу Данилова Родослова*, Летопис МС 183 (1895) 119–137;
– *Историја српског народа у средњем веку*, I. *Извори и историографија*, Београд 1937, 54–98;
– *Кад је Теодосије почео живот св. Саве*, ЈФ 7 (1929) 201–204;
– *О одласку Св. Саве у манастир*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 41–64;
– *Свети Сава*, Београд 1935;

STATHIS G., *An Analysis of the Sticherion Τὸν ἥλιον κρύψαντα by Germanos, Bishop of New Patras (The Old "Synoptic" and New "Analytical" Method of Byzantine Notation*, Studies in Eastern Chant, IV, New York 1979, 177–277;
– *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς Ἁγίου Ὄρους*, I, II, III, Ἀθῆναι 1975, 1976, 1995;

СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ, Деспот, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979;

STEFANOVIĆ D., *An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts*, ХЗ 7 (1989) 163–175;
– *Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хиландара*, ХЗ 2 (1971) 113–129;
– *The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant*, ЗРВИ 7 (1961) 187–196;
– *Изгорели рукопис бр. 93 београдске Народне библиотеке*, Библиотекар 13/5 (Beograd 1961) 381–382;
– *Музички рукописи из XIV и XV века од значаја за историју српског појања*, Стара српска музика, Београд 1975, 17–33;
– *Песме у част светог Саве у хиландарским музичким рукописима и у нотним издањима Стевана Мокрањца, Стефана Ластавице и Бранка Цвејића*, Свети Сава – споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 375–379;
– *Преглед микрофилмова хиландарских словенских неумских рукописа у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду*, Архивист 10/1 (Београд 1961) 22–26;
– *Стихире у част српских светитеља у хиландарским неумским рукописима*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 403–418;
– *The Works of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts of the XVth and XVIth Centuries*, Muzikološki zbornik 14 (Ljubljana 1978) 13–18;

STEFANOVIĆ D. I., WILSON N. G., *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford*, Oxford 1963, 24–30, Pl. V;

СТОЈАНОВИЋ Д., *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959;

СТОЈАНОВИЋ Љ., *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897;

СТРИЧЕВИЋ Ђ., *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 221–231;

STRUNK O., *Specimina Notationum Antiquiorum*, Copenhagen 1966;

СУБОТИЋ Г., *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983) 207–254;

СУБОТИЋ Г., КИСАС С., *Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, на Махикејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 161–181;

Света Гора и манастир Хиландар, Београд 1961;

ΣΒΟΡΩΝΟΣ N., *Ἡ σημασία τῆς ἵδρυσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Καρυές 1987;

ШКРИВАНИЋ Г., *Области средњовековног Пилота у XIV ст.*, ИЧ 7 (1957) 323–330;

ШПАДИЈЕР И., *Још једно дело хиландарског писара Јова*, АП 20 (1998) 55–66;
– *Култ светитеља и настанак службе*, Зборник за славистику 53 (Нови Сад 1998) – у штампи;

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ Љ., *Чудеса пресвете Богородице Алипија Крђанита и ново Чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара*, АП 6–7 (1984/5) 275–290;
– *Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији*, АП 18 (1996) 55–67;
– *Српски превод малих пророка из друге четвртине XVI века*, АП 15 (1993) 177–195;

ШУПУТ М., *Византијски пластични украс у градитељским делима краља Милутина*, ЗЛУ 12 (1976) 41–54;
– *Византијски рељефи с пастом из XIII и XIV века*, Зограф 7 (Београд 1976) 36–43;

TACHIAOS A. E., *Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, ХЗ 1 (1966) 83–89;
– *Песма Богородици Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 181–196;

TAFT R., *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum 1995;

TATIĆ Ž., *La cellule de jeûne de Saint-Sava à Karyès*, L'art byzantin chez les Slaves, I, Paris 1930, 124–129 (= *Сихастерија (посница) св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 7/8 (1930) 135–140);
– *Из старе српске архитектуре. 1. Црква св. Василија у зидинама старог манастира на мору код Хиландара, 2. Моливоклисија код Кареје у Светој Гори*, ПКЈИФ 8 (1928) 153–203;
– *Трагом великих прошлости*, Београд 1929, 3–95;

ΤΕΝΕΚΕΤΖΙΣ Τ., *Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Χιλιανταρίου*, Θεσσαλονίκη 1965;

Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Θεσσαλονίκη 1997 (= *Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki 1997);

THEOCHARIDES P., *The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandarion*, ХЗ 7 (1989) 59–69;
– *Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας*, Μακεδονικά, Παράρτημα 1, Солун 1954;

The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism, ed. M. Mullett and A. Kirby, Belfast 1994;

THIERMEYER A. A., *Das Typikon-Ktetorikon und sein literarhistorischer Kontext*, Orientalia Christiana Periodica 58/2 (Roma 1992) 475–513;

ТОДИЋ Б., *Фреска Св. Никодима из Хиландара и проблем датирања сликарства католикона*, ЗЛУ 21 (1985) 91–103;
– *Фреске XIII века у параклису на пиргу Св. Георгија у Хиландару*, ХЗ 9 (1997) 35–71;
– *Старо Нагоричано*, Београд 1993;

ТОДОРОВ И., *Хилендарският манастир като българско книжовно средище през възраждането*, КМС 3 (1986) 163–179;

ТОМИЋ О., *Београдски митрополит Симеон и његова хиландарска задужбина*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 152–176;
– *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, ХЗ 9 (1997) 173–275;

ТОМОВИЋ Г., *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83–102;

ТРАЙКОВ В., ДУЙЧЕВ И., *Паисий Хилендарский. Литературные источники. Его эпоха, жизнь и деятельность*, Паисий Хилендарски и неговата епоха, София 1962, 605–640;

Trésors de l'art serbe médiéval (XII–XIV siècle), Paris 1983/4;

ТРИФУНОВИЋ Ђ., *Две посланице Хиландараца цару Ивану Грозном*, Српске посланице XVI века, Крушевац 1988, 23–44;
– *Дамаскин Хиландарец (К вопросу о греко-славянских отношениях на Афоне в XVII в.)* Исследования по древней и новой литературе, Ленинград 1987, 316–319;
– *Казивање о српској земљи Симеона Светогорца*, Огледи и преводи (XIV–XVII век), Београд 1995, 132–141;
– *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317–1318?*, ПКЈИФ 27/3–4 (1961) 243–244;
– *О настанку списа светога Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Богословље 31(45)/1 (Београд 1987) 65–70;
– *Писац преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980;
– *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја 9 (Београд 1976) 3–71;
– *Слово Максима Грка у старом српском преводу*, Слово и культура, I, Москва 1998, 296–305;
– *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1995;
– *Теодулов препис Теодосијевог „Житија светога Саве"*, ХЗ 4 (1978) 99–107;

ТРОИЦКИ С., *Хиландарски номоканони*, ХЗ 1 (1966) 51–78;
– *Три главе Светосавске крмчије у Хиландарском зборнику бр. 477*, ХЗ 2 (1971) 7–15;

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν., *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφική. Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, Moni Vatopediou 1996, Α', 219–284;
– *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὴν περίοδο 1250–1500*, Πολιτιστικὴ Κληρονομιὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ Παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη 1993, 277–353;
– *Ἡ παλαιολόγειος ἀναγέννηση στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Παρατηρητὴς 18–19 (1991) 44–54;

ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ Α., *Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1978;

TURDEANU E., *Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi

Sfântul Pavel dela Muntele Athos*, Cercetari Literare 4 (Bucureşti 1940) 60–109;
– *Nouveaux documents concernant les dons roumains au monastère de Hilandar du Mont Athos*, Revue des Études Roumaines 3/4 (Paris 1955/6) 230–3;

UNDERWOOD P. A., *The Kariye Djami, I–III*, New York 1966; IV
– *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, Princeton 1975;

УСПЕНСКІЙ П., *Первое путешествіе въ аѳонскые монастыри и скиты в 1846 г.*, I–II, Кіевъ 1877, Москва 1880, 1881;
– *Востокъ Христіанскій. Аѳонъ – Исторія Аѳона, III, Аѳонъ монашескій*, Отдѣленіе второе, Санкт Петербургъ 1892;
– *Второе путешествіе по Святой Горѣ Аѳонской*, Москва 1880;

ВАЈЦМАН К., АЛИБЕГАШВИЛИ Г., ВОЉСКАЈА А., БАБИЋ Г., ХАЦИДАКИС М., АЛПАТОВ М., ВОИНЕСКУ Т., *Иконе*, Београд 1983;

ВАСИЋ М., *Архиепископ Данило II, монах и уметник*, ПКЈИФ 6 (1926) 231–264;
– *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 106–109;

ВАСИЉЕВ Љ., *Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*, АП 6–7 (1984/5) 131–156;
– *Непознати рукописи Инока из Далше*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 463–468;
– *Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 141–142;
– *Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века*, АП 15 (1993) 43–133;
– *Три рукописна фрагмента из Лењинове библиотеке у Москви*, АП 9 (1987) 31–59;

ВЕЛИМИРОВИЋ М., *Структура старословенских музичких ирмолога*, ХЗ 1 (1966) 139–160;
– *Studies on the fragmenta chiliandarica palaeoslavica. I – Byzantine Elements in early slavic chant: the Hirmologion*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. IV, Copenhagen 1960;

ВОЈВОДИЋ Д., *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 537–563;

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ., *Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς ψυχορραγοῦντα στὸ Ὡρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος*, Μέρος Α', Σύμμεικτα 9 (Ἀθῆναι 1994) 95–114;

VRANA J., *L'Evangéliaire de Miroslav*, Gravenhage 1961;
– *Вуканово еванђеље*, Београд 1967;

Второе посѣщеніе Святой Аѳонской Горы Василья Григоровича-Барскаго, С.-Петербургъ 1887, 226–251;

ВУЛОВИЋ Б., *Раваница*, Београд 1966;
– *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 169–178;

ВУЛОВИЋ С., *Из старе српске књижевности*, Годишњица НЧ 7 (1885), 87–135;
– *Из старе српске књижевности. Архиепископ Данило II*, Годишњица НЧ 42 (1933) 159–169;

WEITZMANN K., *Aus den Bibliotheken des Athos*, Hamburg 1963;

WEITZMANN K., CHATZIDAKIS M., MIATEV K., RADOJČIĆ S., *Ikone. Sinaj, Grčka, Bugarska, Jugoslavija*, Beograd – Sofija 1970;

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Μανουὴλ Πανσέληνος*, Ἀθῆναι 1956;
– *Mosaïques et fresques de l'Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, II, Chevetogne 1964, 247–262;
– *Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar*, ХЗ 2 (1971) 93–97;
– *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, Ἀθῆναι 1957;
– *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955;
– *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθῆναι 1964;
– *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953;

ŽIVOJINOVIĆ M., *Chantax et ses moulins*, ЗРВИ 23 (1984) 119–139;
– *Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléèmôn au sujet du village de Breznica*, Byzantinoslavica 56 (Praha 1995) 237–244;
– *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–135;
– *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 213–219;
– *Документи о аделфатима за Карејску келију Светог Саве*, ЗРВИ 24/25 (1986) 385–396;
– *Le domaine de Chilandar sur le territoire byzantin de 1345 à 1371*, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4, Mount Athos in the 14th–16th Centuries, Athens 1997, 17–26;
– *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59–80;
– *Hilandar in the Middle Ages (Origins and an Outline of its History)*, ХЗ 7 (1989) 7–23;
– *Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике*, ЗРВИ 33 (1994) 85–101;
– *Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници*, ЗРВИ 20 (1981) 85–98;
– *Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лушцу*, ХЗ 5 (1983) 51–65;
– *Манастир Хиландар и Милеје*, ХЗ 4 (1978) 7–14;
– *Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la région de l'Athos*, ЗРВИ 26 (1987) 35–67;
– *Најстарији пернор манастира Хиландара и његови преписи*, ХЗ 8 (1991) 7–16;
– *O napadima Turaka na Svetu Goru na osnovu vizantijskih izvora*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (Sarajevo 1979) 5–18 (= *Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14 th Century, based on Byzantine Sources*, Prilozi za orijentalnu filologiju 30 (Sarajevo 1980) 501–514);
– *Од Пителее до Патрика. Прилог византијској и српској дипломатици*, ЗРВИ 34 (1995) 63–68;

СУБОТИЋ Г., КИСАС С., *Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, на Манакејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 161–181;

Света Гора и манастир Хиландар, Београд 1961;

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., *Ἡ σημασία τῆς ἵδρυσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Καρυές 1987;

ШКРИВАНИЋ Г., *Области средњовековног Пилота у XIV ст.*, ИЧ 7 (1957) 323–330;

ШПАДИЈЕР И., *Још једно дело хиландарског писара Јова*, АП 20 (1998) 55–66;
- *Култ светитеља и настанак службе*, Зборник за славистику 53 (Нови Сад 1998) – у штампи;

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ Љ., *Чудеса пресвете Богородице Агапија Крићанина и ново Чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара*, АП 6–7 (1984/5) 275–290;
- *Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији*, АП 18 (1996) 55–67;
- *Српски превод малих пророка из друге четвртине XVI века*, АП 15 (1993) 177–195;

ШУПУТ М., *Византијски пластични украс у градитељским делима краља Милутина*, ЗЛУ 12 (1976) 41–54;
- *Византијски рељефи с пастом из XIII и XIV века*, Зограф 7 (Београд 1976) 36–43;

TACHIAOS A. E., *Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, ХЗ 1 (1966) 83–89;
- *Песма Богородици Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 181–196;

TAFT R., *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum 1995;

TATIĆ Ž., *La cellule de jeûne de Saint-Sava à Karyès*, L'art byzantin chez les Slaves, I, Paris 1930, 124–129 (= *Сихастерија (посница) св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 7/8 (1930) 135–140);
- *Из старе српске архитектуре. 1. Црква св. Василија у зидинама старог манастира на мору код Хиландара, 2. Моливоклисија код Кареје у Светој Гори*, ПКЈИФ 8 (1928) 153–203;
- *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 3–95;

ΤΕΝΕΚΕΤΖΗΣ Τ., *Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Χιλιανταρίου*, Θεσσαλονίκη 1965;

Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Θεσσαλονίκη 1997 (= *Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki 1997);

THEOCHARIDES P., *The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou*, ХЗ 7 (1989) 59–69;
- *Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας*, Μακεδονικά, Παράρτημα 1, Солун 1954;

The Theotokos Evergetis and Elevent-Century Monasticism, ed. M. Mullett and A. Kirby, Belfast 1994;

THIERMEYER A. A., *Das Typikon-Ktetorikon und sein literarhistorischer Kontext*, Orientalia Christiana Periodica 58/2 (Roma 1992) 475–513;

ТОДИЋ Б., *Фреска Св. Никодима из Хиландара и проблем датирања сликарства католикона*, ЗЛУ 21 (1985) 91–103;
- *Фреске XIII века у параклису на пиргу Св. Георгија у Хиландару*, ХЗ 9 (1997) 35–71;
- *Старо Нагоричано*, Београд 1993;

ТОДОРОВ И., *Хилендарският манастир като българско книжовно средище през възраждането*, КМС 3 (1986) 163–179;

ТОМИЋ О., *Београдски митрополит Симеон и његова хиландарска задужбина*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 152–176;
- *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, ХЗ 9 (1997) 173–275;

ТОМОВИЋ Г., *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83–102;

ТРАЙКОВ В., ДУЙЧЕВ И., *Паисий Хилендарский. Литературные источники. Его эпоха, жизнь и деятельность*, Паисий Хилендарски и неговата епоха, София 1962, 605–640;

Trésors de l'art serbe médiéval (XII–XIV siècle), Paris 1983/4;

ТРИФУНОВИЋ Ђ., *Две посланице Хиландараца цару Ивану Грозном*, Српске посланице XVI века, Крушевац 1988, 23–44;
- *Дамаскин Хиландарец (К вопросу о греко-славянских отношениях на Афоне в XVII в.)* Исследования по древней и новой литературе, Ленинград 1987, 316–319;
- *Казивање о српској земљи Симеона Светогорца*, Огледи и преводи (XIV–XVII век), Београд 1995, 132–141;
- *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317–1318?*, ПКЈИФ 27/3–4 (1961) 243–244;
- *О настанку списа светога Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Богословље 31(45)/1 (Београд 1987) 65–70;
- *Писац преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980;
- *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја 9 (Београд 1976) 3–71;
- *Слово Максима Грка у старом српском преводу*, Слово и култура, I, Москва 1998, 296–305;
- *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1995;
- *Теодулов препис Теодосијевог „Житија светога Саве"*, ХЗ 4 (1978) 99–107;

ТРОИЦКИ С., *Хиландарски номоканони*, ХЗ 1 (1966) 51–78;
- *Три главе Светосавске крмчије у Хиландарском зборнику бр. 477*, ХЗ 2 (1971) 7–15;

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν., *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφική. Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, Moni Vatopediou 1996, Α', 219–284;
- *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὴν περίοδο 1250–1500*, Πολιτιστικὴ Κληρονομιὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ Παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη 1993, 277–353;
- *Ἡ παλαιολόγειος ἀναγέννηση στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Παρατηρητὴς 18–19 (1991) 44–54;

ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ Α., *Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1978;

TURDEANU E., *Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi Sfântul Pavel dela Muntele Athos*, Cercetari Literare 4 (Bucureşti 1940) 60–109;
- *Nouveaux documents concernant les dons roumains au monastère de Hilandar du Mont Athos*, Revue des Études Roumaines 3/4 (Paris 1955/6) 230–3;

UNDERWOOD P. A., *The Kariye Djami, I III*, New York 1966; IV
- *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, Princeton 1975;

УСПЕНСКІЙ П., *Первое путешествіе въ аѳонскые монастыри и скиты в 1846 г.*, I–II, Кіевъ 1877, Москва 1880, 1881;
- *Востокъ Христіанскій. Аѳонъ – Исторія Аѳона, III, Аѳонъ монашескій*, Отдѣленіе второе, Санкт Петербургъ 1892;
- *Второе путешествіе по Святой Горѣ Аѳонской*, Москва 1880;

ВАЈЦМАН К., АЛИБЕГАШВИЛИ Г., ВОЉСКАЈА А., БАБИЋ Г., ХАЦИДАКИС М., АЛПАТОВ М., ВОИНЕСКУ Т., *Иконе*, Београд 1983;

ВАСИЋ М., *Архиепископ Данило II, монах и уметник*, ПКЈИФ 6 (1926) 231–264;
- *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 106–109;

ВАСИЉЕВ Љ., *Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*, АП 6–7 (1984/5) 131–156;
- *Непознати рукописи Инока из Далше*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 463–468;
- *Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 141–142;
- *Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века*, АП 15 (1993) 43–133;
- *Три рукописна фрагмента из Лењинове библиотеке у Москви*, АП 9 (1987) 31–59;

ВЕЛИМИРОВИЋ М., *Структура старословенских музичких ирмолога*, ХЗ 1 (1966) 139–160;
- *Studies on the fragmenta chiliandarica palaeoslavica. I – Byzantine Elements in early slavic chant: the Hirmologion*, Monumenta Musicae Byzantinae, vol. IV, Copenhagen 1960;

ВОЈВОДИЋ Д., *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 537–563;

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ., *Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς ψυχορραγοῦντα στὸ Ὡρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος*, Μέρος Α', Σύμμεικτα 9 (Ἀθῆναι 1994) 95–114;

VRANA J., *L'Evangéliaire de Miroslav*, Gravenhage 1961;
- *Вуканово еванђеље*, Београд 1967;

Второе посѣщеніе Святой Аѳонской Горы Василья Григоровича-Барскаго, С.-Петербургъ 1887, 226–251;

ВУЛОВИЋ Б., *Раваница*, Београд 1966;
- *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 169–178;

ВУЛОВИЋ С., *Из старе српске књижевности*, Годишњица НЧ 7 (1885), 87–135;
- *Из старе српске књижевности. Архиепископ Данило II*, Годишњица НЧ 42 (1933) 159–169;

WEITZMANN K., *Aus den Bibliotheken des Athos*, Hamburg 1963;

WEITZMANN K., CHATZIDAKIS M., MIATEV K., RADOJČIĆ S., *Ikone. Sinaj, Grčka, Bugarska, Jugoslavija*, Beograd – Sofija 1970;

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Μανουὴλ Πανσέληνος*, Ἀθῆναι 1956;
- *Mosaïques et fresques de l'Athos*, Le Millénaire du Mont Athos, II, Chevetogne 1964, 247–262;
- *Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar*, ХЗ 2 (1971) 93–97;
- *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, Ἀθῆναι 1957;
- *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955;
- *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθῆναι 1964;
- *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953;

ŽIVOJINOVIĆ M., *Chantax et ses moulins*, ЗРВИ 23 (1984) 119–139;
- *Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléèmon au sujet du village de Breznica*, Byzantinoslavica 56 (Praha 1995) 237–244;
- *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–135;
- *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 213–219;
- *Документи о аделфатима за Карејску келију Светог Саве*, ЗРВИ 24/25 (1986) 385–396;
- *Le domaine de Chilandar sur le territoire byzantin de 1345 à 1371*, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4, Mount Athos in the 14th–16th Centuries, Athens 1997, 17–26;
- *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59–80;
- *Hilandar in the Middle Ages (Origins and an Outline of its History)*, ХЗ 7 (1989) 7–23;
- *Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике*, ЗРВИ 33 (1994) 85–101;
- *Хиландарски метох Здравик и његови рани поседници*, ЗРВИ 20 (1981) 85–98;
- *Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лушцу*, ХЗ 5 (1983) 51–65;
- *Манастир Хиландар и Милеје*, ХЗ 4 (1978) 7–14;
- *Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la région de l'Athos*, ЗРВИ 26 (1987) 35–67;
- *Најстарији период манастира Хиландара и његови преписи*, ХЗ 8 (1991) 7–16;
- *O napadima Turaka na Svetu Goru na osnovu vizantijskih izvora*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (Sarajevo 1979) 5–18 (= *Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14 th Century, based on Byzantine Sources*, Prilozi za orijentalnu filologiju 30 (Sarajevo 1980) 501–514);
- *Од Ттелее до Патрика. Прилог византијској и српској дипломатици*, ЗРВИ 34 (1995) 63–68;

– *Почеци светогорског монаштва*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 11–24;
– *Синаит – старац Хрисијског пирга*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 181–187;
– *Света Гора и Лионска унија*, ЗРВИ 18 (1978) 141–154;
– *Света Гора у доба Латинског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 77–91;
– *Светогорци и спољни доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–204;
– *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972;
– *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 75–81;
– *Светогорски протат после прота Исака*, ЗРВИ 13 (1971) 203–205;
– *The Trade of Mount Athos Monasteries*, ЗРВИ 29/30 (1991) 101–115;
– *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 28–45;
– *Запис о грчким повељама манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 27–33;
– *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251–272.

Јелена Межински

ИНДЕКС

- *Почеци светогорског монаштва*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 11–24;
- *Симеон – ктитор Хрусијског пирга*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 181–187;
- *Света Гора и Латинска црква*, ЗРВИ 18 (1978) 141–154;
- *Света Гора у доба Латинског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 77–91;
- *Светогорци и световни доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–204;
- *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972;
- *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 75–81;
- *Светогорски протат после прота Исака*, ЗРВИ 13 (1971) 203–205;
- *The Trade of Mount Athos Monasteries*, ЗРВИ 29/30 (1991) 101–115;
- *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 28–45;
- *Запис о грчким повељама манастира Хиландара*, ХЗ 9 (1997) 27–33;
- *Житије архиепископа Данила II као извор за проучавања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251–272.

Јелена Межински

ИНДЕКС

МАНАСТИР
ХИЛАНДАР

Издавач
ГАЛЕРИЈА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

За издавача
Гојко Суботић

Лектор
Жељко Ђупић

Коректор
Мирјана Радовановић

Фотографије
Бранислав Стругар
2, 3, 17, 25, 31, 37, 39, 52, 68, 69, 93, 101, 105,106,113, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 138, 141, 146, 147, 149, 152, 156, 157, 160, 161, 162, 171, 172, 173, 183, 185, 189, 204, 209, 216, 218, 219, 223, 226, 227, 228, 233, 234, 235, 237, 240, 256, 261, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 284, 285, 291, 298, 301, 302, 304, 307, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 344, 345, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359

Архив Србије
26, 33, 36, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 57, 59, 60, 67, 94, 96, 97

Миодраг Ђорђевић
20, 42, 117, 128, 150, 288, 294, 295, 296, 297, 303, 343

Гојко Суботић
21, 23, 55, 129, 177, 178, 191, 201, 231, 246, 247, 345

Иван М. Ђорђевић
243, 245, 248, 258, 259, 260

Мирко Ковачевић
10, 144

Хиландарски одбор САНУ
34, 50

Драган Танасијевић
65

Слављуб Матејић
127

Вилијам Т. Хостетер
229

Цртежи
Слободан Ненадовић
166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 182, 208

Мирко Ковачевић
134, 135, 136, 137, 139, 140, 188, 192, 193, 194, 195

Слободан Баришић
199, 202

Ђурђе Бошковић
151

Фонтови
Давор Палчић

Припрема и штампа
Публикум

Тираж
4000

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

949.5(082)

МАНАСТИР ХИЛАНДАР / Приредио Гојко Суботић;
Цртежи / Никола Дудић; Фотографије / Бранислав Стругар, и др..
– Београд : Галерија Српске академије наука и уметности 1998
(Београд : Публикум). –396 стр. : илустр.: 30 cm
Тираж 4000.
– стр. 7–8: Уводна реч / Александар Деспић.
– стр. 9-10: Предговор / Гојко Суботић.
– стр. 353–376: Библиографија / Бојан Миљковић,
– стр. 377–396: Регистар / Јелена Межински
1. Суботић Гојко
ISBN 86-7025-274-0
726.7(082)
а) Манастир Хиландар – Зборници
ИД=69086220
YU ISSN 0586-4887